

NORMAN DAVIES

DIEVO ŽAISLAS

LENKIJOS ISTORIJA

II TOMAS

Nuo 1795 metų iki mūsų dienų

ALK

II

LENKIJOS ISTORIJA

DU TOMAI

NORMAN DAVIES

DIEVO ŽAISLAS

LENKIJOS ISTORIJA

II TOMAS

Nuo 1795 metų
iki mūsų dienų

LIETUVOS RAŠYTOJŲ SĄJUNGOS LEIDYKLA
VILNIUS

UDK 943.8
Da461

Versta iš:

Norman Davies
GOD'S PLAYGROUND
A History of Poland in two volumes
Volume II
1795 to the present
Oxford University Press,
1981

This edition in published with support from the
Open Society Fund-Lithuania and from the CEU Translation Project
of the Open society Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte (Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)
This translation of „God's Playground" originaly published in English in 1981 is published by arrangement with Oxford University Press
Šis „Dievo žaislo" vertimas leidžiamas pagal sutartį su Oxford University Press, angliškai knyga išleista 1981 m.
ISBN 9986-39-221-7 (2 tomas)
ISBN 9986-39-058-3 (2 tomai)

PRATARMĖ
antrajam tomui

Antrasis tomas apima Lenkijos istoriją nuo XVIII a. pabaigos ligi mūsų dienų. Čia laikomasi tokios pat tvarkos kaip ir pirmajame tome. Prieš pagrindinius aprašomuosius skyrius (12–21) eina teminės apybraižos, o baigiamojoje dalyje apibendrinama valstybės raida nuo 1945 m. Tačiau pirmojo ir antrojo tomų pagrindinė mintis skiriasi. Ankstyvoji Lenkijos istorija atskleidžia, kaip laipsniškai iškilo ir staiga žlugo unikali civilizacija, savo kultūra ir institucijomis puoselėjusi Vakarų vertybes ir įskiepijusi jas slaviškuose Rytuose. Vėlesnėje Lenkijos istorijoje susipynė išnykusios Respublikos tautų nenuilstama kova už išlikimą arogantiškų imperijų priespaudoje su pastangomis suvokti savo tapatybę ir rasti naują vietą pasaulyje.

Kad ir kaip klostėsi įvykiai, akivaizdu, kad senojo palikimo atminimas padėjo lenkams geriau suvokti naujaisiais laikais užgriuvusius sunkumus. Kitaip nei daugeliui kitų XIX a. tautinių judėjimų, kurių savimonė turėjo subręsti tiesiog tuščioje vietoje, lenkams prieš akis visą laiką pleveno senosios Respublikos vizija. Ta vizija buvo puoselėjama derlingoje literatūrinėje terpėje, ir tai dar labiau stiprino nenugalimumo ir moralinio pranašumo jausmus. Nors ilgaamže karine šlove, politine galia ar ekonominiu klestėjimu lenkai vargiai galėjo prilygti savo kaimynams vokiečiams ar rusams, vis tiek save laikė viena iš Europos „istorinių tautų" ir niekuomet nebuvo tarp tų nebrandžių tautų, kurioms (vardų neminėsime) didžiumą savo istorijos tiesiog teko prikurti. Dėl savo geografinės padėties ir nepastovumo politinėje arenoje – čia ji dingsta, čia vėl atsiranda – Lenkiją būtų galima vadinti „šalimi ant ratų". Tačiau kaip kultūrinė bendruomenė ji išsaugojo gilias ir tvirtas tradicijas ir amžinai liko neatskiriama Europos erdvės dalimi.

Politiniu požiūriu naujųjų laikų Lenkijos istorija tikrai kupina tragizmo. Uždavinys atkurti senąją Respubliką pasirodė neįveikiamas. XX a. su-

kùrtos lenkų valstybės tebuvo jos blyški imitacija, dar aštriau sakant, liliputiška parodija. Nors ilgai siektą tikslą – tautinį suverenumą – pavyko pasiekti du kartus, 1918-aisiais ir 1945-aisiais, abukart laimėjimai virto slogiais išgyvenimais. Antroji Respublika (1918–1939) buvo sunaikinta, nespėjus užaugti net naujai kartai. Liaudies Respublika, sukurta Sovietų Sąjungos globoje 1944–1945 m., stokoja esminių nepriklausomybės bruožų. Senoji Respublika tik pralaimėjusi pagaliau patyrė pergalės skonį, nes josios dvasia išliko gyva, nepaisant fizinio sunaikinimo. Kitaip atsitiko pokarinei Lenkijai, kuri, galima sakyti, iškovojusi pergalę, pasijuto pralaimėjusi, nes atkurtoje valstybėje nepavyko įveikti iš praeities atsinešto pažeminimo ir priespaudos.

Įdėmiau žvelgiant į nuolatinius Lenkijos pralaimėjimus, išryškėja tam tikras dėsningumas. 1797 m. trys grobuonės valstybės, ką tik išdraskiusios senąją Respubliką, iškilmingai prisiekė ištrinti Lenkijos vardą iš visų dokumentų. Keletą kartų – po Lapkričio (1830) ir Sausio (1863) sukilimų, o ypač 1939–1941 m., pasirašius Vokietijos–Sovietų Sąjungos paktą, – atrodė, kad šiai priesaikai lemta išsipildyti. Tačiau šiandieną akivaizdu, kad Lenkija gyva ir kūnu, ir dvasia. Jos likimas, regis, neatsiejamas nuo katastrofų ir krizių, bet kad ir kaip paradoksaliai skambėtų, tik per jas ji ir gyvuoja. Lenkija visą laiką stovi ties žlugimo riba. Bet kažkokiu būdu ji sugeba rasti jėgų prisikelti, o tose srityse, kurios gal net svarbesnės už politiką ar ekonomiką, ir klestėti.

* * *

Už rankraščio tvarkymą ir rengimą nuoširdžiai dėkoju visiems man padėjusiems ir mane globojusiems. Šia proga norėčiau padėkoti Kenui Wassui iš Londono universiteto koledžo, techniškai padėjusiam sudaryti didžiumą žemėlapių ir diagramų, Andrzejui Suchcitzui ir Marekui Siemaszko, parengusiems rodyklę, Slavų ir Rytų Europos studijų mokyklos Leidybos komisijai ir ypač dosniai parėmusiam De Brzezie Lanckoroński fondui.

Norman Davies
Wolvercote, 1979 gegužės 3

TURINYS

ŽEMĖLAPIŲ IR DIAGRAMŲ SĄRAŠAS

ŽEMĖLAPIAI:

DIAGRAMOS:

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

PASTABOS APIE ILIUSTRACIJAS

I Paul Delaroche (1797–1856), *Kunigaikščio Adamo Jerzio Czartoryskio* portretas – tapytas emigracijoje Paryžiuje apie 1848 m.
Nacionalinis muziejus (Wilanów)

Franciszek Paderewski (1767–1819), pomirtinis *Kunigaikščio Józefo Poniatowskio,* Prancūzijos maršalo, portretas – nutapytas 1814 m. iš anksčiau tapytos Bacciarelli drobės.
Nacionalinis muziejus (Wilanów)

II W. Wodzinowski, *Odpoczynek żniwiarzy (Derliaus nuėmėjų poilsis).*
Nacionalinis muziejus (Varšuva)

(Nežinomas dailininkas) *Valstiečių velykinės apeigos.*
Nacionalinė bibioteka (Varšuva)

III Stanisław Witkiewicz (1851–1915), vadinamojo Zakopanės stiliaus pradininkas, tapytojo ir dramaturgo S. Witkiewicziaus tėvas. *Ranny powstaniec (Sužeistas sukilėlis)* – tai scena iš Sausio sukilimo (1863).
Nacionalinis muziejus (Varšuva).

Aleksander Gierymski (1850–1902), drauge su broliu Maksymilianu atstovauja Miuncheno mokyklai. Varšuvos laikotarpis, 1879–1984 m., išsiskiria įsimintinais darbais iš žydų gyvenimo. Drobėje *Święto trąbek* (*Trimitų šventė,* 1884), vaizduojama žydų Naujųjų metų šventė Pavyslyje. Po žodžių: „Jūs turite visas jų nuodėmes paskandinti giliai jūroje" žydai ortodoksai gieda ir meldžiasi prie artimiausio vandens telkinio, šiuo atveju Vyslos upės. Dėmesį patraukia Kerbedžio tiltas ir akordeonisto figūra.
Nacionalinis muziejus (Varšuva)

IV Walenty Wańkowicz (1800–1842), portretistas, pradžioje dirbo Minske, vėliau Paryžiuje. Tai vienas iš jo alegorinių drobių *Mickevičius ant Judėjos kalvos* (1840) variantų. Poeto vaidmuo po Lapkričio sukilimo numalšinimo prilyginamas biblinių pranašų vaidmeniui po to, kai babiloniečiai sugriovė Jeruzalę.
Nacionalinis muziejus (Varšuva).

Aleksander Lesser (1814–1984), *Vandos mirtis*. Vanda, legendinio karaliaus Krako duktė, atsisakė tekėti už vokiečių kunigaikščio. Nenorėdama, kad kiltų karas tarp genčių, ji nusiskandino Vysloje. Ši patriotinė legenda ypač paplito XIX a. pabaigoje.
Nacionalinis muziejus (Varšuva)

V Kazimierz Sichulski (1879–1942), tapytojas ir karikatūristas, kilęs iš Lvovo. Šiame darbe maršalas Józefas Piłsudskis vaizduojamas Stańczyko, Žygimanto Senojo dvaro juokdario, ir Petro Skargos, Zigmanto Vazos nuodėmklausio, draugijoje. Abu jie buvo aršūs savo tėvynainių kritikai.
Nacionalinė biblioteka (Varšuva)

VI L. Wintorowski, *Tachanki, naprzód! (Lafetai, pirmyn)*. Vaizduojamas 1920 m. Lenkijos–Sovietų Rusijos karo įvykis, kai tryliktasis Krechowieckio ulonų pulkas puola bolševikų artilerijos dalinį.
Sikorskio muziejus (Londonas)

E. Mesjasz, *Mūšis prie Mokros*. Liudininko akimis vaizduojamos nuožmios pasienio kautynės netoli Čenstakavos 1939 m. rugsėjo 1 d., kai išblaškyta Volynės kavalerijos brigada atrėmė ketvirtąją tankų diviziją, kuri dėl to neteko dvidešimt tankų.
Sikorskio muziejus (Londonas)

VII W. Siwek, *Įėjimas į 11 bloką*, Oświęcim, 1943. Naivoka karikatūra, kurioje vaizduojamas liūdnai pagarsėjęs bausmėmis ir eksperimentais blokas, nacių įkurtas Oświęcimo mirties stovykloje.
Sikorskio muziejus (Londonas)

Tegyvuoja Tautos vienybės vyriausybė! – fotografija, vaizduojanti 1945 m. birželio įvykius Bydgoščiuje. Vyksta politinė demonstracija paremti koalicinei vyriausybei. Ant pakylos kalbėtojai lenkiškomis uniformomis, aplinkui Didžiosios Britanijos ir JAV vėliavos, Mikołajczyko ir Bieruto portretai.

VIII Aleksander Kobzdej (1920–1972), *Podaj cegłę* (*Paduok plytą*, 1952) – 6-ojo dešimtmečio privalomu socialistinio realizmo stiliumi vaizduojamos pokario statybos.
Nacionalinis muziejus (Varšuva)

Vlastimil Hofman (1881–1970), simbolizmo atstovas, jo vardas siejamas su Krokuvos dailės akademija. *Spowiedź (Išpažintis)* išryškina kontrastą tarp paprasto lenkų valstiečio pamaldumo ir dviprasmiškos Bažnyčios laikysenos.
Nacionalinis muziejus (Varšuva)

SANTRUMPOS

AK	*Armia Krajowa* (Armija krajova, Krašto armija, 1942–1945, SZP, ZWZ ir SZK tęsėja)
AL	*Armia Ludowa* (Liaudies armija, 1944–1945)
BBWR	*Bezpartyjny Blok dla Współpracy z Rządem* (Nepartinis bendradarbiavimo su vyriausybe blokas, 1928–1935)
BCh	*Bataliony Chłopskie* (Valstiečių batalionai, 1940–1944)
BMN	*Blok Mniejszości Narodowych* (Tautinių mažumų blokas, 1922–1929)
CAP	*Centralna Agencja Polska* (Lenkijos centrinė agentūra, 1915–1918)
CBKP	*Centralne Biuro Komunistów Polskich* (Lenkijos komunistų Centrinis biuras, Maskva, 1943–1945)
ChD	*Chrześcijańska Demokracja (Chadecja)* (Krikščioniškoji demokratija, 1902–1937)
CKL	*Centralny Komitet Ludowy* (Centrinis liaudies komitetas, 1943–1944)
CKO	*Centralny Komitet Obywatelski* (Centrinis piliečių komitetas)
CKR	*Centralna Komisja Rewizyjna* (Centrinė revizijos komisija)
COP	*Centralny Okręg Przemysłowy* (Centrinis pramonės rajonas, 1936–1939)
CUP	*Centralny Urząd Planowania* (Centrinė planavimo valdyba, 1945–1949)
FJN	*Front Jedności Narodu* (Tautos vienybės frontas, 1956–1983)
GL	*Gwardia Ludowa* (Liaudies gvardija, 1943–1944)
GUKPPiW	*Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk* (Vyriausioji spaudos, leidybos ir viešųjų renginių kontrolės valdyba, cenzūra, 1946–1990)

KBW	*Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego* (Vidaus saugumo korpusas, 1945–1965)
KNAPP	*Komitet Narodowy Amerykanów Pochodzenia Polskiego* (Lenkų kilmės amerikiečių tautinis komitetas, 1944–)
KNP	*Komitet Narodowy Polski* (Lenkijos tautinis komitetas, 1831–1832, 1914–1915, 1917–1919)
KOR	*Komitet Obrony Robotników* (Darbininkų gynimo komitetas, 1976–1981)
KPP	*Komunistyczna Partia Polski* (Lenkijos komunistų partija, 1926–1938)
KPRP	*Komunistyczna Partia Robotnicza Polska* (Lenkijos darbininkų komunistų partija, 1918–1926)
KRN	*Krajowa Rada Narodowa* (Tautinė krašto taryba, 1944–1947)
KRP	*Krajowa Reprezentacja Polityczna* (Politinė krašto atstovaujamoji įstaiga, 1943–1945, PKP tęsėja)
KUL	*Katolicki Uniwersytet Lubelski* (Liublino katalikiškasis universitetas, 1918–)
KWC	*Kierownictwo Walki Cywilnej* (Civilinės kovos vadovybė, 1941–1943)
KWP	*Kierownictwo Walki Podziemnej* (Pogrindžio kovos vadovybė, 1943–1945, KWC tęsėja)
LOT	(*lot* – lenk. skrydis) (Lenkijos oro linijos, 1929–)
ND	*Narodowa Demokracja (Endecja)*, žr. SN-D
NIK	*Najwyższa Izba Kontroli* (Vyriausioji kontrolės valdyba, 1957–)
NKL	*Naczelny Komitet Ludowy* (Aukščiausiasis liaudies komitetas, 1944–1945, CKL tęsėjas)
NKN	*Naczelny Komitet Narodowy* (Aukščiausiasis tautinis komitetas, Krokuva, 1914–1917)
NOW	*Narodowa Organizacja Wojskowa* (Tautinė karinė organizacija, 1940–1942)
NPR	*Narodowa Partia Robotnicza* (Tautinė darbininkų partija, 1920–1937)
NRL	*Naczelna Rada Ludowa* (Aukščiausioji liaudies taryba, Poznanė, 1918–1919)
NSR	*Narodowe Stronnictwo Robotników* (Tautinis darbininkų judėjimas, 1920)

NSZ *Narodowe Siły Zbrojne* (Tautinės ginkluotosios pajėgos, 1942–1944)
NZR *Narodowy Związek Robotniczy* (Tautinė darbininkų sąjunga, 1905–1920)

ORMO *Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej* (Liaudies milicijos savanoriškas rezervas, 1946–1989)
OWP *Obóz Wielkiej Polski* (Didžiosios Lenkijos stovykla, 1926–1933)
OZN *Obóz Zjednoczenia Narodowego* (Tautos vienybės stovykla, 1937–1939)

PAL *Polska Armia Ludowa* (Lenkijos liaudies armija, 1943–1944)
PAN *Polska Akademia Nauk* (Lenkijos mokslų akademija, 1951–)
(P)AU *(Polska) Akademia Umiejętności* (Lenkijos mokslo (švietimo) akademija, 1872–1951)
PKI *Polski Komitet Informacyjny* (Lenkų informacijos komitetas, Londonas, 1915–1917)
PKL *Polska Komisja Likwidacyjna* (Lenkų likvidacinė komisija, Krokuva, 1918)
PKO *Powszechna Kasa Oszczędności* (Valstybinis taupomasis bankas)
PKP *Polityczny Komitet Porozumiewawczy* (Politinis taikinamasis komitetas, 1940–1943)
PKWN *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* (Lenkijos tautinio išsivadavimo komitetas, 1944)
PON *Polska Organizacja Narodowa* (Lenkijos tautinė organizacija, 1914)
POW *Polska Organizacja Wojskowa* (Lenkijos karinė organizacija, 1914–1918)
POWN *Polska Organizacja Walki i Niepodległości* (Lenkijos kovos ir nepriklausomybės organizacija, 1944–1945)
PPR *Polska Partia Robotnicza* (Lenkijos darbininkų partija, 1942–1948)
PPS *Polska Partia Socjalistyczna* (Lenkijos socialistų partija, 1892–1948)
PPSD *Polska Partia Socjaldemokratyczna Galicji i Śląska* (Lenkijos socialdemokratų partija, Galicija ir Silezija, 1892–1918)
PS *Polscy Socjaliści* (Lenkijos socialistai, 1941–1943)
PSL *Polskie Stronnictwo Ludowe* (Lenkijos liaudies (valstiečių) judėjimas, 1895–1947)

PTH	*Polskie Towarzystwo Historyczne* (Lenkijos istorijos draugija, 1886–)
PUR	*Państwowy Urząd Repatriacyjny* (Valstybinė repatriacijos valdyba, 1944–1950)
PZPR	*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* (Lenkijos jungtinė darbininkų partija, 1948–1990)
RGO	*Rada Główna Opiekuńcza* (Vyriausioji rūpybos taryba, 1916–1918, 1940–1944)
RJN	*Rada Jedności Narodowej* (Tautos vienybės taryba, 1943–1944)
RPPS	*Robotnicza Partia Polskich Socjalistów* (Lenkijos darbininkų socialistų partija,1943–1945, PS tęsėja)
RPŻ	*Rada Pomocy Żydom* (Pagalbos žydams taryba, 1942–1944)
RTRP	*Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej* (Lenkijos Respublikos laikinoji vyriausybė, 1944–1945)
SCh	*Stronnictwo Chłopskie* (Valstiečių judėjimas, 1926–1931)
SChD	*Stronnictwo Chrześcijańsko-Demokratyczne (Chadecja)* (Krikščionių demokratinis judėjimas, 1902–1937)
SD	*Stronnictwo Demokratyczne* (Demokratinis judėjimas, 1938–)
SDKPiL	*Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy* (Lenkijos karalystės ir Lietuvos socialdemokratija, 1898–1918)
SL	*Stronnictwo Ludowe* (Liaudies (valstiečių) judėjimas, 1935–1945, PSL atšaka)
SN	*Stronnictwo Narodowe* (Tautinis judėjimas, 1928–1944, ZL-N tęsėjas)
SN-D	*Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne* (Tautinis demokratinis judėjimas, 1897–1919, ZL-N pirmtakas)
SP	*Stronnictwo Pracy* (Darbo judėjimas, 1937–1950)
SRC	*Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich* (Krikščionių darbininkų organizacija)
SSC	*Stronnictwo Społeczno-Chrześcijańskie* (Krikščionių visuomeninis judėjimas)
SZK	*Siły Zbrojne w Kraju* (Krašto ginkluotosios pajėgos, 1940–1942)
SZP	*Służba Zwycięstwu Polski* (Lenkijos pergalės tarnyba, 1939)
TCL	*Towarzystwo Czytelni Ludowych* (Liaudies skaityklų draugija, 1880–1939)

TDP	*Towarzystwo Demokratyczne Polskie* (Lenkijos demokratinė draugija, 1832–1962)
TNP	*Towarzystwo Nauki Polskiej* (Lenkijos mokslo draugija)
TOL	*Towarzystwo Oświaty Ludowej* (Liaudies švietimo draugija)
TON	*Tajna Organizacja Nauczycielska* (Slaptoji mokytojų organizacija, 1939–1945)
TOR	*Towarzystwo Osiedli Robotniczych* (Darbininkų gyvenviečių draugija, 1934–1944)
TRJN	*Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej* (Tautos vienybės laikinoji vyriausybė, 1945–1947)
TRS	*Tymczasowa Rada Stanu* (Laikinoji valstybės taryba, 1916–1918)
UB	*Urząd Bezpieczeństwa* (Saugumo valdyba)
USW	*Urząd do Sprawy Wyznań* (Religijos reikalų valdyba)
WiN	*Wolność i Niezawisłość* (Laisvė ir nepriklausomybė, 1945–1947)
WP	*Wojsko Polskie* (Lenkijos kariuomenė)
WRN	*Wolność, Równość, Niepodległość* (Laisvė, lygybė, nepriklausomybė, 1940–1945, PPS atšaka)
WTD	*Warszawskie Towarzystwo Dobroczynne* (Varšuvos labdaros draugija)
WVHA	*Wirtschafts und Verwaltungs Hauptamt* (nacių Vyriausioji ūkio ir administracijos taryba)
ZEP	*Zjednoczenie Emigracji Polskiej* (Lenkų emigracijos susivienijimas, 1837–1946)
ZHP	*Związek Harcerstwa Polskiego* (Lenkijos skautų sąjunga, 1910–1948)
ZL-N	*Związek Ludowo-Narodowy* (Tautinė liaudies sąjunga, 1919–1928, SN-D tęsėja ir SN pirmtakė)
ZLP	*Związek Ludu Polskiego* (Lenkijos liaudies sąjunga, 1872–1880)
ZMW	*Związek Młodzieży Wiejskiej, Wici* (Kaimo jaunimo sąjunga, „Švyturio ugnys", 1928–1948)
ZSL	*Zjednoczone Stronnictwo Ludowe* (Jungtinis liaudies (valstiečių) judėjimas, 1949–1989)
(S)ZSP	*(Socjalistyczne) Zrzeszenie Studentów Polskich* ((Socialistinė) Lenkijos studentų sąjunga, 1950–)
ZSZ	*Związek Stowarzyszeń Zawodowych* (Profesinių draugijų sąjunga)

ZWC	*Związek Walki Czynnej* (Aktyvios kovos sąjunga, 1908–1914)
ZWZ	*Związek Walki Zbrojnej* (Ginkluotos kovos sąjunga, 1939–1942)
ZZZ	*Zrzeszenie Związków Zawodowych* (Profesinių sąjungų organizacija, 1944–1949)
ZZZ(P)	*Zjednoczenie Związków Zawodowych (Polskich)* ((Lenkijos) Profesinių sąjungų susivienijimas)

SVARBIAUSIOS DATOS

1795–1918 PADALIJIMŲ LAIKOTARPIS

1979–1802	Lenkų legionai Prancūzijos kariuomenėje
1807–1813(–15)	Varšuvos kunigaikštystė
1815	Įkuriama Kongresinė Lenkijos karalystė (sustabdytas valstybingumas 1832–1861, panaikinta 1874)
1815	Įkuriama Poznanės didžioji kunigaikštystė (panaikinta 1848)
1830–1831	Lapkričio sukilimas; Rusijos–Lenkijos karas; Didžioji emigracija
1846	Galicijos žakerija; Krokuvos respublika
1848	Poznanės sukilimas; baudžiauninkų išlaisvinimas Austrijoje
1855	Adomo Mickevičiaus mirtis
1861–1863	Aleksandro Wielopolskio administracija Kongresinėje karalystėje
1863–1864	Sausio sukilimas; galutinis baudžiavos panaikinimas Rusijos Lenkijoje (1964)
1867	Galicijai suteikiama autonomija (iki 1918)
1872	Krokuvoje įkuriama Lenkijos mokslų akademija
1905–1907	Revoliucija Rusijos Lenkijoje
1914	Piłsudskio Lenkų legionų pasirodymas (išblaškyti 1917)
1915	Vokiečių pergalė Rytų fronte užbaigia Rusijos okupaciją
1916	Vokietija atkuria Lenkijos karalystę
1917	Prezidento Wilsono Keturiolika punktų
1918	Sąjungininkų vyriausybės pripažįsta Lenkijos nepriklausomybės principą (birželio 3)

1918–1945 NEPRIKLAUSOMYBĖS LAIKOTARPIS (Antroji Respublika)

1918	Józefas Piłsudskis paima valdžią Varšuvoje (lapkričio 11)
1918–1921	Kariaujami šeši pasienio karai su kaimyninėmis valstybėmis
1919	Versalio taikos sutartis su Vokietija

1920	Varšuvos mūšis (rugpjūčio 13–19)
1921	Rygos taikos sutartis su Sovietų Rusija (kovo 18)
	Priimama Kovo konstitucija (kovo 21)
1926	Piłsudskio valstybės perversmas (gegužės 12); prasideda sanacijos režimas
1932	Nepuolimo sutartis su SSRS (liepos 25)
1934	Nepuolimo sutartis su Vokietija (sausio 5)
1935	Priimama nauja konstitucija (kovo 23)
	Józefo Piłsudskio mirtis (gegužės 12)
1936	Įkuriamas Centrinis pramonės rajonas
1939	Britanijos garantija Lenkijai (kovo 31)
1939–1945	Antrasis pasaulinis karas
1939	Rugsėjo kampanija; Vokietija ir SSRS pasidalija Lenkiją (rugsėjo 28)
1941	Vokietija užpuola Sovietų Sąjungą; Lenkijos–SSRS sutartis
	Pradedamas įgyvendinti nacių Galutinis sprendimas
1943	SSRS nutraukia diplomatinius santykius su Lenkijos emigracine vyriausybe
	Varšuvos geto sukilimas
1944	Varšuvos sukilimas (rugpjūčio 1– spalio 2)
1944–1945	Išvadavimas; sovietų kariuomenė visiškai okupuoja Lenkijos žemes
1945	Tarptautinio pripažinimo perėjimas iš Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone Tautos vienybės laikinajai vyriausybei Varšuvoje (birželio 28)
	Potsdamo konferencija

Nuo 1944 LIAUDIES LENKIJA

1944	Sovietų iniciatyva įkuriamas Liublino komitetas (liepos 22)
1944–1947	Vidaus karas; palaužiamas bet koks pasipriešinimas sovietams
1945	Sudaroma Tautos vienybės laikinoji vyriausybė
1946	Referendumas (birželio 30)
1947	Pirmieji rinkimai į seimą (sausio 19); sąjungininkų protestas
1948	Įkuriama Lenkijos jungtinė darbininkų partija; valstybėje įsigali vienpartinė sistema
1948–1956	Stalinizmo laikotarpis

1952 Priimama Lenkijos Liaudies Respublikos konstitucija (liepos 22)
1955 SSRS įkuria Varšuvos sutarties organizaciją
1956 Partijos VIII plenumas pirmuoju sekretoriumi išrenka W. Gomułką
Nuo 1956 Lenkiją valdo tautinis komunistinis režimas
1966 Lenkijos tūkstantmečio sukaktis
1968 Kovo įvykiai
1970 Maištai prie Baltijos; nušalinamas W. Gomułka; pirmuoju sekretoriumi išrenkamas E. Gierekas
1976 Konstitucijos pataisos
Birželio įvykiai; iškyla politinė opozicija
1978 Kardinolas Karolis Wojtyła išrenkamas popiežiumi Jonu Pauliumi II (spalio 16)

I

PIRMOJI
DALIS

SUŽLUGDYTOJI
IR ATKURTOJI LENKIJA
1795–1945

1 žemėlapis. Lenkų žemės

PIRMAS SKYRIUS

NARÓD: Modernios tautos susidarymas (1772–1945)

Vakarų demokratijose nacionalizmas nedažnai pelno didžią pagarbą ar palankumą. Tautybės, tautinio suverenumo ir tautinio išsivadavimo sąvokos, pirmąkart aiškiai nuskambėjusios Prancūzijos didžiosios revoliucijos metu, per du šimtmečius išplito visoje Europoje, o iš čia – ir kituose žemynuose, tačiau angliškai kalbančiuose kraštuose jos netapo tokios įtikinamos kaip kitur. Brandžioms politinėms Britanijos ir Amerikos bendruomenėms, nuo neatmenamų laikų daugumos sutikimą laikančioms demokratijos pagrindu, beveik nebūta dėl ko abejoti valstybės teisėtumu ar perdėtai nerimauti dėl mažumų teisių. Dar visai neseniai separatistiniai škotų, velsiečių, anglų ar netgi airių interesai sukeldavo nebent tik trumpalaikius britų bendruomenės susierzinimo protrūkius; Šiaurės Amerikoje panašiai buvo reaguojama į juodaodžių, indėnų, meksikiečių ar kvebekiečių siekius. Liberaliosios minties skelbėjai, visiškai pasikliaudami Vestminsterio tradicijos ar Amerikos konstitucijos dvasia puoselėjamos laisvės ir demokratijos teikiama visuotine nauda, manė, kad nacionalizmas tik be reikalo atitrauktų juos nuo pagrindinių tikslų, ir laikė jį iš prigimties esant neliberalų ir nedemokratišką. Ne vienas liberalas šventai tikėjo, jog „taũtos" yra savanaudės, iracionalios, kupinos griaunamosios jėgos, o „valstybę", nepaisant jos gausių trūkumų, bent jau galima reformuoti. Tradicinius anglų ir amerikiečių prioritetus šiuo klausimu aiškiai atspindi Viktorijos laikų istorikų tėvo Lordo Actono mintys. „Valstybė kai kada gali sukurti tautą, – rašė jis, – bet tauta, kurdama valstybę, eitų prieš savąją prigimtį."[1]

Toks požiūris, labai paplitęs angliškoje istoriografijoje, akivaizdžiai prieštarauja Rytų Europos raidai, kur pačias reikšmingiausias pastarųjų dviejų šimtmečių permainas kaip tik ir nulėmė nacionalizmo iškilimas, tautų bei tautinių valstybių kūrimasis. Jo šalininkai net nesusimąsto apie tai, jog tam tikromis aplinkybėmis liaudis gali paremti diktatūrą, o demokratija gali pasitarnauti piktiems ar agresyviems tikslams. Taip jie prieštarauja daugeliui tikrovės faktų. Kita vertus, apimti teisinių normų bei procedūrų laikymosi manijos, jie beatodairiškai tiki konstitucinių reformų veiksmingumu, nepaisydami savitų, joms galbūt visiškai nepalankių socialinių ir kultūrinių sąlygų. Todėl Rytų Europoje, kur įstatymo valdžia paprastai pakluso politinės naudos diktatui, Vakarų politikai labiau buvo linkę pritarti esamų valstybių reformavimui negu kad naujų kūrimuisi. Visuomet pasiryžę patikėti gerais autokratų ir totalitaristų norais pripažinti savąsias klaidas ir pasitaisyti, jie amžinai viliasi, jog *status quo* kokiu nors būdu gali būti išsaugotas be prievartos ir revoliucijos. Šiandien jie taip pat nuoširdžiai siekia „liberalizuoti" Sovietų Sąjungą*, kaip kad jų pirmtakai kažkada troško reformuoti carinę Rusiją ar išsaugoti Austriją-Vengriją. Baimindamiesi, kad naujos tautinės valstybės gali pasirodyti esančios tokios pat represinės kaip ir dinastinės imperijos, Vakarų politikai į jų kūrimąsi žiūrėjo įtariai ir gana skeptiškai. Paradoksalu: neskubėdami aktyviai paremti nenuilstamos tautinių sąjūdžių kovos prieš autokratiją ir tironiją, jie aiškiai prieštaravo savo tariamai liberaliems principams.

Rytų Europoje, kur vyraujanti politinė atmosfera gerokai skyrėsi nuo Vakarų, radosi visiškai kitoks požiūris į nacionalizmą. Klestint dinastinėms imperijoms, pagrindinė kova dėl valdžios vyko tarp ultrakonservatyviųjų valdančiojo režimo šalininkų ir įvairiausio rango revoliucionierių, kuriems vienintelė pažangos viltis buvo imperinių režimų pakeitimas nauja, tinkamesne valstybingumo forma. Vakarietiško tipo reformizmą palaikė negausi vidurinės klasės atsto-

* N. Davieso „Dievo žaislo" angliškas leidimas išėjo 1981 m., todėl knygoje autoriaus ne kartą metamas žvilgsnis į „šiandieną" ribojasi tais laikais, kai dar egzistavo Sovietų Sąjunga ir socialistinių valstybių blokas Rytų Europoje kuriam priklausė ir Lenkija. – *Leid.*

vų ir inteligentų mažuma. Tokiame kontekste gausių tautinių sąjūdžių šalininkus, kurių galutinis tikslas sukurti nepriklausomas tautines valstybes buvo iš esmės nesuderinamas su imperijų teritoriniu vientisumu, reikėtų laikyti revoliucingais elementais, nors revoliucinių metodų jie dažnai ir atsisakydavę. Jie neįžvelgė nė mažiausio prieštaravimo tarp nacionalizmo ir demokratijos ir buvo linkę manyti, jog víena yra natūralus kito garantas. Tačiau tam tikra jų dalis neišvengiamai burdavosi į aktyvistų grupes, kurios buvo ištikimos klasikiniam paradoksui – ginti demokratiją nedemokratiniais būdais. Ryžtas griebtis smurtinių kovos priemonių šiems žmonėms neturėjo nieko bendra su jų filosofija ar siekiais; tokį kovos būdą diktavo režimų, kuriems jie priešinosi, prievartinė prigimtis. Vienas kitą keičiančios autokratinės sistemos taip sustingdė politinį gyvenimą, kad laipsniškų reformų ar „politinės evoliucijos" idėja savo nerealumu prilygo sviesto tirpdymui šaldytuve. Todėl savo patogiu gyvenimu besimėgaujančių Vakarų liberalų priekaištai žmonėms, kurių idealai daug sykių buvo patikrinti ugnyje, atrodo ne tik užgaulūs, bet ir juokingi. Skaudu suvokti, kad jie linkę apgailėtinai remti tariamus galinguosius ir nusisukti nuo tikrųjų Rytų Europos žmonių, kurie turbūt vieninteliai išpažįsta savo pačių principus.

Šie samprotavimai vargu ar padės suartinti prieštaringas nuomones dėl nacionalizmo etikos. Kaip demokratija ar autokratija, taip ir nacionalizmas pats savaime nėra nei dorybingas, nei ydingas. Apie jį galima spręsti tik remiantis konkrečių jo šalininkų konkrečiais motyvais. Vienomis ar kitomis aplinkybėmis jam yra pritarę ir kilnūs idealistai, ir visokias priemones, kad pasiektų tikslą, pateisinantys niekšai. Gali būti demokratiškų ir nedemokratiškų, kilniadvasių ir niekingų, nuosaikių ir fanatiškų nacionalistų. Tačiau juos visus sieja vienas dalykas – tikėjimas savo tautos neatimama teise pačiai lemti savo likimą. Istorikui ir nacionalizmas, ir per jį iškilusios tautos yra objektyvūs reiškiniai, kuriuos reikia fiksuoti ir aprašyti. Moralės požiūriu juos tegul vertina kiti. Šia prasme nei lenkiškojo nacionalizmo, nei lenkų tautos istorija nėra išimtis.

* * *

Beveik ištisus pusantro šimto metų – nuo tada, kai Stanislovas Augustas 1795 m. lapkričio 25 d. atsisakė sosto, iki Vokietijos kariuomenės pasitraukimo iš Varšuvos 1945 m. sausio 17 d. – „Lenkija" reiškė ne daugiau kaip tik vardą. Kaip šiandien Armėnija ar Makedonija tėra vardai, primenantys senovės karalius ir imperijas, lygiai taip ir Lenkija praktiškai nereiškė nieko daugiau, tik kultūrinį, kalbinį ir administracinį regioną, esantį trijų skirtingų valstybių teritorijose. Nė viena iš tų buvusios Lenkijos ir Lietuvos Respublikos žemėse įsikūrusių valstybių negalėjo pretenduoti į Respublikos paveldėtojas. Vargu ar kuriai nors iš jų atiteko didesnė „lenkais" besivadinančios tautos dalis. Varšuvos kunigaikštystė (1807–1815) vos ne vos dangstė tikrąją padėtį – Napoleono okupaciją. Poznanės didžioji kunigaikštystė Prūsijoje (1815–1849) bei Galicijos ir Lodomerijos karalystė Austrijoje (1772–1918) tebuvo gražūs imperijos provincijų pavadinimai. Pirmoji iš šio trejeto buvo nutildyta, kai ėmė reikalauti visiškos autonomijos, tik pastaroji ją vis dėlto įgijo 1867 m. Lenkijos kongresinė karalystė (*Kongresówka*, 1815–1874) ir Krokuvos respublika (1815–1846) buvo panaikintos, nepaisant jų egzistavimą įteisinusių tarptautinių susitarimų. Vokietijos globojamą „Lenkijos karalystę" bandyta atgaivinti 1916 m. lapkritį, tačiau šis užmojis taip ir liko užuomazgos stadijos. Kaip ir kiti praėjusio šimtmečio mėginimai atkurti Lenkijos valstybingumą, taip ir šis, užuot pateisinęs į jį dėtas viltis, virto nevykusia parodija. Todėl Antrosios Respublikos laikotarpis tarp dviejų pasaulinių karų (1918–1939) buvo nelyginant trumpas atokvėpis amžius trunkančioje valstybingumo praradimo istorijoje. Šios Respublikos vyriausybė, išvyta į tremtį 1939 m. rugsėjį, tebeegzistuoja Londone – štai jau beveik keturiasdešimt metų – ir Lenkijos teisės požiūriu gali būti laikoma konstitucinio teisėtumo saugotoja. Tačiau ji taip niekuomet ir nebeatgavo teisės valdyti savo teritoriją, o 1945 m. birželį dauguma užsienio valstybių liovėsi ją oficialiai pripažinusios. Netgi Lenkijos Liaudies Respublikos (įkurtos 1945 m., oficialiai pradėjusios egzistuoti 1952 m.), nuo Antrojo pasaulinio karo turinčios veiksmingą valdžią, suvere-

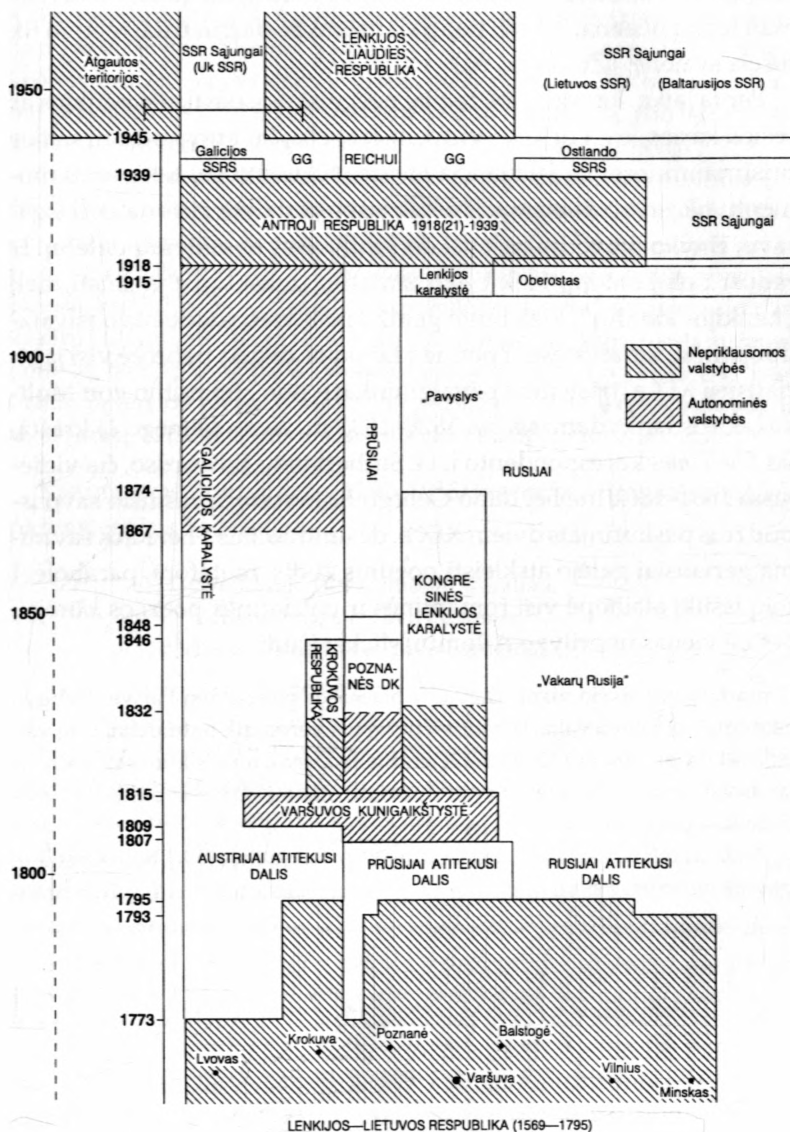

Diagrama A. Valstybės, atsiradusios iš Lenkijos-Lietuvos Respublikos

numas yra labai ribotas. Visi šie faktai byloja apie tai, kad didesnį naujųjų amžių istorijos tarpsnį valstybingumo neturėjimas buvo normali lenkų būsena. Tikroji nepriklausomybė dažniausiai tebuvo tik tuščia svajonė. (Žr. diagr. A.)

Per tą laiką, kai valstybė realiai neegzistavo, pasikeitė penkios ar šešios kartos, ir „Lenkija" virto abstrakcija, tai atgyjančia praeities prisiminimuose, tai iškylančia ateities lūkesčiuose, bet esamu momentu tik įsivaizduojama. Ji ne tik buvo padalyta į tris dalis, ji išgaravo, išnyko be pėdsakų, suskilo į milijonus nematomų dalelių. Ir radosi tiek Lenkijų, kiek buvo žmonių, trokštančių ją jausti, tiek „Lenkijos karalių", kiek buvo geidžiančių viešpatauti savo įsivaizduojamose karalystėse. Ypatingą Lenkijos dvasią pabrėžė visi jautriausieji XIX a. užsienio apžvalgininkai – nuo Helmutho von Moltkės, kuris lankydamasis čia 1828–1831 m. išsyk pamėgo šį kraštą, iki *The Times* korespondento J. H. Sutherlando Edwardso, čia viešėjusio 1861–1862 m., bei dano Georgo Brandeso, aprašiusio savo įspūdžius paskutiniais dviem XIX a. dešimtmečiais.[2] Lenkijos savitumą geriausiai galėjo atskleisti poetinis žodis, metafora, parabolė. Į tokį iššūkį atsiliepė visi romantinės ir patriotinės poezijos kūrėjai, bet nė vienas neprilygo Adomui Mickevičiui:

Iš pradžių visi tikėjo vienu Dievu, ir pasaulyje viešpatavo Laisvė. Nebuvo įstatymų, tik Dievo valia, ir nebuvo ponų nei vergų, tik patriarchai ir jų vaikai. Bet vėliau žmonės išsižadėjo vienintelio Dievo, ir prisikūrė sau stabų, ir lankstėsi jiems [...] Todėl Dievas nubaudė stabmeldžius ir pasiuntė jiems didžiausią bausmę – vergiją [...]

Tada Karaliai, išsižadėję Kristaus, prikūrė naujų dievybių, taip pat stabų, pastatė juos visų matomose vietose ir prisakė jiems lankstytis [...] Taip prancūzų karaliai sukūrė Garbę, kuri buvo tas pats, ką nuo pagonybės laikų žmonės vadino aukso veršiu. Ispanų karalius sukūrė stabą, kurį pavadino politiniu pranašumu, arba politine įtaka, kitaip sakant, Galia ir Valdžia, o iš tiesų jis niekuo nesiskyrė nuo asirų garbinamo Baalo [...]. Anglų karalius sukūrė stabą, kurį pavadino Jūrų ir prekybos valdovu, bet tai buvo ne kas kitas, o nuo seno visiems žinoma Mamona. Vokiečiams buvo sukurtas stabas, vardu Gerovė, – tai taip pat visiems seniai pažįstamas Molochas [...] Ir užmiršo žmonės, kad visi iš vieno Dievo yra kilę [...]

Galų gale stabmeldiškoje Europoje iškilo trys karaliai [...] šėtoniškoji trejybė: Frydrichas, kurio vardas reiškė „taikos draugas" [...] Jekaterina, graikiškai reiškianti „tyra" [...] ir Marija Teresė, turinti nuolankiausios ir nekalčiausios Išganytojo Motinos vardą [...] Tų trijų karalių vardai virto trimis keiksmažodžiais, jų gyvenimai – trimis nusikaltimais, o jų atminimas – trimis prakeiksmais [...] Taigi ir ši trejybė sukūrė naują stabą, patį bjauriausią iš visų, ir pavadino jį Interesu, o tokio ir senieji pagonys nežinojo [...]

Tačiau atsirado viena tauta – lenkai, kurie naujajam stabui nenusilenkė [...] Ir tada tarė Lenkija: „Kad ir kas man nutiktų, būsiu laisva ir lygi, nes aš pati esu Laisvė". Sunerimo karaliai, tai išgirdę, ir tarė: „[...] Eikim ir nužudykim tą tautą". Ir ėmė slapčia rengtis išdavystei [...] Nukankinę lenkų tautą ir paguldę į karstą, karaliai šaukė: „ Nužudėm ir palaidojom Laisvę". O šaukė kaip tikri kvailiai [...] Nes lenkų tauta nemirė, jos kūnas liko gulėti kape, o siela nužengė į prarają, taip ji pasitraukė iš visuomeninio būvio ir perėjo į kiekvieno, kenčiančio pavergtoje tėvynėje, asmeninį gyvenimą [...] Trečią dieną siela sugrįš atgal į kūną, Tauta prisikels ir išlaisvins visas Europos tautas iš vergijos.[3]

Kazimierzas Brodzińskis (1791–1835) tas pačias mintis išsakė kiek paprastesniais žodžiais:

Sveikas, Kristau, žmonių Karaliau.
Lenkija, eidama Tavo pėdomis,
Kenčia kaip ir Tu, Tavo paraginta
Kaip ir Tu, ji vėlei prisikels.[4]

Lenkijos „nužengimo į kapą" įvaizdis bene labiausiai bus paveikęs istorikus. Socialinio gyvenimo, ekonomikos, politinės santvarkos ir diplomatijos temos, vyravusios tyrinėjant laikotarpį iki padalijimų, staiga išnyko. Kadangi Lenkijos ir Lietuvos Respublikoje gyvenusių žmonių palikuonys buvo inkorporuoti į Rusijos, Prūsijos ar Austrijos valstybes, tad ir materialūs jų gyvenimo aspektai tapo nebe Lenkijos istorijos, bet Rusijos, Prūsijos ar Austrijos istorijos temomis. Tuo tarpu ligi tol neturėtą reikšmę įgijo naujos temos. Politinio ir tarptautinio veikimo srityje Lenkija čia pasirodydavo, čia ir vėl išnykdavo. Tačiau politinių idėjų erdvėje ji savo svarbos niekada nebuvo praradusi. Juk ir pati Lenkija dabar buvo Idėja. Ji gyvavo žmonių sąmonėje net ir tuomet, kai jos nesimatė žemės pa-

viršiuje ar materialiajame pasaulyje. Štai nuo šio momento Lenkiją tyrinėjantis istorikas privalo sutelkti savo dėmesį į žmonių lūkesčius bei siekius, o aiškindamasis politinius reikalus turi kuo nuodugniau įsigilinti į patį svarbiausią reiškinį – lenkų tautos radimąsi. Šiai temai, kai negalima kalbėti apie Lenkijos valstybę, pavaldžios visos kitos temos.

Juk *Tautybė* iš esmės yra tikėjimas – tvirtas įsitikinimas savo asmeniniu tapatumu. Žmonių giminei jis nėra prigimtas, ir Europoje iki Prancūzijos revoliucijos sunku būtų buvę rasti jo apraiškų. XIX ir XX a. jis peržengė visas ankstesnes savo ribas ir kai kuriose pasaulio dalyse, kaip antai Rytų Europoje, užvaldė visas politinio ir socialinio gyvenimo sritis. Deja, jei tikėtume cinikais, šis įsitikinimas grįstas klaidingais kriterijais. Kaip kartą pažymėjo Ernestas Renanas, „tauta – tai bendruomenė, kurią vienija klaidingas savo kilmės suvokimas ir bendras priešiškumas kaimynams". Bet kuriuo atveju moderniąą *tautą* labiausiai tiktų apibūdinti kaip socialinę grupę, kurios pavienius narius, teisingai ar klaidingai įsitikinusius savo bendra kilme ir likimu, sieja bendras tapatumo jausmas. *Tautinė savimonė* rodo, kiek žmogus pajėgus suvokti priklausomybę savo tautai. Taigi *nacionalizmas* yra doktrina, bendra visiems politiniams sąjūdžiams, kurių tikslas – sukurti tautą, skatinant žmones suvokti savo tautybę, ir sužadintus žmonių jausmus paversti politinės veiklos priemone. Šia prasme, *nacionalistas* yra žmogus, kuris pritaria nacionalizmo tikslams ar juos gina.[5]

Vis dėlto anglosaksų kraštų skaitytojus derėtų perspėti dėl esamos šios srities terminijos painiavos. Daugelis autorių tokius terminus kaip *tauta (nacija), tautybė, liaudis, rasė ir valstybė* vartoja neskirdami jų, nekreipdami dėmesio į tikslias jų reikšmes. Tačiau būtina suvokti, kad jų vartosena labai skiriasi. Ir britai, ir amerikiečiai priklauso prie tokių politinių bendrijų, kurių moderniõs tautõs (nacijos) susidarymą rėmė valdantieji valstybės sluoksniai, todėl „tautybės" sąvoka čia nuolatos painiojama su „pilietybe". Ypač amerikiečiai „tautą" linkę laikyti „piliečių", „šalies gyventojų" ar netgi valstybės „teritorijos" sinonimu. Anglų kalboje „tautybė" reiškia

ne tiek žmogaus asmeninius įsitikinimus, kiek formalų kriterijų, rodantį, kad tas individas gali įgyti teisėtą piliečio statusą. Tai kažkas, kas įgyjama ne apmąstant savo įsitikinimus, o pateikus prašymą Vidaus reikalų ministerijai ar Imigracijos tarnybai. Šia prasme apibūdinimas „britas" atitinka oficialias etiketes: „Jos Didenybės valdinys" ar „Jungtinės Karalystės ir kolonijų pilietis"; o apibūdinimas „amerikietis" nurodo kiekvieną, turintį teisėtą Jungtinių Amerikos Valstijų piliečio statusą.

Lenkai, atvirkščiai, priklauso bendruomenei, kuri šiuolaikinį tautybės jausmą išsiugdė aktyviai besipriešindama Lenkiją pasidalijusių valstybių politikai. Lenkų tautybė – tai įsitikinimas, kurį tų trijų valstybių valdžia ne kartą kėsinosi užgniaužti. Lenkų tautą sudarė žmonės, sutinkantys, jog yra Rusijos, Prūsijos ar Austrijos valdiniai, tačiau griežtai atsisakantys pripažinti, jog yra „rusai", „prūsai" ar „austrai". Tokiomis aplinkybėmis lenkų nacionalizmą daugiausia skleidė tie veikėjai, kurie siekė tautinę savimonę panaudoti politiniams tikslams, visiškai priešingiems Lenkiją pavergusių valstybių valdžios tikslams. Šiuo požiūriu lenkų patyrimas buvo panašus į daugelio kitų valstybingumo neturinčių Europos tautų – nuo bulgarų ir baskų iki valonų, vendų ar velsiečių – patyrimą. (Čia būtų įdomu atkreipti dėmesį į tikslią, oficialiai pripažintą kai kurių terminų vartoseną dabartinėje Rytų Europoje, kur „pilietybė" labai aiškiai atskiriama nuo „tautybės". Pavyzdžiui, sovietų dokumentuose visi SSRS gyventojai vadinami „tarybiniais piliečiais" leidžiant jiems nurodyti savo tautybę: rusas, baltarusis, gruzinas, žydas, uzbekas, jakutas ir t. t. Deja, angliškai visi Sovietų Sąjungos piliečiai, nepriklausomai nuo jų tautybės, iš įpročio vadinami „rusais" – taip atsisakoma įžvelgti vieną svarbiausių Rytų Europos gyvenimo savitumų.)

Lenkų atvejį itin keblų daro tai, kad Lenkijos valstybingumas, nors tarpais ir nutrūkdavęs, nebuvo visiškai prarastas. Senojoje Respublikoje, iki 1795 m., lenkų tautybę buvo galima apibrėžti pagal ištikimybę valstybei. „Lenkų tauta" paprastai buvo laikomi tie gyventojai, kurie turėjo visas pilietines ir politines teises, kitaip tariant,

tik bajorija. Ši sąvoka nebuvo siejama su gimtąja kalba, religija, etnine kilme. Tad suprantama, radosi nemažai „lenkų", kurių šiuolaikiniais terminais taip nepavadintume; kita vertus, tarp valstiečių ir buržuazijos buvo gausu lenkiškai kalbančių žmonių, nelaikančių savęs lenkais. Štai kaip kartais save galėjo apibūdinti koks nors XVII a. dvasininkas: *canonicus cracoviensis, natione Polonus, gente Ruthenus, origine Judaeus* – „Krokuvos kanauninkas, lenkų tautos, rusinų genties, žydų kilmės". Tačiau Respublikai žlugus senieji terminai pamažu prarado savo prasmę. Senieji žodžiai įgijo naujas reikšmes, juos ėmė vartoti kiti žmonės, kitais atvejais ir kitiems tikslams. Žodyje *tauta* išblėso ankstesnioji politinė prasmė ir vis stipriau ėmė skambėti naujieji kultūriniai ir etniniai obertonai. Žodį *lenkas* nustota taikyti toms buvosios Respublikos tautoms, kurios dabar ugdėsi savo atskirą tautinę tapatybę – vokiečiams, žydams, ukrainiečiams, gudams ar lietuviams; o tada jis būdavo vartojamas platesne reikšme apibūdinti visiems, kurie mokėjo kalbėti lenkiškai.

Vis dėlto dviprasmybių nepavyko visiškai išvengti. Pasidalijusių valstybių biurokratija turėjo savas tautovardžių vartojimo normas. Rusijoje oficialiai laikytasi požiūrio, kad žmogus, gyvenantis kairiajame Bugo krante gali būti vadinamas lenku, nes jis Kongresinės Lenkijos karalystės gyventojas, o jo kaimynas dešiniajame upės krante, kad ir jo brolis, jau buvo „rusas". Po 1874 m., panaikinus Kongresinę karalystę, jie visi tapo „rusais", nesvarbu, ar jiems tas patiko, ar ne. Tiesą sakant, ir patys lenkai savo tautovardį vartojo gana įvairiai. Tie, kurie vylėsi atkurti senąją Respubliką primenančią valstybę, ir toliau lenkiškumo nesiejo su tautiškumu. Net ir Mickevičius nematė priežasčių, kodėl jis negalėtų būti kartu ir „lenkas", ir „lietuvis". Šis lenkų kultūros apaštalas savo garsiausiąją poemą pradeda kreipimusi ne į Lenkiją, bet į Lietuvą: *Litwo! Ojczyzno moja! ty jesteś jak zdrowie* (Tėvyne Lietuva, mielesnė už sveikatą.)[6] Vėliau panašius jausmus reiškė ir Józefas Piłsudskis. Tuo tarpu kiti, kurių siekiai visiškai nebuvo susiję su istoriniais precedentais, lenkiškumą laikė savybe, būdinga tik lenkakalbiams ar netgi tik lenkams katalikams.

Čia ir vėl reikia būti atsargiems. Nacionalistai nė kiek ne mažiau už valstybės pareigūnus yra linkę žodžius vartoti sau palankiomis reikšmėmis. Pirmiausia net ir pati sąvoka „nacionalistas" greitai įgavo menkinamąją, iš oficialiosios kalbos atėjusią reikšmę, tolygią „separatistui" ar „tvarkos drumstėjui", todėl jie labiau linksta vadintis „patriotais" ar „aktyvistais". Kita vertus, stengdamiesi plėtoti tautos, kaip išskirtinės bendruomenės, idėją, jie naudojosi savais kriterijais, modernų tautinės vienybės supratimą projektuodami į praeitį, nekreipdami dėmesio į nevienodą atskirų žmonių savo tapatybės suvokimo laipsnį, nepaisydami painiavos, kylančios dėl nevienodai suprantamo lojalumo. Lenkiškai kalbantis valstietis ar bet kas kitas, turintis lenkiškai skambančią pavardę, nacionalistams dažniausiai yra lenkai, nesvarbu, ar patys jaučiasi priklausą lenkų bendruomenei, ar ne; „tikras lenkas", jų supratimu, negali būti ištikimas „svetimos" valstybės tarnas; pati lenkų tauta esanti kompaktiška bendruomenė, ryžtingai besiginanti nuo „priešų", „svetimšalių", „užsienio engėjų" ir „okupantų". Nacionalistui visiškai nepriimtinas požiūris, kad Prūsijos seržantas, Rusijos valdininkas ar Austrijos grafas gali būti laikomas tokiu pat lenku kaip ir tie, kuriuos jis neva engiąs. Akivaizdu, kad tikrovė buvo visai kitokia. Juk yra nemažai individų, kurie tapatinasi ne su viena tauta; ir kažin ar turi tauta teisę reikalauti visiško atsidavimo iš visų tautiečių. Kalbant apie „lenkus", nereikia pamiršti, jog ši sąvoka tarsi prilygsta stenografijos ženklui – tai lyg bendras vardiklis, išreiškiantis visą margumyną žmonių, kuriuos galima konkrečiau apibūdinti kaip „potencialius lenkus", „galimus lenkus", „senuosius lenkus, „iš dalies lenkus", „pusiau lenkus", „perdėm lenkus", „aukščiausio lygio lenkus", „nelenkus", „lenkams palankius", „nusistačiusius prieš lenkus", „tariamus lenkus", „netikrus lenkus", „buvusius lenkus", „gerus lenkus", „blogus lenkus"; „Austrijos lenkus", „Rusijos lenkus", „Prūsijos lenkus", arba – labiau istorine prasme – „Lenkijos austrus", „Lenkijos rusus" ar „Lenkijos prūsus".

Aišku viena: modernią lenkų tautą pagimdė modernus lenkiškasis nacionalizmas. Jos labai netolygaus kūrimosi istorija užtruko

beveik du šimtmečius, tačiau visiška šio proceso pabaiga nūdienos istorikams toli gražu nėra labai aiški. Vis dar nesutariama dėl tikslios datos, kada šios tautos balsas tapo lemiamas lenkų žemių reikaluose. Vieni istorikai mano, jog lūžis įvyko 1864 m., kai visuomeninis išsivaduojamasis judėjimas peraugo į visuotinį Sausio sukilimą. Kiti tą lemiamą momentą įžvelgia vėliau – 1918 m., kai buvo atkurta Lenkijos valstybė. Griežčiausi vertintojai tvirtina, jog tautinės raidos proceso negalima laikyti esant baigto, kol galutinai susiformavusi vienalytė Lenkijos visuomenė, vienodai suvokianti savo tautinę tapatybę, nepradėjo valdyti visos savo etninės teritorijos. O tai pasiekta tik 1945 m.[7]

* * *

Naujųjų amžių Europos istoriografijoje Lenkijos vardas dažniausiai buvo minimas tik tuomet, kai dėmesys nukrypdavo į vienintelę su ja susijusią temą, kada nors rūpėjusią valstybių veikėjams – „Lenkijos klausimą". Jau antras šimtmetis jis, kartu su kitu panašiu „Rytų klausimu", nuolat įtraukiamas į nesuskaičiuojamas konferencijų darbotvarkes ar studentų egzaminus. Be to, jis yra labai giliai įsismelkęs į lenkų sąmonę. Viename sename diplomatų anekdote pasakojama, kaip lenkų atstovas tarptautiniame rašinių apie dramblius konkurse parašė darbą „Drambliai ir Lenkijos klausimas". Visiškai neperdedant galima teigti, jog vienas iš gyvūnų, besiganančių naujųjų amžių Europos diplomatiniame sode – „Lenkijos klausimas" – yra tikras dramblys, jeigu ne drontas.

Žinoma, diplomatams ir visiems, kas teikė tiems diplomatams informaciją, disponavimas buvusiomis lenkų žemėmis nebuvo visiškai bereikšmis dalykas. Per visus didžiuosius Europos karus padalytosios Lenkijos teritorija tapdavo tikru ar potencialiu nestabilumo židiniu, kurio likimas visuomet keldavo problemų. Visose svarbiausiose taikos konferencijose – Vienos kongrese (1814–1815), Paryžiaus (1919–1920) ir Jaltos bei Potsdamo (1945) – dėl Lenkijos ateities būdavo ilgai tariamasi ir ginčijamasi. Tarp karų ir konferencijų, nuo 1803 m. kunigaikščio Czartoryskio memorandumo iki 1943 m. Lenkijos ir Če-

koslovakijos federacijos projekto, vienas po kito buvo kuriami niekam tikę receptai, kaip suderinti lenkų reikalavimus su valdančiųjų didžiųjų valstybių interesais. Per pusantro šimto metų Lenkijos klausimas virto galvosūkiu, kurio niekam nepavyko išspręsti, apskritimu, kurio niekam nepavyko paversti kvadratu. Jam skirti kalnai archyvinės medžiagos, marios specialiosios literatūros.[8]

Tačiau Lenkiją tyrinėjančiam istorikui Lenkijos klausimas yra visiškai bevaisė tema. Kažin ar turėjo bent kokios lemiamos įtakos įvykių raidai nors vienas diplomatinis memorandumas dėl Lenkijos ateities. Dauguma, kaip antai kunigaikščio Czartoryskio memorandumas, liko be atsako.[9] Kitus, tarp kurių buvo ir projektas dėl Lenkijos-Čekoslovakijos, sužlugdė patys politikai.[10] Dar į kitus paprasčiausiai nekreipė dėmesio. Patys reikšmingiausi iš jų išreiškė nebent religinius autorių siekius arba patvirtindavo jau priimtų politinių susitarimų detales. Štai Vienoje valstybininkams taip ir nepavyko įkalbėti caro atsisakyti žemių, kurias jau seniau buvo užėmusi jo pergalingoji kariuomenė. Paryžiuje valstybių sąjungininkių vadovams nepasisekė įtikinti Józefo Piłsudskio laikytis jų politikos. Ir Jaltoje, ir Potsdame nei Churchillis, nei Rooseveltas neįstengė diplomatiniais būdais pakeisti Stalino pasirinkto sprendimo. Šiais kritiniais momentais viską lemdavo ne diskusijos prie konferencijų stalo, o susiklosčiusios karinės aplinkybės ir žmonės, sutelkę savo rankose praktinę galią. Mažiau reikšminguose susitikimuose diplomatijos vaidmuo buvo dar menkesnis. Iš tiesų naujaisiais laikais notos, protestai ar atkirčiai oponentams dėl Lenkijos likimo krito kaip lapai rudenį, tačiau tai nė kiek nesudrumstė ramaus Rytų Europos gyvenimo. Lenkų tauta paliko kūdikio lopšį ir įžengė į brandos laikotarpį be diplomatų pagalbos, tad ir nesijaučia jiems nei skolinga, nei dėkinga.

* * *

Lenkų tautinė savimonė tam tikromis formomis, be abejo, reiškėsi dar gerokai iki padalijimų. Tik kažin ar verta tos raiškos ieškoti Renesanso ar viduramžių epochose, kai socialiniame ir politiniame

gyvenime tautybė nevaidino svarbesnio vaidmens. Visai kas kita XVII a. „tvanas", o ypač XVIII a. vidaus karai, kurie privertė Lenkijos ir Lietuvos Respublikos gyventojus suabejoti šimtmečių senumo ištikimybės ir tapatumo tradicijomis. Politinės ištikimybės principai, pagal kuriuos būti lenku reiškė būti lojaliu Lenkijos karaliaus ir Respublikos valdiniu, pamažėl prarado savo reikšmę. Po 1717 m., kai karalius ir Respublika virto Rusijos caro marionetėmis, „lojalumą" pamažu imta sieti su „kolaboravimu" ir „karjerizmu". Jo vietą užėmė vis labiau stiprėjantys religiniai ir kultūriniai saitai. Nuo šiol, garbingų žmonių suvokimu, „geras pilietis" yra ir tas, kuris pasiryžęs nesitaikstyti ir priešintis, kuris, tikėdamas Bažnyčios pažadėtu amžinuoju išsigelbėjimu, nedvejodamas atiduos gyvybę kovoje prieš įsigalėjusią tvarką. Šios idėjos jau sklandė tarp Baro konfederatų. Iš jų ilgainiui išsirutuliojo revoliucingasis nacionalizmas, kuris vėliau praūžė per Ameriką ir Europą. Lenkiškasis patriotizmas nuo pat pradžių reiškė oficialiosios nuomonės nepripažinimą ir maištavimą.

Tačiau revoliucijų epocha lenkams buvo daugelio karčių nusivylimų metas. Teoriškai jie galėjo puoselėti viltis, kad Prancūzijos didžioji revoliucija nutrauks korumpuotą ir despotišką senųjų monarchijų viešpatavimą ir išauš tautinio išsivadavimo era. Praktiškai senųjų tironų vieton atėjo nauji, dar žiauresni. Jei vertinsime pinigų ir pralieto kraujo matais, Napoleonas išnaudodamas Lenkiją begėdiškumu nė kiek neatsiliko nuo caro. Lenkai, taip gausiai papildę Napoleono kariuomenę, nesulaukė atpildo. Šūkis *„Liberté, Egalité, Fraternité"* juos suvedžiojo lygiai taip pat, kaip patsai imperatorius suvedžiojo gražuolę Mariją Walewską. Dąbrowskio Lenkų legionai, sukurti 1798 m. Italijoje, 1801 m. buvo pasiųsti į Haitį malšinti negrų vergų sukilimo. Kariai, pakirsti drugio, žuvo visi lig vieno, o Haitis gavo tai, ko Lenkijai teko laukti dar visą šimtmetį. Jų beviltiška padėtis atsispindėjo ir giesmėje, lenkų karių aistringai giedotoje pagal energingą mazurkos melodiją:

Jeszcze Polska nie zginęła	Lenkija dar nepražuvo,
Póki My żyjemy.	Kol mes gyvi esam.
Co nam obca przemoc wzięła	Ką svetimi bus atėmę,
Szablą odbijemy.	Kardu susigrąžinsim.
Marsz, marsz, Dąbrowski!	Marš, marš, Dąbrowski,
Z ziemi włoskiej do Polski!	Iš žemių italų į Lenkiją!
Za Twoim przewodem	Tavo vadovaujami,
Złaczym się z narodem.	Mes su tauta eisim.*

Nesėkmingai susiklostė ir Varšuvos kunigaikštystės kariuomenės likimas. Ji pasiaukojamai kovėsi tolimuose kraštuose, parodė didžią drąsą Samosierros tarpeklyje 1808 m., tačiau jau 1812 m. Rusijoje neteko kas dešimto kario, o 1813 m. Tautų mūšyje prie Leipzigo buvo visiškai sutriuškinta. Nepaisant tokių didelių aukų, o gal, atvirkščiai, kaip tik dėl to, Lenkijai nepasisekė atgauti nepriklausomybės. Vienos kongrese aukščiau už viską buvo teisėtumo principas. Visi mėginimai iškelti lenkų reikalavimus buvo atmesti. Kongresas patvirtino ir palaimino „šėtoniškosios trejybės" užsigrobtas teritorijas. Kompromisiniu būdu sukurta Kongresinė karalystė tegavo tik popierinę garantiją, jog bus apsaugota nuo Rusijos manipuliacijų. Trijų pasidalijusių valstybių – Rusijos, Prūsijos ir Austrijos – pergalė kongrese leido joms ilgą laiką dominuoti visoje Europoje. (Žr. 12 skyrių.)

Taip jau atsitiko, kad šiuo revoliucijų šimtmečiu lenkų nacionalizmas stojo skersai kelio bendrai politinei Rytų Europos raidai. Įkvėptas Prancūzijos, kurioje *ancien régime* negrįžtamai pasitraukė, pavyzdžio lenkų nacionalizmas iš visų pusių buvo supamas ekspansyvių dinastinių imperijų, kuriose *ancien régime* kaip tik klestėjo. Politologas tai pavadintų „asinchronine raida". Žmonėms tai buvo tragedija.

* Giesmė pagal šiuos žodžius tapo tautiniu himnu po 1926-ųjų Piłsudskio perversmo. Pradinio varianto, kurį 1797 m. sukūrė Józefas Wybickis pagal populiarią liaudies melodiją, pirmoji eilutė skambėjo taip: *Jeszcze Polska nie umarła* (Lenkija dar nemirė), tačiau užuomina, jog Lenkija gali pati išnykti, o ne būti sunaikinta kovoje su užpuolikais, vėliau pasirodė nepriimtina. Žodį *umarła* pakeitus *zginęła* teko nežymiai dar kai ką pakeisti siekiant išlaikyti rimą ir ritmą. [11]

Nėra ko stebėtis, kad tokiomis aplinkybėmis lenkų siekių daug kas nesuprato. Stipriai spaudžiami pasidalijusių valstybių, jie negalėjo nė tikėtis taikiu būdu laimėti bent kiek trokštamo teisingumo. Pakeisti savo dalią jie galėjo tik šaukdamiesi pagalbos iš svetur arba sukeldami didžiulę griūtį. Išdavystė ir prievarta dažnai atrodė neatskiriamos nuo teisingumo. Dvidešimčiai milijonų lenkų būtų palengvėję, jei tik jie būtų galėję sudrumsti dviejų šimtų milijonų europiečių ramybę. Pasak lordo Broughamo, „Lenkijos klausimas prieštarauja visų kitų valstybių siekiams. Visos jos nori taikos, o bet koks Lenkijos klausimo sprendimas reikštų karą". Štai kur buvo šuo pakastas. Lenkijos reikalavimų palaikymas buvo tiesiogiai siejamas su karu, ir tik saujelė atsakingų Europos žmonių buvo pasiryžę mokėti tokią kainą. Išties, vien užsiminus apie lenkų siekius, imdavo vaidentis karo šmėkla, o persigandę politikos lyderiai pradėdavo isteriškai klykti apie „ramybės drumstėjų" lenkų grėsmę. Lenkams toks politikos mechanizmas buvo sunkiai suvokiamas. Jei koks nors britų parlamentaras ar rusų liberalas atsiribodavo nuo viešpataujančio režimo savivalės, koks nors vokiečių ar italų nacionalistas pasipriešindavo ir taip ne itin žiauriai savųjų engėjų priespaudai, jie kaipmat būdavo paskelbiami įžvalgiais reformų bei pažangos skleidėjais. Į tokius žmones žiūrėta kaip į esamos tvarkos nesklandumų taisytojus, bet nekeliančius jai jokios grėsmės. Užtat jei lenkas išdrįsdavo pareikšti tokią pat nuomonę ar pareikalaudavo lenkams tų pačių teisių, kurias turėjo kitos tautos, jį visuomet apšaukdavo „maištininku", „fantazuotoju", „ekstremistu", „fanatiku". Mesdamas iššūkį galingiausių žemyno imperijų valdžiai, jis susilaukdavo dar nuožmesnio priešiškumo ir su niekuo nepalyginamos reakcijos. Štai kodėl devynioliktasis šimtmetis, tapęs Britanijai – reformų ir gerovės, Amerikai – ekspansijos, Prūsijai ir Rusijai – galybės ir imperijos suklestėjimo, vokiečiams ir italams – tautinio išsivadavimo amžiumi, lenkams tebuvo pralaimėjimo, izoliacijos ir pažeminimo epocha. Tai buvo nelyg „Babilonijos nelaisvė", „gyvenimas dykumoje", „žengimas į kapą", „kelionė per pragarą", „nukryžiavimas".

Britų salose panašų likimą išgyveno tik airiai, kurie buvo netekę valstybingumo nuo 1800 iki 1921 m. ir stengėsi išsaugoti savo tapatybę būdami kitos turtingos, savimi pasitikinčios, ekspansyvios imperijos valdžioje. Tačiau airiai susidūrė su vienu imperiniu „priešu", o lenkams teko trys. Kai Julianas Ursynas Niemcewiczius lankėsi Airijoje 1833 m., jis prisipažino pastebėjęs daug panašumų, bet pridūrė: „Mielai keisčiausi su airiais šiandienine mūsų padėtimi".[12]

Kol nebuvo tautinės valstybės, lenkų tautinę savimonę maitino keturi svarbiausi šaltiniai – Bažnyčia, kalba, istorija ir kilmė.

Romos katalikų bažnyčia niekada neturėjo monopolio senosios Respublikos religiniame gyvenime. Tačiau jos įtaka pamažėl ėmė stiprėti kilus reakcijai prieš protestantų švedų ir prūsų bei stačiatikių maskvėnų vykdomą grobuonišką politiką. Ilgą laiką rytinėse provincijose ji buvo laikoma „lenkų religija", taip atskiriant jos išpažinėjus nuo unitų ir stačiatikių. Čia valstiečiai katalikai dažniausiai būdavo vadinami „lenkais", nors poterius kalbėdavo lotyniškai, o šeimoje bendraudavo gudiškai ar ukrainietiškai. Baro konfederatams, 1768 m. stojusiems ginti katalikybės, lygiai kaip ir savo „auksinės laisvės", Tikėjimas ir Tėvynė, tarnavimas Mergelei Marijai ir Lenkijai reiškė tą patį:

Stoviu aš aikštėje, kaip Dievas prisakė,
Laipsnį atiduodu už vietą danguje.
Už laisvę numirti, tikėjimo neišsižadėti.
Toks tai mano azartas.

Kryžius – mano skydas, išsigelbėjimas – trofėjus.
Rikiuotės neapleisiu; o jeigu galvą paguldyčiau,
Tai tik karo lauke – tada sielai ramybę
Rasiu tėvynėje.

Kam gi naujiena, kad Marijos skydas
Lenkiją saugo, ji kartu su riteriais kovoja,
O tarp jų būdama suteikia pagalbą ir Tau,
Brangi Tėvyne.[13]

Po padalijimų lenkams, atsidūrusiems Rusijoje ir Prūsijoje, gal kiek mažiau – katalikiškoje Austrijoje, šios asociacijos tapo ypač prasmingos. Tada ir gimė tradicija kiekvienas mišias užbaigti ta pačia patriotine giesme:

Dieve, kuris per ilgus amžius
Lenkijai teikei neblėstančią galybę ir garbę,
Kuris užstojai ją savo globos skydu
Nuo negandų, galėjusių ją pražudyti,
Priešais Tavo altorių suklupę maldaujam:
Grąžink mums, viešpatie, laisvą tėvynę.*

Giesmės buvo vienas reikšmingiausių ano meto literatūros žanrų, jų giedojimas – svarbi liaudies kultūros dalis. Franciszeko Karpińskio (1741–1825) giesmes mokėjo ne viena tikinčiųjų karta, o jo Kalėdų giesmės per šventes skambėdavo apskritai visur.

Kai kurie istorikai linkę manyti, jog katalikybė neturėjusi didesnės reikšmės lenkų valstybingumui. Jų teigimu, ištikimiausi katalikai dažniausiai labai pasyviai reaguodavę į politines ar socialines permainas, o Bažnyčios hierarchai būdavę tvirtai nusistatę prieš nacionalistinius tikslus. Žinoma, viskas buvo kur kas sudėtingiau. Tendencija katalikus tapatinti su lenkais, o nekatalikus – su nelenkais tuose pakraščiuose, kurie ribojosi su įvairių tikybų bendruomenėmis, buvo stipresnė negu pakraščiuose, kurių kaimynystę sudarė katalikiškos bendruomenės. Tačiau neigti katalikybės, kaip vienos svarbiausių tautinės savimonės įkvėpėjų, vaidmenį būtų tiek pat absurdiška, kiek įrodinėti lenkiškumo ir katalikybės tapatumą. Neretai būdavo ir taip, kad kokie nors aistruoliai nacionalistai išsižadėdavo katalikybės, šitaip reikšdami protestą prieš neva „kunigų valdžioje esančios" bendruomenės, iš kurios patys buvo kilę, politinę letargiją. Toks jų elgesys tik dar labiau pabrėžė katalikybės reikšmę lenkų tautinei bendruomenei, kurią jie taip desperatiškai vylėsi prikelti.[15] (Žr. 7 skyrių.)

* *Boże coś Polskę* 1816 m. sukūrė kunigas Alojzas Feliński (1771–1820) kaip „Giesmę Kongresinės karalystės paskelbimo metinėms". Vėliau ji buvo adaptuota. 1918–1939 m., taip pat ir po 1945 m. paskutinė eilutė oficialiai buvo pakeista taip: *Laimink, Viešpatie, mūs laisvą šalį*, tačiau daugelis ir toliau laikosi tradicinio teksto.[14]

Įsigalėjus visuotiniam švietimui, neregėtai išsiplėtė lenkų kalbos horizontai. Senojoje Respublikoje jai reikėjo tenkintis šalutiniu vaidmeniu. Karaliaus dvaras buvo itališkas, paskui persiėmė prancūziška dvasia, dar vėliau jame skambėjo vokiečių kalba, o Bažnyčia ir valstybė pirmenybę teikė lotynų kalbai ir laikė ją esant tinkamiausią bendrauti su heterodoksine bendruomene, kalbančia pačiomis įvairiausiomis kalbomis – nuo vokiečių žemaičių ar rusinų iki armėnų ir jidiš. Vietinės kultūros gynėjai, pirmučiausia Kochanowskis, pasiekė reikšmingų laimėjimų, nors neturėjo tikslo lotynų kalbą pakeisti lenkų kalba, o tik norėjo pastarąją prilyginti pirmajai. Tačiau į juos žiūrėta kaip į tradicinių mokymo metodų priešininkus, ir jų mintys didesnio svorio neįgavo, kol 1770 m. nebuvo įkurta Edukacinė komisija. Kad ir kaip būtų keista, lenkų kalba turėjo geresnę kultūrinę terpę Lietuvoje nei pačioje Lenkijoje. Skirtingai nuo Karalystės lotynizuotos bajorijos, Didžiosios Kunigaikštystės didikai vartodami lenkų kalbą siekė atsiriboti nuo lietuvių ar rusinų valstiečių. O 1697 m. panaikinus rusų kalbą, kaip oficialią Didžiosios Kunigaikštystės teismų kalbą, socialiniame ir politiniame gyvenime galutinai įsitvirtino lenkų kalba. Karalystėje ženklių permainų teko laukti iki 1795 m., kai pasidalijusios valstybės, išstūmusios lotynų kalbą kaip oficialiąją, bandė primesti rusų ar vokiečių kalbas. Štai tada lenkų kalbai teko vaidmuo, į kurį ji niekada nė nepretendavo. Ji virto milžiniška jėga, jungiančia tai, ką anksčiau skyrė. Ji suvienijo bajorus ir valstiečius priartindama juos prie bendro kultūrinio paveldo. Ji suvienijo katalikus ir nekatalikus. Ji jungė sulenkėjusią Lietuvos bajoriją, iš kurios kilo visi genialiausi ankstyvojo laikotarpio literatai, ir Poznanės kunigaikštystės ūkininkus, nutautusius miestų žydus, Krokuvos profesorius, Silezijos ir Pamario valstiečius, Varšuvos miestelėnus. Ji nebaudžiama kirto sienas ir padėjo plisti kaip tik tiems jausmams ir mintims, kurias valdžia taip troško užgniaužti. Ji tapo „laisvės kalba" visiems, kas be perstojo priešinosi valstybės padalijimų įtvirtinimui. Ilgainiui ji virto lenkų tautybės kriterijumi. Visiškai kitaip negu angliškai kalbančiame pasaulyje, kur airių, škotų, australų ar amerikiečių nacionalizmas ne-

daug ką bendra turėjo su kalba, čia šeimų, kurios liovėsi kalbėti lenkiškai, nariai nebebuvo laikomi lenkais. „Tėvynė" tapo neatskiriama nuo kalbos. Atmintiname Juliano Tuwimo posakyje ji taip ir pavadinta: *„Ojczyzna-Polszczyzna"* (Lenkų kalbos tėvynė).[16]

Lenkų kalba atvėrė vartus neoficialiajai literatūrai bei nepriklausomai istorijos interpretacijai. Romantizmo laikotarpiu į šią veiklą buvo įsitraukę iškiliausi to meto intelektualai. Kaip niekada anksčiau suklestėjo lenkų drama ir poezija, puoselėjama Adomo Mickevičiaus (1798–1855), Juliuszo Słowackio (1809–1849) ir Zygmunto Krasińskio (1812–1859). Tradicinius romantinius agonijos, siaubo, atsiskyrimo ir mirties motyvus šie autoriai pritaikė savitoms nacionalinėms temoms. Kitataučiui skaitytojui toks jų kūrybą kiaurai persmelkęs mesianizmas kartais gali pasirodyti juokingas ar netgi „amoraliai išdidus". Tačiau jie buvo tremtiniai, ir jų jausmai buvo visiškai tikri; jie gerai pažino savo skaitytoją, puikiai valdė žodį – jų kūryba jokiu būdu nesiribojo vien mesianizmo protrūkiais. Mickevičiaus eilėraščiuose klasicizmo bruožų rasime ne mažiau nei romantizmo, o jo epinis šedevras *Pan Tadeusz* (*Ponas Tadas*, 1834) kiekvieną gali sužavėti skleidžiama lyrine ramybe. Šių vyrų, tikrų modernios lenkų raštijos pionierių, pastangomis XIX a. lenkų literatūros tradicijos tiek sustiprėjo, lobynas tiek praturtėjo ir paįvairėjo, jog galėjo prilygti geriau žinomoms Vokietijos, Rusijos ar net visos Vakarų Europos kultūroms. Nenuostabu, kad tenkindama tautos reikmes Lenkijos literatūra pranoko Lenkijos politiką.[17]

Meno ir grožinės literatūros kūriniuose ypač sėkmingas buvo Lenkijos istorijos vaizdavimas. Literatūros baruose nemažai nusipelnė dar iki trečiojo padalijimo išgarsėjęs autorius Julianas Ursynas Niemcewiczius. 1807 m. grįžęs iš Amerikos, jis itin daug dėmesio skyrė istorijos temoms. Jo *Śpiewy historycznie (Istorinės baladės)*, pirmą kartą išleistos 1816 m. su eilėmis, muzika ir iliustracijomis, tapo viena populiariausių šimtmečio knygų. Lenkijoje Niemcewiczius paskleidė Walterio Scotto stiliaus istorinio romano madą. Romane *Dwaj panowie Sieciechowie* (*Du ponai Sieciechai*, 1815) su švelnia užuojauta atskleidžiama bajorijos kartų problema; kitame romane *Lejbe i Siora*

(*Leibė ir Siora*, 1821) satyriškai vaizduojamas žydų, išpažįstančių chasidizmą, gyvenimas, propaguojama lenkų ir žydų asimiliacija; romane *Jan z Tęczyna* (*Janas iš Tenčino*, 1825) gyvai perteikiamas Žygimanto Augusto dvaro gyvenimas. Józefo Ignaco Kraszewskio (1812–1887) plunksna istorinį romaną pavertė tikra masine produkcija. Per visą neregėtai vaisingą kūrybos laikotarpį jis sukūrė per 500 veikalų, aprėpiančių Lenkijos praeitį visais įmanomais aspektais. Kraszewskis vaizdavo valstiečius, kurie jo kūriniuose buvo nė kiek ne menkesni herojai už bajorus ar karžygius, o gyvenimo viduryje susižavėjo ginkluoto pasipriešinimo ir konspiracijos temomis, kurias jam padiktavo Sausio sukilimas. Per paskutinį gyvenimo dešimtmetį Kraszewskis sukūrė 76 tomų ciklą, kuriame chronologiškai pateikiami įvykiai nuo priešistorinių laikų – *Stara baśń* (*Sena pasaka*, 1876) – iki XVIII a. – *Saskie ostatki* (*Saksų likučiai*, 1890). 1883 m., apkaltintas išdavyste, jis buvo suimtas Berlyne ir įkalintas Magdeburgo pilyje, vis dėlto šį grandiozinį darbą įstengė baigti. Kraszewskio mirtis Šveicarijoje sutapo su kitu svarbiu literatūriniu įvykiu – jo sekėjas Henrykas Sienkiewiczius (1846–1916) kaip tik baigė savo šedevrą *Trylogia* (*Trilogija*, 1883–1888), kuris ilgam įsitvirtino Lenkijos populiariosios literatūros zenite. Lenkų skaitytojams Sienkiewicziaus riterinės istorijos apie XVII a. 6-ojo dešimtmečio kazokų karus ir romane *Krzyżacy* (*Kryžiuočiai*, 1900) vaizduojamos viduramžių kovos su Kryžiuočių ordinu prilygo jo pasaulinę šlovę pelniusiam *Quo vadis?* (1896). Tuo pačiu laikotarpiu dramaturgas ir dailininkas dekoratorius iš Krokuvos Stanisławas Wyspiańskis (1869–1907) tautinio išsivadavimo temai plėtoti pasitelkė sceną – sukūrė ne vieną spalvingą, ekscentrišką, turtingą simbolių istorinę dramą. Veikaluose *Warszawianka* (*Varšuvietė*, 1898), *Lelewel* (1899), *Legion* (*Legionas*, 1900), *Kazimierz Wielki* (*Kazimieras Didysis*, 1900), *Wyzwolenie* (*Išsilaisvinimas*, 1903), *Bolesław Śmiały* (*Boleslovas Drąsusis*, 1903) ir *Zygmunt August* (*Žygimantas Augustas*, 1907), o labiausiai istorinius prisiminimus apie Galicijos žmones žadinančioje dramoje *Wesele* (*Vestuvės*, 1901), taip pat fantastinėje 1830 m. sukilimo vizijoje *Noc listopadowa* (*Lapkričio naktis*, 1903) sukurti įvaizdžiai yra

nepalyginamai įspūdingesni ir įsimintinesni už bet kokį dokumentuose ar metraščiuose užrašytą istorinį faktą. Ypatingam sumanymui – herojinių istorinių paveikslų ciklui – paskutiniuosius gyvenimo metus paskyrė ir tapytojas Janas Matejko (1838–1893). Jo monumentaliąsias drobes *Žalgirio mūšis, Prūsų priesaika, Rejtanas,* taip pat *Poczet Królów Polskich* (*Lenkijos karalių portretai,* 1890–1892) žino kiekvienas lenkų mokinukas. Istorijos ir folkloro motyvų buvo gausu ir muzikos kūriniuose, o ypač – gausiame ir labai populiariame Stanisławo Moniuszkos (1819–1872) operų ir dainų repertuare. Visi čia išvardyti menininkai turėjo nesuskaičiuojamą gerbėjų ir sekėjų būrį, kurie puoselėjo tas pačias viltis ir gyveno tais pačiais rūpesčiais. Kaip ir visiems patriotams, meilė savojo krašto kultūriniam ir istoriniam paveldui užgožė bet kokius objektyvumo ar faktų tikslumo skrupulus. Juk svarbiausia buvo nenugramzdinti užmarštin Lenkijos istorijos ir tarsi gyvą įkvėpimo šaltinį per amžius išsaugoti visų, kas didvyriškai krito už laisvę, vardus. Jiems tai pavyko su kaupu – poetinis, kupinas lakios vaizduotės ir entuziazmo žvilgsnis į istoriją ir šių dienų lenkams yra mielesnis už kritišką, apmąstomąjį ar analitinį istorijos traktavimą. Lenkijos tradicijoje istorinis įvaizdis laikomas įtikinamesniu už istorinį faktą.[18]

Iš anuomet madingų tautų kilmės teorijų lenkai ne tik daug ką perėmė, bet ir patys gerokai jas praturtino. Mokslų srityje ypač išsiskyrė etnografo kunigo Franciszeko Duchińskio (1817–1893) darbai, kurie sukėlė didelį atgarsį toli už slaviškų kraštų ribų. *Peuples aryas et tourans* (*Arijų ir turonų tautos,* 1864) parašytas kaip atsakas panslavizmo idėjoms, sklindančioms iš Rusijos, kuri savo oficialiąja politika siekė priversti visus slavus save laikyti „vieno kraujo broliais". Šio veikalo paskata – polemika dėl paminklo, kurį 1861 m. Novgorode atidengė Aleksandras II įsivaizduojamam Rusijos valstybės tūkstantmečiui pažymėti; o jo svarbiausias taikinys – toji ideologija, kuri ir dabar vadinama „rusiškąja istorijos schema". Anot Duchińskio, sprendžiant apie tautų kilmę negalima apsiriboti vien paprastais veiksniais, tokiais kaip kalba ar religija; ją imanoma nustatyti tik pagal dvidešimt aštuonis skiriamuosius požymius, kurių

spektras driekiasi nuo hidrografijos ir pedologijos iki epidemiologijos, mitybos, folkloro ir moterų padėties. Tuo remdamasis jis teigė, kad didžiarusių šaknų reikia ieškoti ne tarp indoeuropietiškųjų slavų, o greičiau tarp finų ir hunų genčių, atkeliavusių iš Azijos. Ryšį tarp slaviškosios krikščioniškosios Kijevo Rusios valstybės ir vėlesnės Maskvos didžiosios kunigaikštystės bei jos įpėdinės Visos Rusijos imperijos jis laikė politine falsifikacija. Slavų protėvynė buvo tarp Vyslos ir Dniepro, jos rytiniai pakraščiai apėmė lenkų ir rusinų žemes, tačiau jokiu būdu ne maskvėnų. Trumpai tariant, lenkai nėra susiję su rusais jokiais natūraliais saitais. Šios mintys paskatino daugybę istorikų sekti Duchińskio pėdomis; vienas iš jų – ukrainiečių mokslininkas Hruševskis. Tačiau rusų kritikai, kurie faktiškai laikėsi monopolinių pažiūrų, tai vadino „sena lenkiška giesmele".[19] Liaudies sąmonėje lenkiškoji tautos kilmės samprata reiškėsi gerokai grynesne forma. Spaudžiamiems germaniškojo rasizmo iš vienos pusės ir panslaviškojo iš kitos, lenkams nebeliko nieko kito, tik kurti fantastines istorijas apie savąjį etninį išskirtinumą, atmetant net ir menkiausią užuominą apie giminystę su kitomis tame pačiame regione gyvenančiomis tautomis. Kadangi mišrias vedybas vienodai draudė tiek katalikų kunigai, tiek žydų rabinai, plūstelėjo dar stipresnė antisemitizmo ir žydų antipolonizmo banga. Pradėjo skaldytis ir lenkų nacionalistai. Viena iš atskilusių šakų suformulavo savo požiūrį į tautą, kaip į atskirą, biologiškai unikalią etninę grupę. Antroji šaka laikėsi senesnių pažiūrų ir į tautą žvelgė kaip į individų grupę, puoselėjančią bendras politines, socialines ir kultūrines tradicijas. Pirmieji, tvirtinę, jog lenku reikia gimti, juo negalima tapti, daugiausia panašiai mąstančių rado Rusijoje. Antriesiems, teigusiems, jog kiekvienas gali būti lenku, jeigu jaučiasi toks esąs, labiau pritardavo inteligentai, kurių ne vienas buvo mišrios kilmės. Įdomiausia tai, kad labiausiai atsidavę lenkų nacionalizmo šalininkai daugiausia būdavo kilę iš mišrių šeimų. Lelewelis, kurio šeima buvo vokiečių kilmės, ir Chopinas, kuris buvo pusiau prancūzas, – tai du ryškūs pavyzdžiai, rodantys, kad tokių žmonių lenkiškąją tapatybę stiprino poreikis kompensuoti savąją

geneologiją. Tendencija tapti didesniais lenkais už pačius lenkus ypač buvo ryški tarp nutautusių žydų.

Tautinį orumą nė kiek ne mažiau kėlė ir laimėjimai, tiesiogiai nesusiję su tautiškumu. Kiek pastangų padėta stengiantis įrodyti ir išpūsti „lenkiškumą" tų vyrų ir moterų, kurių nuveikti darbai, kaip buvo manoma, tapo akstinu besiformuojančios tautos savigarbai. Mokslo pasaulyje tokio dėmesio pirmiausia sulaukė Maria Curie-Skłodowska ir Mikalojus Kopernikas (Nicholas Copernicus), literatūroje – lenkų kilmės anglų rašytojas Josephas Conradas, muzikoje – Frederykas Chopinas. Kokia kilo pykčio banga, kai 1873 m. Vokietija pradėjo ruoštis minėti didžiojo vokiečių mokslininko „Nikolaus Koppernik" 400-ąsias metines, mat, lenkai ir patys rengėsi pagerbti didįjį lenkų mokslininką „Mikołaj Kopernik". Varšuvoje išleista Połkowskio parašyta biografija buvo tikras atkirtis Berlyne išleistos von Hiplerio biografijos išvadoms. Taip įsiliepsnojo ginčas, vis dar tebekurstomas beprasmio įniršio. Tas faktas, kad nei pats Kopernikas, nei jo amžininkai paprastai neteikė jokio dėmesio tautybei, paskendo abipusių kaltinimų sraute. Kilęs iš Karališkosios Prūsijos, jis nepripažino jokio kito, tik vietinį patriotizmą ir laikė save „prūsu". Jis buvo lojalus Jogailaičių dinastijos karalių valdinys ir visą gyvenimą išliko priešiškai nusiteikęs prieš Kryžiuočių ordino riterius bei Albrechtą Hohencolerną. Kultūriniu požiūriu, jis buvo kilęs iš šeimos, kurios ryšiai Silezijoje ir XV a. Krokuvoje, Torunėje bei Frauenberge (dabar Frombork) buvo stipresni su vokiškai, o ne lenkiškai kalbančia buržuazijos dalimi, tačiau daugybė faktų byloja, jog jis mokėjęs ir lenkų kalbą. Mąstydamas bei rašydamas mokslinius veikalus, kaip ir visi ano meto mokslininkai, jis vartojo vien lotynų kalbą. Visa tai, regis, sudaro neblogą prielaidą jį laikyti ir vokiečiu, ir lenku, tačiau, naujųjų laikų nacionalistų požiūriu, jis nebuvo nei vienas, nei kitas. Objektyvus vertintojas tiesiog žavėtųsi iškiliu Jogailaičių laikų vokiečių dvasininku ir mokslininku, sugebėjusiu būti lojaliu Lenkijos karalystei. Tačiau vėlesniais laikais, kai vokiečiai ir lenkai, atrodo, darė viską, kad tik sutraukytų abipusės pagarbos ir sutarimo saitus, lenkų mokslininkai buvo priversti

sekti vokiečių pavyzdžiu ir reikšti išskirtines pretenzijas į šį kilnų žmogų, kuris, tuos barnius išgirdęs, būtų karste apsivertęs.[20]

Nė kiek ne mažiau emocijų kėlė ir Frederyko Chopino (1810–1849) kūrybos interpretacija. Nors prancūzai savintis Chopiną linkę mažiau nei vokiečiai Koperniką, nuolat kildavo ginčų ir nesutarimų dėl jo „lenkiškumo" masto ir reikšmės. Gimęs Żelazowa Woloje, Varšuvos kunigaikštystėje, šis prancūzų muziko sūnus didesnę kūrybinio gyvenimo dalį savo valia praleido Paryžiuje, kosmopolitiškai nusiteikusių menininkų apsuptyje. Jis palaikė glaudžius ir šiltus ryšius su savo šeima Lenkijoje, tėvui rašydamas prancūziškai, motinai ir seserims – lenkiškai, bet sunku pasakyti, kiek tai turėjo įtakos jo muzikai. Nesuinteresuoti anglosaksų kritikai tautybės veiksniui, regis, neteikia jokios reikšmės. „Lenkiškasis elementas Chopino muzikoje lygiai tiek pat rafinuotas kiek ir vengriškasis Liszto muzikoje, – rašė vienas iš jų, – ir [...] meniškumui lemiamos reikšmės neturi." „Joks išorinio pasaulio veiksnys, – teigė kitas, – neturėjo nė menkiausios įtakos jo kūrybai – nei geros, nei blogos." Daugumai lenkų ir panašaus mąstymo žmonėms tokie komentarai stačiai nesuvokiami. Jiems Chopino kūryba rėmėsi Varšuvoje prabėgusios vaikystės ir paauglystės išgyvenimais, išsikristalizavo iš jaunystėje girdėtų lenkiškų melodijų, sąskambių, ritmų ir įkvėpimo sėmėsi iš karčiai saldžios gimtojo krašto nostalgijos; o tai ir yra „lenkiškumo" kvintesencija. Kas teisus? Klausydamiesi mazurkų c-moll (Nr. 4, op. 30; Nr. 1, op. 41; Nr. 3, op. 50) vieni atpažįsta „visiems bendrą nuotaiką – didingą kartėlį dėl blėstančios Lenkijos šlovės", kiti, tiek pat jautriai suvokiantys muzikos galią, tegirdi paliegusio, džiovos išsekinto senbernio „karštligiškas, liguistai jautrias fantazijas". Klausydamiesi vadinamojo *Revoliucinio etiudo* c-moll (Nr. 12, op. 10) tie, kas žino, jog šis kūrinys parašytas 1831 m. rugsėjį, per patį rusų ir lenkų karo įkarštį, girdės autoriaus įtūžį dėl Lenkijos pralaimėjimo, „konspiracijos ir maištingumo gaidas"; kiti, žinodami, jog epitetą „revoliucinis" sugalvojęs ne pats kompozitorius, suvis nekreips dėmesio į istorinį kontekstą. Klausydamasis garsiojo polonezo A-dur (Nr. 1, op. 40) – *Le Militaire*, tos „tarp gėlių

paslėptos patrankos", kaip kartą yra išsitaręs Robertas Schumannas, – lenkas jaučiasi lyg girdėtų patį tikriausią Lenkijos kultūros grynuolį; bet japonas ar jamaikietis, neturintys apie Lenkiją nė menkiausio supratimo, šiuo kūriniu žavėsis nė kiek ne mažiau. Chopino muzikos genijus yra visuotinis. Jo tautybė turi neįkainojamos reikšmės tik tiems, kas trokšta šį unikalų talentą pažaboti saviems tikslams. Žinoma, tokioje padrikoje politinėje situacijoje lenkai turėjo jausti didelę paguodą, galėdami ne tik išgyventi Chopino muzikos žadinamus subtiliausius jausmus, bet ir tvirtinti, jog tai esą jų jausmai. Pasauliui Chopinas yra vien išskirtinio talento kompozitorius; Lenkijai jis dar ir „tautos poetas", „tautos pranašas".[21]

Neginčijamos įtakos lenkų tautinės savimonės raidai turėjo ryšiai su kitomis kylančiomis tautomis. Napoleono epochoje lenkai buvo stipriai užsikrėtę Prancūzijos revoliucijos idėjomis, kurių niekam nepavyko užgniaužti, nors įgyvendinti jas buvo visiškai neįmanoma. Šiuo požiūriu lenkų patirtis priminė vokiečių ar italų, kurie savųjų tikslų siekė eidami panašiu keliu, patirtį. Pirmoje XIX a. pusėje Lenkija buvo priskiriama prie istorinių tautų, ir galimybėmis iš naujo suvienyti išdraskytas žemes bei įtvirtinti nepriklausomybę daugeliu atžvilgių buvo panaši į Vokietiją ar Italiją. Dalyvaudami Napoleono karuose Italijoje, lenkai susipažino su italų karbonarais, vėliau žavėjosi Mazziniu.[22] Ryšiai su Vokietija buvo dar artimesni. Vokiečių universitetai visąlaik traukė daugybę lenkų studentų, todėl sunku įsivaizduoti, kaip atsitiko, kad čia klestėjusios nacionalizmo idėjos nebuvo absorbuotos ir nerado tinkamos terpės Lenkijoje. Vokiečių nacionalizmo raidai ypatingą reikšmę turėjo mąstytojai Herderis, Fichte, Schellingas, o vėliau ir Nietzsche, bet Lenkijos byloje jie pranašais netapo. Kita vertus, tvirtinti, kad jokių sąsajų nebuvo, taip pat negalima. Lelewelio primityviõsios slavų demokratijos koncepcija galėjo išsirutulioti tik iš Herderio, o Fichtės moralinio bei kultūrinio tautos atgimimo idėjų bei jo mokinių, iš Lenkijos atvykusių studijuoti į Berlyną, skelbiamų minčių panašumas buvo pernelyg akivaizdus, kad jį laikytume vien atsitiktinumu. Fichtės idėjos apie *Urvolk*, arba „pirmykštę tautą", apie mistinę

tautos ir jos gimtosios žemės jungtį nė kiek nepakitusios Lenkijoje tebegyvuoja dar ir šiandien. Veikiausiai būtų paradoksalu pabrėžti vokišką lenkiškojo nacionalizmo pobūdį, bet objektyviau patyrinėję nacionalizmo idėjų plitimą tuo laikotarpiu, kai „Lenkija" ir „Vokietija" tebuvo laikomos papildomosiomis idealybėmis, matyt, galėtume gauti gan netikėtų rezultatų.[23]

Tačiau užvis stipriausiai lenkų tautinę savimonę kurstė politinė frustracija. Tokia jau žmogaus prigimtis – geidžiamiausia yra tai, kas uždrausta. Tas geismas tampa nepriklausomas nuo materialinių poreikių ar pirminių ketinimų. Visiškai kitaip nei Britanijoje ar Amerikoje, kur valstybės remiamas nacionalizmas sėmėsi peno iš pasitikėjimo ir gerovės, Lenkijoje tautinė savimonė sėmėsi peno iš netekčių ir vargų. Panašiai kaip daugelyje kitų Rytų Europos kraštų, Lenkijos nacionalizmą galima laikyti viešpataujančios tironijos neigiama funkcija, kuri dažnai įgaudavo kovingą, net agresyvią išraišką.

* * *

Lenkiškojo nacionalizmo politiką iš karto nulėmė bekompromisinė įsigalėjusios jėgų pusiausvyros prigimtis. Pasidalijusių valstybių valdžia niekuomet palankiai nežiūrėjo į suverenios ir visiškai nepriklausomos Lenkijos valstybės atkūrimą. Pradžioje blykstelėjęs noras suteikti lenkų provincijoms tam tikrą autonomiją ėmė blėsti, o Rusijoje ir Prūsijoje ir visai išnyko. Todėl politiškai sąmoningam lenkui teko labai siaura veikimo sritis. Paklusęs valdžios politikai, jis sunkiai bepajėgdavo atsispirti pagundai iškeisti savo tautybę į oficialųjį imperinio režimo nacionalizmą. Nenuostabu, kad siekdamas karjeros valstybinėje tarnyboje jis perimdavo valdančiojo visuomenės sluoksnio kultūrą bei pasaulėžiūrą ir save imdavo laikyti nebe lenku, o rusu, vokiečiu arba austru. Antroje XIX a. pusėje tik Austrijoje lenkas dar galėjo atvirai reikšti lojalumą ir valstybei, ir kartu likti ištikimas Lenkijos reikalui, tačiau net ir čia šios galimybės priklausė nuo aplinkybių. Jeigu tik reikėdavo atiduoti pirmenybę Lenkijos siekiams, bemat iškildavo principinė dilema: arba išvien su valdžia, arba prieš ją. Viešpataujant autokratiniams, autoritariniams ar ab-

soliutiniams režimams, kurie neleisdavo politinių tikslų pliuralizmo, vidurio nebuvo – „lojalios opozicijos" sąvoka neegzistavo. Valdžiai tu buvai ištikimas arba neištikimas valdinys. Todėl atsisakę su valdžia bendradarbiauti lenkai neišvengiamai atsidurdavo intrigų, sąmokslų ir terorizmo pasaulyje. Norom nenorom jiems tekdavo griebtis prievartos metodų ir iš paskutiniųjų telkti savo proto ir raumenų jėgas kovai prieš galingas režimo kohortas, beveik neturint vilties laimėti. Tokie „maištininkai" buvo iš prigimties maksimalistai, viskuo rizikuojantys ir dažniausiai viską prarandantys. Ir priešingai, tie, kurie pasirinkdavo bendradarbiavimą su valdžia, turėdavo rodyti pagarbą galingiems ir visai simpatijų nekeliantiems valdininkams. Jie mokėjo nuolatinio pažeminimo kainą ir rizikavo susilaukti patriotiškai nusiteikusių tautiečių pasmerkimo, o tikėtis tegalėjo vien paviršutiniškų nuolaidų, daugiausia socialinių, ekonominių ar kultūrinių. Šie „taikiai nusiteikusieji", savaime suprantama, buvo tikri minimalistai. Neatsitiktinai nuo XVIII a. vidurio iki šių dienų Lenkijos politikoje vyrauja trys skirtingos tradicinės nuostatos: lojalizmas, ginkluotas pasipriešinimas ir taikus sambūvis.* Žvelgiant nacionalisto akimis, tai atitinka išdavystę, idealizmą ir realizmą. Valdančiosios imperijos čia matė pareigą, maištą ir nuosaikumą. Kaip ir dera, abi pusės, susidūrusios politinėje arenoje, naudojosi kiekviena savo žodynu apibūdinti oponentams.

Lojalizmas buvo ypač gajus. Bene aiškiausiai jį bus išreiškęs Targovicos konfederatas Stanisławas Szczęsny Potockis. Netrukus po trečiojo padalijimo jis pareiškė: „Aš nebekalbu apie lenkiškumą ir lenkus. Toji valstybė, tasai vardas išnyko, kaip iš pasaulio istorijos

* Sąvokos *lojalizmas (lojalizm), ginkluotas pasipriešinimas, sukilimas (powstanie)* ir *taikus sambūvis, sutarimas (ugoda)* lenkų kalboje turi specifinę reikšmę ir negali būti atskirtos nuo specifinio lenkiško konteksto. Lenkiškasis lojalizmas šiek tiek panašus į revoliucinės epochos amerikiečių, taip pat ir airių lojalizmą, tačiau jis neturi nieko bendra su lojalizmu tokia prasme, kokia jis suprantamas Anglijoje. Lenkiškoji ginkluoto pasipriešinimo koncepcija būdavo prilyginama politinei „revoliucijai", tačiau XIX a. pabaigoje atsiradus socialinių revoliucijų šalininkų, kurie stipriai priešinosi tautiniams sukilimams, šis palyginimas neteko prasmės. „Taikus sambūvis" dažnai tapatinamas su „realizmu" arba „kompromisu". Lenkų kalbos žodžio, iš kurio ši sąvoka yra kilusi, *ugodzić się*, tiesioginė reikšmė yra „suderėti".

yra išnykę ir daugelis kitų. Lenkams savo tėvynę derėtų išbraukti iš atminties. Aš pats tapau rusu visiems laikams."[24] Visą kitą šimtmetį ir vėliau daugelis lenkų ėjo Potockio keliu, bet ne visi dėl tų pačių oportunistinių motyvų. Antai generolas Wincentas Krasińskis (1782–1858), poeto tėvas, tvirtai laikėsi konservatyvių principų, atkakliai priešinosi bet kokiai nacionalizmo politikai ir dvidešimt metų ištarnavo Rusijos valstybės Dūmoje. Kiti du tos pačios kartos atstovai – Tadeuszas Bulgarinas (1789–1859), *Šiaurinės bitės* redaktorius, ir Osipas Julianas Sękowskis (1800–1858), rytų kalbų profesorius, gyvenęs Sankt Peterburge, abu kilę iš lenkiškų šeimų, tapo, galima sakyti, svarbiausiais rusiškojo nacionalizmo ideologais. Pradėję išpažinti rusiškąsias vertybes, jie pademonstravo tikrą neofitišką uolumą, visiškai užmiršdami pareigos jausmą. Prūsijoje panašų vaidmenį suvaidino Bogdanas Hutten-Czapskis (1851–1937), artimas Bismarcko bendražygis, o Austrijoje – Kazimierzas Badenis (1846–1909), dvejus metus ėjęs imperijos ministro pirmininko pareigas. Šie žmonės, neišsižadėdami savo lenkiškos kilmės, besąlygiškai pasitikėjo Sankt Peterburgo, Berlyno ar Vienos politika. Vidurio Europoje jie tapo savotiškais antrininkais tų škotų, velsiečių ar airių politikų, kurie bandė ieškoti laimės tarnaudami britų valdžiai Londone. Taigi čia nebuvo nieko nepaprasto.

Lojalizmui pritarė ir kai kurie rašytojai bei filosofai. Henrykas Rzewuskis (1791–1866), likimo ironija gimęs 1791 m. gegužės 3 d., visą gyvenimą paskyrė kovai prieš liberalizmo idealus, kuriuos simbolizavo nebeveikianti Gegužės 3-iosios konstitucija. Kaip *Pamiątki Soplicy* (*Soplicos atsiminimai*, 1839) autorius, sentimentaliai ir nostalgiškai vaizdavęs senąją lenkų visuomenę, jis kėlė pasigėrėjimą; kaip de Maistre'o mokinys, skleidęs visuotinės popiežiaus teokratijos idėjas, jis buvo laikomas konservatyviosios katalikybės šulu. Tačiau būdamas atsidavęs savo šeimai, artimai susijusiai su Targovicos konfederacija, jis kuo nuoširdžiausiai palaikė Rusijos imperijos politinį viešpatavimą ir tikėjo, kad jos geranoriškai globojamas turi susivienyti visas slavų pasaulis. Po teisybei, Rzewuskis buvo tikras Lenkijos patriotas, tačiau taip stipriai prisirišęs prie tradicinių visuome-

ninio ir kultūrinio gyvenimo formų, kad savaime imdavo priešintis bet kokioms politinėms permainoms. Iš prigimties nekęsdamas konspiracijos, veikale *Mieszaniny obyczajowe* (*Papročių įvairovė*, 1842) jis rašė: „Lenkija tėra lavonas, kurį graužia kirminai". Niūriausiomis Nikolajaus I viešpatavimo dienomis jis buvo Rusijos vietininko Varšuvoje kunigaikščio Paskevičiaus dešinioji ranka. Rzewuskio amžininkas Adamas Gurowskis (1805–1866) atėjo prie tokių pačių išvadų, nors ir visiškai kitu keliu. Kiek Rzewuskio filosofija buvo reakcinga, tiek Gurowskio – radikali, bet jis taipgi įtikėjo Lenkijos dvasiniu žlugimu ir Rusijos gelbėtojiška misija. Po studijų Berlyno universitete pas Hegelį jis grįžo į Varšuvą ir reiškėsi kaip vienas iš XIX a. 3-iojo dešimtmečio neramumų kurstytojų, rengė sąmokslą prieš Nikolajų I, o per Lapkričio sukilimą reikalavo nuversti carą. Paryžiuje jis talkininkavo įkuriant Lenkijos demokratinę draugiją (TDP), bet po trejų metų visiškai persimainė – išsižadėjo visų savo ankstesnių pažiūrų į tautinį klausimą ir nusižeminęs maldavo carinės valdžios atleidimo. Dar vėliau prisipažino susižavėjęs Saint-Simonu ir Fourier – jų paveiktam, Rusijos autokratija jam kažkokiu būdu pasirodė esanti idealus instrumentas modernizuoti visuomenei ir kultūrai. Gurowskis negailestingai pasmerkė pasipūtėlišką, visa ignoruojantį lenkų bajorų individualizmą, o savo nuoširdumą praktiškai įrodė įduodamas caro policijai nelojalius savo kaimynus. Jis netgi pateikė memorandumą dėl švietimo reformos, kuriame siūlė Lenkijos mokyklose lenkų kalbą – „išsigimusį rusų kalbos dialektą" – pakeisti senąja bažnytine slavų kalba. Reikšmingiausiuose darbuose *La Civilisation et la Russie* (1840) ir *Le Panslavisme* (1848) Gurowskis atkakliai propagavo lojalizmo politiką. Už visa tai garbės, kurios taip troško, nesulaukęs, 1847 m. pabėgo į Vokietiją, o iš ten – į Jungtines Valstijas. Po kiek laiko tapo šauniu kovotoju už vergijos panaikinimą ir Amerikos „apreikštosios lemties" skelbėju. Veikale *America and Europe* (1857) jis išplėtojo anksčiau de Tocqueville'o pareikštą tezę, jog Amerikai ir Rusijai esą lemta užvaldyti silpstančias Europos valstybes ir tarp savęs pasidalyti pasaulį. Amerikoje Gurowskio atminimą gaubia pagarba, Lenkijoje kaip „tautos išdavikas" jis pasmerktas užmarščiai.

Be kita ko, lojalizmas nebuvo vien kelių periferijos ekscentrikų privilegija. Mūsų laikais dažnai pamirštama, jog nemaža dalis lenkų žemėse gyvenusių žmonių arba buvo abejingi lenkų politiniams siekiams, arba kategoriškai jiems priešinosi. Pirmoje XIX a. pusėje prie tokių „nelenkų" priklausė ne tik tos etninės grupės, kurioms rūpėjo vien jų pačių tautinis išsivadavimas, bet ir nemenka dalis inteligentijos, kuri vis labiau tapatinosi su vokiečių ar rusų kultūra. Šiai kategorijai žmonių taip pat priklausė ir gausi lenkų valstietija, daugiausia beraštė ir apolitiška. Vėlesniais dešimtmečiais prie jų prisidėjo įvairiausių interesų žmonės, nacionalizmą laikantys didžiausiu kliuviniu įgyvendinti savo planams. Šalia lenkų slavofilų, tokių kaip Kazimierzas Krzywickis (1820–1883), kurie troško rusų ar lenkų nacionalizmą pakeisti visų slavų tautų brolybe, čia buvo ir kairiųjų marksistų, ir dešiniųjų kraštutinių katalikų konservatorių. Visi jie, vedami skirtingų tikslų, siekė išsaugoti esamas suverenių Europos valstybių ribas ir užgniaužti bet kokią mintį apie Lenkijos nepriklausomybę. Tokius jų veiksmus skatino grėsmingos bendrininkės – inercija ir apatija. Ypatingą pagarbą „trilojalizmas" pelnė Bismarcko laikais. Tai buvo nauja versija ankstesnės idėjos, esą lenkų tautos interesai galėtų būti apginti palaikant harmoningus santykius tarp visų trijų pasidalijusių valstybių. Ši idėja ėmė blėsti prieš Pirmąjį pasaulinį karą, kada auganti tarptautinių santykių įtampa suteikė Lenkijai progą atgaivinti kur kas paprastesnį žaidimą – kurstyti pasidalijusias valstybes vieną prieš kitą. Nors lenkų lojalistai Vokietijoje ir Austrijoje smerkė Rusijos imperializmą, o lenkų lojalistai Rusijoje smerkė Centrinių valstybių imperializmą, bendroji pusiausvyra išliko. Štai taip – ir sąmoningai, ir kartu atsitiktinai – lojalizmas iškilo lyg galinga kolona, laikanti esamą *status quo*.

Kitoje politikos svarstyklių pusėje buvo lenkiškoji ginkluoto pasipriešinimo tradicija, kuri tvirtai rėmėsi į senosios Respublikos principus ir veiklą. Kiekvienas lenkas, trokštąs imtis ginklo prieš pasidalijusias valstybes, daugiau ar mažiau žinojo apie senais laikais turėtąją teisę priešintis ir buvo girdėjęs apie konfederacijas. Jeigu net Lenkijos-Lietuvos bajorai kadaise jausdavosi teisūs keldami

ginklą prieš savo pačių demokratišką valdžią, šimtąkart teisesni turėjo jaustis jų vaikai ir vaikaičiai, pakilę į kovą prieš svetimšalių tironiją. Naujasis pasipriešinimo dalyvis – tai tas pats senasis, tik dabar ryžtingiau nusiteikęs *rokoszanin*. Pasiryžęs jėga sugriauti esamą santvarką, jis nepaliaujamai siekė ir kitko – atkurti nepriklausomą Lenkijos valstybę. Todėl visai nenuostabu, kad smarkiausiai ginkluoto pasipriešinimo nuotaikos reiškėsi pirmoje XIX a. pusėje, kol dar buvo gyvas nepriklausomybės atminimas; o jau po to prasidėjo atoslūgis.

Lenkijos pasipriešinimo kovų ištakos buvo tiek pat senos ir taurios kaip ir visur kitur Europoje. XIX a. 3-iajame dešimtmetyje įvairios patriotinės lenkų draugijos, matyt, sudarė dalį plačiai išsiskleidusio tarptautinio tinklo, kuriam priklausė vokiečių *Burschenschaften*, italų karbonarai, rusų dekabristai. Tačiau daugiausia įkvėpimo lenkų kovotojai semdavosi iš legendų apie Kosciušką ir jo 1794-ųjų metų tautinį sukilimą bei Bonaparto Lenkų legionus. Iki kraštutinumų konservatyviame Metternicho ir didžiųjų imperijų pasaulyje jų veikla niekuomet negalėjo būti legalizuota ar palikta nenubausta; priešingai, juos bemat apšaukdavo ramybės drumstėjais ir visuomenės pažangos bei stabilumo priešais. Todėl lenkų kovotojai niekuomet nesulaukė aktyvios paramos iš liaudies masių, kurios, jeigu aplinkybės būtų kitaip susiklosčiusios, veikiausiai būtų pritarusios jų tikslams. Tokie jie ir liko – talentingi, nepraktiški, sudarantys labai negausią mažumą. Kaip anksčiau Kosciuška, taip dabar jie pernelyg dideles viltis dėjo į užsienio pagalbą ar imperinių režimų silpnybes. Bemaž nė sykio nepatyrę sėkmės, po kiekvieno nepavykusio nuotykio sulaukdavo naujos represijų bangos – ši atnešdavo dar daugiau skriaudų ir nelaimių, kurias jie taip troško įveikti.

Pagrindiniai maištingojo nacionalizmo idėjų skelbėjai buvo 1830 m. lapkritį susikūrusi „Belvederio grupė", Lenkijos demokratinė draugija (TDP), iš užsienio koordinavusi slaptąją veiklą 1832–1846 m., Varšuvos komiteto „raudonieji", pradėję 1863 m. sukilimą, Lenkijos socialistų partijos „revoliucinis sparnas", kurio koviniai būriai suvaidino ypač svarbų vaidmenį 1905–1907 m., Lenkų legionai, ko-

voję Pirmajame pasauliniame kare, ir Armija krajova (AK), dalyvavusi Antrajame pasauliniame kare. Šitų savajam reikalui atsidavusių kovotojų gyvenimas buvo intensyvus, principingas ir trumpas. Į socialines problemas dažnai žvelgę taip pat radikaliai kaip ir į tautines, jie tapo *Les Justes* pirmtakais – taip vadinosi šimtmečio pabaigoje nemažoje Europos dalyje veikę teroristai, revoliucionieriai ir anarchistai.

Suprantama, maištingasis nacionalizmas rado atgarsį ir užsienyje. Nenuostabu, kad lenkų reikalais rūpinosi politiniai emigrantai, nebeturintys ką prarasti, taip pat juos palaikė įvairūs Europos liberalai, visuomet pasišovę remti lengvabūdiškas kampanijas tolimuose kraštuose. „Lenkija" tapo ir kitų tautų kančių simboliu. Jos vardą tarė Heinės lūpos, o svarbiausia, Hugo; pastarasis 1847 m. Paryžiuje kreipėsi į Nacionalinį susirinkimą, ir jau kitais metais jo salės skliautai aidėjo nuo šūksnių *„Vive la Pologne!"*. Tasai vardas traukė ir žavėjo tūkstančius gera linkinčių žmonių, bet tik vieną kitą išties aktyvų ir įtakingą veikėją. Jis įkvėpė visą šūsnį diplomatinių notų, bet nė vieno didžiųjų valstybių žingsnio. Daugiausia simpatijų Lenkija pelnė tuomet, kai josios byla buvo laikoma pralaimėta. Aleksandras II kalbėdamas apie lenkų *„rêveries"*, o Bismarckas – apie *„Polonismus"*, galvoje turėjo tą patį – pavojingą klaidingų lūkesčių ir netikro sentimentalizmo mišinį. Tuo tarpu lenkų emigrantai buvo panaudojami tvarkytis su kitomis tautomis. Bonaparto Lenkų legiono likimas Haityje – toli gražu ne vienintelis atvejis. Lenkai, kaip ir airiai, tapo nuolatiniais visų Europos revoliucinių susirėmimų dalyviais. Gausūs jų būriai kovėsi Paryžiaus barikadose 1848–1849 m., Italijoje ir Vengrijoje 1848–1849 ir 1859–1860 m., Paryžiaus Komunoje 1871 m. Jie troško žūti didvyrių mirtimi tolimuose kraštuose kaip Adomas Mickevičius, miręs Turkijoje 1855 m., kai bandė suburti legioną kovai su rusais Kryme. Kai kuriems tai pavyko: vienas iš tokių – Jarosławas Dąbrowskis (1836–1871), greta kitų vadovavęs Paryžiaus Komunai. Kitiems teko likusį gyvenimą nugyventi vienišiems ir atsiskyrusiems. Józefas Bemas (1794–1850), vengrų sukilėlių kariuomenės vadas, mirė Sirijoje, tarnaudamas Turkijos kariuomenėje; Henrykas

Kamieńskis (1813–1866), pilietinio karo teoretikas, mirė Alžyre; Ryszardas Berwińskis (1819–1879), Mickevičiaus padėjėjas ir plunksnos brolis, mirė vienišas Konstantinopolyje.

Iš jų visų tipiškiausia sukilėlio dalia teko Ludwikui Mierosławskiui (1814–1878). Dar jaunuolis, jis dalyvavo Lapkričio sukilime. Emigravęs iš šalies prisijungė prie karbonarų ir įstojo į „Jaunąją Lenkiją", kuri veikė Mazzini'o „Jaunosios Italijos" pavyzdžiu. Mierosławskiui, kaip pagrindiniam TDP *Centralizacja*, arba Koordinacinio komiteto, veikėjui, buvo pavesta vadovauti taip ir neįvykusiam 1846-ųjų sukilimui, ir jis atsidūrė Berlyno bylos kaltinamųjų suole. Jam paskirtoji mirties bausmė paskutinę minutę buvo pakeista, nes Prūsijoje įsiliepsnojo revoliucija. 1848–1849 m. jis vadovavo sukilėliams pirmiausia Poznanėje, paskui Sicilijoje, o dar vėliau – Badene. 6-ajame dešimtmetyje suskaldė Lenkų demokratinę draugiją, konfliktuodamas tiek su kairiojo sparno revoliuciniais demokratais, tiek su konservatyviuoju Lamberto viešbučiu. 1863 m. Mierosławskis grįžo į Lenkiją, kovėsi Kujavijoje, kurį laiką buvo tapęs sukilimo „diktatoriumi". Vėliau, gyvendamas tremtyje, šiaip ne taip vertėsi kaip istorikas ir publicistas. Visą gyvenimą paaukojęs slaptajai veiklai, jis neatnešė Lenkijai jokios apčiuopiamos naudos. Pasak vieno gerbiamo ano meto istoriko, „Mierosławskis labai mylėjo savo kraštą, bet padarė jam neapsakomai daug žalos".[25]

Tačiau vienu aspektu – kai kas sako, jog tai ir buvo svarbiausia – sukilėliai patyrė didžiulę sėkmę. Jų pasiaukojimas sukėlė moralinio pranašumo jausmą, kurio pasidalijusios valstybės neįstengė nuslopinti. Kentėdami kūnu, jie iškėlė Žodį ir pelnė jam lig tolei lenkų tradicijoje negirdėtą pagarbą. Jie įkvėpė ne vieną mitą ar eilėraštį, iš kurių sėmėsi jėgų vėlesnės kartos. Šie žmonės žadino karščiausius jausmus, čia keldami susižavėjimą, čia užsitraukdami rūstybę, ir taip suteikė savo žygdarbiams nemirtingumo – jų negalėjo užmiršti net ir tie, kurie labai to troško. Kovotojai kaskart parodydavo, jog „Lenkija", kad ir kokia ji dabar, tebėra gyva. Paradoksalu, kad nepaklusnumui reikšti pasirinkę fizinę jėgą net ir aiškaus pralaimėjimo akivaizdoje, idėjų kovoje šie žmonės buvo bemaž lygiaverčiai

priešininkai. Išprovokuota imtis aktyvių represijų, valdžia gaudavo stimulą ir kitai – dvasinei – kovai, kurios ginklai buvo ne lazdos ar kulkos ir kurioje išrikiuoti kareivių ar policininkų pulkai atrodė juokingi, išsyk pasmerkti pralaimėti:

Ogromne wojska, bitne generały,
Policje – tajne, widne, i dwupłciowe.
Przeciwko komuż tak się pojednały?
Przeciwko kilku myślom ... co nie nowe.*[26]

Visą šimtmetį neturėjusių valstybės lenkų kiekviena nauja karta išsiaugindavo narsuolių, kurie negailėdami gyvybės stodavo į žūtbūtinę kovą su engėjais. Varšuvos sukilimas, vykęs 1944 m. rugpjūtį, – tik paskutinis dramos, vaidintos 1733, 1768, 1794, 1830, 1846, 1848, 1863, 1905 ir 1920 m., veiksmas. Ir kiekvienąsyk paklausus, dėl ko gi jie kovoja, atsakymas veikiausiai būtų buvęs tas pats: dėl „keleto idėjų ... beje, net nenaujų".

Tačiau aktyviai slaptojoje veikloje dalyvavo tik nedaugelis. Tokių pačių įsitikinimų ir gal nė kiek ne mažiau narsių lenkų galvosenai priimtinesnė buvo visiško pasitraukimo iš viešojo gyvenimo nuostata. XIX a. viduryje, ypač Rusijai atitekusioje Lenkijos dalyje, viešasis gyvenimas tapo nebeįsivaizduojamas be nežabotai brutalios ir žeminančios cenzūros, policijos priežiūros, areštų, įkalinimų ir trėmimų, tad nėra ko stebėtis, jog dauguma lenkų atsisakė su visu tuo turėti ką nors bendra. Jie mieliau rinkosi literatūros „poetinį-politinį svajonių pasaulį" ir čia išgyvendavo palaimos ir triumfo akimirkas, kurių negalėjo patirti kitur. Vidinio dvasinio pasaulio, kur visas tikrovės apraiškas pranoko estetinės ir dorovinės vertybės, puoselėjimas tolydžio virto viena būdingiausių lenkų kultūros ypatybių. Šiuo požiūriu visi didieji rašytojai buvo atsidavę politikai, o politika kiaurai smelkė visą literatūrą. Mickevičius poemose *Konrad Wallenrod* (1828) ir *Dziady* (*Vėlinės*, 1832) plėtojo keršto temą;

* Didžiulės armijos, narsūs generolai
Policija – slaptoji, atviroji, abiejų lyčių.
Prieš ką jie išrikiuoti?
Prieš keletą idėjų ... beje, net nenaujų.

Krasińskis kūriniuose *Nieboska komedia* (*Nedieviškoji komedija*, 1835) ir *Irydion* (1836) skelbė evangelines tiesas apie atsidavimą ir asmeninį dvasinį tobolumą; Słowackis dramoje *Kordian* (1834), eilėraštyje proza *Anhelli* (1838), epe *Beniowski* (1841) ir simbolinėje dramoje *Król-Duch* (*Karalius Dvasia*, 1847) plėtojo politines, istorines bei istoriosofines temas, o kelissyk sėkmingai įsiveržė net ir į satyros sritį. Tikriausiai niekas kitas iš didžiųjų jo amžininkų nesikankino taip kaip jis, savo agonija norėdamas įkvėpti ateities kartas laimingesniam gyvenimui:

O, Lenkija, Lenkija! Šventoji ir dievobaimingoji!
Kad taip pragiedrulių ir ramumos akimirką
Tu mestum savo šviesų žvilgsnį
Į mūsų karstus, kuriuose kirminai mus baigia sugraužti;
Kur į dulkes pavirtę, po pavasario gluosniais
Pasislėpę, dūmojam lyg apsnūdusios gulbės;
Lenkija tu mano! Kai jau suvis išnykę
Būsime – prisimink mus, prisimink!
Juk iš tavojo vardo mes sukūrėme
Ir liūdesio maldą, ir blyksintį žaibą.
Užteks, jei tu bent trumpam pamąstysi
Apie mirtiną tylą mūsų kape,
Pasiųstą lyg Dievo prakeiksmą;
Tik neužmiršk mūsų, o Šventoji![27]

Tiltą tarp romantinės literatūros ir ginkluoto pasipriešinimo politikos sąmoningai ir gana anksti nutiesė Maurycas Mochnackis (1804–1834), kurio kovinga kritiko plunksna aiškiai atpirko jo nesėkmes, patirtas kitose srityse. Septyniolikos metų jis buvo išmestas iš Varšuvos universiteto, nes kirto policininkui, paliepusiam užsigesinti pypkę; dar po dvejų metų buvo suimtas už priklausymą slaptai draugijai. Karmelitų kalėjime jo pasipriešinimą pavyko palaužti – jis priverčiamas parašyti laišką, smerkiantį lenkų jaunimo neatsakingumą, ir paleidžiamas su sąlyga, kad dirbsiąs caro cenzūrai. Likusią savo trumpo gyvenimo dalį Mochnackis paskyrė kaltei išpirkti. Jau 1825 m. ilgoje esė *Apie lenkų poezijos dvasią ir ištakas* ra-

šė, jog tikra poezija gimsta iš „jausmo begalybės" ir kad tautinė literatūra gali išaugti tik iš romantizmo. 1827–1829 m. dirbdamas *Kurier Polski* redaktoriumi, jis priekaištavo garsiems rašytojams, vis dar kviečiantiems laikytis „klasikinio" santūrumo, o 1828 m. jo anonimiškai išspausdintas *Głos obywatela z zabranego kraju (Gyventojo iš užgrobto krašto balsas)* netgi turėjo įtakos Łukasińskio ir jo bendražygių iš slaptos Patriotų draugijos bylos baigčiai. Tuo metu Mochnackio pažiūros jau buvo visiškai susiformavusios. Jis nuodugniai studijavo vokiečių filosofiją, ypač Schillerį ir Schlegelį, todėl neatsitiktinai atsidūrė tarp Lapkričio sukilimo rengėjų. Nelengvai sprendė problemą, kaip literatūrą suderinti su politinės veiklos poreikiu ir kaip jai suteikti nuoseklų filosofinį pagrindą. Neatsitiktinai svarbiausio jo veikalo *O literaturze polskiej (Apie lenkų literatūrą)* įžanga parašyta tuomet, kai Lapkričio sukilimo likimas pakibo ore, kai vadovavimas pamažėl ėmė slysti į blaivesnių, tačiau silpnesnių žmonių rankas. „Metas liautis rašinėti apie meną, – teigė jis. – Mūsų širdims ir protams nūnai rūpi kiti dalykai [...] Mūsų pačių gyvenimas virto poezija. Nuo šiol mūsų metras ir rimas bus kalvijų dūžiai ir pabūklų dundėjimas". Po trejų metų Mochnackio gyvybė užgeso. Tačiau jo kūryba paliko tarytum kelrodė žvaigždė tiems, kurie stačia galva nėrė į ginkluotą pasipriešinimą, ir tiems, kurie būtų tai padarę, jei tik būtų galėję.[28]

Tuo metu pasaulyje labiau buvo žinomos Mickevičiaus paskaitos, skaitytos *Collège de France* ir išleistos kaip *Cours de la littérature slave (Slavų literatūros paskaitos)*.

Joachimo Lelewelio vaidmuo lenkų istoriografijoje savo mastu prilygo Mochnackio ir Mickevičiaus vaidmeniui lenkų literatūroje. Jo veikalai, kuriuose idealizuojama Lenkijos praeities laisvė ir demokratija, tapo galingu akstinu pakilti į kovą prieš dabarties vergovę. (Žr. I t., 1 skyrių.)

Lenkų romantizmas ir mesianizmas turėjo tvirtą filosofinį pagrindą. Šiuo požiūriu viena iškiliausių asmenybių buvo Józefas Maria Hoehne-Wrońskis (1778–1853), Kosciuškos sukilimo dalyvis, kovojęs Rusijos kariuomenės, vėliau Napoleono Lenkų legio-

no gretose, vėliau gyvenęs Paryžiuje ir savo raštus leidęs prancūzų kalba. Kadaise, dar mokydamasis Karaliaučiuje, jis pradėjo žavėtis Kantu, bet vėliau pasuko paties pasirinktu keliu į kraštutinį racionalizmą. Jis bandė sukurti išsamią metafizinę sistemą remdamasis pamatine „kūrybos teise", kurios dichotominis mechanizmas šiek tiek priminė Hegelio trichotomiją. Į savo gyvenamą laikotarpį Hoehne-Wrońskis žvelgė kaip į laikiną etapą, kuris netrukus užleisiąs vietą „intelektualiajam amžiui"; tuomet ankstesni konfliktai būsią išspręsti, o žmogus pasieksiąs visišką tobulumą ir nemirtingumą. Svarbiausi jo darbai – *Prodrome du Messianisme* (1831), *Métapolitique messianique* (1839) ir *Messianisme ou réforme absolue du savoir humain* (1847).

Dar viena įžymybė Józefas Gołuchowskis (1797–1858) laikėsi arčiau lenkų reikalų ir turėjo didesnės įtakos savo amžininkams literatams. Ištikimas Schellingo mokinys nuo tada, kai Erlangene klausėsi jo paskaitų, pats dėstė Vilniaus universitete Filosofijos katedroje, bet po metų buvo pašalintas. Jo paskaitos kartu su tuo pat metu skaitytomis Lelewelio Lenkijos istorijos paskaitomis rado stiprų atgarsį politiškai aktyvių studentų širdyse ir, be abejo, kėlė nerimą rusų valdžiai. Vienas reikšmingiausių Gołuchowskio darbų, *Die Philosophie in ihrem Verhältnisse zum Leben ganzer Völker und einzelner Menschen* (1822), buvo dar ilgai skaitomas ir tada, kai pats autorius pasitraukė iš visuomeninės veiklos ūkininkauti savo dvaruose. Šiame veikale intuiciją iškeldamas į tokias pat aukštumas kaip Wrońskis intelektą, jis siekė įrodyti Dievo buvimą ir žmogaus sielos nesunaikinamumą. Gołuchowskio romantinė metafizika ne kažin kiek praturtino jo pirmtakų vokiečių kūrybinį palikimą, tačiau aistra ir minčių dėstymo būdas padėjo sėkmingai perkelti jų idėjas į lenkišką terpę.

Trečioji įžymybė – Andrzejus Towiańskis (1799–1878), gimęs Vilniuje, 5-ajame dešimtmetyje pasirodė Paryžiuje ir prisidengęs mistiko bei pranašo kauke prisiviliojo nemažą būrį gerbėjų. Jis buvo įkūręs vieną iš adventistų sektų, anuomet labai madingų tarp emigrantų intelektualų, tačiau Lenkijos istorijoje Towiańskis dažniau-

siai minimas kaip Mickevičiaus mokytojas paskutiniais poeto gyvenimo metais.

Originaliausias iš visų buvo Augustas Cieszkowskis (1814–1894). Išėjęs Hegelio mokyklą, Berlyno universitete mokęsis kartu su Karlu Marxu, savo filosofinius tyrinėjimus sąmoningai susiejo su socialiniais ir politiniais tikslais. Tvirtai įsitikinęs dieviškąja Katalikų bažnyčios ir lenkų tautos misija, jis iš pažinimo šaltinių labiausiai pabrėžė iracionalius veiksnius, o žmogaus egzistencijos pagrindu laikė valią. Veikaluose *Prolegomena zur Historisophie* (1838) ir *Gott und Palingenesie* (1842) teigė, jog utopijos turėtų būti įgyvendinamos, ir pranašavo „Šventosios Dvasios erą" – katalikišką Wrońskio intelektualiosios utopijos variantą. 5-ajame dešimtmetyje, gyvendamas Paryžiuje, Cieszkowskis, atrodo, bus turėjęs ženklios įtakos Proudhonui, kuris ją pripažino, bei Marxui, kuris tatai neigė. Kaip kairiosios pakraipos filosofą hegelininką, privertusį metafiziką tarnauti visuomeniniam judėjimui, jį veikiausiai reikėtų laikyti vienu iš marksizmo pirmtakų.[29] Vidurinį savo gyvenimo tarpsnį Cieszkowskis paskyrė praktinei veiklai – dirbdamas pirmajame žemės ūkio kredito banke Prancūzijoje, vėliau būdamas Poznanės deputatu Prūsijos parlamente, jis ėmėsi reikšmingiausio savo veikalo *Ojcze nasz (Tėve mūsų)*, kuris buvo išleistas jau po jo mirties 1900 m. Šis milžiniškas darbas, įkvėptas žodžių „Teateinie Tavo karalystė", laikomas paminklu visos Europos mesianizmui. Autorius teigė, jog radikali politika nėra nesuderinama su katalikų tikėjimu ir nebūtinai turi būti susijusi su prievarta. Taigi maištingojo nacionalizmo filosofija įgavo įvairiausių srovių ir atmainų; jos daugybės mokinių ir sekėjų, tokių kaip Bronisławas Trentowskis iš Freiburgo ir Józefas Kremeris iš Krokuvos, rankose virto tvirta vienalyte idėjų sankaupa, kuri išlaikė atsparumą pučiant patiems nepalankiausiems politikos vėjams.[30]

Todėl ginkluoto pasipriešinimo tradicijos stiprybė nepriklausė nuo jos šalininkų skaičiaus ar politinės programos įgyvendinimo rezultatų. Ji laikėsi ne masių parama, bet visišku šį kelią pasirinkusių žmonių atsidavimu. Jų atkaklumas, konspiracijos įgūdžiai, nesugriaunamas romantinis literatūros ir istorijos suvokimas sėkmin-

gai skynė sau kelią iš kartos į kartą. Šio vertybių perdavimo mechanizmo veikimą laidavo ypatingos padermės moterys – drąsios ir nepalaužiamos. Kažin ar pavyktų surasti revoliucionieriaus memuarus, kuriuose nebūtų atiduodama duoklė motinai ar senelei už visam gyvenimui įdiegtą politinį tikėjimą:

Mano senelė buvo tvirto būdo moteris, o išsilavinimu, apsiskaitymu, proto skvarbumu ir daugeliu kitų ypatybių, be abejonės, pranoko ne vieną savo amžininkę. Po vyro mirties ji pati tvarkėsi savo dvare, geležine ranka valdė tarnus ir arklių prižiūrėtojus.

Svarbiausias jos gyvenimo variklis buvo patriotizmas. Visą savo karštos ir stiprios prigimties energiją ji atidavė kovai už tėvynės laisvę [...] o per Sausio sukilimą jai teko ypatingas vaidmuo organizuojant slaptąją veiklą mūsų apylinkėje – savo namuose ji rengė slaptus susirinkimus, slėpė ginklus – juos vėliau išvežiodavo sukilėliams. Pavojus jai kėlė vien tik panieką. Užtat sukilimo pralaimėjimas senelei tapo didžiausia nelaime, kokią jai tik yra tekę patirti per visą gyvenimą. Nuo tada ji vilkėjo ta pačia juoda suknele su siaura baltų nėrinių apykale, tokiais pat rankogaliais ir mūvėjo žiedą, kurį puošė baltų perlų kryželis juodos emalės fone.

Vieną vakarą – tuomet buvau gal kokių septynerių metų – ėmiau ir paklausiau jos apie tą žiedą. Valgomajame tebuvome tik mudvi [...] Perliukai linksmai spindėjo žibalinės lempos šviesoje.

– Tai gedulo žiedas dėl tų, kurie žuvo, – tarė ji [...]

– Senele, leisk man tą žiedą užsimauti, – paprašiau.

Ji papurtė galvą.

– Jį galėsi nešioti tik tuomet, kai būsi tikra patriotė, vaikuti [...]

– Senele, o ką reiškia „būti patriote"? [...]

– Patriotas yra tas, kuris Lenkiją myli labiau už viską pasaulyje, – atsakė ji, – ir kuris atsisakys visko, netgi gyvybės, dėl josios laisvės [...]

– Aš noriu kovoti už Lenkiją, senele, – tariau, nelabai suvokdama, ką tai reiškia [...]

Akimirką senelė tylėjo, o jos akys blizgėjo.

– Tikiu, kad nori, – pagaliau atsakė. – Pažadėk man, kad kovosi, vaikeli!

– Pažadu, senele, – pakartojau pakerėta jos balso grėsmingos jėgos.

Tada ji mane prisitraukė prie savęs [...] užmovė žiedą ant mano pirštelio ir tvirtai jį suspaudė.

– O dabar bėk žaisti su sesytėmis. Tik niekam nieko nesakyk ir neužmiršk, ką pažadėjusi.[31]

Taip gimtuosiuose namuose Suvalkuose mažoji Aleksandra Szczerbińska žengė pirmąjį žingsnį į revoliucinę veiklą, o vėliau jai buvo lemta, kaip kažkada jos senelei, atsidurti pačiame konspiracijos ir ginklų kontrabandos verpete. Praėjus trisdešimčiai metų, būdama ponia Piłsudska, Aleksandra įžengė į didžiąją politiką jau kaip Lenkijos Respublikos vadovo žmona.

Dažnuose namuose, gyvenančiuose perdėm patriotiškomis nuotaikomis, formalios iniciacijos nė nereikėdavo. Paauglys, besiklausydamas senelės skambinamų Chopino mazurkų, negalėjo nejausti ir gilesnės potekstės:

Ir grojo ji man
Senu rojaliu
Kambary, kur kabojo portretai
Sušaudytų jos brolių dviejų.[32]

Šie vaikai visą gyvenimą liko ištikimi Lenkijos reikalui nepaisydami, kaip toli jis buvo pažengęs. Juos mokė tarnauti ir priešintis nesitikint jokios asmeninės naudos ir jokios paguodos, nebent iš poezijos:

Už tavęs, Lenkijos kary, kai vienišas kartuvėse kybosi arba kankinamas lėtos agonijos užgesi Sibiro stepėse, neplevėsuos vėliavos, menančios didžią galią [...] Kai tavęs nebeliks, niekas iš gailesčio nepamaitins tavo vaikų [...] Išsižadės tavęs tautiečiai, užmirš tėvynainiai [...] Tavo vaikus paims auginti padugnės [...] ir greitai galvažudys taps jų mokytoju [...] Prieš tave, kary, nukreipta viskas – abejingumas, baimė, neapykanta, dvarininkų šauksmai, fabrikantų skambinami varpai, slaptos bailių intrigos ir varguomenės tamsumas. Tauta, pati užsinėrusi sau kilpą, įsibaiminusiomis akimis žvelgia į tave pro plyšius ir pro skyles, iš už kampų ir iš rūkyklų [...] Tavo dalia – mirti vardan šventų idealų, mirti iš narsuolių lūpų neišgirdus paskutiniųjų paguodos žodžių, mirti nepašlovintam [...] Tu išlindai tamsią rudens naktį, stūgaujant vėjui ir žliaugiant lietui, o mes, visa dvidešimtmilijoninė tauta, miegojome savo miegamuosiuose [...] kietu vergų miegu [...] Tačiau tavo žingsniai, kary, liūdnu aidu atsikartojo slapčiausiose mūsų širdžių kertelėse, taip kaip aidas atsikartoja miške [...] Iš sukrešėjusio kraujo klanų [...] išaugo nuostabios legendos, kokių Lenkija dar nebuvo girdėjusi [...] Nes tik

lenkų poezija niekuomet tavęs nepaliks, neišduos ir neįžeis [...] Net jeigu tu ir pralaimėtum, ji liks tau ištikima [...] Pridengs tavo nuogą kūną [...] kilnumo mantija [...] Į tavo sustingusias ir dabar jau bejėges rankas ji įspraus savo auksinę svajonę – jaunosios kartos svajonę apie riterio špagą.[33]

Nuosaikiesiems lenkų politikams tokie žodžiai atrodė tesą tik romantiniai paistalai; tačiau kiekviena karta išaugindavo sūnų ir dukterų, kurie suvokdavo jų prasmę ir atsiliepdavo į juos.

Amžinos maištingojo nacionalizmo nesėkmės skatino veikti opozicines jėgas, ginančias kompromiso ir taikaus sambūvio idėją. Tos jėgos nebuvo naujos, ši tradicija ėjo iš tų laikų, kai valstybė dar buvo nepadalyta. Jas įkūnijo žmonės, kurie vylėsi, jog sudarius sandėrį su turinčiais valdžią galima pasiekti daugiau nei priešinantis. Taikaus sambūvio šalininkai vadovavosi išskaičiavimu, kad už politinį lojalumą jiems būsią atlyginta kad ir ribota autonomija ar bent jau leidimu patiems tvarkyti savo socialinius ir kultūrinius reikalus. Jų požiūrį į valdančiąsias imperijas galima apibendrinti Staszicui priskiriamu pasakymu: „Mes pasiruošę būti jūsų broliais, bet ne vergais". Jie patarinėjo savo karštagalviams tėvynainiams atsisakyti nelemtos ir destruktyvios ginkluoto sukilimo, pasipriešinimo ir konspiracijos praktikos, o visais įmanomais būdais griebtis pozityvios ir konstruktyvios veiklos. Anot jų, lenkų tauta negalėsianti išsikovoti savo padėties pasaulyje, kol nebus tiek pat išsilavinusi, klestinti ir vieninga kaip jos kaimynai. Visa tai skatino ypač daug dėmesio skirti švietimui, tobulėjimui, mokslui, ekonomikai, socialinėms reformoms, o užvis labiausiai – darbui. Štai čia reikėtų aiškiai pabrėžti Stanislovo Augusto ir Kosciuškos pozicijų skirtumą, Staszico ar ekonomisto Wawrzynieco Surowieckio (1769–1827) ir Hugo Kołłątajaus priešingą veiklą. Rusijai atitekusioje Lenkijos dalyje taikaus sambūvio keliu ėjo Ksaweras Druckis-Lubeckis (1778–1848), Aleksandras Wielopolskis (1803–1877), o šimtmečio pabaigoje ir Romanas Dmowskis (1864–1939). Jų politikos kryptis buvo tapati tai, kurios laikėsi Poznanės didžiosios kunigaikštystės Prūsijoje valdytojas kunigaikštis Antanas Radvila (Antoni Radziwiłł, 1775–1833) ir visas būrys Austrijos imperatoriui atsidavusių Galici-

jos bajorų. Po 1863 m. Sausio sukilimo taikaus sambūvio kryptis Lenkijos politikoje tapo vyraujanti ir tokia laikėsi bemaž pusę šimtmečio. Pirmieji svarbiausi jos ideologai buvo Krokuvoje veikusios Stańczyko grupės nariai; vėliau šią tradiciją pratęsė nemažas rašytojų būrys, tarp jų – Piotras Chmielowskis (1848–1904), Aleksandras Świętochowskis (1849–1938), Julianas Klaczko (1825–1906), Adamas Wiślickis (1836–1913), Włodzimierzas Spasowiczius (1829–1906) ir, svarbiausia, romanistas Bolesławas Prusas (1847–1912). Politinė taikaus sambūvio kryptis buvo susijusi su įvairiausiais giminingais kultūriniais ir intelektiniais sąjūdžiais, paženklintais tokiomis etiketėmis kaip „organiškas darbas", „blaivybė", „varšuvietiškas pozityvizmas" ir „literatūrinis realizmas". Paskutiniais amžiaus dešimtmečiais pagrindinis taikaus sambūvio šalininkų leidinys buvo *Przegląd Tygodniowy (Savaitės apžvalga)*, kurį visus keturiasdešimt jo leidimo metų (1866–1905) redagavo Wiślickis.

Nesunku nuspėti, kad karščiausiais taikaus sambūvio šalininkais tapdavo nusivylusieji ginkluoto pasipriešinimo politika – vyrai ir moterys, jaunystėje žengę revoliuciniu keliu ir savo akimis išvydę jo ribotumą. Kaip tik toks buvo Karolis Świdzińskis (1841–1877). Dar būdamas jaunuolis, jis prisidėjo prie Sausio sukilimo radikaliosios „raudonųjų" grupuotės, Paryžiaus komunos barikadose buvo Dąbrowskio adjutantas, o politinės tremties laikotarpį praleido Anglijoje. Tačiau grįžęs namo jis parašo eilėraštį, kuris dažniausiai minimas kaip taikaus sambūvio stovyklos manifestas:

PIRMYN PER DARBĄ

Ne Eolo arfos stygų,
Ne žaibų, ne eskadronų,
Ne erelio skrydžių,
Ne kardų ir ne strėlių,
O tik darbo reikia tau!
Duonos sielai, duonos protui!
[...]
Ką gi turime, kardais mosuodami?
Keletą šukių istorijos pelėsiuose!

Ką liutnia yra išverkusi?
Milijoną garsų – pasauliui užliūliuoti.
Oi, ne kardu ir ne melodijomis
Tau kovoti reikia, drauge!
Kaktą žemai nuleidus,
Prie išminties puslapių prakaituoti,
Širdimi nujausti, kaip reikalai klosis,
O iš senosios tėvų žemės
pamilti tai, dėl ko gyventi verta.
[...]
Taigi, broliai jaunieji!
Ne prie kardo, ne prie dainos!
Laiko gaila, darbo gaila!
Kardai sulūžta, dainos išblėsta!
Jūs pasirinkit kitą kelią,
Ir skaičiuokite tik ilgalaikius laimėjimus,
Tokius, kurie šeimas duona aprūpins
Ramiai ir be apgaulės.
[...]
Ei, prie skriestuvo, prie mentelės,
Ir į vagą, ir prie plūgo!
Nors darbas ilgas ir sunkus,
Atliksim jį mes su kaupu.[34]

Posmų kokybė liudija Świdzińskio poetinį nemokšiškumą; tačiau visiškai aišku, kam jis teikia pirmenybę – darbui prieš kovą, mokslui prieš meną, apgalvotai minčiai prieš skubotą veiksmą. Šia blaivia ir praktiška programa ypač žavėtasi antroje XIX a. pusėje, kai Europą užvaldė pozityvizmas ir scientizmas. Bet panašių dalykų Lenkijoje įvairiausiomis progomis būta ir anksčiau, ir vėliau.

Kadangi taikaus sambūvio šalininkai skeptiškai žiūrėjo į Lenkijos nepriklausomybės reikalavimus ir nesutiko su ginkluoto pasipriešinimo šalininkų kovingais planais, kartais jie kaltinami pasyvumu ar net visišku reakcingumu. Iš tikrųjų jie turėjo labai stiprų pareigos savo tautai jausmą ir neretai būdavo pasirengę vykdyti radikalius socialinius pertvarkymus. Jie stengėsi sudaryti atsvarą ne tik konspiratoriams, bet ir gėdos jausmą praradusiems lojalis-

tams, karjeristams bei „rūmų katalikams". Jie telkė jėgas kultūrinei, ekonominei ir visuomeninei veiklai, teikė pirmenybę laipsniškiems pasiekimams šiose srityse užuot siekę ribotos politinės pažangos. Pasak jų pačių, jie puoselėjo „turimų galimybių meną" ir kaip tokie buvo vieninteliai tikri politikai. Nors ir daliniai, šių žmonių laimėjimai yra reikšmingi. Antai Staszicas išlaisvino baudžiauninkus savo dvare Hrubieszówe ir leido jiems naudotis bendruomenine žeme; jis pirmasis susidomėjo Lenkijos mineraliniais ištekliais ir atidarė pirmąją anglių kasyklą Dąbrowoje. Nuo 1808 m. pirmininkavo Varšuvos mokslo bičiulių draugijai, propaguodamas kardinalių mokslo ir žemės ūkio pertvarkymų naudą; nuo 1815 m. dirbo Varšuvos universitete įkurtoje Visuomenės švietimo ir religijos komisijoje. Ne mažiau energingai veikė ir Staszico bendražygis Druckis-Lubeckis. Būdamas Kongresinės karalystės finansų ministru, jis įsteigė Lenkijos banką ir numatė pirmuosius krašto žingsnius link industrializacijos. Jis aklai pasikliovė caro Aleksandro I polinkiu į liberalizmą. Wielopolskis, kuris po keturiasdešimties metų užėmė Kongresinės karalystės civilinės administracijos vadovo pareigas, tokias pat viltis siejo su Aleksandru II. Jis paskelbė baudžiavinės prievolės pakeitimą feodaline renta ir panaikino pilietinių teisių apribojimus žydams bei kliūtis, trukdančias lenkams kopti karjeros laiptais caro biurokratiniame aparate. O visų svarbiausia – jis atkūrė lenkiškų mokyklų sistemą, Varšuvoje atidarė *Szkoła Głowna*, arba Vyriausiąją mokyklą. Ir vis dėlto absoliuti sėkmė neapvainikavo nė vieno iš šių žmonių veiklos. Jų veiksmingi darbai truko ne ką ilgiau už ginkluoto pasipriešinimo šalininkų žygius. Ypač Rusijoje juos varžė visiškas valdžios nenoras parodyti bent kiek kilniadvasiškumo. Pagaliau ar įmanoma nuosekliai laikytis taikaus sambūvio politikos susidūrus su imperijos viršūnėmis, kurios neturi nė menkiausio supratimo apie kompromisą ir kurių daromos nuolaidos tėra taktinis gestas, mosteltas trumpalaikio silpnumo akimirką. Jų pradėtus darbus nuolat nutraukdavo politinės nesėkmės. Tačiau ne kas kitas, tik jie ir į juos panašūs davė lenkų tautai tą kapitalą, kuris padėjo išgyventi atgavus visišką nepriklausomybę.

Ginkluotos kovos šaukliai nelyginant aukščiausieji žyniai saugojo tautos sielą, o taikaus sambūvio šalininkai sergėjo josios kūną.

Antai Wielopolskis niekuomet nebuvo populiarus. Šis kvadratinio, amžinai paniurusio veido žmogus stengėsi atlikti savo pareigą taip, kaip pats ją suprato, ir ignoravo bet kokią kritiką. Dvidešimties su viršum metų jis buvo pasiųstas į Londoną kaip revoliucinės vyriausybės pasiuntinys; jos žlugimas jaunuolį labai stipriai paveikė ir įtikino, kad Lenkija viena pati neįstengsianti išsivaduoti iš vergijos, o viltys sulaukti pagalbos iš užsienio yra visiškai bergždžios. 1846 m., pasibaisėjęs Vienos valdžios elgesiu Galicijos žakerijos metu, jis viešai kreipėsi į carą, prašydamas priimti savanorišką lenkų tautos nuolankumą:

Atėjome tau atsiduoti kaip didžiadvasiškiausiam iš visų priešininkų. Priklausėme tau kaip vergai – pagal užgrobimo teisę ir iš baimės. Paniekinome prievarta duotą priesaiką. Šiandien įgijai naują valdovo titulą. Atsiduodame tau kaip laisvi žmonės ir gera valia, be apsimetinėjimo ir išskaičiavimo. Tapsi mūsų valdovu per malonę Dievo, kurio sprendimui paklūstame. Atmetame savanaudišką ir klastingai gundančią užuojautą, pigius žodžius ir viską, ką žmonės pompastiškai „tautų teisėmis" vadina. Skarmalai, kuriais mus aprengė mielaširdingoji Europa, negali uždengti mūsų žaizdų ir randų. Mes nekeliame jokių sąlygų [...][35]

Šio kreipimosi Nikolajus I nė neskaitė. Tačiau Wielopolskis buvo atkaklus ir po dešimtmečio, praleisto politikos tyrlaukiuose, pagaliau laimėjo Aleksandro II pasitikėjimą. Neilgai jis išbuvo savo poste; prasidėjo Sausio sukilimas, kurį, pasak Wielopolskio kritikų, jis pats ir išprovokavęs. (Žr. 16 skyrių.)

Nepaisant visko, Wielopolskis turėjo ir gerbėjų. Vienas jų – Włodzimierzas Spasowiczius, nuosekliai gynęs jo reputaciją visus tolesnius keturiasdešimt metų. Spasowicziaus pažiūros vertos ypatingo dėmesio, mat jis buvo mišrios ruso ir lenkės santuokos palikuonis, dirbdamas Peterburgo universiteto kriminalinės teisės profesoriumi, vėliau advokatu ir publicistu, didžiausią gyvenimo dalį praleido Rusijoje ir mintis reiškė rusų kalba. Politinėje arenoje jis kategoriškai priešinosi bet kokioms nacionalizmo apraiškoms,

menkiausiam lenkų separatizmui. Tačiau kultūros srityje nepailsdamas kovojo už lenkų teises ir rėmė lenkų autorius. Būdamas vienas pagrindinių *Vestnik Evropy* bendradarbių, Spasowiczius negailestingai pliekė ano meto kultūrinius šovinistus. Gausų skaitytojų būrį turėjo ir jo paties įsteigtas žurnalas *Ateneum* bei jo redaguotas savaitraštis *Kraj (Šalis)*. Iš jo veikalų verta paminėti Wielopolskio biografiją ir išsamų darbą *Obzor istorii polskoi literatury* (*Lenkų literatūros istorijos apžvalga*, 1880). 1872 m. suformuluota Spasowicziaus tautiškumo samprata išliko aiški ir nedviprasmiška iki gyvenimo pabaigos. „Istorinis tautiškumas, atplėštas nuo valstybės, buvusios jo lopšiu, turi visišką teisę egzistuoti" – rašė jis, nes „tautiškumas yra moralinis turtas, tautos kruopščiai sukauptas ir skirtas visos žmonijos gerovei".[36]

Taikaus sambūvio pakraipos literatūra neturėjo jokios aiškios programos. Įvairias jos atšakas vienijantis bendrasis vardiklis buvo visiškas atsiribojimas nuo konspiracinės politikos. Siekdami išsklaidyti romantikų ir mesianistų puoselėjamą tautiškumo mitą, šios pakraipos šalininkai stengėsi „normalizuoti" ir „modernizuoti" lenkų meną: kitaip tariant, vienpusišką maniakišką atsidavimą Lenkijos reikalui pakeisti literatūros žanrų ir temų įvairove, kokia buvo būdinga kitų Europos tautų kultūrai. Žymiausias jų atstovas buvo Aleksandras Głowackis (1847–1912), „lenkų Dickensas", geriau žinomas Bolesławo Pruso slapyvardžiu. Jo kūrybinė veikla aprėpė 1863–1864 m. ir 1905–1906 m. sukilimus – abu jį smarkiai paveikė. Pirmajame sukilime rašytojas buvo sužeistas, antrajam kategoriškai nepritarė. Ankstyvuosiuose darbuose Prusas vengė atvirų politinių temų, daugiau dėmesio skyrė psichologiniams stebėjimams ir visuomenės kritikai. Kūriniuose *Wieś i miasto* (*Kaimas ir miestas*, 1877) bei *Anielka* (1880), kurie buvo galingas išpuolis prieš žemvaldžių klasę, vyrauja optimistinė nuotaika – tuo metu rašytojas dar ieškojo konkretesnės „pozityvistinės" programos. Tačiau metams bėgant jis darėsi vis niūresnis ir vis labiau linko prie politikos. Šedevre *Lalka* (*Lėlė*, 1890) Prusas aiškiai perspėja, koks žlugimas laukia išdidžių ir pernelyg aukštoms ambicijoms pasidavusių žmonių, tokių

kaip pagrindinis veikėjas Vokulskis. *Faraonas* (1897) – tai tikra valdžios galių studija, kurioje po lengvu senovės Egipto istorijos šydu slepiasi aliuzija į tuometinę Rusiją. *Dzieci* (*Vaikai*, 1908) – grynai politinis veikalas apie revoliucionierius pogrindininkus.

Paskutiniaisiais gyvenimo metais Prusą apėmė visiškas nusivylimas ar net cinizmas. Kadaise nuodugniai ir įtaigiai atskleidęs kapitalizmo ydas, dabar ėmė ne mažiau kritikuoti socialistus ir pažangos šalininkus. Tarptautinė Lenkijos padėtis jam atrodė kone beviltiška. Vilhelmo valdoma Vokietija – „plėšikų ir galvažudžių tvirtovė", kur chemijos atradimai tuoj bus pritaikyti neparankiems gyventojams išnuodyti ir „kur taisomi labai atgrasūs viralai"; ji „užgimė kraujuje, kraujuje gyvena ir vieną gražią dieną kraujuje prigers". Rusija taipgi neteikė daug vilčių galimam kompromisui. Prusui atrodė, jog Lenkijos nepriklausomybė tėra tik pavojinga svajonė, kuri pasibaigs tragiškai. Net ir toliausiai į ateitį nukreiptų nacionalistinių siekių galutinė riba turėtų būti autonomija. „Laisvės diena! [...] Laisvės diena! [...] Jeigu jau tenka žaisti metaforomis, aš pats nematau jokios dienos šviesos, – rašė jis, – tik aušrą, kruviną aušrą [...] ir pats velnias težino, kokia išauš diena". Per visą šimtmetį maištingasis nacionalizmas taip nieko vertingo ir nedavė.

Mes esame nelyginant laukas, kuriame niekas negali užaugti, nes viskas prieš laiką pakliūva po pjaunamosios peiliais. Vos tik varpa pasirodo, ir jau kertama!

[...] Jeigu visas lenkų kraujas, pralietas už laisvę, būtų supiltas į vieną telkinį, tikriausiai rastųsi antrasis Gopło ežeras; o jeigu į vieną krūvą būtų surinkti kaulai visų, kurie žuvo mūšiuose, kartuvėse, katorgoje, tremtyje ar po visą pasaulį besibastydami, tikriausiai iškiltų antrasis Wawelis. Tačiau [...] kokia iš to nauda? Jokios! [...] net ir negali būti, nes lenkų patriotizmas susideda vien iš jausmų sprogimų, kurių , deja, neapšviečia protas ir kurie negali virsti kūrybinės valios aktais.[37]

Vaikų potekstė nekelia abejonių. Knygoje atskleidžiama Kazimiero Svirskio, doro ir drąsaus jaunuolio, revoliucinės draugijos „Laisvės riteriai" vado, patirtis. Čia pasakojama apie beatodairišką savęs eikvojimą, neorganizuotumą, ir visa tai baigiasi beprasmiška Svirskio savižudybe. Vadovavimas draugijai negailestingai perei-

na į paprasčiausių sadistų rankas. Tokiais veikėjų paveikslais kaip Zajoncas, nieko nebijantis nusikaltėlis, stačiai klestintis revoliucinės krizės chaose, jo draugužis girtuoklis Starka, gatvėse kariantis žmones, ir džiovininkas žydas Regenas, niekaip nesuvokiantis, kodėl policijos šefas jo bijo mažiau negu jis policijos šefo, negailestingai smerkiami tie, kurie sukurstė 1905 m. sukilimą ir kurie vis dar tebetęsė pogrindžio kovą. Pagaliau ir Svirskio mirtis pasirodė visiškai nereikalinga ir absoliučiai nedidvyriška. Pakeliui į Galicijos frontą pabėgėlis vadas miega daržinėje ir prabunda nuo artėjančių žingsnių garso.

Staiga jam pasirodė, kad tas elegantiškas kazokas su garbanėle griebia jį už sprando ir tempia lyg kokią dvėseną per sniegą pas karininkus. Jo visas kūnas drebėjo. Jis prispaudė brauningą prie dešiniosios ausies ir lengvai spustelėjo gaiduką [...] Galvoje sugaudė viso pasaulio varpai, žemės rutulys subyrėjo į liepsnojančius gabaliukus – ir visa nurimo amžiams [...]

Tačiau kazokai atėjo ne suimti Svirskio; jie net nežinojo, kad jis palėpėje. Karininkai juos buvo pasiuntę maisto. Radę duris užrakintas, kazokai pasibeldė, o kai niekas neatsiliepė, nuėjo prie kitų trobų.

Vargšelis Kazimieras paskubėjo ir šį sykį.[38]

Taikaus sambūvio šalininkų stovykloje svarbiausią vaidmenį vaidino istorikai, ypač kai savo tyrimų metodiką pradėjo grįsti pozityvizmo idėjomis. Čia įdomu priminti tai, kad Henrio Buckle'o novatoriška *History of Civilization in England* (*Anglijos civilizacijos istorija*, 1861) į lenkų kalbą buvo išversta vos metams tepraėjus nuo jos pasirodymo Londone. Lenkų pozityvistus, kaip ir Buckle'ą, žavėjo darvinizmas bei evoliucijos teorija biologijoje. Jie paskubėjo atsikratyti tiesioginių politinių svarstymų ir metėsi kaupti duomenų ir dokumentų, atskleidžiančių tiriamą temą visais kitų nepripažįstamais ir su politika nesusijusiais aspektais. Aiškiausiai jų idealai suformuluoti Władysławo Smoleńskio polemikoje. Jis labai tiesiai pareiškė savo poziciją bendruoju klausimu – ar istorikas turi kreipti savo pažinimą link praktinių tikslų ar ne. „Atsakymą į šį klausimą nulemia mūsų bendroji mokslo samprata, – rašė jis, – o mokslas neturi jokių kitų tikslų, tik įvertinti ir aiškinti reiškinius. Botanikui visai

nesvarbu, ar kurios nors augalo savybės gali būti naudingos medicinoje ar gastronomijoje. Panašiai ir istorikas neprivalo iš praeities pešti pamokomų išvadų. Iš botanikos mokslo gali turėti naudos virėjai, iš istorijos studijų – valstybininkai, jeigu jie to pageidauja. Tačiau praktinė nauda yra atsitiktinis, bet ne būtinas mokslinės veiklos rezultatas". Tai taręs, Smoleńskis padaro savo garsųjį pareiškimą – pasmerkia politizuotą istoriją, kuri Lenkijoje vis dar tebesigilino į padalijimų priežastis ir padarinius:

Lenkijos žlugimą laikyti esminiu dalyku, vertinant praeitį, yra visiškai ir absoliučiai klaidinga [...] Valstybės išnykimo faktas yra svarbus devynioliktojo šimtmečio istorijai; tačiau mokslinės priežasties, dėl kurios turėtume tatai laikyti esminiu visos mūsų istorijos įvykiu, nėra. Nejau visa Lenkijos istorija buvo vien tik šių padalijimų preliudija? Nejau nebuvo kitų veiksnių, o tik netobula valstybės prigimtis? [...] Būtų suprantama, jeigu nuosmukio ir žlugimo tema dominuotų valstybės istorijoje, bet tik ne tautos istorijoje – o kaip tik tauta yra pirmutinis istorijos tyrinėjimų objektas ir nesiliauja egzistuoti praradusi politinį savarankiškumą [...] Darinys, kurį vadiname valstybe, nėra visų gyvenimo apraiškų centras, ir jos istorija nėra praeities kvintesencija. Šalia to, kad kūrė savo valstybę, lenkų tauta įnešė savo indėlį į civilizaciją, kuris išliko ir valstybei žlugus, o tai ir yra svarbiausia istorijos tema.[39]

Istorikai pozityvistai visais būdais neigė politinių motyvų įtaką savo darbams. Tačiau siekdami prigesinti perdėm įkaitintas nepriklausomybės ir valstybingumo temas, jie neišvengiamai apramino intelektinę atmosferą, o tokioje kaip tik ir bandė veikti taikaus sambūvio politinės jėgos. (Žr. I t., 1 skyrių.)

Filosofinis taikaus sambūvio politikos pagrindas buvo labai įvairialypis. Stengdamiesi išvengti lenkams ypač būdingo mesianizmo, šios politikos šalininkai neretai patekdavo užsienio srovių įtakon ir imdavo jas mėgdžioti. „Minimalistų" Lenkijoje būta nuo pat XVIII a. Tai mąstytojai Janas Śniadeckis (1756–1830), prancūzų Šviečiamosios epochos idėjų skelbėjas, ar Michałas Wiszniewskis (1794–1865), škotų „sveiko proto" mokyklos sekėjas; ir net tuomet, kai susižavėjimas romantizmu buvo pasiekęs aukščiausią tašką, savo darbą dirbo katalikų filosofai Eleonora Ziemięcka (1819–1869) ir Krokuvos ku-

nigas Stefanas Pawlickis (1839–1916). Po 1863-iųjų pozityvistai įgijo persvarą, tačiau toli gražu ne monopolį. Jų idėjinį vadą Julianą Ochorowiczių (1850–1917), Leipzigo universiteto auklėtinį ir „naujosios krypties" vadovą, kaip jis buvo vadinamas Varšuvoje, galima laikyti Comte'o sekėju. „Pozityvistas, – rašė jis, – tai vardas, suteikiamas tam, kas savo teiginius paremia galimais patikrinti įrodymais, tai žmogus, kuris nepasirengęs neaptarinėja abejotinų temų ir niekuomet nekalba apie protui nesuvokiamus dalykus". Kartu su neokantizmo šalininkais Ochorowiczius kovojo prieš ankstesnės mados liekanas. Eidami kiekvienas savuoju keliu, šie filosofai atliko vieną bendrą darbą – nukreipė lenkų šviesuomenės mintis nuo revoliucinių fantazijų ir svajonių apie kerštą.[40]

Romanas Dmowskis, 1897 m. įkūręs tautinį demokratinį (endekų) sąjūdį, taikaus sambūvio idealus perkėlė į modernios partinės politikos lygmenį. Tačiau pats taikaus sambūvio principų laikėsi tik susidūręs su praktiniais politiniais metodais. Kitais atvejais jis labiau linko į agresyvų stilių ir radikalias programas. Dmowskis anksti padarė išvadą, kad didžiausią grėsmę lenkų tautos išlikimui kelia Vokietijos imperializmas, ir dairėsi į Rusiją. Kaip atpildo už lojalumą carui jis tikėjosi didžiulių nuolaidų. Dmowskis susilaukė Rusijos liberalų paramos, o 1907–1912 m. išrinktas į Dūmą atkakliai siekė iškovoti Lenkijai autonomiją. Pačioje Lenkijoje jis įkvėpė miesto buržuaziją dideliems ekonomikos užmojams ir nevengė kurstyti jų paslėptos antipatijos Lenkijos žydams. 1911 m. pabandęs organizuoti žydų įmonių boikotą, pralaimėjo kituose rinkimuose. Jis vienodai priešinosi ir senajam dvarininkų konservatyvizmui, ir naujiesiems, įgavusiems klasinį pamatą valstiečių ir socialistų partijų judėjimams. Svarbiausias savo mintis Dmowskis išdėstė veikaluose *Myśli nowoczesnego Polaka* (*Naujųjų laikų lenko mintys*, 1903) ir *Niemcy, Rosja i kwestia polska* (*Vokietija, Rusija ir Lenkijos klausimas*, 1908) kur pabrėžė gerąsias individualizmo ir konstitucionalizmo ypatybes ir tuo patraukė Vakarų Europos dėmesį. Per Pirmąjį pasaulinį karą jis buvo pats tinkamiausias kandidatas palaikyti ryšiams su Antantės valstybėmis. Nuo 1916 m.

vadovavo Lenkijos tautiniam komitetui Paryžiuje, o 1919 m. – Lenkijos delegacijai Taikos konferencijoje. Dmowskis buvo kone reikšmingiausia figūra moderniosios Lenkijos politikoje. Tačiau jam taip ir nepavyko nutverti valdžios vadžių. Jis buvo amžinas Józefo Piłsudskio varžovas ir pavydūnas.[41]

Organizacijos, kurioms Dmowskis priklausydavo, atrodė gana efemeriškos. Jos kūrėsi skelbdamos bendriausio pobūdžio tautinio atgimimo šūkius ir pritraukdavo be galo skirtingus žmones, turinčius pačių įvairiausių, kartais net nesuderinamų interesų. Tad neretai pasukdavo tokiais keliais, kuriais jų įkūrėjai nė neketino eiti. 1887 m. Šveicarijoje Dmowskis kartu su senu emigrantu ir prisiekusiu liberalu rašytoju Zygmuntu Miłkowskiu (1824–1915) įkūrė Lenkų sąjungą, kuriai pavadinimą paėmė iš anksčiau Prūsijos Lenkijoje neilgai veikusios (1848–1850) organizacijos. Pajutęs, kad sąjunga pradeda įgauti jo skoniui nepatrauklų revoliucinį atspalvį, Dmowskis 1893 m. balandį iš jos pasitraukė ir iš atskilusios dalies įkūrė savo Tautinę sąjungą, kuri, kaip ir jos karingo jaunimo sekcija *Zet* (Lenkų jaunimo sąjunga), buvo dešiniosios pakraipos. Per kitus tris dešimtmečius iš Tautinės sąjungos išsirutuliojo net kelios politinės partijos – Tautinis demokratinis judėjimas (SN-D) 1897 m., Liaudies tautinė sąjunga (ZL-N) 1919 m. ir Tautinis judėjimas (SN) 1928 m. Paplito bendras visų Dmowskio organizacijų pavadinimas *Endecja* (Tautinė demokratija, endekai). Svarbiausias jų indėlis į nacionalizmo politiką buvo tai, kad savo idėjas jie siekė skleisti visose trijose padalytos valstybės dalyse (jų pirmtakai paprastai apsiribodavo tik viena imperija) – ir taip tautinio klausimo svarstymus pakelti į „visos Lenkijos" lygį. Dėl politinių priežasčių endekai atvirai priešinosi tautinei nepriklausomybei, tačiau primygtynai reikalavo visų Lenkijos žemių susijungimo, o turint galvoje tuometines imperijų sienas tai nebuvo įmanoma. Todėl ir jų raginimas kurti „atskirą ir autonominę Lenkiją" nė kiek ne mažiau drumstė vandenį už tautinių revoliucionierių puoselėjamus „suverenios ir nepriklausomos Lenkijos" planus. Be Dmowskio, endekų dvasiniai tėvai buvo žurnalistas Janas Ludwikas Popławskis (1854–1908) ir Zyg-

muntas Balickis (1858–1916), parašęs labai reikšmingą veikalą *Egoizm narodowy wobec etyki* (*Tautinis egoizmas ir etika*, 1902).

Piłsudskis (1867–1935) buvo tikras taikaus sambūvio šalininkų kartos maištininkas, pozityvizmo epochos romantikas. Jis gimė Lietuvoje, buvo antras senos, nelabai pasiturinčios šeimos sūnus ir beveik visą jaunystę praleido Vilniuje. Didelę įtaką jam turėjo neišsenkamas motinos patriotizmas – nuo pat ankstyvo amžiaus Piłsudskis stengėsi nepasiduoti tai slogiai nuotaikai, kuri po Sausio sukilimo apėmė daugelį jo amžininkų. Dvidešimties metų jį areštavo caro policija, tirianti pasikėsinimą į Aleksandrą III; o už slaptąją veiklą, į kurią vos ne priverstinai buvo įsipainiojęs kartu su vyresniuoju broliu Bronisławu, praleido penkerius metus tremtyje Rytų Sibire. Šiame pirmajame savo politinės veiklos etape Piłsudskis palaikė glaudžius ryšius su socialistų judėjimu. Jis įsteigė ir redagavo Lenkijos socialistų partijos žurnalą *Robotnik (Darbininkas)*, dirbo pogrindyje agitacinį ir partinį organizacinį darbą; kurį laiką gyveno Londone ir bendravo su kitais revoliucionieriais tremtiniais. Antrą kartą suimtas 1900 m., Piłsudskis buvo įkalintas Sankt Peterburgo psichiatrinėje ligoninėje, bet lenko gydytojo padedamas iš ten pabėgo. 1904–1905 m. atsidūręs Japonijoje varžėsi su Dmowskiu dėl Rusijos–Japonijos karo politinių trupinių. 1905–1907 m. jis vėl Lenkijoje, Lodzėje, pačiame revoliucinio teroro ir streikų sūkuryje. Nors marksizmu Piłsudskis domėjosi tik paviršutiniškai ir jokiai bolševikų organizacijai nepriklausė, jo revoliucinės veiklos pradžia buvo labai panaši į daugelio bolševikų vadų. Kaip ir Lenino, kurio vyresnysis brolis už tą patį 1887 m. pasikėsinimą į carą nubaustas mirtimi, Piłsudskio veiklos emocinis postūmis buvo pažeminimo jausmas, išgyventas ankstyvoje jaunystėje, kai teko atlikti bausmę už tai, ko nepadaręs. Kaip ir Feliksas Dzierżyński, lankęs tą pačią mokyklą Vilniuje ir išmestas už tai, kad klasėje kalbėjo lenkiškai, jis iš pradžių neskyrė „nacionalizmo" nuo „socializmo". Kovodamas su nekenčiamu režimu naudodavosi pirma pasitaikiusia idėja ar ginklu. Antrasis Piłsudskio veiklos etapas prasidėjo 1908 m. ir tęsėsi iki 1921 m. Tai buvo jėgos, ginkluotos kovos, įkvėptos triuškinamo pra-

laimėjimo, kurį Rusijoje patyrė visos revoliucinės grupuotės, laikotarpis. Vienam iš senų draugų socialistų jis rašė:

Tegul kiti sau žaidžia barstydami gėles socializmui ar lenkiškumui, ar kam tik patinka [...] Aš šioje išvietės atmosferoje – negaliu! [...] Noriu nugalėti. Naujausia man kilusi mintis – sukurti [...] brutalios jėgos organizaciją, kurios veikimo būdai būtų nepakeliami humanitarams. Tą sumanymą ketinu įgyvendinti ir, prisiekiu, arba pasieksiu savo, arba mirsiu.[42]

Lygiai kaip ir bolševikai, Piłsudskis pasmerkė pagrindinės socialdemokratų srovės išsisukinėjimo politiką ir priėjo išvadą, kad tik elitinė, disciplinuota organizacija yra vienintelis būdas kovoti su valdančiosiomis priešiškomis jėgomis. Reikiamą kapitalą sukaupė plėšikaudamas keliuose, o 1908 m. balandį Bezdonyse, netoli Vilniaus, labai sėkmingai apiplėšė pašto traukinį. Tačiau skirtingai nuo bolševikų, jis rinkosi tarnavimą kariuomenėje ir atvirą nacionalistinę kampaniją, įsitikinęs, jog tėvynainių lenkų lojalumas yra geresnė dirva veiklai nei raginimai į klasių kovą. Kaip tik nuo tada Piłsudskis ėmė siekti vienintelio tikslo – Lenkijos nepriklausomybės. Austrijoje jis ėmė kurti savo legionus, iš pradžių prisidengęs šaulių sąjungų vardu, o vėliau atvirai, kai pavyko įtikinti Centrines valstybes, jog jis galėtų būti naudingas, jei kiltų karas. Piłsudskiui buvo suteiktas brigados generolo laipsnis ir leista rengti karo pratybas Karpatuose. 1914–1917 m. jis austrų kariuomenės gretose kovėsi Rytų fronte. Kurį laiką ėjo karo ministro pareigas regentinėje vyriausybėje, tačiau kai atsisakė prisiekti kaizeriui, vokiečių buvo suimtas ir nuo 1917 m. liepos iki 1918 m. lapkričio įkalintas Magdeburgo pilyje. Dešimtį metų Piłsudskis tęsė nenuilstamą kovą, ir triumfas buvo jau čia pat, tik anuomet vargu ar kas galėjo jį nujausti. (Žr. 18 skyrių.)

Kad suprastum nepaprastus sėkmės posūkius Piłsudskio kelyje, reikia atidžiau pažvelgti į tris išskirtinius šios sudėtingos asmenybės bruožus. Pirma, jis buvo konspiratorius, o ne valstybininkas. Jo mąstyseną suformavo žiauri Rusijos pogrindžio tikrovė. Piłsudskiui buvo svetimas kompromisas ar kantrus prisitaikymas, jis mažai ką turėjo bendra su tokiais politikais kaip socialistas Daszyńs-

kis, valstiečių vadas Witosas ar tas pats Dmowskis, su kuriuo, kaip viltasi, jis vėliau turėjęs bendradarbiauti. Antra, Piłsudskis buvo kovotojas. Patekusį aklavietėn jį natūralus instinktas vertė iš ten išsiveržti. Tai buvo jo diplomatijos, o vėliau, 1926 m., – požiūrio į konstituciją skiriamasis bruožas. Trečia, jis buvo dramblys atsiskyrėlis. Turėjo visas politiko ydas, kurios reiškėsi visu stiprumu: buvo aikštingas, beprotiškai drąsus, šiurkštus, kerštingas, vaikiškas, nekalbus, nenuspėjamas. Kolegas ir bendražygius išmušdavo iš vėžių, oponentus įžeidinėdavo. Jis nesugebėjo paklusti partijos drausmei ar laikytis nuoseklios politinės linijos. Bet niekas nepaneigs jo vaidmens, suvaidinto Lenkijos istorijoje 1918–1921 m. Jo valanda išmušė – lygiai kaip po dvidešimties metų Churchillio – nuėjus pusę gyvenimo kelio, nusėto neapdairiomis klaidomis ir nesėkmėmis. Kiek dvasios stiprybės, energijos ir nepalaužiamo ryžto jam reikėjo turėti, kad galėtų primesti savo valią apie jį besitelkiantiems menkesniems ir atsargesniems žmonėms. XX a. Lenkijos istorijoje kažin ar rastume kitą veikėją, galintį prilygti Józefui Piłsudskiui.[43]

Per dešimtmetį iki Pirmojo pasaulinio karo Lenkijos politinis gyvenimas pasidalijo į du polius. Dvi pagrindinės tautinio judėjimo linijos – Dmowskio *narodowcy*, arba tautininkai, ir Piłsudskio *niepodległościowcy*, arba nepriklausomybininkai, – veikė visose trijose padalytos Lenkijos dalyse ir gožė visas kitas organizacijas. Abu šiuos sąjūdžius jungė tai, kad neginčijamą pirmenybę jie teikė tautiniam klausimui; tačiau kardinaliai skyrėsi savo filosofija, taktika ir temperamentu. Tautininkai tautą laikė atskira etnine bendrija, turinčia neatimamą ir išimtinę teisę į savo protėvių teritoriją; nepriklausomybininkų stovykla, priešingai, labiau linko prie dvasinės bendruomenės – vienijamos kultūrinių ir istorinių saitų, apimančios ir kitas toje žemėje gyvenančias pavergtas tautas – sampratos. Tautininkams atrodė, kad didžiausią tarptautinį pavojų kelia stiprėjanti Vokietijos imperija, todėl jiems neliko nieko kito kaip svarstyti sąjungos su Rusija taktiką. Nepriklausomybininkai istoriniu priešu laikė Rusiją ir laukė tos dienos, kai galės pakelti prieš ją ginklą kartu su austrais ir vokiečiais. Tautininkai suprato, kad, sudariusi neiš-

vengiamą sąjungą su Rusija, Lenkija prarastų bet kokias realias viltis atgauti nepriklausomybę, ir buvo linkę pasitenkinti autonomija Rusijos sudėtyje. Remdamiesi tomis pačiomis prielaidomis, nepriklausomybininkai teigė, jog tautinės nepriklausomybės siekis neišvengiamai reiškia ginkluotą kovą su Rusija – tai šventa lenkų ginkluoto pasipriešinimo tradicija. Tautininkai dažnai vadinami „realistais", nes buvo linkę siekti kompromiso su didžiosiomis valstybėmis, o nepriklausomybininkai, pasiryžę kovoti su visais atėjūnais, nepaisant realių galimybių, vadinami „romantikais". Tačiau namie tautininkai atrodė atšiaurūs, stokojantys tolerancijos, ypač kitų tautinių grupių atžvilgiu; tuo tarpu nepriklausomybininkai pasirodė besą palyginti švelnūs ir tolerantiški. Tautininkai kaupė nuodus kovai su vidiniais priešais, nepriklausomybininkai galando kirvius kovai su išoriniais priešais.

Apibūdinant lojalizmo, ginkluoto pasipriešinimo ir taikaus sambūvio judėjimų tradicijas, būtina pabrėžti, kad šitos idėjos persmelkė visas politinės veiklos formas. Tik retsykiais jos tiksliai sutapdavo su atskirų politikų pažiūromis ar su skelbiamomis partijų programomis. Tačiau kaip priespaudos, jaučiamos visose Lenkijos politinio gyvenimo srityse, atspindys šios idėjos, įvairiai susipynusios, stipriau ar silpniau išryškėdavo kiekvieno žmogaus mąstyme. Kai XIX a. pabaigoje dinastinės imperijos leido kurtis politinėms organizacijoms, jose bemat išsiskirdavo lojalusis, ginkluoto pasipriešinimo ir taikusis sparnai. Antai valstiečių judėjimo vadovai amžinai ginčijosi, kokiu būdu lenkų valstietis daugiau laimės – bandydamas įtikti valdžiai, kovodamas prieš ją ar derėdamasis su ja. Nuo pat savo veiklos pradžios susiskaldė ir socialistai: šį judėjimą sudarė internacionalistų (arba antinacionalistų) ir revoliucinių nacionalistų sparnai bei nuosaikusis centras, kuris ir socialinius, ir tautinius tikslus laikė vienodai reikšmingais. Vokietijoje jie susidūrė su valstybės remiamu socializmu, o Rusijoje – su vadinamuoju policiniu socializmu; abi šios socializmo apraiškos buvo savotiškos variacijos lojalizmo tema. Ne mažiau paini buvo ir atskirų politikų pozicija. Žinoma, atsirastų vienas kitas išskirtinis pavyzdys, įrodan-

tis, kad žmogus gali nuosekliai laikytis vienos linijos visą gyvenimą, tačiau kur kas dažnesni tokie atvejai, kai pažiūros būdavo keičiamos atsižvelgiant į įvykių raidą. Ne veltui sakoma, jog eigulius žvėrims saugoti nuo brakonierių geriausia rinktis iš atgailaujančių brakonierių. Tad nė kiek nestebina, kad itin atsidavusiais lojalistais tapo kaip tik tie lenkai, kurie jaunystėje buvo pasinėrę į revoliucines fantazijas. Vienas ryškiausių tokio persimainymo pavyzdžių – generolas Józefas Zajączekas (1752–1826), savo veiklą pradėjęs kaip jakobinas Kosciuškos štabe, o baigęs kaip caro vietininkas Varšuvoje, paskirtas 1815 m. Józefo Piłsudskio kritikai nenutylėjo, jog jis taip pat „yra jakobinas, virtęs šovinistu", kad paėmęs valdžią užmiršo visus idealus, puoselėtus būnant opozicijoje. Ir atvirkščiai, patys veikliausi revoliucionieriai dažnai rasdavosi iš atsivertusių lojalistų. Be jokios abejonės, pati tinkamiausia dirva lenkų revoliucionieriams augti ir mokytis buvo Rusijos kariuomenės karininkų korpusas. Toli nuo šių kraštutinumų, pačiame Lenkijos politikos centre, tie politiniai veikėjai, kurie bandydavo suderinti prieštaringas įtakas, paprasčiausiai rizikuodavo likti nesuprasti. Štai, žvelgiant į kunigaikščio Adamo Jerzio Czartoryskio veiklą, visai nesunku pamatyti, kad būdamas Rusijos užsienio reikalų ministru 1804–1806 m. jis veikė kaip „lojalistas", būdamas Vilniaus mokyklų apygardos kuratoriumi 1803 m., skatindamas lenkiškų mokyklų steigimą jis reiškėsi kaip „taikusis", o 1831 m. vadovaudamas laikinajai vyriausybei, kuri nuvertė carą, jis tapo ginkluoto pasipriešinimo dalyviu. Toks permainingas Czartoryskio likimas anaiptol neturėjo nieko bendra su kokiomis nors dramatiškomis jo asmeninių pažiūrų pervartomis, o priklausė nuo esminių politinės situacijos pokyčių bei labai skirtingos Aleksandro I ir Nikolajaus I politikos.[44] Kaip visuomet, logiška ir nuosekli atrodo tik abstrakti politinės minties istorija, tačiau kokia vis dėlto velniškai komplikuota yra realiai egzistavusių ir turėjusių veikti nuolat kintančiomis aplinkybėmis vyrų ir moterų istorija.

Politinis gyvenimas lenkų žemėse buvo susijęs ir su galingomis, nepriklausomomis institucijomis, kurios, nors neturėdamos jokių

atvirai politinių tikslų, vis tiek darė nemažą politinę įtaką. Šių institucijų vaidmuo paprastai sustiprėdavo represijų laikotarpiais, kai politinėms organizacijoms būdavo uždrausta laisvai veikti. Ryškiausias ir reikšmingiausias vaidmuo čia teko krikščionių Bažnyčiai, ypač Romos katalikų, kuriai vadovavo Vatikanas. O jis buvo nepavaldus Lenkiją pasidalijusioms valstybėms. (Žr. 7 skyrių.)

Antroji vieta, gal ir netikėtai, teko lenkų masonijai, apie kurios ilgalaikę veiklą byloja gausūs pareiškimai bei dekretai, skelbiantys jos uždraudimą. Senojoje Respublikoje masonų veikla oficialiai buvo uždrausta 1734 m., tačiau atsinaujino valdant Stanislovui Augustui ir net paskelbė karalių vienu iš labiausiai atsidavusių organizacijos narių. Nuo tada masonų ložės, kurioms vienodai nepriimtinas buvo ir Bažnyčios religinis absoliutizmas, ir politinis valdžios spaudimas, rėmėsi savo narių slaptosios veiklos papročiais ir suvaidino svarbų, tik dar menkai pripažintą vaidmenį tautinio išsivadavimo istorijoje. Prūsijos Lenkijoje masonai ilgainiui kone visai suvokietėjo ir veikė išvien su vokiečių liberalais. Tačiau Kongresinėje karalystėje, o vėliau, po 1905 m. revoliucijos, ir Rusijos Lenkijoje jie sulaukė daug sekėjų iš lenkų liberaliosios inteligentijos. Kai kurie jų istorijos momentai, kaip antai po nelaiminga žvaigžde gimusio Waleriano Łukasińskio (1786–1868) 1819 m. įkurtas tautinis laisvųjų masonų judėjimas, yra gerai žinomi. Bet nuodugnesni tyrinėjimai dar tik pradedami, ir jeigu kas pateiktų visą XIX–XX a. pradžios Lenkijos masonų sąrašą, ko gero, nustebtume jame išvydę ne vieną didžiųjų kovotojų už tautos laisvę pavardę.[45]

Galų gale nederėtų užmiršti, kad lenkų nacionalizmas tebuvo tik politinio gyvenimo dalis. Turint omeny galutinę sėkmę, kartais nacionalizmui suteikiama daugiau reikšmės, nei jis nusipelno. Žinoma, lenkų tautos tapsmas privalo būti dėmesio centre, tačiau ne mažiau svarbu ir tai, kad tose pačiose lenkų žemėse lygiagrečiai radosi bei stiprėjo ir kiti sąjūdžiai: rusų, vokiečių, ukrainiečių, lietuvių, žydų nacionalizmas, taip pat populizmas, socializmas, liberalizmas ir konservatizmas. To laikotarpio Lenkijos istorija nėra vien pasakojimas apie tai, kaip lenkų tauta žengė pirmyn į nepriklauso-

mybę. Priešingai, čia rasime aibę painiausių konfliktų, kuriuos anuomet mažai kas vylėsi lengvai išnarplioti.

Kai kurie narsiausi ir šviesiausi anų dienų veikėjai nebuvo plačiai pripažinti vien dėl to, kad priešinosi visoms be išimties politinio valdymo formoms. Vienas iš tokių – Janas Ignacas Baudouinas de Courtenay (Ivanas Aleksandrovičius Boduenas de Kurtenė, 1845–1929). Jis buvo filologas, niekuomet negavęs darbo gimtojoje Varšuvoje; tačiau profesoriaudamas Kazanės, Dorpato, Krokuvos, Sankt Peterburgo universitetuose, išgarsėjo kaip vienas moderniosios kalbotyros pradininkų. Pacifistas, gamtosaugininkas, feministas, pažangus švietėjas, laisvasis mąstytojas, jis atmetė daugelį savo amžininkų priimtų visuomeninio ir intelektinio gyvenimo normų. Ypač Baudouiną de Courtenay siutino tuometiniai visokio plauko nacionalistai. Tyrinėdamas „mažųjų" slavų tautų – serbų, slenžėnų, slovėnų – tarmes, jis puikiai suvokė, kad individo teisei į savąjį kultūrinį tapatumą modernusis nacionalizmas buvo nė kiek ne mažiau grėsmingas už imperinius režimus. Pasak jo, tas Varšuvos politikas, kuris norėtų kašubus, slenžėnus, baltarusius paversti lenkais, neturi teisės įsižeisti, kai caro administracija bando lenkus paversti rusais. Vengrijoje Baudouinas de Courtenay buvo apkaltintas šnipinėjimu carui, nes domėjosi slovakų problemomis. Galicijoje paaiškėjo, kad anaiptol nepageidaujamas yra jo požiūris į ukrainiečius, todėl nepratęsta sutartis dėstyti Jogailos universitete. Rusijoje mokslininkas buvo apšauktas išgama ir išdaviku, o 1913 m. įgrūstas į kalėjimą už kitokios nuomonės sakymą. Galiausiai 1918 m. grįžęs į Varšuvą jis baisiausiai įžeidė savo tėvynainius, kai priimdamas katedros profesoriaus *honoris causa* laipsnį inauguracinėje kalboje pareiškė, jog „Lenkija atgimė ne tam, kad padidintų imperialistinių valstybių hienų skaičių". 1922 m. Boudouinas de Courtenay kandidatavo į prezidentus; remiamas tautinių mažumų jis gavo bemaž 20 procentų balsų. Tačiau apstulbino daugelį savo šalininkų samprotavimais apie švietimo reformą, mat siūlė lenkų kalbą dėstyti visose Lenkijos žydų mokyklose, lygiai kaip jidiš kalbos mokyti visose lenkų mokyklose. Nekyla abejonių, kad Baudouino

de Courtenay idealų šaknys siekė geriausias lenkų individualizmo ir laisvos valios tradicijas, tik moderniojo lenkų nacionalizmo rėmai jiems buvo gerokai per ankšti. Dėl šios priežasties tokios idėjos gana retai minimos naujųjų laikų istorijose. Kita vertus, be jų Lenkijos politikos vaizdas yra toli gražu ne išsamus.[46]

* * *

XX a. pradžioje Lenkijos nepriklausomybė buvo toks pat miražas kaip ir anksčiau. Vokietijoje ir Rusijoje iš centro valdomos lenkiškos provincijos tevaidino menką vaidmenį politikoje. Joks politikas nacionalistas neužėmė atsakingo posto šių imperijų valdžios struktūrose. Austrijoje, kuri 1867 m. suteikė Galicijai politinę ir kultūrinę autonomiją, lenkai buvo vienas iš tvirčiausių Habsburgų režimo ramsčių. Jie apsiribojo vien Galicija ir neskyrė daug dėmesio bendriesiems visų lenkų reikalams, o dar mažiau – pasiūlymui veikti išvien su tėvynainiais Vokietijoje ir Rusijoje. Visų trijų imperijų policija puikiai derino savo veiksmus uoliai malšindama tautinius judėjimus – įvairiausioms lenkų partijoms, susikūrusioms trijose padalytos valstybės dalyse, niekados nepavyko pasiekti tokio koordinacijos lygio.[47] Diplomatijos fronte Lenkijos klausimas jau seniai buvo išnykęs iš šių valstybių darbotvarkės. Kai pirmoje XIX a. pusėje Vienos sutarties sąlygos buvo nebaudžiamai sulaužytos, užsienio valstybės liovėsi aštriau reaguoti į šią problemą. Dabar daugumai valstybininkų lenkai tapo dar viena tautine mažuma, kurios keliamas reikalavimas elgtis su ja teisingai nereiškė teisės į suverenumą. Klestinčio imperializmo pasaulyje jie nekėlė klausimo, kiek Vokietijos ar Rusijos valdymas naudingas Lenkijai, lygiai kaip jiems nerūpėjo jų pačių valdymo nauda Airijai, Egiptui, Alžyrui ar Panamai. Visi paskutinių penkių dešimtmečių diplomatiniai žingsniai Lenkijai buvo nepalankūs. Bismarcko laikų Prūsijos ir Rusijos sąjunga, be kita ko, reiškė ir bendrą supratimą, kad reikia užgniaužti Lenkijos klausimą ir kartu užkirsti kelią bet kokiam įsikišimui iš šalies. 1888 m. sąjunga dar labiau sustiprėjo, kai prie jos – nuo šiol *Dreikaiserbund* (Trijų imperatorių sąjunga) – prisijungė Austrija-Vengrija. Žlugus Bismarckui ir dėl to pa-

sikeitus didžiųjų valstybių jėgų pusiausvyrai, atsirado erdvės manevruoti, ypač per Rusijos–Japonijos karą ir 1905–1906 m. revoliuciją. Tačiau 1891 m. Prancūzijos ir Rusijos sąjunga neutralizavo vieną iš dviejų Vakarų valstybių, galinčių iškelti Lenkijos reikalą, o 1907 m. Anglijos ir Rusijos susitarimas nustūmė ir antrąją. Taip Lenkijos klausimas visais atžvilgiais buvo numarintas.

Pamažėl ėmė blėsti ir pati lenkų tautinė savimonė. Vokietijoje lenkų padėtis buvo kur kas silpnesnė negu ta, kurią jie turėjo Prūsijos karalystėje. Teisybė, lenkų skaičius Pamaryje ir Poznanėje nesumažėjo. Jie sėkmingai atlaikė 8-ojo dešimtmečio kulturkampfą ir Prūsijos kolonizacijos komisijos veiklą 1886–1913 m. Vis dėlto negailestinga industrializacijos plėtra, didėjanti gyventojų migracija, vokiečių dominavimas aukštosiose mokyklose paliko savo pėdsakus. Lenkams iškilo grėsmė pavirsti smulkia kaimo bendruomene. Vienintelė Poznanė, turėdama puikias švietimo įstaigas ir gausias kvalifikuotų lenkų darbininkų gretas, pasipriešino laikmečio tendencijoms ir stengėsi išlikti lenkiška. Silezijoje, antrajame pagal gamybą pramonės rajone po Ruhro, germanizacija vyko visu pajėgumu. Vietiniai gyventojai, ne taip kaip poznaniečiai, visiškai užmiršo savo ankstesnius ryšius su Lenkijos valstybe. Vokiečiai juos vadino *Wasserpolaken*, „atskiestais lenkais“, nors tai ir prasilenkė su tiesa, turint galvoje jų savitą charakterį; antra vertus, tai atspindėjo jų abejingumą tautinei politikai, išsilaikiusį iki pat šimtmečių sandūros. Rusijai atitekusioje Lenkijos dalyje tautinė savimonė buvo gerokai stipresnė. Rusinimo kampanija nesėkmingai įstrigo. Skirtingai nuo Vokietijos, kur lenkai buvo šviečiami, kad galėtų prisitaikyti prie naujų sąlygų, Rusija neturėjo tam lėšų, pagaliau ir nesuvokė, kiek tai reikalinga. Tačiau jos galinga prievartos mašina visiems buvo puikiai žinoma. Rusija atlaikė 1905–1907 m. revoliuciją ir palaužė bet kokį politinį pasipriešinimą. Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą atrodė, jog ji įžengs į naują, konstitucinių reformų ir sparčios ekonominės plėtros tarpsnį, kartu atverdama didžiules perspektyvas lenkų iniciatyvai, ypač ekonomikos ir intelekto srityse. Daugelis lenkų šviesuolių, nusivylę nematydami jokių postū-

mių politiniame gyvenime, jautėsi nelyginant graikai šioje naujojoje Romoje. Galicijoje padėtis buvo dar kitokia. Čia lenkų pasididžiavimas savo išsaugota lenkiška tapatybe pynėsi su dėkingumu Habsburgams. Visose trijose Lenkijos dalyse besikeičiantys socialiniai modeliai smarkiai veikė ir politines nuostatas. Valstiečiams išsivadavus iš baudžiavos, plečiantis švietimo įstaigų tinklui, vis daugiau naujų visuomenės grupių persiimdavo tautiniais idealais. Janas Słomka (1842–1932) iš Dzikówo prie Vyslos perėjo, anot jo paties, „nuo baudžiavos prie savivaldos". Jaunystėje jis net nesuvokęs, jog yra lenkas. Tose vietose prie Vyslos gyvenę valstiečiai save vadino *Mazury*, tai yra mazoviais. Pagal senosios Respublikos tradiciją lenkais jie laikydavę tik bajorus. Tačiau išmokęs skaityti ir dalyvaudamas Galicijos politiniame gyvenime, Słomka galiausiai su pasitenkinimu suvokė esąs lenkas.[48] Taigi bendras vaizdas darėsi vis painesnis. Kiekybiniu požiūriu lenkų tautinė savimonė nesumenko. 1914 m. kur kas daugiau žmonių save laikė lenkais negu 1814 m. Tačiau jų lenkiškumo samprata dėl nevienodo požiūrio į lojalumą ar skirtingų socialinių bei ekonominių interesų buvo tokia skirtinga ir tokia padrika, kad negalėjo sudaryti vieningos politinės veiklos pagrindo. Lenkų nacionalizmas niekada neišblėso: vienur prigesęs, imdavo ir įsižiebdavo kitur. Tačiau nebuvo ko nė tikėtis, kad jo galinga liepsna apimtų visą tautą, kol lenkus smaugė tų trijų imperijų gniaužtai. Jos nebuvo susitarusios dėl Lenkijos ateities. Saujelė užkietėjusių optimistų vis dar tikėjo, kad jų šalis, nelyginant feniksas, dar sykį pakils iš pelenų. Tuo tarpu daugelis sangviniško būdo apžvalgininkų, tarp kurių nemažai buvo ir palaikančių Lenkijos reikalą, abejojo, ar lenkų kultūra pajėgs išgyventi. 1886 m. George'as Brandesas pajuto grėsmingai artėjančią krizę. „Šimtą metų, – rašė jis, – Lenkija buvo trijų galingų valstybių priekalas ir atlaikė milžiniškų kūjų smūgius nesutriuškinta. Bet dabar arba tuos kūjus reikia kuo greičiau sulaikyti, arba ši kultūra bus sunaikinta". Po aštuonerių metų, 1894 m., jis palygino Lenkijos padėtį su Prospero Mérimée apsakymo herojaus Arlekino padėtimi, kai šis iškrito pro langą iš penkto aukšto. Lekiančio pro trečią aukštą jo kažkas paklausė, kaip jis jau-

čiasi. „Puikiai, – atsakęs Arlekinas, – jeigu taip bus ir toliau". „Visi žinome, kuo baigsis šis kritimas, – reziumavo Brandesas, – bet esant ore dar nėra taip blogai".[49]

XIX a. lenkų nacionalizmo laimėjimai nebuvo dideli ir dėl to, kad nepavyko bendram reikalui suvienyti gausaus potencialių sąjungininkų būrio. Teoriškai lenkų nacionalistai tarėsi esą visų Rytų Europos, jei ne viso pasaulio, pavergtų tautų tikrieji draugai. Tokią iliuziją palaikė daugelis ano meto idealistų – nuo Marxo iki Macaulay'aus. O iš tikrųjų paaiškėjo, kad reikalaudami nepriklausomybės lenkai vis labiau supriešina galimus savo bendražygius, skatina aštrius konfliktus ir konkurencinę trintį.

Vienas iš tokių nuolat besikartojančių konfliktų buvo susijęs su socialine politika. Visuomet buvo manoma, kad žemės reforma pirmoje šimtmečio pusėje ir pramonės bei miestų plėtra antroje turėtų rūpėti visai tautai. Radosi ir stiprėjo požiūris, kad baudžiauninkų išlaisvinimas iš dvarininkų priespaudos, vėliau darbininkų – iš kapitalistų, būtinai turėtų padėti lenkams išsivaduoti iš pasidalijusių valstybių. Idealiajame pasaulyje tautai pavyktų išsivaduoti, jei susivienytų visa visuomenė. Tikrovėje reikalai klostėsi kitaip. Viename iš žinomiausių praėjusio šimtmečio eilėraščių, 1836 m. sukurtame Gustawo Ehrenbergo (1818–1895), atskleidžiama, kaip visuomenės susiskaldymas ardė politinę vienybę:

Kai tauta su ginklu į kovą pakilo,
Bajorai seime tarėsi;
Kai Lenkijos liaudis šaukė: „Mirsim ar nugalėsim!",
Bajorai apie činšą kalbėjo.
[...]
Kareiviai prie Stočeko paėmė patrankas
Pajuodusiomis nuo plūgo rankomis,
Bajorai sostinėje rūkė cigarus
Ir tarėsi dėl brolių už Bugo.
Tarėsi, kalbėjosi, kol išmintingos jų galvos
Sumanė paliaubas sudaryti;
Garbė jums, bajorai! Garbė jūsų baigiamajam žodžiui!
Garbė jums, grafai ir didikai![50]

Teigiant, kad sukilimuose kovoję vien valstiečiai, o bajorai sėdėję namie ir rūkę cigarus, smarkiai prašaunama pro šalį. Dauguma istorikų sutiks, kad kaip tik bajorija pradėdavo ir remdavo sukilimus, o pralaimėdavo, be kita ko, dar ir todėl, kad didelė valstietijos dalis likdavo nuošaly. Tačiau Ehrenbergas buvo visiškai teisus atkreipdamas dėmesį į visuomenės narių pažiūras skiriančią prarają, kuri atskiria bajoriją nuo valstietijos ir neleidžia susivienyti bendrai politinei veiklai. Parodijomis, negailestingai pliekiančiomis dvarininkus, vėliau jis pelnė didelį populiarumą, o už dalyvavimą slaptojoje veikloje užsidirbo tremtį Sibire ir ten praleido pusę gyvenimo. Čia cituotam eilėraščiui buvo pritaikyta muzika, ir jis tapo viena mėgstamiausių komunistų dainų. Gaila, tik nedaugelis ją dainuojančių šiandien žino, kad jos autorius, Gustawas Ehrenbergas, buvo Rusijos caro Aleksandro I sūnus.

Vienas po kito kildavę sukilimai pralaimėdavo; jų vadovai bajorai kaltindavo valstiečių tamsumą, o liberalai – bajorijos konservatyvumą. Visuomenės reformuotojai konspiracinę veiklą vertino kaip grėsmingą savo tikslams ir neketino atidėlioti reformų, iki ateis bendrai politinei veiklai palankūs laikai. Radikalūs visuomenės pertvarkos įstatymai, kuriuos siūlydavo sukilėliai, pradedant Kosciuškos Polaneco universalu, baigiant 1863 m. valstiečių išlaisvinimo dekretais, būdavo nustumiami šalin, ir tai dažniausiai sukeldavo audringą reakciją. Negana to, kritiniais momentais valdžia labai apdairiai pasinaudodavo socialinėmis reformomis – tai buvo priemonė patraukti savo pusėn nepatenkintus lenkus. Teisinė lygybė Varšuvos kunigaikštystėje, 1823 m. žemės nuomos dekretas Poznanės didžiojoje kunigaikštystėje, 1848–1850 m. reformos Prūsijoje bei Austrijoje ir 1861, 1864 m. Rusijoje – visa tai sąlygojo ir politiniai, ir grynai socialiniai motyvai. Aleksandro II 1864 m. kovo mėnesio įsakas *(ukaz)* dėl lenkų valstiečių atleidimo nuo baudžiavos buvo sąmoningai išpūstas labiau už ankstesnį baudžiavos panaikinimą visoje Rusijoje ir už tas nuolaidas, kurias siūlė Sausio sukilimo vadovybė. Tai buvo aiškiai antinacionalistinis sumanymas, kuriuo kaimo gyventojus pavyko nuvilioti nuo tautinės politikos keletui dešimtmečių. (Žr. 16 skyrių.)

Panašus nusivylimas tautinio judėjimo laukė arenoje pasirodžius socializmui ir marksizmui. Pirmąją lenkų socialistų grupę – Ludwiko Waryńskio „Proletariatą", įkurtą 1882 m. Varšuvoje. – buvo stačiai apsėdęs antinacionalizmas. Pagrindinė Lenkijos marksistų partija (SDKPiL) visokeriopai priešinosi Lenkijos žemių susijungimui. Ryškiausi jos lyderiai – Róża Luksemburg (Rosa Luxemburg), Feliksas Dzierżyńskis, Julianas Marchlewskis ir Karolis Radekas – daugiausia jėgų atidavė Vokietijos ir Rusijos revoliucijoms. Lenkijos socialistų partija (PPS), kurios pirminėje „Paryžiaus programoje" vienodai buvo pabrėžiamas ir tautinis, ir socialinis teisingumas, ilgainiui suskilo dėl dvilypių, nesuderinamų tikslų. Pačiam Piłsudskiui teko apgailestaujant pripažinti, kad neįmanoma tuo pačiu metu teikti pirmenybę ir socialinei, ir tautinei politikai. 1918 m. tapęs Lenkijos Respublikos vadovu, savęs jis jau nebelaikė socialistu.

Konfliktų grandinė nusitęsė ir tarp konkuruojančių tautinių judėjimų. Rusų ir vokiečių liberalai slaptai veikė prieš tas pačias Lenkiją pasidalijusias valstybes. Paskutiniais XIX a. dešimtmečiais lietuvius, baltarusius, ukrainiečius, čekus ir žydus – visus skriaudė ir persekiojo tie patys imperiniai režimai. Bendrų veiksmų prieš bendrą priešą buvo siekta, bet taip ir nepasiekta. (Žr. diagr. B.)

Nepastovus Lenkijos meilės romanas su Rusijos disidentais vis skausmingai trūkinėdavo dėl nepabaigiamų abipusių kaltinimų, kol galop visai nutrūko. XIX a. 3-iojo dešimtmečio lenkų patriotinės draugijos palaikė glaudžius ryšius su dekabristais. Būdamas tremtyje Rusijoje Mickevičius susibičiuliavo su Puškinu ir kitais disidentais, literatūros būrelių nariais. 1831 m. dekabristų garbei surengta didžiulė demonstracija suteikė seimui drąsos nuversti carą. Nukaltas gražus šūkis „Už mūsų ir jūsų laisvę", skelbiantis, jog caro nuvertimas reiškia revoliuciją Rusijoje ir nepriklausomybę Lenkijai. 1863 m. Gercenas įsitikino, kad lenkai taipgi verti dėmesio ir kad būtina rūpintis sudaryti sąjungą ne tik su rusų organizacija *„Zemlia i volia"*, bet ir su italų bei vengrų emigrantais. Deja, visi šie ryšiai nutrūko. Puškinas nepagailėjo karčių žodžių smerkdamas lenkus už jų „savanaudiškas" avantiūras, kurios tapo pretekstu Rusijoje

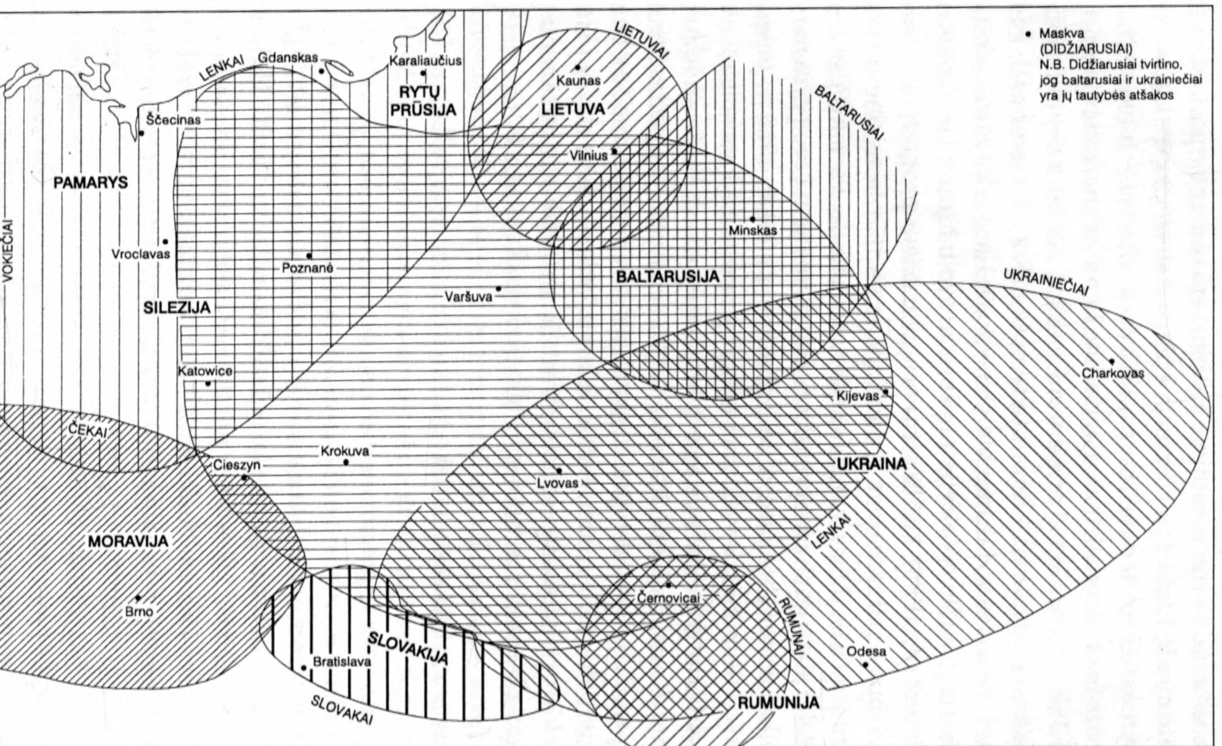

Diagrama B. Tautinių požiūrių ginčytinos teritorijos (apie 1900)

dar labiau sustiprinti patvaldystę. Mickevičius Puškino priekaištus palygino su „pasiutusio šuns lojimu". Gerceno žurnalas *Kolokol (Varpas)* per keletą dienų prarado pusę šalininkų. Tie, kurie nesuprato, kas čia darosi, manė, jog dauguma rusų revoliucionierių nori, kad revoliucija apimtų nesuskaldytą Rusiją, todėl lenkų revoliucinius nacionalistus laikė reakcionieriais ir provokatoriais. Nuo 1863 m. tarp Rusijos slavofilų ir kitų panašių revoliucionierių įsivyravo antilenkiškos nuotaikos. Lenkijoje, kylant sukilimų bangai, vis labiau įsiliepsnodavo antirusiškos aistros. Abipusės antipatijos tik dar labiau stiprino abiejose valstybėse plintantį įsitikinimą, kad lenkų ir rusų kultūros nesutaikomai priešiškos. (Žr. 2 skyrių.)

Lenkijos ir Vokietijos sąjunga žlugo dar anksčiau. 1848 m. Poznanėje ginkluoto pasipriešinimo šalininkai kreipėsi paramos į Vokietijos parlamentą Frankfurte. Jiems buvo aiškiai pasakyta liautis pretendavus į „seną vokiečių provinciją *Posen*". Taigi vilčių sulaukti simpatijų iš tos pusės nebeliko. Bismarcko laikų vokiečių nacionalizmas buvo perdėm egoistinis, o susisukęs lizdą Prūsijos valstybėje – dar ir be galo priešiškas lenkų siekiams. (Žr. 3 skyrių.)

Ne ką geriau klostėsi santykiai su ukrainiečiais, baltarusiais ir lietuviais. Lenkų teritorinės pretenzijos į Lvovą, Minską, Vilnių, remiantis senosios Respublikos sienomis ir tradicijomis, atrodė nebepagrįstos. Visa dar labiau susikomplikavo ėmus reikštis karingajam sionizmui. Taip jau atsitiko, kad jėgos, turėjusios padvigubinti spaudimą carizmui, jį tik sumažino. Valdžia suskaldė savo priešus ir be vargo valdė toliau.

Čia labai tiktų prisiminti Lenkijos žydų istoriją. XIX a. žydams teko patirti ne tik pilietinių teisių apribojimus, bet ir užgriuvusius ekonominius sunkumus. Penkiagubai išaugus natūraliam prieaugiui, didžiulis gyventojų tankumas Sėslumo riboje ir Galicijoje nebepaliko kitos išeities – tik emigraciją. Daugelį dešimtmečių žydų asimiliaciją ir jų kultūros lenkinimą vienodai rėmė ir žydų reformuotojai, ir lenkų liberalai. Lenkai ir žydai petis petin kovojo su Rusijos tironija ir 1830–1831, ir 1861–1864 m. sukilimuose. Tačiau vėliau abiejų bendruomenių pažiūros pradėjo kirstis. Naujosios kar-

tos žydų nacionalistai jautė, kad asimiliacija kelia pavojų jų pačių siekiams ir besąlygiškai atmetė bendradarbiavimą su lenkais. Panašias nuotaikas lenkų stovykloje paskatino pradėję kelti galvas Dmowskio idėjų perėmėjai, karingieji nacionalistai, kurie paskelbė šūkį „Lenkija lenkams!". Antižydiškos temos kartkartėm suskambėdavo ir lenkų literatūroje, antai Michało Bałuckio romane *W żydowskich rękach* (*Žydų rankose,* 1885). Peršasi tik viena išvada: dviejų išrinktųjų tautų per tą pačią dykumą vesti neįmanoma. (Žr. 9 skyrių.)

Žvelgiant į Lenkijos politinio gyvenimo spektrą žydų akimis, matyti visiškai kitos spalvos.[51] Dėl giliai įsišaknijusio priešiškumo tam tikriems žydų siekiams toks žmogus kaip Staszicas, kuris lenkams atrodė „nuosaikusis" ir „taikusis", virto „antisemitu" ir „ekstremistu". Pamfletas *Apie žydų bjaurumo priežastis* (1816) jam pelnė „seno žydų ėdiko" vardą. Panašiai generolas Krasińskis, ištikimas caro tarnas ir begėdiškos rusinimo politikos vykdytojas, lenkų buvo pasmerktas kaip „išdavikas", bet žydų akyse, būdamas visiškai abejingas bet kokiems tautiniams jausmams, tapo „nuosaikiuoju". Tik kraštutinių kairuoliškų pažiūrų lenkų ir žydų politiniai įsitikinimai rasdavo sąlyčio taškų. Pirmaisiais amžiaus dešimtmečiais Lelewelis ar Walerianas Łukasińskis buvo laikomi ir Lenkijos patriotais, ir „prosemitais". Amžiaus pabaigoje ne vienas pažangus žydas, kaip antai Bernardas Hausneris, įstojo į Piłsudskio legionus, kaip kadaise jų tautiečiai kovojo kartu su Kosciuška ar Poniatowskiu. Tačiau patys tikriausi bendražygiai buvo lenkų ir žydų revoliucionieriai, atmetę savo tautinių bendruomenių buržuazinius siekius ir įsilieję į tarptautinį marksistinį judėjimą.

Šiaurės rytuose – kitaip tariant Rusijos imperijos Šiaurės vakarų krašte – lenkai pradėjo nesutarti su tautinio atgimimo sąjūdžiais, apėmusiais baltų kilmės lietuvius ir slavų kilmės baltarusius. Iki XIX a. vidurio šių dviejų tautų, kaip atskirų vienetų, tapatumo nepripažino net jos pačios. Piotras Kropotkinas pirmajame *Encyclopaedia Britannica* leidime pasaulį labai netiksliai informavo, kad buvusios Didžiosios Kunigaikštystės gyventojus sudarantys baltų kilmės „Zhmudi", t. y. žemaičiai, ir slavų kilmės lietuviai. Niekas nė

neįsivaizdavo, kad lietuviai galėtų tapti reikšmingu politiniu veiksniu. O jie tapo.

Penkis šimtus metų lietuvius su lenkais siejo politinė sąjunga, labai panaši į tą, kurią buvo sudarę škotai ir anglai. Iki 1793 m. jų Didžioji Kunigaikštystė buvo bendros Lenkijos-Lietuvos Respublikos dalis. Per ilgą šios sandraugos gyvavimo laikotarpį Lietuvos valdantieji sluoksniai ir šviesuomenė bemaž visuotinai priėmė lenkų kalbą, kaip Škotijoje buvo pereita prie anglų kalbos. Lietuvių kalba, kaip ir galų, kuria kalbėjo škotai Škotijoje, išliko nebent atokesnėse kaimo vietovėse, ją vartojo tik valstiečiai, ir tai ne visi. Paprastai ja nekalbėjo jókios reikšmingesnės socialinės grupės sostinėje Vilniuje; paskutinio carinės Rusijos gyventojų surašymo 1897 m. duomenimis, lietuviai čia sudarė tik 2 procentus. Lietuvių kalba neturėjo nusistovėjusios rašytinės atmainos, ja nesukurta reikšmingos literatūros. Jos studijų ir knygų leidybos centrai buvo įsikūrę svetur, už valstybės sienos, – Rytų Prūsijoje, vadinamojoje Mažojoje Lietuvoje, kur Klaipėdos ir Tilžės apylinkėse gyveno protestantų lietuvininkų mažuma. Lietuvių nacionalizmas rutuliojosi, viena, kaip reakcija prieš lenkų požiūrį, esą Lietuva priklausanti Lenkijai, ir, antra, kaip pasipriešinimas carinės valdžios pastangoms primesti rusų kultūrą ir stačiatikybę. Kultūrinį atgimimą pirmiausia skatino katalikų dvasininkija, ypač žemaičių vyskupai Juozapas Giedraitis (1754–1838), vėliau Motiejus Valančius (1801–1875). 1841 m. išleista Teodoro Narbutto (1784–1864) daugiatomė *Lietuvos istorija* ir į lietuvių kalbą išversti garsiojo „lietuvių poeto" Adomo Mickevičiaus kūriniai paruošė dirvą skleistis lietuvių literatūros talentams. Reikšmingus kultūrinius darbus skatino baudžiavos panaikinimas 1861 m. ir lietuviškos rašybos įtvirtinimas, kuris – lenkų pykčiui – rėmėsi čekų raidynu. XIX a. pabaigoje lietuvių tautinis judėjimas jau buvo visiškai įgavęs politinį pobūdį su savo lojalistų, taikaus sambūvio skelbėjų ir revoliucijos šalininkų srovėmis, savo partijomis, savais emigrantais – fondų steigėjais. Tačiau lenkakalbiai gyventojai, ypač dvarininkai ir Vilniaus, Gardino, Naugarduko bei kitų miestų buržuazija orientavosi į lenkų politikų siekius. Sociali-

nė ir kultūrinė Lietuvos padėtis buvo kur kas sudėtingesnė, nei lenkų ar lietuvių nacionalistai buvo linkę pripažinti. Etnografai, bandę tyrinėti šį kraštą vadovaudamiesi moksliniais metodais, susidurdavo su aibe prieštaravimų, kurie stūmė juos stačiai į aklavietę. Tai aiškiai matyti ir iš vieno tyrėjo pokalbio su batsiuviu, užrašyto 1885 m. kaime, netoli Kauno:

– Kokios pats būsit padermės?
– Esu katalikas.
– Ne tai noriu sužinoti. Klausiu, ar pats esat lenkas, ar lietuvis?
– Esu ir lenkas, ir lietuvis.
– Taip nebūna. Pats galite būti tik tas arba kitas.
– Aš kalbu lenkiškai, – atsakė batsiuvys, – taip pat kalbu ir lietuviškai.
Tuo pokalbis ir baigėsi.[52]

Batsiuvys daugiau išmanė už etnografą. Artimi giminystės ryšiai su lenkais siejo daugelį Lietuvos nepriklausomybės sąjūdžio vadų ir per Pirmąjį pasaulinį karą sudarytos, vokiečių globojamos Lietuvos Tarybos narių. Kaip tik dėl tos priežasties jie itin stengėsi tuos ryšius nuslėpti. Tad jokia išimtis, kad pirmasis Lenkijos prezidentas Gabrielius Narutowiczius (1865–1922) buvo Lietuvos Tarybos ir pirmosios Lietuvos Respublikos vyriausybės nario Stanislovo Narutavičiaus (1862–1932) tikras brolis. 1918-aisiais, Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo metais, iš apytikriai 3 milijonų Lietuvos gyventojų lenkai sudarė 10 procentų.[53]

Baltarusiai nesutarė ne tik su lenkais, bet ir su rusais, lietuviais bei ukrainiečiais. Tai buvo stačiatikių arba unitų slavų valstiečių, gyvenusių centrinėje Lietuvoje, arba Baltojoje Rusioje, palikuonys, jie priklausė silpniausiai išsivysčiusiai rytų slavų šakai. Baltarusių tautinis judėjimas, kurį, ne itin palankiais Lewiso Namiero žodžiais tariant, „galėjai pasodinti į nedidelę sofutę", visomis savo menkomis išgalėmis bandė įrodyti pasauliui, jog jiems nerūpi nei lenkų, nei lietuvių politiniai siekiai, o ir su Didžiąja Rusia jie neturį nei kultūrinių, nei kokių nors jausminių sąsajų. Dėl to kai kurie jų vadai atgaivino senąjį genties vardą *kryvicianie* (krivičiai), kurį vienodai buvo uždraudę ir caro, ir sovietų cenzoriai. Baltarusių kalba – ją

tiek Sankt Peterburgo, tiek Varšuvos mokslininkai iš pradžių laikė lenkų kalbos tarme – carinės valdžios oficialiai nebuvo pripažinta iki 1906 m., o rašybai naudota ir kirilica, ir lotyniškas raidynas. Baltarusių literatūra, kaip ir lietuvių, augo pagal lenkų literatūros modelį, svarbiausi jos kūrėjai buvo rašytojai V. Duninas-Marcinkevičius (1808–1884) ir F. Bohuševičius (1840–1900), abu rašę ir lenkiškai, ir baltarusiškai. Baltarusių tautinė teritorija, anot 1875 m. ją pirmąsyk aprašiusio Ritticho, driekėsi nuo Balstogės vakaruose iki Smolensko rytuose, ir nuo Dauguvos šiaurėje iki Pripetės pietuose; tame pat šaltinyje minimas ir gyventojų skaičius – 3 745 000. Į Polesę, kurioje gyveno primityvieji „poleščiukai", neturintys beveik jokio supratimo apie savo kilmę, pretendavo ir baltarusiai, ir ukrainiečiai. Lenkų požiūriu, baltarusių tautinis judėjimas galėjęs kelti nebent tik kultūrinį smalsumą, bet neturėjęs jokios politinės reikšmės.[54]

Pietryčių pusėje, tai yra pietvakarinėje Rusijos imperijos dalyje ir Austrijos valdomoje Galicijoje, lenkams teko susidurti su ukrainiečių tautiniu atgimimu. Procesas, per kurį ši didžiulė rytų slavų šaka iš margaspalvių rusinų kratinio virto vientisa ukrainiečių tauta, buvo toks pat ilgas ir sudėtingas kaip ir pačios lenkų tautos susidarymas. Jis prasidėjo kazokų žemėse, kurios buvo atskirtos nuo Lenkijos 1667 m. – iki visiško jų prijungimo prie Rusijos 1787 m. čia buvo susikūrusi pusiau autonominė „atamanų valstybė", pavaldi Rusijos valdžiai. Vėliau tas pats procesas išsiplėtė į sritis, po padalijimų atitekusias Rusijai ir Austrijai, tačiau net XIX a. pabaigoje jis toli gražu nebuvo pasibaigęs, ir pasaulis dar nelabai skyrė „rusinus" nuo „rusų", panašiai kaip Vakarų Europoje – „Dutch" nuo „Deutch". Carinėje imperijoje, kur rusinai daugiausia buvo stačiatikiai, politinio separatizmo idėjos reiškėsi silpnai, bet gimtosios kalbos bei literatūros pripažinimo ir tolesnės raidos siekiai buvo tvirti. Štai tuomet pirmieji rusinų lyderiai pirmą kartą prisikabino etiketę „ukrainiečiai", taip stengdamiesi išvengti caro valdininkijos jiems primesto žeminančio „mažarusių" vardo. (Vakarų skaitytojams bus lengviau suvokti naująjį vardą prisiminus kitą panašų atvejį, kai Jungtinėse Provincijose gyvenantys olandai buvo irgi pavadinti

geografiniu vardu „nyderlandai". Šiais abiem atvejais svarbiausias motyvas buvo išvengti sutapatinimo su gausesniais ir plačiai diegiančiais savo kultūrą kaimynais – rusais arba vokiečiais.) Caro valdomoje Ukrainoje pirmuosius kultūrinio atgimimo tekstus leido šventųjų Kirilo ir Metodijaus brolija iki 1847 m., tai yra iki kol buvo priverstinai išvaikyta. Mykolos Kostomarovo (1817–1885) *Ukrainiečių tautos kilmės knygos* ir Taraso Ševčenkos (1814–1861) aistringa romantinė poezija ukrainiečiams turėjo tokią pat reikšmę kaip lenkams Mickevičiaus, Słowackio ir Krasińskio kūriniai, tiesą sakant, jais ir buvo sekama. Iš Kijevo ištremto istorijos profesoriaus Mychailo Drahomanovo (1841–1895) darbai skatino pozityvistinės, taikiosios nacionalizmo pakraipos raidą. Visai kitaip buvo Galicijoje. Čia rusinai daugiausia išpažino unitų tikėjimą, tad jų politinį aktyvumą, greta kitų veiksnių, taip pat kurstė visai nedžiuginanti perspektyva būti jėga paverstiems stačiatikiais, jeigu kartais Galicija atitektų carinei Rusijai. Tolerantiška Austrijos valdžios laikysena sudarė sąlygas plačiai kultūrinei raidai. Tačiau čia pat gyvenanti gausi lenkų bendruomenė, net ir rytinėje Galicijoje, sudarė sąlygas nesveikai konkurencijai ir, panašiai kaip su lietuviais, neišsprendžiamiems prieštaravimams. Ir vėl nieko nuostabaus, kad pats žymiausias ukrainiečių tautinio judėjimo globėjas Galicijoje grafas Andrejus Šeptyckis (1865–1944), nuo 1900 m. Lvovo unitų arkivyskupas, buvo aktyvaus lenkų nacionalisto generolo Stanisławo Szeptyckio (1867–1946) mylimas vyresnysis brolis. Nors daugelis Galicijos ukrainiečių buvo artimai susiję su lenkų kultūra, bet jau XX a. pradžioje tapo aišku, kad ukrainiečių ir lenkų tautinių judėjimų tikslai visiškai išsiskyrė. Dvi broliškos slavų tautos, anuomet turėjusios trisdešimties ir dvidešimties milijonų žmonių galią, drauge būtų galėjusios pastebimai paveikti visos Europos gyvenimą. Tačiau įsivėlusios į broliškus vaidus jos puikiai neutralizavo viena kitos pastangas.[55]

Kitose Austrijos imperijos dalyse lenkai susidūrė su čekais. Šios dvi labiausiai išsivysčiusios slavų tautos, didžia dalimi katalikiškos, abi galinčios didžiuotis sena istorija ir turtinga kultūra, regis, neturėjo kito kelio, tik eiti išvien. Bet atsitiko visiškai kitaip. Ir vie-

niems, ir kitiems teko paklusti Habsburgų politikai, tačiau čekų tautinio judėjimo vadų, atėjusių iš disidentinių buržuazijos sluoksnių, pažiūros gerokai skyrėsi nuo Galicijos lenkų – lojalistų ir aristokratų. Čekų buvimas vienoje gretoje su ukrainiečiais ir pietų slavais sudarė priešpriešą tradiciniam lenkų gretinimuisi su vengrais. Čekai ieškojo paramos Rusijoje – tai lenkus ir stebino, ir žeidė. Liūdna pripažinti, bet taip jau atsitiko, kad lenkams ir čekams nedažnai pavykdavo išlaikyti gerus kaimynystės santykius.[56]

Imperializmo amžiuje, kai pasaulyje pilna imperijų, savaime aišku, kad reikalavimai dėl tautinių teritorijų gali būti svarstomi tik remiantis imperiniais kriterijais. Lenkiją pasidalijusių valstybių politika Rytų Europoje revoliuciniuose sluoksniuose jau iš pat pradžių pelnė imperializmui blogą vardą, kurį Leninas vėliau apvilko marksizmo teorijos rūbu. Lenkų radikalai nuo seno neabejojo, kad būtent Rusija, Vokietija ir Austrija yra kaltos dėl „imperializmo" labiausiai menkinamąja šio žodžio prasme. Bet šį žaidimą galėjo žaisti ir daugiau žaidėjų. Rusai, vokiečiai bei austrai, kurių jausmus irgi užgavo lenkų spyriojimasis prieš jų šventąsias imperijas, pamatė, jog gali atsilyginti tuo pačiu. Reikalavimai atkurti lenkų tautinę valstybę, kadaise paremti daugelio Europos liberalų, dabar su pasigardžiavimu buvo paskelbti „lenkiškuoju imperializmu". Visų šalių socialistai, prieš nacionalizmą nusistatę iš principo, dėl naujųjų epitetų itin džiūgavo. Susidarė kurioziška situacija: pavyzdžiui, britų socialistai nesvyruodami gynė Britanijos sąjungininkės abiejuose pasauliniuose karuose, milžiniškos daugiatautės Rusijos imperijos vientisumą ir priešinosi „imperialistinės" Lenkijos valstybės, kad ir labiausiai apkarpytos, susidarymui. Etikečių sagstymas tuo nesibaigė. Lietuviams, ukrainiečiams, čekams – visiems buvo lemta įsijungti į bendrą chorą prieš lenkų imperializmą. Savo ruožtu lenkų imperialistai smerkė „lietuvių imperializmą" Didžiojoje Lietuvoje, „ukrainiečių imperializmą" Galicijoje ir „čekų imperializmą" Silezijoje. Pagaliau lenkai kartu su lietuviais ir ukrainiečiais pradėjo smerkti „baltarusiškojo imperializmo" radimąsi Palenkėje ir Polesėje. (Nėra žinoma, ar Polesės

imperialistai kada nors pripažino mirtiną Pinsko žydų imperialistų pavojų.) Kulminacija buvo pasiekta 1944 m. spalio 13 d. per susitikimą Kremliuje, kai pats Stalinas metė kaltinimą Lenkijos emigracinės vyriausybės nariui Stanisławui Mikołajczykui, jog šis esąs „imperialistas". Jau seniai „imperializmas" virto emocionaliu priežodžiu, kurį kiekvienas vartodavo kaip tinkamas.

Neliko nepastebėtas ir skaldomasis nacionalizmo poveikis, kuriam ne vienas lenkų lyderis stengėsi pasipriešinti. Ypač stipriai federalizmo idėjos reiškėsi Piłsudskio stovykloje, jas savo darbuose aiškiai išdėstė Leonas Wasilewskis (1870–1936), teorinio socialistų žurnalo *Przedświt (Priešaušris)* redaktorius bei veikalų *Litwa i Białoruś* (*Lietuva ir Baltarusija*, 1912) ir *Ukraińska sprawa narodowa* (*Ukrainos tautinis klausimas*, 1925) autorius. Gerbdami kiekvienos tautos teisę pačiai tvarkyti savo likimą lenkai vis dėlto laikėsi nuomonės, jog Rytų Europoje tiesiog būtina sukurti vienokią ar kitokią daugiatautę federaciją, norint sėkmingai pasipriešinti didžiųjų imperijų turimai milžiniškai karinei jėgai ir techninei galiai. Siekdamos išlikti šio regiono tautos, visos kartu ir kiekviena atskirai, savo noru turėtų laikytis tam tikro santūrumo. Šios idėjos gyvos dar ir šiandien. Tačiau didžiausia bėda buvo tai, kad federalistus puolė ne tik šovinistiškai nusiteikę tėvynainiai namie, kaltindami juos Lenkijos prigimtinės teisės pardavimu užsieniečiams, bet ir jų potencialūs bendražygiai Lietuvoje, Baltarusijoje bei Ukrainoje, kurie dėl suprantamų priežasčių siūlomąjį federalizmo idealą suprato kaip sulopytą senosios lenkų *Rzeczpospolitos* variantą. Be to, svarbų vaidmenį suvaidino ir politinės geografijos veiksnys: labiausiai kompromisų nepripažįstančius lenkų nacionalistus, kaip antai Romaną Dmowskį ir jo tautinius demokratus (endekus), karščiausiai rėmė būtent tie miestai, pavyzdžiui, Poznanė, Vilnius ir Lvovas, kur kompromisas tautiniu klausimu kaip tik buvo labai reikalingas. Žmonėms, pavargusiems nuo vietinių, tarpusavyje besivaržančių nacionalistų nuolatinių antilenkiškų priekabių, Dmowskio inkorporavimo idėja, kuri reiškė visų paribių plotų įjungimą ateityje į vieningą Lenkijos valstybę, pasirodė patrauklesnė už Piłsudskio siū-

lomą federacijos idėją. Nuosaikumo kaip tik trūko ten, kur jo labiausiai reikėjo. Įdomu ir tai, kad Piłsudskis šalininkų tarp gimtojo Vilniaus lenkų, ko gero, turėjo mažiau negu tarp miesto žydų. Tai, matyt, buvo karti piliulė žmogui, kuris ypatingą reikšmę teikė lenkų kilnumo ir didžiadvasiškumo tradicijoms. Pasak Wasilewskio, jis vienintelį kartą matęs nekalbųjį maršalą sujaudintą iki ašarų – tuomet, kai 1920 m. liepą Raudonoji armija užėmė Vilnių ir paskui perdavė jį Lietuvos Respublikai. Taip jau susiklostė, kad visose paribio provincijose baimė tapo ekstremizmo bei nesantaikos motina ir tragedijos pranašė.[57]

Lenkiškose provincijose viena po kitos dygo naujos grupuotės ir partijos, tačiau dažni jų persistumdymai užkirsdavo kelią ilgalaikiams galimų partnerių susitarimams. Nesunku įžvelgti, kad Dmowskio propaguojama sąjunga su Rusija prieš Vokietiją turėjo lenkus apsaugoti ir nuo ukrainiečių, lietuvių, žydų *e tutti quanti;* bet šitas viltis sugriovė Piłsudskis pasiūlydamas savąjį federacijos planą: *tutti quanti* prieš abi kartu – Rusiją ir Vokietiją. Tačiau tai dar ne viskas. Būtina taip pat suvokti, kad kiekvieno tautinio judėjimo daugialypiškumą lėmė ne tik skirtingos politinės pažiūros ar politinės partijos, bet ir fizinės kliūtys – valstybių sienos; o kiekviena tautiniame judėjime dalyvaujanti politinė jėga turėjo savo tikslus, tradicijas ir užmojus. Visi lenkų moksleiviai žinojo, kad *Polonia,* kaip Cezario *Gallia, est omnis divisa in partes tres.* Bet ne visi žinojo, kad lygiai taip pat į tris dalis buvo padalytos ukrainiečių, lietuvių, vokiečių ir žydų bendruomenės. Greta „Mažosios Rusios" ukrainiečių, valdomų iš Sankt Peterburgo, ir Galicijos ukrainiečių, valdomų iš Vienos, buvo Užkarpatės ukrainiečiai, valdomi iš Budapešto. Lietuvių, gyvenančių Rusijos imperijos Šiaurės vakarų krašte ir Kongresinėje karalystėje, bendruomenei dar priklausė Rytų Prūsijos lietuvininkai. Savimi pasitikinti vokiečių dauguma Prūsijai atitekusioje Lenkijos dalyje laikėsi visai kitokių pažiūrų nei izoliuota vokiečių mažuma Rusijos valdomoje Lenkijoje ar Galicijoje. Lygiai taip pat nutautęs žydas iš Varšuvos ar Krokuvos mažai ką bendra turėjo ne tik su nenutautusiais, jidiš kalbančiais savo tautiečiais iš

Sėslumo ribos, bet ir su rusakalbiais žydais arba litvakais, kurie nuo 1880 m. pradėjo emigruoti į Vakarus. Taigi, turėdami omeny tris Lenkiją pasidalijusias valstybes ir penkis svarbiausius tautinius judėjimus, kiekvieną susiskaldžiusį į tris geografines dalis, į tris pagrindines taktines grupuotes ir mažiausiai į tris pagrindines partijas, šimtmečių sandūros Lenkijos politikoje gauname tikrai stulbinantį visų galimų permutacijų skaičių. Ne sykį bandyta vienytis lenkams su rusais prieš ukrainiečius, lenkams su ukrainiečiais prieš vokiečius, rusams su ukrainiečiais prieš lenkus bei vokiečius ir taip toliau. Tačiau iš tikrųjų niekas nepaisė vietinių mažumų interesų arba juos tiesiog pažeidinėjo; draugiški santykiai, užmegzti vienur, neišvengiamai nutrūkdavo kur nors kitur – po teisybei, taip ir nepavyko nieko pasiekti. (Žr. diagr. B.)

Spaudžiamas iš visų pusių lenkų nacionalizmas neišvengiamai įgavo dogmatinį išskirtinumo atspalvį. Tuo jis priminė ir visus kitus tautinius sąjūdžius. Baimindamasis tvirtų ryšių su potencialiais sąjungininkais perspektyvos, puristas lenkas taip ir liko vien svajojantis apie būsimą ypatingą, supoetintą, tačiau visiškai neaiškią ateities laisvę:

> Wolność w Polsce będzie inna –
> Nie szlachecko-złota,
> Ni słomiana wolność gminna
> Od płota do płota:
>
> Ni słowiensko-przepaścista
> O tatarskim czynie,
> Ni ta z której kabalista
> Śni o gilotynie.*[58]

Cyprianas Norwidas (1821–1883), pralenkęs savo laikmetį daugeliu atžvilgių, tokias mintis reiškė dar 1848 m. O vėliau, aštrėjant politiniams ir socialiniams prieštaravimams, jos atrodė dar įtikina-

* Laisvė Lenkijoje bus kitokia / Ne bajoriška auksinė, / Ne šiaudinė gminų laisvė / Nuo tvoros ligi tvoros: / Ne slaviška nesuvokiama laisvė, / Totorių išniekinta, / Ir ne kabalisto laisvė, / kuriam giljotina sapnuojasi.

mesnės. Užuominos nebuvo paguodžiančios. Jei Lenkija negalinti rasti tokios valdžios formos, kuri būtų verta jos tradicijų, tegul geriau ji lieka tokia, kokia yra:

Jeśli ma Polska pójsć nie drogą mleczną
W cało-ludzkości gromnym huraganie,
Jeżeli ma być nie demokratyczną
To niech pod carem na wieki zostanie!

Jeśli mi Polska ma być anarchiczna
Lub socjalizmu rozwinąć pytanie
To ja już wolę tę panslawistyczną
Co pod Moskalem na wieki zostanie!*[59]

Be to, didžiausią grėsmę kelia ne visiems matoma priespauda ir išnaudojimas, o nuo visų slepiamas korupcijos ir abejingumo klestėjimas:

Z wszelakich kajdan, czy? te są
Powrozowe, złote czy stalne?..
Przesiąkłymi najbardziej krwią i łzą. –
Niewidzialne!**[60]

Išsigelbėjimą tauta galėjo rasti darbe. Poemoje *Promethidion* (1852) Norwidas rašė: „Nuostabus dalykas, kai esi užkerėtas darbo. Darbo, kurio pabaiga – Prisikėlimas". Kitur jis tautą apibūdina kaip „vidinę tarpusavyje susijusių giminių sąjungą", kitaip tariant, kaip dorovinę, ne etninę ar politinę, bendruomenę. „Tautą sudaro dvasia, valia, laisvė, o valstybę sudaro kūnas arba, tiksliau, išoriniai šio pasaulio dalykai, nelaisvė". Pagal šį apibrėžimą, Lenkija jam buvo tauta, o Rusija – *formalny stan*, tiktai „formali valstybė", kai liaudis ir tie, kurie ją valdo, yra visiškai nutraukę santykius. Taip jis sujun-

* Jeigu Lenkija nesiruošia eiti Paukščių taku, / Kai visą žmoniją neša pagavęs uraganas, / Jeigu ji nesiruošia būt demokratiška, / Tai tegu per amžius ją valdo caras. / Jeigu Lenkija ruošiasi būti anarchistiška / Arba socializmą kurti bandys, / Tada jau geriau panslavizmas, / Kai maskvėnai per amžius valdys.

** Iš visų antrankių – / Virvinių, auksinių ar plieninių, / Kurie labiausiai kraujo ir ašarų prisigėrę? / Nematomi!

gė „mesianistinę" ir „organiškąją" tautos gyvenimo kryptis. Norwido pasaulėžiūra buvo labai krikščioniška ir kraštutinai optimistinė. Tačiau jo artimiausios ateities įžvalgos buvo miglotos ir dviprasmiškos. Paradoksaliai skambėjo poeto užuomina, kad gal neverta labai trokšti Lenkjos valstybės atkūrimo. Tapdami tokie, kokios yra kitos tautos, turinčios vykdyti prisiimtus žemiškus įsipareigojimus ir laikytis niekingų kompromisų, lenkai prarasią savąjį ypatingą pašaukimą. Jeigu Naujoji Jeruzalė iš tikrųjų atsirastų, Mesijas nebebūtų reikalingas. Kaip dauguma nuodėmingųjų, lenkai savo maldose tikriausiai prašė išsigelbėjimo – bet dar ne dabar.[61]

Žinoma, Europoje nedaug kas tikėjo Lenkijos prisikėlimu. Kai 1897 m. Paryžiuje jaunasis Alfredas Jarry statė *Ubbu Roi (Karalius Ūbas)* – pjesę, kuri dažnai laikoma siurrealizmo dramos ir absurdo teatro pirmąja kregžde, – veiksmui jis nedvejodamas parinko lenkišką aplinką. Apstulbusiai publikai paaiškino: *„L'action se passe en Pologne, c'est-à-dire, nulle part"* (Veiksmas vyksta Lenkijoje, kitaip tariant, niekur).[62] Vidutiniškai apsišvietusiam europiečiui „Lenkija" buvo ne ką realesnė nei visos senosios mitologinės karalystės – nuo Dipsodijos iki Kameloto. Anot dar vienos dažnai kartojamos legendos, toks pat siurrealistinis spektaklis reguliariai buvo vaidinamas Konstantinopolyje, labai rimtai laikantis tradicinės ceremonijos normų. Diplomatiniam korpusui susirinkus į didingus Portos rūmus, *chef de protocol* kaskart turėdavęs pranešti apie Jo Ekscelencijos „Lechistano pasiuntinio" atvykimą. Tuomet į priekį išeidavęs adjutantas ir pareikšdavęs, jog Lenkijos pasiuntinys perduoda savo linkėjimus ir apgailestauja negalįs dalyvauti „dėl laikino negalavimo".[63]

Taip išaušo „trečioji diena", bet jai pasiruošusių tebuvo vos vienas kitas.

* * *

Po 1918-ųjų ankstenės lenkų nacionalizmo tradicijos išliko beveik nepakitusios. Susikūrusi nepriklausoma Lenkijos valstybė negyvavo tiek ilgai, kad pažadintų daug naujų, nevienadienių idėjų. Nors Lenkiją pasidalijusios valstybės buvo pačios sužlugdytos, Vokietija

ir Rusija netrukus atsigavo vėl, tik nauju pavidalu. XX a. tarptautinėje arenoje Trečiasis reichas įstengė pranokti pačius ekspansyviausius Centrinių valstybių planus, o Rytų Europoje Sovietų Sąjunga įgijo tokią imperinę galią, apie kokią carinė imperija galėjo tik svajoti. Nors Lenkijai užteko teisių tvarkyti savo vidaus reikalus, jai – tiek Antrajai Respublikai, tiek sovietinio bloko narei – ir toliau teko kovoti su kitomis tautomis. Esminės problemos, kaip atsilaikyti prieš neįveikiamą negailestingų kaimynų galią ir kaip prieš juos susivienyti su tinkamais sąjungininkais, *mutatis mutandis*, šiandien tiek pat yra svarbios kiek ir prie šimtą metų. Šiuo požiūriu kebli Liaudies Respublikos padėtis, susidariusi po Antrojo pasaulinio karo, daug kuo primena jos pirmtakių padėtį XVIII ir XIX a. Žvelgiant į Lenkijos istoriją naujaisiais laikais, tiedu tikros tautinės nepriklausomybės dešimtmečiai – nuo 1918 iki 1939 m. – atrodo kaip trumpas ir išimtinis epizodas. Pasak S. Cat-Mackiewicziaus, „nelaiminga toji tauta, kuriai nepriklausomybė tėra tik nuotykis".[64]

Antrasis pasaulinis karas lenkų tautai atnešė tiek blogio, kiek ji per amžius nebuvo patyrusi. Palyginti su nacių ir sovietų elgesiu, ankstesnės prūsų, austrų ar rusų piktadarybės pavirsta į nieką. XIX a. lenkams teko išgyventi netektį. XX a. jiems iškilo išnykimo grėsmė. Kadaise, gal kiek manieringai, Lenkija buvo lyginama su Kalvarijomis, dabar ji iš tikrųjų virto Golgota.

ANTRAS SKYRIUS

ROSSIJA: Rusijai atitekusi dalis (1772–1918)

„Rusijos Lenkija" – tokio pavadinimo neaptiksime nei rusų, nei lenkų istorijos veikaluose. Jis patogus apibūdinti buvusios Lenkijos-Lietuvos Respublikos valdas, prijungtas prie Rusijos imperijos, juolab kad esama analogiškų pavadinimų – „Britanijos Airija", „Austrijos Nyderlandai", „Ispanijos Italija" ar dar anksčiau – „Lenkijos Ukraina". Tačiau šitoks įvardas nebuvo priimtinas nei Rusijos valdininkijai, nei naujiesiems caro valdiniams. Pasak oficialiai skelbiamo prasimanymo, Rusija po padalijimų neva atgavusi nuo amžių jai priklausančią tėvonijos dalį. 1793 m. Jekaterinai II buvo nukaltas medalis su įrašu: „Aš susigrąžinau tai, kas buvo atplėšta".* Nors XIX a. pradžioje dar galėjai išgirsti sakant „lenkiškos provincijos" arba „nuo Lenkijos atskirtos ir prie Rusijos prijungtos provincijos", rusų valdininkija jau buvo pratinama galvoti apie „Vakarų kraštą" ar „atgautąsias teritorijas". Jiems „Lenkija" liovėsi egzistavusi. Ji tebuvusi istorijos paklydimas, kuris aštuonis šimtus metų kažkokiu būdu laikė nuviliojęs žmones nuo tikrojo ištikimybės kelio, – tad neverta jos nė prisiminti. Išskyrus Kongresinės karalystės laikotarpį, 1815–1864 m., nebuvo nė kalbos, jog Rusijos oficialieji sluoksniai pripažintų kad ir mažiausią jų imperijos dalį kada nors turėjus ką nors bendra su atskiru valstybiniu dariniu, vadinamu

* Naujaisiais laikais kone kiekvienas svetimų žemių užgrobimas būdavo pateisinamas panašiomis istorijos klastotėmis. Rusai tvirtino susigražinę Kijevo Rusios žemes. Prūsai įrodinėjo vėl suvieniję Teutonų ordino valdas. Austrai teigė atkūrę Galicijos karalystę, dar 1390 m. užgrobtą lenkų (iš Vengrijos). XX a. ir lenkai prigalvojo savų teorijų apie „atgautąsias teritorijas".

Lenkija. Tačiau lenkų sąmonėje būtent „Lenkija" liko tai, kas tikra, o „Rossija" (Rusija) radosi kaip kažkas svetima, primesta. Patriotams Lenkija buvo lenkų. „Rusijos Lenkija" – šie du žodžiai jiems skambėjo kaip vienas kitam prieštaraujantys, kaip ir „Airijos Anglija", „Prancūzijos Vokietija" ar „Kinijos Rusija". Prireikus etiketės jie rinkdavosi pasakymą *Zabór rosyjski* (Rusijos užgrobta dalis).

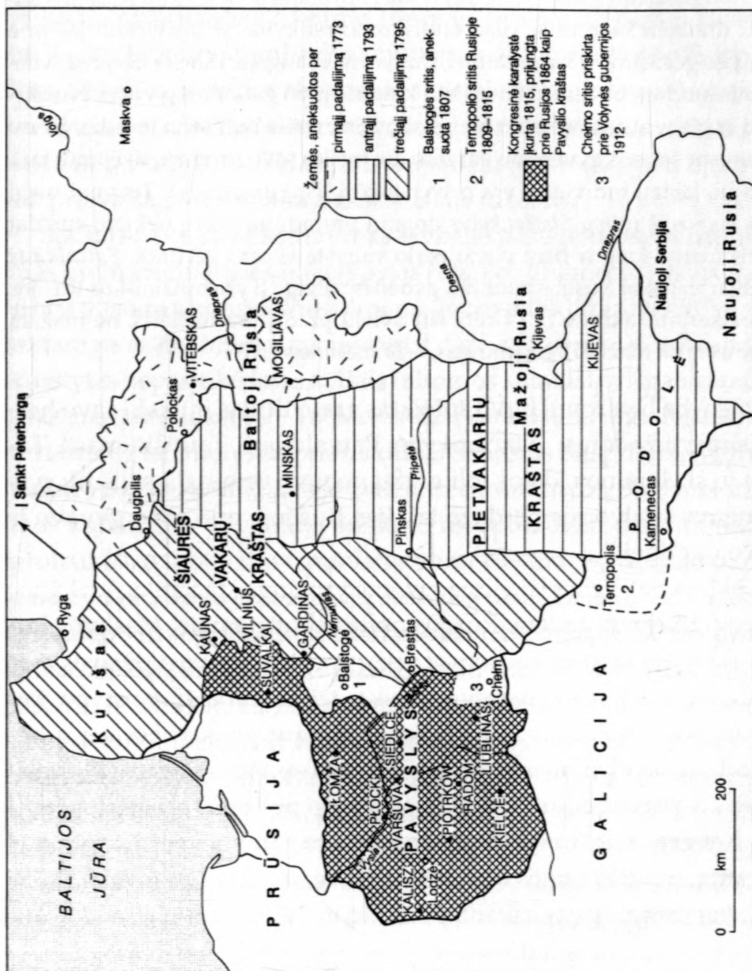
Rusijai atitekusi Lenkijos dalis nuolat plėtėsi nuo tada, kai 1667 m. po Andrusovo paliaubų prie Maskvos buvo prijungtos pirmosios Lenkijos žemės – Dnepro vidurupys, Kijevas ir Kairiakrantė Ukraina. Praktiniais sumetimais 1737 m. prijungta Kuršo kunigaikštystė, o jos valdovų dinastija lyg niekur nieko pakeista Rusijos vietininku. Po pirmojo 1773 m. padalijimo Rusijos valdos dar labiau išsiplėtė, prijungus Žiemgalą, Polocką, Vitebską, Mstislavlį ir pietrytinę Minsko vaivadijos dalį; po antrojo 1793 m. padalijimo prijungta Dešiniakrantė Ukraina – Kijevo, Braclavo, Podolės ir Volynės vaivadijos, – taip pat dalis Bresto, Minsko, Vilniaus vaivadijų; o po trečiojo 1795 m. padalijimo Rusijai atiteko likusios Didžiosios Kunigaikštystės žemės ligi Bugo ir Nemuno. 1864 m. Rusija užvaldė ir Kongresinę karalystę, kuri, pavadinta „Pavyslio kraštu", buvo valdoma kaip imperijos dalis.

Toliau į rytus nusidriekusios Rusijos Lenkijos žemės „lenkiškos" tebuvo tik ta prasme, kad jų tradicijos iki padalijimų buvo puoselėjamos daugiatautėje senosios Respublikos bendruomenėje. Vakariniai plotai buvo lenkiški ir etniniu, ir kalbos požiūriu. Čia daugelis miestų – Vilnius, Dvinskas (Daugpilis), Minskas ar Kamenecas – turėjo išlaikę stiprią lenkišką dvasią. Deja, išorinis pasaulis visą tą regioną matė papuoštą „vakarinės Rusijos" rūbu. XIX a. pabaigoje nebeliko rusų, kurie būtų kalbėję apie „Lenkiją" kaip nors kitaip kaip tik apie viso labo neoficialią geografinę sritį, esančią į vakarus nuo Bugo.

Pagal vėlesnį administracinį suskirstymą didžiausią prisijungtą Rusijos Lenkijos teritoriją sudarė Vilniaus, Gardino, Kauno, Minsko, Vitebsko, Mogiliavo, Volynės, Podolės, Kijevo gubernijos, o nuo 1864 m. prisidėjo dar dešimt Pavyslio krašto gubernijų – Varšuvos,

Kaliszo, Płocko, Piotrkówo, Radomo, Kielcų, Liublino, Siedlcų, Łomžos ir Suvalkų.[1] (Žr. 2 žem.)

Rusijos politikos nuostatos rėmėsi į tris pradus: *pravoslavije* (stačiatikybė), *samoderžavije* (patvaldystė) ir *narodnost* (tautiškumas, liaudiškumas). Jų šaknys glūdėjo maskvėniškoje imperijos praeityje, jie buvo tas pagrindas, ant kurio Petro ir Jekaterinos – abiejų Didžiųjų – reformų metais sukurtos naujos institucijos. Valdant Nikolajui I (1825–1855) iš šių pradų išsikristalizavo „oficialaus tautiškumo" ideologija. Skirtingi carai valdydami pabrėždavo skirtingus dalykus, tad ir šių trijų principų interpretacija tolydžio smarkiai keitėsi. Pavlo I (1796–1801) duotas tonas labai skyrėsi nuo jo motinos Jekaterinos II (1762–1796; Aleksandras I (1801–1825), Aleksandras II (1855–1881) ir Nikolajus II (1894–1917) paprastai vadinami liberaliais valdovais, nes dėl asmeninių savybių, o gal iš būtinybės savo politikai buvo suteikę daugiau lankstumo; o Aleksandras III (1881–1894) laikomas Nikolajaus I kietos politikos tęsėju. Tačiau toks vertinimas labai reliatyvus, paremtas vien rusiška vertybių skale.Vertinant europietiškais matais, visi Rusijos carai buvo despotai, vieni – žiauresni, kiti – humaniškesni. Jų nedomino vakarietiškas liberalizmas, kur valdovo valia priklauso nuo valdinių sutikimo. Jie sėdėjo viršūnėje gremėzdiško valstybės valdymo aparato, kurį sudarė uždaras elito sluoksnis, inertiški ir vis dar įsitvėrę idealų, inteligentijos jau spėtų užmiršti prieš dešimtis ar net šimtus metų. Iš savo valdinių lenkų carai nieko daugiau netroško, tik visiškos asimiliacijos, integracijos, konformizmo ir niveliacijos. Visų jų politikos tikslas – paversti lenkus „tikrais krikščionimis, ištikimais valdiniais ir gerais rusais", skyrėsi tik požiūriai į laiką, per kurį tai turi įvykti, taktiką ir metodus. Visi stojo už „Tikėjimo, Sosto ir Tėvynės" programą, kurios uoliausiu šalininku tapo Sergejus Uvarovas, ilgametis Nikolajaus I švietimo ministras. Dešimtmetį išdirbęs įstaigoje, kuri, pasak jo paties, turėjusi paversti caro valdinius valdžios vertais įrankiais, 1843 m. raporte carui jis pateikė štai tokią tuometinių savo laimėjimų apžvalgą:

2 žemėlapis. Rusijos prisijungta Lenkijos-Lietuvos dalis (1773–1915)

Pačiame religinių ir pilietinių Europos institucijų griuvimo įkarštyje ir nesustabdomo destruktyvių idėjų plitimo laikais [...] iškilo būtinybė sukurti tvirtą mūsų Tėvynės pagrindą, ant kurio galėtų tarpti mūsų žmonių gerovė, stiprybė ir gyvenimas. Iškilo būtinybė suvokti tuos pradus, kurie kaip tik ir nulemia išskirtinį Rusijos pobūdį ir kurie priklauso vien tiktai Rusijai – sutelkti draugėn šventąsias rusų tautiškumo relikvijas ir pritvirtinti jas prie mūsų išsigelbėjimo inkaro. Laimei, Rusija yra išsaugojusi karštą tikėjimą šventaisiais pradais, be kurių ji negalėtų klestėti, įgyti galios ar gyvuoti. Nuoširdžiai ir giliai atsidavęs savo tėvų Bažnyčiai, rusas nuo seno ją laiko visuomeninio ir šeimos gyvenimo garantu. Be meilės savo protėvių tikėjimui tauta, o juo labiau individas, yra priversti žūti. Ištikimam savo Tėvynei rusui bent vienos iš mūsų *Stačiatikybės* dogmų praradimas būtų tiek pat sunkiai pateisinamas kaip ir bent vieno perlo vagystė iš caro karūnos. *Patvaldystė* yra svarbiausioji Rusijos politinės padėties sąlyga. Ji yra milžiniškos Rusijos galios kertinis akmuo [...] Greta šių dviejų pradų yra trečiasis, ne mažiau svarbus ir ne mažiau veiksmingas, – *Tautiškumas* [...][2]

Už tarnybą Uvarovui buvo suteiktas grafo titulas ir teisė į savo herbą įsirašyti žodžius: „Stačiatikybė, Patvaldystė, Tautiškumas“. Tačiau jo skelbiamos idėjos toli gražu nebuvo originalios. Jis tik ryškesnėmis spalvomis perdažė tai, kas Rusijoje nuo seno gyvavo ir išliko dar ilgai.

Tokį stačiatikybės iškėlimą nulėmė ypatinga stačiatikių krikščioniškojo tikėjimo padėtis Rusijos politinėje sistemoje. Maskvos kunigaikštystės laikais, kai bemaž visi gyventojai buvo didžiarusiai ir stačiatikiai, Bažnyčia nebuvo visiškai tapatinama su valstybe. Bet vėliau, XVII–XVIII a., prie Rusijos prijungus gausias nerusų ir nestačiatikių bendruomenes, Bažnyčia buvo sąmoningai paversta valstybės „departamentu“ ir naudojama kaip politinės prievartos įrankis. Religija, kuri tradiciškai simbolizavo ramybę, susikaupimą ir pakantą, buvo iš esmės iškreipta ir priversta tarnauti niveliacijai ir nepakantumui. Tiesą sakant, politinių manipuliatorių užmačių auka ji nesunkiai tapo ir dėl savo pačios propaguojamo dvasinio nuolankumo; be to, aukščiausius dvaro ir biurokratijos sluoksnius buvo apėmęs gilus, stačiai mistinis pamaldumas, todėl nesunku įsivaizduoti, kaip skaudžiai šiuos karštus tikėjimo išpažinėjus turėjo

žeisti religinis pliuralizmas. 1721 m. panaikinus senąjį patriarchatą, aukščiausias Bažnyčios organas Šventasis Sinodas tapo tiesiogiai pavaldus carui ir caro *oberprokurorui*. Nuo tada Dievo ir amžinojo gyvenimo reikalai pasidarė nebeatskiriami nuo Rusijos imperijos reikalų. Suabejojimas tikėjimo tiesomis buvo prilygintas išdavystei. Gailestingumo vardu dvasininkija susidorodavo su užsispyrėliais atskalūnais ar nepaklusniais ateistais apšaukdama juos ne tik eretikais, bet ir esamos visuomeninės bei politinės santvarkos priešais. Taip Rusijos civilizacijos istorijoje buvo ne sykį: pati bjauriausia prievarta pateisinama aukščiausiais idealais.

Stačiatikybės sureikšminimas labiausiai slėgė tuos, kurių tikėjimas buvo artimiausias oficialiosios religijos dogmoms, tačiau nevisiškai su jomis sutapo. Musulmonai buvo palikti ramybėje, su protestantais *modus vivendi* pasiektas be didesnio vargo. Kur kas labiau kurstytas nepasitikėjimas žydais ir Romos katalikais, išpažįstančiais savąsias „ortodoksijas". Tačiau Graikų katalikams unitams teko patirti tiesiog nežmonišką priešiškumą. Senosios Respublikos protestantai visai nesunkiai galėjo patekti į caro tarnybą, žydams ir Romos katalikams gyvenimą sunkino tik sporadiški diskriminacijos protrūkiai, o unitai buvo nuolatos persekiojami. Po trečiojo padalijimo žydams buvo apibrėžta jų Sėslumo riba, kurios rytinis pakraštys sutapo su senosios Respublikos siena, tačiau spaudimas priimti krikščioniškąjį krikštą truko ne ištisai– tik valdant Nikolajui I ir Aleksandrui III. Nuolatinės kliūtys laukdavo katalikų, siekiančių paaukštinimo kariuomenėje ar biurokratinėje tarnyboje. Ypač griežtai buvo kontroliuojami katalikų dvasininkai: nusavinami jų dvarai, perdalijamos vyskupijos, ribojami ryšiai su Roma. Be Sankt Peterburgo leidimo Rusijoje drausta spausdinti popiežiaus bules, o ir išspausdintos jos ne sykį buvo ignoruojamos arba skelbiamos negaliojančiomis. Tačiau, kitaip nei kitur, nebuvo paleistas Jėzuitų ordinas, jį imperija pasitelkė darbui švietimo srityje. Santykiuose su unitais tokų dviprasmybių nepasitaikė. Jie buvo bendruomenių, kadaise išpažinusių stačiatikių tikėjimą, palikuonys, todėl dabar juos laikė ne eretikais, bet perbėgėliais. Jekaterina nušalino visus, išskyrus vie-

ną, unitų vyskupus, o Unitų bažnyčios hierarchiją pavedė tvarkyti konsistorijai, kuri buvo visiškai priklausoma nuo valstybės. XVIII a. 8-ajame ir paskutiniajame dešimtmetyje ir vėliau, XIX a. 4-ajame ir 7-ajame dešimtmetyje, masiniam atsivertimui į stačiatikybę raginti valdžia pasitelkė kariuomenę. Degė knygos, buvo griaunamos bažnyčios, žudomi dvasininkai, o pamaldos pagal stačiatikių apeigas vykdavo durtuvų šešėlyje. 1839 m. galutinai nutraukti ryšiai tarp Rusijos Unitų bažnyčios ir Vatikano. 1875 m. oficialiai panaikinta ir pati Bresto unija. Kai 1905 m. pagaliau buvo išreikalauta priimti religinės tolerancijos dekretą, vos 200 000 likusių unitų tegalėjo lengviau atsikvėpti ir nuo šiol atvirai išpažinti savo tikėjimą. Visas šis religinis smurtas turėjo vienintelį – neginčijamai politinį – motyvą. Štai kodėl būtina aiškiai atskirti tariamąjį „stačiatikybės pradą", kaip valstybės ideologiją, nuo tikrųjų Stačiatikių bažnyčios principų ir veiklos. O ką jau bekalbėti apie jo visišką priešingybę lenkiškoms pliuralizmo, asmens sąžinės ir pakantos tradicijoms. (Žr. 7 skyrių.)

Patvaldystės prado nereikėtų painioti su Vakarų Europoje paplitusia bendrąja absoliutizmo teorija. Prancūzijoje, Ispanijoje, Austrijoje absoliutizmas radosi kaip priešnuodis viduramžiais itin sustiprėjusiai dvarų ir lenų skaldymosi tendencijai. Tiesa, jam įtvirtinti taip pat melsta Dievo palaiminimo, tačiau dėl to Bažnyčios ir valstybės, tai yra Vatikano ir Europos katalikiškų monarchijų, interesai nebuvo visiškai sutapatinti. Jau vien tai, kad įvairiuose Fénelono ar Hobbeso traktatuose išsamiai plėtojama absoliutizmo teorija, yra akivaizdus faktas, liudijantis nepabaigiamą ginčą su senesnių ir visiškai kitokių doktrinų šalininkais. Nors Burbonai ar Habsburgai turėjo didelių pretenzijų, realią jų valdžią ribojo tam tikrų regioninių ir socialinių grupių priešinimasis. O Rusijos patvaldystė, priešingai, buvo primityvaus patriarchalinio Maskvos kunigaikštystės despotizmo tiesioginė palikuonė. Krašte, kuriame feodalų dvarai niekuomet neturėjo autonomiškos valdžios, o Bažnyčios savarankiškumas buvo visiškai sugniuždytas, ji tiesiog klestėjo. Patvaldystė buvo ne tik absoliutesnė už patį absoliutizmą; ji buvo išaugusi iš

kitokios sėklos ir davė kitokius vaisius. Vakarų Europoje jos analogas galėjo būti nebent Romos popiežiaus neklaidingumas, tik jo politinė mistinė valdžia jam pavaldžiose valstybėse buvo tiek menka, kiek Rusijos imperija buvo neaprėpiama.

Prie imperijos prijungtų Lenkijos žemių politiniame gyvenime patvaldystė pakeitė mažiausiai šešis dalykus. Pirma, panaikintos visos tradicinės demokratinės senosios Respublikos institucijos. Antra, sukurtas centralizuoto administracinio valdymo aparatas. *Wójewództwa* (vaivadijas) pakeitė *gubernijos*, kuriose tiesioginiai valdžios politikos vykdytojai buvo gubernatorius ir karo vadas. Trečia, reformavus valdininkiją nuo šiol valdininkai buvo skiriami, o ne renkami. Visi, nuo gubernatoriaus iki žemiausio pareigūno, nuolat jausdami pavojų prarasti kėdę, turėjo vienintelį įpareigojimą – perduoti įsakymus iš aukščiau. Ketvirta, įvedus savanorišką karo tarnybą, kuri ženkliai papildė ankstesnes samdomas pajėgas, sukurta milžiniška nuolatinė kariuomenė. Penkta, paleistos į darbą gerai apgalvotos politinės prievartos priemonės. Šešta, ir tai svarbiausia, užsimota pakeisti valstybės ir individo santykius. Dėl perdėto Sankt Peterburgo įtarumo imperijos lenkiškos provincijos negalėjo pasinaudoti visomis, nors ir ribotomis savivaldos galimybėmis, kurias 1775 m. miestams buvo suteikusi Jekaterina II, o nuo 1864 m., įsteigus *zemstvas* (vietos savivaldybes), įgijo dauguma Rusijos gubernijų ir apskričių. Taigi paradoksas – caras daugiau atsidavimo ir nusižeminimo reikalavo iš aikštingų lenkų negu iš nuolankių Rusijos gyventojų. Ir reikalavo jis ne vien aklo paklusnumo, bet nuostatos, kuri vėliau buvo pavadinta „vidine cenzūra". Geram piliečiui neužteko vien laikytis instrukcijų ar asmeniniame gyvenime nenusižengti įstatymams. Jį mokė nuolatos valdyti savo mintis ir trinti bet kokius asmeninės valios pėdsakus. Politikoje svarbiausia tebuvo viena – valdinys privalo stengtis nujausti aukščiau stovinčiojo valią ir tai suvokti kaip dvasinį aktą. Visi turėjo besąlygiškai pasitikėti caru tėveliu; kritikuoti galėjo tik tas, kurio buvo prašoma patarimo; visus įžeidimus reikėjo kantriai iškęsti, taip reiškiant padėką už valgomą „rusišką duoną". Mąstyti visi turėjo vie-

nodai; žmonės buvo skatinami pažaboti ir guiti lauk iš sąmonės menkiausią valios pasireiškimą – kaip kad stengiasi apvalyti savo sielą nuo nuodėmių. Tobulą tokio atsidavimo pavyzdį pateikia pats Uvarovas aprašydamas vieną ne itin reikšmingą atsitikimą Vilniuje XIX a. 4-ajame dešimtmetyje:

Kai savo išvykimo dieną įsakiau, kad į rūmų kiemą būtų sukviesti visų man pavaldžių Vilniaus mokyklų moksleiviai, ir susirinko apie tūkstantis žmonių, vienas bajorų vaikų mokyklos auklėtinis pavarde Bronskis žengė į rikiuotės priekį ir savo draugų vardu mane trumpai pasveikino. Puikia rusų kalba padėkojęs man už apsilankymą ir už mano tėvišką elgesį su jais, jis baigė: „Taipgi visuomet būkite mūsų užtarėjas prieš Maloningiausiąjį valdovą. Pasakykite Jam, kad Jį prisimename, kad Jį mylime, kad būsime Jo verti, kad ir mes esame Jo gerieji vaikai [...]". Staiga šis trylikametis paauglys apsipylė ašaromis ir puolė manęs apkabinti. Ką ir bekalbėti, iš visų šį įvykį stebėjusių neliko nė vieno, kurio nebūtų sujaudinęs toks jausmų protrūkis, – be jokios abejonės, tikras ir išsiveržęs iš pačios širdies.[3]

Ministrui, nesitikėjusiam sulaukti tokio atsidavimo priešiškai nusiteikusiame lenkiškame mieste, šis įvykis atrodė lyg didžiulės sėkmės ženklas. Deja, jis negirdėjo ir neužrašė, kaip jam išvažiavus šį Bronskio poelgį komentavo jo klasės draugai lenkai.

Tautiškumo samprata naujaisiais laikais evoliucionavo keliomis svarbesnėmis kryptimis. XVIII a. tautiškumas nereiškė nieko daugiau kaip tik ištikimybę carui ir esamai visuomeninei santvarkai. Palyginę jį su muzikos instrumentu, galėtume sakyti, kad valdant dvarui, kuriame vyravo prancūzų kalba, o aukščiausius postus užimdavo Pabaltijo vokiečiai, etninių ir kultūrinių obertonų juo dar nepavyko išgauti, jie suskambo vėliau. 1840 m. Kankrinui dar galėjo šauti į galvą pasiūlyti imperijos pavadinimą *Rossija* pakeisti *Petrovija*, jos įkūrėjo Petro I garbei, arba *Romanovija*, pagerbiant visą dinastiją. „Keista mintis, – pažymėjo Bulgarinas, – tačiau iš esmės teisinga." Kiti pabrėždavo, jog „rusiškumas" yra savotiška socialinių vertybių išraiška – liaudies nuolankumo ir vadų tarnybinio pareigingumo. Į baudžiavą imta žiūrėti kaip į *par excellence* rusišką reiškinį, kaip tik todėl ir tapusį svarbiausiu patvaldystės ramsčiu.

Tad ir tautiškumas vargu ar galėjo turėti ką nors bendra su moderniojo nacionalizmo būdingiausiais bruožais iki XIX a. antrojo ketvirčio. Tada jau išaugusi Rusijos inteligentija pati pradėjo pulti frankofoninį ir prūsofilinį dvarą, o ir valdžios viršūnės suvokė, kokios reikšmės gali turėti rusų kalba siekiant suniveliuoti skirtingiausias imperijos tautas tauteles. Rusų kalba bematant tapo tautiškumo kriterijumi. Didieji rusų rašytojai, nuo Turgenevo iki Gogolio, ne tik perdėm garbino savo kalbą, bet ir aiškiai leido visiems suprasti, kad kitos kalbos esančios žemesnės. „Galima drąsiai tvirtinti, – rašė gramatikas Grečas, – kad mūsų kalba yra pranašesnė už visas dabartines Europos kalbas." „Rusų kalba, – teigė Bulgarinas, – kuri, be abejonės, užima pirmą vietą savo melodingumu, turtingumu, žodžių darybos paprastumu, poezija ir literatūra kuriama visuose pasaulio kraštuose." Ėmus oficialiai skelbti tokias kraštutines pažiūras, valdžiai teliko žengti paskutinį žingsnį ir pagaliau suvokti, jog kalbėti svetima kalba ar puoselėti nerusišką kultūrą yra nepatriotiška ir politiškai nelojalu. Šimtmečio viduryje, įsisiūbavus slavofilų ir panslavizmo sąjūdžiams, dažniau pasigirsdavo ir rasizmo intonacijų. „Mūsų klimatas skiriasi nuo Vakarų, – rašė Pogodinas, – kitoks kraštovaizdis, kitoks žmonių temperamentas ir charakteris, kitas kraujas, kitokie veido bruožai, kitoks mąstymo būdas, kitokie įsitikinimai, lūkesčiai, džiaugsmai, kitokie santykiai, kitokios sąlygos, kitokia istorija – viskas skiriasi..." Persiėmę tokiomis nuostatomis rusai tarėsi esą viso slavų pasaulio lyderiai, be to, turį ir kitą šventą misiją – atgaivinti smunkančią Europos civilizaciją ir nešti civilizaciją į Aziją. Nors slavofilizmas tolydžio didino Rusijos inteligentų susiskaldymą, o galiausiai davė pradžią demokratinėms idėjoms, kurios sudrebino ir patvaldystės pamatus, jis išliko visuotinai pripažįstama nuostata:

Aušra brėkšta virš Varšuvos,
Kijevas pramerkė akis,
Ir Vyšegradas ėmė bičiuliautis
Su aukso kupolais spindinčia Maskva.[4]

Kai nesiliaujant lenkų sukilimams rusinimas tapo svarbiausiu oficialiosios politikos tikslu visose lenkiškose provincijose, valdžia savo veiksmams pateisinti turėjo svarų inteligentų pritarimą. Nuo 1864 m. *istinnyj russkij čelovek*, „tikras rusų žmogus", tapo vieninteliu kriterijumi parenkant kandidatus į valstybinę tarnybą, tad dauguma lenkų savaime liko nustumti į pašalį. Tuo metu rusų nacionalizmas nei jausmingumu, nei smarkumu, nei išskirtinumu nė kiek nenusileido lenkų nacionalizmui.

Ne vienam Vakarų apžvalgininkui kančios, kurias patyrė Lenkija, kai buvo prijungta prie Rusijos imperijos, atrodė iš esmės konstitucinio pobūdžio. Kadangi Rusijos patvaldystė buvo visiškai priešinga Lenkijos tradicijoms, įsivaizduota, jog užtektų tik šiek tiek pakeisti valdymo formą – leisti šiokią tokią savivaldą, vieną kitą mostą demokratijos pusėn – ir lenkų skriaudas pavyktų panaikinti. Todėl kai lenkų kovotojai už laisvę ir toliau nesiliovė priešintis, nepaisydami vadinamųjų „liberalių carų" reformų, Vakarų kantrybė trūko ir jie patikėjo rusų sukurtu nedėkingo ir nepataisomo lenko anarchisto stereotipu. Iš tikrųjų problema glūdėjo kur kas giliau. Rusų visuomeninio gyvenimo tradicijos, kai pilietis besąlygiškai paklūsta valdovui, o individas lieka nematomas bendruomenės interesų šešėlyje, buvo pernelyg giliai įaugusios ir vien konstitucinėmis priemonėmis neįveikiamos. Tiesą sakant, Rusijos istorijoje gausu pavyzdžių, kai aiškiai šviečiamosios ir labai pažangios konstitucinės deklaracijos būdavo skelbiamos niūriausiais despotizmo laikotarpiais. Rusų suvokimu, nors kiek atpalaidavus patvaldystės varžtus, čia pat būtina stiprinti atsakingų valdžios organų budrumą ir griežtinti kontrolę. Kita vertus, net ir tironiškiausią politiką galima maskuoti kraštutinėmis išlaisvinimą žadančiomis, tačiau visiškai neveiksmingomis reformomis. Užsienio apžvalgininkai, Petro I reformas ar Stalino konstituciją priėmę už gryną pinigą ir jas aiškindami vadovavęsi vakarietišku teisės normų supratimu ar net britų *fair play* (žaidimo pagal taisykles) idėja, akivaizdžiai šovė pro šalį. O lenkai, patekę rusų valdžion, karčias istorijos pamokas patyrė savo kailiu. Kiekvieną sykį privertę carus padaryti konstitucinių nuolai-

dų – 1815, 1861 ar 1906 m. – lenkai tikėdavosi, kad iš tikrųjų pagerės jų padėtis. Tačiau caro biurokratija, nepatenkinta naujais savo veiksmų apribojimais, į tas nuolaidas žvelgė kaip į laikiną atsitraukimą ir įnirtingai siekė susigrąžinti prarastas pozicijas, vėl diegti tradicinius kontrolės metodus ignoruodama, jei reikėdavo, ir pačias konstitucines reformas. Kiekviena XIX, kaip ir XVIII a. reforma pranašaudavo anaiptol ne ramybę, bet konfliktą, o lenkams – dar vieną pralaimėjimą. Tokiomis aplinkybėmis joks konstitucionalistas ar demokratas negalėjo laimėti. Arba jis paklusdavo savo noru ir išduodavo savo idealus nė nepradėjęs veikti, arba kildavo į maištą ir po trumpų laisvės akimirkų būdavo priverstas paklusti jau nebe savo noru.

Visa tai Rusijoje buvo gerai žinoma, o keletas lenkams prijaučiančių disidentų net ir stodavo jų pusėn. Vienas tokių „vakariečių", valdžios galop apšauktas pamišėliu, buvo rašytojas Piotras Čaadejevas. Per Napoleono karus jis, jaunas karininkas, atsidūrė Lenkijoje ir Krokuvoje įstojo į Lenkų masonų ložę. „Kalbant apie Rusiją, – rašė jis, – visuomet įsivaizduojama ją turint ypatingą valdymo formą [...] Taip nėra. Rusija – tai ištisas nuo visų kitų atsitvėręs pasaulis, nuolankiai atsidavęs vieno žmogaus valiai, savivalei, despotizmui. Priešingai bendrabūvio su kitomis tautomis dėsniams, Rusija eina link visiško savęs pačios ir visų kaimyninių tautų pavergimo."[5]

Lenkijos ir Rusijos šviesuomenę skyrė didžiulė dvasinė praraja. Ryškiausiai apie tai byloja Fiodoro Michailovičiaus Dostojevskio santykis su Lenkija. Nepaisant lenkiškos pavardės, jis buvo išauklėtas Maskvoje rusiška dvasia, ir jo pasaulėžiūra buvo grynai rusiška. Pasak kai kurių kritikų, kraštutinėms, šovinistinėms Dostojevskio pažiūroms galėjusios turėti įtakos jo slaptos abejonės dėl savo paties rusiškumo. Visomis įmanomomis progomis jis visuomet jautė pareigą karštai ginti visa, kas rusiška, ir kartu patologiškai nekęsti visa, kas lenkiška. Dostojevskio romanuose pasirodantys *poliachiški* (lenkiūkščiai) – tai ištisa neregėtų niekšų galerija: sukčių, ištvirkėlių, melagių, apsimetėlių ir išsigimėlių. Viename *Brolių Karamazovų* epizode du apykvailiai lenkų šlėktos nenoromis geria už „Rusiją su

1772 metų sienomis", o vėliau pasirodo besą tikri sukčiai. Tokių scenų ne viena ir kituose jo kūriniuose. Istoriko dėmesį kaip tik ir patraukia toks beatodairiškas Dostojevskio tendencingumas, kuris, kitaip nei jo skaitytojų, kyla ne iš nežinojimo. Dostojevskis gerai kalbėjo lenkiškai, puikiai išmanė lenkų literatūrą, ypač Mickevičiaus kūrybą. Be to, jis keletą metų praleido Sibiro tremtyje kartu su lenkų tremtiniais, tad turėjo su kuo daug ir karštai diskutuoti. Jie ir tapo vėliau sukurtų pačių ryškiausių Dostojevskio personažų prototipais. Drauge su juo kalėjęs Stanisławas Tokarzewskis (1821–1890), užsirašinėdavęs kai kurias jų susitikimų smulkmenas, pateikė tikrai įsimintiną rašytojo paveikslą. Dostojevskis, rusų karininkas, nubaustas mirties bausme už dalyvavimą ginkluotame sąmoksle ir tik paskutinę akimirką atšaukus nuosprendį išvengęs kulkos, ir Tokarzewskis, lenkų dvarininkas ir idealistas, nubaustas 2000 rykščių ir dešimt metų katorgos už tai, kad rėmė tėvo Ściegienny'o žygius išlaisvinti valstiečius, atrodo, galėjo turėti daug ką bendra. Abu buvo principingi, gerai išsilavinę, visuomenėje užimantys panašią padėtį, abu kenčiantys didžią neteisybę už savo įsitikinimus, tačiau vienas kito visiškai nesuprato:

Kiekvieną sykį kreipdamasis į mus, lenkus, Dostojevskis pradėdavo žodžiais: „Mes, bajorija [...]". Tad aš visuomet jį nutraukdavau. „Atleiskite, pone, – sakydavau, – aš manau, kad šiame kalėjime nėra didikų, tik kaliniai – žmonės, iš kurių atimtos teisės." Tuomet jis apsiputodavo iš pykčio: „Ir jūs, pone, aišku didžiuojatės būdamas kalinys!" [...]

Gaila, kad Dostojevskis taip nekentė lenkų, nes iš jo veido bruožų ir pavardės tikrai galėjai atpažinti jo lenkišką kilmę. Jis sakydavo, kad radęs savo venose nors lašelį lenkiško kraujo kaipmat pats jį sau nuleistų. Skaudu būdavo klausytis, kaip šis konspiratorius, šis kovotojas, nuteistas už laisvės ir pažangos reikalą, prisipažindavo nebūsiąs laimingas, kol visos tautos nepateksiančios Rusijos valdžion [...] Pasak jo, pasaulyje esanti tik viena tauta, kuriai lemta atlikti didžiąją misiją, – tai rusų tauta. Prancūzai, sakė jis, dar šiek tiek panašūs į žmones, bet anglai, vokiečiai ir ispanai tėra karikatūros. Kitų tautų literatūra, palyginti su rusų, esanti pati tikriausia parodija [...] Įdomu, per kokį nesusipratimą šis Rusijos kadetų korpuso auklėtinis galėjo atsirasti katorgoje kaip politinis kalinys?[6]

Neverta ir kalbėti apie tai, kad Tokarzewskis, po Sausio sukilimo ištremtas į Sibirą dvidešimčiai metų, meilės Rusijai jautė tiek pat kiek Dostojevskis Lenkijai. Labiausiai juodu skyrė tai, kad lenkas buvo niekam nežinomas politinis kalinys, o rusas – vienas didžiausių pasaulio literatūros genijų, savo išankstinius nusistatymus galintis skleisti viso pasaulio auditorijai. Kaip tik dėl to Dostojevskį kartais vadina „didžiausiu priešu, kokį Lenkija yra kada nors turėjusi".[7]

Didžiosios dalies lenkų skaitytojų požiūriu, Rusijos ir Lenkijos politinės tradicijos yra taip akivaizdžiai nesuderinamos, jog jiems gali kilti klausimas, ar ne per daug vietos Lenkijos istorijos apžvalgoje skiriama Rusijos valdymo principams. Atsakymas tvirtas – be jokių abejonių, tai būtina ir svarbu. Ne visai tikslu būtų Rusijai atitekusias žemes laikyti „Rusijos okupuotomis", greičiau jos buvo aneksuotos ir inkorporuotos į Rusijos valstybę. Nors Lenkijai, kaip ir kitoms imperijos provincijoms, pavyko išlaikyti būdingiausius savo bruožus, vis tiek ji buvo tokia pat Rusijos dalis kaip Ukraina, Krymas ar Užkaukazė. Lenkijos padėties, išskyrus neilgus Kongresinės karalystės gyvavimo laikotarpius 1815–1832 ir 1861–1864 m., negalima lyginti su Suomijos didžiosios kunigaikštystės padėtimi – nors ją 1815 m. aneksavo Švedija, tačiau niekuomet neinkorporavo politiniu ar konstituciniu požiūriu. Lenkams nori nenori tenka pripažinti karčią tiesą – didžiausia iš padalytosios Lenkijos dalių negalėjo anuomet džiaugtis kad ir tokiu menku savarankiškumu, koks šiandien suteiktas nerusiškoms Sovietų Sąjungos respublikoms. Gal ir norėtų kas prieštarauti, bet Lenkija buvo neatskiriama Rusijos dalis, Varšuva ir Vilnius, rusiškai *Varšava* ir *Vilna*, buvo Rusijos miestai, o Rusijos lenkai, patiko jiems tai ar nepatiko, buvo caro valdiniai. Juos valdė vadovaudamiesi ne lenkiškomis, o rusiškomis tradicijomis, kurių viršenybės Rusijos lenkiškose provincijose taip ir nepavyko išklibinti nuo pirmojo padalijimo iki Pirmojo pasaulinio karo. Negana to, Rusijos tradicijos buvo ne koks nors abstraktus dalykas. Trilypį Rusijos valdžios pradą įkūnijo įstatymai ir valstybės institucijos, o ją vykdė nesuskaičiuojama valdininkų armija, ku-

rios per pusantro šimto metų nuveikti darbai ir įvaryta baimė ilgai neišdilo iš žmonių atminties.

Iš visų šių institucijų svarbiausias vaidmuo teko kariuomenei. Ji buvo patikimiausias patvaldystės ramstis, jėga, kurią nuolatos jautė kiekvienas imperijos gyventojas. Ypač stipriai jos įtaka reiškėsi tose lenkų žemėse, kurios driekėsi palei imperijos sieną su Europa – čia nuolat buvo dislokuotos įgulos, įkurtos karinės apygardos. Bajoriškų šeimų sūnų kariuomenėje laukė garbinga tarnyba su paaukštinimais, o valstiečių – dvidešimt penkeri metai rekrūtystės. Jos vaidmuo vidaus politikoje buvo nė kiek ne menkesnis nei ginantis nuo išorės priešų. Per XIX a. Rusijos kariuomenė tapo didžiausia karine jėga visame pasaulyje: 1916 m. buvo pasiekusi maksimalų dydį – joje tarnavo septyni milijonai vyrų. Ji buvo pagrindinis socialinės integracijos įrankis – sujungė ištisas kartas rusų ir nerusų karių, drauge išbandžiusių ir kareiviško vargo, ir kareiviškos draugystės skonį. Kartu ji buvo ir svarbaus ekonomikos sektoriaus šerdis. Rusijos Lenkijoje teko išlaikyti gausias karines įgulos (Varšuvoje, Vilniuje, Gardine, Balstogėje), pastatytos tvirtovės Varšuvoje, taip pat Novo Georgijevske (Modlin), Ivangorode (Dęblin), Brest-Litovske (Lietuvos Brastoje), kurios sudarė vadinamąjį lenkų trikampį. Nors formuojant pulkus labai žiūrėta, kad neatsirastų grynai lenkiškų dalinių, nemažai lenkų pasižymėjo visuose imperijos kariautuose karuose. Per karus su Napoleonu daug lenkų bajorų tarnavo „baltarusių pulkuose“. Lenkai kovėsi vadovaujami Suvorovo Italijoje, lenkai ėjo su Kutuzovu ir prieš jį. Lenkai karuose su turkais, lenkai Kaukaze, lenkai Kryme, lenkai 1878 m. Konstantinopolio prieigose, lenkai 1904–1905 m. Mandžiūrijoje prieš japonus, lenkai Rusijos kariuomenėje Pirmojo pasaulinio karo Rytų fronte prieš lenkus Centrinių valstybių kariuomenėje. Lenkų būdavo visuose Rusijos pulkuose, malšinusiuose lenkų sukilimus.

Kariniais principais buvo grindžiamas visas imperijos civilinės biurokratijos funkcionavimas. Biurokratijos hierarchiją sudarė keturiolika pakopų, kurių kiekviena prilygo tam tikram kariniam rangui, turėjo savo uniformą ir skiriamuosius ženklus. Tiek biurokra-

tinis aparatas, tiek kariuomenė buvo pats tinkamiausias prieglobstis bajorams; net į jų dvarus žiūrėta ne kaip į asmeninę nuosavybę, bet kaip į atpildą už tarnavimą valstybei. Centralizuotoje autokratinėje valstybėje buvo slopinama bet kokia asmeninė iniciatyva, o smulkūs valdininkėliai turėjo neribotus įgaliojimus visose gyvenimo srityse. Jeigu tikėsime Gogolio pavaizduota tikrove, *činovnikai*, tai yra visokie biurokratai, revizoriai, buvo rusų visuomenės, ypač inteligentijos, pajuokos objektas. Tačiau daugeliui jie kėlė baimę ir pagarbą. Pagal rusų tradicijas kilimas caro tarnybos laiptais lėmė visuotinį pripažinimą. Pagal lenkų tradicijas tai reiškė vergišką paklusnumą. Lenkų bajorai buvo įpratę patys valdyti savo dvarus, tvarkyti savo reikalus ir į valdžią rinkti savo atstovus. Turint omeny, kad vis labiau buvo varžomos katalikų teises, o vėliau smarkiai įsibėgėjo rusinimo politika, mažai radosi save gerbiančių lenkų, kurie ryždavosi tarnauti biurokratiniame aparate ar uoliai vykdyti valdžios nurodymus. Daugelis istorikų yra pripažinę, jog didžiausia Rusijos biurokratijos yda buvusi ta, kad ji visaip stengėsi neperžengiama praraja atskirti valdančiąją klasę nuo valdomųjų. Ir niekur tatai nebuvo taip akivaizdu kaip Vakarų krašte.

Ypač sudėtinga buvo Rusijos policijos sistema, kur susipynė ir civilinė, ir karinė valdžios kompetencija. Civilinė žandarmerija buvo sustiprinta specialiais karinės policijos būriais, o XIX a. pabaigoje – dar ir baudžiamaisiais kazokų pulkais. Nuo tada, kai į sostą įžengė Nikolajus I, visą šią sistemą ėmė kontroliuoti caro asmeninės kanceliarijos Trečiasis skyrius, kuriam buvo pavaldi vadinamoji *ochrana*, arba slaptoji policija. Trečiojo skyriaus įgaliojimai buvo apibrėžti 1826 m. liepos 3 d. įsaku:

1. Visi įsakymai ir visi raportai, priklausantys aukštesniosioms policijos instancijoms.
2. Informacija apie įvairias valstybėje veikiančias sektas ir schizmas.
3. Raportai apie rastus padirbtus banknotus, monetas, dokumentus ir t. t.
4. Informacija apie visus asmenis, esančius policijos žinioje.
5. Visų įtartinų ir kenksmingų individų ištrėmimas, paskirstymas ir apgyvendinimas.

6. Priežiūra ir tvarkos palaikymas visose įkalinimo įstaigose.
7. Visi nurodymai ir įsakymai dėl užsieniečių, gyvenančių Rusijoje arba į ją atvykstančių ar iš jos išvykstančių.
8. Raportai apie visus įvykius be jokių išimčių.
9. Visa statistinė informacija, galinti būti naudinga policijai.[8]

Itin rimtais tvarkos pažeidimo ar politinių bruzdėjimų atvejais civiliniai teismai būdavo sustiprinami kariniu tribunolu. Todėl nenuostabu, kad tarnyba policijoje traukė pačius ambicingiausius garbėtroškas ir buvo laikoma elitine valstybinės tarnybos sritimi. Aleksejus Arakčejevas (1769–1834) valdant Aleksandrui I, Benkendorfas ir Orlovas valdant Nikolajui I ir K. P. Pobedonoscevas valdant Aleksandrui III buvo galingiausi imperijos žmonės ir patys artimiausi carų patarėjai. Policijai buvo suteikta neribota galia, kurios mastą nebent kartais menkino tik gausių jos agentų energija ir sugebėjimai. Ilgainiui išmokta dirbtinai kurti problemas, kurias po to reikėtų išspręsti. Siekiant užkirsti kelią pavojams būdavo griebiamasi patikrinto provokacijų metodo: kurstomi sąmokslai, kad būtų galima juos sužlugdyti, kuriamos profesinės sąjungos, kad būtų galima į jas prasiskverbti. Policija uoliai darbavosi visoje imperijoje, tačiau vakarinėse gubernijose jai teko būti ypač budriai – juk čia knibždėte knibždėjo „schizmų", „sektų", „kenksmingų elementų", „užsieniečių", čia buvo valstybės siena, o ką jau kalbėti apie „pinigų padirbinėjimą" ar visokius „įvykius". Paranoja dėl savo saugumo sergančioje imperijoje teritorija, kurioje vienas po kito kildavo lenkų sukilimai, neatsitiktinai nusipelnė ypatingo dėmesio.

Policijos sistemos ramstis buvo platus valstybinių tvirtovių bei kalėjimų tinklas. Įspūdingoji Aleksandro citadelė Varšuvoje, už miesto lėšas pastatyta 1832–1835 m., greitai tapo carinės priespaudos simboliu. Ypač liūdnai pagarsėjo jos dešimtasis paviljonas, Nuolatinės tardymo komisijos būstinė, į kurią pirmiausia patekdavo visi politiniai kaliniai, o kai kurie ir niekada nebeišeidavo.

Imperijos siena su Europa ėjo per patį Lenkijos žemių vidurį, tad buvo nepaprastai budriai saugoma. Atsiradus geležinkeliams, kai vis daugėjo keliautojų, Rusija, kaip nė viena kita Europos valstybė,

griebėsi pačių griežčiausių saugumo priemonių. Čia kariuomenei ir policijai į pagalbą ateidavo žaliais mundurais vilkintys pasienio apsaugos būriai. Jie veikė paskirstyti trijose zonose. Pirmojoje buvo sutelkti kariniai daliniai, išdėstyti palei sieną nustatytu atstumu vienas nuo kito. Galimos įtampos vietose kareiviai budėdavo išrikiuoti kas dešimt jardų – ir taip mylia po mylios, kiek tik akys mato. Antrajai zonai priklausė plotas, dviejų-trijų varstų atstumu nuo sienos, kur patruliuodavo mobilieji raitosios kavalerijos būriai. Trečioji zona apėmė tolesnių 150 varstų nuo sienos pločio teritoriją – į ją pateko bemaž visi svarbiausi Lenkijos ir Lietuvos miestai. Čia policijai buvo suteikti neriboti įgaliojimai daryti kratas visuose uostuose, keliuose, geležinkelio stotyse ir viešbučiuose, tardyti ir apklausti bet kurį keleivį; visi asmenys, palaikantys ryšius su užsieniu, buvo laikomi potencialiais teisėtvarkos pažeidėjais. Lenkai, kurių kultūrinis gyvenimas dabar apėmė tris valstybes, neretai turėjo dvarų ar giminių abiejose sienos pusėse, todėl buvo ypač įtariai stebimi, tačiau atitinkamai į tai ir atsakydavo. Kaimuose ir nedideliuose miesteliuose, esančiuose netoli sienos su Rytų Prūsija, Silezija ar Galicija, veikė kontrabandos ir nelegalaus sienos perėjimo punktai. Visu pajėgumu buvo išnaudojami slapti takai ir tamsios naktys. Valdininkai ir kareiviai nesunkiai leisdavosi paperkami. Konspiratoriai bei revoliucinė literatūra keliavo į imperiją, žydai bei kiti nelegalūs bėgliai spruko iš jos. Kiekvienas Rusijos rabinas žinojo, kada Płocko ar Brodų žydai ruošdavosi „mėnulio keliu" išlydėti savo tikėjimo brolius į Ameriką. Kiekvienas revoliucionierius žinojo, kad ryte piko valandą Sosnowieco stoties perone nusipirktas bilietas padės jam saugiai pasiekti Katowicus Vokietijoje. Kiekvienas nevilties apimtas pabėgėlis vildavosi pietiniame Vyslos krante tarp Sandomiero ir Krokuvos išvysti valstietį, kuris išties jam pagalbos ranką. Ir tuo pat metu be jokio reikalo būdavo stabdomas traukinių eismas, o palydovai perspėdavo Vakarų turistus nekloti laikraščių į savo lagaminų dugną, jeigu nori išvengti bereikalingos gaišaties.

Nė kiek ne mažiau buvo išplėtotas ir cenzūros tinklas. Pirmiausia ją įvedė Petras I teologijos veikalams, o 1803 m. ji jau buvo virtu-

si po visą šalį išsikerojusia sistema. Nikolajaus I laikais, o paskui ir XIX a. pabaigoje cenzūra savo mastu prilygo svarbiai pramonės šakai. Šią tarnybą sudarė dvylika atskirų padalinių – bendrasis, Bažnyčios, švietimo, karo, teatro, literatūros, spaudos, pašto, teisės, tarptautinis, užsienio ir saugumo – bei aukščiausiasis slaptasis komitetas, kuris buvo įpareigotas cenzūruoti pačių cenzorių darbą. Cenzūra privalėjo kontroliuoti visą informaciją ir visus jos šaltinius. Vakarinėse gubernijose būdavo draudžiami visi veikalai, parašyti ne rusų kalba ar neleidžiamomis temomis, kaip antai politikos, sekso ar katalikų teologijos. Ypač griežta ji buvo visam kam, kas siejosi su Lenkijos istorija. Vien paminėjus tokias sąvokas kaip „auksinė laisvė", „rinkimai", „konstitucija", „Respublika", o užvis blogiausia, ištarus žodį „sukilimai", buvo galima susilaukti kaltinimo kurstomąja veikla. Visuose populiariuose istorijos darbuose Lenkijos karalių reikėdavo vadinti „Lenkijos didžiuoju kunigaikščiu", kad taip nebūtų sumenkinta caro padėtis. Štai kodėl beveik visa klasikinė lenkų literatūra, nuo pat romantizmo, buvo spausdinama užsienyje – Austrijoje ar Vokietijoje, o kartais net Prancūzijoje ar Anglijoje. Nė viena iš Mickevičiaus, Słowackio ar Krasińskio dramų nebuvo pastatyta Varšuvoje. Cenzorių siauraprotystė tapo kone priežodžiu. Dar 1784 m. buvo uždrausta spausdinti Naruszewicziaus Lenkijos istorijos pirmą tomą, nes Jekaterinos II pasiuntinys Varšuvoje nesutiko su tuo, kad slavų priešistorėje lenkai suvaidino reikšmingesnį vaidmenį nei rusai. Praėjus šimtmečiui, 1888-aisiais, buvo konfiskuotas Georgo Brandeso dvitomio danų–anglų kalbų žodyno pirmasis tomas tuo pretekstu, kad vieno tomo nustatyti šifrui nepakanka.

Žmogui, nelabai ką žinojusiam apie carinės Rusijos tvarką, didžiausią nuostabą kėlė neregėtai žiaurus valdininkų elgesys, kuris, jei tik jie panorėdavo, būdavo pateisinamas kaip administracinė priemonė. Kalėjimai buvo grūste prigrūsti ne nusikaltėlių, bet įtariamųjų, „laukiančių tardymo, kad galėtų padėti policijai". Įtariamieji apie savo teises žinojo mažiau nei nuteistieji. Tereikėdavo uždrausti aukai toliau gyventi savo gyvenamojoje vietoje, ir tremtis į Sibirą

būdavo garantuota. Toks likimas dažniausiai ištikdavo tuos, kurių nepavykdavo apkaltinti kriminaliniais nusikaltimais, bet kuriuos dėl vienokių ar kitokių oficialių priežasčių reikėjo laikinai pašalinti iš akiračio. Protestuoti prieš sekimą ar persekiojimą niekas negalėjo, nes kiekvieno lojalaus piliečio pareiga buvusi bendradarbiauti su valdžia. Tokiomis aplinkybėmis būti paduotam į teismą ar nuteistam keleriems metams dažnai atrodydavo lyg privilegija ir palengėjimas. Tik vėlgi – anaiptol ne visi ta privilegija galėjo pasinaudoti. Baudžiauninkas, išdrįsęs apskųsti valdžiai savo poną, ar kareivis – karininką už netinkamą elgesį, atsiimdavo savo be jokių teismų.

Svarbiausias strateginis vaidmuo caro politikoje teko švietimui, o valstybės darbe – Švietimo ministerijai. Ne kur kitur, o kaip tik mokyklose ir universitetuose lenkų jaunuoliams pirmiausia tekdavo patirti sistemingas valdžios pastangas palaužti iš namų atsineštas nuostatas ir lojalumo sampratą. Kaip tik čia jie susipažino su Rusijos inteligentijos kritine mintimi ir slaptąja veikla. Išoriškai oficialioji politika mokykloje reiškėsi imperijos didžiųjų kunigaikščių ir kunigaikštienių titulų ir gimimo datų kalimu bei nenutrūkstamu valstybės inspektorių srautu. Tačiau niekas taip neįkaitindavo aistrų kaip privalomas rusų kalbos vartojimas. Po 1864 m. Varšuvoje prieita iki tokio absurdo, kad lenkų kalbos mokytojai lenkų vaikus gimtosios kalbos turėjo mokyti rusiškai, nes pagal oficialų mitą lenkų kalba buvusi „svetima". Nuo 1879 iki 1897 m., kai Varšuvos mokyklų apygardos kuratoriumi buvo Aleksandras Apuchtinas (1822–1904), tikintis užtikrinti tvarką mokykloje labai sureikšmintas politinių informatorių vaidmuo. Iš aukštųjų mokyklų svarbiausi lenkų studijų centrai buvo Vilniaus universitetas iki 1832 m., Kremeneco licėjus iki 1832 m., Varšuvos vyriausioji mokykla 1862–1869 m. ir Varšuvos politechnikos institutas nuo 1898 m. Nemažai lenkų dėstytojų ir studentų dirbo ar mokėsi rusiškuose universitetuose – Dorpato (Estijoje), Charkovo nuo 1805 m., Sankt Peterburgo nuo 1819 m., Kijevo nuo 1834 m., Odesos nuo 1865 m. ir Varšuvos nuo 1869 m. XIX a. viduryje lenkai sudarė du trečdalius Kijevo universiteto studentų.

Rusinimas buvo pragaištingas visiems, kas su juo susidūrė. Tai siutino lenkus ir stiprino jų skriaudos jausmą; tuo tarpu caro valdininkai graužėsi dėl rusinimo politikos nesėkmių. Uoliausias jos vykdytojas buvo feldmaršalas Josifas Hurko (1828–1901), nuo 1883 iki 1894 m. ėjęs Varšuvos generalgubernatoriaus pareigas. Apmaudu būdavo lenkams, kai atvykę į Varšuvos ar Vilniaus stotį perone išvysdavo kirilica parašytus užrašus, o gatvių ir parduotuvių iškabas abiem kalbomis – ir rusiškai, ir lenkiškai. Tačiau nepalyginamai skaudžiau būdavo suvokti, jog nemokėdamas rusų kalbos žmogus nepajėgs apsiginti teisme, o tūkstančiai mokyklas lankančių lenkų vaikų negalės skaityti savosios literatūros. Knygų lenkiškais rašmenimis atveždavo iš užsienio, tačiau vaikams, išmokytiems skaityti tik kirilica, jos būdavo neįkandamos. Rusų rūpesčiu nepaliaujamai didėjantis raštingumas darėsi grėsmingas lenkų tautiškumui. Vis dažniau vietą caro tarnyboje lenkas galėdavo gauti tik tada, jeigu išsižadėdavo savo kilmės. Politika, kuria siekta skatinti lenkų asimiliaciją, tik dar labiau juos supriešino su rusais. Štai kaip savo klasėje 1878 m. tvyrojusią įtampą aprašo Maria Skłodowska:

Ant slenksčio, pasipuošęs gražiąja uniforma – geltonomis kelnėmis ir mėlynu munduru su blizgančiomis sagomis, – pasirodė ponas Hornbergas, Varšuvos miesto privačių mokyklų inspektorius. Jis buvo kresno sudėjimo, nusikirpęs pagal vokišką madą; pilno veido ir skvarbių akių, žvelgiančių pro akinius auksiniais rėmais [...] Šiandieną jis ilgai nedelsė. Vos durininkas spėjo duoti sutartą ženklą, Hornbergas, einantis priešais savo palydovą, atsidūrė laiptų aikštelėje ir šmurkštelėjo į klasę [...]

Hornbergas žengė link mokytojos.

– Jūs garsiai skaitėte. Kas tai per knyga, panele?

– Krylovo pasakėčios. Mes jas šiandien pradėjome [...]

Hornbergas tarsi netyčia atvožė artimiausią suolą. Nieko. Nei popieriaus, nei knygos [...]

Panelė Tupalska pasiūlė atsisėsti ir ponas Hornbergas padėkojęs klestelėjo į kėdę.

– Prašom pakviesti ką nors iš mokinių.

Trečioje eilėje sėdinti Marija Skłodovska instinktyviai nusuko į langą savo išsigandusį veidelį [...] Bet ji puikiai žinojo, kad pasirinks kaip tik ją. Ži-

nojo, nes jai visuomet tenka atsakinėti inspektoriui. Išgirdusi savo vardą, visa išsitempė.

– Jūsų malda, – išpoškino Hornbergas.

Mania sukalbėjo „Tėve mūsų" abejingu balsu, be jokios išraiškos. Lenkų vaikai savo kasdieninę maldą turėjo kalbėti rusiškai. Tai buvo vienas iš subtiliausių pažeminimo būdų, kurį carui pavyko atrasti.

– Išvardink carus, kurie valdė mūsų šventąją Rusiją nuo Jekaterinos II laikų.

– Jekaterina II, Pavlas I, Aleksandras I, Nikolajus I, Aleksandras II.

Inspektorius atrodė patenkintas. Šis vaikas turi gerą atmintį [...]

– Pasakyk Imperatoriškosios šeimos narių vardus ir titulus.

– Jos Didenybė imperatorienė, Jo Imperatoriškoji Didenybė caraitis Aleksandras, Jo Imperatoriškoji Didenybė didysis kunigaikštis ...

Pasibaigus ilgam vardijimui Hornbergas šyptelėjo [...]

– Tai koks caro titulas?

– *Veličestvo* (Didenybė).

– O koks mano titulas?

– *Vysokorodije* (Kilnybė).

Inspektoriui patiko šios hierarchinės vingrybės, jos jam atrodė svarbiau už aritmetiką ir rašymą. Savo malonumui jis darsyk mūsų paklausė:

– Kas mus valdo?

Slėpdami degančias akis, direktorė ir valdytojas įsistebeilijo į žurnalus. Neišgirdęs greito atsakymo, Hornbergas sunerimo ir vėl, dabar jau garsiau, paklausė:

– Kas mus valdo?

– Jo Didenybė Aleksandras II, Visos Rusijos caras, – skausmingai išlemeno Mania. Ji buvo visai išbalusi.

Apklausa baigėsi. Funkcionierius pakilo nuo kėdės, nežymiai linktelėjo ir nuėjo į kitą klasę, lydimas panelės Sikorskos.

Tuomet mokytoja pakėle galvą.

– Ateik čia, dūšele.

Mania atsistojo, priėjo prie mokytojos, o ši netardama nė žodžio pabučiavo ją į kaktą. Klasė staiga vėl atgijo ir čia lenkaitės nervai nebeišlaikė – ji apsipylė ašaromis.[9]

Savo ruožtu didelę nemalonę užsitraukdavo kiekvienas rusas, išdrįsęs palankiau vertinti lenkų kalbą ar lenkų papročius. Kaip tik šia dingstimi, numalšinus Sausio sukilimą, iš tarnybos buvo atleis-

tas vieno Lenkijos miestelio komendantas pulkininkas Krupskis. Jam pateiktame kaltinime nurodoma, jog jis viešai kalbėjęs lenkiškai ir šokęs polonezą. Ilgai trukusi kova dėl gero vardo susigrąžinimo apkartino visos jo šeimos gyvenimą, o dukrai Nadeždai Krupskajai, Lenino bendražygei, padėjo tapti atsidavusia revoliucioniere. Akivaizdu, jog rusinimo politika Lenkijoje tik dar smarkiau kurstė pačių įnirtingiausių caro priešų ryžtą. Po 1905 m. įtampa sumažėjo, tačiau nebeužteko laiko atitaisyti per daugelį dešimtmečių padarytą žalą.

Šiaip ar taip, niekas nepaneigs, kad rusinimas paliko ryškų pėdsaką daugelyje gyvenimo sričių. Išoriškai XIX a. pabaigoje Varšuva jau buvo kosmopolitinė sostinė; jos vietinis lenkiškas koloritas tik sušvelnino, bet iš esmės nepakeitė visos carinės imperijos miestams būdingų bruožų:

VARŠUVA IR APYLINKĖS

ATVYKIMAS. Didesni viešbučiai pasiunčia karietas pasitikti traukinių [...]

IŠVYKIMAS. Valstybinio geležinkelio bilietus galima įsigyti sumokant 10–20 kap. avansą, bagažą galima registruoti už papildomą ne mažiau kaip 50 kap. mokestį, adresu Długa, Nr. 30, ir Moniuszkos, Nr. 2, atidaryta 9–16 val., sekmadieniais ir švenčių dienomis 9–12 val. International Sleeping Car Co. kontora yra viešbutyje Hotel Bristol [...]

GELEŽINKELIO STOTYS. Varšuvoje yra penkios geležinkelio stotys. Kairiajame Vyslos krante yra 1. VIENOS STOTIS: (Foksal Varšavsko-Viedenski), traukiniai į Krokuvą, Vieną, Torunę, Berlyną ir Sosnowiecą. Policininkas prie išėjimo įteikia keleiviams metalinį bilietą su vagono numeriu. 2. KOVELIO STOTIS: (Foksal Var.-Kovelski) į pietvakarius nuo citadelės, traukiniai į Mławą (Marienburg), Liubliną, Kovelį (Kijevą) ir Maskvą (trys ekspresai kasdien; kiti traukiniai į Maskvą išvyksta iš Bresto stoties). 3. KALISZO STOTIS (Foksal Var.-Kaliski) netoli nuo Vienos stoties, traukiniai į Lodzę ir Kaliszą (ekspresai iš Bresto ir Kovelio stočių). Dešiniajame Vyslos krante, Pragoje, yra 4. SANKT PETERBURGO STOTIS (Foksal Var.-St. Peterburski), traukiniai į Vilnių, Dyneburgą ir Sankt Peterburgą. 5. BRESTO STOTIS (Foksal Var.-Brzeski), traukiniai į Brest-Litovską, Maskvą, Kijevą, Odesą, Granitzą (Vieną). Stotys sujungtos bendra linija.

VIEŠBUČIAI. *HOTEL BRISTOL, Krakowskie Przedmieście 44, pirmos klasės, kambarys nuo 3, pusryčiai 3/4, antrieji pusryčiai (12–15 val.) 1 1/2 ,

pietūs (17–20 val.) 2, už viską 1 rb.; *HOTEL DE L'EUROPE (Europejski), Krakowskie Przedmieście 13; GRAND-HOTEL BRUHL (Bruhlowski), Ulica hrabiego Kotzebue 12, POLONIA PALACE HOTEL, Aleje Jerozolimskie 53, naujas, priešais Vienos stotį, HOTEL DE ROME (Rzymski), Nowonsenatorska 1, dažnai lankomas kaimo ponų [...]

Pensionas *Wielhorska*, Jasna 4. Kambarys ir 1–4 maitinimai 1 1/4–1 1/2 rb. Jaunųjų moterų protestančių sąjungos *(Jungfrauenverein)* namai, Widok 20, ir *Home Français*, Warecka 15, skirti savarankiškai keliaujančioms mokytojoms ir merginoms.

RESTORANAI. *Hotel Bristol, *Hot. Bruhl* (Miuncheno arba Pilseno alus pilstomas iš statinės), **Hotel de l'Europe, Polonia Palace Hotel, Hot. de Rome, Versailles, Aleje Ujazdowskie; Hotel d'Angleterre: Cafe-Restaurant Ostrowski*, Marszałkowska, Złota gatvės kampas, pietūs (13–17 val.) 75 kap.; *Wróbel*, Mazowiecka 14, pietūs 50 kap., turi gerą vardą. VYNAS. *Lijewski*, Krakowskie Przedmieście 8; Eremitage, Widok ir Marszałkowska gatvių kampas, netoli Vienos stoties, plat du jour, 40 kap.; *Fukier*, vakarinėje Plac Staro Miasto dalyje (Nr. 27), sena užeiga, šioje kuklioje vietoje įkurta dar 1590 metais [...]

KAVINĖS IR CUKRAINĖS *(Cukiernie)*. Kavos stiklinė 15, arbatos stiklinė 10–15, šokolado stiklinė 20 kap.; taip pat šalti patiekalai ir alus. Lardelli, Nowy Świat 27, netoli nuo Aleje Jerozolimskie [...] Semadeni, Didžiajame teatre; [...] su pieno restoranu [...] Varšuvos konditerijos gaminiai geros kokybės. Gero pieno galima gauti didesniuose pieno restoranuose (Mleczarnia).

TEATRAI. *Didysis teatras* (Teatr Wielki) Teatro aikštėje (Plac Teatralny), operos ir baletai; ložė 6 3/4–14 rb., parteris nuo 1 rb. 40 iki 4 rb. 75 kap.; vasarą uždarytas. *Teatr Rozmaitości*, vakariniame Didžiojo teatro sparne, lenkų drama; *Teatr Polski* [...] komedija ir drama. *Mały Teatr*, Moniuszki 5, Filharmonijos pastate, šiuolaikinė drama. – Antra klasė: *Teatr Nowoczesny*, Boduena 4, [...] trumpos dramos, komedijos ir operetės (spektakliai 8 ir 10 val. vakare); *Naujasis teatras* (Teatr Nowy), tik vasarą; *Naujovių teatras* (Teatr Nowości), operetės ir komedijos, tik žiemą. – Lenkų vasaros teatras Saksų parke, parteris nuo 1 rb. 50 kap. iki 3 rb. 35 kap. – Varjetė teatrai. *Aquarium, Renaissance*. – Kabaretas. *Oaza*. – Cirkas, tik žiemą.

PRAMOGOS. *Vallée Suisse* (Dolina Szwajcarska), Ulica Szopena 5, su čiuožinėjimo riedučiais aikštele ir gera muzika vasaros vakarais (30 kap.), simfoniniai koncertai trečiadieniais ir šeštadieniais (50 kap.); *Bagatela*, operetės vasarą; žiemą Filharmonijos orkestras rengia koncertus beveik kiekvieną dieną Filharmonijos draugijos salėje.

PUSKARIETĖS (Dorożki). Važiavimas tam tikrose ribose (Rogatki) 20,

naktį (12–7 val.) 35, su dviem arkliais 35 rb. ir 50 kap.; bagažo vežimas 10 rb. ir 15 kap. už pūdą. – Paprastos vienkinkės puskarietės veža lėtai, tačiau dvikinkės, traukiamos gerų arklių, veža labai greitai. Dvikinkių, guminiais ratais puskariečių vežėjai tikisi 20–50 kap. atlyginimo [...]

ELEKTRINIAI TRAMVAJAI (kaina už važiavimą vienu ruožu, pirma klase – 7, antra klase – 5 kap.). Svarbiausieji susikirtimo taškai: Krakowskie Przedmieście (Mickevičiaus paminklas) Nr. 0, 1, 3, 5, 7, 9, 17, 18, 22; Aleje Ujazdowskie; Vienos stotis; Sankt Peterburgo stotis; Bresto stotis; Wilanówo stotis 0 (žiedinė linija), nuo Plac Zbawiciela per Marszałkowska, Złota, Karmelicka, Nalewki, Miodowa, Krakowskie Przedmieście ir Aleje Ujazdowskie iki Plac Zbawiciela; 7 1/4 mylios, per 62 min.

GARLAIVIAI. Nedideli keleiviniai garlaiviai (50 kap.), su restoranais denyje; išplaukia nuo Aleksandro tilto, plaukioja aukštyn ir žemyn Vyslos upe vasarą (gegužę–spalį), popiet ir vakarais [...]

BANKAI. *Valstybės bankas* (Bank Państwowy), Bielańska 10, dirba nuo 10–15 val; *Komercinis bankas*, Włodzimierska 27; *Diskonto bankas*, Ulica hrabiego Kotzebue 8.

KONSULATAI. Britanijos konsulas H.M. Grove, Służewska 3 (10–14 val.). Amerikos konsulas T.E. Heenan, Aleje Ujazdowskie 18 (10–15 val.). – Rusijos-Britanijos prekybos rūmų filialas.

GYDYTOJAI (kalbantys angliškai) Dr. Horodyński, Nowogrodzka 34; Dr. Raum (chirurgas), Bracka 5; Dr. Solman, Jerozolimska 63; Dr. Zaborowski (moterų), Jerozolimska 58. – PROTESTANTŲ LIGONINĖ *(Szpital Ewangelicki)*, Karmelicka 10 [...]

BAŽNYČIOS. Anglikonų pamaldos (11 val.) Hortensji 3; kapelionas: kun. H.C. Zimmerman – Liuteronų bažnyčia – Vokiečių reformatų bažnyčia – Romos katalikų bažnyčios atidarytos visą dieną.

KOLEKCIJOS IR KT. *Meno draugija*. Kasdien 10–15 val., įėjimas 30 kap. Chojnowskio kolekcija atidaryta kasdien 10–15 val., įėjimas 30 kap.

Belvederis atidarytas tik žiemą, kasdien, išskyrus šeštadienį, 10–15 val. Su nemokamais bilietais, kurie dalijami rūmų biure.

Łazienki, atidaryta kasdien, išskyrus šeštadienį, 10–18 val., per šventes 13–18 val., žiemą 10–15 val. arba 13–15 val.

Pramonės ir prekybos muziejus atidarytas kasdien, išskyrus pirmadienį, 10–15 val; įėjimas 20 kap., sekmadienį 5 kap.

Karalių rūmai atidaryti kasdien, išskyrus šeštadienį, 13–18 val.

Paveikslų galerija atidaryta antradienį, ketvirtadienį ir sekmadienį 11–15 val., nemokama.

Universiteto biblioteka atidaryta šiokiadieniais 10–16 val; per atostogas pirmadienį, trečiadienį ir penktadienį 11–14 val.

Willanowo rūmai atidaryti šiokiadieniais 14–18 val.

SVARBIAUSIOS ĮŽYMYBĖS (1 diena). Karalių rūmai; Krakowskie Przedmieście gatvės; Marszałkowska ir Saksų parkas; vaizdas nuo Liuteronų bažnyčios švyturio, Aleje Ujazdowskie, ypač vakarėjant; Karalių rūmai Łazienkose, Šv. Jono katedra; senamiestis; Aleksandro tiltas – Kas turi daugiau laiko, neturėtų praleisti progos nuvykti į Willanową.

Varšuva (Warszawa, Varšava; vok. Warschau, pranc. Varsovie; 320 pėdų), Varšuvos, arba Lenkijos, generalgubernijos sostinė, svarbus geležinkelio centras, įsikūrusi kairiajame Vyslos krante, 120–130 pėdų aukščio iškilumoje, kuri staigiai leidžiasi link upės, čia susiaurėja iki 1/4– 1/3 mylios pločio ir vakaruose susilieja su didžiule kalvota lyguma. Miestas turi 872 500 gyventojų, iš jų 150 00 protestantų, 300 000 žydų, ir galingą įgulą. Tai intelektinis Lenkijos centras, išoriškai labiau primenantis Vakarų Europos nei Rusijos miestus. Varšuvoje reziduoja generalgubernatorius, civilis gubernatorius, Graikų ir Romos katalikų bažnyčių arkivyskupai, Varšuvos karinės apygardos komendantas, čia dislokuoti 15-asis, 19-asis ir 23-iasis armijos pulkai, veikia rusiškas universitetas ir rusiška technikos kolegija. Miestą, kuris padalytas į dvylika policijos apylinkų (įskaitant Pragą), sudaro Senamiestis (Stare Miasto), Naujamiestis (Nowe Miasto) šiaurinėje dalyje, Wola, Mokotowas ir kiti priemiesčiai. Dešiniajame Vyslos krante įsikūrusi Praga. Per upę yra trys tiltai. Gatvėse verda gyvenimas; didžiausios prekyvietės rajonai yra Marszałkowska ir Krakowskie Przedmieście. Ištisus miesto kvartalus yra užėmę žydai, kurių dėmesio stoka švarai jau tapo priežodžiu. Varšuva yra klestintis pramonės centras (mašinų gamyba, medžio dirbiniai, oda, tabakas), taip pat čia vyksta intensyvi prekyba.[10]

* * *

Jeigu Rusijos valdžios pragaro mašina būtų be perstojo veikusi taip, kaip numatyta, lenkų ir visų kitų tautinių mažumų ateitis būtų teikusi maža vilties. Laimei, tos mašinos konstrukcija turėjo keletą esminių trūkumų. Atotrūkis tarp patvaldystės įgeidžių ir jų praktinio įgyvendinimo buvo toks pat neišmatuojamas kaip ir pati imperija. Gyvenimą dar pakenčiamą darė valdžios neveiksmingumo, kaprizų ir krikščioniškosios moralės likučių sąveika. Klestėjo korupcija, ypač žemesniuosiuose biurokratijos sluoksniuose. Eilinio

inspektoriaus griežtumą visuomet būdavo galima sušvelninti, jei tik greta nesisukiodavo vyriausiasis inspektorius. Rusui tarnyba lenkiškose gubernijose, tarp priešiškai nusiteikusių vietos gyventojų, nebuvo pats gardžiausias kąsnis. Siekiantys aukštų postų netrukdavo grįžti į sostinę, o apsnūdėliai bet kur gebėdavo susisukti patogią gūžtą. Geografiškai Varšuva nebuvo labai toli nuo Sankt Peterburgo, tačiau administraciniu požiūriu tai buvo viena iš „gūdžiausių provincijų", keistai „kurčia" caro balsui. Imperijoje, kurioje viešpatavo absoliutus centralizmas, užtekdavo vienos netikusios grandies visoje įsakymų vykdymo grandinėje ir bet kokią veiklą ištikdavo paralyžius. Valdininkai, kurių vienintelė užduotis buvo aiškinti įsakymus, dažniausiai juos interpretuodavo gana ekscentriškai, nelyginant savojo „aš" išraišką, arba suvis jų nepaisydavo. Visur, kur tik pasisuksi, sprendimus diktavo užgaidos. Begalinis atlaidumas reiškėsi nė kiek ne rečiau nei begalinis žiaurumas. Krikščioniškąsias vertybes labiausiai puoselėjo atsakomybę jaučiantys sluoksniai. Daugelio – nuo caro iki menkiausio valdininkėlio – sąžinėje politinė priedermė būti griežtam aštriai susidurdavo su krikščioniškąja priederme pasigailėti ir atleisti. Teisėjai, skelbiantys grėsmingus nuosprendžius maištų ar slaptosios veiklos organizatoriams, dažnai sušvelnindavo ar net panaikindavo bausmes jų bendrininkams. Kareiviai, paklusniai vykdantys įsakymus žiauriausiai susidoroti su sukilėliais ir išdavikais, kartu būdavo apdovanojami už didžiadvasiškumą ir pasiaukojimą. Dėl paprastam piliečiui visiškai nesuprantamų priežasčių vienas valdininkas sakydavo „taip", kitas – „ne". Štai jis – amžinasis rusų paradoksas. Patvaldystė jautėsi esanti teisi nenuilstamai kovodama prieš tas ydas, kurias pati skatino ir kurių pati buvo paralyžiuojama. Šis užburtas ratas buvo pernelyg smarkiai įsuktas, kad jį lengvai sustabdytum. Tačiau carizmas nebuvo nei toks baisus, nei toks tvirtas, kokį jį vėliau bandyta vaizduoti. Kad ir kokių beprasmiškai žiaurių priemonių jis kartais imdavosi, vis dėlto atlaidumo ir žmogiškumo parodydavo daugiau nei daugelis XX a. režimų.

Tačiau negalima palikti deramai neįvertinto neigiamo Rusijos im-

perijos vaidmens. Nepajėgdamas savo lenkiškų provincijų valdyti be sunkumų, kaip kad troško, caras lengvai galėjo užkirsti kelią visiems kištis į šiuos reikalus. Reakcingosios jėgos turėjo neribotus įgaliojimus ir veikė labai veiksmingai. Kariuomenė, policija, sienos, cenzūra, tvirtovės ir kalėjimai buvo skirti ne parodai. Vidaus fronte visus per pusantro šimto metų vykusius sąmokslus ir sukilimus pavyko numalšinti be didesnio vargo. Tarptautiniame fronte sėkmingai buvo vaidinamas carui tradiciškai tekęs kovotojo už teisingumą vaidmuo. Europos monarchijos stengėsi išvengti net menkiausio konflikto su milžiniška imperija, kurios brutali jėga buvo tarptautinės teisės ir tvarkos garantas. Kol Rusija, Prūsija ir Austrija turėjo bendrų reikalų, Lenkijos klausimo niekas nekėlė, o diplomatinius protestus buvo galima mandagiai atmesti. Patys lenkai neįstengė ką nors iš esmės pakeisti. Šiaip jau Rusijoje permainas paprastai sąlygodavo nebent išoriniai pralaimėjimai. Antai Aleksandro II reformas paskatino britų ir prancūzų kampanijos Kryme sėkmė, Japonijos pergalė Mandžiūrijoje leido įvykti 1905 m. revoliucijai, o po to atsirasti Dūmai. Vokietija, 1915–1916 m. visiems laikams išstūmusi caro valdžią iš lenkiškų provincijų, jau kitais metais pastūmėjo caro valdinius kilti į revoliuciją.

Kad ir kokia ženkli būtų buvusi socialinė ar ekonominė pažanga, ji negalėjo pakeisti politinės padėties. Besibaigiant XIX a. labai sparčiai ėmė didėti Rusijos Lenkijos vaidmuo ūkiniame imperijos gyvenime. Čia pramonė ir miestai pradėjo augti gerokai anksčiau nei centrinėje Rusijoje. 1914 m. gyventojų skaičius Varšuvoje jau siekė 900 000, Lodzėje – 230 000, Vilniuje – 193 000, Sosnowiece – 100 000. 1850 m. panaikinus vidaus muitų sieną lenkų gamintojams atsivėrė keliai į plačią Rusijos rinką. Po 1864 m., visiškai panaikinus baudžiavą, kaimo gyventojai galėjo laisvai keltis į miestus. Radosi miesto darbininkų klasė, greta klostėsi buržuazijos sluoksnis, kuriame nemažą dalį sudarė vokiečiai ir žydai. Naujosioms socialinėms grupėms priklausė apie trečdalis visų gyventojų. Jos pradėjo kurti naujas politines partijas – ir legalias, ir nelegalias. Tačiau šių procesų jokiu būdu negalima vadinti „žingsniu kelyje į nepriklau-

somybę". Nusistatymu neleisti lenkams atsiskirti Nikolajus II nė kiek nenusileido Nikolajui I, o lenkų galimybės įgyvendinti savo reikalavimus 1914 m. buvo ne didesnės kaip ir 1814 m. Tad tik Pirmasis pasaulinis karas, o ne pažanga, pagaliau nutraukė Rusijos viešpatavimą Lenkijoje.

Nepaisant visų akivaizdžių carizmo ydų, tenka pripažinti, jog lenkų diskriminacija nebuvo kraštutinė. Suprantama, lenkams caro valdžia atrodė esanti nusiteikusi vien prieš lenkus, žydams – vien prieš žydus, o ukrainiečiams – vien prieš ukrainiečius. Iš tikrųjų carizmas vienodai ir visu pajėgumu priešinosi apskritai bet kokiems nepriklausomos valios proveržiams. Šiaip jau pagal maskvėnų tradiciją labiausiai iš visų turėjo būti skriaudžiami patys rusai. Pasak Mickevičiaus, „O vargas toms tautoms, kurios apakę karia savuosius pranašus".[11] Pirmiausia valdžia stengėsi prispausti savo žmones. Joks lenkas, žydas ar ukrainietis negalėjo skųstis, kad su juo elgiamasi žiauriau negu su daugeliu rusų revoliucionierių, sektantų ar sąmokslininkų. Be abejo, niekas negali nuneigti, kad lenkų nepriklausomybės reikalavimai liko be atsako. Tačiau ir prielankumo, ir kančių jiems teko patirti vienodai su visais kitais. Objektyviai žvelgiant matyti, kad jų padėtis nebuvo blogesnė, skyrėsi tik lūkesčiai. Deja, lūkesčiai carizmui nerūpėjo.

Galiausiai Rusijos pastangos įsiurbti lenkiškas provincijas, žinoma, garbingai žlugo. Politinė integracija ne tik kad neprivedė prie visuomenės supanašėjimo, bet dar labiau ją poliarizavo. Visai kitaip nei Austrijoje ar Prūsijoje iki 1871 m., kur geras pilietis galėjo suderinti savo lenkišką patriotizmą su ištikimybe Habsburgams ar Hohencolernams, Rusijoje žmonės buvo priversti rinktis arba viena, arba kita. Tas, kuris ir toliau kalbėjo lenkiškai, išpažino katalikų tikėjimą, bendravo su lenkais, valdžiai automatiškai keldavo įtarimą. Norėdamas įrodyti esąs ganėtinai patikimas ir galįs imtis svarbių pareigų, lenkas privalėjo išsižadėti savo gimtosios kalbos, net ir namie, iš katalikybės ar judaizmo atsiversti į stačiatikybę, vengti giminių ir draugų. Tokiomis sąlygomis rusai ir lenkai buvo pasmerkti gyventi kiekvieni sau. Visuomeniniai ryšiai tarp šių dviejų tautų

visiškai susilpnėjo. Varšuvoje, Vilniuje, netgi mažesniuose miestuose lenkai laikėsi atskirai. Jie burdavosi į savo uždaras bendruomenes, vieni patys imdavosi verslo, steigė savo slaptas draugijas. Lenkų vaikai tuokdavosi tik tarp savęs, ir kiekvienas, kas išdrįsdavo sulaužyti nerašytas tautinio solidarumo taisykles, užsitraukdavo visų nemalonę. Gyvenimas lenkams nepaliko pasirinkimo: jie tegalėjo mylėti savo kraštą ir neapkęsti jo valdovų. Lenkai kuo nuoširdžiausiai stengėsi apsimesti, kad Rusija jiems neegzistuoja.

Žmonėms, kuriems neteko išgyventi nieko panašaus, sunku suprasti, ką reiškė Rusija ištisoms nepatenkintoms lenkų kartoms. To meto rašytojai dažnai apie sunkią savo tautos dalią kalbėdavo metaforomis ir iškalbingais aktyvios priespaudos įvaizdžiais, todėl ne visuomet jų žodžius galima priimti už gryną pinigą. Pasimokiusi iš sukilimų, Sankt Peterburgo valdžia nusprendė ne paspausti lenkus, kad jie visiškai paklustų, kaip kad Prūsijoje, o pabandyti nualinti juos išstumdama iš po kojų dvasinį ir kultūrinį pagrindą, kuris dar šiaip taip darė gyvenimą pakenčiamą. Autokratinėje 150 milijonų imperijoje, kur vis dažniau reikėdavo slopinti neramumus pačioje Rusijos širdyje, 15 milijonų lenkų negalėjo net vilties puoselėti, jog bus patenkinti jų kraštutiniai interesai. Jų pasipriešinimą sumota įveikti ne kulkomis ar žaliaminės odos botagais, bet dvasine priespauda, oficialiu ostrakizmu ir „vidine tremtimi". Svarbiausia pakirsti priešą psichologiškai, o ne fiziškai. Ši ilgų ilgiausia kova vyko ne triukšmingose gatvių barikadose, bet žmonių sąmonėje. Perpratęs šitokią baisingai klastūnišką padėtį, Józefas Piłsudskis Rusiją pavadino „Azijos žvėrimi, prisidengusiu europietiška kauke". Vėliau vienas iš Piłsudskio sekėjų, maršalas Śmigły-Rydzas, su baime svarstydamas pasirinkimą, kam paklusti – rusams ar vokiečiams, pasakė tai dar aiškiau. Jis gerai pažino rusų pasaulį, kuriame daugelis lenkų užaugo ir su kuriuo ne vienam teko taikstytis. „Vokietija sunaikins mūsų kūną, – sakė jis, – Rusija sunaikins mūsų sielą".[12]

Nenuostabu, kad Rusijos Lenkijoje daugelis gyveno apimti vienišumo, tuštumos, nusivylimo jausmų. Sankt Peterburgo valdžiai Pavyslio krašto problemos – amžinos skriaudos ir nepagydoma *ne-*

blagonadežnost (nepatikimumas) – rūpėjo ne per daugiausia. Lenkai Rusiją laikė dykyne, kurioje jiems brangūs dalykai buvo beverčiai. Labai tiksliai šiuos jausmus perteikė Adomas Mickevičius 1825 m. keliaudamas po pietų Rusiją:

AKERMANO STEPĖS

Aš įplaukiau į erdvę sauso okeano.
Vežimas tartum laivė žalumynuos narsto;
Tarp ošiančių bangų, kur žiedus srautais žarsto,
Iriuosi pro salas raudonojo bužano.

Tamsa tirštėja, niekur kelio nė kurhano.
Žvelgiu į dangų, ieškau žvaigždžių, mūs vedėjų;
Ten šviesiame ūke Aušrinė suspindėjo?
Tai blizga Dnestras, švinta ugnys Akermano.

Palaukim!.. Kaip tylu... Girdėt, kaip gervės traukia.
Nė sakalo akis jų ten neįžiūrėtų.
Girdžiu, kaip žiogas smilgoj supasi iš lėto,

Kaip krūtine slidžia žaltys per žolę braukia.
Įsiklausau tyloj... Išgirst ausis galėtų
Balsus iš Lietuvos. Važiuokim, nieks nešaukia.[13]

Rusija retai kada net ir aidą pasiųsdavo to, ką lenkai geidė išgirsti. Jų akyse Rusija buvo dykynė daugeliu prasmių.

Apskritai lenkų padėtis nekėlė Rusijoje didelės užuojautos. Didžiosios rusų literatūros epochoje, iki revoliucijos, dažnai būdavo aptarinėjami lenkų reikalai, tačiau retai kada palankiai. Tulžingumu, žinoma, niekas negalėjo prilygti Dostojevskio patologiškai neapykantai, tačiau jos atgarsių pasitaikydavo ne vieno kolegos rašytojo reiškiamose nuomonėse. Romane *Ana Karenina* Tolstojus Karenino lūpomis perteikė anuomet labai paplitusį rusų šviesuomenės požiūrį. „Lenkai, – tarė Kareninas, lyg norėdamas savo klausytojams paskelbti mažai žinomą faktą, – nėra rusai; bet dabar jie yra mūsų tautos dalis, jie turėtų būti surusinti jų pačių labui." Išties, tik labai skvarbus protas galėjo pramušti tą kietą tamsumo ir savimei-

lės apvalkalą ir po ramiu Rusijos lenkiškų provincijų paviršiumi įžvelgti giliai tūnantį nusivylimą, panieką ir neapykantą. Aleksandras Blokas, pats rusiškiausias iš visų rusų poetų, *Skitų* ir *Dvylikos* autorius, buvo vienas iš nedaugelio, kurie pažino ir šiek tiek suprato Lenkiją. Poeto tėvas Aleksandras Lvovičius Blokas buvo Varšuvos rusiško universiteto viešosios teisės profesorius. Kai jis 1909 m. lapkritį mirė, sūnus atlikdamas pareigą nuvyko iš Maskvos į laidotuves. Toji žiemos kelionė į „Rusijos ūkinį kiemą", į tą „Dievo apleistą ir žaizdotą kraštą", „sukumpusį nuo skausmo naštos ir tempiantį baisios prievartos jungą", jam paliko neišdildomą įspūdį ir įkvėpė parašyti *Atpildą*:

Žandarai, bėgiai, gatvės žibintai,
Žargonas ir nepakeičiamos žandenos
Ir štai paliegusios aušros spinduliuose
Paskendęs Rusijos lenkiškas galukiemis ...
Čia visa, kas jau buvo ir kas bus,
Apraizgiusi kerštingoji chimera;
Net pats Kopernikas atkeršyt siekia,
Palinkęs viršum tuščio žemės rutulio...
„Keršto! Keršto! – šaltas kaip švinas
aidas skamba virš Varšuvos.[14]

Nepraėjus nė šešeriems metams nuo Bloko apsilankymo Varšuvą užėmė vokiečių kariuomenė. Ne lenkų kerštas, bet pasaulinis karas privertė Rusiją atsisakyti užgrobtosios Lenkijos dalies.

TREČIAS SKYRIUS

PREUSSEN: Prūsijai atitekusi dalis

(1772–1918)

Žodžių junginio „Prūsijos Lenkija", kaip ir „Rusijos Lenkija", reikšmė nebuvo nusistovėjusi. Oficialiojoje vartosenoje taip paprastai būdavo vadinamas tik vienas regionas – Poznanės didžioji kunigaikštystė, nuo 1815 iki 1848 m. turėjusi šiek tiek autonomijos. Vienu tarpu „Prūsijos Lenkijos" terminas visiškai atitiko siauresnę – „Rusijos Lenkijos" reikšmę ir buvo vartojamas turint omeny Kongresinę karalystę. Platesne prasme „Prūsijos Lenkija" reiškė visas žemes, kurias Prūsijos karalystė buvo atplėšusi iš Lenkijos ir Lietuvos Respublikos – visą Poznanę (Didžiąją Lenkiją ir Kujaviją), Vakarų Prūsiją (Karališkąją Prūsiją) ir dvylika metų (1795–1807) Pietų Prūsiją (Mazoviją), Naująją Sileziją (Čenstakavą) bei Naująją Rytų Prūsiją (Suvalkus ir Balstogę). Kaip tik šis plotas Prūsijoje ir vadintas „mūsų lenkiškomis provincijomis".* Tačiau patys lenkai Prūsijos Lenkija vėliau vadino visas iki vienos Prūsijos karalystės provincijas, kuriose vyravo gyventojai lenkai arba kurios praeityje buvo vienaip ar kitaip susijusios su Lenkija. Taigi jiems tas terminas apėmė ir Sileziją su Pamariu, ir netgi Rytų Prūsiją. (Žr. 3 žem.) Didesnę XIX a. dalį šių provincijų gyventojai slavai nelaikė savęs lenkais ir dažniausiai vadinosi „lenkiškai kalbančiais prūsais". Šimtmečio pradžioje slenžėnų, kašubų ir protestantų mozūrų lenkiškumo jausmas buvo kur kas silpnesnis nei vokiškai kalbančių gdanskiečių.

* Nepaisant vėliau pasikeitusios nuostatos, ir Silezija, ir Pamarys anuomet buvo laikomi Vokietijos žemėmis ir 1818–1866 m. abi sritys buvo įtrauktos į Vokietijos sąjungą. Nuo 1834 m. *Zollverein* (Vokietijos muitų sąjungai), o nuo 1867 m. Šiaurės Vokietijos sąjungai priklausė visos Prūsijos karalystės provincijos.

3 žemėlapis. Prūsijos prisijungta Lenkijos dalis (1773–1918)

Naujaisiais laikais Prūsijos karalystės padėtis nuolat keitėsi. Jai teko išgyventi keletą esminių – tiek teritorijos, tiek konstitucinės sistemos – pokyčių. Frydricho II Prūsijos apšviestasis despotizmas baigėsi kartu su jo mirtimi 1786 m. Valdant Frydrichui Vilhelmui II (1786–1797) ir pirmoje Frydricho Vilhelmo III (1797–1840) valdymo pusėje – revoliucijų epochoje – monarchija nusilpo, buvo pralaimėta ne viena politinė kova, patirta teritorinių nuostolių. Prūsija prarado ir vėl atgavo Reino provincijas, neteko kai kurių lenkiškų provincijų – dalį jų vėliau taip pat susigrąžino; išgyveno aibę konstitucinių bei administracinių eksperimentų. Tačiau Vienos kongrese 1815 m. Prūsija atgavo savo tvirtybę ir nuo šiol iškilo kaip rimta Austrijos varžovė dėl viešpatavimo vokiškajame pasaulyje. Josios vaidmuo Vokietijos sąjungoje ir Vokietijos muitų sąjungoje taip pat smarkiai išaugo. Valdant Frydrichui Vilhelmui IV (1840–1861) baigėsi konservatyviosios reakcijos laikotarpis – Prūsija įžengė į reformų ir revoliucijų tarpsnį ir 1850 m. buvo priversta priimti konstituciją. Valdant Vilhelmui I (1861–1888) Prūsija pateko į Bismarcko rankas ir tapo besikuriančios Vokietijos imperijos šerdimi ir svarbiausiu bastionu. Po 1871 m. ji vis dar išlaikė savo atskirą valstybės struktūrą, tačiau didžiuma istorikų pripažįsta, kad Prūsijos interesus ir tapatumą visiškai užgožė visos Vokietijos interesai ir tapatumas. Ką ir bekalbėti, Vilhelmo II (1888–1918) imperializmas ir šovinizmas buvo visiška priešybė senosioms, blaivumu grįstoms Prūsijos valstybės tradicijoms.

Kaitaliojantis Prūsijos karalystės sienoms, nebuvo nusistovėjusi ir gyventojų lenkų santykinė dalis valstybėje. 1800 m., kai Prūsijai priklausė Varšuva, lenkai sudarė per 40 procentų visų karalystės gyventojų. Kurį laiką reali atrodė bendros vokiečių ir slavų valstybės perspektyva. Tačiau nuo 1815 m. lenkų procentinė dalis smarkiai sumažėjo. Nors absoliutus lenkų gyventojų skaičius ir toliau augo, jų santykinė galia ką nors lemti valstybėje be perstojo menko. 1905 m. trys milijonai lenkų sudarė labai negausią mažumą tarp 56 milijonų Vokietijos imperijos gyventojų.[1]

Kaip tik dėl to lenkai neturėjo pastovaus politinės veiklos foru-

mo. Iki 1848 m. tinkamiausia susibūrimų vieta savaime buvo tapęs Poznanės didžiosios kunigaikštystės seimas bei kitos valstybinės šios provincijos institucijos. Kurį laiką net atrodė, kad Didžioji kunigaikštystė galėtų imtis koordinuoti visose trijose padalytosios Lenkijos dalyse gyvenančių lenkų veiksmus. Vėliau, kunigaikštystei žlugus, visas dėmesys buvo sutelktas į „lenkų atstovus" Prūsijos Landtage Berlyne, o nuo 1872 m. – Vokietijos imperijos Reichstage.

Pagal vokiečių terminologiją, naujoji Prūsija buvo *Obrigkeitsstaat*, „autoritarinė valstybė". Tiesa, jai nepavyko sukurti nei mistinės ideologijos, nei darniai veikiančios absoliutizmo mašinos, tačiau jos pamatinė nuostata buvo aiški – aukščiausia yra valdovo arba jo vyriausybės valia. Visõs sistemos simboliu tapo ne griežtai apibrėžtos idėjos ar kokios nors institucijos, bet abstrakti ir grėsminga dogma – „prūsiška dvasia". Pasak vieno iš tų, kurie nekritiškai ja žavėjosi, „prūsiškumas buvo gyvenimo būdas, instinktas, potraukis [...] kur žmonės trokšta ir veikia tarytum viena nedaloma visuma [...] tai ne bandos instinktas, bet kažkas be galo tvirta ir laisva, ir visiškai nesuvokiama tiems, kas to nepatyrė.[2] Tai buvo tradicija, išaugusi iš trijų šimtų metų kovos už plačiai išsibarsčiusių Hohencolernų valdų sujungimą į vieną karalystę, kai nuolatinių pavojų akivaizdoje niekas nebuvo tikras dėl savo saugumo. Praktiniais sumetimais valstybė iki minimumo ribojo piliečių laisves bei gniaužė demokratines institucijas, vos tik jos atsirasdavo. Prūsijoje, kaip ir Rusijoje, monarchas įsakinėdavo, o žmonės jam paklusdavo.

Taigi Prūsijos autoritarizmas keliais svarbiais aspektais visiškai prilygo Rusijos patvaldystei. Antai itin gerbiama institucija buvo kariuomenė, kuri nuo pat Frydricho Vilhelmo I ir jo *lange Kerls*, arba „aukštaūgių grenadierių", laikų vaidino lemiamą vaidmenį Prūsijos kelyje į sėkmę. Stebino jos komplektuotė ir legendinė narsa, nuo Fehrbellino iki Sedano. Niekas negalėtų paneigti, jog Prūsijos militarizmas buvo ypatingos rūšies. Rusijos kariuomenė žiaurios prievartos metodus taikė ir civiliams gyventojams, ir savo pačios gretose, o Prūsijos kariai buvo išugdyti nuoširdaus entuziazmo dvasia. Veikiami Napoleono laikų Prancūzijos pavyzdžio, Scharnhors-

tas ir Gneisenau panaikino prievartinį verbavimą ir brutalią ankstesnių laikų drausmę. XIX a. prūsų kareiviai buvo ne tik geriausiai išmuštruoti visoje Europoje – jie turėjo geriausius vadus, buvo geriausiai maitinami, geriausiai apginkluoti ir žygiuodavo pagal geriausią pasaulyje karo muziką.

Prūsijos biurokratija irgi neatsiliko nuo Rusijos biurokratų. Prūsų inspektorius su savo *pince-nez* ir guminiu antspaudu buvo lygiai toks pat pajuokos ir baimės objektas kaip ir visur. Nelaimei, jis garsėjo ne tik kaip ribotas ir smulkmeniškas, bet kaip ir nepaperkamas.

Prūsijos policija lyg veidrodis atspindėjo viso biurokratinio aparato uolumą. Vidaus reikalų ministras savo policines pareigas derino su politinėmis funkcijomis: iki 1822 m. jis buvo vadinamas „valstybės kancleriu", arba premjeru. Neribota cenzūros galia, tučtuojau vykdomi areštai – šios priemonės buvo nukreiptos prieš visus politinius oponentus, nuo paprasčiausio žurnalisto, tokio kaip Karlas Marxas, iki aukšto rango dvasininkų, pavyzdžiui, Kölno ar Breslau (Vroclavo) arkivyskupų. Marxo revoliucines nuotaikas neabejotinai stiprino ir tai, kad apie šimtmečio vidurį vidaus reikalų ministro pareigas Berlyne ėjo jo uošvis Henningas von Westphalenas.

Prūsijos kariuomenę ir administracinį aparatą rėmė tradicinė valstybinę tarnybą turinčių aristokratų kasta. Junkeriai, kadaise padėję Hohencolernams įtvirtinti savo valdžią įvairiuose karalystės miestuose ar regionuose, ir toliau sudarė „karinės-autoritarinės citadelės" branduolį. Dalyvaudami visur – nuo senosios von Moltkės kariuomenės iki naujojo, XX a. 3-iajame dešimtmetyje von Seeckto įkurto reichsvero – jie veikė kaip tikri konservatyviųjų vertybių saugotojai ir sėkmingai atrėmė liberalizmo bei socializmo mestus iššūkius. Jų tradicijas genialiai pratęsė Otto Edwardas Leopoldas von Bismarckas-Schönhausenas, nuo 1862 m. Prūsijos ministras pirmininkas, o 1871–1890 m. ir reicho kancleris. XIX a. pabaigoje jų įtaka Vokietijoje ėmė silpti, tačiau ją sutvirtino naujai iškilusių pramonininkų aristokratų grupuotė – „kaminų baronai" Donnersmarckai, Hohenlohės, Lichnowskiai ir Schaffgotschai, kurie susikrovė milžiniškus turtus iš savo pramonės įmonių. Taip atsitiko, kad abu

tie sluoksniai daugiausia galios turėjo rytinėse provincijose – Pamaryje, Rytų Prūsijoje, Silezijoje, todėl lojaliosios aristokratijos įtakingumas tapo pagrindiniu lenkų vilčių išsipildymo stabdžiu.

Vis dėlto daugeliu bruožų gyvenimas Prūsijoje akivaizdžiai skyrėsi nuo kaimyninių imperijų. Pirmiausia Prūsija buvo *Rechtstaat* – politinė bendruomenė, kurios veiklą reguliavo įstatymai. Ir nors politinės institucijos čia niekuomet neperžengė „fasadinės demokratijos" rėmų, vis dėlto autoritarinės sistemos veikimas buvo sureguliuotas ir pagrįstas teisinėmis priemonėmis. Ji turėjo tvirtą, gerai sustyguotą ir veiksmingą biurokratinį aparatą, kurio struktūra ir veikla buvo plačiai žinoma ir kėlė visuotinį pasigėrėjimą; kartu tai buvo mašina, kurią vienodai sėkmingai buvo galima pasitelkti ne tik valstybei tvirtai valdyti, bet ir mažumoms bei priešiškai nusiteikusioms visuomenės grupėms slopinti. Taigi Rusijoje lenkai kentėjo nuo iracionalios ir įnoringos caro valdžios savivalės, o Prūsijoje jiems teko susidurti su perdėm tiesmuku smulkiųjų valdininkų pedantiškumu, kurį šie demonstravo kibte įsikibę jo didenybės įstatymo raidės.

Šalyje buvo toleruojamos įvairios religijos. Nors nebūtų klaida protestantizmą vadinti valstybine religija, ypač nuo 1817 m., kai buvo įkurta nacionalinė Bažnyčia, šiaip jau priklausymas vienai ar kitai religinei bendruomenei nebuvo kriterijus skiriant į aukštesnes pareigas visuomeninėje ar politinėje veikloje. Nuo XVII a. prancūzų hugenotų antplūdžio kalvinizmas Prūsijoje klestėjo nė kiek ne mažiau nei liuteronybė. Gal tik žydai prarado savo bendruomenės autonomiją, kurią jie turėjo Respublikoje. Tačiau tai netrukdė daugeliui jų iškilti ir užimti aukštą padėtį; kartu vyko intensyvi savanoriška asimiliacija. Iki 8-ojo dešimtmečio ir Romos katalikams iškildavo nebent tik neoficialių kliūčių. Tačiau 1873 m., kai į imperiją įsiliejo Reinlando ir Bavarijos katalikai, Bismarckas paskelbė garsiąją *Kulturkampf* (kovos už kultūrą) programą, kuri neturėjo precedento per visą ligtolinę Prūsijos istoriją.

Prūsijoje nuo seno gyvavo socialinio paternalizmo tradicijos. Į prūsiškąją etiką buvo giliai įsismelkusi pareiga rūpintis mažiau pa-

siturinčiais, silpnesniais bendruomenės nariais ir palengvinti jų padėtį. Ji atėjo iš XVII ir XVIII a. protestantiškojo pietizmo – čia anksčiau nei kur kitur pradėta steigti mokyklas, našlaičių ir pavargėlių prieglaudas, ligonines, kai Augustas Hermanas Francke ir jo sekėjų būrelis Hallės universitete ėmėsi mokyti praktinės krikščionybės dorybių. Kaip tik dėl to Prūsijos baudžiauninkų išlaisvinimas 1807–1823 m. buvo baigtas tuomet, kai Rusijoje dar nė nebuvo pradėtas. Paternalizmas pastebimai veikė abiejų politinio spektro kraštų veikėjų pažiūras: tai atsispindi Vroclavo žydo, valstybinio socializmo teorijos kūrėjo Ferdinando Lassalle'io (1825–1864) darbuose bei paties Bismarcko 1878 m. sukurtame socialinio draudimo plane, kuriame numatyta apginti darbininkų teises ligų ir nelaimingų atsitikimų atvejais, – jis gerokai pranoko savo laikmetį. Šios rūšies paternalizmas, ištraukęs socialinių skriaudų geluonį, tautinio išsivadavimo siekius nustūmė į politikos sritį.

Prūsijos kultūrinis gyvenimas klestėte klestėjo. Revoliucijų epochos Berlyną, dar vadinamą „Šiaurės Sparta" išjudino neregėtos literatūrinės ir filosofinės minties sprogimas. Kukliai atrodė Frydricho laikų švietėjų laimėjimai, palyginti su Kantu, Hamannu, Schlegeliu, Fichte, Hegeliu ir Schopenhaueriu (kuris gimė 1788 m. Gdanske kaip Lenkijos valdinys). Herderio, Niebuhro ir Rankės istorijos mokykla žavėjosi ir sekė visa Europa. Humboldtas, Chamisso ir Bunsenas minimi tarp gamtos mokslų, o Savigny ir Eichhornas – tarp teisės mokslų pradininkų. Kleistas, Lessingas ir Novalis prikėlė iš nuosmukio vokiečių literatūrą. Iš pradžių Karaliaučius, o vėliau Berlynas tapo intelektiniais Europos centrais. Jie traukė talentingiausius ir atkakliausius jaunuolius iš viso krašto ir iš svetur, kurių ne vienas vėliau atidavė savo jėgas Prūsijos labui. Intelektiniuose Henriettės Herz ir Rachelės Levin salonuose, greta filosofų ir poetų, sukiojosi taip pat politikai ir aristokratai. Šviesuomenė persiėmė klausimų kėlimo dvasia ir tai jau pačioje reformų laikotarpio pradžioje padarė didelę įtaką visoms gyvenimo sritims. Nepaisant autoritarinio režimo, visos politinės permainos būdavo kruopščiai apsvarstomos ir išsamiai aptariamos pačiu aukščiausiu lygiu. Ne

mažiau svarbu ir tai, kad Prūsija visokeriopai stengėsi palaikyti aukštą intelektinio gyvenimo lygį. Dėl tokių asmenybių kaip Treitschke, Mommsenas ar Maxas Planckas 1900 m. Berlynas pelnė garbę, nė kiek ne mažesnę nei 1800 m. Lenkų žemėse intelektinės minties raida nieko panašaus nepasiekė, tad didžiuma lenkų kultūrininkų neišvengiamai buvo įtraukti į vokiečių kultūros pasaulį.

Anksti Prūsiją pasiekė ir pramonės revoliucija. Pirmosios plieno gamyklos buvo pastatytos Ruhre XVIII a. 9-ajame dešimtmetyje ir Silezijoje 1794 m. Pirmasis geležinkelis nutiestas 1847 m. Pramonė ir miestų statyba iš pat pradžių atsidūrė vokiečių rankose, net ir lenkiškose provincijose. Tik jie vadovavo ir politiniams sąjūdžiams, kylantiems dėl ekonominių ar socialinių permainų. Socializmas apskritai, o ypač profsąjungų judėjimas, buvo grynai vokiečių reikalas, savo esme nukreiptas prieš visokį kišimąsi į Prūsijos valstybės reikalus. Net ir be oficialiosios politikos pastangų didžiumai Prūsijos lenkų atrodė, kad visos naujovės žengia koja kojon su germanizacija. Ši nuostata išsilaikė iki šimtmečio pabaigos, kai Silezijos bei Poznanės provincijos miestus užplūdo nauja nenutautusio lenkų proletariato banga ir kai dėl vadinamojo *Ostflucht*, arba „antplūdžio iš Rytų", didžiuma vokiečių pradėjo keltis į vidurines bei vakarines šalies provincijas. Tame mokslo ir pramonės amžiuje Prūsija galėjo didžiuotis turėdama vieną iš moderniausių Europos visuomenių, ir jos piliečiai lenkai netrukdomi galėjo raškyti čia subrandintus vaisius. Žemiškos gėrybės tapo svarbiausiu autoritarinės valdžios ramsčiu.

Sparčias socialinio ir ekonominio gyvenimo permainas iš esmės lėmė senos ir tvirtos reformų laikotarpio tradicijos. Steino, Hardenbergo ir Humboldto veikalai davė pradžią programoms, kurios buvo toliau tobulinamos ir plėtojamos ištisą šimtmetį. Per dešimtmetį, nuo 1808 m. iki 1818 m., žengti pirmieji išlaisvinimo iš socialinės priespaudos žingsniai, imtasi municipalinės reformos ir administracinių pertvarkymų: modernizuota kariuomenė, taip pat švietimo sistema – čia pradėti koordinuoti pradinio, vidurinio ir universitetinio ugdymo sektoriai. Konstitucinė reforma užtruko iki 1847 m.

Kaip tik dėl šio delsimo 1848–1850 m. buvo kilusi vienintelė rimtesnė krizė per visą naujųjų laikų Prūsijos istoriją. Skirtingai nuo absoliutinių monarchijų, kurias dėl laiku nevykdomų reformų ištikdavo vis naujos katastrofos, Prūsijos valdžios vykdoma politika tekėjo ramia srove, kurią retai kada kas sudrumsdavo. Šiuo požiūriu Prūsijos konservatizmas labai priminė Šviečiamosios epochos Britanijos torius, kurie reguliariai apgindavo esamą tvarką išmušdami ginklą savo radikaliesiems oponentams iš rankų. Išskyrus 1848 m., Prūsijos niekuomet nebuvo apėmusi visuotinė krizė, kurią lenkų nacionalistai būtų galėję išnaudoti savo separatistiniams siekiams įgyvendinti. Tokiomis aplinkybėmis lenkų politinės veiklos mastai buvo labai riboti. Todėl nenuostabu, kad jų, kaip atskiro darinio Prūsijoje, reikšmė per XIX a. sparčiai sumenko. Tiesą sakant, tokį ryškų tautinės savimonės atgimimą XX a. pradžioje sunkoka paaiškinti ankstesniųjų įvykių raida.

Vienos sutartis įpareigojo Prūsiją suteikti lenkams teisę į autonomiją karalystėje. Autonomijos niekada taip ir neturėjo Pamario, Vakarų Prūsijos ar Silezijos lenkai, o Poznanės didžiojoje kunigaikštystėje ji galiojo vos trisdešimt metų. 1815 m. sudarytos didžiosios kunigaikštystės plotas buvo apie 29 000 kvadratinių kilometrų, o gyventojų skaičius – 850 000. Aštuoni žmonės iš dešimties kalbėjo lenkiškai kaip savo gimtąja kalba. Privalomoje bajorų ištikimybės priesaikoje būdavo kreipiamasi į „Prūsijos valdomos Lenkijos dalies karalių". Kunigaikštystės vietininkas, arba *Staathalter*, kunigaikštis Antanas Radvila (Antoni Radziwiłł) buvo lenkas. Lenkų kalba buvo oficialiai vartojama mokyklose, teismuose ir valdžios įstaigose. Vietinis *Landrat*, arba seimas, renkamas bajorų, turėjo teisę teikti peticijas karaliui. Tačiau nuo 1831 m. ėmė rastis vis daugiau apribojimų. Panaikinta vietininko pareigybė. Naujasis *Oberpräsident* Edwardas Flotwellas pradėjo vykdyti naują griežtą politiką. Buvo konfiskuoti bajorų, parėmusių rusų valdomoje Lenkijoje kilusio Lapkričio sukilimo dalyvius ir pabėgėlius, dvarai. Paleistas išrinktas seimas. Imta aktyviai steigti vokiškas mokyklas ir draugijas. 1848 m., po nepavykusio Poznanės sukilimo, didžioji kunigaikštystė buvo

panaikinta. Į vėlesnius reikalavimus ją atkurti niekas niekuomet rimtai nebežiūrėjo.

Revoliucinis lenkų nacionalizmas nepritraukė daug šalininkų ir nebuvo sėkmingas. Poznanėje 5-ajame dešimtmetyje įsikūrė keletas svarbesnių organizacijų, tarp jų *Związek Plebejuszy* (Plebėjų sąjunga). 1846 m. vasarą Prūsijos valdomoje Lenkijos dalyje buvo suimti 254 žmonės už rengimąsi dalyvauti visos Lenkijos sukilime, kurį organizavo emigracijoje veikianti Demokratinė draugija. Po metų įvykusiame Berlyno teisme aštuoniems kaltinamiesiems, tarp jų ir Ludwikui Mierosławskiui, už išdavystę buvo paskelbtas mirties nuosprendis, bet liko neįvykdytas. Juos paleido 1848 m. kovo 20 d., prieš pat Berlyno revoliucijos pradžią, vykstant masinėms demonstracijoms. Mierosławskis išskubėjo tiesiai į Poznanę ir ėmėsi vadovauti Tautiniam komitetui, kuris buvo įkurtas slapčia nuo prūsų valdžios. Imta telkti vietinius lenkų milicijos būrius ir ginkluoti juos dalgiais. Tačiau šiuos įvykius vadinti revoliucija būtų per drąsu. Komitetas kėlė reikalavimus dėl veiksmingesnės autonomijos, o ne dėl nepriklausomybės; milicija buvo sukurta ne prieš Prūsiją, bet gresiančiam Rusijos įsiveržimui atremti. Balandžio 11 d. Jarosławieco paktu komitetas buvo paleistas, išgavus iš generolo von Williseno pažadą dėl atskiros lenkiškų žemių administracijos. Atsisakiusį išsiskirstyti Mierosławskio vadovaujamą milicijos būrį išvaikė prūsų kariuomenė. Frydrichas Vilhelmas IV savo seseriai carienei rašė: „Tikiuosi, jog dauguma sukilėlių pasitrauks į Lenkijos karalystę, kur Paskevičius galės juos pakarti". Carienė atsakė: „Pakark juos pats". Von Williseno pažadų niekas nė neketino tesėti. Didžioji kunigaikštystė tapo *Provinz-Posen*, o jos herbe nebeliko baltojo erelio. Prūsijos valdomoje Lenkijoje tai buvo pirmas ir paskutinis revoliucinis bruzdėjimas iki pat 1918 m. gruodžio.[3]

Lenkiškų provincijų integracija į vieningą Prūsijos valdymo sistemą buvo dalis proceso, vykusio visose karalystės žemėse nuo Reino iki Nemuno. 1850 m. naujoji konstitucija suteikė plačias įstatymų leidybos teises atgaivintam Prūsijos Landtagui, susidedančiam iš dvejų rūmų – aukštųjų *Herrenhaus*, arba Ponų rūmų, kuriuos su-

darė 240 paveldimas ir iki gyvos galvos einamas pareigas turinčių narių, skiriamų monarcho, ir žemųjų *Abgeordnetenhaus*, arba Atstovų rūmų, kuriuos sudarė 350–450 išrinktų deputatų. Karalius griežtai kontroliavo Landtago sušaukimą ir paleidimą, lygiai kaip ir *Staatsrat*, arba Ministrų tarybą, kariuomenę, teisėtvarką, civilines tarnybas ir vietinės valdžios organus. Netiesioginę rinkimų teisę turėjo visi vyrai, vyresni nei dvidešimt penkerių metų; jie buvo padalyti į tris kategorijas pagal turto cenzą. Kiekviena tokia grupė pirmiausia išsirinkdavo savo rinkikų kolegiją, kuri vėliau išrinkdavo deputatus. Pagal šią sistemą vienas pirmos kategorijos deputatas būdavo išrenkamas vidutiniškai 480 balsų, antros – 1920 balsų, o trečios – 9600 balsų. Tokia balsavimo tvarka neabejotinai buvo labai nepalanki valstiečiams ir darbininkams, o rytinėse provincijose iš pat karto akivaizdžiai veikė gyventojų lenkų nenaudai. Tik lenkų bajorijos balsas būdavo girdimas abejuose rūmuose. Nuo 1871 m. Prūsijos valdžią ėmė stelbti konfederacinė Vokietijos imperijos mašina. Kadangi Prūsijos karalius ir ministrai dabar prisiėmė centrinių visos imperijos institucijų vadovavimą, prireikė dar vienų rinkimų – į Reichstagą, arba Imperijos seimą. Nuo 1872 iki 1888 m. buvo pertvarkyta ir vietinė valdžia. Prūsija padalyta į 14 provincijų, iš kurių penkiose – Pamaryje, Poznanėje, Silezijoje, Vakarų Prūsijoje ir Rytų Prūsijoje – gyveno lenkai. Kiekviena provincija dar buvo suskirstyta į *Regierungsbezirke* (apygardas), o šios – į *Stadtkreise* (miesto apskritis) ir *Landkreise* (kaimo apskritis). Nors visų lygių institucijos – Landtagas, *Bezirksrat* (apygardos taryba) ir *Kreiserat* (apskrities taryba) – buvo renkamos demokratiškai, visus vykdomąsias funkcijas atliekančius valdininkus visuomet skirdavo centrinė valdžia, kuriai jie ir buvo atsakingi. Teritorijose, kurios nebuvo grąžintos Lenkijai 1918–1921 m., tos prūsų valdžios institucijos veikė iki pat nacistinio režimo pradžios 1933 m.

Prūsijos lenkų gyvenimo būdas ir galimybės labiau skatino susitaikymo su esama padėtimi, o ne revoliucines nuotaikas. Poznanėje žymiausias tokių nuotaikų skleidėjas buvo dr. Karolis Marcinkowskis (1800–1846), vietinis gydytojas ir filantropas. 1838 m.

jis įsteigė lenkų „Bazar" – čia buvo ir klubas, ir liaudies meistrų dirbinių parduotuvė, ir knygynas. 1841 m. jo rūpesčiu pradėjo veikti Pagalbos švietimui draugija, kuri remdavo stipendijomis neturtingus studentus. Marcinkowskio dvasiniais įpėdiniais galima laikyti Karolį Libeltą (1807–1875), buvusį revoliucionierių ir vieną iš kaltinamųjų Berlyno byloje, kurio pažiūros po nepavykusios 1848 m. avantiūros pasikeitė; Augustą Cieszkowskį (1814–1894), filosofą, įkūrusį neilgai gyvavusią Lenkų sąjungą; ir svarbiausia, Hipolitą Cegielskį (1813–1868), kuris iš kuklaus „Bazar" krautuvėlės pardavėjo tapo stambiu pramonininku ir didžiausio fabriko mieste savininku. Libeltas ir Cegielskis prisidėjo leidžiant vietinę spaudą ir abu buvo išrinkti į Prūsijos Landtagą. Jų vadovaujamas Poznanės lenkų judėjimas įgavo savo būdinguosius bruožus. Jis tapo itin santūrus ir buržuazinis, daugelyje sričių noriai mėgdžiojantis vokiškąsias vertybes. Poznanės lenkai sąmoningai stengėsi pranokti kaimynus vokiečius žaisdami jų pačių žaidimą. „Jeigu jūs esate namų šeimininkė lenkė, – ragino 1872 m. išspausdinto straipsnio autorius, – pralenkite vokietes – sumuškite geresnį ir švaresnį sviestą, išauginkite geresnes daržoves, vaisius, riebesnius naminius paukščius, išauskite geresnes drobes. Taip jūs išgelbėsite ne tik save, bet ir Lenkiją [...] Lavinimasis, darbas, tvarka ir taupumas yra mūsų naujieji ginklai."[4]

Svarbiausias vaidmuo teko švietimui. Padalijimų laikotarpiu Prūsijoje nebuvo nieko panašaus į Lenkijos Edukacinės komisijos kuruojamas mokyklas (kurios prūsiškuose šaltiniuose vis tiek paniekinamai vadintos „Potiomkino kaimais"). Tačiau nuo 1809 m., vadovaujant Humboldtui, pradėta kurti nuosekli trijų pakopų valstybinio švietimo sistema. Autoritetingi Hallės, Berlyno, Karaliaučiaus ir Vroclavo universitetai pritraukė ne vieną iškiliausią XIX a. protą. Visuose miestuose ir miesteliuose buvo atidarytos valdinės gimnazijos, teikiančios vidurinį išsilavinimą, o kiekvienoje parapijoje – pradinės mokyklos (*Volkschulen*). 1848 m. mokyklas lankė 82 procentai vaikų. Švietimo reformas, kaip ir daugelį kitų, Prūsijoje įkvėpė savitas liberalizmo ir autoritarizmo idė-

jų derinys. Viena vertus, visuotiniam švietimui labai pritarė pažangūs humanistai, kurie jį laikė svarbiausia kovos prieš vaikų darbą sudedamąja dalimi; kita vertus, ir kariuomenei buvo reikalingi raštingi kareiviai. Pedagogikos metodikai daugiausia įtakos turėjo Jeano-Henri Pestalozzio teoriniai darbai, o jo traktatas *Kaip Gertrūda moko savo vaikus* (1801), palikęs neišdildomą įspūdį Humboldtui, dar ilgai laikytas etaloniniu tekstu rengiant mokytojus. Teoriškai prūsų vaikai turėjo būti mokomi pasitikėjimo savo jėgomis ir saviraiškos ne primetant tam tikrų išorinių vertybių kodą, o kuriant atmosferą, kurioje atsiskleistų ir tobulėtų įgimti individo gabumai. Praktiškai jie patekdavo siaurapročių valstybiniuose institutuose parengtų mokytojų valion, o šie dažniausiai jausdavosi nelyginant Dievo pasiųsti seržantai, iš aukštybių nuleisti į kaimą verbuoti naujokų kultūrai. Tad jų misija atrodė gana dviprasmiška – ugdyti „nepriklausomos, savo vidaus balsui paklūstančios" asmenybės gerąsias savybes ir kartu – automatiškus lojalių, nuolankių valdinių refleksus. Ypač daug dėmesio buvo skiriama techniniam ugdymui. Vis dėlto labai aiški riba skyrė praktinių įgūdžių ugdymą bei profesinį mokymą pradinėse mokyklose, skirtą plačiosioms masėms, ir mokslinių tyrinėjimų dvasios puoselėjimą gimnazijose, pasiekiamą tik elitui. Lenkams daugiausia rūpesčių kėlė kalba. Tiesa, iki 8-ojo dešimtmečio pastangos užgniaužti lenkiškas mokyklas dar nebuvo labai ženklios, tačiau lygiai tokios pat menkos buvo pastangos jas remti iš valstybės fondų. Savo aukštojo mokslo įstaigų lenkai neturėjo; už Poznanės provincijos ribų tik vienoje valstybinėje Kulmo (Chełmno) gimnazijoje, Vakarų Prūsijoje, lenkų kalba buvo dėstomoji. Pradines lenkiškas mokyklas Prūsijos valdžia leido steigti visur, kur vyravo lenkakalbiai gyventojai, tačiau į mokymą lenkų kalba labiau žiūrėta kaip į pagalbinę priemonę mokyti vokiečių kalbos, kad vaikai tinkamai pasirengtų aukštesnėms, jau suvokietintoms klasėms. Panaši padėtis buvo susiklosčiusi Velse ar Vakarų Škotijoje, kur britų valdžia besąlygiškai teikė pirmenybę anglų kalbos mokymui. Nuo 1872 m. pradėta sistemingai vokietinti visais lygiais. 1911 m. vien Poznanės

provincijoje veikė 2992 mokyklos dviem milijonams gyventojų, tuo tarpu rusų valdomoje Kongresinėje karalystėje – vos 4000 mokyklų bemaž penkeriopai didesniam gyventojų skaičiui. Iki to laiko neraštingumas jau buvo visai likviduotas. Tačiau lenkų nepavyko galutinai suvokietinti. Lenkišką raštingumą diegė įvairios savanoriškos draugijos, iš kurių išsiskyrė Liaudies švietimo draugija (TOL), veikusi Poznanės provincijoje, ir ypač Liaudies skaityklų draugija (TCL), kuri nuo 1880 m. sukūrė dviejų tūkstančių lenkiškų bibliotekų tinklą nuo Bochumo iki Bydgoščiaus.

Patį vienareikšmiškiausią Prūsijos požiūrį į lenkus – tuo nėra ko stebėtis – suformulavo ne kas kitas, o pats Bismarckas. Kai rusų valdomoje Lenkijoje vyko Sausio sukilimas, tie, kurie vylėsi, jog Bismarckas vis dėlto įsikiš stodamas prieš Rusiją ir taip padės atkurti Lenkijos valstybę Prūsijos globoje, buvo paleidę ne vieną diplomatinę antį. Deja, jiems pritrūko įžvalgumo: dėl lenkų kancleris jau buvo labai aiškiai apsisprendęs. „Aš asmeniškai juos suprantu ir užjaučiu, – rašė jis 1862 m., – bet jeigu mes patys norime egzistuoti, nelieka nieko kito kaip tik juos likviduoti. Vilkas nekaltas, kad Dievas jį sukūrė tokį, koks jis yra; bet tai dar nereiškia, kad pasitaikius progai nederėtų jo nušauti". Kaip savo į Londoną pasiųstame pranešime tiksliai pažymėjo Britanijos ambasadorius Berlyne, Bismarckas buvo įsitikinęs, kad nepriklausomos Lenkijos atsiradimas „labai sukompromituotų" Prūsiją, tad buvo pasiryžęs eiti prieš lenkus, jeigu Rusijai nebūtų pavykę užgniaužti sukilimo. Šiek tiek vėliau, 1869 m., tokią savo nuostatą Bismarckas atskleidė visiškai atvirai. Kartą Landtage lenkų deputatas, cituodamas Macaulay'ų, Lenkijos padalijimus pavadino nusikalstamais ir pareikalavo pripažinti „lenkų teises". Tai išgirdęs, Bismarckas išdrožė nepakartojamą kalbą gindamas Prūsijos valdžios elgesį praeityje ir dabar:

Lenkijos Respublikos žlugimą ne tiek lėmė kitos valstybės, kiek neįtikėtina tuštybė tų, kurie atstovavo lenkų tautai, kuomet šioji buvo palaužta [...] Vokietijos dalyvavimas Lenkijos suluošinime buvo neišvengiamas pagal savisaugos dėsnį [...] Ponai, jeigu jūs diskutuojate dėl užkariavimo teisės, jūs, matyt, nesate skaitę savo šalies istorijos. Juk valstybės tik taip ir kuriamos

[...] Patys lenkai yra nusikaltę šimtus kartų užkariaudami kitus. Po Žalgirio mūšio niokotojai lenkai Vakarų Prūsijoje iš devyniolikos tūkstančių vokiečių kaimų tepaliko vos tris tūkstančius. Polonizacija buvo vykdoma ugnimi ir kalaviju, germanizacija – per kultūrą [...] (Mūsų dienomis) germanizacija pasiekė gražių laimėjimų [...] ir tai reiškia, kad mes skleidžiame ne vokiečių kalbą, o vokiečių moralę ir kultūrą, užtikriname garbingą teisingumo vykdymą, geresnį valstiečių gyvenimą ir miestų suklestėjimą. Valstietis iš niekinamo ir kilmingo tirono išnaudojamo vasalo tapo laisvu žmogumi, žemės, kurią dirba, savininku. Niekas jo daugiau nebeapiplėšinėja, nebent koks lupikautojas žydas. Vokiečių ūkininkai, vokiečių mašinos ir manufaktūros sustiprino žemdirbystę ir kaimo ekonomiką. Geležinkeliai ir geri keliai pakėlė visų gerovę [...] Mokyklos, veikiančios vokiškų mokyklų pavyzdžiu, teikia pradinį išsilavinimą visiems lenkų vaikams. Gimnazijose mokoma aukštesnių mokslų, bet ne sausais mechaniškais tėvų jėzuitų metodais, o tikra vokiška dvasia, kuri skatina žmones savarankiškai mąstyti. Karo tarnyba užbaigia tai, ko nepadaro mokyklos. Kariuomenėje jaunas lenkų valstietis išmoksta kalbėti ir skaityti vokiškai. Iš to, ką jis gauna būdamas kitų kareivių draugijoje ar eskadrone, ar bendraudamas su įgulų miestų gyventojais vokiečiais, jis pasisemia minčių, kurios ugdo ir išlaisvina jo skurdų ir sukaustytą protą [...] Užuot nuolatos dejavę, lenkai geriau apsidairytų aplinkui ir su dėkingumu priimtų visa, kas Prūsijai valdant buvo padaryta jų šaliai ir jos žmonėms [...] Poznanės provincijoje veikia mokyklos [...] gimnazijos [...] seminarijos, kurčnebylių prieglauda, namai protiškai atsilikusiems, sodininkų mokykla [...] Galiu didžiuodamasis pareikšti, kad buvusi Lenkijos Respublika dabar, Prūsijos valdoma, turi tokią gerovę, teisinę apsaugą ir visuotinį prisirišimą, kokių niekada nėra turėjusi ir apie kokius Lenkijos karalystėje niekas nė nesvajojo nuo pat jos istorijos pradžios [...] Lenkakalbiai Prūsijos valdiniai nebuvo sugundyti dalyvauti demonstracijose, kurias rengė bajorų, valdytojų ir darbininkų mažuma [...] Mūšio lauke Danijoje ir Bohemijoje mūsų lenkų kareiviai krauju ir tik jų rasei būdinga narsa parodė, kaip jie atsidavę karaliui [...] Visiškai nešališkai ir nenusižengdamas tiesai galiu jus užtikrinti, kad lenkų valdymas buvo gėdingai prastas, ir todėl niekuomet nebus atkurtas [...][5]

Prie šios temos jis sugrįžo 1871 m. balandžio 1 d. Neseniai prieš tai įvykusiuose rinkimuose Poznanė išsirinko dvidešimties „kietakakčių opozicionierių" bloką, kurie išdrįso kelti balsą prieš gresiantį didžiosios kunigaikštystės įjungimą kartu su visa Prūsija į Vokieti-

jos imperiją. Išsityčiojęs iš lenkų kunigų demagogijos per rinkimų kampaniją, kancleris šiems deputatams priminė, jog jie išrinkti atstovauti Katalikų bažnyčios interesams ir neturi „mandato šiuose rūmuose atstovauti lenkų žmonėms ar tautai". Paskui kandžiai ironizuodamas užsipuolė juos už ketinimus bendradarbiauti su Rusijos lenkais ir atkurti Lenkijos valstybę istorinėmis sienomis:

Vakarinėse Rusijos provincijose gyvena dešimt procentų lenkų, išsibarsčiusių po visą teritoriją. Jie yra arba buvusių užkariautojų palikuonys, arba persimetėliai iš kitų tautų. O devyniasdešimt procentų moka tik rusiškai, rusiškai kalba poterius, rusiškai rauda (ypač kai valdė lenkai) ir stoja rusų valdžios pusėn kovodami prieš lenkų bajorus [...] Tai tų šešių su puse milijonų lenkų vardu jūs reikalaujate valdžios dvidešimt keturiems milijonams ir dar tokiu tonu, kuris aiškiai byloja apie giliai įaugusią, žiauriausią tironiją bei pažeminimą, kad jums daugiau nebeleidžiama savavališkai išnaudoti tuos žmones [...] Ponai, norėčiau jūsų paprašyti susijungti su jūsų brolių dauguma Prūsijoje [...] ir kartu dalytis civilizacijos nauda, kurią jums siūlo Prūsijos valstybė [...] Sąžiningai atlikite savo priedermę mūsų bendrame darbe.[6]

Bismarcko argumentų svarumas abejonių nekelia. Tik kažin ar daug paguodos teikė tonas, kuriuo jie buvo dėstomi. Per kitus du dešimtmečius – kulturkampfo ir Kolonizacijos komisijos veiklos laikotarpį – vokiečių ir lenkų santykiai smarkiai pašlijo.

Nors kulturkampfas nebuvo nukreiptas vien tik prieš lenkiškas provincijas, jo padariniai čia netrukus buvo pajusti labiausiai. Ministerijos potvarkiu nuo 1872 m. vokiečių kalba tapo privaloma visose valstybinėse mokyklose, išskyrus tikybos mokymą. Lenkų kalbą uždrausta dėstyti net kaip svetimąją, taip pat nebeleista jos vartoti mokant, kaip anksčiau, vokiečių kalbos. Mokytojams užginta stoti į lenkiškas ir katalikiškas draugijas; dirbantiems nevokiškuose rajonuose skatinti buvo skiriama finansinė parama – vadinamieji *Ostmarkenzulagen*. Visi absolventai, įskaitant ir kunigus, turėdavo išlaikyti vokiečių kultūros egzaminą. Nuo 1876 m. vokiečių kalba tapo privaloma teismuose bei visose valstybinėse įstaigose – nuo pašto iki geležinkelio stoties bilietų kasos.[7] Buvo sugriežtinti įstatymai, reglamentuojantys imigraciją ir leidimą apsigyventi. 1885 m.

Prūsijos policija išvarė 30 000 lenkų ir Lenkijos žydų, neturinčių tinkamų dokumentų.[8] Šis vajus tęsėsi ir po 1890 m., nors Caprivis ir padarė šiokių tokių nuolaidų. Visa tai, kaip niekas kitas, tik dar labiau sustiprino lenkų tautinę savimonę.

Kulturkampfas veikė lenkų gyvenimą dar ir todėl, kad didžiuma jų buvo Romos katalikai.[9] Prūsų valdomos Lenkijos primas, Gniezno arkivyskupas Mieczysławas Ledóchowskis (1822–1902) į kompromisus su valdžia eidavo tik tuomet, kai josios reikalavimai būdavo neesminiai. 1872 m. jis sutiko, kad *Boże coś Polskę* nebūtų giedama per mišias. Tačiau, kai valdžios pasiųsti inspektoriai pradėjo kištis į tikybos mokymą mokyklose ir į teologijos seminarų vedimą, jis pasipriešino. Už tai 1873 m. kartu su kolega iš Reinlando, Kölno vyskupu, jis buvo suimtas ir įkalintas, o po dvejų metų ištremtas į Romą. Toks pat likimas ištiko devyniasdešimt lenkų kunigų, o kiek dar jų buvo nuolatos persekiojami. Šitaip užsimojęs Bismarckas tvirtai parodė, jog Prūsijoje lenkiškumas visuomet bus tapatinamas su katalikybe. Tatai nukreipė Silezijos lenkų tautinį judėjimą į radikaliųjų katalikų – Tychų kunigo Kapicos, kunigo Józefo Szafraneko (1807–1874) bei katalikų žurnalistų, tokių kaip *Katolik* redaktorius Karolis Miarka (1825–1882), – rankas. Represijos religijos, lygiai kaip ir švietimo, srityje turėjo visiškai priešingų padarinių, nei tikėtasi.

Tokia dviprasmiška politika, tiesą sakant, tik ir skatino lenkų tautinį atgimimą. Nors lenkų deputatai Landtage skundėsi dėl prieš lenkus nukreiptų veiksmų rytinėse provincijose, vokiečių deputatams viskas atrodė kitaip – jie buvo ne mažiau sunerimę dėl kylančios grėsmės jų viršenybei. Atvykėlis iš kito krašto, apsilankęs Ščecine XIX a. 9-ajame dešimtmetyje, kažin ar būtų pastebėjęs bent menkiausią lenkiškumą, gal šiek tiek jo būtų pajutęs Vroclave ar Gdanske. Tačiau Poznanėje, kaip ir daugelyje mažesnių miestų, esančių rytinėje ir pietrytinėje dalyje, lenkiškumo apraiškos, nors šiek tiek nustelbtos, vis dar buvo akivaizdžios:

POSEN

Viešbučiai (nė vienas neatitinka pirmos klasės). HOTEL DE DRESDEN, Wilhelms-Str. 21, kambariai su visais patogumais 3, įėjimas 1/2, pietūs 2 1/2, pusryčiai 3/4 M.; DE ROME, Wilhelms-Platz 1, su restoranu [...]; DE L'EUROPE, Wilhelms-Str. 1; DE FRANCE, Wilhelms-Str.15, dažnai lankomas lenkų [...]

Teatrai. STADT-THEATER, Wilhelms-Platz, drama ir opera; VICTORIA, Neustadter-Markt, tik vasarą; LENKŲ TEATRAS, Berliner-Str., tik vasarą.

Poilsis ir pramogos. Schilling ant Vartos kranto, už Schillings-Thor; *Zoologijos sodas ir Feldschloss Garten,* už Berliner-Thor; *Schweizerhof, Victoria-Park, Eichwald* (3M) [...]

POSEN, lenkiškai POZNAŃ, tuo pačiu vardu vadinamos provincijos sostinė, čia yra 5-ojo armijos korpuso būstinė, aukščiausios klasės gynybinė tvirtovė; 68 300 gyventojų (daugiau nei 1/2 vokiečiai, ir 1/4 žydai) ir 7000 vyrų įgula, įsikūrusi Cibinos ir Vartos santakoje. Tai vienas seniausių lenkų miestų, nuo X amžiaus pabaigos – vyskupų, o iki 1296 m. Lenkijos karalių rezidencija. Vokiečių imigrantai pavertė miestą svarbiu prekybos centru [...] viduramžiais Poznanė priklausė Hanzos sąjungai. Naujoji miesto dalis, visiška priešingybė senesniems ir skurdesniems kvartalams, ėmė kilti nuo 1815 m., kai Poznanė atiteko Prūsijai, – taip miestas buvo išgelbėtas nuo nuosmukio, į kurį jį įstūmė karai ir kitos nelaimės. Sekmadieniais ir per šventes gatves užplūsta ryškiais ir neįprastais rūbais vilkintys valstiečiai, ypač vadinamieji *Bamberger,* tolimi frankų imigrantų palikuonys, dabar visiškai nebesiskiriantys nuo tikrųjų lenkų.

Einant į miestą nuo Centrinės stoties atsiveria įspūdingas tvirtovės vaizdas [...] Toliau eidami Mühlen-Strasse [...] arba St. Martin-Strasse prieiname erdvią ir puošnią Wilhelms-Platz, prie kurios iš rytų pusės šliejasi *Stadt-Theater.* Priešais teatrą stovi paminklas 5-ojo armijos korpuso kariams, kritusiems prie Nachodo 1866 m. Wilhelms-Strasse kampe yra *Raczyńskių biblioteka.* Šį pastatą, papuoštą 24 dorėninėmis kolonomis ir talpinantį 30 tūkst. tomų, miestui padovanojo grafas *Raczyńskis* (atidaryta kasdien 17-20 val.) [...] Statmenai Wilhelms-Platz eina Wilhelms-Strasse, viena svarbiausių miesto magistralių [...] Šiaurėje ji baigiasi Kanonen-Platz, čia iškilęs įspūdingas naujasis *Karinio štabo pastatas,* priešais jį – paminklas 1870-71 m. karo atminimui, vaizduojantis Vilhelmą I prie Barwaldo [...] Toliau į pietų pusę yra Schlossberg su karaliaus rūmais, kuriuose šiuo metu saugomi miesto archyviniai dokumentai (atidaryta 9–13 val.) ir rinkiniai, priklausantys Poznanės provincijos istorijos draugijai. Pietiniame Wilhelms-Str. gale, Šv. Martyno bažnyčios šventoriuje stovi lenkų poeto Mickevičiaus paminklas (m. 1855).

Į rytus nuo Wilhelms-Platz yra ALTE MARKT [...] *Rathaus* Alte Markt teritorijoje buvo pastatyta 1508 m., o 1535 m. ją restauravo italų architektas Giovanis Battista di Quadro – jis pristatė lodžijas. Nuo 214 pėdų aukščio barokinio stiliaus bokšto atsiveria platus vaizdas [...] Kvartale, besidriekiančiame į šiaurės rytus, daugiausia gyvena žydai, viena iš jų sinagogų stovi Dominikan-Str. [...]

Poznanės priemiesčiai, esantys dešiniajame Vartos krante, vadinami *Wallischei* (lenkiškai Chwaliszewo) ir *Schrodka;* juose daugiausia gyvena lenkai, kilę iš vargingesniųjų sluoksnių. Toliau [...] stovi katedra, dabartinį savo vaizdą įgijusi 1775 m.; architektūros požiūriu ji nėra įdomi, tačiau čia galima rasti tikrų meno lobių [...] ištaigingą bizantinio stiliaus Aukso koplyčią, kurią 1842 m. pastatydino Lenkijos bajorų draugija, Raucho iš bronzos nulietas ir paauksuotas pirmųjų Lenkijos karalių skulptūras (jų palaikai yra sarkofaguose kitoje pusėje) [...]

Grafo Melżyńskio muziejus ir lenkų draugijos *Gesellschaft der Freunde der Wissenschafter* rinkiniai yra tame pačiame pastate, Mühlen-Str. 35. Čia yra tapybos darbų (menkos vertės ir abejotinos autorystės), biblioteka, monetų kolekcija, priešistorinių laikų eksponatų (atidaryta kasdien 12–17 val., kaina 1 M, sekmadienį – 10 pf; katalogai ir aprašymai tik lenkų kalba [...])

Netoliese esanti protestantų *Pauli-Kirche* buvo pastatyta 1867–1869 m.; *Fort Winiary* suteiks progą pasižvalgyti po apylinkes (bilietai parduodami komendanto kontoroje, Wilhelms-Platz 16; 15 pf).[10]

Griežtos priemonės, kurių imtasi tvarkant žemės nuosavybės reikalus, didelės sėkmės neatnešė. 1886 m. Bismarckas įsteigė Prūsijos kolonizacijos komisiją *(Ansiedlungskommission),* kuri turėjo skatinti vokiečius kurtis naujose žemėse. Valdžios manymu, tai buvo apsigynimo priemonė nuo drastiškojo *Ostflucht,* „antplūdžio iš rytų", dėl kurio per du dešimtmečius iki Pirmojo pasaulinio karo rytinėse provincijose galėjo nebelikti bemaž trijų milijonų vokiečių. Lenkų akimis, tai buvo agresyvi priemonė, kurios tikslas – išvyti juos iš savo žemių. Aprūpintai pradiniu 500 milijonų markių kapitalu komisijai buvo suteikta teisė supirkinėti tuščius dvarus ir vėliau juos parduoti valdžios patvirtintiems kandidatams. Tačiau per dvidešimt sptynerius savo veiklos metus (iki 1913 m.) ši komisija nepajėgė užkirsti kelio nei žemę dirbančių vokiečių ūkininkų absoliutaus skaičiaus, nei viso jiems priklausančio žemės ploto mažėjimui. Neretai

tekdavo vieno vokiečio žemę perduoti kitam. O didindama žemės kainą nuo 587 iki 1821 markių už hektarą, ji skatino savininkus parduoti žemę bet kam, kas tik norėjo pirkti – nesvarbu, vokiečiui ar lenkui. Išskyrus Notecės upės slėnį *(Netzedistrikt)*, kur apie 22 000 vokiečių šeimų sudarė tvirtą bloką, komisijos patirti nuostoliai viršijo laimėjimus. Kaip atsvara jos veiklai, 1897 m. buvo įkurtas Lenkijos žemės pirkimo bankas ir ne vienas lenkų žemės kooperatyvas. Lenkų Kredito asociacijų sąjunga, vadovaujama kunigo Piotro Wawrzyniako, 1913 m. jau vienijo bemaž 150 tūkstančių valstiečių. 1908 m. išleistas dekretas, įgaliojantis komisiją išvaryti netinkamus žemės savininkus, taip ir nebuvo pradėtas rimtai vykdyti.[11]

Kampanija, nukreipta prieš lenkų ūkininkus prūsų valdomoje Lenkijos dalyje, padėjo iškilti vienam iš tautos didvyrių Michałui Drzymałai (1857–1937). 1904 m. Drzymałai pavyko įsigyti žemės sklypą Wolsztyno apskrityje, tačiau Kolonizacijos komisijos nuostatai draudė jam, kaip lenkui, statytis savo žemėje nuolatinį gyvenamąjį namą. Norėdamas apeiti šį reikalavimą, jis įsikūrė čigonų gurguolėje ir daugiau kaip dešimtmetį atkakliai priešinosi teismų pastangoms išstumti jį iš šio sklypo. Byla plačiai nuskambėjo visoje Vokietijoje, apie ją rašė net ir kitų šalių spauda. Tokie tautiniai konfliktai buvo tipiški Prūsijoje, kur lenkų judėjime vyravo valstiečiai, o valstybės tarnautojai persekiodami juos itin skrupulingai laikėsi įstatymų.[12]

Susiklostė paradoksali padėtis – kulturkampfas ir Kolonizacijos komisijos veikla kaip tik pažadino tuos jausmus, kuriuos turėjo slopinti. Lenkams geriau nė negalėjo būti, juk be viso to vargu ar būtų Prūsijoje kilusi nors kokia lenkų judėjimo banga. Kol Vokietijos valdžia dar nebuvo nutarusi visaip kliudyti lenkams, į germanizaciją buvo žiūrima kaip į savaiminę lemtį, ištikusią visus Hohencolernų valdinius nevokiečius. Juk ir didžiuma to meto anglų bei amerikiečių šviesuomenės taip pat manė, kad visi neangliškai kalbantys jų šalių gyventojai ilgainiui taps anglakalbiais. Kultūrinis homogeniškumas buvo laikomas pagrįsta modernios civilizacijos būtinybe. Antai anglų poetas ir pedagogas Mathew Arnoldas, kurio, kaip mokyklų inspektoriaus, oficialus memorandumas daugiausia rėmėsi

vokiečių švietimo sistemos pažinimu, visiškai pateisino užmačias „praryti atskiras provincijose gyvenančias tautas". Nors labai domėjosi Velso istorija ir net buvo parašęs darbą apie keltų literatūrą, jis tvirtai laikėsi nuomonės, kad „kuo greičiau velsiečių kalba išnyks [...] tuo geriau". Švietimo ministrai, kurie vis smarkiau stūmė anglų kultūrą į pradines Velso mokyklas, pasak jo, nusipelno pagyrimo. Todėl prūsų valdomoje Lenkijoje vykdomos germanizacijos politikos esą negalima vienareikšmiškai laikyti tik barbariška. Daugeliu atžvilgių ji priminė panašias visuomenės modernizavimo programas, paplitusias visoje Europoje (arba, *mutatis mutandis*, polonizacijos kultūrinę programą, kurią ėmėsi įgyvendinti nepriklausoma Lenkija tuoj po 1918 m.). Neįprasta čia, matyt, buvo tai, kaip skrupulingai ir nelanksčiai toji politika vykdyta ir kaip stipriai būtent dėl to jai priešinosi lenkai.

Nuo tada tapo aišku, kad naujasis Vokietijos reichas lenkų tautai bus kur kas nepalankesnis, negu buvo senosios Prūsijos režimas. Žvelgiant atgal, lemtingais persilaužimo metais galima laikyti 1871-uosius. Tada Versalio rūmuose Vokietijos imperija paskelbė deklaraciją, kuri keldama grėsmę visai Vakarų Europai metė šešėlį ir Rytams. Nuo šiol geras prūsas privalėjo būti ne tik ištikimas savo karaliaus tarnas; jis turėjo pateisinti savo kaip „geriausiojo iš vokiečių" vardą. Vokietijos žemėms susijungus į imperiją, vokiškumą imta laikyti kertiniu garbingumo ir padorumo akmeniu, ir šis požiūris buvo įtvirtintas precedento neturinčiu būdu. Ankstesniais dešimtmečiais niekam nekilo mintis, kad lenkų tautybės valdiniai būtų menkesni Prūsijos gyventojai nei vokiečių, danų, prancūzų ar lietuvių tautybės valdiniai. 1813 m. kovo 17 d. Vroclave, garsiajame kreipimesi *An mein Volk (Į savo tautą)* Prūsijos grįžimo į karą prieš Napoleoną proga, Frydrichas Vilhelmas III ypač pabrėžtinai kreipėsi į kiekvieną savo karalystės tautą – brandenburgiečius, prūsus, slenžėnus, lietuvius – kviesdamas suvienyti jėgas prieš bendrą priešą. Kreipimosi autorius valstybės kancleris Theodoras von Hippelis anuomet nusprendė, jog lenkiškai kalbančių gyventojų ar vokiečių neverta atskirai minėti. Ne-

mažai tų laikų faktų byloja, kad lenkakalbiai karaliaus valdiniai save laikė ne „Prūsijos lenkais", bet „Lenkijos prūsais" – toks pavadinimas vėlesniais laikais būtų skambėjęs prieštaringai. Mintis, jog karalystės gyventojus būtų galima skirstyti pagal kalbą, kuria jie kalba, buvo visiškai svetima ikitautinei epochai. 1835 m., atsiliepdamas į vieną iš ankstyviausių pastangų suskaičiuoti gyventojus pagal kalbas, Łęgowo, esančio Mozūrijoje, dvarininkas Samuelis von Polenzas raštu pateikė tokią ataskaitą:

Šiame dvare yra 52 vyriškos giminės ir 59 moteriškos giminės asmenys, kurie kalba ir lenkų, ir vokiečių kalbomis. 8 vyriškos giminės ir 11 moteriškos giminės asmenų gerai kalba tik lenkiškai, bet gali keletą žodžių pasakyti ir darkyta vokiečių kalba; 15 vyriškos giminės ir 12 moteriškos giminės asmenų kalba vien vokiškai; vienas vyriškis kalba vokiškai, lenkiškai, prancūziškai, lotyniškai ir truputį graikiškai; dar vienas kalba vokiškai, lotyniškai, prancūziškai ir hebrajiškai; ir dar vienas kalba rusiškai; ir dar 16 vyriškos giminės bei 19 moteriškos giminės asmenų kol kas nei kalba, nei skaito jokia kalba, tik rėkia ir čiauška [...][13]

Akivaizdu, jog valdininkas, turintis nustatyti vokiškai kalbančių gyventojų skaičių, būtų suklydęs, jeigu pasirėmęs tokia ataskaita būtų užrašęs 75 „vokiečius" ir 20 „lenkų" (įskaitant ir vieną rusą). Kita vertus, lygiai taip pat klaidinga būtų buvę teigti, jog daugumą sudarė lenkai. Jie buvo sykiu ir lenkai, ir vokiečiai, tačiau kad ir kokia kalba kalbėjo, pirmučiausia visi buvo prūsai. Toks skirstymas, kuris visiems atrodė savaime suprantamas valdant Frydrichui Vilhelmui, buvo neįsivaizduojamas Vilhelmo laikais.

Taigi per XIX a. lenkų ir vokiečių nacionalizmo santykis pasikeitė iš esmės. Iki 1848 m. lenkai ir vokiečiai vieni kitus laikė sąjungininkais kovoje prieš dinastines imperijas. Vokietijos suvienijimo idėją kėlė kairieji Prūsijos politikai, palaikė liberalioji opozicija, bet jos baiminosi konservatyvusis dvaras ir vyriausybė, ji atrodė visai suderinama ir su Lenkijos nepriklausomybe. Karlas Marxas buvo vienas iš daugelio pažangiųjų vokiečių, kuris, sujaudintas 1831 m. sukilimo tragedijos ir 1847 m. Berlyno bylos, lenkų ir vokiečių siekius išdėstė toje pačioje programoje:

Lenkų tautos nepriklausomybė niekam nėra tiek svarbi kiek mums, vokiečiams. Kas remia reakcijos jėgas Europoje nuo pat 1815 m., jei ne dar nuo anksčiau – pirmosios Prancūzijos revoliucijos? Rusijos, Prūsijos ir Austrijos Šventoji sąjunga. O kas tą Šventąją sąjungą suvienijo? Lenkijos padalijimai, iš kurių pasipelnė visos trys šio sąjungos šalys.

Žinoma, esminis dalykas yra sukurti ne kokią nors apgailėtiną Lenkiją, bet stiprią ir gyvybingą valstybę. Ji turėtų atgauti bent jau 1772 m. valdytą plotą, apimantį didžiųjų upių baseinus ir žiotis, taip pat jai turi atitekti platus Baltijos jūros pakrantės ruožas.

Pats Marxas šio požiūrio nepakeitė visą likusį savo gyvenimą. Tačiau 1848 m. išaušo netikrumo era. Tais metais vokiečių liberalai nepraleido progos paskelbti, esą Poznanės lenkai kliudo Vokietijai susivienyti. Į tai labai aštriai sureagavo Friedrichas Engelsas. Marxui adresuotame 1851 m. gegužės 23 d. laiške Poznanės klausimu jis išreiškė nuomonę, kuri vos prieš trejetą metų būtų atrodžiusi visiškai nepriimtina:

Juo labiau gilinuosi į istoriją, juo aiškiau matau, kad lenkai, kaip tauta, yra visiškai *foutu* ir kad jie gali būti naudingi tik kaip įrankis, kol pati Rusija įsitrauks į agrarinę revoliuciją. Kai tai atsitiks, Lenkijai nebeliks jokio *raison d'être*. Per visą savo istoriją lenkai taip nieko ir nenuveikė, tik krėtė bjaurias, kiršinančias kvailystes. Kažin ar įmanoma prisiminti bent vieną atvejį, kada net ir santykiuose su Rusija Lenkija būtų pasiekusi nors kokios pažangos ar atlikusi nors kokį istoriškai reikšmingą veiksmą [...][14]

Skirtumas tarp 1848 m. Marxo ir 1851 m. Engelso samprotavimų aiškiai atspindi tada vokiečių sąmonėje vykusias permainas. Vėliau Engelsas, solidarizuodamasis su Marxu, savo išpuolio prieš lenkus atsižadėjo. Tačiau didžiuma vokiečių buvo dviveidžiai. Bismarcko veikiami Vokietijos susivienijimui pritarė Prūsijos dešinieji, o po 1871 m. suvienytu ir pergalę švenčiančiu reichu vienodai džiaugėsi ir kairieji, ir dešinieji. Bet koks bandymas suabejoti imperijos vientisumu buvo laikomas išdavyste, keliančia grėsmę visuotiniam saugumui ir gerovei. Į nacionalistinius debatus Prūsijos valdantieji sluoksniai žiūrėjo iš aukšto, nesikišo, visokio plauko nacionalizmas – lenkiškas ar vokiškas – jiems atrodė vulgarus, nereikalin-

gas, žeidžiantis orumą. Tačiau juo labiau prūsai pasidavė naujojo reicho kūrimo entuziazmui, tuo labiau stiprėjo vokiečių priešiškumas lenkų nacionalizmui. Lenkai atsakė tuo pačiu.

Per kelis paskutinius dešimtmečius iki Pirmojo pasaulinio karo nacionalistinis nusiteikimas paaštrėjo abiejose pusėse. Vokiečių stovykloje sparčiai progresavo isteriškas Vilhelmo epochos šovinizmas. 1894 m. Poznanėje įsteigta *Deutscher Ostmarkenverein* (Vokiečių draugija rytinių provincijų reikalams), kurios tikslas buvo skleisti vokiečių kultūros nešamą gerovę ir ginti vokiečių interesus. Ši organizacija, lenkų praminta „Hakata" pagal pirmąsias jos trijų dvasinių vadovų raides (F. Hansemann, H. Kenenmann, H. Tiedemann), greitai įgijo galingos ekstremistinės grupuotės reputaciją. Kai kurie jos lozungai priminė vėlesnes nacistines kalbas apie vokiečių *Lebensraum*.[15] Antilenkiškos nuotaikos stiprėjo net ir menkiausiose smulkmenose. Iškabinti vokiški gatvių pavadinimai, įstaigų iškabos, net užrašai kapinėse ar viešuosiuose tualetuose. Inowrocławas virto Hohenzalza, panašiai pasielgta su daugeliu kitų vietovardžių. Premijos pradėtos mokėti ne tik mokytojams, bet ir kitiems vokiečių valdininkams, atvykusiems dirbti į rytines provincijas. Palyginti su kitais imperijos miestais, Poznanėje buvo daugiausia valstybės tarnautojų. Specialiai buvo dotuojamas geležinkelių tiesimas, mokyklų, bibliotekų ir muziejų statyba. Kokių tik būdų nesigriebta siekiant kurstyti ir išpūsti vokiečių nesaugumo jausmą. Šovinistinėms nuotaikoms pasidavė net ir socialistai. Maxas Weberis, kuris trokšdamas įrodyti savo lojalumą įstojo į Pangermanijos sąjungą, kartą viešai pareiškė: „Tik mes, vokiečiai, galėjome padaryti žmones iš tų lenkų."[16]

Lenkų stovykloje tautiniai jausmai ėmė skverbtis net į tas bendruomenės grupes ir teritorijas, kurios lig tolei vargu ar laikė save lenkiškomis. Lenkų tautinis sąjūdis, vokiečių oficialiai vadintas *Agitationspartei*, giliai įleido šaknis visose lenkiškose provincijose. Didžiojoje Lenkijoje jis įgavo tikra to žodžio prasme visuotinio judėjimo mastą. 1901 m. gegužę netoli Poznanės esančios Wrześnios mokykloje buvo paskelbtas streikas prieš reikalavimą vartoti vokiečių

kalbą per tikybos pamokas. Moksleiviai, neatėję į pamokas, buvo nuplakti. Tėvai, parėmę savo vaikus, pateko į kalėjimą. 1906-1907 m. panašūs streikai apėmė bemaž pusę šios provincijos mokyklų. Silezijoje 10-ajame dešimtmetyje pasirodė lenkiška spauda, o W. Korfanty (1873–1939) bei Adamas Napieralskis (1861–1928) buvo pirmieji lenkų deputatai Reichstage. Tarp kašubų paplito dar negirdėtas šūkis, kurio autorius yra poetas Hieronimas Derdowskis: „Nebus Kašubijos be Lenkijos – nebus Lenkijos be Kašubijos". Mozūrijoje, Olsztyne, 1890 m. išrinktas pirmasis lenkų deputatas į Landtagą. Turint omeny ankstesnę kartą, sunku patikėti, kad tautinis atgimimas būtų galėjęs taip plačiai pasklisti.

Pašalietis, stebintis visa tai iš išorės, veikiausiai matė neabejotiną lenkiškojo ir vokiškojo nacionalizmo išraiškos panašumą. Ir lenkai, ir vokiečiai skleidė mitus apie savo tautos kraujo ir kultūros išskirtinumą, abeji buvo įtikėję unikalia savo tautos misija skleisti civilizaciją Rytų Europoje, abeji vieni kitus laikė „reakcinga" kliūtimi atgauti savąsias „teises" ir „senųjų protėvių žemių" uzurpatoriais. Lenkų bajoras, pardavęs dvarą Kolonizacijos komisijai, lygiai kaip ir vokietis, paėmęs į žmonas lenkę, būdavo pasmerkiamas kaip savo tautos atmata.

Fin de siècle epochos Prūsijoje stiprėjantį lenkų ir vokiečių antagonizmą kurstė ir istoriniai simboliai. Rytinių provincijų vokiečiai, sujaudinti ir įkvėpti vėlyvojo gotiškojo romantizmo vaizdinių, negalėjo atsispirti pagundai laikyti save palikuonimis Teutonų riterių – visada pasirengusių mūšiui, narsių ir atsidavusių karžygių, kurių saujelė šauniai atremdavusi pagonių gaujų antpuolius. Neatsitiktinai oficialiai besilankantį Prūsijoje imperatorių Vilhelmą II Malborke pasitiko pareigūnai, vilkintys šarvų marškiniais, šalmais ir kryžiuočių apsiaustais. Sakydamas kalbas, kuriose pabrėždavo šlovingą „Vokietijos Rytų" praeitį, jis puikiai parinkdavo frazes, kad užgautų pažeidžiamus lenkų jausmus. Lenkai su įkarščiu priimdavo jiems metamą iššūkį. Kas galėjo labiau pakelti jų dvasią, jei ne viduramžių kovų priminimas, kai Lenkijos karalystė švęsdavo pergalę po pergalės. Mokslininkai ir žurnalistai kaipmat vėl atgaivino

XIV ir XV a. karų dvasią populiarių ano meto laikraščių ir žurnalų puslapiuose. 1900 m. Henrykas Sienkiewiczius paskelbė savo populiarųjį romaną *Krzyżacy (Kryžiuočiai)*, lenkų *Aivenhą*, kurio jaunasis herojus Zbyško ryžtasi beprotiškai drąsiems žygiams, kad iš niekingojo didžiojo magistro gniaužtų išvaduotų savo mylimąją Danusią. 1910-aisiais, Žalgirio mūšio penkių šimtų metų jubiliejaus metais, buvo paskelbtas visuotinis vajus rinkti lėšas paminklui, kuris įamžintų šią Lenkijos pergalę. Oficialaus priešiško nusistatymo išvyti iš Prūsijos, šio vajaus organizatoriai buvo priversti statyti paminklą Austrijos valdomoje Galicijoje, Krokuvoje. Čia liepos 15 d. jį atidengė Ignacas Paderewskis, veržliai skambant giesmei, kuriai eiles kaip tik šia proga parašė Marija Konopnicka:

Neišsižadėsime protėvių žemės,
Neleisime nutildyti mūsų kalbos.
Lenkų mes tauta, lenkų žmonės,
Karališkoji giminė Piastų.
Neleisim, kad suvokietintų priešas...
Tepadeda mums Dievas!

Lig paskutinio kraujo lašo
Ginsime savo Dvasią,
Kol pelenais ir dulkėmis nusės
Kryžiuočių sukelta audra.
Tvirtove mums bus slenkstis kiekvienas ...
Tepadeda mums Dievas!

Nespjaudys vokietis į veidą,
Neatiduosim jam vaikų.
Mūs kariai su ginklu kils į kovą
Ir vadovaus mums etmono dvasia.
Pradėsim vos tik aukso ragas nuskambės...
Tepadeda mums Dievas![17]

Nepaisant taip aiškiai reiškiamos neapykantos, Vokietijoje gyvenusių lenkų politiniai siekiai išliko kuklūs iki pat galo. Lojalumas Prūsijai nė kiek nesumenko – visų pasitenkinimą kėlė vokiečių valdžios laiduojama materialinė gerovė; tuo tarpu neapykanta Rusijai buvo

visuotinė.[18] Kai konfliktas tarp dviejų didžiųjų imperijų darėsi vis labiau neišvengiamas, vėl įsižiebė viltis atkurti Lenkiją, bet ją gerokai temdė Rusijos įsiveržimo baimė, juolab kad rytinėms provincijoms ši grėsmė buvo akivaizdi. Reichstage lenkų frakcija išliko visuomeniškai konservatyvi ir taktiškai atsargi. Caprivio administracijoje, mainais už grynai formalias nuolaidas, lenkų deputatai taip nuspėjamai vienodai balsuodavo pritardami vyriausybei, kad jų lyderiui Józefui Teodorui Kościelskiui (1845–1911) buvo suteiktas „vokiečių admirolo" vardas. 1914 m. lenkų frakcijos nariai nė nemirktelėję balsavo už kreditus karo reikmėms. Jų pritarimą Centrinių valstybių veiksmams palaimino arkivyskupas Likowskis. Prasidėjus karui pasitaikydavo, kad lenkų naujokai, tarnaujantys vokiečių kariuomenėje, rašydavo namo laiškus karštai tikėdami, kad jų pralietas kraujas atneš Lenkijai nepriklausomybę. Nemažai jaudulio sukėlė vokiečių kariuomenės įsiveržimas į Varšuvą 1915 m. rugpjūtį; tų pačių metų gruodžio 18 d. patenkintas savim Reichstagas teikėsi atsižvelgti į reikalavimus atkurti Kongresinę Lenkijos karalystę Vokietijos globoje. Tačiau niekas nė nemanė prie karalystės prijungti Prūsijos valdomų lenkiškų provincijų; niekam neatrodė, jog būtų įmanoma jas atplėšti nuo Prūsijos. Per visą Didįjį karą šimtai tūkstančių lenkų žygiavo skambant maršui *Preussens Gloria*, su vienintele mintim galvoje – pataikyti į taktą. Pamario, Silezijos, Prūsijos, Poznanės pulkai kariavo visuose frontuose, netgi pasižymėdavo mūšiuose. Ir jokių užuominų apie maištavimą, slaptąją veiklą ar „Rytų sukilimą", kol staiga toji graži vokiečių muzika pati ėmė ir nutilo.

* * *

Tuštuma, kurią 1918 m. paliko Berlyno revoliucija ir kaizerio atsistatydinimas, turint omeny visas ankstesnes aukas, buvo dar skausmingesnė. Kai gruodžio 26 d. Ignacas Paderewskis iš Ščecino, kur jį atvežė Karališkojo laivyno naikintuvas HMS *Concord*, vyko į Varšuvą ir pakeliui užsuko į Poznanę, jo pasveikinti susirinkę žmonės nebegalėjo sulaikyti savo jausmų. Minios ėmė plūsti į gatves. Vo-

kiečių įgulai teko pasitraukti. Po nedidelių susirėmimų provincija buvo išvaduota. Du mėnesius trukusio spontaniško sukilimo užteko, kad būtų atlyginta už 125 metų „svetimšalių okupaciją". Vokiečių vadintas Posen, miestas vėl tapo Poznane (Poznań) ir perėjo Lenkijos Respublikai. [19]

Kitur Lenkijai ir Vokietijai nepavyko taip greitai susitarti. Pagal Versalio sutartį Lenkijai atiteko dalis Pamario – vadinamasis Lenkų koridorius, tačiau Gdanskas (Danzig) paliktas kaip laisvasis miestas, o Aukštutinės Silezijos, Olsztyno ir Kwidzyno likimas buvo patikėtas visuotiniam plebiscitui. Problemos neišsprendė ir trys Silezijos sukilimai. Visos Prūsijos buvusios užgrobtos lenkų žemės galiausiai grįžo Lenkijai tik 1945 m. Ir čia prasidėjo masinis milijonų vokiečių vijimas. Pasak seno posakio, *suum cuique* – kiekvienam savo; taip ir buvo. Sąjungininkų Kontrolės tarybos 1947 m. vasario 25 d. priimtame nutarime Nr. 47 sakoma: „Prūsijos valstybė su savo centrine valdžia ir jos padaliniais nuo šiol panaikinama". Šis aktas paskelbė žiaurią tiesą ir keistai priminė kadaise, prieš pusantro šimto metų, įvykdytą padalijimą. Prūsijos padalijimas pranoko Lenkijos padalijimus – jis buvo tikra to žodžio prasme galutinis.

KETVIRTAS SKYRIUS

GALICJA: Austrijai atitekusi dalis (1773–1918)

Palyginti su kitomis karalystėmis, Galicijos ir Lodomerijos karalystės gyvavimo laikotarpis buvo trumpas ir nelinksmas. Įkurta 1773 m., ji užėmė plotą, atitekusį Austrijai po pirmojo Lenkijos padalijimo, o 1795 m., po trečiojo padalijimo, buvo išplėsta prijungus vakarinę Naujosios Galicijos dalį. 1809 m., po nepavykusios kampanijos prieš Varšuvos kunigaikštystę, Austrijai teko atiduoti dalį paskiausiai įgytų teritorijų. Tačiau 1815 m. per Vienos kongresą ji susigrąžino didžiąją dalį Naujosios Galicijos, išskyrus Krokuvą, ir dar kaip kompensaciją gavo rytinius Čiortkovo ir Ternopolio rajonus. 1846 m. Austrija paveldėjo tai, kas buvo likę iš žlugusios Krokuvos respublikos ir taip sutvirtino savo teritorinį pagrindą, kuris išsilaikė nepakitęs per visą likusį jos gyvavimo laiką. (Žr. 4 žem.) Įprastas skirstymas į Vakarų Galiciją, į vakarus nuo Sano upės, ir Rytų Galiciją, į rytus nuo šios upės, labai neilgai sutapo su oficialiu administraciniu suskirstymu – tik 1846–1860 ir 1861–1867 m.; tačiau kasdienėje vartosenoje jis išsilaikė visą XIX a. Pagal oficialiai skelbiamus istorinius prasimanymus, naujoji karalystė turėjusi būti atkūrimas seniai užmirštų viduramžių valdų, kurios tuomet priklausė Vengrijos Karūnai; o jos vardas paimtas iš dviejų senų rusinų kunigaikštysčių – Haličo (Galicija) ir Vladimiro (Lodomerija). Tiesą sakant, čia nematyti nei logikos, nei nuoseklumo. Nusidriekusi toli į šiaurę nuo Karpatų kalnų, išsitęsusi nuo Oderio vakaruose iki Zbrucho rytuose, ši karalystė užėmė 20 000 kvadratinių mylių plotą ir buvo didžiausia Austrijos imperijos provincija. Jos retai

4 žemėlapis. Austrijos Galicija (1773–1918)

čionai užklystantys šeimininkai, Habsburgų imperatoriai, gyveno toli – Vienoje. Jos valdytojai ir vietininkai, pradedant 1773 m. paskirtu grafu Johannu Pergenu ir baigiant 1917 m. paskirtu grafu Karlu Huynu, buvo ištikimi Habsburgų tarnai. Provincijos sostinė Lvovas (Lemberg, Lwów, Lviv) niekuomet nekėlė sau tikslų, kurie peržengtų tvirto provincialaus padorumo ribas. Intelektinis centras Krokuva gyveno kur kas šlovingesnės, tačiau subyrėjusios praeities šešėlyje. Galicija, gimusi iš nuodėmingo Marijos Teresės pakto su Rusija ir Prūsija ir nuo pat pradžių buvusi nelaukiamas kūdikis, niekuomet taip ir nesubrendo. Ji išnyko 1918 m. spalį, ir nedaugel kas apraudojo josios mirtį.

Habsburgų namai, kuriuose Galicija augo, nebuvo pajėgūs jai sukurti saugią ir stabilią aplinką. Visą šimtmetį po pirmojo padalijimo Austrijai teko išgyventi aibes politinių negandų ir konstitucinių eksperimentų. Marijos Teresės (1740–1780) dievobaimingas absoliutizmas atvėrė kelią ambicingoms, bet nepatvarioms jos sūnaus Juozapo II (1780–1790) reformoms. Leopoldo II (1790–1792) ir Pranciškaus II (1792–1835) viešpatavimą trikdė revoliucinės epochos smūgiai, iš kurių vienas ir buvo tas, kad 1806 m. liovėsi egzistavusi Šventoji Romos imperija ir vietoj jos radosi Austrijos imperija. Reakcingą ir nepalenkiamą aukščiausią valdžią į savo rankas suėmusio Metternicho vadovavimą, trukusį tris dešimtmečius su kaupu – iki Ferdinando I (1835–1848) valdymo pabaigos, – nutraukė 1848 m. revoliucija. Ilgas Pranciškaus Juozapo (1848–1916) valdymo laikotarpis pasižymėjo keliomis esminėmis permainomis. Nuo absoliutaus valdovo pozos savo imperatoriavimo pradžioje jis perėjo į nedrąsių eksperimentų laikotarpį, kuris prasidėjo 1860 m. konstitucinę sistemą įtvirtinusiu Spalio diplomu, o viršūnę pasiekė 1867 m. su *Ausgleich*, davusiu pradžią Austrijos-Vengrijos dualistinei monarchijai. Vėliau Pranciškus Juozapas padarė gan nemenkų nuolaidų įtvirtindamas demokratiją ir tautinių mažumų teises, o 1907 m. pripažino visuotinę rinkimų teisę. Jis mirė 1916 m. lapkritį, kai Austrija jau stovėjo prie žlugimo slenksčio, savo giminaičiui Karoliui I (1916–1918) palikdamas mažai vilčių sulaukti sėkmės. Per vi-

są šį laikotarpį imperijos valdžia Vienoje buvo tiek paskendusi savo pačios neišsprendžiamose problemose, kad Galicijai vos galėjo skirti bent kiek dėmesio.[1]

Taigi bemaž visą šimtmetį po pirmojo padalijimo Austrijos imperija įkūnijo pačias neigiamiausias kaimyninių Rusijos ir Prūsijos režimų ypatybes. Valstybė kišosi į kiekvieną visuomeninio ir politinio gyvenimo sritį. Baudžiauninkų darbo apimtį apibrėždavo oficialūs *Robotpatente*, arba „darbo pažymėjimai", lygiai kaip ir kunigų pareigos būdavo kontroliuojamos remiantis valdytojo *placetum*, arba „patvirtinamuoju pareiškimu". Bajorų jurisdikciją pakeitė *mandatariusz*, arba „valstybės mandatarijus"; jį išlaikė dvarininkas, bet atsakingas jis buvo valstybinei valdžiai. Mokesčiai ženkliai šoktelėjo, palyginti su buvusiais Lenkijoje, dėl to labai pasunkėjo mažiausiai išgalinčių juos mokėti, ypač valstiečių, padėtis. Visuomenės gyvenime išskirtinis vaidmuo teko kariuomenei, kuri suteikdavo privilegijuotą padėtį didikų sūnums ir primesdavo prievartinę karo tarnybą valstiečiams. Imperijos biurokratinis aparatas buvo didžiulė ir galinga hierarchinė struktūra, liūdnai pagarsėjusi savo formalizmu. Galicijoje jį daugiausia sudarė imigrantai vokiečiai ir čekai. Ypač gerai veikė policija. Nepatikimi elementai būdavo stebimi ir persekiojami glaudžiai bendradarbiaujant su Rusijos ir Prūsijos policija. Prie sienos, kurios pats atviriausias ruožas kirto Galicijos lygumą Karpatų šiaurės link, buvo sutelkta nemaža kariuomenės įgulų. Cenzūra dirbo taip, kad sunku net įsivaizduoti. Nors toje katalikiškoje imperijoje Marijos kultas tradiciškai buvo skatinamas, Galicijoje gyvenantys imperatoriaus valdiniai išgirdo nurodymą savo maldas skirti nebe „Mergelei Marijai, Lenkijos karalienei", bet „Mergelei Marijai, Galicijos ir Lodomerijos karalienei".

Šimtmečiui artėjant prie pabaigos, Austrijos pretenzijos į didžiosios valstybės vardą visiškai subliūško. Uolumu ir dinamizmu ji neprilygo Prūsijai, o Rusijos ambicijų suvis neturėjo. Priešingai nei Berlynas ar Peterburgas, Viena troško būti pramogų miestu. Pranciškus Juozapas pirmasis pripažino, kad Johanno Strausso kūriniai ilgaamžiškumu gerokai pranoks jo paties nuveiktus darbus. Iš visų

pusių skambant prieštaringiausiems reikalavimams, kuriuos kėlė septyniolika pripažintų tautų, imperijos valdžiai niekas daugiau nerūpėjo, tik kaip nors išlikti. Po sensacingų pralaimėjimų Italijoje 1859 m. ir Prūsijai prie Sadovos 1866 m. Austrija greitai pateko į Vokietijos įtakos sferą. Šimtmečių sandūroje ji jau buvo praradusi bemaž visus savarankiškos tarptautinės politikos svertus.

Nenuostabu, kad į Galiciją, tą atokią silpstančios imperijos provinciją, visuomet buvo nukreiptos patyčių strėlės. Tiesą sakant, ji neturėjo nei priemonių, nei noro spręsti aibes ją slegiančių sunkumų. Ekonominiu požiūriu būdama viena labiausiai atsilikusių imperijos provincijų, Galicija iš savo menkų išteklių vos įstengė patenkinti gyventojų poreikius. Gyventojų skaičius nuo 4,8 milijonų 1822 m. šoktelėjo iki 7,3 milijono 1910 m., atitinkamai didėjo ir skurdas. Imperatoriškosios druskos kasyklos Wieliczkoje didelės naudos vietiniams gyventojams neatnešė, išskyrus 1848 m. nutiestą pirmąjį imperijos geležinkelį – *Kaiserferdinandsnordbahn* – iš Vienos į Krokuvą. Iš 7-ajame dešimtmetyje prie Borislavo atrasto naftos telkinio iki 1908 m. buvo gauta per 2 milijonus tonų naftos; tačiau jis ėmė sekti taip ir nepapildęs aplink gręžinius susispietusiose lūšnose gyvenančių darbininkų kišenių. Net mokinukai juokaudavo, jog jie gyvena „Golicijos ir Glodomerijos" žemėje – *goły* reiškia „nuogas", *głod* – „badas".

Galicijos gyventojų bendruomenėje nebuvo jokios pusiausvyros. Saujelė aristokratų šeimų – Tarnowskiai, Zamoyskiai, Potockiai, Gołuchowskiai, Lubomirskiai ir kiti, XVIII a. 9-ajame dešimtmetyje įgiję imperatoriškųjų bajorų statusą, gyveno plačiai ir prabangiai. Tačiau didžiuma gyventojų buvo skurstantys valstiečiai. 1887 m. valstietija sudarė 81 procentą visų gyventojų, ir dauguma dar buvo beraščiai. Tai, ar baudžiava egzistuoja ar ne – o ji egzistavo iki 1848 m., – jiems veikiau turėjo tik teorinės reikšmės. Ekonominiu požiūriu jų gyvenimas panaikinus baudžiavą bemaž nepasikeitė. Kita vertus, ir pačius žemvaldžius kažin ar būtų teisinga laikyti pasiturinčiu sluoksniu. Visų įregistruotų žemvaldžių šeimų skaičius neviršijo dviejų tūkstančių – tai gerokai mažiau nei senosios Res-

publikos laikais. Iš jų maždaug trys šimtai buvo svetimšaliai: arba imigrantai žydai, kaip antai Lewiso Namiero tėvas, negalėjęs nusipirkti žemės Rusijoje; arba valdininkai, turintys administracines pareigas. Didžiuma neregistruotų žemvaldžių, kurie nesinaudojo savo luomo teisėmis, slegiami skolų ir užstatų naštos nebepajėgė gyventi, kaip buvo pripratę. Suskaičiuota, kad viso labo keturi šimtai šeimų galėjo teisėtai vadintis nepriklausomais kaimo bajorais. Šis skaičius atrodė visiškai menkas greta 200 000 valstybės tarnautojų, 188 000 žydų pirklių ir 220 000 žydų smuklininkų bei turinčių leidimus įvairiai kitai verslo veiklai. Rastis gyvybingam smulkiųjų žemvaldžių ir nuomininkų sluoksniui trukdė du veiksniai: tradicinis šeimos žemės išdalijimas vaikams ir grėsmingai augantis jau ir taip per didelis kaimo gyventojų skaičius. Stipriõs vidurinės klasės kūrimąsi stabdė neišplėtota prekyba ir pramonė, tam kenkė ir neproporcingai menkas žydų dalyvavimas tiek didmeninės prekybos versle, tiek profesinėje veikloje. Žydų bendruomenės gyvenimą temdė masinis miesto žydų skurdas bei nuolatinis nesaugumo jausmas. Čia niekad nebuvo pramoninio proletariato, išskyrus karalystės pakraščius, Borislavą ir Cieczyno kunigaikštystę Austrijos valdomoje Silezijoje.

Beviltiškai keblu pradėti aiškintis tautinę Galicijos sudėtį. Kažin ar teisinga tvirtinti, kad vokiečiai (3 procentai 1880 m.) engė lenkus, lenkai (45 procentai) engė rusinus, rusinai (41 procentas) engė žydus, o žydai (11 procentų), neva būdami ekonomiškai pranašesni, engė juos visus. Tačiau tokių nepamatuotų pareiškimų Galicijoje pasigirsdavo gana dažnai. Tai ir buvo akstinas nesiliaujantiems vaidams ir nesutarimams, kurie dar labiau skaldė ir taip vieną nuo kitos atsiribojusias priešiškas tautines grupes. Šioje Europos dalyje visos tautinės mažumos jautėsi vienaip ar kitaip skriaudžiamos ir visos skundėsi diskriminacija. Pirmaisiais Galicijos priklausymo Austrijai dešimtmečiais lenkams teko tokia pat karti dalia kaip ir jų kaimynams. Nuo 1867 m., kai tam tikrais grynai Vienos politikos sumetimais jie buvo prilyginti Vengrijos vengrams ir Austrijos vokiečiams kaip viena iš dualistinės monarchijos viršesniųjų tautų, lenkai užsitraukė didžiulį kitų mažumų pavydą.

Sunku įsivaizduoti, kad būtų buvęs įmanomas koks nors kultūrinis bendradarbiavimas. Valdant Marijai Teresei oficiali karalystės kalba buvo lotynų. Juozapas II ją pakeitė vokiečių kalba. 1869 m. tokias pačias teises įgijo ir lenkų kalba. Tačiau rusinai ir toliau kalbėjo *ruski*, žydai – jidiš; vieni ir kiti reikalavo teisės mokyklose mokytis gimtąja kalba. Vartai į didžiosios kultūros pasaulį buvo uždaryti visiems, išskyrus lenkų *literati*, ir gausų būrį inteligentų, persikėlusių gyventi į Vieną, Prahą ar Vokietiją.

Gana ilgai apie modernią demokratiją čia negalėjo būti nė kalbos. Pirmuosius devyniasdešimt penkerius metus Galicija buvo valdoma kaip neatskiriama centralizuotos imperijos provincija. Iš aristokratų renkamas provincijos *Landesrat* (seimas), kuris nepajėgdavo susirinkti ištisus dešimtmečius, atliko tik patariamąjį vaidmenį. Autonominė valdžia, pradėjusi veiklą 1867 m., netruko išgarsėti rinkimų machinacijomis ir korupcija. Modernių partijų politikos era tetruko vos septynerius audringus metus prieš Pirmojo pasaulinio karo pradžią.

Vargą, kurį kentė dauguma Galicijos gyventojų, lėmė visa virtinė ekonominių, socialinių, tautinių, kultūrinių ir politinių veiksnių. Priežodžiu tapo posakis *nędza galicyjska* (Galicijos vargas). Vienas gerai informuotas tyrinėtojas, 1887 m. analizuodamas Galicijos padėtį, įsigudrino įrodyti, kad kaimo gyventojų pertekliumi ji pranoko visus kitus Europos kraštus ir jau buvo bepasivejanti Kiniją ir Indiją. Pasak to autoriaus, didelių neigiamų padarinių turėjo ne tik nenaši žemės ūkio technika, bet ir nelanksčios, konservatyvios pažiūros, iškreipta mokesčių sistema ir negirdėtas skaičius nieko neveikiančių smulkių valdininkėlių; apie 50 000 žmonių kasmet išmirdavo, nes gyveno ties bado riba; ketvirtadalis visų gyventojų saugiai emigravo, kol atsiras galimybė pagerinti padėtį. Iš visų trijų padalytosios Lenkijos dalių Galicijoje buvo didžiausias gimstamumas, bet ir didžiausias mirtingumas, taigi – lėčiausias demografinis augimas ir kartu trumpiausia vidutinė gyvenimo trukmė. Galicijos padėtis buvo blogesnė nei Airijos, prasidėjus bulvių badui. Palyginti su tuometinės Anglijos gyvenimo lygiu, vienas Galicijos gy-

ventojas vidutiniškai gamino tik ketvirtadalį anglo gaminamo pagrindinių maisto produktų kiekio, suvartodavo mažiau kaip pusę anglų raciono normos, jo nuosavybė sudarė devintadalį anglo nuosavybės, o iš žemės gaunamas pelnas – vos vienuoliktąją dalį anglų fermerio iš žemės gaunamo pelno; užtat mokesčių jis mokėjo dvigubai didesnę savo pajamų dalį nei anglas. Nebūtina šventai tikėti visais Szczepanowskio pateiktais skaičiais, tačiau išvados akivaizdžios. Visa turima statistika teigia tą patį. Nesuklysime tvirtindami, jog Galicija buvo pati skurdžiausia Europos provincija.[2] (Žr. lent. p. 174.)

Galicijos biudžetas buvo planuojamas visai nepaisant jos interesų. Suapvalinus 1887 m. duomenis matyti, kad valstybinių ir vietinių mokesčių surinkta 60 milijonų zlotų. Iš jų 34 milijonai turėjo būti išleisti valstybės tarnautojų algoms, 10 milijonų skirta gynybai, ne mažiau kaip 12 milijonų pateko grynais į imperijos iždą Vienoje. Kai dar 6 milijonai buvo išleisti užsienio skoloms padengti ir 5 milijonai – geležinkelio priežiūrai, karalystė įklimpo į skolą. Metinis deficitas siekė 21 milijoną. Nesunku įsivaizduoti, kiek lėšų galėjo būti skirta investicijoms, viešųjų paslaugų sričiai, socialinėms ir švietimo reikmėms.

Daugeliui valstiečių šeimų teliko vienintelis būdas išgyventi – emigracija. Per 25 metus iki Pirmojo pasaulinio karo Galiciją visam laikui paliko per du milijonai žmonių. Vien 1913 m. išvyko apie 400 000, arba bemaž 5 procentai visų gyventojų. Vieni traukė į gretimus pramoninius Silezijos rajonus, ypač į Cieszyno kunigaikštystę, kur vis gausėjanti lenkų kalnakasių bendruomenė Karwinoje greitai sudarė stiprią daugumą. Kiti vyko į Prancūziją ar Vokietiją. Tačiau daugiausia sėsdavo į laivą Hamburge ir leidosi į Ameriką, įsiliedami į nenutrūkstamą Europos varguolių ir engiamųjų srautą, per Elliso salą plūstantį į Pensilvanijos kasyklas ar link vidurio vakarų pasienio.

Pats sensacingiausias įvykis per visą Galicijos istoriją nutiko 1846 m. Valdžią pasiekė žinia apie sąmokslą, kurį vienu metu – vasario 21-ąją – Prūsijoje, Krokuvoje ir Galicijoje rengė Mierosławskis. Poznanėje prūsų policija be didelio triukšmo suėmė vadus ir tuo viskas baigė-

GALICIJA, 1887: statistikos duomenys (pagal Szczepanowskį)

		GALICIJA	KONGRESINĖ KARALYSTĖ	POZNANĖS DK	DIDŽIOJI BRITANIJA	PRANCŪZIJA	VENGRIJA
1.	*Teritorija* (km²x1000)	77,3	128,5	28,9	–	–	–
2.	*Gyventojai*						
	Bendras skaičius (mln.)	6,4	7,8	1,7	–	–	–
	Tankumas (gyventojų 1 km²)	88	60	9	135	71	50
	Tankumas kaime	60	–	–	27	32	33
	Mirtingumas (1000 gyventojų)	32,8	25,9	27,5	–	–	–
	Gimstamumas (1000 gyventojų)	44,1	40,3	43,8	–	–	–
	Prieaugis (1000 gyventojų)	11,3	14,4	16,3	–	–	–
3.	*Žemės ūkio produkcija* (vienam žmogui bulvių, grūdų, mėsos)						
	išreikšta grūdų kvintalais	6,75	9,3	–	22	16	9,3
	išreikšta indeksu	1	1,4	2	9	–	1,4
4.	*Finansiniai ištekliai* (vienam žmogui banko depositai, draudimo ir santaupų sąskaitos zlotais)	13	–	–	200	115	34
5.	*Metinis maisto suvartojimas*						
	Mėsos (kg)	10	–	–	50	34	24
	Grūdinių maisto produktų (kg)	114	–	–	200	284	182
	Bulvių (kg)	114	–	–	180	284	182
	Pieno (l)	120	–	–	200	144	185
	Alaus (l)	10	–	–	125	22	4
	Vyno (l)	2	–	–	2	102	40
	Iš viso kg vienam žmogui	261	–	–	607	586	375
6.	*Žemės ūkio pajamos* (iš margo per metus, zlotais)	3,25	–	–	37	–	–
7.	*Privati nuosavybė* (žemė, nekilnojamasis turtas, vienam žmogui, zlotais per metus)	327	–	–	3000	–	–
8.	*Mokesčiai* (procentais nuo vidutinio uždarbio)	20	–	–	10	12,5	20
9.	*Biurokratinis aparatas*						
	valstybės pareigūnų (1000 gyventojų)	43 000	–	–	–	–	–
	procentas nuo gyventojų skaičiaus	3	–	–	–	–	–
	procentas nuo asmeninių pajamų	14,8	–	–	–	–	–
10.	*Geležinkelis* (km 100 000 gyventojų)	40	–	–	84	84	60

si. Bet austrų vietinius valdininkus, atrodo, buvo apėmusi panika. Susidūręs su ginkluotais lenkų bajorais, besiruošiančiais nedidelėmis grupelėmis žygiuoti į susitikimo vietą Krokuvoje, Tarnówo rajono pareigūnas Johannas Breinlas von Wallersteinas pagalbon pasitelkė vietinius valstiečius. Labiausiai jis troško, kad jį paremtų Jakubas Szela (1787–1866), ūmaus būdo valstietis iš Smarzowos, pagarsėjęs laimėtomis bylomis prieš pasiturinčius dvarininkus. Szela ėmėsi burti baudžiauninkus, kuriems buvo pažadėta panaikinti feodalines prievoles, jeigu jie stosią prieš savo ponus. Įsiaistrinę valstiečiai šoko laužtis į bajorų, sąmokslo dalyvių, dvarus. Bajorai, dvarininkai, dvarų valdytojai ir pasipriešinę valdininkai buvo negailestingai išskersti. Nekaltieji kentėjo kartu su nusikaltusiais. Netrukus valstiečių gaujos, siekdamos įrodyti savo uolumą, ėmė valdžiai pristatinėti nukirstas savo aukų bajorų galvas. Būta atvejų, kai mainais už šias „prekes" jiems atsilygino druska. Padėtis darėsi nebevaldoma. Menkas bajorų maištas virto audringa valstiečių žakerija. Vietomis devyni iš dešimties dvarų buvo sulyginti su žeme. Bochnijos apylinkėse valstiečiai puolė visus be išimties Austrijos valdininkus. Tatrų kalnuose, Chochołówe, kaimo kunigo ir vargonininko vadovaujamas būrys iškėlė nepriklausomos Lenkijos vėliavą. Tik po trijų savaičių Austrijos kariuomenė, užtrukusi malšindama sukilimą Krokuvoje, galėjo atvykti daryti tvarkos. Ligi tolei jau buvo išžudyta per du tūkstančius lenkų bajorų. Likusieji šėliotojų būriai buvo bematant išvaikyti. Szelą suėmė tik dėl akių; vėliau paleido ir apdovanojo stambiu dvaru tolimoje Bukovinos provincijoje. Austrų valdžią šis įvykis privertė blaiviau žvelgti į tikrovę ir suvokti, kad lojalumas gali privesti prie tokių pat kraštutinumų kaip ir maištingumas. Lenkų bajorams jis atskleidė žiaurią tiesą – siekdami patriotinių tikslų jie anaiptol negali pasikliauti lenkakalbe valstietija. O valstiečiams svarbiausia buvo tai, jog jie patyrė laisvės skonį. Kartą nusikratę baudžiavos pančių, jie nebeketino lengvai vėl į juos sulįsti. 1846 m. žakerija Galicijai parodė tuometinio autoritarinio režimo trūkumus ir parengė dirvą būsimai autonomijai.[3] (Žr. p. 374–375)

Praėjus dvejiems metams Galiciją sukrėtė kitose imperijos dalyse kilusių revoliucinių neramumų banga. Kovo mėnesį, kai iš Vienos atskriejo žinia apie Metternicho pabėgimą ir imperatoriaus Ferdinando pažadą imtis konstitucinių reformų, Krokuvoje ir Lvove buvo įkurti tautiniai komitetai. 1848 m. kovo 19 d. grupė įtakingų Galicijos piliečių paskelbė „Lembergo atsišaukimą" prašydami imperatoriaus išlaisvinti valstiečius ir suteikti provincijai autonomiją. Jų lojalų pareiškimą, entuziazmo pagauti, pakoregavo pasiuntiniai, kuriems buvo patikėta nuvežti šią peticiją; atsitiko tai, kas aiškiai kirtosi su sveiku protu, – atvežtame į Vieną dokumente buvo reikalaujama Lenkijos nepriklausomybės. Galicijos delegacijoje, kuri dalyvavo sukilėlių susirinkimuose Vienoje nuo liepos iki spalio, buvo keliolika spalvingų, iškalbingų valstiečių. Jie aktyviai stojo už feodalinių prievolių panaikinimą. Jų vadas, liberalas iš Lvovo Franciszekas Smolka (1810–1899) ėjo žemųjų rūmų pirmininko pareigas. Tačiau imperijos kariuomenė neprarado šaltakraujiškumo. Balandį austrų įgula nuo Wawelio kalvos bombardavo Krokuvą ir ją pirmąją iš visų imperijos miestų privertė paklusti. Panašiai nutiko ir Lvove – jis pasidavė lapkritį. Tuo metu generolas Windischgrätzas jau buvo grįžęs į Vieną. Gruodį susikompromitavęs imperatorius atsisakė sosto savo sūnėno Pranciškaus Juozapo labui, ir Austrija vėlei grįžo prie ankstesnės absoliutinės santvarkos. Vidaus reikalų ministras Aleksandras Bachas, įvedęs nepaprastąją padėtį karui su Vengrija pabaigti, galėjo netrukdomas imtis represijų prieš visą politinę opoziciją. Galicijos autonomijos planus teko dar sykį padėti į lentyną. (Žr. 15 skyrių.)

Tačiau autonomija nebuvo nugramzdinta užmarštin; jos idėja artėjo prie įgyvendinimo pamažu – kaip imperijos karinių pralaimėjimų ir nesibaigiančios konstitucinės kovos tarp Austrijos ir Vengrijos šalutinis rezultatas. Pirmiausia kovą dėl autonomijos atgaivino konservatyviųjų aristokratų grupė, vadovaujama grafo Agenoro Gołuchowskio (1812–1875). Jis reikalavo iš Vienos nuolaidų kaip atpildo už tvirtą ištikimybę Karūnai, kartu garantuodamas, kad Galicijos lenkus bus galima pasitelkti kaip atsvarą vengrų atsimetė-

liams ir vokiečių radikalams. Gołuchowskis, kuris 1849 m. buvo Galicijos valdytojas, 1850–1859, 1866–1868 ir 1871–1875 m. – vietininkas, o 1860–1861 m. – imperijos Ministrų tarybos pirmininkas, tapo Habsburgų dvaro ir lenkų didikų, vadinamųjų „podoliečių", jungiamąja grandimi. Kartu su atsivertusiu buvusiu radikalu Florianu Ziemiałkowskiu (1817–1900) į autonomiją jis žvelgė anglų vigų akimis – tam tikros konstitucinės nuolaidos jam rodėsi esąs tinkamiausias būdas išsaugoti dvarininkų interesų dominavimą. Kartu jis vylėsi atremti kur kas karingiau nusiteikusius federalistus, vadovaujamus Smolkos, – šie siekė sukurti „trilypę monarchiją", kurioje Galicijai būtų suteiktas toks pat federalinis statusas kaip Austrijai ir Vengrijai. Politinė kova tęsėsi visą dešimtmetį ir baigėsi kompromisu, priimtinu abiem pusėms. Iš pradžių imperatorius patenkino santūresnius autonomininkų institucinio pobūdžio reikalavimus, o vėliau padarė nuolaidų lenkų kultūros ir švietimo srityje radikalesnius reikalavimus kėlusiems federalistams. Pirmasis žingsnis buvo žengtas 1861 m., po pragaištingojo karo su Italija. Gołuchowskio parengtą „decentralizacijos" planą, įkūnytą Spalio diplome, patobulino Antonis Schmerlingas, perėmęs iš jo Ministrų tarybos pirmininko pareigas; 1861 m. Vasario patentu, pagaliau įtvirtinusiu Austrijoje konstitucinę santvarką, Galicijai taip pat buvo suteikta teisė turėti savo atskiras teisėtvarkos ir administracijos institucijas. Antrasis žingsnis žengtas kilus krizei po pralaimėjimo prie Sadovos. 1866 m. gruodį Galicijos susirinkimas, nutaręs reikalauti, kad būtų įgyvendinti autonomijos siūlymai, imperatoriui įteikė lojalų kreipimąsi: „Stovime greta Tavęs, Maloningasis Valdove, ir toliau trokštame stovėti". Už šitokią ištikimybę buvo pelnytai atlyginta. Imperatoriaus 1867 m. gruodžio 21 d. išleistame Pagrindiniame įstatyme, numatančiame struktūrinius valdžios pokyčius, susijusius su *Ausgleich*, nebuvo užmiršta ir Galicija. Atsirado renkamas įstatymų leidžiamasis organas *Sejm Krajowy* ir provincijos vykdomosios valdžios organas *Wydział Krajowy*. Tačiau federalistai vis dar nebuvo patenkinti. Įskaudinti ir nusivylę, kad Galicija gavo mažiau teisių už Vengriją, 1868 m. jie paskelbė rezoliuciją rei-

kalaudami naujų reformų. Lvove prasidėjo demonstracijos, ir valdžia matė, kad teks nusileisti. 1869 m. lenkų kalba, kurią jau anksčiau buvo leista vartoti mokyklose ir teismuose, dabar prilyginta vokiečių kalbai visose valstybinėse institucijose; 1870 m. lenkų kalba, kaip pagrindinė dėstomoji kalba, grąžinta į Jogailos universitetą. 1871 m. karalystės interesams ginti Vienoje įkurta Galicijos reikalų ministerija; 1872 m. Krokuvoje įsteigta Mokslų akademija *(Akademia Umiejętności)* ir ją ėmėsi globoti imperatoriškoji šeima; o 1873 m. įkurta Mokyklų valdyba, turinti įdiegti visų dalykų pradinio mokymo vietinėmis kalbomis sistemą. Visa tai padėjo Galicijai išsiauginti savus išsimokslinusius kadrus naujajam autonomijos administraciniam aparatui.

Galicijos valdžios struktūra 1867–1918 m. buvo keistas centralizuoto ir decentralizuoto valdymo mišinys. Vietininką, atsiradusį vietoj buvusio valdytojo ir dabar atliekantį jo funkcijas, tiesiogiai skirdavo imperatorius. Iš savo rezidencijos Lvove vietininkas vadovavo visam vykdomosios valdžios darbui. Kartu su savo pavaduotoju, esančiu Krokuvoje, jis kontroliavo 79 administracinių apskričių *(Bezirke/powiat)* seniūnus ir jiems pavaldžius kaimų viršaičius. Jam nebuvo pavaldūs kariuomenė, paštas ir telegrafas, valstybinis geležinkelis, Karūnos valdos ir valstybiniai miškai – visa tai tiesiogiai valdė Viena. Įstatymų leidžiamoji institucija – *Sejm Krajowy* buvo renkama pagal sudėtingą kurijų, arba rinkikų kolegijų, sistemą. Greta trylikos *ex officio* deputatų (vyskupų, universitetų rektorių ir Mokslų akademijos prezidento), dar turėjo būti 44 deputatai, išrinkti stambiųjų žemvaldžių kurijos, kuri atstovavo maždaug dviem tūkstančiams įregistruotų bajorų, turinčių rinkimų teisę; 3 deputatai, išrinkti prekybininkų kurijos, atstovaujančios provincijos Pramonės ir prekybos rūmų nariams; 31 deputatas, išrinktas miestiečių kurijos, atstovaujančios miesto teisę turintiems miestams, ir 74 deputatai, išrinkti iš visų kitų gminų kurijos, kurią rinko valstiečių atstovai. Vienas žemvaldžių kurijos deputatas tiesiogiai atstovavo maždaug 52 rinkėjams; o vienas gminų kurijos deputatas buvo netiesiogiai išrinktas 8792 rinkėjų atstovas! Apskritai balsavimo

teisę turėjo mažiau nei 10 procentų visų gyventojų. Miesto plebėjai šios teisės išvis neturėjo. Seimas, ištikimas savo tiesioginių rėmėjų priesakams, veikė kaip žemvaldžių klasės forumas. Jo priimtus įstatymus galėjo vetuoti imperatorius, tiksliau vietininkas, kuriam imperatorius šią teisę buvo patikėjęs; vykdomosios valdžios darbą seimas kontroliavo tik formaliai. Tačiau viešųjų darbų, teisėtvarkos ir švietimo srityse jis turėjo didelę galią. Anuomet tai buvo vienintelė institucija Lenkijos žemėse, kuri suteikė teisę bent daliai lenkų aktyviai dalyvauti savo krašto valdyme.

Pasiekta autonomija išjudino lenkų tautinę savimonę ir ši ėmė reikštis visomis formomis. Tapo madingos patriotinės demonstracijos. 1869 m. vienas darbininkas, kasinėdamas Krokuvos katedros kriptą, atsitiktinai atidengė Kazimiero Didžiojo kapą, ir tai sukėlė neapsakomą masinį džiaugsmą. Didžiojo Piasto palaikų perlaidojimo iškilmėse dalyvavo dešimtys tūkstančių žmonių. Tais pačiais metais minimas Liublino unijos trijų šimtų metų jubiliejus virto dar viena dingstimi linksmybėms ir proga Lvove supilti milžinišką Unijos pylimą. Pasižiūrėti patriotinių paminklų – Rygerio sukurtos ir 1898 m. Krokuvos Turgaus aikštėje pastatytos Adomo Mickevičiaus skulptūros ar 1910 m. atidengto Žalgirio mūšį įamžinančio paminklo – traukdavo žmonių minios iš visų trijų padalytosios Lenkijos dalių.

Anais laikais Galicijoje besilankantį prašalaitį būtų gerokai nustebinęs vietinės slaviškos ir imperinės austriškos įtakų mišinys. Karlas Baedekeris, aprašydamas Lvovą 1905 m. vadovo po Austriją-Vengriją angliškame leidime, vienodai pabrėžia miesto lenkiškas ir vokiškas sąsajas.

LEMBERG

Viešbučiai. Hot. George, kambariai nuo 3 K, pusryčiai 90 h; Hotel Imperial; Grand Hotel; Hotel Metropole; Hotel de l'Europe; Hotel de France.

Restoranai. Viešbučiuose Hot. George, Grand Hotel ir Hotel de l'Europe; „Stadtmüller", Krakowska-Str; Geležinkelio restoranas pagrindinėje stotyje.

Kavinės. Teatro kavinė, Ferdinands-Platz; Vienos kavinė, Helige-Gheist-Platz.

Elektrinis tramvajus nuo pagrindinės stoties iki Wały Hetmańskie ir toliau iki Kilińskio parko ir Łyczakówo kapinių. Po miestą važinėja ir puskarietės.

Britanijos vicekonsulas, prof. R. Załozieckis.

Lembergas (lenkiškai Lwów, prancūziškai Leopol) – Galicijos sostinė, turinti 160 000 gyventojų (ketvirtadalis – žydai) yra Romos katalikų, armėnų ir graikų katalikų arkivyskupų rezidencija. Čia yra 14 katalikų bažnyčių, po vieną graikų, armėnų ir protestantų bažnyčią, dvi sinagogos ir keletas Romos katalikų ir graikų katalikų vienuolynų. Pats miestas nėra didelis, puošniausi pastatai yra keturiuose priemiesčiuose (Haliče, Lišakove, Krokuvoje ir Žolkijeve).

Iš rytų pusės vidinis miestas apjuostas Wały Gubernatorskie, o iš vakarų – Wały Hetmańskie su Barączo sukurtomis etmono Jabłonowskio, 1695 m. apgynusio miestą nuo turkų, ir karaliaus Jono Sobieskio skulptūromis. Žiede, arba pagrindinėje aikštėje, kurią puošia keturi gražūs skulptūriniai fontanai, stovi Rotušė, pastatyta 1828–1837 m., su 260 pėdų aukščio bokštu (nuo viršaus atsiveria įspūdingas miesto vaizdas). XV a. pastatyta vėlyvosios gotikos stiliaus Romos katalikų katedra buvo restauruota rokoko stiliumi XVIII a. Armėnų katedra pastatyta armėnų bizantiškuoju stiliumi (XV a.). Priešais ją iškilusi šv. Kristoforo skulptūra. Dominikonų bažnyčioje yra Thorvaldseno sukurtas paminklas grafienei Dunin-Borkowskai. Graikų katalikų katedra, pastatyta kaip bazilika, iškilusi ant aukštumos, Georgs-Platz aikštėje.

Puošnūs Politechnikos instituto rūmai Georgs-Platz aikštėje baigti statyti 1877 m. Čia yra didžiulė chemijos ir technikos laboratorija, gausu kitos geros įrangos. Słowacki-Str., priešais parką, yra Luomų susirinkimo rūmai, pastatyti 1877–1881 m. pagal Hochbergerio projektą. Sesijų salėje kabo Matejkos paveikslas *(Liublino unija)*. Kleparowska-Strasse iškilęs Invalidenhaus pastatas su keturiais bokštais.

Teatruose (vasarą uždarytuose), Skarbowska-Str., rodomos lenkiškos dramos ir lenkiškos-itališkos operos (solo partijos paprastai italų kalba, chorai – lenkų). Netoliese, į pietus nuo teatro, yra Pramonės muziejus, atidarytas šiokiadieniais 9–14 val., 40 h., sekmadieniais – 10–12 val., nemokamai; biblioteka veikia šiokiadieniais 11–14 val., sekmadieniais 10–13 val., nemokamai.

Universitetą (apie 2000 studentų) 1784 m. įkūrė imperatorius Juozapas II. Iš pietų pusės prie jo šliejasi Botanikos sodas. Medicinos fakultetas ir klinika yra Piekarska-Strasse.

Ossolińskių nacionaliniame institute, Haličo priemiestyje, veikia biblioteka, kurioje daugiausia yra Lenkijos istorijos ir literatūros veikalų, taip pat paveikslų, senienų, monetų ir kt. rinkinių (lankymas kasdien, išskyrus pirmadienį, 10–13 val., o antradienį ir penktadienį 15–17 val., nemokamai). Dzieduszyckio muziejuje sukaupta vertingų gamtos istorijos rinkinių, muziejus visuomet atviras lankytojams, iš anksto susitarus su ekspozicijos prižiūrėtoju.

Į pietus nuo miesto driekiasi Kilińskio parkas (yra restoranas), miestiečių pasivaikščiojimo vieta; čia stovi Markowskio sukurta lenkų patrioto Jano Kilińskio (1760–1819) skulptūra. Gražiais miesto vaizdais galima pasigėrėti nuo Unijos kalvos ir nuo Pranciškaus Juozapo kalno (1310 pėdų) viršūnės.[4]

Nuo 1867 m. politinis Galicijos gyvenimas įžengė į reliatyvaus stabilumo laikotarpį. Vietininko pareigas ligi pat mirties 1875 m. ėjo Agenoras Gołuchowskis. Pirmojo rango politikais tapo Ziemiałkowskis, Galicijos reikalų ministras 1873–1888 m., ir Smolka, imperijos Reichsrato pirmininkas 1881–1893 m. Turint omeny, jog abu šie veikėjai jaunystėje buvo nuteisti myriop už išdavikišką veiklą, toks jų iškilimas simbolizavo naujų, ramesnių laikų pradžią. Jų pasirodymas Vienoje sutapo su jaunesniosios Galicijos gyventojų kartos skverbimusi į politinį imperijos gyvenimą. Profesorius Julianas Dunajewskis (1824–1907), dirbęs Finansų ministerijoje, Kazimierzas Badenis (1846–1909), Ministrų tarybos pirmininkas, ir grafas Agenoras Gołuchowskis (jaunesnysis) (1849–1921), dirbęs Užsienio reikalų ministerijoje, – tai tik trys iš daugelio, pradėjusių veiklą Lvove ir iškilusių Vienoje. XIX a. pabaigoje Galicijos konservatoriams pradėjo vadovauti Wojciechas Dzieduszyckis (1848–1909), filosofijos profesorius iš Lvovo, 1906–1907 m. ėjęs Galicijos reikalų ministro pareigas. Tuo laikotarpiu, kai viena po kitos dygo demokratinės partijos, jis išplėtė „Podoliečių" grupės gretas, nutoldamas nuo pirminės, išimtinai aristokratiškos jos socialinės sudėties. Taip manevruodamas sąmoningai siekė apsaugoti lenkų padėtį visuomenėje nuo vis stiprėjančio ukrainiečių ir žydų nacionalizmo. Tokiomis savo pažiūromis Dzieduszyckis buvo labai artimas Romanui Dmowskiui, veikusiam Rusijos Lenkijoje. Ne sykį buvo pabrėžta, jog Galicijos naujųjų konservatorių pasirinkta politinė kryptis paruošė dirvą tautinės demokratijos judėjimui visose lenkų žemėse. Todėl nenuostabu, kad paskelbus visuotinę rinkimų teisę keletą paskutinių metų prieš Pirmąjį pasaulinį karą tautinius demokratus rėmė stiprus lenkų elektoratas – „Podoliečių" pasėtas grūdas davė gausų derlių.

Masinės politinės partijos formavosi iš lėto, bet jeigu jau daigas prasikaldavo, kaipmat imdavo vešliai stiebtis į viršų. Jų vadai buvo

ir *Sejm Krajowy*, ir imperijos Reichsrato nariai. Aplinkybės taip susiklostė, kad bemaž visos naujosios partijos pasirinko antiklerikalinę ir antiaristokratinę kryptį. Greta tautinių demokratų, svarbiausią vaidmenį vaidino Lenkijos liaudies judėjimas (*Polskie Stronnictwo Ludowe*, PSL), įkurtas 1895 m. Jo leidžiamas įtakingas laikraštis *Przyjaciel Ludu (Liaudies draugas)* smarkiai veikė valstietiją ir padėjo jai susivokti politiniuose ir tautiniuose dalykuose. Tačiau jo redaktoriui, kartu ir judėjimo įkūrėjui Bolesławui Wysłouchui (1855–1937) už tai teko brangiai sumokėti – ne sykį atsidurti už grotų.[5] 1911 m. partija suskilo į tris dalis. Vadovavimą iš Jano Stapińskio (1867–1946) radikaliojo sparno *PSL-Lewica* (kairiųjų) perėmė kiek atsargenė *PSL-Piast* frakcija, vadovaujama Wincento Witoso (1874–1945) ir Jano Dąbskio (1880–1931).[6] Lenkijos socialdemokratų partija *(Polska Partia Socjalno-Demokratyczna)*, atvirkščiai, savo socialistinę programą adresavo neišvengiamai ribotam rėmėjų ratui. Jos lyderiai Bolesławas Drobneris (1883–1968), Ignacas Daszyńskis (1866–1936) ir Jędrzejus Moraczewskis (1870–1944), kaip ir kiti to meto Lenkijos socialistai, niekaip negalėjo susitarti, kam atiduoti pirmenybę – socialistinei revoliucijai ar tautinei nepriklausomybei.[7] Nesutarimai tautiniu klausimu bei šalimais besikuriančios partijos vokiečių, ukrainiečių, žydų bendruomenėse ėmė silpninti naujųjų partijų įtaką. Politinio skaldymosi laikais dauguma lenkų partijų, siekdamos abipusės paramos, buvo priverstos pašvelninti savo teorines programas. Reichsrate jos sudarė bendrą frontą, susijungusios į visų partijų Lenkų grupę. Po teisybei, anuomet šansų sėkmei turėjo tik du judėjimai – nacionalizmas ir populizmas. Socializmas galėjo rūpėti tik nedaugeliui: tai rodytų abejotino autentiškumo istorija apie lenkų socialistą iš Varšuvos, kurį policija sulaikė prie Galicijos sienos. Policijos pareigūno paklaustas, kaip suprantąs socializmą, ir atsakęs, kad tai esanti „darbininkų kova prieš kapitalą", jis išgirdo neprilygstamą atsakymą: „Jei taip, gali vykti į Galiciją – čia nėra nei darbininkų, nei kapitalo".[8]

Galicijos lenkų kultūros ir švietimo laimėjimams reklamos nereikia. Naujam gyvenimui buvo prikeltas senasis Jogailos universite-

tas. Pasaulinį garsą taip pat pelnė ir Lvovo universitetas bei Lvovo politechnikos institutas, atkurtas 1877 m. Mokslui ypač daug nusipelnė Jogailos universiteto Istorijos fakultetas, kuriam vadovavo Szujskis ir Bobrzyńskis; Medicinos fakultetas, vadovaujamas Józefo Dietlo; Fizikos fakultetas, vadovaujamas Z. F. Wróblewskio ir K. Olszewskio. Mokslų akademija, turinti penkis mokslinio tyrimo skyrius, užmezgė reikšmingus tarptautinius ryšius; ji buvo dabartinės Lenkijos mokslų akademijos pirmtakė.[9] Šviečiamosios veiklos draugijos, bibliotekos, muziejai, leidyklos, knygynai, teatrai, kavinės, taip pat žurnalai ir laikraščiai Krokuvoje ir Lvove sukūrė plačią intelektinę rinką, kuri peržengė visų trijų padalytosios Lenkijos dalių sienas. Lvovas garsėjo savo Ossolineumu – institutu, kurį 1817 m. įkūrė Józefas Maksymilianas Ossolińskis (1748–1826), siekdamas kuo plačiau skleisti lenkų meną bei mokslo laimėjimus. Čia taip pat buvo įsteigta Lenkijos istorijos draugija ir pradėtas leisti seniausias Lenkijos istorijos žurnalas *Kwartalnik Historyczny (Ketvirtinis istorijos žurnalas)*. Czartoryskio muziejus Krokuvoje buvo atidarytas 1878 m. kunigaikščio Adamo Jerzio dosniojo sūnaus Władysławo Czartoryskio (1828–1894) dėka. Jame buvo meno galerija, biblioteka, archyvas. Garsusis Krokuvos Senasis teatras *(Stary Teatr)*, kurio scenoje pirmą kartą buvo suvaidinta daugelis klasikinių lenkų dramų, pelnė lenkų dramos „aukso amžiaus" vardą. Paryžiaus Operos pavyzdžių, Krokuvoje ir Lvove buvo pastatyti įspūdingi miesto teatrai. Negalima užmiršti ir kavinių, kurios atliko intelektinių klubų funkcijas, ypač debatų bei ginčų, vykusių prirūkytose *Jan Michalik* (Krokuvoje) ir *Szkocka* (Lvove) salėse. Susiklosčius palankioms politinėms sąlygoms, Galicija leidžiamų knygų ir laikraščių skaičiumi lenkė Rusijos ir Prūsijos valdomas Lenkijos dalis, paimtas kartu. Iškilių asmenybių, kurios iškėlė lenkų kultūrą į tokias aukštumas, buvo tiek daug, jog sunku būtų išskirti tik tris ar keturias. Galicija išaugino ne vieną žavų ekscentriką ir ne vieną pagyrimo vertą pedantą. Regis, ne veltui manoma, jog lenkų teatras ankstyvuoju laikotarpiu mitęs Aleksandro Fredro (1793–1876), o vėliau – Stanisławo Wyspiańskio komedijomis, buvo tikrai iškilus. Tačiau

didžiausios pagarbos nusipelnė tie neprilygstamo talento kūrėjai, kurie vienodai sėkmingai reiškėsi net keliuose žanruose. Vienas jų – Tadeuszas Boy-Żeleńskis (1874–1941), iš profesijos gydytojas, parašęs populiarų istorinį romaną *Marysieńka*, nuolatos lankydavęsis Krokuvos kabarete. Greta to, ėmęsis sau lyg ir pašalinio darbo, jis atliko vieną didžiausių žygdarbių per visą Lenkijos kultūros istoriją – pats vienas išvertė visą prancūzų klasiką, per šimtą tomų.[10] Kita panašaus masto asmenybė – profesorius Karolis Estreicheris (1827–1908), Jogailos universiteto bibliotekos direktorius, gyvenimą paskyręs dviem dalykams – dramos veikalų kritikai ir epochinio veikalo, 22 tomų *Bibliografia Polska (Lenkijos bibliografija)* rengimui. Trečiasis – Wilhelmas Feldmanas (1868–1919), aktyviai dalyvavęs politiniame gyvenime kaip socialistas, žydų asimiliacijos šalininkas, o per Pirmąjį pasaulinį karą – kaip Piłsudskio legionų pasiuntinys Berlyne. Jo plačiai žinoma apžvalga *Współczesna literatura polska* (*Šiuolaikinė lenkų literatūra*, 1902) ir mokslinė studija *Dzieje polskiej myśli politycznej* (*Lenkijos politinės minties istorija*, 1914–1920) greitai tapo pavyzdiniais veikalais. Be viso to, jis rasdavo laiko politinei propagandai, rašė romanus, literatūros kritiką – visa šia veikla vadovavo opozicijai prieš „Jaunosios Lenkijos" judėjimą. Paskutinė, tačiau nė kiek ne menkesnė figūra, būtų Michałas Bobrzyńskis – istorikas, pedagogas, ėjęs Galicijos vietininko pareigas.

Galicijos ukrainiečių tautinis sąjūdis daugeliu atžvilgių buvo toliau pažengęs, palyginti su anapus Rusijos sienos gyvenančiais tautiečiais, nors gana ilgai jis nenorėjo prisikabinti „ukrainiečių" etiketės. Ankstesnis baudžiavos panaikinimas ir rami Austrijos valdžios laikysena sudarė sąlygas antroje XIX a. pusėje stiprėti tautinei veiklai. Čia, kitaip nei Rusijoje, nebuvo persekiojama Unitų bažnyčia, todėl galėjo rūpintis pradiniu mokymu rusinų kalba. Rusinų literatūra turėjo savąją rašytojų romantikų „triadą", kurie 1837 m. išleido pirmąjį liaudies poezijos rinkinį. Lvove 1848 m. buvo įkurti rusinų Tautos namai, 1864 m. – rusinų teatras, o 1874 m. – pirmoji rusinų vidurinė mokykla. Kurį laiką iniciatyvą tvarkant organizacinius reikalus į savo rankas buvo paėmę senieji rusinai – grupuo-

tė, kuriai ypač rūpėjo religinės reformos. Greta kitų dalykų, jie siekė atgaivinti senosios bažnytinės slavų kalbos mokymą. 1882 m., kai Austrijoje iškeltoje išdavystės byloje paaiškėjo, kad senieji rusinai gaudavo slaptą finansinę paramą iš carinės Rusijos ambasadoriaus, rusinams pradėjo vadovauti jaunesnė *narodovcų* (liaudininkų) grupuotė. Nuo tada labai pagyvėjo politinė veikla. Pradėta reikalauti socialinių reformų, visuotinės rinkimų teisės, valstybinio rusinų švietimo, glaudesnių ryšių su ukrainiečiais Rusijoje ir galiausiai „didžiosios Ukrainos nuo Sano iki Dono" sukūrimo. Liaudininkai buvo pirmieji Galicijos veikėjai, kurie pasivadino ukrainiečiais, bet netrukus šis vardas pritapo įvairiausioms grupėms ir bendruomenėms – nuo miesto šviesuomenės iki hucųlų ar lemkų valstiečių Karpatuose, kurie ligi tolei turėjo labai menką supratimą apie visus juos siejantį tautinį tapatumą.

Šimtmečių sandūroje Galicijoje jau veikė daugybė visokių ukrainiečių politinių partijų. Tarp daugelio garsių vardų ypatingą šlovę pelnė Ivanas Franko (1856–1916), socialistas ir rašytojas romanistas, Mychailo Hruševskis (1866–1934), istorijos profesorius iš Lvovo; arkivyskupas Šeptyckis. Tačiau įtampos tarp lenkų ir ukrainiečių nepavyko išvengti. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą susidariusi padėtis, kai ukrainiečiai kėlė reikalavimus prijungti Galiciją kaip „Vakarų Ukrainą" prie jų planuojamos tautinės valstybės, o lenkai tuo pat metu vylėsi ją prijungti prie nepriklausomos Lenkijos kaip „Rytų Mažąją Lenkiją", akivaizdžiai byloja, jog viršų ėmė trumparegiški prietarai ir visiškai nesutaikomi siekiai.[11] Didžiumai vyresniosios kartos žmonių toks nacionalistinis politikavimas turėjo atrodyti „negališkas".

Michało Bobrzyńskio buvimo vietininku 1908–1913 m. laikotarpiui šių dienų istorijos veikaluose neskiriama daug vietos. Viduramžiais domėjęsis istorikas, nuoširdžiai atsidavęs savo tyrinėjimams ir vadovavimui Mokyklų valdybai, kaip politikas iki galo likęs *Keisertreu*, mūsų laikais gerbėjų bemaž neturi. Vietininko pareigos jam teko po grafo Andrzejaus Potockio, kurį 1908 m. balandį nužudė ukrainiečių teroristas. Užuot reikalavęs atpildo, Bobr-

zyńskis stengėsi sutaikyti šias dvi negalinčias sutarti tautas. Rengdamasis 1911 m. vietinės valdžios rinkimams, jis įkūrė vadinamąjį „vietininko bloką" tiems kandidatams, kurie buvo linkę remti jo rinkimų – sistemos reformavimo ir pagalbos ukrainiečių švietimui – programas. Kai blokas laimėjo, jį pasmerkė katalikų vyskupai, Galicijos konservatoriai, o labiausiai – tautiniai demokratai. Jiems atrodė, kad Bobrzyńskis išdavė lenkų reikalą. Tačiau kaip tik jam būnant vietininku Galicijoje atvirai ėmė reikštis Piłsudskio legionai – rengė pratybas, mokė naujokus. Šią veiklą Bobrzyńskis stebėjo pusiaumirka, žiūrėjo į ją kaip į neatsiejamą nuo Austrijos užsienio politikos ir nesusijusią su Galicijos vidaus reikalais. Jis stengėsi išlikti pakantus abiem pusėms, todėl didelių tikslų nepuoselėjo, o visaip stengdamasis raminti nacionalistines aistras padėkos nesulaukė. Atsistatydino 1913 m. gegužę, pavargęs nuo begalinių savo tėvynainių išpuolių. Bobrzyńskis buvo pirmas ir paskutinis Galicijos vietininkas, bandęs valdyti tikrai demokratiškai ir nešališkai. Praėjus metams po jo atsistatydinimo, kitą vasarą kilo karas. Tai buvo paskutinis Galicijos šansas. 1917 m. Bobrzyńskis dar šiek tiek dirbo Galicijos reikalų ministru Vienoje, paskui visiškai pasitraukė iš politinės veiklos. Jis iki galo liko lojalus Austrijai, bet ne iš aklo atsidavimo Habsburgams, o iš baimės, kad į jų vietą gali ateiti destruktyvios jėgos. Politinės moralės požiūriu jo pastangos vertos pagarbos. Bobrzyńskis sugebėjo nešališkai vertinti susidariusią padėtį, kai viena klasė ar tauta siekia primesti savo valią visiems kitiems, ir bandė tik nesėkmingai pasiūlyti geresnę išeitį. Jis nepersekiojo revoliucionierių ir kitų aktyvistų, kurie būrėsi Galicijos karalystėje, atvirkščiai, stengėsi sukurti visiems pakenčiamą gyvenimą, kad sukilimų ir sąmokslų paprasčiausiai neprisireiktų. Kaip ir didžiuma jam pavaldžių Galicijos gyventojų, nacionalizmu Bobrzyńskis nesižavėjo. Tačiau jo indėlis į savo tautos ir jos kaimynų gyvenimą buvo reikšmingas.[12]

Galicijos likimą nulėmė žmonės ir jėgos, kuriems patys Galicijos gyventojai neturėjo jokios įtakos. 1914 m. rugpjūtį iš rytų užgriuvo Rusijos kariuomenė ir pasiekė Krokuvos priemiesčius. 1915 m. iš

vakarų kontrpuolimą surengė Vokietija ir patraukė per provinciją priešinga kryptimi. Besitraukiantys rusai griebėsi išdegintos žemės politikos. Kaimai buvo sulyginti su žeme, geležinkeliai, tiltai ir fabrikai sugriauti, Borislavo naftos gręžiniai padegti, daugiau nei milijonas valstiečių kartu su gyvuliais ir maisto atsargomis deportuoti. 1916 m. generolas Brusilovas vėl pasirodė rytiniame horizonte ir šluodamas sau kelią patraukė link Karpatų. 1917–1918 m. Galiciją, kaip Austrijos karinės zonos dalį, nepaliaujamai alino išbadėję pabėgėliai, karinės rekvizicijos, pašlijusios drausmės kariuomenės daliniai. Galicija buvo kur kas labiau išsekinta nei karo veiksmų nuniokoti Belgijos ar šiaurinės Prancūzijos plotai. Kai karui baigiantis žlugo Austrijos-Vengrijos monarchija, žlugo ir viltis išsigelbėti. Galicija išnyko be pėdsakų, kartu su dinastija, kurios interesams tarnauti ji ir buvo sukurta.

Vėliau lenkų istorikai į Galiciją ėmė žvelgti atlaidžiai ir net meiliai. Juk tik čia išliko gyva lenkų kultūra ir lenkų idealai, tuo tarpu kitos dvi padalytosios Lenkijos dalys sugniužo nuo germanizacijos ir rusinimo smūgių. Ji tapo atsigaunančios tautos „Pjemontu". Nors Lenkijos nepriklausomybė rūpėjo tik nedaugeliui Galicijos gyventojų, jų patirtis neginčijamai padėjo visiems lenkams prisitaikyti prie nepriklausomybės, kuri taip netikėtai užgriuvo ant jų karo pabaigoje.

Tačiau kartu Galiciją reikėtų laikyti ir ukrainiečių nacionalizmo „Pjemontu". Paskutinio, 1910 m., gyventojų surašymo, atlikto remiantis kalbos kriterijais, duomeninmis, visoje provincijoje rusinai sudarė 40 procentų gyventojų, o Rytų Galicijoje – 59 procentus. Turint omeny, kad jie turėjo 2460 pradinių mokyklų ir 61 gimnaziją (lenkai – atitinkamai 2967 ir 70), būtų galima teigti, jog puoselėdami savo tautinę kultūrą rusinai pranoko lenkus. Žinodami, kokios menkos separatistinės politikos perspektyvos Rusijoje, jie, be abejonės, Galiciją laikė pagrindine arena, kurioje ateityje rutuliosis svarbiausi politiniai įvykiai. Tačiau kol kas politiniame gyvenime ukrainiečiai tenkinosi tik šalutiniu vaidmeniu. 1914 m. stambiųjų žemvaldžių kurijoje jiems tepriklausė viena vieta iš 45, gminų kurijoje –

48 iš 105, o Galicijos delegacijoje Reichsrate – vos 25 iš 78. Lenkai galbūt būtų tvirtinę, esą rusinams mažiau atstovaujama dėl to, kad mažiau subrendusi ukrainiečių bendruomenė; patys ukrainiečiai buvo įsitikinę, jog taip atsitiko dėl diskriminacijos. Visos pastangos ukrainiečių kalbą prilyginti lenkų ir vokiečių kalboms, išskyrus teismus, sulaukdavo įnirtingo pasipriešinimo. Pastangos ją įdiegti kaip dėstomąją kalbą Lvovo universitete sukėlė studentų riaušes. Tokiomis aplinkybėmis Austrijos valdininkija vargiai galėjo atsispirti pagundai ukrainiečių nepasitenkinimą išnaudoti kaip patogią dingstį slopinti stiprėjančiam lenkų judėjimui. Šitaip buvo įskelta lenkų ir ukrainiečių antagonizmo žiežirba, kuri, vos žlugus Habsburgų režimui, įsiliepsnojo atvira kova.

Tautinių valstybių amžiuje Galicijos gyvenimo sankloda, be abejo, atrodė nelyginant anachronizmas. Tačiau šimtmetyje, kai nacionalizmas buvo lygiai taip pat diskredituotas, kaip ir jį pakeitęs imperializmas, dar gyvena žmonių, su didžia nostalgija menančių „senas geras dienas", leistas dualistinėje monarchijoje. Tokioje Krokuvoje tikrai turėtų būti nors viena svetainė, kurios garbingiausioje vietoje tebekaba Pranciškaus Juozapo portretas. Lvove (dabar svarbiausiame Vakarų Ukrainos mieste) ne vienas ukrainietis abejoja, ar išties visos pastarųjų šešių dešimtmečių permainos vedė į gera. Kur ne kur dar ir dabar galima susitikti aštuoniasdešimtmetį senolį, su pasimėgavimu švilpaujantį *„O du meine liebe Oesterreich"* melodiją ar mielai prisimenantį kadaise mokykloje kas rytą kartotas eiles:

> Viešpatie, apsaugok,
> Viešpatie, paremk
> Mūsų imperatorių ir mūsų kraštą!
> Apgink savuoju skydu visus, kas tarnauti pasiryžę,
> Kad Tavoji jėga palaikytų
> Tvirtą mūs valstybę [...]*

* *Boże wspieraj, Boże ochroń...* lenkiškai būdavo dainuojama pagal Haydno melodiją *„Austria"*, kuri gerai žinoma kaip Hoffmanno *„Deutschland, Deutschland über alles"* melodija.

Galicijos šviesuomenei nereikėjo aiškinti, kad jie gyvena varganoje ir atsilikusioje provincijoje ar kad yra silpniausios iš trijų Lenkiją pasidalijusių valstybių piliečiai. Kita vertus, jiems neteko patirti tokios socialinės ir politinės priespaudos, kokia alino lenkus kitose padalytosios Lenkijos dalyse. Galicijos lenkai nepatyrė Rusijos ir Vokietijos kultūrinio imperializmo; negyveno beteisio egzistavimo ir persekiojimo atmosferoje, kurią carizmas primetė Rusijos lenkams; neužgriuvo jų nė sparčios socialinės permainos bei savęs tobulinimo manija, kuri buvo apsėdusi Prūsijos lenkus. Už tai jie buvo nuoširdžiai dėkingi Habsburgams. Ir užuot keiksnoję likimą, dažniau trukteldavo pačiais ar nusijuokdavo. Savo ribotų galimybių suvokimas ir gebėjimas tinkamai įvertinti jiems tekusią dalią suteikė Galicijos gyventojams pusiausvyros ir palaimos jausmą, kurio taip stigo kitur. Galicija atidavė pasauliui savo duoklę išaugindama gausų būrį romantikų, sąmokslininkų, fanatikų nacionalistų bei Lenkijos patriotų ir nė kiek ne mažiau lojalistų, konservatorių, sentimentalistų, skeptikų ir juokdarių. Sunku tiksliai nusakyti skirtumą, bet pasaulis žvelgiant iš Varšuvos ar Poznanės atrodė visiškai kitaip nei žvelgiant iš Krokuvos. Galicijos lenkai buvo įpratę žiūrėti į save ir juoktis. Kavinės *Jan Michalik* scenoje viskas, net ir Lenkijos istorija, prarado savo šventumą:

Mūs tauta, dangaus padedama,
Per šitiek amžių išsilaikė;
Jei tik, būdavo, prireikia,
Tuoj husaras lenkas verždavos pirmyn.
Bet su laiku bajorų aistros blėso,
Nebežvilga kaip kadais kardai
O tauta dešinės rankos smūgį
Jau nutaikiusi tiesiai į žandą valstiečio.
[...]

Pagaliau net dangui tai įgriso
Ir Apvaizdai trūko kantrybė.
Sušuko Ponas Dievas: Išskerst tuo gyvulius,
Vien matant juos užverda pyktis.
[...]

Už tą didžiulę, tikrai dižiulę kaltę
Dievas mus žiauriai nubaudė,
Nes tikėjimą, nuosavybę ir šeimą
Draskė priešas iš vidaus. –
Bet pakilo riteris popieriniais šarvais
Ir akmenį nuo kapo stumia.
Kilk, o tauta, pamiklink savo dešinę,
Trečias varpo dūžis ... paskutinė valanda!![14]

Eilės, išsprūdusios iš po valiūkiškos Boy-Żeleńskio plunksnos, ne sykį sukėlė tikrą skandalą ir pačioje Krokuvoje, ypač kai tos plunksnos smaigalys krypdavo į gana rizikingus objektus – dvasininkijos gyvenimą ar visuotinai priimtus ano meto seksualinio gyvenimo papročius. Politiniuose dalykuose jis buvo užkietėjęs skeptikas, švelniai pasijuokiantis iš minties, neva tautinė nepriklausomybė kažkokiu būdu išgydysianti visas žmonių negalias. Jo polinkis į satyrą ir skeptiškas požiūris į politiką labai priminė Stańczyko grupės istorikų nuostatas ir atspindėjo senosios Galicijos tradicijas, kurios jau tada traukėsi iš kelio naujoms nacionalistinėms srovėms. Austrijos-Vengrijos žlugimas, matyt, buvo neišvengiamas. Tik kažin ar po to tikrai viskas susiklostė geriau.

PENKTAS SKYRIUS

FABRYKA: Pramonės plėtra

Iki XIX a. vidurio nė viename Rytų Europos krašte pramonė nevaidino kokio nors ypatingesnio vaidmens nei ūkiniame, nei socialiniame gyvenime. Kitaip nei Vakarų Europoje, kur svarbiausias pramonės revoliucijos etapas jau buvo pasibaigęs prieš gerą šimtmetį, rytuose industrializacija dažnai vėlavo, o pradėta neretai būdavo pertraukiama. Lenkų žemėse, kur pirmieji fabrikai atsirado dar XVIII a. 5-ajame dešimtmetyje, šis procesas su pertrūkiais tęsėsi daugiau kaip du šimtmečius.

Pastangos Lenkijos industrializacijos istoriją įsprausti į ankštą teorinį modelį greitai sukelia keblumų. Tačiau teoretikų tai neatbaido. Pastarojo meto lenkų mokslininkai linkę išskirti tris etapus. Ankstyviausiuoju, nuo XVIII a. 5-ojo dešimtmečio iki 1815 m., veikė smulkios vietinės reikšmės įmonės, dažniausiai įsteigtos didikų feodalų, taip siekusių pagerinti savo privačių dvarų būklę. Kokių nors esminių poslinkų tuomet neįvyko, tačiau tai, ką pavyko pasiekti technologijos, mokslo, prekybos, finansų tvarkymo ir darbo organizavimo srityse, paklojo tvirtus pamatus ateičiai. Pirmieji fabrikai susiejo tradicinius amatus ir namudinę gamybą su naujesnėmis gamybos formomis. Kitas etapas, prasidėjęs 1815 m. ir užsitęsęs ligi Antrojo pasaulinio karo, paprastai vadinamas Lenkijos „pirmąja industrializacija". Jis nebuvo tiek sėkmingas, kad galėtų pretenduoti į „pramonės revoliucijos" vardą. (Beje, dabartiniai lenkų istorikai labiau linkę vartoti sąvoką *przewrót* (perversmas), o ne *rewolucja*.) Paskutinis etapas, prasidėjęs 1945 m., tapatinamas su „antrąja industrializacija", kurios ėmėsi jau Liaudies Respublika.[1]

Akivaizdu, kad pirmosios industrializacijos centras buvo Kongresinė karalystė. Šiame laikotarpyje taip pat galima išskirti tris etapus. Per pirmąjį, 1815–1864 m., paaiškėjo, jog valstybės pastangos skatinti gamybą, o kartais net savintis ir kontroliuoti, tik iš dalies buvo vaisingos. Lenkijos bandymams eiti „Prūsijos keliu į kapitalizmą", jeigu iš tikrųjų tokių būta, neužteko nei finansinių išteklių, nei turimos sunkiosios pramonės bazės. Nuo 1850 m. iniciatyva vėl grįžo į privačias rankas, daugiausia konsorciumus, kurie sujungė vietinių stambiųjų žemvaldžių bei manufaktūrininkų ir užsienio verslininkų interesus. Per kelis dešimtmečius neregėtai sparčiai išaugo kalnakasybos, tekstilės ir metalurgijos pramonė, tačiau amžinai atidėliojama žemės ūkio reforma ir giliai įsišaknijusi pusiau feodalinė visuomenės sankloda kliudė radikaliam gyventojų masių perėjimui į pramonės sektorių.

Per antrąjį etapą, 1864–1918 m., pavyko pašalinti daugelį ankstesnių kliūčių, tad Lenkijos pramonei atsivėrė keliai į plačiąją Europos prekybos, finansų ir darbo jėgos rinką. Nuo 1864 iki 1883 m. į Lenkiją plūste plūdo Vakarų kapitalas ir gamybos įrenginiai. Tuometiniame Europos pramonės žemėlapyje aiškiai matyti takoskyra, skirianti toli pirmyn pažengusios Vokietijos regionus ir atsilikusių Rusijos bei Austrijos beribes valdas. Prie tos takoskyros iš abiejų pusių šliejosi Lenkijos žemės. 1880 m. tą ribą dirbtinai išryškino Rusijos įvesta apsauginė muitų siena, už kurios klestėjo buvusi Kongresinė karalystė. Tris dešimtmečius iki Pirmojo pasaulinio karo Lenkijos manufaktūros Rusijos imperijos ūkiniame gyvenime vaidino ypatingą vaidmenį. Sparčiai plėtėsi geležinkelių tinklas. Augo mechanizacijos mastai. Pramoninei gamybai telkiantis tam tikrose geografinėse platumose, keitėsi ir kraštovaizdis. Mažėjant pajamoms iš žemės buvo kaupiamas investicinis kapitalas. Privačios įmonės jungėsi į viešas akcines bendroves. Smulkūs fabrikėliai vienijosi į stambius kompleksus. 1913 m., nors ekonomikoje tebevyravo valstiečių ūkis ir smulkusis verslas, pramoninė gamyba buvo pasiekusi aukščiausią lygį.

Trečiuoju etapu, 1918–1939 m., naujos nepriklausomos Lenkijos Respublikos valdžia, nepaisydama pasipriešinimo, užsimojo į vie-

ningą visumą sujungti tris atskiras pramonės sistemas ir su aiškiai nepakankamais ištekliais kurti veiksmingą infrastruktūrą. Šias pastangas negailestingai sužlugdė Antrasis pasaulinis karas, o jam pasibaigus vėl teko viską pradėti iš naujo, lygiai kaip ir daugelyje kitų Lenkijos gyvenimo sričių.

Lenkijos pirmoji industrializacija įkvėpė ne vieną ekonomikos teoriją, ypač marksistinės pakraipos. Lenkijos komunistų judėjimas savo pirmųjų keturių dešimtmečių strategiją grindė Rózos Luksemburg argumentais, pateiktais veikale *Promyšlennoje razvitie Pol'ši (Lenkijos pramonės raida)*, išleistame Sankt Peterburge 1898 m. Pasak autorės, Lenkijos pramonė sudarė neatsiejamą Rusijos ekonomikos dalį ir todėl esmingai paakino Rusijos lūkesčius, jog ir ji dalyvausianti artėjančioje Vokietijos ir Vakarų Europos proletarinėje revoliucijoje. Kartu buvo tvirtinama, kad Lenkijos nepriklausomybė būtų žingsnis atgal, kuris sužlugdytų ne tik Rusijos, bet ir visos Europos pažangos perspektyvas. (Akivaizdu, kad kaip tik dėl šios išvados caro cenzūra leido spausdinti tą veikalą.[2]) Oskaras Lange (1904–1965), pirmasis Lenkijos atstovas Jungtinėse Tautose, savo 1959 m. išleistoje *Ekonomia polityczna (Politinė ekonomija)* daugiau dėmesio skyrė industrializacijos tipologijai. Jo nuomone, Lenkijos pramonė turėjo ir kapitalizmo, ir socializmo bruožų, bet tik ne „tautinės revoliucijos".[3]

Ne ką daugiau naudos ir iš nemarksistinių modelių. Antai Rostowo ekonominės raidos teorija lyg ir tiktų Kongresinės karalystės istorijai ir leistų daryti išvadą, kad jos „tradicinė visuomenė" per visą XIX a. keitėsi labai netolygiai, o lemiamas pramonės „pakilimo" laikotarpis apėmė paskutinius tris dešimtmečius iki Pirmojo pasaulinio karo. (Žr. 5 žem.)[4] Tačiau ši teorija nepaaiškina dirbtinių pertrūkių ir staigių sėkmių, būdingų ilgiems Lenkijos ekonominės istorijos tarpsniams – per Napoleono karus, XIX a. viduryje, 1915–1945 m. Galima spėti, kad tarptautinė politika ekonomikai bus turėjusi didesnės reikšmės nei grynai vietiniai veiksniai.

Ryškiausias prieštaravimas, verčiantis suabejoti visų šių teorijų teisingumu, kyla iš abejotinos prielaidos, kad Lenkijos ekonomika

5 žemėlapis. Industrializacija (apie 1900)

turi nenutrūkstamą istoriją ir kad ją galima tyrinėti bei analizuoti kaip vientisą objektą. Tačiau šiandienos Lenkijos ekonomikos tikrai negalima laikyti ilgos organiškos raidos rezultatu. Ji gyvuoja turėdama naują teritorinį pagrindą, naują infrastruktūrą, naujus žmones; ir visi ją sudarantys elementai buvo paskubom surinkti draugėn tik po Antrojo pasaulinio karo ne be didžiųjų valstybių politinės inžinerijos. Anksčiau jos sudedamosios dalys buvo integruotos į Vokietijos, Austrijos ar Rusijos ekonomiką, tačiau 1915, 1918–1921 ir 1945 m. nuo jos atsiplėšė. Tad, švelniai tariant, ar ne anachronizmas laikyti jas ekonomine visuma, kai jos nebuvo viena su kita susijusios. Šiai problemai Lenkijos mokslininkai taktiškai prikabina abejotiną „regionalizacijos" etiketę, bet tuo nieko neišsprendžia. Dėl vienų ar kitų subjektyvių priežasčių kas nors gal ir galėtų apgailestauti, kad svarbiausias dabartinės Lenkijos pramonės regionas Silezijoje buvo įkurtas, plėtojamas ir suklestėjo vokiečių iniciatyva kaip Prūsijos ekonominės sistemos dalis ir kad vykstant pramonės revoliucijai jis glaudžiau buvo susijęs su kitomis Vokietijos, o ne Lenkijos sritimis. Apgailestauti galima, bet paneigti – ne. Silezijos pramonės raida iki 1945 m. didžia dalimi nepriklausė Lenkijos ekonominei istorijai. Štai kodėl Lenkijos industrializacijos istoriją, jeigu toks dalykas išvis egzistuoja, galima nagrinėti tik empiriškai ir tik dalimis.

Iš visų Lenkijos pramonės šakų seniausiai atsirado kalnakasyba. Šventojo Kryžiaus kalnuose, Ruduose, aptiktos priešistorinių laikų kasyklos liekanos bei II m. e. amžiumi datuojama požeminė galerija. Wieliczkoje, netoli Krokuvos, druskos kasyklos naudojamos mažiausiai tūkstantį metų, o valdant Kazimierui Didžiajam jos tapo pirmosiomis iš daugelio karališkųjų valdų. Olkuszo ir Sławkówo švino ir sidabro kasyklos kunigaikščių privilegijose minimos nuo XIII a. 1500 m. Olkusze atidaryta karališkoji pinigų kalykla. Ankstesniais amžiais kalnakasyboje vyravo *gwarectwo* principas (kooperacija); kalnakasiai būdavo laisvi žmonės; lėšas skirdavo Krokuvos vyskupai ir patricijai, ypač Jostas Ludwigas Dietzas, kitaip Decius (1485–1545), istorikas, rašytojas, diplomatas, ekonomistas, pinigų kalyklos valdytojas ir *żupnik krakowski* kasyklų valdytojas. Visi stam-

bieji tų laikų didikai ir dvariškiai neatsispirdavo pagundai investuoti. Tai buvo lėtai judantis ir pavojingas verslas. 1548 m. Olkusze pradėta kasti didžioji galerija tepailgėdavo vos po jardą per šešias savaites. Wieliczkoje nelaimingi atsitikimai kasmet nusinešdavo 10 procentų darbininkų gyvybių. Tačiau darbo užmokestis ir maistas buvo geras. 1561 m. Wieliczkos valgykloje suvalgytos 1289 žąsys, 2049 gaidžiai, 1969 vištos, 498 koplūnai, 9453 karpiai, 380 lydekų, 43 elniai, 53 zuikiai ir 500 jaučių – visa tai sudorojo apie 800 vyrų, per savaitę uždirbančių iki 90 grašių (tuomet, kai visas jautis nekainavo ir 60 grašių). Laidotuvių išlaidos būdavo padengiamos iš karaliaus iždo.[5]

Tuo pat metu ne mažiau klestėjo ir geležies pramonė. Wąchockas prie Kamienos upės minimas dar 1179 m. cistersų vienuolyno įkūrimo privilegijoje, kurioje vienuolyno vyresniajam suteikiama teisė į visus mineralinius telkinius; kaip tik čia vienuolių iniciatyva viduramžiais buvo pastatytos pirmosios kalvės. 1500 m. Wąchocke veikė 22 kalvės iš 289 tuomet buvusių visoje karalystėje. Kalves statydavo vietinių geležies rūdos telkinių plotuose. Metalą lydydavo krosnyse, kūrenamose medžio anglimis, ir grūdindavo vandens varomais kūjais. Per metus būdavo pagaminama apie 20 tonų produkcijos. Gdanske buvo perdirbama iš Švedijos įvežta rūda bei neapdoroti geležies luitai ir jau kaip plienas ar geležis, vadinama *Dansick iron* eksportuojama į Angliją. 1612 m. Krokuvoje vieno pramonininko sūnus Walentas Roździeńskis išleido epinę poemą *Officina Ferraria... (Bajoriškoji geležies dirbtuvė)*, kurioje aprašė geležies gamybos technologijas bei jų keliamus pavojus. „Žaizdoms užgydyti dažnai prireikia pusės metų, – rašė jis. – Tarp mūsų netrūksta apkurtusių ir suluošintų invalidų."[6] Rozdzieńskis kūrė kaip tik tuo metu, kai didikai verslininkai jau buvo pradėję statydinti tobulesnes aukštakrosnes. 1598 m. Krokuvos vyskupas kardinolas Jurgis Radvila (1556–1600) užsakė italų inžinieriui Giovanniui Ieronimui Cacciai iš Bergamo pastatyti plieno lydymo aukštakrosnę savo Samsonówo dvare netoli Kielcų. Iš jo vėliau išaugo Staropolsko pramoninis rajonas, čia buvo padėti pagrindai Respublikos ginklų pra-

monei. Panašias įmones Krzepicuose ir Pankówe, netoli Čenstakavos, įsteigė Karūnos maršalka Mikołajus Wolskis (1550–1630), o XVIII a. Janowe ir Końskuose – kitas kancleris Janas Małachowskis (1698–1762). 1781 m. Respublikoje buvo trisdešimt trys „didžiosios kalvės", gaminančios po 200 tonų geležies per metus. Per du šimtmečius gamybos apimtis išaugo dešimteriopai. Metalas, du kartus įkaitintas skirtinguose apdorojimo procesuose, pasižymėjo aukšta kokybe. Tačiau tokios gamybos perspektyvos neatrodė labai didelės, palyginti su pažanga, pasiekta per tolesnius dešimtmečius, kai geležis buvo suporuota su anglimis.

Lenkijos geležies ir anglių pramonė augo Prūsijos įmonių, esančių kaimyninėje Silezijoje, šešėlyje ir buvo labai artimai susijusi su Stanisławo Staszico vardu. Staszicas buvo Friedricho Wilhelmo Redeno bendraamžis ir lygiai taip pat entuziastingai domėjosi geologija bei kalnakasyba. 1778 m., kai Redenas tapo Prūsijos kalnakasybos valdybos, įsikūrusios Vroclave, nariu, Staszicas buvo bepradedąs savąją karjerą kaip Zamoyskio dvarų valdytojas. Keturis dešimtmečius jis stebėjo, kaip Redenas diegė visokias iš Anglijos parsivežtas naujoves – 1788 m. sumontuotas pirmasis garo siurblys anglių kasykloje Tarnowskie Góruose; 1796 m. pradėjo veikti pirmosios orapūtės krosnys Gliwicuose ir Chorzówe, 1811 m. – milžiniška kokso aukštakrosnė „Karalienės Liudvikos" kasykloje Zabrzėje. Tuo metu Silezija gamino per 100 000 tonų anglių ir 20 000 tonų plieno. „Tik pamanykit, – rašė Staszicas iš anapus sienos, – jie ima visą rūdą iš mūsų, o mums nepriklauso!„ Staszicas pasinaudojo proga, kai 1816–1824 m. ėjo Kongresinės karalystės Pramonės ir amatų skyriaus direktoriaus pareigas. Parašęs ir 1815 m. išleidęs išsamią Lenkijos geologijos apžvalgą *O ziemiorodztwie gór dawnej Sarmacji (Apie senosios Sarmatijos kalnų žemės vaisius)*, jis nieko nelaukdamas galėjo imtis įgyvendinti planą sukurti vienodo lygio Lenkijos sunkiąją pramonę. Per trumpą aštuonerių metų jo vadovavimo laikotarpį buvo atnaujintos visos krosnys, esančios Staropolsko pramonės rajone, o Kaniówe pastatyta nauja orapūtė krosnis, vietininko Zajączeko garbei pavadinta „Józef"; sutvarkyta Kamienos

upės vaga, ir tuomet ji tapo galingu varomosios energijos šaltiniu; anglys ir koksas buvo gabenami iš Będzino ir Dąbrowos, neseniai atgautų iš Prūsijos kasyklų; vario ir sidabro apdirbimo gamyklos atidarytos Białogone siekiant paskatinti pinigų reformą; Varšuvoje įsteigtas Politechnikos institutas; siūlant pelningus uždarbius iš užsienio buvo pakviestas gausus būrys inžinierių, tarp jų prancūzų išradėjas Philippe'as Girard'as, kuris dirbo Kalnakasybos skyriaus techniniu konsultantu už 5300 rublių per metus, ir to paties skyriaus direktorius vokietis Ludwigas Hauke, gaudavęs 1000 rublių per metus. Visos šios naujovės buvo dalis Lubeckio parengto Kongresinės karalystės pertvarkymo plano. Ne kas kitas, tik Lubeckis ir galėjo pasakyti, kad „anglis ir geležis pramonei yra tas pat kas žmogui duona". Aišku, ne visur ir ne visuomet lydėdavo sėkmė, tačiau Lenkijos sunkiosios pramonės ateitis buvo užtikrinta. 4-ajame dešimtmetyje į plieno pramonę didžiules sumas investavo Lenkijos bankas *(Bank Polski)*. Milžiniška Banko metalurgijos gamykla *(Huta Bankowa)*, pastatyta 5-ajame dešimtmetyje Dąbrowoje, buvo viena didžiausių tokios rūšies įmonių visoje Europoje – tiesą sakant, tokia didelė, jog neįstengė dirbti visu pajėgumu, kol po dvidešimties metų nenusistovėjo rinka.[7]

Per visą XIX a. sunkioji pramonė buvo plėtojama visų trijų valstybių – Prūsijos, Rusijos ir Austrijos – paribiuose, susieinančiuose Silezijoje. Aukštutinė Silezija išaugo į antrąjį Vokietijos pramonės rajoną po Ruhro. Dąbrowos baseine buvo sutelktos svarbiausios Kongresinės karalystės, o iki 1880 m., kol dar nebuvo pradėjusi augti Rusijos pramonė, ir visos Rusijos imperijos pramonės šakos. Ostravos rajonas Cieszyno kunigaikštystėje buvo turtingiausia Austrijos-Vengrijos pramonės sritis. Visuose šiuose trijuose regionuose vyravo vokiečių vadyba ir lenkų darbo jėga. Tačiau, nepaisant geografinio artumo, ekonominiai ryšiai tarp gretimų padalytosios Lenkijos žemių buvo labai silpni. Lenkų akimis žiūrint, ekonomika buvo plėtojama išcentrinės jėgos principu, stengtasi, kad pramonės augimas neperžengtų nė vienos iš trijų imperijų sienų. Nebuvo prasmės vežti anglis iš Katowicų į Dąbrową arba atvirkš-

čiai. Tad ir susisiekimo linijos iš trijų skirtingoms valstybėms priklausančių Silezijos dalių ėjo link Berlyno, Varšuvos ir Vienos, tik ne per sienas. Geležį į Dąbrową verčiau gabendavo iš Donecko, tolimųjų pietų Rusijos stepių, bet ne iš šalimais esančios Silezijos, naftą – iš Baku, bet ne iš Galicijos.

Panašias stadijas perėjo ir tekstilės pramonė. XVIII a. pabaigoje senąsias verpėjų ir audėjų gildijas, kurių padėtį ir taip sunkino sparčiai augantis smulkiųjų pirklių ir tarpininkų būrys bei įvairiausi jų pačių veiklos apribojimai, iš visų pusių ėmė spausti didikų manufaktūros. Senieji namudinės pramonės centrai – Brzezinai, Kościenai, Bieczas ir dešimtys kitų miestelių, įsikūrusių abipus Silezijos sienos, – jau seniai prarado tą gerovę, kuria mėgavosi po Trisdešimties metų karo. Dabar juos pralenkė kitos sritys, esančios labiau į rytus. Senieji eksporto ir prekybos ryšiai su Vokietija nutrūko. Vilnos ir linų karalystę baudėsi užgrobti karalienė Medvilnė. Pirmąsias senosios Respublikos tekstilės įmones buvo įsteigę Radvilos prie savo dvaro Nesvyžiuje, Lietuvoje. Jų pėdomis pasekė nemažas būrys stambiųjų didikų, iš kurių XVIII a. 8-ajame dešimtmetyje ypač savo veikla Gardine išsiskyrė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždininkas Antanas Tyzenhauzas (1733–1785), o 9-ajame dešimtmetyje Łowicze ir Skierniewicuose – karaliaus brolis, arkivyskupas Michałas Jerzis Poniatowskis (1736–1794). Kitų vyskupų siaubui, dvi savo kaip Bažnyčios galvos rezidencijas jis pavertė audyklomis ir įkalbėjo savo brolį karalių nusipirkti 34 iš 225 tos įmonės akcijas. 1807 m. Ozorkówe, netoli nuo Łęczycos, atliktas dar vienas eksperimentas. Nupirktas senas Szczawińskių šeimos dvaras, kurį sudarė gyvenamasis dvaro pastatas, malūnas ir 4 sklypai po 120 akrų, priklausantys keturioms šeimoms, ir čia sumanyta įkurti tekstilės pramoninę gyvenvietę. Vieta pasirinkta neatsitiktinai: čia buvo užtektinai minkšto vandens, taip reikalingo audinių balinimui, ir gausu bedarbių, ne mažiau reikalingų dirbti audėjais fabrikuose. Ši žemė, išnuomota dešimties gelumbės audėjų ir dviejų siuvėjų konsorciumui, dešimtį metų išlaikė per du tūkstančius žmonių. 1818 m. gretimame Zgierze buvo įkurta ir suklestėjo panaši vilnonių audinių

audėjų gyvenvietė. Po šių dviejų miestų atsirado dar pustuzinis tokių, iš kurių vėliau išaugo vienas svarbiausių Europos tekstilės pramonės regionų.

Lodzei prikabinta „lenkų Manchesterio" etiketė kažin ar yra pagrįsta, bent jau tiems, kurie patyrė, kas yra tikrasis Lancasterio metropolis. Lodzė niekuomet ir netroško pakilti į tokias politines ir kultūrines aukštumas, kokias buvo pasiekęs Cobdeno ir Brighto Manchesteris, o tekstilės technologijų istorijoje ji veikiau buvo sekėja nei pionierė. Tačiau po kelių nesėkmingų startų jai pavyko atlikti svaiginantį šuolį antroje XIX a. pusėje – tai akivaizdžiai rodo sudėtingą Lenkijos industrializacijos prigimtį ir būtiną daugybės įvairių jos sėkmę lemiančių veiksnių sutapimą. 1793 m., kai Manchesteris savo audeklais rengė bemaž pusę Europos, Lodzės kaimas glaudė viso labo 191 sielą. 1840 m., po dviejų dešimtmečių valstybės paramos, gyventojų skaičius čia tesiekė vos 20 000. Nuo tada Lodzė atgal nebesigręžiojo. 1900 m. ji turėjo 315 000 gyventojų, 1939 m. – 673 000, o 1971 m. – 765 000.

Sėkmingus eksperimentus, davusius pradžią Lodzės tekstilės pramonei, pradėjo Mazovijos prefektas Rajmundas Rembieliński (1775–1841). Bekeliaudamas su reikalais 1820 m. liepą, jis stabtelėjo prie vieno kaimo, skersai kelio iš Łęczycos į Piotrkówą brūkštelėjo liniją smėlyje ir pareiškė, jog kaip tik čia Kongresinės karalystės valdžia įkursianti naują miestą. Rembieliński, Kosciuškos sukilimo veteranas, 1804 m. išleidęs dramą *Lord Salisbury*, Poniatowskio kariuomenės generalintendantas, trokšte troško atnešti valstybei tokį patį pelną, kokį gaudavo privatūs verslininkai čia pat netoliese Ozorkówe ar Zgierze. Pirmiausia jis sumanė pradėti austi vilnonius audinius. Po Napoleono karų be darbo liko gausus būrys Silezijos ir Saksonijos audėjų, tad imtasi visokeriopų priemonių juos užverbuoti į Lenkiją. Pagal standartinę sutartį, pirmiausia parengtą Zgierze, kiekvienas audėjas gavo po 1,5 margo žemės, nemokamų medžiagų namo statybai, taip pat šešeriems metams buvo atleidžiamas nuo činšo ir kitų mokesčių bei karo prievolės. Valdžia įsipareigojo pastatyti balyklą ir dažyklą, kurioms turėjo vadovauti Audėjų ce-

chas. 1823 m. atvyko dešimt audėjų ir jau 1824-aisiais gavo užsakymą išausti gelumbės lenkų kariuomenės uniformai. Iki 1829 m. gamyba taip įsibėgėjo, kad metinė produkcijos vertė siekė 35 milijonus zlotų. Visai nenumatytai šiems vilnos audimo pionieriams iškilo rūpesčių dėl nuolatinio žaliavų stygiaus. Vietinis tiekėjas, toks Ludwigas Mamrothas iš Kaliszo, sunerimo pamatęs, kad gali prarasti turėtą monopolį tame regione. Tačiau kur kas rimtesnė kliūtis buvo ta, kad po Lapkričio sukilimo nebeliko pagrindinio beaugančios pramonės kliento, o viltis eksportuoti gaminius į Rusiją sužlugdė neįveikiama muitų siena. Antrasis Rembielińskio sumanymas, pradėtas įgyvendinti 1824 m., buvo susijęs su linais. Dabar atvykėliams pasiūlyti 3 margai žemės, kurios pusę reikėjo apsėti linais. Pirmenybė buvo teikiama imigrantams, turintiems tokio darbo įgūdžių patvirtinimą. Pavyzdžiui, oficiali valdžios koncesija ir 20 000 zlotų paskola buvo skirta verslininkui iš Prūsijos Silezijos, kuris siūlė įkurti keturiasdešimt dviejų namų gyvenvietę netoli nuo Śląkazų. Jau 1829 m. išausta 133 000 jardų lininės drobės. Tačiau ir šią įmonę sužlugdė Lapkričio sukilimas. Tad įgyvendindamas trečiąjį sumanymą kurti medvilnės manufaktūrą, Rembielińskis, be abejo, pasimokė iš nesėkmių, patirtų su vilna ir linais. Iš pradžių šis reikalas patikėtas Christianui Friedrichui Wendischui, žinomam Saksonijos manufaktūrininkui iš Chemnitzo, kurio koncesija įsigaliojo nuo 1824 m. spalio, o vėliau – Ludwigui Geyeriui, kitam saksui, kuris atvyko į Lodzę 1828 m. ir atsivežė visą šeimos turtą – 1000 talerių. Wendischas pasiėmė 87 margus žemės ir 180 000 zlotų paskolą, už kuriuos pastatė du fabrikus ir vandens ratą. 1829 m. mechanizuota verpykla, turinti 192 galingus verptuvus, jau tiekė žaliavą šimtui audėjų, dirbančių rankinėmis staklėmis. Čia 1831 m. krizę pavyko atlaikyti dėl gamybos mechanizavimo, kurį kreditais buvo parėmusi stipri vokiečių kompanija. Geyeris netruko tai perprasti. Devynerius metus plėtojęs verslą iš pradinių investicijų, kurias papildė tik pajamos iš 14 margų sklypo ir nedidelė 3000 zlotų paskola, jis galiausiai kreipėsi į Varšuvoje įsikūrusio Lenkijos banko rusų direktorius prašydamas

vieno milijono zlotų paskolos. Ją gavęs, 1837 m. Belgijoje užsisakė visą medvilnės gamybos įrangą su 50 arklio jėgų garo variklio varomais verptuvais. Nuo to laiko bemaž visa Lodzė persimetė prie medvilnės gamybos ir tapo aplinkinių miestų palydovų – Pabianicų, Aleksandrówo, Konstantynówo ir Zduńska Wolos – galaktikos centru. Lodzės gamybos reorganizavimas ir mechanizavimas sėkmingai sutapo su pirmojo Lenkijos geležinkelio iš Varšuvos į Skierniewicus ir Rogówą atidarymu 1845 m. Dar vienas svarbus žingsnis žengtas 1854 m., kai abu Lodzės fabrikai – Geyerio ir Scheiblerio – perėjo prie mašininio audimo. Nuo tada Lenkijos medvilnei buvo atviri visi keliai į bekraštę Rusijos rinką ir taip tęsėsi tol, kol gyvavo pati imperija. Taip jau laimingai susiklostė, kad valstybinės ir privačios įmonės, technologijų naujovės, užsienio ir vietinis kapitalas, kvalifikuota ir gausi darbo jėga, palankūs muitai, palanki rinka ir modernios transporto bei ryšių priemonės atsirado kaip tik tada, kada reikia, ir kaip tik ten, kur reikia, ir laidavo vieno svarbiausių Lenkijos pirmosios industrializacijos verslų sėkmę.[8]

Po kurio laiko atsigavo ir vilnos pramonė. Žvarbūs 1831 m. įvykių vėjai, išvaikę vilnos bendroves iš Lodzės, papūtė naudinga kryptimi Gardino gubernijai, kurios padėtis anapus naujosios Rusijos muitų sienos prilygo Lodzės padėčiai Lenkijos–Prūsijos sienos atžvilgiu. Vilnos audėjai, XIX a. 3-iajame dešimtmetyje iš Silezijos atsikėlę į Lodzę, 4-ajame dešimtmetyje persikėlė į Balstogę. Senasis Branickių miestas tapo svarbiu gelumbės audimo centru. Iki 1900 m. jis kartu su savo palydovais Choroszczu, Fastais ir Suprasliu išaugo į didmiestį, turintį per 100 000 gyventojų.

Linų pramonė klestėjo Żyrardówe, netoli Varšuvos. Gyvenvietei, kurią 1833 m. įkūrė prancūzų inžinierius Philippe'as Girard'as, dirbęs Kalnakasybos skyriuje, Kongresinės karalystės linų pramonės monopolį suteikė rusų valdžia. 1885 m. šiame mieste, kuriame visa kita gožė tas vienintelis didžiulis fabrikas, dirbo apie 8500 žmonių.

Antroje XIX a. pusėje svarbiausios Rusijos Lenkijoje veikusios tekstilės manufaktūros gamybos apimtimi lenkė Prūsijos ir Austrijos valdomas Lenkijos dalis, kartu paimtas. Nei Legnica ar Prudni-

kas Prūsijos Silezijoje, nei Bielskas Austrijos Silezijoje ar Biała gretimoje Galicijoje negalėjo lenktyniauti su Lodze, Balstoge ar Żyrardówu. Kongresinėje karalystėje naujos akcinės bendrovės tiesiog susiurbdavo smulkesnius privačius koncernus; 1914 m. devyniose firmose dirbo kone pusė visos darbo jėgos. Pigi moterų darbo jėga pamažu išstūmė audėjus vyrus iš ten, kur nereikėjo ypatingos kvalifikacijos. Atlyginimai nuolat stabiliai didėjo. Visa gamyba sporadiškais šuoliais kilo aukštyn, kol galiausiai Lenkijos tekstilininkai bemaž pasiekė aukščiausią Europos lygį.

Krašte, kurio ekonomikos sanklodoje vis dar vyravo žemės ūkis, nereikėtų pernelyg sureikšminti kalnakasybos, metalurgijos ar manufaktūrų vaidmens. Žemės ūkio sektorius, ir toliau plėtojamas žemvaldžių, buvo lygiai tiek pat svarbus. Lentpjūvių, malūnų, cukraus fabrikų, alaus daryklų, spirito varyklų, odų raugyklų ir popieriaus fabrikų pridygo kiekviename Lenkijos mieste, ir tai buvo kur kas įprasčiau nei anglių kasyklos ar aukštakrosnės. Mašinų pramonė labiausiai orientavosi į žemės ūkio padargų gamybą. Neretai didžiausia darbo vietų pasiūla buvo maisto produktų apdorojimo įmonėse, pavyzdžiui, Žemutinės Silezijos ir Kujavijos cukraus fabrikuose ar Żywieco ir Okocimo alaus daryklose Galicijoje. Net ir Varšuvoje metalurgijos įmonės neįstengė jų pralenkti darbo vietų skaičiumi iki pat XIX–XX a. sandūros.

Naftos pramonę imta plėtoti vėliau, ir tai buvo vienintelė pramonės šaka, kur į pirmaujančias gretas išsiveržė Galicija; be to, ji buvo sukurta per neįtikėtinai trumpą laiką. Pirmieji naftos telkiniai buvo surasti Borislavo apylinkėse 1850 m., o Lvovo miesto ligoninės apšvietimui žibalinės lempos pradėtos naudoti jau 1853 m. Vėliau naftos ir dujų telkinių atrasta palei šiaurines Karpatų nuokalnes. Naudojant gilaus gręžimo įrangą, kurią iš Kanados atsivežė britų inžinierius W.H. MacGarvey, pasiekta įspūdingų rezultatų. Gamybos apimtis nuo 2300 tonų 1884 m. išaugo iki 2 053 000 tonų 1909 m. Tuomet ketvirtosios pasaulyje naftos tiekėjos Galicijos perspektyvos Europoje buvo vertinamos kaip atsiliekančios tik nuo Baku ir Rumunijos. 1914 m. dėl koncesijų čia varžėsi stambūs tarptau-

tiniai konsorciumai. Prancūzų *Société Anonyme de Limanowa*, vokiečių *Deutsche Erdoel AG*, austrų *Allgemeine Österreichische Boden Credit Anstalt*, britų *Premier Oil and Pipeline Co. Ltd.* – visi investavo milžiniškas sumas, tik tąkart veltui. 1915 m. Rusijos kariuomenė atsitraukdama padegė visus naftos gręžinius. Po karo prancūzų bendrovėms, geruoju ar piktuoju išstūmusioms vos ne visus konkurentus, nebepavyko susigrąžinti, ką prarado. Sovietmečiu 1909 m. metų gamybos lygis buvo pasiektas tik 1960 m.[9]

Užsieniečių verslas Lenkijos pramonės plėtrai turėjo lemiamą įtaką. XX a. pradžioje užsienio kapitalo pagrindu buvo gaminama 60 procentų visos Kongresinės karalystės pramonės produkcijos. Kronenbergo Komercinis bankas *(Bank Handlowy)* disponavo prancūzų kapitalu, gautu iš Liono kredito banko, o Varšuvos Diskonto bankas *(Bank Dyskontowy)* palaikė ryšius su Vokietijos banku *(Deutsche Bank)*. Vokiečių indėlis buvo didžiausias. Greta to, ką nuveikė Prūsijos Lenkijos pramonės, vėliau atitekusios Lenkijai, labui, vokiečių verslininkai, technologai ir finansininkai buvo labai aktyvūs ir Rusijos bei Austrijos valdomose lenkų žemėse. Kongresinėje karalystėje ne mažiau reikšmingą vaidmenį suvaidino britų žmonės, pinigai ir mašinos. *Evans Brothers*, 1922 m. pradėję mašinų verslą, kuris išaugo į milžinišką Lilpopo, Rau ir Loewensteino bendrovę, užima garbingą vietą Lenkijos pramonės kronikose, greta kitų vardų – Johno MacDonaldo, kuris vadovavo pačiai pirmajai Lenkijos mašinų gamyklai, pradėjusiai veikti 1805 m. Zwierzyniece, netoli Zamostės; Williamo Preacherio, pirmojo Metalurgijos banko valdytojo; ir montuotojo Johno Poundso Pace'o, 1830 m. mirtinai susižalojusio Białogone, kai jo surduto skverną įsuko tekinimo staklių smagratis. Patikimi šaltiniai teigia, kad Pace'o sumontuotos Mančesterio firmos *Richard Sharp and Co.* tekinimo staklės tebeveikė dar 1956 m.[10]

Pramonės plėtrai negalėjo neatsiliepti ir nuolat besikeičianti prekybos tvarka, ypač Kongresinėje karalystėje, – dėl Rusijos muitų politikos kaitaliojimų. 1819–1832 m., o vėliau po 1850 m. Kongresinė karalystė priklausė Rusijos muitų zonai, ir lenkų gaminiai ne-

varžomai patekdavo į imperiją. Tačiau 1832–1850 m. Kongresinė karalystė grynai dėl politinių motyvų iš šios muitų zonos buvo išstumta – tai viena iš priežasčių, dėl kurių anuomet taip ženkliai sumažėjo pramonės augimo tempai. Panašiai įvykiai klostėsi ir prie Prūsijos sienos. 1823–1825 m. tarp Kongresinės karalystės ir Prūsijos vyko muitų karas, kuris baigėsi susitarimu, apribojančiu tiek Prūsijos manufaktūrų gaminių importą, tiek Lenkijos grūdų eksportą. Caro valdžios 1877 m. priimti vokiškų prekių importo apribojimai dar labiau padėjo lenkams išnaudoti Rusijos rinką. Lenkų konkurencija 9-ajame dešimtmetyje taip išsekino Rusijos tekstilininkus, kad šie pradėjo reikalauti atkurti buvusią muitų sieną. 1890 m. Kongresinės karalystės prekyba su Rusija sudarė 70 procentų.

Pramonės augimą ypač skatino geležinkelių bumas, Lenkiją pasiekęs 6–7-ajame dešimtmetyje. Ankstesni projektai, kad ir Varšuvos–Dąbrowos linijos tiesimas, kurį 1834 m. pasiūlė Lenkijos bankas, nebuvo įgyvendinti. Tačiau 1859 m. Dąbrowa buvo prijungta prie Vienos linijos, o dar po kelerių metų Varšuvą geležinkelis sujungė su Sankt Peterburgu, Maskva, Kijevu ir Gdansku. 1887 m. Kongresinės karalystės geležinkelių ilgis siekė 1302 mylias. Vėliau geležinkelių tiesimu Rusijos ir Austrijos valdomas Lenkijos dalis ėmė sparčiai lenkti Prūsijos Lenkija. 1914 m. iš Prūsijos ir Austrijos iki Rusijos sienos ėjo 50 linijų, ir tik dešimt iš jų buvo pratęstos Rusijos pusėje. Negana to, Rusijoje dar skyrėsi vėžės plotis, o stabdymo sistema apskritai visose trijose Lenkijos dalyse buvo vis kitokia, todėl riedmenys negalėjo laisvai važiuoti per sieną iš vienos Lenkijos dalies į kitą. Štai tokią nevienalytę geležinkelių sistemą paveldėjo Antroji Respublika.[11]

Pirmasis pasaulinis karas skatino, bet sykiu ir alino Lenkijos pramonę. Viena vertus, dideli karo ekonomikos poreikiai skatino gamybos augimą, teikė papildomas darbo vietas, ypač Aukštutinėje Silezijoje. Kita vertus, Rusijos kariuomenės išdegintos žemės taktika per 1915 m. atsitraukimą, kai ji išsigabeno visus šalies riedmenis, ar Vokietijos kariuomenės plėšikavimas, kai toji išsivežė į Vokietiją ištisas Lenkijos gamyklas, ypač iš Lodzės, atnešė neišmatuojamų nuostolių.

Po karo kilusi krizė buvo katastrofiškai aštri. 1920 m. anglių iškasta tik 72 procentai, medvilnės išausta 44 procentai, ketaus išlydyta 36 procentai, naftos išgauta 69 procentai prieškarinio lygio.[12]

Nepriklausomybės laikotarpiu 1918–1939 m. Lenkijos pramonė taip ir nebuvo pradėta pertvarkyti ligi pat karo išvakarių; o 1939–1945 m. šalį vėlei buvo apėmusi 1914–1918 m. ekonominė suirutė, tik šįkart didesniu mastu. Bemaž visi iki vieno ekonomikos sektoriai liko beviltiškai apmirę, nes pramonės įmonės buvo visiškai suniokotos, darbo jėga nusilpusi ir išsklaidyta, išmontuoti ir išvežti ištisi fabrikai. Vis dėlto reikia pripažinti, kad praūžus karo audrai, pokarinės vyriausybės padėtis kai kuriais atžvilgiais buvo geresnė nei prieškarinės. Lenkijos naujai įgytų vakarinių žemių turtai ir ištekliai gerokai viršijo tuos, kurie liko prarasti rytuose. Vietoj sunaikintų senųjų įrenginių buvo galima diegti moderniąą gamybos įrangą. Atsiradus milijonams benamių, kuriuos galėjai apgyvendinti, kur tik panorėjęs, susidarė labai palankios sąlygos pagausinti miesto proletariatą ir kartu sumažinti kaimo gyventojų perteklių. Štai tada naujoji valdžia naujomis sąlygomis galėjo pradėti Lenkijos antrąją industrializaciją.

ŠEŠTAS SKYRIUS

LUD:
Liaudies masių iškilimas

Skeptikams išties gali kilti abejonių, ar moderni lenkų visuomenė yra tinkamas mokslinių tyrinėjimų objektas. Toje epochoje, kai Lenkijos valstybė neegzistavo, kai didžiuma jos institucijų buvo sunaikintos, kai iki padalijimų gyvavusios visuomenės palikuonys įsiliejo į šalį pasidalijusių valstybių visuomenes ir kai ištisos gyventojų grupės kratėsi bet kokių lenkiškumo apraiškų savo gyvenime, sunku išskirti sociologinius reiškinius, kurie būtų susiję vien tik su lenkais. Galima aptarinėti lenkakalbių gyventojų padėtį Prūsijos, Rusijos ar Austrijos socialinėse struktūrose, bet vargu ar pavyktų apčiuopti organišką socialinį procesą, kuris būtų išskirtinai lenkiškas. Taip yra ne todėl, kad trūktų Lenkijos socialinės istorijos tyrinėtojų. Čia galėtume prisiminti Conan Doyle'o garsiąją Rudžių lygą, kai kažkurio vieno nematomo rudžių patrono paskatinti Britų muziejų užplūsta rudžių tyrinėtojai ir puola nusirašinėti faktų apie juos iš *Encyclopaedia Britannica.* Tokia veikla užsiimti, žinoma, galima; tik kad labai jau menka jos rezultatų vertė – jie gali patenkinti tik rudžius.

Akivaizdu, kad nepaliaujamai ir taip drastiškai kaitaliojantis Lenkijos žemių socialinei sanklodai per visą 1772–1945 m. laikotarpį, Lenkijos visuomenės istorija susiskaidė į nepaprastai smulkius fragmentėlius. Vienas po kito ėję padalijimai, aneksijos, sienų perstumdymai; neregėto masto mirtingumas, deportacijos, gyventojų kraustymasis; efemeriška valstybių, kurios čia atsirasdavo, čia vėl išnykdavo, prigimtis – visa tai liudija, kad per bet kuriuos du vienas po kito einančius istorinius laikotarpius „lenkų visuomenei" niekuo-

met nepriklausė tie patys individai. Net jei istorikai sutiktų, kad lenkų visuomenė vis dėlto egzistavo kaip vientisas organizmas, jie turėtų pripažinti ir kitką – tą organizmą sudarė daugybė atskirų ląstelių, kurios dalydavosi ir susiliedavo, jungdavosi, išsiskirdavo ir darsyk suaugdavo nepaisydamos jokių dėsnių. Nutrūkę siūlai, bylojantys apie pertrūkius, buvo ne mažiau matomi negu patvarieji, rodantys tęstinumą. Išorinės intervencijos kur kas stipriau skatino permainas negu vidiniai, vietinės reikšmės socialiniai procesai. Pastaruosius du šimtmečius šioje pasaulio dalyje istorija, nelyginant milžiniška mėsmalė, sumaldavo per nelaimę jon patekusį žmogiškąjį turinį pakeisdama jo asortimentą ir sudėtį, nepaisant prigimties, norų ar pomėgių. Lenkijos visuomenė, galutinai susiformavusi 1945 m., mažai kuo priminė tą penkių luomų „bajorų demokratiją", kuri pateko į mėsmalę dar XVIII a. pabaigoje. Tolesnės permainos – senųjų luomų išnykimas, naujų visuomenės klasių atsiradimas ir, dar visai neseniai, neva beklasės visuomenės fabrikavimas – vyko kaip paskiri, vienas su kitu nesusiję procesai. Šiaip ar taip, galutinis rezultatas akivaizdus. Daugiatautė, daugiakalbė, daugiasluoksnė senosios Respublikos visuomenė, kurią valdė lenkų bajorų *naród*, arba tauta, per penkias ar šešias kartas virto kur kas vienalytiškesne visuomene, kurios *lud*, arba darbininkų ir valstiečių liaudis, tarėsi esanti įkopusi į valdžios viršūnę.[1]

* * *

Nagrinėjant Lenkijos demografinę padėtį susiduriama su tais pačiais sunkumais, kurie iškyla tiriant visą jos socialinę istoriją. Statistinius duomenis tenka rinkti iš penkių ar šešių skirtingų teritorinių šaltinių ir suskirstyti į kategorijas, kurios yra aiškiai neistorinės. Tarp tyrinėtojų gajūs teritoriniai anachronizmai. Nūdienos lenkų demografai dažnai tvirtina, kad rytinės žemės, esančios už Bugo, istoriniu požiūriu jiems neberūpi, tuo tarpu į Liaudies Respublikos „vakarinių žemių" gyventojus žvelgia, lyg šie visą laiką būtų buvę Lenkijos visuomenės dalis. Niekuomet negali būti tikras, ar tai, kas lyginama, yra lyginama su tuo, kuo reikia, o jei ir taip, tai ar gauti duo-

menys yra istoriškai pagrįsti. Savo tyrimų tikslams kurdamiesi nuoseklias, vieningas kategorijas, be kurių, savaime suprantama, visa jų statistinė informacija būtų bevertė, demografai neteisingai nušviečia svarbiausią modernios Lenkijos visuomenės faktą – tą, kad gana ilgai ji nesudarė vieningos visumos. Mokslinis tikslumas čia akivaizdžiai prieštarauja istorinei tikrovei.

Nėra lengva apskaičiuoti, kaip po padalijimų augo gyventojų skaičius lenkų žemėse.[2] 1772 m., per pirmąjį padalijimą, Lenkijos ir Lietuvos valstybėje buvo apie 14 milijonų gyventojų. 1795 m., per trečiąjį padalijimą, gerokai mažesniame plote gyveno vos 6 milijonai. XIX a. trijų svarbiausių padalytosios Lenkijos dalių – Kongresinės karalystės, Poznanės didžiosios kunigaikštystės ir Galicijos – gyventojų skaičius padidėjo nuo 8,3 milijono 1820 m. iki 23,7 milijono 1914 m. Antrosios Respublikos laikų duomenys rodo, kad 1914–1919 m. jos teritorijoje gyventojų skaičius sumažėjo 4,6 milijono, t. y. nuo 30,9 milijono nukrito iki 26,3 milijono. Tarpukario laikotarpiu padidėjo 9 milijonais ir pasiekė 35 milijonus, o iki 1945 m. vėl sumažėjo 6 milijonais. Lenkijos Liaudies Respublikos gyventojų skaičius nuo 23,9 milijono 1946 m. išaugo iki 32,8 milijono 1976 m. Kadangi iš skirtingų šaltinių gauti skaičiai yra panašūs, peršasi keletas netikėtų išvadų. Pirma, nepaisant 1941–1944 m. žydų holokausto, Lenkijos gyventojų skaičiaus nuostoliai per Pirmąjį pasaulinį karą dėl mirčių ir deportacijų (14,9 %) nelabai kuo nusileidžia Antrojo pasaulinio karo nuostoliams (17,4 %). Antra, bemaž 11 milijonų gyvybių netektis per XX a. karus nelabai viršija dvidešimt vienerių metų tarpukario laikotarpio natūralų prieaugį. Trečia, nepaisant visų praradimų, lenkakalbių gyventojų natūralus prieaugis per du šimtmečius nuo maždaug 8 milijonų per pirmą padalijimą iki 35 milijonų mūsų dienomis, prilygsta Europos vidurkiui.

Gyventojų tankumas – dar viena kebli problema. Senojoje Respublikoje 1772 m. šis rodiklis buvo 19,1 žm./km^2. XIX a. Poznanės kunigaikštystėje jis pakilo nuo 30 žm./km^2 1820 m. iki 72 žm./km^2 1910 m.; Galicijoje – nuo 50 iki 104 žm./km^2; Kongresinėje karalystėje – nuo 27 iki 93 žm./km^2. Visose trijose dalyse drauge gyventojų

tankumas per šį laikotarpį padidėjo nuo 35,4 iki 94,8 žm./km². Prieš Pirmąjį pasaulinį karą padėtis Lenkijos žemėse buvo panaši į padėtį Vokietijos imperijoje (104,2 žm./km²) ir užėmė vidurį tarp dviejų kraštutinumų – 132 žm./km² Britanijos salose ir 21 žm./km² europinėje Rusijos dalyje. 1939 m. Antrosios Respublikos gyventojų tankumas sumažėjo iki 90 žm./km² dėl retai gyvenamų rytinių sričių. 1971 m. Liaudies Respublikoje, daugiau dėl vakarinių žemių, gyventojų tankumas šoktelėjo iki 105 žm./km², truputį aplenkdamas Prancūziją (94 žm./km²), bet ženkliai atsilikdamas nuo Italijos (180 žm./km²), Didžiosios Britanijos (228 žm./km²) ar Vakarų Vokietijos (239 žm./km²).

Lenkija, kaip labai katalikiškas kraštas, kartais pagarsėdavo didžiuliais gyventojų prieaugio šuoliais. Tiesą sakant, turimi statistiniai duomenys šių faktų iki galo nepatvirtina, tačiau nesunku įsivaizduoti, iš kokių paskatų tokį mitą skleisdavo protestantiški prūsų šaltiniai. Natūralaus gyventojų prieaugio svyravimo skalė buvo labai plati. XIX a. pabaigoje didelį gimstamumą (43,5 %) atsvėrė nepaprastai didelis mirtingumas (26 %). Vidutinė gyvenimo trukmė neviršijo 40 metų. Apskritai imant, per visą šimtmetį natūralaus gyventojų prieaugio koeficientas lenkų žemėse siekė 0,75 ir buvo mažesnis negu Vokietijoje (0,85), Didžiojoje Britanijoje (0,93) ar Rusijoje (1,06). Lenkų katalikų gyventojų skaičius augo lėčiau nei žydų ar ukrainiečių. XX a. kokių ypatingų demografinių sprogimų, kurie būtų kompensavę karo nuostolius, neįvyko. Dukart natūralus gyventojų prieaugis buvo dvigubai pralenkęs Europos vidurkį – 1921–1938 m. 14,3 % ir 1946–1956 metais 19 %. Po Antrojo pasaulinio karo labai padidėjo gimstamumas – bemaž siekė 30 % – ir trumpą laiką buvo priartėjęs prie prieš 50 metų buvusio lygio, tačiau 7-ajame dešimtmetyje ėmė smarkiai smukti. Lenkijos Liaudies Respublikai buvo lemta patirti ir „kilimą", ir „kritimą", taip gerai pažįstamą daugeliui Europos valstybių.

Per visą naujųjų laikų laikotarpį, ligi pat Antrojo pasaulinio karo, Lenkijoje vyravo kaimo gyventojai. Trečiojo padalijimo metu miestuose gyveno ne daugiau kaip 10 %, 1900 m. – 18 %, 1931 m.

gyventojų surašymo duomenimis – 27,4 %, o per pirmą pokarinį 1945 m. surašymą – 31,8 %. Šiuo požiūriu Lenkija atsiliko ne tik nuo Vakarų Europos, bet ir nuo kaimyninių šalių, pavyzdžiui, Čekoslovakijos (65 % 1931 m.) ar net SSRS (33 % 1939 m.).

Ypač daug įtarimų kelia etninė statistika. Kai taip stipriai susipynusios kraujo giminystė, religija ir kalba, sunku rasti kokį patikimą etniškumo apibrėžimą. Tuose plotuose, kuriuose gyvendavo įvairių tautybių žmonių, ypač vakariniuose ir rytiniuose pakraščiuose, labai plito mišrios vedybos, tad dvikalbės ar dvi religijas išpažįstančios šeimos čia nebuvo retenybė. Per oficialias apklausas žmonės vieniems klausėjams pateikdavo vienokius atsakymus, kitiems kitokius. Vis dėlto galima drąsiai tvirtinti, kad lenkų jau nuo XVII a. tolydžio daugėjo tarp visų kitų gyventojų. Sudarę 40 % 1650 m., lenkai perkopė 50 % 1791 m. Pagal 1900 m. surašymą, atliktą pagal kalbos kriterijus, lenkai amžių sandūroje buvo jau pasiekę 65 %, 1931 m. – 68,8 % ir kilo toliau: 1946 m. sudarė 88,6 %, o 1951 m. – net 98,7 %. Vadinasi, Lenkijos Liaudies Respublika absoliučia persvara yra lenkiška.[3]

* * *

Šlėktos, kaip kilmingųjų luomas, buvo išstumti iš istorijos vieną po kitos naikinant jų teisines privilegijas. Galicijoje kai kurios lenkų senatorių šeimos buvo priimtos į Austrijos imperijos didikų gretas. Lanckorońskiai, Gołuchowskiai, Tarnowskiai, Potockiai, Czartoryskiai ir Lubomirskiai bei kitos panašios šeimos išlaikė savo privilegijuotą padėtį per visą XIX a. Prūsijoje taip pat kilmingi stambieji žemvaldžiai galėdavo įregistruoti savo titulą ir be didelio vargo prisitaikydavo prie pasikeitusių sąlygų. Tiktai Rusijos valdžia vis griebdavosi represinių priemonių prieš šį luomą, kuris, anot jų, buvo nepagydomai priešiškas carinei santvarkai. Registracijos vajai, surengti 1800, 1818 m. Lietuvoje ir 1856 m. Kongresinėje karalystėje, buvo puiki proga tūkstančius lenkų šeimų išbraukti iš bajorų sąrašų. Panašiai baigdavosi ir po kiekvieno sukilimo neišvengiamai užgriūdavusios konfiskacijos, rekvizicijos, represijos. Iki 1864 m. ma-

žiausiai 80 procentų bajorų jau buvo galutinai deklasuoti. Rusų *dvorianstvo* į savo gretas įsileido tik pačius turtingiausius ir įtakingiausių ryšių turinčius bajorus. Čionai patekę jie dažniausiai paklusdavo naujam rusiškam gyvenimo būdui, kuris reikalavo griežto politinio konformizmo bei tarnavimo valdžiai ir leido, bent jau iki 1864 m., verstis baudžiauninkų prekyba. Visose trijose padalytosios Lenkijos dalyse labiausiai nukentėjo gausi smulkioji bajorija. Nustatyta, kad paskutiniais Kongresinės karalystės gyvavimo metais ketvirtadalio atsitvėrusiųjų bajorų *(zaścianki)* gyvenimo lygis buvo žemesnis nei vidutinio baudžiauninko. Iš tų, kurie kadaise priklausė įtakingiausiam senosios Respublikos luomui, o nūnai buvo praradę kone visas turėtas teises, vieni žūtbūt laikėsi įsitvėrę gyvenimo kaime, kiti iškeliavo į miestus ir ten įsiliejo į amatininkų, valdininkų, prekybininkų, inteligentų gretas; nemažai jų be pėdsakų ištirpo valstiečių ar darbininkų masėje. 1921 m. paskelbta Antrosios Respublikos konstitucija oficialiai suvisam panaikino bajorų luomą. Bajorų šeimos, gyvavusios nuo „neatmenamų" laikų, kaip ir tos, kurios gavo grafo ar barono titulus iš Lenkiją pasidalijusių valstybių, daugiau nebegalėjo pretenduoti į išskirtinę teisinę padėtį. (Žr. diagr. C.)

Bajorų luomo ir jų teisinių privilegijų panaikinimas dar nereiškė, kad buvusių bajorų šeimos praranda žemės nuosavybę, politinę įtaką ar socialinę padėtį. Stipriausią išgyvenimo instinktą kaip tik ir parodė tie, kurie turėjo didžiausius turtus. Dvelkiant Antrosios Respublikos skelbiamos lygybės vėjams, atrodė juokinga į Radvilą ar Zamoyskį kreiptis *pan* (pone) ar *porucznik* (leitenante), ar dar kaip nors; tačiau mažai kas buvo linkęs tikėti, neva didikai tikrai nusileido iki paprastų piliečių. Per 1919 m. Paryžiaus taikos konferenciją Józefas Potockis kalbėdamas su seru Haroldu Nicolsonu dar leido sau perdėm globėjišku tonu apibūdinti ministrą pirmininką Ignacą Paderewskį: „Taip, puikus žmogus, labai puikus žmogus. Ar galite įsivaizduoti, kad jis gimęs viename iš mano paties kaimų? Tokioje Czepetówkoje. Tačiau kai su juo kalbuosi, susidaro įspūdis, lyg bendraučiau su sau lygiu".[4] Mat ir Radvilos, ir Potockiai, ir kiti į

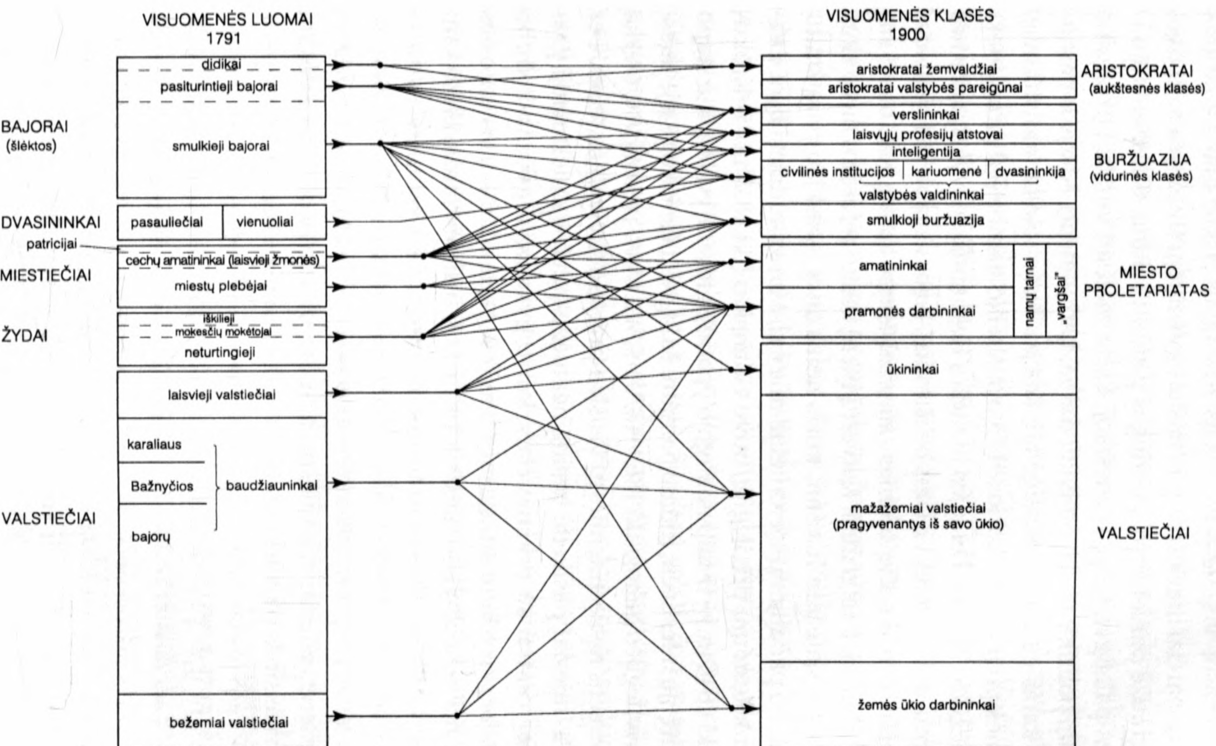

Diagrama C. Visuomenės klasių raida XIX a.

juos panašūs vis dar buvo visais atžvilgiais išskirtiniai. Didžiuma šlėktų sparčiai maišėsi su plačiaisiais gyventojų sluoksniais. Jų dvarus graužė parceliacija. Pelningas pajamų šaltinis iš žemės nuosavybės palengva seko. Jaunesnioji karta metėsi į verslą, į profesinę veiklą, politiką ar visuomeninį darbą, kariuomenę. Antrasis pasaulinis karas galutinai užbaigė tai, kas jau buvo tolokai pasistūmėję. Rytines provincijas, kuriose buvo susitelkę stambieji dvarai, aneksavo SSRS. 1946 m. Lenkijos Liaudies Respublikoje įvykdyta žemės reforma davė žemės visiems be išimties. Bajorais tapo visi ir niekas.

Senasis miestiečių luomas *(mieszczaństwo)* gal ne tiek buvo sunaikintas, kiek užgožtas. Ketverių metų seimo reformos buvo skirtos negausiausiam luomui, kurio smukimas tęsėsi jau porą šimtų metų. Po padalijimų vieninteliai miestai, kurie naudojosi bent dalimi ankstesniųjų privilegijų, buvo Gdanskas (iki 1815 m.) ir Krokuva (iki 1846 m.) – ir taip išsaugojo ypatingą teisinę padėtį, kuri tapo turtingųjų miestiečių luomo pamatu. Kongresinėje karalystėje miestų privilegijos galiojo iki 1869–1870 m., kai buvo įvesta rusų tvarka ir daugelis mežesnių miestų visiškai prarado savivaldos teises. Per XIX a. miestai pasikeitė tiesiog neatpažįstamai – radosi nauji pramonės centrai su priemiesčiais, kurių gyventojai gyveno ir dirbo jau nebepaisydami ankstesnės tvarkos. Tačiau kai kurios senosios institucijos neišnyko. Gildija, arba pirklių susivienijimas, išliko kaip patogi prekybos mokesčių surinkimo priemonė. Cechas toliau funkcionavo atstovaudamas masinės darbo jėgos tradicijų nepaliestų senųjų amatų ir prekybos interesams iki pat 1948 m. Daugelis šeimų beveik nepastebimai iš miestiečių luomo, kurio padėtį sąlygojo tam tikros teisinės privilegijos, perėjo į buržuaziją, kurios padėtis priklausė nuo jos socialinių ir ekonominių funkcijų. Ar žmogus save, savo draugus pavadindavo *mieszczanin* (miestietis) ar *burżuj* (buržua), dažniausiai priklausydavo tik nuo jo mandagumo.

Žydų bendruomenė, kuri senojoje Respublikoje visais atžvilgiais naudojosi savarankiško luomo padėtimi, XIX a. turėjo paklusti skirtingiems pasidalijusių valstybių įstatymams ir neatpažįstamai pasikeitė. 1918 m. ji jau buvo praradusi savo religinį tapatumą ir savo

teisines privilegijas – buvo nevienalytė, išskaidyta įvairiausių socialinių, ekonominių, kultūrinių ir politinių veiksnių.

Baudžiauninkų išlaisvinimas truko daugiau nei šešis dešimtmečius apimdamas visą pirmą XIX a. pusę.[5] Šis procesas vyko šuoliais – kiekvieno regiono valdžia vadovavosi savais motyvais ir darė tai savais metodais, kurių kiekvienas turėjo ir pranašumų, ir trūkumų. Pirmasis metodas pritaikytas 1807 m., kai Varšuvos kunigaikštystė ir Prūsija buvo Prancūzijos globoje. Tuomet tiesiog buvo paskelbta, kad visi žmonės yra lygūs prieš įstatymą. Teoriškai tai suteikė baudžiauninkams tą pačią teisinę padėtį kaip ir jų ponams. Praktiškai, išlikus ponų teisei į žemės nuosavybę ir įvedus sutarčių sistemą, reguliuojančią naujus ponų ir nuomininkų santykius, valstietijai buvo primesta nauja išnaudojimo forma. Nuo šiol, jei valstietis atsisakydavo priimti šeimininko pasiūlytas įdarbinimo ar žemės nuomos sąlygas, jam ir jo šeimai grėsdavo priverstinis iškeldinimas, benamystė ir skurdas. Siekiant valstiečius suvis nuvaryti nuo dvaro žemių buvo galima surasti galybę pretekstų; taip, be kita ko, ir buvo elgiamasi vėlesniuose baudžiavos panaikinimo etapuose. Daugelis valstiečių bijojo šitų *rugi*, arba nuvarymo, tad liaudavosi reikalauti jiems suteiktų laisvių. Taip didžiuma lygybės idealų, nelyginant laiškai paklydėliai, nepasiekė tikrojo adresato. Asmeninė, teisiškai įtvirtinta laisvė negalėjo sąlygoti ekonominės laisvės. Kitas metodas – *oczynszowanie*, arba činšo įvedimas; juo siekta ankstesnę darbo prievolę pakeisti pinigine renta ir šitaip feodalinius dvarus prilyginti žemėms, kuriose dirba laisvieji valstiečiai. Pirmiausia tai buvo išbandyta XVIII a. pabaigoje Poznanės miestui priklausančiuose dvaruose ir stambiose didikų Zamoyskių, Myszkowskių ir Potockių latifundijose; vėliau Prūsijoje, Kongresinėje karalystėje ir Krokuvos respublikoje. Nelaimei (taip bent atrodė valstiečiams), paprastai nebūdavo apsieinama be vadinamųjų *regulącje*, tai yra pataisų, per kurias dalį sau priklausančios žemės valstiečiai turėdavę atiduoti ponui be jokios kompensacijos; lygiai taip pat atsitikdavę su jų teise į miškus, pievas ar kaimo malūnus. Taip valstietis stačia galva būdavo įstumiamas į pinigų ekonomiką su viso-

mis jos teikiamomis galimybėmis ir pavojais. Negana viso to, jis vis vien neįgydavo visiškos teisės valdyti žemę. Nenuostabu, kad uždirbti pinigų činšui ir išlaikyti šeimą iš labai menko žemės sklypo valstiečiui atrodė kur kas sunkiau už baudžiavos vargus. Todėl jau XIX a. pradžioje plačiai paplito nuomonė, kad feodalinę sistemą galima sėkmingai panaikinti tik tuo atveju, jei valstiečio dirbama žemė pereitų visiškon jo nuosavybėn. Dalinės priemonės reikalą tik dar labiau supainiodavo. Vis dažniau imta abejoti baudžiavinio ūkio našumu ir baudžiavos moraliniu pagrįstumu. Viena po kitos, žingsnis po žingsnio, vyriausybės vykdydavo *uwłaszczenie*, arba žemės perdavimo planą, kuris suteikė baudžiauninkams teisę į žemės nuosavybę.

Tačiau visose trijose padalytosios Lenkijos dalyse daug kas priklausė nuo ilgų politinių debatų ir nuo sąlygų, kurias dvarininkai įrašydavo į baudžiavos panaikinimo dokumentus. Prūsijoje pirmasis žingsnis žengtas 1811 m., kai karaliaus ediktu buvo leista valstybiniams valstiečiams suteikti žemės nuosavybę mainais už dalį – nuo trečdalio iki pusės – kiekvieno iš jų žemės sklypo. 1816 m. reforma šį procesą išplėtė iki didesnių privačių žemės plotų. Tačiau tik nedaugelis labiau pasiturinčių valstiečių galėjo tikėtis išsipirkti žemę iš karto, didžiuma turėjo susitaikyti su tuo, kad teks mokėti činšą. Teisę pirkti žemę įgijo tik tie valstiečiai, kurie jau turėjo žemės ūkio padargų ir pajėgė sumokėti grynais sumą, lygią 25 metų činšui. Šis procesas rutuliojosi labai palengva ir truko daugiau nei keturis dešimtmečius. Poznanės didžiojoje kunigaikštystėje 1823 m. įvykdyta vietinė reforma buvo vienintelė, kai teritorines „pataisas" pono naudai atsvėrė tai, kad valstiečiams buvo išmokamos kompensacijos. Nepaisant to, valstiečių varymas nuo žemės pasiekė tokį mastą, kad jį teko kontroliuoti įstatymais. Sparčiai gausėjo bežemių žemės ūkio samdinių klasė. Paskutinė baudžiauninkų grupė, kurią sudarė smulkesnių, iki 25 margų (6,4 hektaro), dvarų valstiečiai, nuo baudžiavos prievolių atleisti 1850 m. Apskritai baudžiavos panaikinimo procesas Prūsijoje buvo žiaurus, tačiau ganėtinai spartus. Kai kuriais atžvilgiais jis priminė tuo pat metu Anglijoje

vykusį aptvėrimų vajų, tik jo sukeltos skriaudos ir įtampa užsitęsė keturis dešimtmečius. Austrijoje asmens laisvę ir žemės nuosavybę valstiečiai gavo iškart, kai tik buvo paskelbtas 1848 m. rugsėjo 7-osios imperatoriaus aktas. Per trumpą devynerių metų laikotarpį esminės permainos palietė per pusę milijono Galicijos dvarų. Čia žemvaldžiams kompensaciją mokėjo valstybė, ji šias išlaidas padengė įvedusi naują žemės mokestį, vienodą ponui ir valstiečiui. Deja, per skubėjimą žemvaldžiams liko teisė į miškus ir pievas, taip pat niekas nepasirūpino išspręsti nesusipratimų, kuriuos kėlė *serwituty* (smulkesnės feodalinės paslaugos, nesusijusių su darbu) ir *propinacja* (valstiečių prievolė pirkti degtinę pono smuklėse). Tad ginčai nesiliovė iki pat šimtmečio pabaigos. Rusijoje baudžiava išsilaikė ilgiausiai. 1846 m. išleistas įsakas, o po šito 1858 m. dar vienas tebuvo tik simboliniai bandymai paskatinti piniginio činšo įvedimą, menkai tegalėję patenkinti vis garsesnius to meto reikalavimus panaikinti baudžiavą. Aleksandrui II teko susiprasti, kad jei valdžia nesiims priemonių „iš viršaus", valstiečiai griebsis priemonių „iš apačios". Prie Rusijos imperijos prijungtose žemėse visišką baudžiavos panaikinimą skelbė 1861 m. kovo 3 d. įsakas. Kongresinėje karalystėje šis klausimas buvo įpintas į Sausio sukilimo politiką. Susidūręs su valstietija, kuri asmenine laisve naudojosi jau pusę šimto metų ir kuriai slaptosios sukilimo vyriausybės savo žemės dekretais siūlė labai patrauklias sąlygas, caras nebegalėjo delsti. Jo pasirašytas 1864 m. kovo 18 d. įsakas buvo ypač dosnus. Rusija pasekė Austrijos pavyzdžiu: leisdamasi į socialines nuolaidas ji tikėjosi politinių laimėjimų, o kompensacijas žemvaldžiams pasiryžo mokėti iš fondų, kurie bus sukaupti iš įvestų naujų mokesčių. (Žr. p. 396–397.)

Neilgai trukus paaiškėjo, kad akivaizdūs baudžiavos panaikinimo rezultatai buvo menki. Po įvairiausių „pataisų" valstiečiai negavo nė pusės visos dirbamos žemės: Kongresinėje karalystėje 1864 m. jiems atiteko 48,9 procentai, o žemės paveldėjimo teisę turinčių dvarininkų rankose liko 46 procentai. Ekonominė valstiečio padėtis buvo gerokai blogesnė negu jo buvusio pono. Tiesioginės

naudos turėjo tik labiau pasiturintys kaimo bendruomenės nariai. Per vėlesnius tris dešimtmečius dalis valstiečių sugebėjo išplėsti savo sklypus supirkdami žemę iš nusigyvenusių kaimynų – tiek bajorų, tiek valstiečių, – tačiau kitiems taip prasigyventi nepavyko. Bežemių skaičius išaugo keturgubai. Neturėdami kitos išeities daugelis paliko kaimą visam laikui. Nieko aiškaus nebuvo nutarta dėl servitutų. Nemažai kaimų prarado teisę ganyti gyvulius dvarų ganyklose ar kirsti medžius dvarų miškuose. Galimybės teismuose laimėti bylas prieš savo ponus buvo itin menkos. Nesutarimai, ginčai, priekabių ieškojimai tęsėsi be galo, be krašto. Dvarų jurisdikcijos pakeitimas valstiečių bendruomene *(gmina)* apčiuopiamų rezultatų taip pat nedavė. Rusų valdomoje Lenkijos dalyje valstiečių sueiga *(gromada)* rinkdavo seniūną *(sołtys)* ir vaitą *(wójt)*, kurių veiklą tiesiogiai reglamentavo caro policijos įsakymai. Taip tėvišką vietinio pono valdymą pakeitė svetimtaučių valdininkija. Prūsijoje ir Galicijoje vietiniam dvarininkui būdavo leidžiama dalyvauti kaimo administracijos darbe, tad jo tradiciškai svarus vaidmuo siaurėjo pamažėl.

Valstiečių gyvenimo materialinės sąlygos kaip nors labai ženkliai nepasitaisė. Vien laisvė dar nereiškė klestėjimo. Sunku įsivaizduoti gyvenimo lygio kilimą tuometinio demografinio sprogimo sąlygomis. Net Prūsijoje 1863–1866 m. badas sukėlė miegligės epidemiją, kuri apėmė visą kaimą; o ką bekalbėti apie Galiciją, kur emigracija tapo vienintele išeitimi, gelbstinčia nuo gyvenimo pusbadžiu. Ligi pat šimtmečių sandūros daug kur dar vyravo trilaukė žemės dirbimo sistema, dėl kurios valstiečiai periodiškai patirdavo duonos stygių, ypač pavasarį. Vienai šeimai paprastai priklausydavo atskiri žemės rėžiai, o ne vientisas plotas. Pagrindinis maistas buvo bulvės, juoda duona ir kopūstai; taip pat virdavo viralą iš ropių, pupų, dilgėlių, sorų, grikių, varpučių, raudonėlių, net beržų žievės ir tik kartais, sekmadieniais, pridėdavo dar ir mėsos. Pieno produktus verčiau veždavo į turgų, o vandenį gerdavo dažniau nei pieną, alų, kavą ar degtinę. Vilkėdavo bespalviais, namie austais ir siūtais drabužiais. Vyras vilkdavosi drobinius marškinius, kuriuos užleisdavo ant plačių kelnių, žmona gobdavosi linine skara. Po 1870 m.

tapo madingi nepaprastai spalvingi drabužiai, saviti kievienam regionui, kuriuos paprastai tausodavo sekmadieniams ar šventėms. Batus audavosi tik eidami į bažnyčią ar turgų, po namus vaikščiojo basi bet kokiu oru, išskyrus didelius šalčius. Rąstų troba su šiaudų stogu, malkomis kūrenama krosnimi ir vieninteliu kambariu, negausiai apstatytu paprastais baldais, teikė pastogę, bet nebuvo labai patogi. Fabrikinės prekės buvo brangios ir neprieinamos tai kaimo gyventojų daliai, kuri gyveno už pinigų ekonomikos ribų. Daugiausia būdavo perkami žemės ūkio padargai. Kokius nors mokslus ėjusių tarp valstiečių buvo reta. Senieji papročiai keitėsi labai lėtai. Visuose patikimuose XIX a. Lenkijos kaimo aprašymuose pabrėžiamos tradicinės, amžinos žmogaus vertybės:

[...] gyvenimas kunkuliavo, stipriai kliuksėdamas, taškėsi lyg upokšnis, kuris išsiliedamas iš krantų, teka veržlia, energinga srove. Lipcai gyveno savo įprastą gyvenimą: pas Vachnikovus buvo krikštynos, pas Klebovus šventė sužadėtuves, nors ir be muzikos, bet linksmumo užteko, kaip ir pridera per Adventą; dar kitur buvo laidotuvės [...] Jagustynka vėl teisėsi su vaikais dėl turto dalybų po vyro mirties, kitur irgi tai šis, tai tas vyko. Kiekvienoje troboje vis atsirasdavo, ką aptarti, išjuokti ar apraudoti. Ilgais žiemos vakarais moterys susirinkdavo kurioje nors troboje verpti. O Jėzau, kiek ten būdavo kvatojimo, spygavimo, kiek paskalų, žaidimų, visas kelias skardėdavo. Visame kaime buvo tiek ginčų, draugysčių, susimokymų, prieš kitus rodymosi, nervingo erzelio, muštynių, šurmuliavimo, jog atrodė, kad trobose ūžia lyg skruzdėlyne ar bičių avilyje.

Ir kiekvienas gyveno savo gyvenimą, taip, kaip jam atrodė tinkama, kaip patogiausia ir geriausia pačiam ar kitiems – taip, kaip Dievas prisakė.

Ar nepriteklių, skurdą, nelaimę kęsdavo, ar triukšmingai stiklais su kaimynu susidauždavo, ar didybės apimti kitus erzindavo, ar paskui merginas lakstydavo, ar ant šiltos krosnies paliegę gulėdavo ir kunigo laukdavo – laimingi ar nusiminę, ar nei tokie, nei tokie, jie gyveno triukšmingai, negailėdami jėgų ir iš visos dūšios.[6]

Kaip ir dera, išskirtinis valstiečių bruožas buvo ypatingas prisirišimas prie žemės, nes ji buvo saugumo šaltinis ir su ja vienintele buvo siejami visi lūkesčiai. Pasak leninizmo šalininkų, vargingesniųjų valstiečių ryšys su žeme buvęs silpnesnis, todėl tikėtasi, jog jų,

nebeišgalinčių konkuruoti su buožėmis *(kulaki)*, vis daugėsią ir jie sudarysią tvirtą revoliucinę jėgą. Kitų tyrinėtojų nuomone, apskritai klaidinga valstiečius skirstyti į pasiturinčius, vidutinius ir varginguosius. Pasiturintys valstiečiai neturėjo tikslo tapti stambiais dvarininkais, kuriems kaip bajorams nebereikėtų patiems dirbti. Jie laikėsi įprasto gyvenimo būdo, senatvėje, kad būtų lengviau, nusisamdydavo keletą samdinių; o jei užklupdavo liga ar turėdavo daug dukterų, nuolankiai susitaikydavo su mintimi, kad šeimos turtas ims neišvengiamai mažėti. Vargingieji valstiečiai vargu ar siekė ko nors daugiau, kaip tik išauginti sveikus sūnus, gerai juos apvesdinti, atsikratyti skolų ir nusipirkti gerą arklį. „Vidutiniam" valstiečiui tikrai negrėsė išnykimas – taip buvo galima apibūdinti ir smunkantį pasiturintį valstietį, ir prasigyvenusį vargingąjį. Per tris ar keturias kartas kiekvienai valstiečių šeimai tekdavo išgyventi ir klestėjimo, ir nesėkmių tarpsnių. Jie visi pripažino vienintelį, nuo seno įprastą gyvenimo būdą – dirbti žemę, kad galėtų prasimaitinti. Pasaulis, kaip ir oras, jiems atrodė fatališkas – tai buvo ilgų baudžiavos šimtmečių įskiepytas požiūris. Visi laikė save atskira visuomenės grupe, besiskiriančia tiek nuo ponų ar valdžios inspektorių, tiek nuo vergiškai dirbančių fabrikuose ar bežemių kaimo darbininkų. Dar ir dabar, praėjus daugiau nei šimtmečiui po baudžiavos panaikinimo, jų galima sutikti bet kurioje Lenkijos vietoje.

Visi šie dalykai rodo, jog lenkų valstiečiai buvo ne tik socialinės ekonominės klasės nariai. Kaip ir Rusijos valstiečiai, su kuriais juos daug kas siejo iki XIX a. vidurio, jie priklausė atskirai civilizacijai, nė kiek ne mažiau savitai ir senai kaip ir jų ponų – bajorų. Pavadinimas *chłopi* kilęs iš žodžio *cholopy*, kuris reiškė senosios slavų bendruomenės vergus. Gyvendami kaimuose, išblaškytuose po plačiausius plotus, valstiečiai neturėjo didelių galimybių vieningai socialinei veiklai, tačiau jų pasyvaus pasipriešinimo jėga tapo legendinė. Jie kratėsi visų modernių teisės ir nuosavybės nuostatų; turėjo neišgyvendinamą polinkį vogti, padeginėti, smurtauti; gyveno nepakartojamu darbo ritmu – sunkų, nugarą lenkiantį darbą čia keisdavo ilgos tinginiavimo ir girtuoklystės pertraukos; pasižymėjo am-

bivalentišku santykiu su savo ponu – ir mylėjo jį, ir jo nekentė; tvirtai tikėjo laumėmis, stebuklais, užkeikimais, ritualais, stebuklingais vaistais, stebuklingu išgijimu ir visais kitais prietarais; o svarbiausia, buvo iki kaulų smegenų įsitikinę, jog žemė priklauso jiems, ir nepaisė jokių juridinių teisėtos nuosavybės skrupulų. Tokioje terpėje suvešėjo kraštutinai konservatyvi kultūra, kurios vertybės buvo atkakliai saugomos, nepaisant gera valstiečiams linkinčių reformuotojų pastangų. 6–7-ajame dešimtmetyje, kai ore jau sklandė baudžiavos panaikinimo dvasia, filantropiškai nusiteikęs ponas, kuriam rūpėjo jo valstiečių nuomonė, veikiausiai išgirsdavo tą patį atsakymą ir Lenkijoje, ir Rusijoje. *„My wasi,* – sakydavo jie, – *a ziemia nasza"* (Mes jūsų, o žemė mūsų). Kitaip tariant, asmeninė laisvė valstiečiams per daug nerūpėjo. Jokiais istorijos tarpsniais prieš baudžiavą jie labai neprotestavo tol, kol galėjo naudotis teise į nuomojamą žemę. XIX a. baudžiavos panaikinimo idėją jie priėmė tik tuomet, kai suvokė, jog tai yra geriausias būdas užkirsti kelią žemės nuosavybės pažeidinėjimams ir podraug susilpninti pono valdžią „jų" žemėje. Tokiam valstiečiui, kuris jautėsi laimingas prisirišęs prie žemės ir neturėjo nė mažiausio noro palikti savo kaimą, baudžiavos panaikinimas nieko nepakeitė. Anų dienų reformuotojai ir vėlesni sociologai smarkiai rizikavo tatai ignoruodami. Naujieji politikai, ėmęsi diegti kaimo kolektyvizaciją ir taip komunistinei valstybei primetę feodalo žemvaldžio vaidmenį, neišvengiamai užsitraukė amžiną valstiečių neapykantą.[7]

Kad ir kaip ten būtų, baudžiavos panaikinimo reikšmė ilgainiui tapo akivaizdi. Dabar valstiečiai galėjo laisvai rinktis, kur gyventi, galėjo ieškotis kito darbo, sudaryti sutartis, pirkti ir parduoti, leisti vaikus į mokyklą, burtis į politinę veiklą. Visi reikšmingiausi praėjusio šimtmečio socialiniai laimėjimai – nuo industrializacijos ir moksliniais pagrindais tvarkomo žemės ūkio iki visuotinio švietimo ir visuotinės politikos – kažin ar būtų buvę įmanomi, jeigu klasė, kurią net 1900 m. dar sudarė 82 procentai visų lenkų žemių gyventojų, nebūtų buvusi išlaisvinta iš baudžiavos jungo. Valstiečių išlaisvinimas reiškė luominės visuomenės galą ir socialiai paslan-

kios visuomenės pradžią. Žvelgiant plačiau, tai buvo svarbiausioji prielaida kuo veiksmingiau išnaudoti naujas ekonomines sąlygas ir rastis naujiems visuomenės sluoksniams.

Panaikinus baudžiavą, netrukus prasidėjo valstietijos politizacija. Būdingiausiai ji reiškėsi 7-ajame dešimtmetyje plintant kooperacijos judėjimui, ypač Prūsijoje, ir paskutiniame XIX a. dešimtmetyje, kai kūrėsi valstiečių partijos, daugiausia Austrijoje.

Kooperacijos judėjimas iš pat pradžių buvo susijęs su visiems prieinamais kredito bankais. Jie teikdavo trumpalaikes paskolas valstiečiams, norintiems pertvarkyti savo ūkį ar įsigyti technikos; tačiau greitai įsiskverbė ir į žemės ūkio produktų gamybos bei prekybos sritį. Valstiečių „rateliai" *(rolniki)* padėdavo savo nariams urmu įsigyti kuro, grūdų pašarams, trąšų ir palankiomis sąlygomis parduoti mėsą, grūdus ar pieno produktus. Jie suvaidino nepaprastai svarbų vaidmenį šviečiant kaimo bendruomenę ir tobulinant ūkininkavimo metodus. Priešindamiesi Prūsijos kolonizacijos komisijai, jie ėmėsi tikro dvarų prekybos verslo: konkuruodami su valdžia supirkinėdavo žemes ir parduodavo jas lenkų valstiečiams. Tuo pat metu panaši organizuota veikla ėmė reikštis ir maisto produktų rinkoje, ypač Silezijoje. Pažangiųjų dvasininkų, kunigų A. Szamarzewskio ir P. Wawrzyniako, skatinami lenkų darbininkai būrėsi į kooperatyvus, kurie pirkdavo maisto produktus tiesiai iš lenkų valstiečių, taip išstumdami iš rinkos vokiečių ar žydų tarpininkus. Akivaizdu, jog visa tai suaktyvino pamažėl bundančią tautinę savimonę. Prūsijos pavyzdžiu imta sekti ir Austrijoje. Čia nuo 1890 m. sparčiai kūrėsi vadinamosios Stefczyko kasos *(Kasy Stefczyka)* – F. Stefczyko (1861–1924) sumanyti tarpusavio pagalbos kredito kooperatyvai. Bandymų, nors ne visai sėkmingų, būta ir Rusijoje – nuo 1905 m. pradėtos kurti kooperatinės maisto prekių parduotuvės. Tarpukario laikotarpiu kooperacija, įteisinta 1920 m. įstatymu, ypač suklestėjo. Kooperatyvų sąjunga *Społem* (Kartu) ir įvairūs ja sekantys susibūrimai steigė filialus kiekviename Respublikos rajone, be to, ją rėmė visos tautinės mažumos. 1937 m. duomenimis, iš viso tada veikė 12 860 kooperatyvų, iš jų – 7812 lenkų, 3516 ukrai-

niečių ir baltarusių, 773 žydų ir 759 vokiečių; pagal tipus – 5517 buvo kredito bendrijos, 2973 žemės ūkio maisto produktų bendrijos, 1804 maisto produktų vartotojų bendrijos ir 1498 pieninės. Visų jų narių skaičius viršijo 3 milijonus. Kooperacijos judėjimas buvo stipri ir nepriklausoma socialinio ir ekonominio Lenkijos gyvenimo apraiška, todėl visos politinės valdžios bandė šį judėjimą pajungti savo interesams: 1938 m. – sanacijos režimas, 1939 m. – nacių ir sovietų okupacinė valdžia, o 1948 m. – liaudies demokratija. Reikšminga ir tai, kad Edwardas Abramowskis (1868–1918), žymiausias lenkų kooperacijos teoretikas ir vienas iš socialinės psichologijos pradininkų, palaikė etinės anarchijos idėją, kai pavienių visuomenės grupių laisvos valios raiškai teikiama pirmenybė prieš aukščiausios valstybės valdžios reikalavimus.[8]

Galicijoje ir Vienoje greitai pasklido žinia apie *Polskie Stronnictwo Ludowe* (Lenkijos liaudies, arba valstiečių, judėjimas, PSL), kurį artėjant Galicijos rinkimams 1895 m. liepą Rzeszówe įkūrė grupė politinių veikėjų, senų valstiečių sambūrių aktyvistų, – Jakubas Bojko (1857–1943), ilgametis *Przyjaciel Ludu (Liaudies draugas)* redaktorius Janas Stapińskis (1867–1946), Bolesławas Wysłouchas (1855–1937) ir jų bendražygiai. Per dvidešimt metų jie sukūrė partiją, kuriai buvo lemta išlikti svarbiausiai Lenkijos politikoje ištisus penkis dešimtmečius. Tačiau dėl įvairiausių priežasčių paversti valstiečius vieninga politine jėga jiems nepavyko. Prūsijoje ir Rusijoje, kur nuo 1915 m. veikė atskira PSL *„Wyzwolenie"* (Išlaisvinimas), jie neturėjo didelio autoriteto. Nesiliaujantys ginčai dėl prioritetų ir politinės taktikos, dėl požiūrio į žemvaldžius, dvasininkus, tautines mažumas ir esamą valdžią buvo svarbiausia nuolatinio skaldymosi priežastis. Wincento Witoso (1874–1945) vadovaujamas dešinysis sparnas PSL-*Piast* atsiskyrė nuo Stapińskio radikaliojo PSL-*Lewica* (kairiųjų) sparno jau 1914 m. Dar kartą ši organizacija suskilo 1926 m., atsiskyrus Dąbskio *Stronnictwo Chłopskie* (Valstiečių judėjimas). Trumpalaikiai dalyvavimai Witoso koalicinėje vyriausybėje 1920–1921, 1923 ir 1926 m., lygiai kaip ir dalyvavimas Centro kairės opozicijoje 1929 m. ar jungtinės *Stronnictwo*

Ludowe įkūrimas 1931 m., PSL įtakos nesustiprino. Masinis šio judėjimo atgimimas 1944–1947 m. tik sukėlė SSRS komunistų priešiškumą ir buvo sėkmingai nuslopintas.[9]

Iš naujųjų XIX a. klasių tik vidurinis sluoksnis (visuomenės dalis, kurioje iš vienos pusės buvo senoji turtingųjų klasė, iš kitos – valstiečiai ir darbininkai) neturėjo jokio panašumo į ką nors, kas egzistavo anksčiau. Jis kūrėsi aplink miestiečių luomo šerdį – jo atgimimą paliudijo 1791 m. konstitucija, o sustiprėjo jis Varšuvos kunigaikštystėje; šį luomą smarkiai papildė deklasuotoji bajorija ir žydai. Naujajam sluoksniui priklausė gausi biurokratijos klasė, neegzistavusi senojoje Respublikoje, prekybos, pramonės ir finansų verslininkai, tikroji buržuazija, mažiau pasiturintys amatininkai ir paslaugų teikėjai bei, kaip ir kitur Rytų Europoje, įtakinga inteligentija. Ypač būdinga tai, kad didelę šio sluoksnio dalį sudarė vokiečiai, žydai, rusai ir net čekai su vengrais. Vieni iš jų buvo nutautėję, kiti – ne; vieni čia gimę, kiti atvykę iš pačių tolimiausių Lenkiją pasidalijusių imperijų kampelių. Veikliausiai šis sluoksnis reiškėsi Rusijos Lenkijos miestuose, ne taip aktyviai – Prūsijoje ir Galicijoje.

Pirmieji buržuazijos pirmtakai pasirodė XVIII a. pabaigoje. Du žymūs veikėjai – Antonis „Prot" Potockis (1761–1801), vienu tarpu buvęs Kijevo vaivada, stambus žemvaldys, vertęsis ir prekyba, Juodojoje jūroje pastatydinęs prekybos laivyną, ir Fergussonas Piotras Tepperis (m. 1794), turėjęs krautuvę Varšuvos Senamiesčio turgaus aikštėje; tai jis paskolino per 11 milijonų zlotų karaliui Stanislovui Augustui. Abu bankrutavo per 1793 m. krizę. Kiekvieno jų turtas buvo vertinamas 70 milijonų zlotų arba maždaug tris kartus daugiau nei visos Karalystės vienerių metų išlaidos. Po jų iškilo kelios bankininkų ir verslininkų dinastijos. Jakubas Epsteinas (1771–1843), buvęs Kosciuškos štabo karininkas, turtus susikrovė Varšuvos kunigaikštystėje, sudarinėdamas karines sutartis su prancūzais. Jo trečiasis sūnus Hermannas E. Epsteinas (1806–1867), Kongresinės karalystės muito ir akcizo valdybos vadovas, buvo išrinktas Varšuvos–Vienos geležinkelio viršininku ir iš caro gavo bajoro titulą.

Anūkas, Mieczysławas Epsteinas (1833–1914) įkūrė Varšuvos Diskonto banką, turėjo nuosavą „*Zawiercie*" firmą ir trisdešimt metų išbuvo Varšuvos biržos pirmininku. Leopoldui Kronenbergui, Sausio sukilimo dalyviui, priklausė Varšuvos ir Sankt Peterburgo bankai, be to, jis aktyviai dalyvavo plėtojant geležinkelių tinklą bei metalurgijos pramonę. Hipolitas Wawelbergas (1843–1901), to paties masto tarptautinis finansininkas, 1891 m. Varšuvoje įsteigė ypatingos reikšmės įstaigą – Technikos mokyklą. Janas Blochas (1836–1902), turbūt galintis vadintis Lenkijos geležinkelių karaliumi, įsiamžino parašęs pranašišką veikalą *Przyszła Wojna* (*Būsimasis karas*, 1898), kuriame teisingai numatė ekonominius Vokietijos–Rusijos karo padarinius Lenkijai. Pramonės pasaulyje viešpatavo keturi broliai anglai – Thomas, Andrew, Alfredas ir Douglas Evansai, mašinų gamybos pradininkai. Inžinierius Stanisławas Lilpopas (1817–1866) jų verslą išplėtė iki geležinkelio riedmenų bei mechaninių įrankių gamybos. Lodzėje, verpimo fabrikų savininkų Fraenkelių, Poznańskių ir Geyerių vadovaujamos augo tekstilės imperijos.[10]

Stambiąją buržuaziją, kaip ir senuosius didikų klanus, sudarė nedaug, bet labai turtingų šeimų. Jos dažnai susigiminiuodavo vedybų ryšiais. Jų sėkmę laidavo be atvangos, nelyginant skruzdės, triūsiantys smulkesni verslininkai – pirkliai, brokeriai, restoranų šeimininkai, laidojimo biurų savininkai, draudimo agentai, amatininkai, – kurie aptarnavo augančių miestų gyventojus. Lenkijos smulkioji buržuazija *(drobnomieszczaństwo)* išsiskyrė stipria žydų grupe, nepakartojamu „žargonu", manieringumu ir su niekuo nesulyginamomis socialinėmis ambicijomis. Išskyrus vieną kitą vietovę, kur buvo susitelkęs stiprus pramoninis proletariatas, ji buvo vienintelė tarpinė grandis tarp aukštesniųjų klasių ir valstietijos.

Valstybės tarnautojų kategorijai priklausė patys įvairiausi žmonės: nuo kelių tūkstančių rusų „tarnautojų aristokratų", apdovanotų žeme Lenkijoje po sukilimų, iki profesorių, mokytojų, inspektorių, valdininkų, karininkų, policininkų, raštininkų ar valstybinių miškų urėdų. Dėl ypač didelio valstybinės tarnybos politizavimo XIX a. čia pradėjo ryškėti aštrūs požiūrių skirtumai. Mokytojams,

kurių ypač daug įsitraukė į tautinio atgimimo sąjūdžius, už tai tekdavo išgirsti lojaliai nusiteikusių kolegų kaltinimų.

Atvirkščiai proporcingai biurokratams, nepriklausomų profesijų atstovų buvo gana nedaug. Gydytojai, teisininkai, žurnalistai ir techniniai konsultantai dažniausiai buvo baigę mokslus Prancūzijoje ar Vokietijoje. Čia itin įtempti santykiai vyravo tarp žydų ir nežydų.

Išskirtinė biurokratijos padėtis sąlygojo ypatingą inteligentijos reikšmę. Kitaip nei Vakarų Europoje, čia inteligentija niekuomet negalėjo, net ir plačiąja prasme, prilygti „išsilavinusioms klasėms", tad nenuostabu, jog nuolatos jautė tam tikrą politinį nepasitenkinimą. Lenkijoje inteligentija susiformavo po padalijimų ir pelnė tautinio paveldo saugotojos vardą. Rašytojai, kritikai, dailininkai, studentai, sudarę jos pagrindą, buvo kilę iš pačių įvairiausių sluoksnių, tačiau dažniausiai iš titulą praradusių bajorų. Tarp inteligentų vyravo lenkai, prie jų šliejosi ir mėgdžiotojai bei konkurentai iš nelenkiškų bendruomenių.[11]

Ženkliai pasikeitė ir dvasininkijos vaidmuo bei padėtis. Rusijoje ir Austrijoje katalikų kunigus kontroliavo ir pasaulietinė, ir bažnytinė valdžia. Uždarius nemažai vienuolynų ir užgniaužus vienuolių ordinų šviečiamąją veiklą, parapijų kunigai pasijuto įstumti į patį su švietimu susijusių ar net ir politinių konfliktų sūkurį. Vis dėlto dvasininkija buvo viena iš nedaugelio visuomenės grupių, pajėgusių išlikti kaip atskiras luomas.

Užtat viduriniame sluoksnyje buvo itin ryškūs visokie nukrypimai – jį sudariusios grupės, kurias apibrėždavo įvairūs turto, socialinių funkcijų ar padėties kriterijai, neišvengė trinties. Vienintelis tas grupes siejantis dalykas buvo troškimas išsiskirti iš sunkų darbą dirbančių žmonių masių. Šis sluoksnis daugiausia klestėjo miestuose, tad jį būtų galima laikyti kaimo žemvaldžių klasės atitikmeniu mieste.

Kai valstiečiai įgijo teisę laisvai keltis iš kaimo į pramonės centrus, sparčiai ėmė augti pramonės proletariatas. Nors gausumu atsiliko nuo Vakarų Europos darbininkų klasės, kai kuriuose Lenkijos

regionuose jis ženkliai pakeitė socialinę aplinką. Aukštutinėje Silezijoje, Dąbrowos baseine ir ypač Lodzės apylinkėse – ten, kur 1800 m. dar žaliavo laukai, dabar susitelkė proletariatas. Per šimtmetį bendras didžiųjų miestų gyventojų skaičius padidėjo mažiausiai dešimtį kartų. 1931 m. 12,7 procentų Antrosios Respublikos gyventojų dirbo pramonėje.

Tačiau Lenkijos proletariato gyvenimo sąlygos šimtmečių sandūroje buvo tikrai nepavydėtinos. Skurdas, prievarta, taip pat vyravusios pažiūros priminė Angliją prieš šimtą metų. Daugelio tų žmonių šaknys vis dar rėmėsi į amžinąsias kaimo tradicijas, tad jų, atvykusių į Lodzės ar bet kurio kito mažesnio miesto tekstilės fabriką, gyvenimas virsdavo juodu pragaru be menkiausios prošvaistės. Šį pragarą užkūrė naujoji verslininkų ir direktorių padermė, vadinamieji *Lodzermenschen*. Užvaldyti nežmoniškos aistros jie stengėsi kuo daugiau išspausti ne tik iš mašinų, bet ir iš savęs bei iš savo darbininkų:

– Bet mums nėra vis tiek, mums – fabrikui, kuriame tamsta esi vienas iš milijono ratukų! Priėmiau tamstą ne tam, kad čia rodytum savo filantropiją, o tik tam, kad dirbtum. Tamsta keli sąmyšį čia, kur viskas pagrįsta tobuliausiu funkcionavimu, taisyklingumu ir darnumu [...]

– Aš ne mašina, aš žmogus.

– Namie. Fabrike iš tamstos nereikalaujama nei žmogiškumo, nei humaniškumo egzamino, fabrike reikalingi tamstos raumenys ir tamstos smegenys, ir tik už tai tamstai mokame. Tamsta esi čia tokia pat mašina, kaip ir visi mes, tad ir daryk tamsta tik tą, kas tamstai priklauso. Čia ne vieta angeliškiems jausmams [...]

Jį apgaubė sausas, įkaitintas oras. Didžiuliai skardiniai keturkampiai, pilni baisiai įkaitinto ir sauso oro, dundėjo tarytum tolima perkūnija, mesdami iš savęs nesibaigiantį spalvotų, sausų ir standžių medžiagų kaspiną.

Ant žemų stalų, ant grindų, ant tyliai riedančių šen ir ten vežimėlių gulėjo ištisos stirtos medžiagų, ir tame sausame, vaiskiame ore, salėj, kurios sienos buvo beveik ištisai iš stiklo, jos degė prislopinta padūmavusio aukso spalva, violetinio atspalvio purpuru, jūros žydryne, senu smaragdu – tarytum krūvos metalinių skardų, blizgančių negyvu matiniu spindesiu.

Vienmarškiniai ir basi darbininkai, pilkais veidais, užgesusiomis ir tarytum čia šėlstančios spalvų orgijos išdegintomis akimis, judėjo tyliai ir automatiškai, būdami tik mašinų priedėliais.

Kartais kuris nors iš jų žvelgdavo pro langą laukan, į Lodzę, kuri iš čia, iš penkto aukšto, dūlavo tūkstančių kaminų, stogų, namų, apnuogintų medžių išraižytoje migloje ir dūmuose; arba į kitą pusę, į laukus, plytinčius horizonto gilumon, – į balzganą, purviną, pavasario potvynių apsemtą erdvę, kurioje kur ne kur dunksojo raudoni fabrikų pastatai, raudonuoją tolumoje pro miglas skausmingu šviežiai nuluptos mėsos atspalviu; į tolimas mažų, prigludusių prie žemės kaimų linijas, į kelius, besiraitančius per laukus juodu, purvu varvančiu kaspinu, šmėkščiojančiu pro nuogų topolių eiles.

Mašinos ūžė be atvangos ir be atvangos švilpė palubėje pakabintos transmisijos, kurios nešė jėgą į kitas sales; viskas judėjo tuo pačiu ritmu, kaip ir milžiniškos džiovyklų metalinės dėžės, kurios, priimdamos iš spaustuvės drėgnus audeklus ir išspjaudamos juos sausus, stovėjo tarytum visagališkai valdančio jėgos dievo koplyčios toje milžiniškoje, keturkampėje salėje, pilnoje liūdnų spalvų bei liūdnos kovo dienos šviesos, liūdnų žmonių. Boroveckis jautėsi sutrikęs ir išsiblaškęs tikrino audeklus, ar nėra perdžiovintų arba sudegintų.

„Kvailas vaikinas", galvojo jis apie Horną. [...] Jis prisiminė kai kuriuos Horno žodžius, žiūrėdamas į tas tyliai dirbančių žmonių minias.

– Buvau irgi toks [...][12]

Kol nebuvo suklestėjusi rinkos ekonomika, apie darbo užmokestį pramonėje kalbėti išties sudėtinga. Lenkijos istorijoje neįmanoma atsiriboti nuo to, kad trys jos dalys priklausė trims skirtingoms valstybėms, todėl kokie nors apibendrinimai išvis neįmanomi (taip pat ir šis). Kaimas turėjo neišsenkamas darbo jėgos atsargas, tad nekvalifikuotas darbas buvo pigus ir iki baudžiavos panaikinimo konkuravo su nemokamu baudžiauninkų darbu. Kvalifikuotas darbas ir paslaugos, priešingai, buvo ypač vertinami. Taip atsirado milžiniška diferenciacija. Aukštos kvalifikacijos technikai gaudavo didelius uždarbius, nekvalifikuoti darbininkai – menkus. Šiaip ar taip, maisto produktai buvo labai pigūs – už visiškai mažą uždarbį buvo galima stebėtinai daug nupirkti. Paskutiniųjų senosios Respublikos gyvavimo dienų duomenimis, pateiktais Tadeuszo Korzono, Karūnos vyriausiasis kancleris per metus uždirbdavo 14 000 zlotų, universiteto profesorius – iki 10 000 zlotų, architektas – 2000 zlotų, dailidė – iki 1095 zlotų, o eilinis kareivis – 262 zlotus. Małachowskio kalvėje,

Końskuose, 1788 m. kalvis meistras uždirbdavo iki 8000 zlotų per metus, mažiausiai apmokamas darbininkas – 4 zlotus per savaitę. Anuomet vienas svaras mėsos kainavo tik 10 grašių, vyriškų aulinių batų pora – 15 zlotų, karvė – iki 50 zlotų, o Tyzenhauzo ploniausio šilko jardas – 18 zlotų; elgetos išlaikymas Varšuvos policijai kainavo 280 zlotų per metus. Peršasi išvada, kad verčiau apsimokėjo būti Varšuvos elgeta nei karaliaus kareiviu. Praėjus keturiasdešimčiai metų, Białogono liejyklos techninis direktorius, anglas Williamas Preacheris uždirbdavo 1040 rublių (6890 zlotų) per metus; mechanikas Janas Hurhautas – 600 rublių, o fabriko dailidė – 110 rublių. Tuomet kostiumas kainavo 200 zlotų.

Proletariato politizacija vyko šiek tiek vėliau nei valstiečių. Dar prieš susikuriant proletariato politinėms partijoms, spontaniškai atsirado profesinės sąjungos *(związki zawodowe)*.

Lenkų profesinių sąjungų judėjimas Prūsijoje ir Austrijoje ėmė reikštis XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje, o Rusijoje – po 1905–1907 m. revoliucijos. Pirmaisiais gyvavimo dešimtmečiais jis buvo perdėm vietinio pobūdžio. Profesinės sąjungos, kaip „horizontalios" struktūros – kiekvienai iš jų priklausė pačių įvairiausių profesijų bei interesų žmonės, – turėjo stiprią įtaką tam tikrame fabrike ar rajone, tačiau nedėjo jokių pastangų vienytis į centralizuotą organizaciją. Jas pasišovė globoti įvairiaspalvės politinės grupuotės, joms gerinosi nacionalistinės bei katalikiškos labdaros organizacijos, žydų, vokiečių ar ukrainiečių draugijos, o Rusijoje – caro policija. Reta kuri vadovavosi socializmo, juolab marksizmo, idėjomis. Labiausiai profesinės sąjungos rūpinosi savo narių uždarbiu ir darbo sąlygomis, bet ne politine ideologija ar tautine nepriklausomybe. Pastangos kurti bendrą politinį frontą kaskart žlugdavo. Tarpukariu veikė mažiausiai penkios atskiros profesinių sąjungų federacijos, ir kiekviena tvirtino turinti nemažą autoritetą visai darbininkų klasei. Profesinių draugijų sąjunga (ZSZ), kurioje dominavo PPS kairysis sparnas, 1921 m. turėjusi apie 501 000 narių, be paliovos konkuravo su Lenkijos profesinių sąjungų susivienijimu (ZZZ(P)), kur dominavo tautiniai demokratai, 1919 m. turėjusiu 570 000 na-

rių. Iš kiekvienos prisiveisė gyvas galas smulkių organizacijų, tačiau abiem pavyko išvengti tiesioginės valdžios kontrolės. Socialistinė profesinė sąjunga, kuriai vadovavo Janas Kwapińskis (1885–1964) žengė sėkmingą žingsnį ir suvienijo žemės ūkio darbininkus. Komunistai, nepaisant du dešimtmečius trukusių mėginimų, nedaug ką laimėjo, kol galiausiai 1945 m. griebėsi prievartos ir profesines sąjungas pavertė „vertikalia", autoritarinei valdžiai paklusnia struktūra.[13]

Partijos, kurios užsimojo ginti proletariato reikalą sąmoningesnėmis politinėmis priemonėmis, buvo susiskaldžiusios dėl tų pačių nesutarimų, kurie draskė ir profesines sąjungas. Taip jau atsitiko, kad Lenkijos socialistų partija (PPS) buvo įkurta 1892 m., kaip tik tuo metu, kai tautinis atgimimas kėlė kur kas didesnį susidomėjimą nei viltys sukurti beklasę visuomenę. Taigi, norėdama patraukti naujosios darbininkų klasės dėmesį, ji buvo priversta varžytis su mažiau proletariškomis organizacijomis. Ypač aštrus konfliktas kilo su Dmowskio tautiniais demokratais ir su Dmowskio aikštinguoju kūdikiu – Tautine darbininkų sąjunga (NZR), kuri nuo 1908 m. veikė visiškai savarankiškai. Tokiomis sąlygomis socialistai neišvengė begalinių skilimų. Lemtingiausias buvo 1906 m. skilimas, kada PPS-*Lewica* pasuko keliu, kuris atvedė ją į antinacionalinę komunistų stovyklą, o PPS-*Rewolucja* pasirinko kitą kelią – veikė stačiai apsėsta tautinės nepriklausomybės idėjos. Po šio skilimo partija nebeatsigavo. Sutelkusi savo dėmesį į Rusijos valdomą Lenkijos dalį, PPS neturėjo didelės įtakos kuriantis Lenkijos socialdemokratų partijai (PPSD) Galicijoje ar mažajai PPS Prūsijos valdomoje dalyje, su kuria 1919 m. balandį ji galiausiai susiliejo. Per visą tarpukarį neišblėso jos konkurencija su komunistais, mat šių teorinė programa grėsė patraukti socialistų intelektualus, o nepaliaujama ardomoji veikla žlugdė masines socialistų organizacijas. (Žr. 22 skyrių.) Dviprasmiški partijos santykiai su Piłsudskiu, kuris anksčiau buvo vienas iš karingiausiai nusiteikusių jos aktyvistų, bei su Piłsudskio legionais taip pat kėlė daug sumaišties. Kartą jai nusišypsojo laimė pabūti valdžioje – 1918–1919 m.

Moraczewskio vyriausybėje, tačiau daugiau tai nebepasikartojo; nelabai sėkmingi buvo socialistų eksperimentai opozicijoje – su valstiečiais Centro kairės bloke 1929–1930 m. ir su komunistais Liaudies fronte 1935–1936 m. Ir vis dėlto visur – seime ar Senate, profesinėse sąjungose ar jaunimo organizacijose, tokiose kaip „Raudonieji berniukai skautai", „Darbininkų universitetai" – ji buvo svarbiausioji Lenkijos kairioji jėga, o kartu su PSL – dar ir viena iš dviejų masinių politinių organizacijų, kurios išliko po Antrojo pasaulinio karo. Lenkijos socialistų partijai yra vadovavę Tomaszas Arciszewskis (1877–1955), Adamas Ciołkoszas (1901–1978), Ignacas Daszyńskis (1866–1936), 1921–1928 ir 1931–1934 m. pirmininkavo Hermanas Diamandas (1860–1931) ir Mieczysławas Niedziałkowskis (1893–1940).[14]

Kalbant apie apskritai viso lenkų proletariato stiprėjimą pažymėtina, kad ypač svarbu čia buvo didžiausio šalies miesto Varšuvos, kurioje telkėsi daugiausia miesto darbininkų, augimas. XIX a. vienas po kito ėję politiniai pokyčiai, galima sakyti, beveik nesutrikdė Varšuvos ekonominės ir socialinės raidos. Milžinišką psichologinį poveikį turėję 1794, 1830–1831, 1863–1864 m. sukilimai tik trumpam buvo pristabdę miesto plėtimąsi. Jau paskutiniais senosios Respublikos gyvavimo dešimtmečiais Varšuva buvo svarbus prekybos centras ir klojo pamatus būsimoms pramonės įmonėms. 1784 m., greta karališkosios liejyklos prie Barbakano, ginklų dirbtuvių Arsenale, porceliano fabriko Belwederyje ir garsaus Dangelio karietų fabriko Elektoralna gatvėje, čia veikė ne mažiau kaip 66 alaus daryklos, 27 malūnai ir 31 plytinė. Po Napoleono karų smarkiai padaugėjo darbo ieškančių žmonių. 1840 m. Varšuvos gyventojų skaičius šoktelėjo iki 139 000, 1861 m. – iki 230 000, 1900 m. – iki 594 000, o 1910 m. – net iki 764 000. Antroje XIX a. pusėje per Varšuvą ėjo penkios pagrindinės geležinkelio linijos, taigi ji tapo vienu iš svarbiausių Rytų Europos susisiekimo centrų. Palei naująsias geležinkelio linijas augo fabrikai, ypač vakariniuose ir rytiniuose priemiesčiuose. Metalurgijos pramonė darbo pasiūla pamažu stelbė senąsias maisto produktų apdirbimo bei tekstilės

šakas. Buvo sukurtas platus socialinių paslaugų tinklas – daugiausia užsienio koncesininkų iniciatyva. Vokiečiai pastatė dujinę (1865), netrukus iškilo belgų, o vėliau švedų pastatytos telefonų stotys (1881), anglai pastatė vandentiekio ir kanalizacijos įmonę (1882), prancūzai – elektrinę (1903). Greta arklių traukiamų tramvajų, kurie važinėjo po miestą nuo 1865 m. iki Pirmojo pasaulinio karo, į priemiesčius galėjai nuvykti siaurojo geležinkelio traukiniais.

Varšuvos centras praturtėjo svarbiais architektūriniais statiniais. Kongresinės karalystės laikotarpiu Antonis Corazzis rekonstravo buvusią Saksų aikštę. Banko aikštę papuošė neoklasicistiniai Lubeckių rūmų, Finansų ministerijos ir Lenkijos banko fasadai (1828). Staszico rūmai – iš pradžių Mokslo bičiulių draugijos, dabar Lenkijos mokslų akademijos būstinė – įgavo rusiškojo neobizantizmo bruožų. 1834 m. baigtas statyti Corazzio projektuotas Didysis teatras. Po Sausio sukilimo imta tiesti kelius bei tiltus, statyti įstaigas, bažnyčias, gyvenamuosius namus siekiant patenkinti priemiesčių poreikius. Greitą susisiekimą turėjo užtikrinti naujai suprojektuotos plačios alėjos, tokios kaip Aleje Jerozalimskie (Jeruzalės alėja) ir Nowy Świat (Naujas pasaulis). Išplėstas Krakowskie Przedmieście (Krokuvos priemiestis) dabar susisiekė su naujai išgrįsta Vyslos krantine. Po 250 laisvės metų jos krantus vėl sujungė trys stacionarūs tiltai: kabantis Aleksandro tiltas (1865), pastatytas inžinieriaus Stanisławo Kierbedźio (1810–1899), strateginės reikšmės šiaurinis geležinkelio tiltas (1876) ir ilgasis Poniatowskio viadukas (1912). Dauguma iš dvylikos miesto rajonų gavo miesto rotušes, keletą iš jų, kaip antai Skaryszeve arba Pragoje, supo aikštės ir parkai. Prie trylikos miesto vartų pristatyti stilizuoti, arkadomis puošti paviljonai. Naujųjų bažnyčių stilius buvo tiek pat eklektiškas kiek ir religijos, kurioms jos tarnavo. Neogotika pasirinkta reformatų evangelikų bažnyčiai Leszne ir Šv. Florijono bažnyčiai Pragoje, neoromantika – Šv. Petro ir Povilo bažnyčiai Koszykuose, neobarokas – Šv. Karolio Boromiečio bažnyčiai Powązkuose, o neobizantinis stilius – daugeliui rusų stačiatikių cerkvių. Buvo žengti pirmieji žingsniai

pradedant planines miesto gyvenamųjų namų statybas, pirmoji iš jų – darbininkų gyvenamieji barakų blokai Czerniakówe. Pradėta organizuoti miesto medicinos paslaugų sistema: 1866 m. atidaryta ligoninė Pragoje – senosios Kūdikėlio Jėzaus ligoninės filialas. Imta kurti rekreacines zonas, tam tikslui 1889 m. įsteigta Apželdinimo komisija, kad rūpintųsi parkais ir atvirų erdvių tvarkymu. Europos mastu visos šios naujovės nebuvo niekuo ypatingos, tačiau visa tai padarė Varšuvą vienu moderniausių Rusijos imperijos miestų. Čia ypač daug nusipelnė ilgametis miesto viršininkas, rusų generolas Sokratas Starynkevičius (1820–1892), ne sykį caro valdžią Peterburge įtikinėjęs, kad reikia kelti Varšuvos gerovę. Tačiau niekas negalėjo paslėpti akivaizdžiai kyšančių Varšuvos dvasinio pavergimo simbolių. Šiaurinėje miesto dalyje, ant Vyslos kranto, buvo nugriauti 15 000 žmonių namai, kad atsirastų vietos milžiniškai Aleksandro citadelei (1831–1865); miesto centre architektas Henrykas Marconis suprojektavo įspūdingą renesansinio stiliaus naująjį kalėjimą (1835) – gėdingąjį „Pawiak"; Saksų aikštėje įžūliai iškilo Šv. Aleksandro Neviškio katedros siluetas (1912). Akivaizdu, kad citadelė su kalėjimu turėjo visiems priminti apie Rusijos galią, o katedra su penkiais paauksuotais kupolais ir 240 pėdų aukščio bizantiška varpine – Šventosios Rusijos įsikūnijimas – buvo matyti kone iš kiekvieno gatvės kampo.

Varšuva daugeliu atžvilgių buvo menkai pasirengusi sutikti miestą užlpūdusią imigrantų bangą. Didžiuma socialinių paslaugų institucijų atsirado gerokai vėliau ir neįstengė patenkinti tuometinių poreikių. 1890 m. tik vienas namas iš trijų turėjo vandentiekį, ir tik vienas iš penkiolikos – nors kokius kanalizacijos įrenginius. Didžiuma varšuviečių gyveno susispaudę nuomojamuose kambariuose daugiaaukščiuose namuose, aklinai supančiuose kiemą su vandens siurbliu. Dauguma gatvių buvo negrįstos, o palei jas ėjo atviri nutekamųjų vandenų grioviai. Elektros energija visuotinai pradėta naudoti tik paskutiniais metais prieš karą. Daugybę aukų nusinešdavo šiltinė ir tuberkuliozė. To meto mirtingumo rodiklis – 32 žmonės tūkstančiui gyventojų. Švietimo sistema vos gyvaliojo. Į vienintelį

rusišką universitetą patekdavo abiturientai iš šešių berniukų ir keturių mergaičių gimnazijų. Priimdavo į universitetą daugiausia tik proteguojamus rusų valdininkų sūnus ir dukras. Rusų valdinės pradinės mokyklos nebuvo populiarios; dauguma mieliau rinkdavosi privačias slaptas lenkų ar žydų mokyklas. 1882 m. 46 procentai miesto gyventojų neturėjo jokio išsilavinimo. Niekuomet nebuvo leista kurtis jokioms savivaldos institucijoms. Varšuva buvo tiesiogiai pavaldi Rusijos karinei valdžiai nuo pat Lapkričio sukilimo nuslopinimo, išskyrus neilgai trukusį Wielopolskio eksperimentą 1862–1863 m. Caro skiriamą miesto viršininką kontroliavo viršininko pavaduotojas, kuris paprastai būdavo vyriausiasis Trečiojo skyriaus atstovas. Visą politinę veiklą griežtai kontroliavo policija. Šiuo požiūriu iš Varšuvos buvo visiškai atimtos miesto savivaldos teisės, kuriomis naudojosi kiti panašaus dydžio Rusijos miestai.

Neatpažįstamai pasikeitė Varšuvos bendruomenė. Šimtmečio pradžioje miesto plebsą daugiausia sudarė nepriklausomi krautuvininkai ir amatininkai, kurių 1854 m. buvo per 15 000. Vėliau auganti darbo jėga darėsi vis labiau priklausoma nuo didesnių įmonių, valdomų pasiturinčių verslininkų. Pramonės darbininkų skaičius padidėjo trigubai ir keturgubai, ir šimtmečio pabaigoje perkopė 40 000. Tuo pat metu ėmė ryškėti atskira nekvalifikuotų darbininkų klasė, dėl to plėtėsi ir valdininkija. Visuomenės hierarchijos viršūnėje senųjų miesto didikų vietą užėmė naujoji vokiečių ir žydų buržuazija – Fraenkeliai, Epsteinai, Rosenai, Bergsonai, Steinkelleriai ir Kronenbergai. Kasdienybe tapęs skurdas ir neviltis, matyt, ir bus paženklinęs varšuviečius ypatingu kovingumu, godumu, ambicingumu, ryžtu bet kokia kaina išnaudoti visas galimybes, kurias siūlė be saiko augantis ir tirštai apgyvendintas miestas. Varšuvos gatvėse galėjai sutikti ne tik elegantiškų gražuolių, bohemų ar verslininkų; kelią tekdavo skintis ir pro ne ką retesnį elgetų, prostitučių, kareivių, rusų ledų pardavėjų būrį. Iš tos beprotiškos įtampos ir ambicijų, kurias taip aukštino anuometinė literatūra, labai taikliai šaiposi Cyprianas Norwidas savajame *Recepte Varšuvos romanui:*

Tris kvailus bajorus perpjaukit pusiau,
Pasidarys šeši – pridėkite žydų ir valdytojų,
Pamaišykite plunksna arba rimbu išplakite,
Įpilkite vandens, ir turėsite visą tomą –
Pašildykite, o jei turite laiko – pamylėkite!
Įpjaustykite ponų, iš gėdos raudonų,
Lyg ridikėlių, panardinkite – intriga bus stipresnė,
Pridėkite maišą rublių – išmaišykite ir iškrėskite.[15]

Tarp sparčiai gausėjančių Varšuvos gyventojų ypatingais tempais išsiskyrė žydų bedruomenė. 1781 m. jų buvo 5000, 1810 m. šoktelėjo iki 15 000, 1876 m. – 98 968, o per 1897 m. imperijos gyventojų surašymą jų jau buvo 219 141; atitinkamai tai sudarė 4,5 procento, 18,1 procento, 23,8 procento ir 33,9 procento visų miesto gyventojų. Tokį šuolį galėjo nulemti du veiksniai: nepaprastai staigus natūralaus prieaugio padidėjimas ir iš dalies žydų imigrantų antplūdis iš rytinių Sėslumo ribos sričių. Varšuvoje gyventojams darėsi ankšta. Plito visiškas ar dalinis nedarbas, neišvengiamai augo socialinė įtampa. Varšuvoje nuolat daugėjo žydų, į ją plūste plūdo nepajėgiantys savęs išlaikyti žmonės. Pasitraukti iš geto buvo sunku, nors oficialiai leidžiama. Tokios gyvenimo sąlygos buvo plačiai aptarinėjamos, ypač kairiojo sparno apžvalgininkų, nes visa tai žeidė jų visuomeninę sąžinę. Antai Stefanas Żeromskis romane *Ludzie bezdomni* (*Benamiai žmonės*, 1900) piešia išsamų to meto tikrovės vaizdą:

Siaurais praėjimais, tarp kioskų ir krautuvėlių Judymas pasiekė Krochmalną. Gatvelė, veikiau panaši į griovį, buvo nuplieksta kaitrių saulės spindulių. Iš siauro skersgatvio, jungiančio Cepla gatvę su aikšte, sklido smarvė tartum iš lavoninės. Po senovei ten knibždėjo žydų skruzdėlynas. Ant šaligatvio, kaip ir anksčiau, sėdėjo sena liguista žydė, parduodanti virtas pupas, pupeles, žirnius ir moliūgų sėklas. Vienur kitur šmaižiojo sodos vandens pardavinėtojai su indais prie šono ir stiklinėmis rankose. Vien tik pamačius nešvarioje skurdžiaus rankoje stiklinę, apskretusią sudžiūvusiu sirupu, darėsi šleikštu. Viena tokia vandens pardavinėtoja stovėjo prisišliejusi prie mūro. Nudriskusi buvo beveik nuogai. Veidas išgeltęs, negyvas. Ji laukė pačioje saulės atokaitoje, nes ten einantieji žmonės galėjo būti labiausiai ištroškę. Rankose ji laikė du butelius raudono skysčio, matyti, kažkokios

sunkos. Išbalusios jos lūpos kažką šnibždėjo. Gal tai buvo kvietimas atsigerti, gal jo, Adonai, vardas, kurio nedrįsta ištarti mirtingieji, gal skurde ir purve lyg kirminas išsiritęs prakeikimas saulei ir gyvenimui [...]

Dešinėje ir kairėje stovėjo atdaros mažutės krautuvėlės – įmonės, pasibaigiančios netoli slenksčio, tarsi popieriumi išklijuoti stalčiai. Tokioje parduotuvėje ant medinių lentynų gulėjo už kokius tris rublius papirosų, o arčiau durų praeivius viliojo virti kiaušiniai, rūkytos silkės, šokolado plytelės ir patrauklios formos saldainiai, sūrio riekutės, baltos morkos, česnakai, svogūnai, pyragaičiai, ridikai, žirnių ankštys, „košer" dešrelių dėžės ir stiklainiai su aviečių sunka vandeniui.

Kiekvienoje tokioje krautuvėlėje ant grindų juodavo purvo sluoksnis, kuris net kaitroje išlaiko savotiškai malonią drėgmę. Po tą mėšlyną ropinėjo vaikiūkščiai purvinais skarmalais ir patys purvini neapsakomai. Kiekviena tokia lindynė teikė prieglobstį keletui žmonių, kurie ten leido savo gyvenimą erzeliodami ir dykinėdami. Jos gilumoje paprastai sėdi šeimos galva, pažaliavęs melancholikas, kuris nuo aušros iki vėlyvo vakaro nesikelia iš vietos, spokso į gatvę ir gaišta laiką, svajodamas apie visokias verslo šelmystes.

Keletas žingsnių toliau pro atdarus langus galima matyti dirbtuvių vidų, kur po žemomis lubomis trumpina sau gyvenimą susikūprinę vyrai ir moterys. Čia buvo batų dirbtuvė – tamsus rūsys, iš kurio sklido baisus tvaikas, o tuojau pat šalimais įmonė, gaminanti dievobaimingoms žydėms perukus. Tokių perukų dirbtuvėlių čia buvo keliolika iš eilės. Išblyškusios, pageltusios, apmirusiais veidais merginos, pačios nesipraususios ir nesišukavusios, kruopščiai skirstė plaukų sruogas [...] Iš kiemų, durų, net senų, skarda ar čerpėmis dengtų stogų, kur eilėmis dūksojo palėpių langai, nuolat kyšojo liguisti, sulysę, ilganosiai, pažaliavę, grublėti veidai ir žvelgė paraudusios, ašarotos arba viskam abejingos iš vargo akys, kurios amžiname liūdesy svajoja apie mirtį.[16]

Laikas ėjo, bet gyvenimas nelengvėjo. Pirmaisiais XX a. dešimtmečiais, kai nežydų proletariato augimo tempai sulėtėjo, Varšuvos žydai turėjo visas galimybes tapti absoliučia dauguma. 1918 m. jų buvo 319 000 ir tai sudarė 42,2 procento visų gyventojų. Stebėtinas paradoksas – nepriklausomybės paskelbimo išvakarėse Lenkijos sostinėje nelenkų buvo tiek pat kiek lenkų. Varšuva buvo priglaudusi daugiau žydų nei kuris kitas Europos miestas, ir tik Niujorkas neleido jai pelnyti svarbiausio žydų prieglobsčio pasaulyje šlovės. Vė-

liau prasidėjo šiokio tokio Varšuvos žydų smukimo laikotarpis. 3-iajame dešimtmetyje į miestą vėl plūstelėję valstiečiai sustiprino lenkų padėtį; kita vertus, savaime sumažėjo ir pati žydų bendruomenė, nes nemaža dalis jaunimo pasitraukė į Vakarus. 1939 m. žydų gyventojų skaičius padidėjo gana nežymiai – iki 375 000, o jų santykinė dalis – 29,1 procento – netgi smuktelėjo iki prieš penkis dešimtmečius buvusio lygio.

Antrosios Respublikos laikotarpiu 1918–1939 m. Lenkijoje vykdytos socialinės reformos nebuvo labai sėkmingos. Tačiau socialiniai Antrojo pasaulinio karo padariniai nustelbė visa, kas buvo atsitikę per šimtmetį nuo baudžiavos panaikinimo. Nacių ir sovietų teroras palietė be išimties visas klases. Šviesuomenę ir pasiturinčiuosius užgriuvo nepakeliamos kančios. Tautinės mažumos sunaikintos. Išžudyta bemaž dešimtadalis inteligentijos, stambiųjų žemvaldžių, buržuazijos ir valstybės tarnautojų. Tie, kuriems pavyko išlikti, kone visi prarado savo turtą ar anksčiau turėtą pajamų šaltinį. Per visą šį žaibišką ir šiurpų naikinimo procesą tik valstietija ir proletariatas liko beveik nepaliesti.

Taigi socialinės revoliucijos Liaudies Lenkijoje neprireikė. Visuomenė didžia dalimi jau buvo sulyginta – tai padarė karas. O stojus liaudies demokratijos valdžiai, visa, kas dar buvo likę, atiteko liaudžiai.

SEPTINTAS SKYRIUS

KOŚCIÓŁ
Romos katalikų bažnyčia Lenkijoje

Romos katalikų bažnyčiai Lenkijoje, kaip ir kituose kraštuose, visada labiausiai rūpėjo sielovada. Svarbiausia dvasininkų priedermė buvo skleisti tikėjimą, teikti sakramentus, rūpintis gyvaisiais ir mirusiais. Visais amžiais daugiausia energijos Bažnyčia skyrė tikinčiųjų gyvenimams, o ne viešajam valstybės ar tautos gyvenimui. Katalikų akimis, per visą Lenkijos krikščionybės tūkstantmetį ji nenuilstamai kovojo prieš tamsybę ir nuodėmę, ir tai buvo kova, kurioje amžinosios tikėjimo vertybės visada pranokdavo laikinas nuostatas, padiktuotas vyraujančios visuomeninės santvarkos. Ištikima principui, jog vienos sielos išgelbėjimas suteiks daugiau džiaugsmo danguje nei visos lenkų tautos išlikimas šioje žemėje, Bažnyčia tradiciškai skelbėsi stovinti nuošaly nuo žemiškų politikos reikalų. Tokio jos nusistatymo negali nepaisyti net ir tie istorikai, kurie dedasi katalikų tikslus suprantantys geriau nei patys katalikai.

Vis dėlto būtų klaidinga manyti, kad Bažnyčia galėtų atsieti savuosius reikalus nuo pasaulio, kuriame ji egzistuoja. Net ir pats didžiausias idealistas katalikas pripažins, kad siela tobulėja per kūno kančias; o materialistinių pažiūrų istorijos vertintojai Bažnyčios atsidėjimą dvasinei veiklai nesunkiai paaiškins jos galia, turtais ir padėtimi. Romos katalikų bažnyčia, patinka jai tai ar ne, nuolatos buvo Lenkijos politinio gyvenimo dalis. Ne tik todėl, kad egzistavo kaip turtinga, sena ir garbinga institucija, bet ir tuo, kad veikdama savo kunigų bei tikinčiųjų veiksmus ir galvoseną ji turėjo milžinišką įtaką politinių įvykių raidai. Ne mažiau svarbu ir tai, jog Romos katalikų Bažnyčiai pavyko išlikti vienai iš nedaugelio gijų, siejančių Len-

kiją su josios praeitimi. Karalystės, dinastijos, respublikos, partijos ir valdžios ateina ir nueina, o Bažnyčiai lemta gyvuoti per amžius.[1]

Po padalijimų senoji Lenkijos bažnytinė provincija buvo sudraskyta į gabalus. Šešios Galicijos diecezijos pateko Lvovo arkivyskupo metropolito valdžion. Šešias diecezijas, prijungtas prie Rusijos, perėmė Mogiliavo arkivyskupas, kuris vėliau tapo visų Rusijos imperijos katalikų metropolitu. Dar penkios atiteko Prūsijai. Gniezno vyskupijos, 1795 m. prijungtos prie Prūsijos, 1807 m. atsidūrusios Varšuvos kunigaikštystėje, o 1815 m. vėlei grąžintos Prūsijai, metropolito pareigas 1818 m. perėmė naujai paskirtas Varšuvos arkivyskupas; caro reikalavimu jis tapo Kongresinės karalystės, padalytos į septynias diecezijas, Bažnyčios galva. Toks suskirstymas su nežymiais pokyčiais išsilaikė visą šimtmetį. Vroclavo arkivyskupas, kuris administravo Brandenburgo ir Silezijos Bažnyčią, bei Varmijos vyskupas, kurio žinioje buvo visas Pamarys ir Vakarų Prūsija, buvo tiesiogiai pavaldūs Romos kurijai. Krokuvos vyskupija, nusmukusi iki vyskupo neturinčio vikariato, 1875 m. buvo padaryta arkivyskupija ir pavesta paeiliui trims įtakingiausiems savo meto Lenkijos Bažnyčios veikėjams – kardinolui Albinui Dunajewskiui (1817–1894), kardinolui kunigui Janui Puzynai (1842–1911) ir kardinolui kunigui Adomui Steponui Sapiegai (Adam Stefan Sapieha, 1867–1951). 1925 m. Vatikanas ir Lenkijos Respublika pasirašė konkordatą, kuriuo buvo atkurta vieninga Lenkijos bažnytinė provincija su penkiomis metropolinėmis vyskupijomis – Gniezno-Poznanės, Varšuvos, Vilniaus, Lvovo ir Krokuvos.

Permainingai klostėsi ir Lenkijos primo institucijos padėtis. 1794 m. balandį mirus įtariamam savižudybe Michałui Jerziui Poniatowskiui, karaliaus broliui ir paskutiniam Respublikos primui, jo vieta liko tuščia. Aukščiausios Bažnyčios vadovo pareigos 1807–1818 m. buvo suteiktos Gniezno arkivyskupui grafui Ignacui Raczyńskiui (1741–1823), kuris vadovavo Varšuvos kunigaikštystės, o vėliau Kongresinės karalystės Bažnyčiai. 1818–1829 m. šias pareigas dar ėjo jo įpėdinis Varšuvoje, tačiau vėliau jos nebebuvo patvirtintos. Galicijoje šios pareigos buvo suteiktos vieninteliam Lvovo arkivys-

kupui Andrzejui Alojzui Ankwiczui (1774–1838). Nuo 1919 m. Lenkijos primo rezidencija vėl sugrąžinta į Gniezno vyskupiją, o šias pareigas ėjo tik trys dvasininkai – kardinolas Edmundas Dalboras (1869–1926), kardinolas Augustynas Hlondas (1881–1948), o nuo 1948 m. garbusis kardinolas Stefanas Wyszyńskis (1901–1981).

Padalijimų epochoje visų trijų imperijų valdžios be jokių skrupulų kišosi apskritai į religinius reikalus, o ypač – į Bažnyčios gyvenimą. Austrijos imperatorius Juozapas II (1780–1790) ėmėsi vykdyti Bažnyčios pajungimo valstybei politiką. Uždraudė siųsti skundus į Romą, be imperatoriaus sutikimo neleido spausdinti popiežiaus ar Bažnyčios dekretų. Bažnyčių mokyklos ir kunigų seminarijos buvo paverstos pasaulietinėmis valstybinėmis kolegijomis. Uždaryta šimtai vienuolynų, o jų turtas nusavintas.

Prūsijoje katalikų dvasininkiją kontroliavo Protestantų konsistorija. Nuo 1816 m. pradėtų vienas po kito likviduoti vienuolynų turtas buvo skiriamas pasaulietinei dvasininkijai išlaikyti bei valstybiniam švietimui remti. Aršus ginčas, įsiliepsnojęs 1839–1840 m. dėl mišrių vedybų, priminė XIX a. 8-ojo dešimtmečio įvykius, susijusius su kulturkampfu.

Rusijoje religinės laisvės garantijos, maloningai paskelbtos Jekaterinos II po pirmojo padalijimo, buvo visiška priešingybė tai ìlgai ir liūdnai persekiojimų istorijai, kurią teko išgyventi Romos katalikams ir ypač unitams. Katalikų atžvilgiu carų politika buvo nepalenkiama – visi Bažnyčios reikalai turi būti tiesiogiai pavaldūs pasaulietinei valdžiai. Tuo tikslu buvo griežtai prižiūrimi visi paskyrimai, nutraukti visi dvasininkų ryšiai su Roma, kontroliuojami materialiniai Bažnyčios ištekliai, o nuo 1801 m. Peterburge įsteigta valstybės kontroliuojama priežiūros institucija – Šventoji kolegija. Visa tai įgyvendinus buvo galima nebepaisyti Vatikano protestų ir reikalavimų. Jei Rusijai buvo paranku, ji galėjo ignoruoti bet kurį Romos dokumentą, net ir bulę dėl Jėzuitų ordino paleidimo. Iš 1847 m. bei 1883 m. konkordatų netgi atvirai šaipytasi. Jau nuo pat pradžių administruoti Romos katalikų bažnyčią Rusijoje lyg tyčia buvo patikėta visam būriui neišmanėlių, imperatorės pataikū-

nų, kuriems visai nerūpėjo ginti Bažnyčios reikalus nuo patvaldystės išpuolių. Po Lapkričio sukilimo uždaryta bemaž pusė lotyniškosios tradicijos vienuolynų, veikusių Rusijos Lenkijoje, o algas dvasininkams ėmėsi mokėti valstybė. Už susirašinėjimą su Roma be oficialaus leidimo buvo tučtuojau baudžiama deportacija. Visus pamokslus, pranešimus ir religinius leidinius tvirtino caro cenzūra. Visas seminarijas inspektavo caro policija. Po Sausio sukilimo dauguma katalikiškų vienuolių ordinų buvo išvaikyti. Visa bažnyčioms priklausanti žemė nusavinta drauge su katalikiškų parapijų globėjų pasauliečių dvarais. Vadovauti Šventajai kolegijai buvo pavesta Vidaus reikalų ministerijai, o stebėti bendrus kolegijos ir vyskupijų kurijų reikalus skiriami pasaulietinės policijos patvirtinti žmonės. 1870 m. Vilniaus vyskupijoje įsiplieskė atviras konfliktas – mat Bažnyčios liturgijoje buvo pamėginta vartoti rusų kalbą. Vienintelis dalykas, kurį galima pasakyti apie religinį pakantumą Rusijoje, tas, kad čia niekuomet nebuvo užsimota urmu uždaryti visas Romos katalikų bažnyčias.[2]

Visai kitokia carų politika buvo unitų atžvilgiu – juos siekta visiškai išnaikinti. Unitai, kurių protėviai kadaise išsižadėjo stačiatikybės, buvo laikomi persimetėliais ir išdavikais. Užtat neatsitiktinai pasirinktas prievartinis būdas atversti juos į stačiatikybę. Ši kampanija pradėta 1773 m., kai pasirodė Jekaterinos II dekretas dėl tikėjimo laisvės.[3] Tolesniais dešimtmečiais senąsias lenkų provincijas – Volynę, Podolę ir Ukrainą – lankydavo stačiatikių „misija", nešina ugnimi ir kardu. Nepaklusniuose kaimuose apgyvendindavo kazokus ir leisdavo jiems čia nevaržomai plėšikauti, lėbauti ir žudyti tol, kol valstiečiai nusileisdavo. Unitų dvasininkams tekdavo rinktis viena iš dviejų – paklusnumą arba prievartą. Tėvams būdavo grasinama atimti vaikus arba juos suluošinti. Užsispyrėlius kankindavo ir žudydavo. Atsivertėliams gausiai atlygindavo. Paskui save palikdami kraujo ir pažeminimo, masinių savižudybių ir baisiausių kančių pėdsakus, imperatorės misionieriai atėmė iš unitų didžiumą bažnyčių ir formaliai atvertė apie keturis penktadalius žmonių. Dvi vėlesnės operacijos – pirmoji, Nikolajaus I vykdyta

Rusijos imperijoje 1827–1839 m., ir antroji, Aleksandro II vykdyta buvusioje Lenkijos karalystėje 1873–1875 m., – šią kampaniją neišvengiamai turėjo užbaigti. Pirmuoju atveju caras įkūrė atskirą Unitų kolegiją, taip atskirdamas unitus nuo katalikų hierarchų globos, o po to paliepė dar likusias unitų vyskupijas įjungti į stačiatikių vyskupijas. Minint šį įvykį buvo nulietas medalis su įrašu: „Atskirti neapykantos 1595 metais, sujungti meilės 1839 metais". Antruoju atveju, unitų bendruomenės lenkiškose provincijose naikinimas tapo rusinimo politikos įžanga. Kaip įprasta, vajus pradėtas ne be ginkluotų kazokų pagalbos:

Pratuline, Janówo apskrityje, kazokų būrys atidengė ugnį ir nušovė trylika žmonių. Tiems veiksmams vadovavo apskrities vietininkas Kutaninas ir pulkininkas Steinas. Likę gyvi buvo surakinti grandinėmis ir išsiųsti į Białų kalėjimą, kur jie ėjo giedodami giesmes [...] Senas valstietis vardu Pikuta atsisakė paklusti, o jo žodžius valdytojo akivaizdoje kartojo visi Pratulino žmonės: „Prisiekiu savo žilais plaukais, dėl savo sielos ramybės ir trokšdamas regėti Dievą savo mirties valandą, kad neišduosiu nė vieno mūsų tikėjimo žodžio, kaip to nepadarys nė vienas mano kaimynas. Šventieji kankiniai patyrė tiek daug persekiojimų, o mūsų broliai praliejo tiek daug kraujo, tad turime sekti jų keliu." Kai vienai moteriai liepė pasirašyti stačiatikybės dokumentą grasindami išsiųsti į Sibirą, toji atsisakė. „Tada paimsime tavo vaiką." „Imkite, – tarė ji. – Dievas juo pasirūpins." Palaiminusi vaiką, ji atidavė jį į banditų rankas. Jos vardas buvo Kraiczka [...] [4]

Tokios scenos kartodavosi viename kaime po kito.[5] Galiausiai Unitų bažnyčia buvo tiek išsekinta, jog vos begalėjo pasinaudoti trumpa pakantumo pertraukėle 1906–1914 m. Jei pavykdavo, unitai rasdavo prieglobstį tarp bendratikių kitapus sienos, Galicijoje. Teroras, kurį teko iškęsti unitams dėl aklo persekiotojų fanatizmo, buvo tarsi dvasinis precedentas ideologinio valymo, siautėjusio sovietiniais laikais.

Tikrosios Rusijos politikos užmačios, greta kitų dalykų, puikiai atsispindėjo įstatymuose, kurie reguliavo katalikų ir stačiatikių santykius. Katalikų kunigams buvo draudžiama teikti sakramentus jų parapijose neįregistruotiems žmonėms, o pagal 1847 m. konkorda-

to sąlygas visų, atsivertusių iš stačiatikybės į katalikybę, iškart laukė tremtis į Tomsko ar Tobolsko gubernijas Sibire. Mišrios vedybos praktiškai buvo neįmanomos ne dėl katalikiškų normų, apibrėžiančių vaikų religinį auklėjimą, bet dėl to, kad caro valdžia ėmė pretenduoti į teisę paimti tokius vaikus valstybės globon. Kartu įvairiausiais būdais buvo skatinami katalikai, atsivertę į stačiatikius. Net ir nusikaltėlis galėjo būti visiškai atleistas nuo bausmės su sąlyga, jei priims stačiatikių tikėjimą, o jo žmona galėjo išsiskirti ir dar kartą ištekėti. Priešingai rusų Bažnyčioje nusistovėjusiai praktikai, katalikų ekskunigai, įšventinti stačiatikiais, gaudavo leidimą vesti.

Vatikano laikysena, švelniai tariant, buvo dviprasmiška. Nors kai kurių popiežių motyvai kelia prieštaringų minčių, aišku viena – Romos kurijai nepavyko įtikinti lenkų katalikų gerais Bažnyčios vadovų ketinimais. Per visą padalijimų laikotarpį lenkų siekių Vatikanas, atrodo, nepalaikė, o kartais parodydavo ir visai atvirą priešiškumą. Baimindamasi stipraus ryšio, kuris tautinį išsivadavimą siejo su socialiniu radikalizmu, kurija nematė reikalo Bažnyčiai ginant lenkų pusę pernelyg energingai kištis į didžiųjų valstybių vidaus politiką. Toje epochoje, kai carizmas buvo laikomas svarbiausiu visuomeninės tvarkos garantu, visuose politiniuose reikaluose buvo skatinama vadovautis posakiu: „Kas ciesoriaus – ciesoriui". Lenkų katalikai nuolat buvo raginami nukreipti savo mintis į amžinuosius dalykus, o žemiškuosius reikalus palikti tvarkyti teisėtai, pateptajai valdžiai. Paskutinį XVIII a. dešimtmetį Roma į senosios Respublikos agoniją žvelgė kaip į pelnytą atpildą jakobinams ir laisvamaniams, kurie neva ir atvedę šalį į prapultį. Pasibaigus Napoleono epochai, Romos diplomatijos prioritetu tapo Šventosios sąjungos palaikymas, vadinasi, ir netiesioginis Lenkijos padalijimų amžinumo pripažinimas. Šimtmečio pabaigoje išleistoje popiežiaus Leono XIII enciklikoje visiems lenkų vyskupams atvirai buvo šlovinamas trilojalizmo principas. Aišku, klaidinga manyti, kad Vatikano santykiai su Lenkiją pasidalijusiomis valstybėmis buvo labai geri. Sunkumų tolydžio rasdavosi ne tik bendraujant su stačiatikiškąja Rusija ar protestantiškąja Prūsija, bet ir su katalikiškąja Austri-

ja, kurioje dar ilgai tvyrojo Juozapo II epochos dvasia. Nė viena iš stipriųjų imperijų nebuvo pasirengusi suteikti Katalikų bažnyčiai teisės savo nuožiūra skirti dvasininkus į bažnytinius postus, valdyti Bažnyčios nuosavybę ar jaunuomenės švietimą. Dėl to Vatikanas nesiryžo rizikuoti dar labiau pabloginti Bažnyčios ir valstybės santykius. Popiežiai neturėjo tiesioginių priemonių paveikti tuos valdovus, kurie pamynė religinio pakantumo principą, tačiau nepanorę viešai ginti teisingumo ir gailestingumo labai pakenkė savo moraliniam autoritetui.[6]

Lenkija jautėsi labai įžeista, kai Vatikanas nepalaikė nė vieno iš krašte kilusių sukilimų. Nors Baro konfederatai save laikė didžiausiais katalikų tikėjimo gynėjais, nei Klemensas XIII, nei Klemensas XIV neištarė nė žodžio, kad juos užtartų. Pastarasis dargi atvirai sveikino pirmąjį padalijimą džiaugdamasis, kad „apaštališkoji imperatorė" Marija Teresė nuo šiol galės sėkmingiau globoti Bažnyčią. 1792 m. Pijus VI palaimino Targovicos konfederatų siekius „atnešti į Respubliką ramybę ir laimę". 1793 m. jis atmetė Lenkijos ambasadoriaus prašymą padėti prieš Rusiją; o 1795 m., apimtas siaubo dėl Varšuvoje minios pasisavinto bažnyčios sidabro ir savavališko susidorojimo su prelatais, paliepė Bažnyčios hierarchams visapusiškai bendradarbiauti su Lenkiją pasidalijusiomis valstybėmis. 1832 m. Grigalius XVI pasmerkė Lapkričio sukilimą žodžiais, kurių vėliau jam buvo sunku išsiginti. „Tos baisios nelaimės, – rašė jis enciklikoje Lenkijos vyskupams, – kyla iš vienintelio šaltinio – apgavysčių ir melo skleidėjų, religijos pretekstu keliančių galvas prieš teisėtą kunigaikščių valdžią, veiksmų". Per Sausio sukilimą Pijus IX delsė kritikuoti Rusijos elgesį, kol sukilėliai buvo galutinai sutriuškinti. Jo 1864 m. balandžio 24 d. enciklika, smerkianti „valdovą, kuris engia savo valdinius katalikus", pradedama skausmingais žodžiais *Vae mihi quia tacui* (Vargas man, kad tylėjau...). Šimtmečio pabaigoje Bažnyčiai nuolatinį nerimą kėlė Lenkijos tautinio judėjimo sąsajos su socializmu, ypač ryškios PPS programoje. Tik 1920 m. rugpjūtį, kada būsimasis popiežius Pijus XII, tuomet dar popiežiaus nuncijus Varšuvoje, pats atsisto-

jo ant Radzymino tvirtovės sienos ir prakeikė besiartinančias antikristo ordas, Vatikanas pirmą kartą aiškiai išreiškė savo palankų požiūrį į Lenkijos klausimą.

Paprastiems lenkų katalikams, kurių daugeliui tvirtas tikėjimas tapo vienintele paguoda kenčiant svetimšalių priespaudą, buvo sunku suprasti tokį akivaizdų Vatikano abejingumą. Tarp intelektualų ir patriotų jis virto nežabotos satyros objektu. Kas gali paneigti garsiojo dialogo iš Słowackio dramos *Kordian* ironijos jėgą, kai lenkų bajorui suteikiama audiencija pas Šventąjį Tėvą ir jis maldauja atleidimo:

Damastu išmušta salė Vatikane. Popiežius, įsispyręs į auksuotas šlepetas sėdi fotelyje. Greta, ant trikojės tiaros įsitaisiusi papūga raudonu kaklu. Šveicaras, atidaręs duris Kordianui, garsiai praneša jo vardą:

ŠVEICARAS: Grafas Kordianas, lenkas.

POPIEŽIUS: Sveiki, Sobieskio palikuoni. *(Ištiesia koją, Kordianas priklaupęs ją pabučiuoja.)* Lenkija, regis, yra pertekusi dangaus malonių? Kasdien dėkoju Viešpačiui šio laimingo krašto vardu, kadangi rusų ciesorius tarsi angelas su alyvos šakele, yra kaip niekad palankus. Turėtume sugiedoti Osana....

PAPŪGA *(laibai ir kimiai)*: Miserere.

KORDIANAS: Šventasis Tėve, atvežiau jums šventą relikviją. Tai žemės sauja iš tos vietos, kur išžudyta dešimt tūkstančių vaikų, senių ir moterų... Niekas jiems nesuteikė paskutinio sakramento. Padėkite ją ten, kur saugote carų dovanas, o mainais man duokite vieną vienintelą ašarą...

PAPŪGA: Lacrimae Christi...

POPIEŽIUS: Šalin, Liuteri, šalin. Ką, mano sūnau, negi dar neaplankei Šv. Petro namo, cirko, Panteono? Įspėju, nueik sekmadienį į Baziliką, ten giedos ką tik iš Afrikos atvykęs giedotojas, kurį man atsiuntė Fezki ... Rytoj pamatysi mane visoj didybėj, kai siųsiu palaiminimą miestui ir pasauliui. Tu pamatysi, kaip ištisos tautos nuolankiai kryžium gulas. Tegu lenkai meldžiasi Dievui, garbina carą ir išpažįsta savo tikėjimą...

KORDIANAS: Negi šios žemės saujos taip niekas ir nepašventins? Ką grįžęs pasakysiu?

PAPUGA: De profundis clamavi, clamavi!

POPIEŽIUS : Šalin, šėtone, šalin [...] Mano sūnau, eik Dievo parodytu keliu, ir tegu jūsų tauta išrauna iš savo širdies jakobinizmo daigus, tegu jų rankos laiko tik maldaknygę, grėblį ir žagrę...

KORDIANAS *(žemių saują sviesdamas į orą)*: Išbarstau kankinių pelenus į visas keturias puses. Namo grįžtu su skaudančia širdim.

POPIEŽIUS: Kai lenkai bus nugalėti, pirmas juos atskirsiu nuo Bažnyčios. Tegu tikėjimas lyg alyvos medis veši, o žmonės jo šešėlyje gyvena.

PAPŪGA: Alleluja.[7]

Ši scena, karčia ironija prilygstanti Dantei, yra ištrauka iš 1828 m. parašytos dramos, tačiau kaip tiksliai joje nuspėtas popiežiaus Grigaliaus požiūris į Lapkričio sukilimą. Šūsnys atsiprašymų ir pasiteisinimų, kuriuos Vatikanas skelbė vėlesniais metais, negalėjo išpirkti kaltės. Skriauda buvo neatitaisoma. Vėliau Grigalius XVI tvirtino, esą jį apgavęs Rusijos ambasadorius, ir galiausiai slaptoje kalboje, pasakytoje konsistorijoje, pasmerkė „įgimtą Bažnyčios priešų dviveidiškumą". Tik Lenkijoje nelabai kas apie tai girdėjo.

Nors caro valdžia atsisakė ieškoti kompromiso elgesyje su katalikais ir unitais, politinis spaudimas vertė Vatikaną kiek galint derinti savo santykius su Rusija. Tad nėra ko stebėtis, kad 1847 m. konkordatas, pasirašytas reformų šalininko Pijaus IX iniciatyva, tebuvo, kaip netrukus paaiškėjo, tuščias susitarimas. Vakarų valstybių protestai, pareikšti Rusijai Paryžiaus konferencijoje, kurioje Rusija buvo priversta iš naujo patvirtinti savo įsipareigojimus dėl tikėjimo laisvės, faktiškai tik išprovokavo carizmą dar nuožmiau persekioti katalikus. Numalšinus Sausio sukilimą atūžė teroro banga. Tuomet pradinis popiežiaus santūrumas Peterburge buvo išsiaiškintas kaip silpnumo ženklas, o jo pavėluoti protestai susilaukė kerštingo atsako. 1865 m. gruodį caro reikalų patikėtinis Romoje per audienciją popiežiui įžūliai pareiškė, kad „katalikybė prilygsta revoliucijai". Oficialūs santykiai neišvengiamai nutrūko. Po šio įvykio Katalikų bažnyčiai Rusijoje teko atlaikyti gerai suderintą puolimą; jis tęsėsi iki 1883 m., kol buvo pasirašytas antrasis konkordatas, kuris, kaip ir pirmasis, nieko nelėmė ir nieko nepatenkino. Aiškiai nebuvo jokių priemonių priversti patvaldystę gerbti savo pačios įsipareigojimus. Todėl paprasti Lenkijos žmonės lengvai pasidavė minčiai, jog Šventasis Tėvas juos apleidęs, o kai jau šitaip, netruko įtikėti, kad jų pačių katalikybė yra katalikiškesnė nei popiežiaus.

Bažnyčia uoliai gynėsi nuo bet kokių novatoriškų ano meto idėjų. Iš Vokietijos plūstanti spekuliatyvinės filosofijos srovė katalikiškuose sluoksniuose buvo laikoma naująja reformacija, o kai lenkiškasis mesianizmas, be politinio, įgavo dar ir religinį atspalvį, jo skleidėjai kaipmat užsitraukė Bažnyčios nemalonę. Buvo griežtai pasmerkti Bronisławo Trentowskio (1808–1869) iš Freiburgo raštai ir Andrzejaus Towiańskio (1799–1878) Paryžiuje įkurtos lenkų emigrantų adventistų sektos veikla. Vienas iš daugelio rašytojų, gynusių konservatyviąsias katalikiškas vertybes, Feliksas Kozłowskis (1803–1882), sukritikavo Trentowskį veikale *Początki filozofii chrześcijańskiej* (*Krikščionybės filosofijos pradmenys*, 1845). Michałas Grabowskis (1804–1863), pakrikštytas katalikų publicitų „primu", pamėgino paveržti lenkų romantikų šlovę savo istoriniais romanais, atsiduodančiais aiškiu sentimentalumo ir dievobaimingumo prieskoniu. Kartu su vyskupu Ignacu Hołowińskiu (1807–1855) ir kolega romanistu Henryku Rzewuskiu (1791–1866) jis įkūrė vadinamąją „Sankt Peterburgo *Côterie*" – ultralojaliai ir ultrakatalikiškai nusiteikusių lenkų grupuotę, kuri Rusijos sostinėje būrėsi aplink savaitraštį *Tygodnik Petersburski*. Palankiai vertinami caro valdžios ir Romos hierarchų, jie teikė peno vienai lenkų viešosios nuomonės atšakai, kuri gyvavo visą XIX a.

Vis dėlto rasdavosi ir tokių lenkų dvasininkų, kurie neretai pritardavo radikaliems tautinių ir socialinių reformų šalininkų idealams. Būtent žemesniojo rango dvasininkija, tiesiogiai pažįstanti paprastų žmonių nepriteklius ir susidurianti su valdininkijos savivale, išpažino kur kas tvirtesnę katalikybę nei jų vyresnybė; be to, ji buvo toji neišsenkanti versmė, gausinusi anuometinių politinių sąjūdžių aktyvistų gretas. Jokia Baro konfederacijos veiklos apžvalga nebūtų išbaigta be vos ne legenda tapusio „tėvo Mareko" jeremiadų ir politinių pranašysčių.[8] Šiek tiek vėliau kuklią pijorų ordino mokytojo veiklą pradėjo kunigas Franciszekas Ksaweras Dmochowskis (1762–1808); tačiau gyvenimo kelias jį atvedė į aktyvią politiką – Kołłątajaus „Kalvę" ir Kosciuškos sukilimą; į literatūrą, kur labai vaisingai pasidarbavo kaip vertėjas, be kitų kūrinių, išvertęs *Prarastąjį rojų* bei *Iliadą*; ir

galiausiai į protestantizmą, vedybas ir į Mokslo bičiulių draugiją, kur ėjo sekretoriaus pareigas. Iš vėlesnės kartos dvasininkų minėtinas kunigas Piotras Ściegienny (1801–1890), buvęs Wilkołązo, netoli Bełzo, vikaru, vėliau garsiosios Liublino valstiečių slaptosios revoliucinės veiklos organizatorius. Kunigas Stanisławas Stojałowskis (1845–1911), kaimo švietimo ir žemės ūkio kooperatyvų pradininkas, įkūrė Krikščionių liaudies judėjimą (SCh-L) Galicijoje. Tarpukario laikotarpiu kunigas Eugeniuszas Okońis (1882–1949), karštas oratorius iš Liublino, be perstojo ragino Antrosios Respublikos seimą kuo skubiau vykdyti taip reikalingą žemės ūkio reformą. Šie vardai tėra tik menkutė viršūnėlė, iškilusi viršum gausaus būrio nežinomų katalikų kunigų, visą gyvenimą atidavusių tarnystei savo parapijose, skausmingai besiblaškiusių tarp varge skęstančių savo avelių ir santūriųjų hierarchų. Kaip ir reikėjo tikėtis, didžioji jų dauguma atvirai nesipriešino ir paklusdami savo pašaukimui laikėsi drausmingai. Bet tie, kurie išdrįsdavo maištauti, socialinį blogį puolė su tokiu įsiūčiu, jog dažnai pranokdavo net savo bendražygius pasauliečius. Per 1864–1914 m. laikotarpį į Sibirą buvo ištremta per tūkstantį lenkų kunigų. Jų nuotaikos puikiai atsispindi Piotro Ściegienno *Šventojo Tėvo laiške valstiečiams ir amatininkams*, parašytame 1842 m. Šis politinis traktatas, paskelbtas kaip tariama to paties nelaimingojo Grigaliaus XVI enciklika, buvo paprastiems žmonėms skirtas vadovas, aiškinantis krikščioniškojo socializmo principus bei smulkiai išdėstytą socialinės revoliucijos programą:

Eikite ir mokykite tautas – tai Kristaus žodžiai.

Aš, popiežius Grigalius, Jėzaus Kristaus, gyvojo Dievo sūnaus, vardu teikiu penkiolika metų atlaidų visiems, kas perskaitys šį laišką ar penkis kartus atidžiai jo pasiklausys. Vardan Dievo Tėvo, Sūnaus ir Šventosios Dvasios, Amen [...]

Aš jau prašiau tų, kurie jus išnaudoja, kad jie laikytų jus žmonėmis ir kad neengtų jūsų baudžiava, činšu ir visokiausiomis duoklėmis; aš net maldavau jūsų Karaliaus ir Imperatoriaus neapkrauti jūsų mokesčiais, nesiųsti jūsų į karus ir neskersti kaip galvijų, nelieti jūsų kraujo dėl savo gerovės [...] bet jų širdys sustingusios [...]

Mano vaikai, jūs nežinote, kas yra laimė. Gimę vergijoje, jūs manote, kad Dievo duota jums gyventi nepritekliuje, kęsti šaltį ir badą, dirbti ne sau, bet ponams ir gyventi visiškoje tamsoje [...]

Bet aš jums sakau, Dievas norėjo, kad visi žmonės, ir jūs kartu, galėtų laisvai naudotis jo dieviškomis dovanomis, negyventų nepritekliuje, nekęstų šalčio ir bado, dirbtų vien sau, savo žmonoms ir vaikams, nusenusiems ir paliegusiems [...]

Dievas, mano broliai, apdovanojo jus žeme, apdovanojo valia, supratimu ir atmintimi, apdovanojo jus viskuo, ko reikia, kad gyventi būtų patogu ir gera [...] Bet jeigu jūs esate skurdžiai, tai ne Dievo valia, bet savo valia ir blogų žmonių valia [...]

Dievas liepia mylėti savo artimą kaip save patį [...] Kiekvienas žmogus yra mūsų artimas – ar katalikas, ar žydas, ar lenkas, ar rusinas, ar maskolius, ar vokietis; kareivis ar amatininkas, valstietis ar ponas – visi juk žmonės yra broliai ir privalo vienas kitą kaip draugą mylėti. Bet tas, kas nors trokšta jums blogo, yra jūsų priešas [...]

Jūsų priešų nėra tiek daug, kad negalėtumėte būti už juos pranašesni. Tereikia tik valios.

Jei vienas kitą ginsite, apsiginsite visi. O jei neginsite, nusisuksite nuo artimo nelaimės, pražūsite visi.

Kai pamatote ar išgirstate, kad jūsų artimą baudžiauninką muša, nepadėkite jo kankintojams, bet užstokite jį, nes ką jis kenčia šiandien, jūs turėsite iškęsti rytoj [...]

Tai jūs savo darbu maitinate ir rengiate ponus, o jie už tai jus niekina, vadina chamais, šunimis, niekšais, vagimis. [...]

To neturi būti [...]

O turi būti taip, kad kiekvienas vedęs vyras turėtų savo žemės sklypą [...] savo namą, svirną, gyvulių ir ūkio padargų [...] kiekvienas mokėtų skaityti ir rašyti [...]

Jūs sakote, kad jei neatliksite savo prievolės, ateis kareiviai ir privers jus tai daryti.

Bet kareiviai, mano broliai, neturi jūsų versti. Galų gale kas gi jie, tie kareiviai, kurių taip bijote? Juk jie jūsų pačių vaikai, jūsų broliai, jūsų giminaičiai, jūsų draugai [...]

Kareiviai turėtų nuversti ponus ir karalius, kaip žmonių skriaudėjus, ir turėtų laikytis išvien su valstiečiais [...]

Karai, mano broliai, greitai baigsis, ir žmogus daugiau nebežudys žmogaus.

Tik turi įvykti dar vienas, paskutinysis, karas, teisingumo karas už jūsų gyvenimą, jūsų šeimas, artimuosius, jūsų laisvę ir teises [...]

Tame kare ne valstietis eis prieš valstietį, ne vargšas prieš vargšą, bet valstietis prieš poną, vargšas prieš turtingą, engiamieji ir nelaimingi prieš engėjus ir visko pertekusius [...] lenkai ir rusai išvien prieš karalius ir ponus [...]

Jūs žinote, kaip ponas laikosi prie pono, ir kaip žydas laikosi prie žydo. Taip turi vargšai ir alkani lakytis prie vargšų ir alkanų [...]

Neklausykite ponų ir kunigų, kurie įkalbinės jus eiti su monarchais [...]

Bet gerų ponų klausykite ir mylėkite juos kaip save pačius, nes jie jums gali daug padėti [...]

Jūs turite, mieli vaikai, patikėti, kad aš, popiežius Grigalius [...] nuoširdžiai trokštu jums laimės. Dėl to aš ir reikalauju Jėzaus Kristaus Dievo sūnaus vardu padaryti tai, ką dabar pasakysiu:

Pirma [...] atsisakykite degtinės, kol nenugalėsite savo nedraugų [...]

Antra [...] iš kiekvieno kaimo bent vieną žmogų leiskite į mokslus kunigu arba vargonininku [...]

Ketvirta, kadangi karaliai, valdininkai, ponai, karininkai ir daug kunigų netrokšta jums laisvės [...] neskaitykite šio laiško jokiems nepažįstamiems, jokiems girtuokliams, jokiam smuklininkui, liokajui, raštininkui, ekonomui, kareiviui, vargonininkui, kunigui, vaitui ir burmistrui [...]

Sakau jums, reikia kad visi žinotumėte ir suvoktumėte savo gėrį, savo siekius ir savo laimę, kurią pasieksite tik tuomet, kai veiksite visi drauge [...]

Mano brangūs vaikai, tikiuosi, kad įsiklausysite į patarimą, kurį jums daviau, ir ramiai, pasitikėdami savimi rengsitės didelėms permainoms, kurios greitai įvyks jūsų labui.[9]

Už šį vargą Ściegiennui buvo atlyginta neribotos trukmės tremtimi į Sibirą dirbti sunkiųjų darbų. Tačiau jo šlovė neišblėso. Liublino apylinkių valstiečiai dar ir XX a. dainuodavo jam skirtas balades.

Lyg į spąstus įvaryti, iš vienos pusės spaudžiami ultrakonservatyvios Vatikano laikysenos, iš kitos – radikalių žemesniosios dvasininkijos siekių, lenkų vyskupai neturėjo erdvės politiniams manevrams. Ano meto sąlygomis, kurios įsivyravo maždaug nuo XVIII a. vidurio, kažin ar pasitaikė nors vienas atvejis, kad koks nors savarankiškai mąstantis dvasininkas būtų buvęs pakeltas į vyskupus. Paskutiniais senosios Respublikos gyvavimo dešimtmečiais didžiuma vyskupų algą gaudavo iš Jekaterinos II. XIX a. Bažnyčios hie-

rarchai luominiais ir giminystės ryšiais buvo glaudžiai susiję su valdančiuoju imperijų elitu. Jie iš prigimties buvo priešiškai nusistatę prieš bet kokios rūšies radikalią politiką. Be to, labai gerai žinojo, kad atvirai pareiškę kitokią, nei priimta, nuomonę, bemat prarastų savo įtaką. Vyskupų Załuskio ir Sołtyko, 1767 m. Repnino deportuotų į Rusiją, likimas nuolat priminė apie tai, kas laukia būsimų kankinių; kita vertus, į pasaulietinių administratorių rankas tokiu atveju pateksiančių vyskupijų vaizdas kiekvieną, branginantį savo padėtį, priversdavo dusyk pamąstyti. Pavyzdžiui, nuo tada, kai 1831 m. buvo išvytas vyskupas Karolis Saryuszas Skorkowskis (1768–1851), Krokuvos vyskupiją austrai be vyskupo laikė 48 metus. Varšuvos vyskupijai 1829–1883 m. laikotarpiu vyskupas vadovavo tik aštuonerius metus; Vilniaus vyskupijai 1815–1918 m. laikotarpiu – tik septyniolika metų. Tik vienas iš penkiolikos vyskupų, kurie buvo patvirtinti 1847 m. konkordate su Rusija, iš tikrųjų ėjo pareigas numatytu laiku. Dar labiau žeminanti buvo carinio režimo praktika, kai be Romos sutikimo, vien iš politinių paskatų, į aukštus bažnytinius postus būdavo prastumiami abejotinos reputacijos žmonės. Jekaterinos II sprendimas Gabrielių Podoskį skirti Lenkijos primu buvo tiek pat niekingas kiek ir buvusio Rusijos kariuomenės liuteronų kapeliono Stanisławo Bohuszo-Siestrzeńcewicziaus (1731–1826) pakėlimas į Mogiliavo arkivyskupus ar Nikolajaus I sprendimas nepažabojamą karjeristą Józefą Siemaszko (m. 1868) skirti Vilniaus unitų vyskupu ir vyriausiuoju Unitų kolegijos administratoriumi. Tokiais paskyrimais buvo aiškiai siekiama pažeisti Bažnyčios neliečiamybę. Todėl didžiuma lenkų kunigų gyveno kaustomi slepiamos baimės. Daugelis palūžo. Vienam kitam pavyko, ypač Prūsijoje, pasiekti kompromisą su savo politiniais šeimininkais. Štai Ignacas Krasickis (1735–1801), Varmijos vyskupas, vėliau Lenkijos primas, gudriai sukosi leisdamas laiką tai Stanislovo Augusto dvare kaip iškilus Šviečiamosios epochos literatas, tai Berlyno dvare kaip dažnas Prūsijos karalių svečias. Kitame šimtmetyje arkivyskupas, vėliau kardinolas Aleksandras Kakowskis (1862–1939) tapo savanore marionete Vokietijos Re-

gentų taryboje. Lenkų prelatų, pasirinkusių nepaklusnumo kelią, nebuvo labai daug.

Vis dėlto patriotų bei kankinių sąrašuose esama ir vyskupų. Represijų, lydėjusių Sausio sukilimą, laiku menkiausias kitamanystės pasireiškimas galėjo sukelti žiauriausių padarinių. 1863 m. Vilniaus vyskupas Adamas Krasińskis (1810–1891) skubiai buvo ištremtas dvidešimčiai metų į Rusijos gilumą vien dėl to, kad išdrįso pasisiūlyti tarpininkauti tarp caro ir sukilėlių. Varšuvos arkivyskupą Zygmuntą Felińskį (1822–1895), kuris buvo paskirtas asmeniškai Aleksandro II, ištiko panašus likimas, nes asmeniniame laiške carui jis užsiminė apie Lenkijos autonomiją, o ši informacija nutekėjo į prancūzų spaudą.[10] 1868 m. buvo deportuotas Płocko vyskupas Wincentas Popielis (1825–1912), nes pasipriešino pasauliečių skyrimui į Šventąją kolegiją. 1869 m. nepakėlęs kančių kelyje į Rusiją mirė Augustavo vyskupas Konstantas Łubieńskis (1825–1869). Kilus Rusijos revoliucijai, rytinių provincijų lenkų hierarchai nukentėjo dar labiau. Arkivyskupas Janas Cieplakas (1857–1926), paskutinis katalikų metropolitas Mogiliave, buvo bolševikų areštuotas ir mirė neilgai trukus po sugrįžimo iš sovietinio kalėjimo. Vilniuje tarnavęs monsinjoras Konstantas Romualdas Budkiewiczius (1867–1923), kaip ir daugelis nežinomų aukų iš žemesniojo dvasininkijos sluoksnio, buvo sušaudytas.[11]

Baigiantis XIX a., nors ir tvirtai laikydamasi savo konservatyvios socialinės filosofijos, Katalikų bažnyčia vis labiau įsitraukė į pačią įvairiausią socialinę ir kultūrinę veiklą, o galop ir į partinę politiką. Labdarystė, tradiciškai apsiribodavusi ligoniais, vargšais ir jaunimu, dabar apėmė fabrikus, profesines sąjungas, žurnalistų bei intelektualų ratą. Siekiant neutralizuoti socializmo populiarumą ir susilpninti Dmowskio tautinių demokratų įtaką 1902 m. įkurtas judėjimas *Chadecja* (Krikščioniškoji demokratija, ChD). Kilęs Didžiojoje Lenkijoje kaip ginčo dėl lenkų kalbos padėties mokykloje rezultatas, 1905 m. jis paskatino panašų sąjūdį Rusijos Lenkijoje (Krikščionių darbininkų organizacija, SRC), o 1908 m. – ir Galicijoje (Krikščionių visuomeninis judėjimas, SCS). Kiekybiškai jis netrukus tapo

vyraujančiu Lenkijos darbininkų klasės judėjimu, ypač Didžiojoje Lenkijoje ir Silezijoje. Jam vadovavo Wojciechas Korfanty, Karolis Popielis ir vyskupas Stanisławas Adamskis (1875–1967). Svarbiausi spaudos leidiniai – *Polonia, Rzeczpospolita ir Głos Narodu (Tautos balsas)*. Prasidėjo tikras lenkų katalikybės renesansas. Atsidūrę pačiame socialinių prieštaravimų verpete jaunieji katalikų aktyvistai buvo priversti permąstyti savo tikėjimo intelektinius pradus ir naujai suvokti savo tikslus. Didžioji visuomenės dalis pradėjo garbinti šv. Pranciškų Asyžietį, kurio *Fioretti* į lenkų kalbą išvertė Leopoldas Staffas; šio šventojo kultas atitiko krikščioniškųjų vertybių paprastumo ir nuolankumo, kurių taip stigo prieštaringame, arogantiškame, pagoniškame pasaulyje, poreikį. Seminarijose, ypač lenkų dominikonų, vėl atgaivinta tomistinė filosofija – tai ji paskatino vos atgavus nepriklausomybę 1918 m. įkurti Liublino katalikiškąjį universitetą (KUL).[12]

Sutvirtėjus specifinėms katalikiškoms vertybėms kiti matai įsigaliojo ir lenkų intelektiniame gyvenime. Krokuvoje leisti žurnalai, tokie kaip *Prąd (Srovė)* ir jėzuitų *Przegląd Powszechny (Bendroji apžvalga)*, bei rašytojai ir teologai, kaip antai Waleras Gostomskis (1854–1915) ar Jacekas Woronieckis (1879–1949), atsiribojo nuo klerikalinio konservatizmo nė kiek ne mažiau nei nuo „bedieviško socializmo" ar „bejausmio nacionalizmo". Naujoji katalikų intelektualų karta, ėmusi reikštis prieš Pirmąjį pasaulinį karą, laikėsi neutraliai debatuose tarp socialistų ir nacionalistų, Piłsudskio ir Dmowskio, kairiųjų ir dešiniųjų. Juos žeidė šventvagiškos mesianistinės sukilėlių metaforos, „Lenkijos – tautų Kristaus" regėjimai, taip pat ksenofobiniai, dažnai prieš žydus nukreipti šovinistiniai pareiškimai. Krikščioniškoji geraširdystė bei ištikimybė Romai ne tik pakylėjo juos viršum menkų tautinės politikos rūpesčių, bet ir padėjo išsiugdyti aiškų dorovinį požiūrį į visus reikšmingiausius dalykus. XX a., kai lenkiškojo nacionalizmo ir lenkiškojo socializmo akcijos smarkiai krito, jie ir jų sekėjai pamažėl kilo aukštyn tapdami stipriausia bei labiausiai nepriklausoma Lenkijos šviesuomenės dalimi. Be jų Romos katalikų bažnyčia niekuomet nebūtų tapu-

si tuo, kuo jai pavyko tapti Lenkijos Liaudies Respublikoje – nekomunistinės kultūros bastionu ir lojalios opozicijos branduoliu.

Savaime suprantama, kad kraštutinės lenkų nacionalizmo atšakos vienaip ar kitaip kėsinosi prasiskverbti ir į religinį gyvenimą. Visuomet buvo gaji pagunda paversti katalikybę išskirtiniu tautinės tapatybės kriterijumi, ir radosi nemažai dvasininkų bei pasauliečių demagogų, davusių tam valią. Kai koks nors katalikų apologetas pareikšdavo, kad „gerų lenkų yra tiek kiek gerų katalikų", jam, matyt, dingojosi, jog taip jis prisideda prie visuomenės dorovingumo stiprinimo.[13] O iš tikrųjų jis visai nepagrįstai įžeisdavo visus lenkus nekatalikus ir visas Lenkijos tautines mažumas. Krašte, kuriame Romos katalikai tesudarė du trečdalius visų gyventojų, tokie postringavimai negalėjo atnešti naudos. Kita vertus, tam tikra visuomenės dalis visada laikėsi nuomonės, kad Romos katalikų bažnyčia nesanti pakankamai patriotiška. Mišių laikymas lotynų kalba ir Lenkijos vyskupijos paklusnumas Romos kurijai – šie du dalykai tapo kai kam akstinu reikalauti savosios atsiskyrusios Bažnyčios. Pačioje Lenkijoje tie reikalavimai nesusilaukė plataus atgarsio. Tačiau įdomu tai, kad 1875 m. JAV įkurta atskilusi Lenkų tautinė bažnyčia (protestuojant prieš Amerikoje airių kunigų palaikomą anglų kalbos politiką) susilaukė iš Lenkijos Liaudies Respublikos politinės valdžios pritarimo. Kurį laiką po Antrojo pasaulinio karo komunistai vylėsi, jog oficialiai remdami Lenkų tautinę Bažnyčią jie suskaldysią Lenkijos katalikų gretas. Tačiau jokio didesnio skilimo neįvyko, o II Vatikano Susirinkimo skatinimas liturgijoje vartoti gimtąją kalbą galutinai pašalino bet kokią skaldymosi priežastį.[14]

Dar vieną keistą ir sunkiai įveikiamą skilimą paskatino ne tiek perdėtas tautiškumas, kiek perdėtas tradicinis atsidavimas. 1893 m. Płocke buvusios klaritiečių vienuolės Felicjos Kozłowskos (1862–1921) sekėjai, vyrai ir moterys, slapta įkūrė Mergelės Marijos amžinojo garbinimo ordiną, *Mariawici* (marijavitai). Smalsus domėjimasis motinos Felicjos regėjimais ūmai virto skandalu, kai ordinas pats vienašališkai išsirinko sau vyskupą. Gandai apie orgijas ir vyresniosios motinos pseudohipnotinę galią paveikti fanatikus „Marijos

vergus" išprovokavo atvirą konfliktą. 1906 m. Leszne, netoli nuo Varšuvos, kai vietiniai valstiečiai jėga iš marijavitų atsiėmė bažnyčią, žuvo dvylika žmonių. Roma marijavitų stebuklus paneigė kaip haliucinacijas, o sektą oficialiai ekskomunikavo. Tačiau ji išliko. Beveik visą laiką, kol buvo gyva jos įkūrėja, sektą globojo caro valdžia. Vėliau ji paveldėjo nemažus turtus ir suskilo į dvi šakas – „senkatalikius marijavitus", kurių centras buvo Płocke, ir griežtesnius „katalikus marijavitus", kurie telkėsi Felicjanówe. Praėjus aštuoniems dešimtmečiams nuo įkūrimo, ši sekta vis dar pretenduoja nominaliai įkurti 63 parapijas.[15]

XX a. Romos katalikų bažnyčia nesusilaukė to atpildo, kurio, kaip vylėsi daugelis jos vadų, buvo nusipelniusi. Ji taip ir neįgijo tautinės valstybinės Bažnyčios statuso. Antrojoje Respublikoje, 1918–1939 m., jai teko varžytis su įvairiausiomis religijomis ir sektomis, o politinę jos įtaką ribojo labai ryškus antiklerikalinis valdančiojo elito nusiteikimas. Per Antrąjį pasaulinį karą ji buvo suluošinta ne mažiau už kitas Lenkijos institucijas. Nors visiškai uždaryti bažnyčių ir nebuvo kėsintasi, tiek nacių, tiek sovietų teroras nesirinkdamas uždėjo savo leteną ant tikinčiųjų ir netikinčiųjų, dvasininkų ir pasauliečių. Nužudyti keli vyskupai ir per trys tūkstančiai kunigų. Lenkai nepamiršo išdrįsusių atvirai parodyti savo panieką – kardinolo Adamo Sapiehos, kuris gubernatoriui Hansui Frankui paliepė patiekti atšalusios košės lėkštę, ar palaimintojo Maksymiliano Kolbės (1894–1943), savanoriškai nuėjusio į Oświęcimo mirštančių iš bado bunkerį[16]. Atėjus laisvės metui didžiuma senųjų įtarinėjimų, jog Bažnyčia esanti „nepatriotiška" ar „kolaboracionistinė", buvo išsklaidyta.

Svarbiausios šiandieninėje Lenkijoje puoselėjamos katalikybės vertybės – tai labai painus seno ir naujo mišinys. Viena vertus, išliko labai stiprios pamaldumo tradicijos, ypač tarp valstiečių. Lankyti bažnyčią yra įprastas dalykas. Visų kaimų ir miestų darbininkų rajonų gyventojai eina į mišias ir nemaža laiko praleidžia nuolankiai klūpodami. Jų giesmės skamba sodriai ir galingai. Skrupulingai stengiamasi dalyvauti bažnytinėse procesijose. Katalikiškų švenčių dienomis laukai ir fabrikai ištuštėja. Kasmetinės kelionės į Čens-

takavą ar Kalwariją Zebrzydowską sutraukia šimtus ir tūkstančius, jei ne milijonus maldininkų. Marijos kultas klesti kaip niekad. Vos ne kiekvienuose namuose Šventosios Motinos, Lenkijos karalienės, atvaizdas kabo virš arba šalia krucifikso; kalbamas rožinys ir giedama litanija. Taip pat tvirtai išsilaikė ir kunigo autoriteto tradicija. Parapijos klebonas, „Dievo tarnas", užima prestižinę padėtį visuomenėje. Jis visuomet pasiruošęs, o iš jo ir tikimasi, aiškiai pareikšti savo nuomonę visais visuomenei rūpimais klausimais. Hierarchija reikalauja visiško paklusnumo ir neišvengia tam tikro teatrališkumo. Kita vertus, dvasininkija turi gerą išsilavinimą ir puikiai orientuojasi šiuolaikiniame gyvenime. Katalikų intelektualai vaidina svarbų vaidmenį visuose debatuose. Didžiausias atradimas pačiai Bažnyčiai yra tas, kad šiuo metu jai priklausantis tikėjimo monopolis smarkiai pranoksta visa, ką ji turėjo ligtolinėje Lenkijos istorijoje. Pasak Korzono, 1791 m. Romos katalikai sudarė 54 procentus senosios Respublikos gyventojų. 1931 m. Antrojoje Respublikoje jų būta maždaug 65 procentai, 1946 m. Liaudies Respublikoje – jau 96,6 procento. Tai leido Bažnyčiai užkopti ant niekam kitam nepasiekiamos pakylos, nuo kurios, kol nebuvo jokios politinės opozicijos, ji galėjo reikštis kaip aukščiausioji tautos dorybingumo teisėja, svarbiausioji populiarumą pelniusi atsvara nepopuliariam komunistiniam režimui. Sunku suvokti, kaip galėjo atsitikti, kad Liaudies Lenkijoje, pačioje sovietinio bloko širdyje, Romos katalikų bažnyčia kilo aukštyn – klestinti, kupina pasitikėjimo ir saugi kaip niekad anksčiau.

* * *

Bažnyčios kelias, ką ir sakyti, buvo pilnas dviprasmybių. Akivaizdu, jog kartais Bažnyčia nuvildavo savo tautą. Akivaizdu, jog kartais užsimerkdavo ir nematydavo socialinio blogio ir politinės neteisybės. Akivaizdu, jog kartais pasirodydavo neverta pasitikėjimo. Tačiau užvis svarbiausia tai, kad Katalikų bažnyčia įkūnija seniausius ir aukščiausius per šimtmečius susiklosčiusio tradicinio lenkų gyvenimo idealus – to niekas nepajėgs paneigti.

AŠTUNTAS SKYRIUS

KULTURA:
Švietimas ir kultūros paveldas

Kultūra tiesiogine, paraidine prasme yra tai, ką galima kultivuoti. Biologijos pasaulyje tai yra augalai, auginami laukuose, arba fermentai ir bakterijos, auginami laboratorijose. Žmonių pasaulyje tai reiškia visumą pažiūrų, įsitikinimų, principų, vertybių, prielaidų, refleksų, skonių, protinių gebėjimų, įgūdžių ir laimėjimų, kuriais viena bendruomenė skiriasi nuo kitos ir kuriuos viena karta perteikia kitai kartai. Lenkų tautos, lygiai kaip ir kitų į ją panašių tautų, gyvenime tai yra pati brangiausia tautinio paveldo dalis. Tai vienintelis dalykas, žadantis amžinybę.[1]

Istorikai nelabai sutaria dėl kultūros prigimties ir šaltinio. Krikščionių rašytojai ir vėlesni autoriai dažnai užsimena, jog tai yra kažkas gimininga individo sielai – kažkas įgimta, paslaptingu būdu skirta Dievo, nepakartojama, neapčiuopiama, bet absoliučiai tikra. Marksistai laikosi nuomonės, kad tai socialinių ekonominių jėgų išraiška – aukščiausias tam tikrą raidos stadiją pasiekusios visuomenės produktas, kad visos – feodalinė, kapitalistinė ar socialistinė – kultūros turi ne tik meninių bei intelektinių, bet ir materialinių bei struktūrinių požymių. Pseudopsichologinės ir sociologinės pakraipos istorikai linkę manyti, kad kultūrą galima išmatuoti, su klausimų pagalba aprašyti ir sutraukti į „modelius". Tačiau visi sutinka, kad ji yra svarbiausia socialinių ir ekonominių prieštaravimų arena. Kiekviena visuomenės grupė nori savo vaikus auklėti pagal savo susikurtą įvaizdį. Kiekviena tauta stengiasi apsaugoti savąsias vertybes nuo išorinės įtakos. Kiekviena valdžia tikisi iš savo valdinių lojalumo ir tarpusavio santarvės. Lenkų žemėse, kur gyvento-

jai suvokė vienu metu priklausą skirtingoms klasėms, tautoms ir valstybėms, neišvengiamai reiškėsi pačios įvairiausios viena su kita besivaržančios kultūros.

Žmonės, jaučiantys savo lenkišką tapatumą, turėjo kovoti nenuilstamą kovą saugodami ir puoselėdami savo kultūrą. Krašte, po kurio politinės nepriklausomybės pamatais imta kastis dar XVIII a. viduryje, kultūra dažniausiai sudarydavo paskutinę gynybos liniją. Labiausiai ji buvo reikalinga dviem grupėms: mažumą tesudarančiai šviesuomenei, kurios tautinė savimonė buvo visiškai subrendusi, ir neapsišvietusioms masėms, kurioms dar reikėjo padėti suvokti savo tautinę ir politinę priklausomybę. Visas dėmesys buvo sutelktas į dvi tarpusavyje susijusias kryptis – lenkų kalbos puoselėjimą ir vaikų ugdymą.

Kitaip nei didžiuma Rytų Europos kalbų, lenkų kalba dar iki padalijimų buvo tapusi kultūrai visokeriopai tarnaujančiu įrankiu. Skirtingai nuo čekų, slovakų ar ukrainiečių kalbų, kurių žodyną ir sintaksę teko kurti XIX a. gramatikams, ar vengrų kalbos, kuri tiko vieniems tikslams, bet netiko kitiems, lenkų kalba turėjo turtingą literatūrą, buvo vartojama visų visuomenės sluoksnių ir visose meno, mokslo ir valdžios srityse. Jos raida buvo spartesnė nei rusų kalbos ir neatsiliko nuo vokiečių kalbos. Iki XIX a. pabaigos, kai buvo pradėtos kurti modernios technologijos, ją drąsiai galima laikyti viena pagrindinių Europos kalbų. Reikšminga gaire tapo 1807–1814 m. išleistas pirmasis stambus lenkų kalbos žodynas. Leksikografas Samuelis Bogumiłas Linde (1771–1847), gimęs sulenkėjusioje švedų šeimoje iš Torunės, jaunystėje dirbo Załuskio bibliotekoje. Jo *Słownik języka polskiego* padėjo visiems, kada nors besimokiusiems lenkų kalbos.[2]

Paskutiniais senosios Respublikos gyvavimo dešimtmečiais švietimas išsiveržė į viešojo gyvenimo politikos priešakį ir pelnė ypatingą Šviečiamosios epochos politinių reformuotojų dėmesį. Dar anksčiau, XVII a., Respublika turėjo 1500 mokyklų tinklą, kurias palaikė sveika katalikų hierarchų ir protestantų sektų konkurencija. Greta seniau įkurtų mokslo įstaigų, tokių kaip Krokuvos Jogai-

los universitetas, Poznanės Lubrańskio akademija (1519) ar vokiečių Akademinė gimnazija Gdanske (1558), atsirado daug garsių įvairių religinių bendruomenių akademijų – kalvinistų Nesvyžiuje ir daugelyje Lietuvos miestų, Čekų brolių Leszne, arijonų Pińczówe ir Rakówe, liuteronų visoje Karališkojoje Prūsijoje, taip pat Jėzuitų bei Pijorų ordinų kolegijos. Tačiau apie 1750-uosius šis tinklas jau buvo pradėjęs irti. Senosios mokyklos merdėjo. Duris užvėrė daugelis protestantiškų akademijų. Ir jėzuitai, ir pijorai skendo beprasmiškoje rutinoje mechaniškai kaldami į mokinių galvas painiausias gramatikos taisykles. Gaivinant švietimą išskirtinį vaidmenį suvaidino kunigas Stanisławas Konarskis (1700–1773), vienu tarpu buvęs Pijorų ordino provinciolas, kurio platus interesų ratas aprėpė daugelį Šviečiamosios epochos briaunų. Redaguodamas daugiatomį rinkinį *Volumina Legum* (1732–1739), jis ypač prisidėjo prie teisės studijų plėtros; jo veikalas *O skutecznym rad sposobie* (*Apie efektyvų valdymo metodą,* 1763) pasitarnavo aktualiems politiniams debatams; o jo paskleistos prancūzų fiziokratų – jų mokiniu pats save laikė – idėjos davė pradžią ne vienai ekonominei iniciatyvai. 1740 m. Konarskis Varšuvoje įkūrė *Collegium Nobilium*, kurioje galėjo šviestis bajorijos jaunuomenė, o 6-ajame dešimtmetyje atnaujino visą savo ordino mokymo programą ir ugdymo filosofiją. Visą gyvenimą jis kantriai pureno dirvą permainoms, kurių pats nebespėjo išvysti. 1773-iaisiais, jo mirties metais, uždarius Jėzuitų ordiną ir įkūrus Edukacinę komisiją, ugdymui atsivėrė plačios, visiškai naujos galimybės.[3]

Edukacinė komisija, kartais vadinama pirmąja Europos švietimo ministerija, įkurta seimo nutarimu 1773 m. spalio 14 d. ir veikė iki 1794 m. balandžio. Jos veikla buvo finansuojama iš nusavinto jėzuitų turto; per dvidešimtį metų, vadovaujama Ignaco Potockio (1750–1809), ji įsteigė du universitetus, 74 vidurines ir 1600 parapinių mokyklų. Jos pagrindinis tikslas buvo vietoj merdinčių, paskirų katalikiškų mokyklų sukurti vieningą valstybinę švietimo sistemą, kuri semtųsi gyvybingumo iš pasaulietinių ir tautinių idealų. Mokyklose ir universitetuose vietoj dėstomosios lotynų kalbos įvesta

lenkų kalba, gerokai išplėstas dėstomųjų dalykų spektras – nuo moderniųjų kalbų iki gamtos mokslų – vienodai atsižvelgiant tiek į praktinius individo poreikius, tiek į valstybės reikmes. Mergaitės turėjo gauti tokį pat išsilavinimą kaip ir berniukai. Higienai ir kūno kultūrai, menams ir akušerijai buvo skiriama ne mažiau dėmesio nei knygų studijoms. Greta senųjų bažnytinių švenčių turėjo būti minimos valstybinės šventės ir sukaktys. Mokytojai privalėjo baigti valstybines seminarijas, o jų algos turėjo atitikti valstybinius mokėjimo tarifus. 1775 m. darbą pradėjo Vadovėlių rengimo draugija, kuri turėjo visoms mokymo pakopoms parūpinti vadovėlių, parengtų vietinių ar užsienio autorių. Draugijos sekretorius Grzegorzas Piramowiczius (1735–1801), buvęs jėzuitas, pats sudarė pagrindinį vadovėlį pradinių klasių mokytojams *Powinności nauczyciela w szkołach parafialnych* (*Mokytojo pareigos parapinėse mokyklose*, 1787) ir pirmąją mokyklai skirtą lenkų poezijos antologiją *Wymowa i poezja dla szkół narodowych* (*Iškalba ir poezija valstybinėms mokykloms*, 1792). Iš kitų mokomųjų dalykų reikšmingų vadovėlių parengė Ženevos autorius Simonas Lhuillier – matematikos, prancūzas Étienne'as Candillacas – logikos, *Collegium Nobilium* direktorius Janas Michałas Hube (1737–1807) – fizikos, Ciechanówo vikaras kunigas Krzysztofas Klukas (1739–1796) – botanikos, Onufras Kopczyńskis – lenkų ir lotynų kalbų gramatikos, J. K. Skrzetuskis (1743–1806) – senovės istorijos, Antonis Popławskis (1739–1786) – etikos... Veikalo, kuris buvo parašytas besimokantiems „garbingo elgesio" pagrindų, trečiojoje dalyje Popławskis drąsiai pareiškia: „Mes visi be išimties gimėme lygūs [...] ir mus visus sieja bendri poreikiai ir drauge skinami savitarpio pagalbos vaisiai". Šis 1787 m. išspausdintas teiginys vaizdžiai byloja apie tai, kokia pažangi buvo Lenkijos švietimo dvasia pragaištingiausios šalį ištikusios politinės tragedijos epochoje. Tuo metu vien tik Edukacinei komisijai pavaldžiose vidurinėse mokyklose mokėsi 15 000 mokinių.[4]

Edukacinės komisijos veiklą skatino ir globojo pats karalius. Nesugebėdami sėkmingai vykdyti reformų kitose srityse, Stanislovas Augustas ir jo aplinka visą energiją atidavė kultūrai. Puldami Baž-

nyčios turimą švietimo monopolį, jie tarėsi įstengsią sugriauti konservatyviųjų jėgų planus – bet kokia kaina užkirsti kelią permainoms Respublikoje. Jie puikiai suvokė savo galimybes ir vis tiek vylėsi, kad jų kultūrinis triumfas turėtų nustelbti viena po kitos griūvančias politines nesėkmes. Šiuo požiūriu pranašiškai skambėjo 1783 m. Komisijos nariams pasakyta karaliaus kalba:

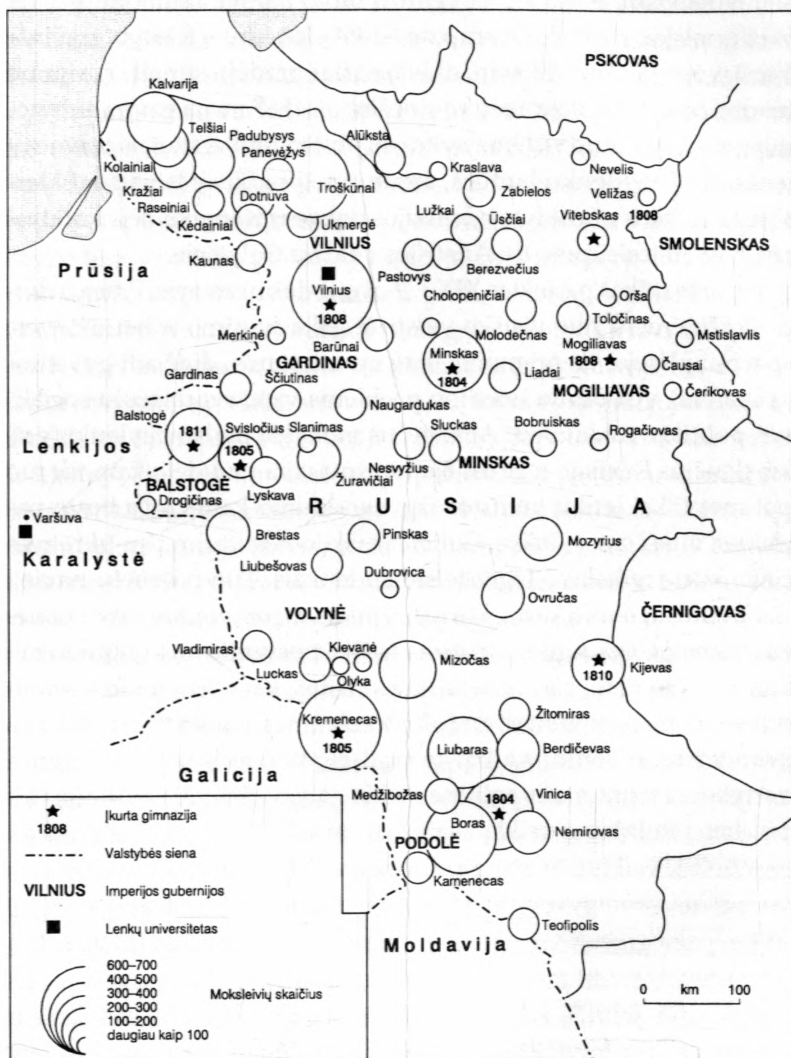
Didžiuma mano darbų ir idėjų, kurios, maniau, padės pagerinti mūsų sąlygas, žlugo. Tačiau tai neužgesino mano ryžto iš visų jėgų siekti gerovės mūsų tautai. Kol gyvas būsiu, negailėsiu nei laiko, nei turtų dėl savo Tėvynės. Galbūt Apvaizda, siuntusi mums tiek vargo, neleis nei man, nei jums pasidžiaugti saldžiais savo darbo vaisiais, kol esame gyvi. Galbūt Tėvynė nenuskins derliaus ir tuomet, kai mūsų paminklai jau bus nuvirtę. Bet jeigu mūsų Tėvynė ir ateityje bus tokia, kokia yra šiandien, jeigu mūsų palikuonys bus tikri jos sūnūs, jeigu jie bus lenkai, tada verta stengtis dėl jų gerovės [...] Liaukimės šnekėję: „Dievas mus apleido amžiams". Geriau sakykim: „Dievas mus baudžia ir kankina, kad vėliau geresnių laikų sulauktume.[5]

Ypač daug dėmesio buvo skiriama universitetams. Iš pat pradžių Komisija labai griežtai nusistatė Krokuvos ir Vilniaus profesūros atžvilgiu, kuri tik „vynioja jaunų žmonių galvas į lotynų kalbą nelyginant į kopūstlapius". Tačiau karaliui parodžius aistringą ryžtą reformuoti švietimą šis priešiškumas greitai išnyko. 1776 m. jaunas Krokuvos katedros kanauninkas Hugo Kołłątajus (1750–1812) paskelbė memorandumą *Apie patikimų studijų įvedimą Krokuvos akademijoje*. Kitais metais jis buvo paskirtas rektoriumi. 1780 m. Komisija reorganizavo ir supasaulietino Jogailos universitetą ir Vilniaus akademiją. Kiekvieną jų sudarė dvi kolegijos – *Collegium Physicum* ir *Collegium Moralium*, kurių kiekvienai savo ruožtu priklausė po tris mokyklas – matematikos, fizikos ir medicinos bei teologijos, teisės ir literatūros. Skirtingais padalijimų amžiaus tarpsniais abiem šiems reformuotiems universitetams teko laikyti lenkų kultūros deglą visiškai vieniems, kai juos nelyginant potvynio banga kėsinosi nuplauti valstybės remiamos rusiškos ir vokiškos švietimo įstaigos.[6]

Edukacinės komisijos dvasia išliko gyva dar ilgai po to, kai jos nariai buvo išvaikyti. Keletą dešimtmečių Lenkiją pasidalijusios vals-

tybės mažai kreipė dėmesio į savo lenkiškų provincijų mokyklas. Ypač ilgai iš letargo neatsibudo caro valdžia. Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje ir toliau veikė dar iki padalijimų įsteigtos lenkiškos mokyklos. Kremenece, Volynėje, 1805 m. įsteigtas lenkiškas licėjus teikė universitetinį išsilavinimą. Vilniaus mokyklų apygardoje, kuriai vadovavo A. J. Czartoryskis, Vilniaus universiteto globojamos veikė 70 lenkiškų vidurinių ir per tūkstantį pradinių mokyklų. Varšuvos kunigaikštystėje ir Kongresinėje karalystėje lenkiškoms mokykloms neteko susidurti su kokiais nors itin rimtais trukdymais. Kunigaikštystės Edukacinė komisija užtikrino visuotinį pradinį mokymą. Iki 1820 m. departamentuose (nuo 1819 m. vaivadijos) jau veikė 1222 pradinės ir 35 vidurinės mokyklos, kurias kartu su daugybe technikos ir profesinių kolegijų globojo naujai įkurtas Varšuvos universitetas (1816). Tuometinė centrinės Rusijos švietimo padėtis nė iš tolo neprilygo Lenkijos švietimo sistemos laimėjimams.[7] Prūsijoje, priešingai, valstybinė švietimo sistema nuo pat pradžių buvo orientuojama į Vokietijos kultūrą, ir, išskyrus Poznanės didžiąją kunigaikštystę 1815–1831 m., niekas neparodė nė mažiausių pastangų paremti atskiras lenkiškas mokyklas. Prūsijoje niekuomet nebuvo lenkiško universiteto. Studentai, siekiantys aukštojo mokslo, besąlygiškai turėjo mokėti vokiečių kalbą, nes būdavo priversti studijuoti Vokietijos universitetuose. Galicijoje švietimą savo rankose tebelaikė Bažnyčia. Itin aktyvūs buvo Pijorų ir Bazilijonų ordinai. Išskyrus pirmuosius tris pradinės mokyklos skyrius, pamokos vykdavo arba vokiečių, arba lotynų kalba. Supasaulietintas Lvovo universitetas (1784), o 1795–1815 bei 1848–1870 m. ir Krokuvos Jogailos universitetas buvo tapę vokiškomis mokslo įstaigomis. Tačiau Krokuvos respublikoje 1815–1846 m. vyravo lenkiška švietimo sistema, paremta Kongresinės karalystės modeliu. (Žr. 6 žem.)

XIX a. vidurys atnešė ne vieną reikšmingą permainą, ypač Rusijoje ir Austrijoje. Veikiama politinės įtampos iš ligtolinio letargo pabudo caro valdžia. Politikoje ėmė rastis staigių, nerimą keliančių posūkių. Vienas kitą keitė brutalūs valstybės kišimosi ir ne itin entuziastingo taikaus nusiteikimo laikotarpiai. 1850 m., panašiai kaip

6 žemėlapis. Lenkiškos mokyklos Rusijos imperijoje (1822)

1821-aisiais, laikinai atleidus valstiečius nuo privalomo mokesčio, iš kurio buvo išlaikomos mokyklos, iškilo grėsmė visai pradinio mokymo sistemai. 1822 m. Lietuvoje, o 1839 m. Kongresinėje karalystėje iš lenkiškų mokyklų apygardų buvo atimta autonomija ir tik Wielopolskio rūpesčiu trumpam –1861–1864 m. – ji buvo grąžinta Varšuvoje. Jau nuo 1830 m. akivaizdžiai pradėjo stiprėti rusinimo tendencijos. Galicijoje atsitiko priešingai. 1867 m. jai gavus autonomiją, visa švietimo sistema sykiu su abiem universitetais buvo sulenkinta. Taigi lenkų kultūra, šimtmečio pradžioje labiausiai klestėjusia Rusijos užvaldytoje Lenkijos dalyje ir Kongresinėje karalystėje, vėliau tesirūpino tik Austrijos valdžia Galicijoje.

Kritinis taškas pasiektas XIX a. 9-ajame dešimtmetyje. Praėjus dvidešimčiai metų nuo visiško valstiečių išlaisvinimo iš baudžiavos, sparčiai plėtojantis pramonei, augant miestams, didėjant gyventojų skaičiui, visuotinio švietimo problema virto svarbiausiu socialinės politikos uždaviniu. Absoliutus mokyklą lankančių lenkų vaikų skaičius Rusijoje ir Prūsijoje itin smarkiai padidėjo kaip tik tuo pat metu, kai lenkų kultūros išgyvendinimo kampanija buvo pasiekusi aukščiausią tašką. Galicijoje iškilo nesutarimų su ukrainiečiais, kurie reikalavo lygių teisių su lenkais. Tuo pat metu naujoji išsilavinusių lenkų karta, kurioje labiausiai pastebimas buvo moterų emancipacijos sąjūdis, jautėsi visiškai nustumta nuo politinio gyvenimo. Jie matė, kad nebetoli toks metas, kai valstybinio visuotinio švietimo „produktai" praplautomis smegenimis užmarštin nugramzdins ir lenkų kalbą, ir tradicines lenkų bendruomenės vertybes. Terorizmu ir politine veikla galėjo užsiimti vos vienas kitas, bet į kultūrinę veiklą turėjo įsitraukti didžiuma. Tūkstančiai jaunuolių, vaikinų ir merginų, pasibaisėję neteisėtais valdančiųjų veiksmais, savo gyvenimo misija pasirinko kovą už lenkų kultūrą. XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje tikras lenkų patriotas Rusijoje buvo ne revoliucionierius su revolveriu kišenėje, bet jauna panelė, kilusi iš geros šeimos, su po skraiste slepiamu vadovėliu. Prūsijoje ir Austrijoje, kur buvo leidžiama burtis į politines organizacijas, lenkų mokytojai tapo tautinių sąjūdžių siela.

Ši *révoltés* karta ėjo per savo gimtąją žemę nelyginant misionieriai. Jų ryžtas išugdyti „tikrus lenkus" nė kiek nenusileido valdžios pasiryžimui išugdyti „gerus vokiečius" ar „gerus rusus". Todėl siekdami savo tikslų jie varžėsi ne tik su valstybės valdžia, bet didžia dalimi ir su Bažnyčia, kuri įtarė juos linkstant į pasaulietiškumą ar net į laisvamanybę, ir su plačiai išsikerojusiu „respektabiliųjų" sluoksnių abejingumu, ir su varžovais, kitų tautinių sąjūdžių misionieriais, savo veiklą grindžiančiais tais pačiais motyvais. Šie maištautojai savaip žvelgė į tikrovę ir buvo įsitikinę, kad esamos imperijos su visa savo pompastika, institucijomis, sienomis ir tariama valdinių ištikimybe tėra viso labo plonas šydas, prievarta užmestas ant lenkams nuo amžių priklausančių žemių ir pačių žmonių, laukiančių, kada išmuš laisvės valanda. Jie sėmėsi energijos iš slaptų lenkų sambūrių, kurie rinkdavosi ne tik Varšuvoje, Poznanėje ar Krokuvoje, bet ir Minske bei Kijeve. Jie godžiai siurbė visa, ką teikė modernioji literatūra – Buckle'as, Spenceris, Taine'as, J. S. Millas, Darwinas, Lassalle'is, net ir Marxas; kad ir nenorėdami to pripažinti, taip pat buvo stipriai veikiami vokiečių nacionalizmo pranašų – Fichtės, Herderio, Nietzschės, kurių sėkmė juos ir žavėjo, ir žeidė. Jiems būtų patikusi D'Azeglio 1860 m. sukurta epigrama: „Dabar, kai sukūrėme Italiją, turime kurti italus"; tik Lenkijos, kitaip nei Italijos, dar nebuvo.

Nesunku pamatyti, kad šių misionierių susikurtas tautos įvaizdis buvo pernelyg nerealus. Tai rodo vien tas faktas, kad jiems teko grumtis su giliai įsišaknijusiomis pažiūromis tų žmonių, kuriuos jie patys laikė „lenkais". Vienas iš jų apologetų Wacławas Nałkowskis (1851–1911) aiškiai atskyrė *nerwowiec* ar *mózgowiec* (gebančius jausti ar mąstyti) nuo inertiškos visos tautos masės. Pastarąją jis suskirstė į tris grupes. *Ludzie-drewna* (žmonės-medžiai) yra nepasiduodantys patriotiniams jausmams, gyvenantys mechaniškai, nemąstydami. *Ludzie-byki* (žmonės-jaučiai) turi patriotinių jausmų, tačiau nepakankamai išsilavinę nepajėgiantys atsiskirti nuo bandos. *Ludzie-świnie* (žmonės-kiaulės), nors ir labai išsilavinę, tesiekia vieno – „voliotis po purvą" (ši metafora patriotui perkeltine prasme reiškė domėtis nelenkiška kultūra). Jis netgi išskyrė tam tikrus tar-

pinius tipus – „užslėptą kiaulę", „kiaulę-jautį" ir „kiaulę-medį". Visas šias vingrybes paskatino misionierių prielaida, kad tauta yra viena ir tik gera. Regima tokioje šviesoje lenkų kultūros problema įgijo idealistinį ir elitarinį atspalvį.[8]

Tačiau, nepaisant visų kliūčių, lenkų kultūros laimėjimai buvo didžiuliai. Per trisdešimt nenuilstamos veiklos metų kultūros patriotai ne tik neutralizavo vokietinimo ar rusinimo politiką, bet ir sugebėjo įgyti pranašumo. Šimtmečių sandūroje Prūsijos ir Rusijos valdomose Lenkijos dalyse valstybinė švietimo sistema jau kepurnėjosi potvynio bangose, kurias kėlė privačiai, neoficialiai ar „pogrindyje" veikiančios lenkų kultūrininkų pajėgos.

Pats garsiausias, regis, buvo Skrajojamasis universitetas, kurį 1882–1883 m. Varšuvoje įkūrė Jadwiga Szczawińska (1863–1910). Studijuojančiųjų grupės susitikdavo kas savaitę vis kitoje vietoje, kad nebūtų susektos; jas aktyviai rėmė radikalių pažiūrų profesoriai Władysławas Smoleńskis(1851–1926), Adamas Mahrburgas (1855–1913) ar Ludwikas Krzywickis (1859–1941) bei filosofas, Szczawińskos vyras Janas Władysławas Davidas (1859–1914). Ilgainiui buvo įkurti keturi atskiri fakultetai, o baigusiems studijas įteikiami diplomai laikantis tokios pat griežtos tvarkos kaip ir bet kuriame valstybiniame universitete. Viena iš garsiausių šio universiteto auklėtinių buvo Maria Skłodowska-Curie. 1906 m. legalizuotas Skrajojamasis universitetas pasivadino Mokslo kursų draugija, o 1919 m. – Laisvuoju Lenkijos universitetu. Dar ir šiandien jis turi savo šalininkų.[9]

Palankūs švietimui labdariai, stengdamiesi apeiti valstybinę sistemą, steigė privačias mokyklas. Dviejų čionykščių pramonininkų Hipolito Wawelbergo ir S. Rotwando iniciatyva 1897 m. duris atvėrė Varšuvos aukštoji technikos mokykla, o po trejų metų – Varšuvos politechnikos institutas. Kadangi nebuvo lenkiško universiteto, šios dvi mokyklos traukė aukščiausio lygio dėstytojus ir studentus. Paskutiniame XIX a. dešimtmetyje privačių mokyklų skaičius Pavyslio provincijose padvigubėjo, o kai po 1905–1907 m. revoliucijos pasipylė nuolaidos, – išaugo dar antra tiek.

Tuo nesitenkinta – visus apėmė tikra savišvietos manija. Entu-

ziastams į pagalbą atėjo mėnraštis *Poradnik dla Samouków (Savamokslių vadovas)*, į kurį rašė visi to meto šviesuoliai. Šimtmečių sandūros statistiniai duomenys tikrai įspūdingi – trečdalis Rusijos valdomos Lenkijos gyventojų, jaunų ir senų, vienokia ar kitokia forma buvo užsiėmę savišvieta.

Išskirtinio dėmesio sulaukė bibliotekos. Tais laikais, kai viešai buvo skelbiama, esą lenkų literatūra kursto ardomąją veiklą, sukauptus knygų rinkinius tekdavo laikyti slaptai. 1873 m. Kalisze lenkams pavyko sužinoti, kad vienintelis visas nekupiūruotas Brockhauso leidimo *Rinktinių lenkų autorių rinkinys*, išleistas 1858 m. Leipzige, yra tuometinio rusų gubernatoriaus Rybnikovo, atsidavusio slavofilo, kabinete. Vieną naktį nežinomi įsibrovėliai pavogė Rybnikovo knygas ir nugabeno į miesto kalėjimą, kur vyriausiojo komendanto sūnus paslėpė jas nuo tėvo slaptųjų agentų akių. Kitur būdavo kuriamos viešos bibliotekos prisidengus religinių ar visuomeninių organizacijų vardais. 1897 m. Varšuvos labdaros draugija išlaikė dvidešimt tris bibliotekas, savo filialus. Užsimojus iš lentynų išmesti tokių „degradavusių autorių", kaip Hugo, Zola ir Dumas, knygas, pirmiausia nušalintas konservatyvusis draugijos pirmininkas kunigaikštis Mykolas Radvila (Michał Radziwiłł), o po to policija uždarė ir pačias bibliotekas.

Daug sutelktų pastangų atiduota skleidžiant lenkų kultūrą liaudžiai. Ir PPS, ir Dmowskio Lenkų sąjunga vykdė plačias švietimo programas, kurių ypač stiprus akstinas buvo 1904–1907 m. mokyklų streikai. Valstiečių švietimo veikla prisidengė bitininkystės draugijų ar Sporto draugijų vardais. Miestuose atsidavę mokytojai vedė pamokas privačiuose namuose, negailėjo jėgų mokydami mišrias dykinėtojų, beraščių suaugusiųjų ir jaunatve trykštančių savanorių grupes. Pažvelgus į 1911 m. Sosnowieco policijos komendantui įteiktą raportą matyti, kad tos apskrities miestuose visas šis reikalas pasiekė valdžiai nerimą keliantį mastą:

Turiu garbės Jūsų Ekscelencijai pranešti, jog man patikėtame rajone egzistuoja šios nelegalios mokyklos:

Modrzejówo gyvenvietėje:
1. Pergrichto, seniūno Najerio žento, namuose moko pavojingas žmogus vardu Rusekas;
2. Dvi slaptos žydų mokyklos veikia Szczekaczo namuose, tačiau sunku pasakyti, kas yra mokytojas. (Modrzejówas priklauso Dąbrowos policijos rajonui.)

Niwkos kaime:
3. Maria Góralska, „Jerzy" kasyklos valdininko dukra, veda pamokas name, kuris priklauso kompanijai ir yra kitoje gatvės pusėje nuo klinikos;
4. Janina Drozdowska ir jos sesuo veda pamokas kitame tos pačios kompanijos name, Wesoła gatvėje;
5. „Jutrzenka" krautuvės savininkės teta, o gal ir motina (pavardė nenustatyta), moko bute, sujungtame su krautuve;
6. Stanisławo Chrzanowskio, „Jerzy" kasyklos valdininko, motina moko savo namuose, Wesoła gatvėje;
7. Woźniczka, Sosnowieco kompanijos mašinų fabriko darbuotojo sūnus, moko name, kuris priklauso kompanijai;
8. Pamokas veda tos pačios kompanijos valdininko, pavarde Wieruszowskis, dukterys;
9. Szulimo Lubelskio namuose yra žydų mokykla – mokytojas nenustatytas;
10. Varšuvos–Vienos geležinkelio prižiūrėtojo duktė, pavarde Filak, moko Dudos namuose. (Niwka priklauso Ząbkowicų policijos rajonui.)

Esama ir daugiau mokyklų, kurių man nepavyko susekti. Kai kurias mokyklas, pvz., Ruseko, Góralskos ar seserų Drozdowskų, lanko labai daug vaikų, iki penkiasdešimties vienu metu, o mokosi dviem pamainom [...][10]

Pirmasis pasaulinis karas ūmai nutraukė visus kultūrinius konfliktus. Nuo šiol Lenkiją pasidalijusios valstybės linko pradėti su lenkais kultūrines derybas, taip tikėdamosi pelnyti jų politinę paramą. 1916 m. Varšuvoje esanti Regentų taryba įgaliojo Švietimo ministeriją reorganizuoti mokymą – mokyklas ir universitetus sulenkinti. Taip buvusioje Kongresinėje karalystėje pereita prie tokios švietimo politikos, kokia Austrijos buvo vykdoma Galicijoje. Ši kultūrinė pergalė po pusę šimtmečio trukusios kovos pati savaime tautinės nepriklausomybės neatnešė; tačiau labai smarkiai paveikė naujosios Lenkijos Respublikos nuotaikas, kai praėjus vos dvejiems metams nepriklausomybė pagaliau buvo atgauta.

Pirmieji nepriklausomybės 1918–1939 m. potyriai kultūros srityje neretai kėlė nusivylimą. Tiesiog stulbinantis neraštingumo lygis bei daugelio tautinių mažumų, negalinčių ar nenorinčių bendrauti lenkų kalba, nepasitenkinimas reiškė, kad kultūros misionierių darbas toli gražu nebuvo baigtas. Ir iš tiesų jau lenkiškos valstybinės švietimo sistemos pedagogai neretai save laikė padalijimų amžiaus patriotų įpėdiniais ir darbų tęsėjais. Itin įnirtingai kova už kultūrą vyko per Antrąjį pasaulinį karą. Dėtos didžiulės pastangos išgyvendinti lenkų kultūrą – šįsyk pasirodė per maža ją viešai pasmerkti, kaip būdavo anksčiau Prūsijoje ar Rusijoje, bet imtasi žudyti ar bent išvyti svarbiausius kultūros veikėjus ir mokytojus. Lenkai į tai reagavo instinktyviai. Slapta buvo spausdinamos lenkiškos knygos, mokomi lenkų vaikai, organizuojami lenkiški universitetiniai kursai, skaitoma lenkų literatūra. Visa tai buvo daroma pogrindyje, okupuotuose miestuose, po miškus išslapstytose partizanų būstinėse, emigrantų kolonijose Londone, Jeruzalėje ar Taškente, ir net koncentracijos stovyklose. Tarsi atpildas už neregėtą pirmtakų pasiaukojimą likusių gyvų po karo atsidavimas savajai kultūrai buvo toks stiprus, kokio niekada iki šiol Lenkijoje nebūta. Dviejų šimtų metų triūsas nenuėjo veltui. Stanislovas Augustas ir visi tie pasiryžėliai, vyrai ir moterys, sekę jo pėdomis, tikrai būtų turėję dėl ko džiūgauti.

* * *

1945 m. Lenkijos masinės kultūros, visai kitos nei skleidžiama ir puoselėjama siaurų visuomenės grupių, pagrindą sudarė mažiausiai keturios pagrindinės iš dalies viena su kita besipinančios subkultūros. Pirmoji iš jų – vadinamoji liaudies, arba valstiečių, kultūra *(kultura ludowa)*. Didelė dalis miestų proletariato vis dar palaikė ryšius su savo gimtaisiais kaimais. Išnaikinus bajoriją ir gerokai išretinus prieškarinės buržuazijos gretas, teliko labai mažai šeimų, neturinčių gilių šaknų kaime. Folkloras – senoviniai priežodžiai, liaudies išmintis, pasakojimai, šokiai ir valstiečių rūbai – visa tai dar nebuvo virtę kolekcine retenybe.

Antroji – katalikiškoji kultūra. Bažnyčia nepaliko tikėjimo sklaidos likimo valiai. Didžiuma lenkų vaikų būdavo pakrikštijami ir išeidavo pasirengimo Pirmajai komunijai kursą. Net ir tie, kurie vėliau išsižadėjo savo religinių įsitikinimų, vis tiek buvo gerai susipažinę su katalikybės kalba, mokymu ir apeigomis.

Trečiąją būtų galima pavadinti Vakarų pamėgdžiojamąja kultūra. Žvalgymasis į Vakarus ten ieškant įkvėpimo – tiesioginė lenkų reakcija į tą kultūrinį peną, kurį gauna iš oficialių šaltinių. Nesvarbu kas – literatūra ar politinės idėjos, muzika, dailė ar mados, materialinė kultūra, technologijos – visa tai iš Londono, Paryžiaus, Romos ar Niujorko savaime yra geriau negu tai, kas ateina iš Vidurio Europos ar Rytų. Kad ir pati lenkų kalba, kuri niekuomet nebuvo patekusi po vietinių puristų kirviu, dabar kište prikišta iš lotynų kalbos kilusių tarptautinių žodžių ir visokiausio plauko Vakarų Europos kalbų skolinių.

Ketvirtoji ir turbūt pati svarbiausioji yra lenkų literatūros kultūra. Per visą XIX a. lenkų literatūra neatsiliko nuo savo laikmečio problemų ir reiškėsi visais žanrais. Lenkijos politikai neretai pritrūkdavo nuoseklumo, tačiau jos literatūra Rytų Europoje reikšmingumu ir poveikio jėga nusileido nebent tik tuo pat metu savo šlovingąjį amžių išgyvenusioms vokiečių ir rusų literatūroms. Ne mažiau svarbus ir visuotinio švietimo rezultatas – apsišvietęs lenkas galėjo savo mintimis ir interesais dalytis su gausia skaitytojų auditorija. Šiuo požiūriu lemiamą reikšmę turėjo prieškarinio sanacijos režimo laimėjimai: neraštingumas nuo 33 proc. 1921 m. sumažintas iki 18 proc. 1937 m.

Kadangi nė viena iš vyraujančių subkultūrų nė trupinio nebuvo skolingos kraštą pasidalijusioms valstybėms, drąsiai galima teigti, jog du šimtmečius trukęs lenkų švietimo kryžiaus žygis baigėsi sėkme. Vokiškų ir rusiškų elementų priemaišos, kadaise tokios svarbios lenkų kultūrai, nūnai beveik visiškai ištrintos. Grynai tautiniu požiūriu tai didžiulė pergalė. Kita vertus, kas galėtų būti tikras, jog šitai tam tikrais atžvilgiais nenuskurdino lenkų kultūros. Didžia dalimi buvo prarastas kosmopolitizmo, daugiakalbystės ir tarp-

tautiškumo skonis, kuriuo mėgavosi ankstesnės kartos. Išskirtinis pasikliovimas lenkų kalba, kuri nebėra tarptautinio bendravimo kalba net ir Rytų Europoje, tapo neigiamu veiksniu, skiriančiu lenkų visuomenę nuo viso pasaulio. Iki Antrojo pasaulinio karo išsilavinęs lenkas laisvai sukinėdavosi tarp tų, kurie kasdieniame gyvenime vokiškai, rusiškai ir prancūziškai kalbėjo lygiai taip pat gerai kaip ir lenkiškai; o jo palikuonis po Antrojo pasaulinio karo turi tenkintis labai griežtai ribojamų šaltinių teikiama informacija, kuri dar perkošiama per vertimo cenzūros filtrą, arba naktimis studijuoti Eckersley'aus *English for Foreigners*. Ką ir bepridursi, kiekybinį lenkų kultūros triumfą bemaž visada lydėjo jos kokybiniai suvaržymai.

DEVINTAS SKYRIUS

ŻYDZI: Žydų bendruomenė

Ne vieną šimtmetį iki padalijimų Lenkijos-Lietuvos Respublika nepaliaujamai traukė žydus, tad ilgainiui čia įsikūrė gausiausia Europoje žydų bendruomenė. Gausėjimo spartumu žydų luomas lenkė bet kurią kitą visuomenės grupę. Didžiosios katastrofos – Chmelnickio sukilimas ir masinės skerdynės – tebuvo trumpalaikės kliūtys. Respublikos įkūrimo metais – 1569-aisiais – žydų čia gyveno apie 200 000, o Respublikos žlugimo metu jų jau buvo paketurgubėję – 800 000. XIX a. padalytosios Lenkijos žemėse telkėsi didžiausia pasaulyje žydų darbo jėga ir aktyviausia intelektinio potencialo dalis, tad didžiõsios emigracijos bangos į Ameriką išvakarėse čia gyveno keturi penktadaliai viso pasaulio žydų. Garsus Krokuvos rabinas Mozė Isserlesas Remuh (1510–1572) rašė: „Jau geriau gyventi sausa duona, bet taikoje, Lenkijoje". Panašiai viename iš hebrajų išminčių pamėgtame kalambūre *Polin* (Lenkija) buvo tapatinama su *poh-lin*, kas reiškia „čia galima pailsėti".[1]

Kintant politinėms sąlygoms sąvoka „Lenkijos žydas" įgavo keletą prasmių. Iš pradžių taip buvo vadinami visi žydų tautybės gyventojai, gyvenę buvusioje Lenkijos valstybėje, įskaitant ir tuos, kurie ilgainiui save ėmė laikyti nebe Lenkijos, bet Rusijos, Galicijos ar net Vokietijos žydais. Vėliau taip buvo vadinami arba atgimusios Lenkijos Respublikos žydų tautybės piliečiai, arba dar ir ta Rytų Europos žydų dalis, kuri asimiliavosi, perėjo į lenkų kalbą ir kultūrą.

XIX a. radikalių permainų vėjai nusiaubė visa, kas dar buvo likę iš sužlugdytosios Respublikos, neaplenkdami nė žydų bendruomenės. Ji transformavosi bemaž taip pat kaip ir didžioji lenkų bend-

ruomenės dalis. Iš pradžių jos sėkmę laidavo valstybės gyventojų luominis pasiskirstymas, tačiau dabar senosios teisėtos luomų privilegijos buvo pasmerktos išnykti. Galiausiai žydai tapo modernia tauta, kurią vienijo tik bendra kilmė ir bendra tapatybė. Atsitiko taip, kaip ir kitoms visuomenės grupėms – senoji tvarka suiro dar nesukūrus naujos. Šiame procese daug senosios tvarkos elementų buvo prarasta visiems laikams. Sumaišties ir netikrumo ne mažėjo, o daugėjo. Panašiai jautėsi ir valstiečiai, patyrę, jog išsivaduoti iš baudžiavos dar nereiškia išsilaisvinti.

Visose trijose padalytosios Lenkijos dalyse žydų išsivadavimo tempai ir metodai skyrėsi. Tuoj po 1773-iųjų ir Frydrichas Didysis, ir Marija Teresė ėmėsi vyti atgal į Lenkiją ištisus būrius neturtingų žydų, kad „apsaugotų" savo naujuosius valdinius krikščionis. Juozapas II, žydų autonomiją laikydamas anachronizmu, 1782 m. Galicijoje pradėjo reikšmingas reformas: įvedė valstybinę švietimo sistemą ir karo tarnybą, panaikino kahalą, taip siekdamas kuo plačiau įtraukti žydus į viešąjį gyvenimą ir vokiečių kultūrą. Rusijoje, šiek tiek padvejojusi, Jekaterina II pasitenkino paprastesniais tikslais – izoliuoti žydus nuo plačiųjų gyventojų sluoksnių. Nuo 1786 m. žydams buvo leidžiama gyventi tik miestuose, o nuo 1791 m. – tik Sėslumo riboje, kuri ilgainiui besiplėsdama galiausiai apėmė 25 vakarines imperijos gubernijas. Išskyrus Krymą ir Besarabiją, Sėslumo ribos teritorija, galutinai nustatyta 1835 m., bemaž ištisai sutapo su Rusijos užgrobtomis Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemėmis. Varšuvos kunigaikštystėje 1807 m. paskelbtas dekretas dėl asmens laisvės, kuriuo panaikinta baudžiava, žydų atžvilgiu buvo pristabdytas ir liko iki galo neįgyvendintas. Prūsijoje, kur Frydrichas II šiek tiek praplėtė pasiturinčių žydų teisę įgyti tam tikras profesijas, 1812 m. buvo įteisinta visiška piliečių lygybė. Tad baigiantis Napoleono epochai dar buvo likę daug dviprasmybių bei kliūčių. Kongresinėje karalystėje, kaip ir Prūsijoje, visų piliečių teisės 1822 m. sulygintos panaikinus kahalą. Kiti apribojimai, pavyzdžiui, miesto statutų straipsniai *De non tolerandis Judaeis*, liko galioti iki 1862 m. Pagal Vienos sutartį naujai Prūsijos įgytose lenkiškose provincijose žydų

išlaisvinimo principas pradėtas įgyvendinti 1846 m.; Austrijoje – tik 1848 m., nors kai kuriuos smulkesnius reikalus imtasi spręsti tik 1867 m.; o caro valdose šis principas niekuomet nebuvo iki galo įteisintas. Rusijos imperijoje drakoniški Nikolajaus I metodai po šiokio tokio atokvėpio Aleksandro II valdymo metais buvo vėlei atgaivinti į valdžią atėjus Aleksandrui III. 1882 m. Gegužės įstatymais buvo griežtai pareikalauta laikytis Sėslumo ribos taisyklių; žydams atimta teisė įgyti aukščiausią rangą kariuomenėje ar biurokratiniame aparate, neleidžiama pirkti žemės, apribotos teisės siekti vidurinio ar aukštojo išsilavinimo, įgyti profesiją ar užimti postą vietiniuose valdžios organuose. Varžtai buvo kiek atleisti 1905–1906 m., tačiau mažai ką spėta įgyvendinti, mat greitai žlugo visa imperija. Senojoje Respublikoje Izraelio vaikai tik kartais pasijusdavo vergais Egipto žemėje, tačiau atsidūrusiems Rusijoje jiems nekilo abejonių, jog yra patekę į Babilono nelaisvę (Žr. 7 žem.)

Visose trijose padalytosios Lenkijos dalyse autoritarinių valstybių institucijos kišosi į menkiausią žydų gyvenimo aspektą. Palaipsniui ribojant kahalo jurisdikciją ir stiprinant valstybės valdžios galią, žydai pirmąsyk tapo pilnateisiais tų šalių, kuriose gyveno, piliečiais. Anksčiau Lenkijos ir Lietuvos valstybėje jie tvarkydavo savo reikalus, kaip patys nuspręsdavo, o dabar jiems teko pripažinti savo pilietinį tapatumą su visais kitais piliečiais. Viena vertus, jie užsitraukė valdininkijos rūstybę ir kitų mokesčių mokėtojų bei rekrūtų pyktį. Kita vertus, kad galėtų atlikti prievoles ir būti pašaukti į kariuomenę, jie turėjo būti įrašyti į oficialias registracijos knygas, o kad galėtų būti įregistruoti, turėjo gauti pavardes. Austrijoje ir Rusijoje registracija prasidėjo nuo 1791 m.; Prūsijoje, kuriai tuomet priklausė ir Varšuva, registraciją pradėta įgyvendinti vadovaujantis 1797 m. priimtu *Judenreglament*. Galicijoje ir Prūsijoje pavardes žydai gaudavo tokias, kokias padiktuodavo vokiečių valdininkai, ir šie nepraleido progos pademonstruoti savo, deja, gana menką poetinį išradingumą. Tokiu būdu pasaulyje atsirado Apfelbaumai, Rosenblumai, Weingartenai, Goldfarbai, Silbersteinai, Schwartzkopfai ir Weissmannai. Rusijos Sėslumo riboje žydai dažniausiai gauda-

7 žemėlapis. Žydų Sėslumo riba Rusijoje

vo pavardes pagal miestą, iš kurio buvo kilusi šeima, arba, kaip kad išlaisvinti vergai Amerikoje, pagal to dvarininko, kurio žemėse gyveno, pavardę. Tad greta Warschauerių, Wienerių, Posnerių, Minskerių ir Pinskerių atsirado žydai Potockiai, žydai Czartoryskiai ir žydai Wiśniowieckiai.

Oficialus priešiškumas žydams reiškėsi įvairiais būdais. Galicijoje buvo reikalaujama mokėti specialų mokestį už religijos praktikavimą. Žvakės mokesčiu ir sinagogos lankymo mokesčiu žydai buvo baudžiami už atsidavimą savo tikėjimui. Kongresinėje karalystėje įvestas degtinės mokestis sudavė stiprų smūgį žydams, turėjusiems leidimą prekiauti svaigiaisiais gėrimais. Rusijoje nuo 1805 m. šaukimas į karo tarnybą neretai prilygdavo visuotiniam tam tikro amžiaus sulaukusių žydų jaunuolių trėmimui į tolimiausias imperijos įgulas. Šia prasme vienodai kentėjo ir Sėslumo ribos miestai, ir lenkų bajorų gyvenvietės. Valdant Nikolajui I žydai rekrūtai būdavo verčiami krikštytis. Ne sykį bandyta užgniaužti žydų švietimą. 1835 m. mokyklose ir oficialiuose dokumentuose uždrausta vartoti hebrajų kalbą, tačiau šio draudimo nepaisyta. Antroje XIX a. pusėje intensyvus visuomeninio gyvenimo rusinimas žydus palietė nė kiek ne mažiau nei lenkus. Vietinius pogromus, kurie pasipylė po Gegužės įstatymų, dažniausiai organizuodavo valdžios remiami provokatoriai. Policijos skatinamų žydus persekiojančių gaujų, juodašimtininkų, atsiradimas – tai tik dar vienas įrodymas, kaip giliai valdininkų sluoksniuose buvo įsišaknijęs požiūris, esą visi žydai yra nelojalūs.

Visuomenė darėsi vis dinamiškesnė. Žydų šeimos nebebuvo pririštos prie savo getų, todėl galėjo pamėginti išsikelti į priemiesčius, į kaimą ar net į užsienį. Galicijoje anuomet dažnas pajuokaudavo, kad vienintelis sėkmingas 1848 m. veiksmas buvo žydų didysis dviejų mylių žygis nuo Kazimierzo iki Krokuvos. Rusijos valdomoje Lenkijoje turtingos Varšuvos ir Lodzės žydų šeimos išsikėlė iš šių miestų centro. Kai kurioms pavyko persikelti per sieną ir įsikurti Galicijoje, kur galėjo laisvai nusipirkti žemės. Dėl ekonominių suvaržymų ir didžiulio gyventojų perteklaus vis daugiau žydų buvo priversti

emigruoti į užsienį. Nuo 1800 iki 1880 m. natūralus žydų prieaugis Sėslumo riboje apytikriai siekė 500 procentų. Panašiai padėtis klostėsi ir Galicijoje. Šimtmečio pabaigoje, augant nuolatinio persekiojimo grėsmei, smarkiai pagausėjo emigruojančiųjų – jų traukimasis, iš pradžių panėšėjęs į ramios upės tėkmę, netrukus virto panišku bėgimu, kuris tęsėsi iki Pirmojo pasaulinio karo. Nors turimi statistiniai duomenys skiriasi, vis dėlto beveik neabejotina, kad iš lenkų žemių žydų išvyko daugiau, negu pasiliko. Jie traukėsi keliais etapais: pirmiausia – į Vieną arba Berlyną, iš ten – į Angliją arba Prancūziją, galiausiai – į Ameriką. Vieni vykdavo gerai pasiruošę ir legaliai. Juos iškviesdavo užsienyje veikianti žydų *Landmannschaft*, arba Regioninė taryba, kuri parūpindavo bilietus kelionei ir darbą atvykus. Kiti traukėsi nelegaliai, ypač iš Rusijos, todėl negalėdavo viskuo pasirūpinti. Uostuose, kur būdavo pakraunami laivai, jie parsiduodavo agentams, kurie nuplukdydavo juos nemokamai į Ameriką mainais už trejų, penkerių ar septynerių metų vergišką darbą atvykus.[2]

Ženkliai paspartėjo politinis ir kultūrinis skaidymasis. Pasaulyje, kuriame akivaizdžiai iro tradicinės struktūros, žydų bendruomenės pažiūros išsiskirdavo kiekvienu aktualesniu klausimu. Konservatoriai, praradę valdžią bendruomenei, bet kokia kaina siekė išsaugoti ortodoksinės žydų religijos grynumą. Chasidizmo banga, pirmąsyk pakilusi XVIII a., vėliau, XIX a., dar labiau sustiprėjo. Radikaliai mąstantys žydai, smarkiai besipriešinantys kahalo autoritarizmui, buvo linkę rinktis asimiliaciją, socializmą ir marksizmą, o galop ir sionizmą. Naujieji žydų lyderiai stengėsi mažinti didžiulį susipriešinimą ne tik žydų bendruomenės viduje, bet ir prieštaravimus tarp žydų bei kitų to regiono tautinių sąjūdžių. 1918 m., kai visų Lenkiją pasidalijusių valstybių griūtis pranašavo naują erą, žydų politikos spektre atsispindėjo visos įmanomos socialinių, religinių ir ideologinių interesų atmainos.

Šiaip ar taip, tačiau plačiosios žydų masės per visą XIX a. ištikimai praktikavo tradicinį judaizmą. Nors praraja tarp *mitnaggedim* ir *chasidistų* nuolat gilėjo, reformuotasis judaizmas, kurį pradėjo

skleisti 5-ajame dešimtmetyje Vokietijoje vykusios rabinų konferencijos, lenkų žemėse didesnio atgarsio nesulaukė. Lenkijos žydai pasižymėjo ne tik ypatingu pamaldumu, bet ir atsidavimu religinėms studijoms. Tarp ortodoksų vis dar pasitaikydavo praktikuojančių senąjį *pilpul* (pažodžiui, „pipirų") meną, kitaip tariant „teologinį plauko dalijimą". Greta seniau įkurtų Krokuvos ir Vilniaus teologijos akademijų, atsirado naujų, antai garsioji ješiva Voložine, klestėjusi 1803–1893 m., arba Talmudo mokykla Myre, netoli Gardino, veikusi 1815–1939 m. Iš esmės buvo peržiūrėti religinio auklėjimo principai, o vadinamasis *musar* judėjimas jam suteikė stiprų etinį atspalvį. Aiškiai buvo matyti, jog naujoji religinių auklėtojų karta linksta į asketizmą, ypač Naugarduke. Centrinės Lenkijos ir Lietuvos chasidizmo šalininkams didelę įtaką turėjo Habadas *(HaBaD)*; dėl to vakarinėse ir šiaurinėse srityse besitelkiančios bendruomenės skyrėsi nuo populiaresnių mistinių srovių, vyravusių rytuose. Pradedant Elimelechu iš Lizensko (Leżajsk, 1717–1787), kuris pirmasis išaiškino *zaddik* reikšmę, ėmė rastis tikros išsilavinusių chasidizmo vadovų dinastijos Przysuchoje, Kocke, Belze, Medžibože ir, svarbiausia, Gure (Góra Kalwaria) netoli Varšuvos. Alteriai iš Guro buvo plačiai pripažinta sektos išminčių šeima, perduodanti savo išmintį iš kartos į kartą; į jų dvarą traukdavo žydų piligrimai, apimti tokio pat aistringo tikėjimo ir dvasinio pakilimo, koks versdavo ir katalikus valstiečius rinktis į netoliese esančią Bernardinų bažnyčią ir eiti Kalvarijas. Laikui bėgant ortodoksai rabinai prarado viltį užgniaužti chasidizmą. Netekę jurisdikcijos jie nebegalėjo imtis jokių priemonių, kuriomis priverstų kitus paklusti savo valiai. Nors ir nesusitaikę su chasidizmu, jie ilgainiui vis labiau rūpinosi sukurti vieningą religinį frontą ginti judaizmui nuo tokių dažnų tame amžiuje reformistinių sąjūdžių.[3]

Pirmasis iš tokių sąjūdžių buvo *Haskalah*, žydų šviečiamasis judėjimas. Prasidėjęs XVIII a. pabaigoje Berlyne, Mozės Mendelssohno aplinkoje, jis siekė pakeisti grynai religinį žydų švietimo turinį ir įtraukti žydus į pagrindinę Europos kultūros srovę. Mendelssohno mokiniai, vadinamieji *maskilim*, tai yra „supratingieji vyrai", tu-

rėjo daug sekėjų Silezijos miestuose, o šimtmečių sandūroje – ir Galicijoje, kur veikė per 100 žydų mokyklų dėstomąja vokiečių kalba. 1816 m. Lvovo rabinas nusprendė, kad jas derėtų uždrausti. Vėliau šis judėjimas išplito Rusijos žydų Sėslumo riboje – ten pirmoji naujo tipo žydų mokykla buvo atidaryta 1822 m. Umanėje – ir kur kas mažiau Kongresinėje karalystėje. Kurį laiką jis buvo pelnęs caro valdžios pritarimą, kadangi ši vertino jį kaip įrankį, skaldantį žydų bendruomenės solidarumą bei skatinantį jų politinį paklusnumą. Deja, buvo skaudžiai apsirikta; mat ilgainiui reikšmingiausias *Haskalah* laimėjimas pasirodė esąs tai, kad besikasdamas po religinio judaizmo pagrindais jis pasėjo naujojo žydų nacionalizmo sėklą.[4]

Laikui bėgant *maskilim* susidūrė su reformuotojais, kurie siekė *Haskalah* idealus perkelti į politinį ir visuomeninį gyvenimą. Nepatenkinti ribotais – vien švietimo – tikslais, asimiliacijos šalininkai troško, kad žydai paliktų savo uždaras bendruomenes ir kuo plačiau dalyvautų visose viešojo gyvenimo srityse. Žinoma, žydai, panorę išsilaisvinti iš geto suvaržymų, visados turėjo galimybę tai padaryti – tik turėjo priimti tos šalies, kurioje gyveno, vyraujančią religiją, kalbą ir kultūrą. Lenkų žemėse nuo neatmenamų laikų tokį kelią rinkdavosi pavieniai atsivertėliai į krikščionybę, tačiau XVIII a. 7-ajame dešimtmetyje kilęs frankistų sąjūdis galėtų būti sparčiai masinį pobūdį įgavusio reiškinio pavyzdys. Vis dėlto anuomet asimiliacija dar nelaikyta visos žydų bendruomenės politika. O štai XIX a. pradžioje podraug su Prancūzijos revoliucijos idėjomis suskambo ir nauji balsai. 1816 m. paklaustas, ką apie tai mano, Berlyno mokslininkas D. Friedlanderis pamflete *Žydų tobulėjimas Lenkijos karalystėje* nesvyruodamas parėmė mintį, kad jidiš derėtų pakeisti lenkų kalba, nes tai būtų pirmas žingsnis žydams geriau integruotis į Lenkijos gyvenimą. XIX a. 3-iajame dešimtmetyje Varšuvos bankininkų ir intelektualų grupė, pasivadinusi „Senojo testamento išpažinėjais" priėmė Friedlanderio programą – ši tapo jų kampanijos už vietinio kahalo panaikinimą dalimi. Kaip tik tuo metu ir Joachimas Lelewelis kalbėjo apie lenkus ir žydus, kaip apie „brolius, žengiančius petis petin" į bendrą ateitį. Per 1830–1831 m. Lapkričio su-

kilimą daugel žydų atidavė gyvybę už Lenkijos reikalą.[5] Suformuoti žydų milicijos būriai atėjo į pagalbą ginant Varšuvą. 1848 m. Krokuvos rabinas Dovas Beeras Meiselsas (1798–1870) atvirai ragino savo ganomuosius remti lenkų politinius reikalavimus. Per ateinantį dešimtmetį tas pats dvasinis vadovas, dabar jau vyriausiasis Varšuvos rabinas, ėjo išvien su iškiliais asimiliavusios žydų buržuazijos atstovais Leopoldu Kronenbergu ir Hermanu Epsteinu – jie visi siekė suderinti lenkų ir žydų religinius, kultūrinius ir ekonominius interesus. Kronenbergo laikraštis *Gazeta Codzienna (Dienraštis)*, kurį redagavo rašytojas romanistas Ignacas Kraszewskis, kaip tik ir pradėtas leisti siekiant paskatinti lenkų ir žydų savitarpio supratimą. Per 1861–1862 m. politinę krizę, vaizdžiai aprašytą Kraszewskio romanuose *Dziecię starego miasta* (*Senojo miesto vaikas*, 1863) ir *Żyd* (*Žydas*, 1865), Varšuvos žydai patriotinėse demonstracijose vaidino bene svarbiausią vaidmenį. Solidarizuodamiesi su katalikų bažnyčiomis ir protestuodami prieš policijos išsišokimus jie uždarė sinagogas; rabinai viešose pamaldose ir laidotuvėse pasirodydavo greta kunigų ir pastorių; buvo areštuotas ir įkalintas vyriausiasis rabinas Meiselsas. Asimiliacijos nuotaikos tąkart pasiekė aukščiausią tašką. Apimti patriotinės euforijos daugelis manė, kad darnus lenkų ir žydų sambūvis įveiks jų tarpusavio kivirčus ir įtarinėjimus. Per 1863 m. Sausio sukilimą žydų žurnalas *Jutrzenka (Rytinė žvaigždė)*, kurį redagavo Ludwikas Gumplowiczius (1838–1909), be jokių užuolankų ragino žydus visiškai integruotis į Lenkijos gyvenimą.[6] Likimas lėmė kitaip. Sukilimui pralaimėjus kraštą užliejo kartaus nusivylimo banga. Daugybė žydų, lygiai kaip ir daugybė lenkų, pamatė, jog jų pasiaukojimas neatnešė jokios apčiuopiamos naudos, tad sunku buvo atsispirti pagundai dėl visų nelaimių apkaltinti kitus, o ne save. Asimiliacijos nuotaikos po truputį ėmė slūgti pirmiausia Rusijos Lenkijoje, paskiau ir kitose Lenkijos dalyse.[7] Tam tikra prasme tai būta kilnaus idealo – jį įžiebė troškimas įveikti barjerus, kurie nuo senų senovės skyrė tautas, gyvenančias toje pačioje žemėje, kvėpuojančias tuo pačiu oru, „sergančias tomis pačiomis ligomis“ ir galinčias būti „išgydytas tomis pačiomis priemonėmis“.

Gaila, kad didžiuma žydų lyderių asimiliaciją suvokė kaip visišką savito žydų tapatumo nugramzdinimą. Ir žydų konservatoriams, ir radikalams atrodė, kad jų prašoma savanoriškai išnykti ir taip išpainioti savo problemas. Pasak žydų istoriko Dubnowo, „žydų lenkinimas įgijo grėsmingą [*sic!*] mastą".[8] Todėl žydų reformuotojai tolydžio vis labiau smerkė dar tebegyvuojančias asimiliacijos idėjas ir ėmėsi puoselėti planus, kuriais siekta ne išsiveržti iš žydų paveldo, o kaip tik jį stiprinti ir plėsti.

Hebrajų kalbos atgimimą tiesiogiai paskatino ankstyvųjų *maskilim* triūsas: ėmęsi žydų švietimo eksperimentų, jie išdrįso pasinaudoti Šventojo Rašto kalba kurti pasaulietinei literatūrai. Šis atgimimas turėjo daug bruožų, būdingų ir kitiems kultūrinio atgimimo sąjūdžiams, tuo pat metu apėmusiems visą Rytų Europą ir gelbėjusiems mirštančias savo tautų kalbas nuo užmaršties. Galicijoje pirmasis modernia hebrajų kalba pradėjo rašyti Józefas Perlas (1773–1839) iš Ternopolio. Jis savo satyrose šaipėsi iš tamsuoliškų chasidizmo papročių ir pažiūrų. Kitoje sienos pusėje, Rusijoje, mokslininkas filologas Izaakas Beras Levinsohnas (1788–1860) iš Kremeneco ėmėsi užduoties pritaikyti hebrajų kalbos žodyną ir sintaksę šiuolaikiniam vartojimui. Jų sekėjų puoselėjama hebrajų kalba pasidarė tinkama įvairiausiems literatūros žanrams – nuo grynai meninių iki perdėm politinių. Istorikas Nachmanas Krochmalas (1785–1840) iš Ternopolio, kurio *Šio amžiaus suglumusiųjų vadovas* pasirodė 1851 m., kartais laikomas pirmuoju žydų nacionalizmo ideologu. Jo pažiūroms pritarė ir istorinių romanų kūrėjas Abrahamas Mapu (1808–1867) iš Slobodkos, netoli Odesos, ir dar gausus būrys hebrajų kalba rašiusių *maskilim* poetų. Ryškiausias iš jų buvo Jehuda Lejbas Gordonas (1830–1892) iš Vilniaus, kurio eilėraštis *Hakitzah Ammi (Kelkis, mano tauta)* tapo Sėslumo ribos *Haskalah* credo. Su hebrajų kalbos puoselėjimu buvo glaudžiai susijęs pasaulietinių nuostatų formavimasis, o nuo 1863 m. abiem šiais dalykais Rusijoje užsiėmė Žydų kultūros sklaidos draugija. XIX a. pabaigoje hebrajų kalba buvo tiek ištobulinta, kad didžiausi entuziastai ėmė galvoti apie jos vartojimą kasdieniame buitiniame gyvenime. Tačiau negalėdami

įgyvendinti savo siekių konservatyvioje socialinėje aplinkoje, būdingoje nepajudinamų normų sukaustytoms žydų bendruomenėms – čia lingvistinės naujovės dažnai būdavo prilyginamos šventvagystei, – jie ėmė puoselėti mintį emigruoti į Palestiną. Tai byloja apie tiesiogines intelektines sąsajas tarp *Haskalah*, hebrajų kalbos atgimimo ir kultūrinio sionizmo.[9]

Jidiš kalbos atgimimas ėmė reikštis kiek vėliau. Jidiš, vokiečių vidurio aukštaičių tarmės atšaka, į Lenkijos ir Lietuvos valstybę atnešta viduramžiais ir vadinta žargonu (*żargon*), daugiausia išsilaikė dėl žodinės tradicijos, bet, patekusi į naujųjų laikų publicistų ir gramatikų rankas, taip pat tapo literatūros bei politikos įrankiu. Lenkijoje, kur pasipriešinimas pasaulietiniam hebrajų kalbos vartojimui buvo ypač stiprus, žydų spaudai ir pasaulietinei literatūrai jidiš atrodė kur kas priimtinesnė. Pirmiausia, dar XVI a. vartojant hebrajiškus rašmenis ja buvo parašyti populiarūs prozos ar poezijos kūriniai, vėliau ją tobulino chasidizmo šalininkai savo kronikoms bei legendoms rašyti, o dar vėliau jidiš kalba pradėta kurti modernioji proza, poezija, drama. Įdomu tai, kad nemažai jos vartotojų, kaip antai Izaakas Lejbas Perecas (1852–1915) iš Zamostės, kūrybinį kelią pradėję rašydami lenkų ir hebrajų kalbomis, šimtmečių sandūroje perėjo prie jidiš. Gaila, bet dėl nacių holokausto žymiausias iš moderniųjų jidiš rašytojų Isaacas Bakvishas Singeris (g. 1904 m. Radzymine) veikiausiai bus buvęs ir paskutinis.[10]

Kalbos klausimas turėjo lemiamą reikšmę. 1897 m. jidiš vis dar tebebuvo gimtoji kalba 90 procentų žydų, gyvenančių Sėslumo riboje ir Galicijoje; hebrajų kaip Šventojo rašto kalba kasdieniame gyvenime nebevartota, lygiai kaip lenkai katalikai nekalbėjo lotyniškai ar rusai – senąja bažnytine slavų kalba. Tam tikra žydų dalis visuomet pakankamai gerai mokėjo vokiečių, lenkų ar rusų kalbas, kad galėtų bendrauti su savo kaimynais nežydais. Ilgainiui tarp žydų šviesuomenės radosi tokių, kurie jidiš išvis liovėsi vartoti. 1913 m. duomenimis, 7 procentai Sėslumo ribos žydų savo gimtąja laikė lenkų arba rusų kalbą. Taigi ilgalaikio pasaulietinimo procesas vienais atžvilgiais buvo skaldantis, kitais – telkiantis. Asimilia-

cijos tendencija padėjo sumažinti prarają tarp Rytų Europos žydų ir kitų tautų. Ypač sėkmingai tatai vyko Prūsijoje ir vakarinėje Galicijoje, kur jidiš vartotojai galėjo be vargo pritapti prie vokiškos aplinkos. Kita vertus, asimiliacija iškėlė naujų kliūčių – ne tik tarp žydų, perėjusių į vokiečių kultūrą, ir žydų, perėjusių į lenkų ar rusų kultūrą, bet ir tarp asimiliavusių ir nesiasimiliavusių žydų. XIX a. viduryje kilęs hebrajų kalbos gaivinimo sąjūdis apėmė tik negausų šviesuomenės elitą; o vėliau kilęs sumanymas įdiegti mokykloje ir spaudoje jidiš kalbą buvo nukreiptas į plačiąsias mases. Šimtmečio pabaigoje kultūrinis vaizdas buvo kur kas painesnis nei šimtmečio pradžioje.

Svarbiausias katalizatorius, pakeitęs žydų nuostatą XIX a. pabaigoje, be jokios abejonės buvo priimti represiniai Gegužės įstatymai ir juos lydintys pogromai. Centrinę Rusiją tuo metu apėmęs fizinės prievartos protrūkis didžia dalimi aplenkė Pavyslio provincijas. Prieš žydus nukreiptos riaušės, kilusios Varšuvoje 1881 m. pasklidus žiniai apie caro nužudymą, tebuvo spontaniškas veiksmas, ir niekur – nei Varšuvoje ar Lodzėje, nei Maskvoje ar Peterburge – nepasitaikė atvejo, kad žydai būtų masiškai vejami iš savo namų. Tačiau psichologinė trauma, kurią patyrė visi žydų gyventojų sluoksniai, buvo didžiulė. Pavieniai smurto aktai leido plisti įvairiausiems gandams, kurstė tolesnės prievartos baimę. Tokioje atmosferoje, kartais per vieną naktį, nuosaikieji – ir vyrai, ir moterys – virsdavo radikalais, o radikalai – ekstremistais. Asimiliacijos idėjas puoselėjančiam sąjūdžiui buvo suduotas smūgis, nuo kurio jis niekada nebeatsigavo. Kiti įvairūs kultūriniai sąjūdžiai neatrodo, kad būtų atitikę to laiko dvasią. Kaip tik tuomet ir išmušė sionizmo – žydų nacionalizmo – valanda.[11]

Tačiau 1882 m. neramumai nelengvą Lenkijos žydų padėtį apsunkino kitaip, ne smurtu. Siautėjantys pogromai daugybę žydų, gyvenančių Rusijos teritorijoje esančioje Sėslumo ribos dalyje, privertė ieškoti prieglobsčio lenkiškose gubernijose arba Galicijoje. Tarp vietinių žydų ir naujųjų atvykėlių, Lenkijoje ne visai tiksliai vadintų litvakais („žydais iš Lietuvos"), išryškėjo du esminiai skirtumai. Pirmiausia šie, graužiami kartėlio dėl išgyvento pažeminimo, dažniausiai tapdavo politinės kovos šalininkais. Antra, didžiuma išsi-

lavinusių atvykėlių buvo rusakalbiai, todėl visiškai abejingi lenkų siekiams. Jų pasirodymas gerokai sudrumstė vandenis, ir Lenkijos ortodoksinės žydų bendruomenės vadovai jais piktinosi ne ką mažiau nei Lenkijos katalikai. Rusijos žydų antplūdis smarkiai pakenkė lenkiškajai orientacijai, sutrukdė asimiliacijos su lenkų kultūra procesą, paspartino pačių įvairiausių radikalių politinių programų atsiradimą. Nemaža dalis lenkiškose provincijose apsistodavo lyg tarpstotėse, pakeliui į Vakarų Europą, Ameriką ar Palestiną. Tačiau nemažai ir pasilikdavo, įsitraukdavo į slaptą socialistinių, komunistinių ar sionistinių organizacijų veiklą. Anot lenkų, tik dėl šių „svetimų žydų" kaltės buvo suardyta tariamai egzistavusi ankstesnė lenkų ir žydų santykių darna. Patys to nenorėdami atvykėliai žydai akivaizdžiai daug prisidėjo, kad rastųsi *„żydokomuna"* stereotipas, kuris atspindėjo Rusijos žydų inteligentijos ryšius su marksizmu bei komunizmu ir dar ilgai buvo paplitęs Lenkijoje.

9-ajame dešimtmetyje jau buvo gerokai įsibėgėjusi emigravimo į Palestiną mada. Draugija, pasivadinusi *Hibbat Zion* (Siono meilė) pristeigė vietinių filialų Galicijoje ir Sėslumo ribos teritorijoje, o 1884 m. Katowicuose, Silezijoje, surengė savo pirmąją jungtinę konferenciją. Per septyniolika metų, iki įsiliedama į Pasaulinę sionistų organizaciją (WZO), ji daug lėmė puoselėjant „praktinio sionizmo" idėją ir parėmė daugelį naujakurių, apsigyvenusių pirmosiose žydų kolonijose Palestinoje. Tačiau netrukus išryškėjo esminiai skirtumai tarp dviejų pagrindinių šios organizacijos centrų. Odesoje veikęs Rusijos filialas, kuriam vadovavo dr. Leo Pinskeris, pabrėžė socialinius, ekonominius ir kultūrinius emigravimo pranašumus, o Varšuvoje veikęs Lenkijos filialas šūkyje „Į Palestiną" girdėjo fundamentalesnius, religinius obertonus.[12]

Religinės lenkiškojo sionizmo tendencijos ėmė ryškėti jau iš pat pradžių. Galicijoje ir Rusijos teritorijoje esančioje Sėslumo ribos dalyje sionizmas laikytinas visų XIX a. pasaulietinių žydų sąjūdžių kulminacija, tuo tarpu lenkiškose provincijose jo šalininkai buvo dar tradicinį tikėjimą išlaikę žmonės. Vadinamasis „religinis sionizmas" bandė suderinti žydų nacionalizmo ir ortodoksinio judaiz-

mo siekius, tad nenuostabu, jog bemaž visi jo kūrėjai buvo žymūs Lenkijos rabinai. Vieną iš ankstyviausių traktatų, išleistą 1862 m. ir propaguojantį žydų žemės ūkio kolonijas, *Dervishat Zion (Siono ieškojimas)* parašė Talmudo tyrinėtojas ir Torunės rabinas Zvi Hirschas Kalischeris (1795–1874), kuris, manoma, idėjų pasisėmė iš kolegos ir kaimyno Grodzisko rabino Eliaszo Guttmacherio (1795–1874). Po dvidešimties metų gerai žinoma rabino Samuelio Mohileverio (1824–1989) veikla pastūmėjo šių siekių įgyvendinimą link visiškai dėsningos užbaigos. Lankydamasis Paryžiuje 1882 m., Mohileveris – iš pradžių Radomo, o vėliau Balstogės rabinas – sugebėjo įtikinti baroną Edmundą de Rothschildą finansuoti pirmąjį Palestinos kolonizavimo planą. Jis buvo vienas iš *Hibbat Zion* religinio sparno įkvėpėjų ir vadovų. 1897 m. Bazelyje vykusiame pirmajame sionistų kongrese jis kreipėsi į delegatus, lengvai pridengto įtarumo tonu ragindamas prisiminti tai, ko iš jų reikalauja religija:

Didžiai gerbiami broliai! Išrinktosios tautos vadai, mylimieji Siono sūnūs, tebus jums amžinas gyvenimas! [...]

5. *Hibbat Zion* pagrindas yra Tora, tokia, kokia ji mus pasiekė perduodama iš kartos į kartą. Tatai sakydamas aš neturiu jokių ketinimų ką nors sudrausti dėl elgesio, nes kaip sako mūsų išminčiai: „Iš tikrųjų, niekas iš šios kartos negali sudrausti kitų". Vis dėlto, nesigilindamas į smulkmenas, tvirtinu, kad Tora, kuri yra mūsų gyvenimo šaltinis, turi tapti mūsų atgimimo savo tėvų žemėje pagrindu [...]

Tegu Amžinasis, Palaimintasis, Išaukštintasis Izraelio sergėtojas ir atpirkėjas įgyvendina savo pranašo žodžius (Zacharijo: 8, 7–8): „Taip kalbėjo Galybių Viešpats: Tikėk manimi, išgelbėsiu savo tautą iš saulėtekio šalies ir iš saulėlydžio šalies; parvesiu juos gyventi Jeruzalėje. Jie bus mano tauta ir aš būsiu jų Dievas ištikimybe ir teisumu".[13]

Rabino Mohileverio kalba priminė kongresui, jei išvis buvo reikalas tai priminti, kad Lenkijos žemėse gyvenančiai gausiai žydų bendruomenei religinės tradicijos tebėra aukščiau už viską. Tai atspindi ir dar vienas mėgstamas hebrajiškas žodžių žaismas: *Polonia* galima perskaityti ir *Poh-lan-ya* (Dievas ilsisi čia).

Tiesą sakant, gana dažnai linkstama pervertinti naujų idėjų įtaką Rytų Europos getuose gyvenusioms bendruomenėms. Kitaip negu

Britanijos, Prancūzijos, Amerikos ar net Vokietijos žydai, Galicijos ir Sėslumo ribos gyventojai žydai savo prisirišimu prie senųjų tradicijų kaip tik buvo atkakliai konservatyvūs. Nuo viso pasaulio diasporos jie skyrėsi lygiai taip pat kaip ir nuo savo kaimynų krikščionių. Gyvenimas mažuose Rytų Europos miesteliuose tekėjo per amžius nusistovėjusia vaga ir nepasiduodavo jokioms naujovėms. Ankstyvų, sutartų vedybų paprotys, ritualinė šabo laikymosi reikšmė, privalomos mitybos ir higienos taisyklės, ypatingas apdaras ir šukuosena – kaftanas ir žandenos – visa tai padarė žmones priklausomus nuo tradicinių socialinių normų iš pat ankstyvos vaikystės. Jaunuoliai, kurie mintimis ar veiksmais nepaklusdavo šioms taisyklėms, būdavo visai atvirai bendruomenės atstumiami ir labai dažnai, silpnumo akimirką, pasukdavo į kraštutinį radikalizmą. *Haskalah* priesaku „Būk žydas savo namuose, o žmogus gatvėje" buvo galima vadovautis Berlyne, Londone, Paryžiuje, Niujorke ir, galimas daiktas, stambesniuose centruose – Varšuvoje, Vilniuje ar Odesoje. Tačiau tipiškame užkampio miestelyje *(štetl)* jis niekam nebūtų teikęs paguodos.[14]

Opozicija pagrindinei sionizmo krypčiai kilo iš daugelio šaltinių. Konservatyvių pažiūrų religiniai ortodoksai siekė apsaugoti šio sąjūdžio švietimo projektus nuo bedievių pažangos šalininkų įtakos. Todėl, praėjus vos ketveriems metams nuo rabino Mohileverio kreipimosi į Bazelio kongresą, buvo įkurtas Dvasinis centras *(Mizrachi)* siekiant apginti rabinato interesus Pasaulinės sionistų organizacijos viduje. Šis centras buvo tiesioginis dabar Izraelyje veikiančios Nacionalinės religijos partijos pirmtakas. 1912 m. įkurta dar konservatyvesnė Izraelio sąjunga *(Agudat Israel)*, kurios tikslas buvo atmesti sionizmą visiems laikams. Prie jos rėmėjų priklausė ir Alteriai iš Guro. Per Pirmąjį pasaulinį karą ją globojo Vokietijos valdžia, taip pat ir speciali Vokietijos rabinų neoortodoksų grupuotė, pasiųsta pradėti antisionistinės kampanijos tarp žydų, gyvenančių okupuotoje Sėslumo riboje.

Socialinė sionizmo kritika taip pat reiškėsi dvejopai: arba labai ribotai, arba iš pašaknų. Siono darbininkų *(Poalei Zion)* partija, įkurta, kaip ir *Mizrachi*, 1901 m.; mėgdžiodama pastarojo taktiką ji laikėsi

po sionizmo stogu, bet sykiu stengėsi paveikti įvykių raidą sau naudinga linkme. Įtakingiausias jos ideologas Dovas Beras Borochovas (1881–1917), naudodamasis marksistiniais argumentais, įrodinėjo, kad tik emigracija leis išvengti Europos žydų bendruomenėje bręstančių ekonominių ir socialinių konfliktų. Pats žymiausias jos narys Davidas Ben-Gurionas (1886–1973), gimęs Płońske, netoli Varšuvos, aktyviai dalyvavo 1905–1906 m. revoliuciniuose įvykiuose, vėliau išvyko į Palestiną, kur galiausiai tapo pirmuoju Izraelio ministru pirmininku. Tuo tarpu žydų Bundas – *Allgemeiner Yiddisher Arbeiterbund in Lite, Poilen un Russland* (Jungtinė Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos žydų darbininkų sąjunga) – pasmerkė sionizmą kaip vidurinės klasės nacionalistų užgaidą. Ši sąjunga, kartu marksistinė ir internacionalinė, buvo įkurta Vilniuje 1897 m. ir suvaidino svarbiausią vaidmenį steigiant revoliucinę Rusijos socialdemokratų partiją. Įsižeidę dėl Lenino organizacinių intrigų, jos vadai daugiausia laikėsi menševikų pusėje.[15] Lenkijos žydai, kilę iš vadinamųjų litvakų, kaip antai iš Balstogės kilęs Maksimas Litvinovas (1876–1951), būsimasis sovietų užsienio reikalų komisaras, arba Zamostėje gimusi Róża Luksemberg (Luxemburg, 1870–1919), sutiko su daugeliu Bundo nuostatų, tačiau patys buvo linkę tiesiogiai dalyvauti visos Rusijos socialdemokratinio judėjimo organizacijose.

Istorikas, tyrinėjantis žydų politinių partijų kūrimąsi lenkiškose provincijose, gali atrasti stebėtinų panašumų su to meto Lenkijos politikai būdingais reiškiniais. *Mutatis mutandis*, sionistinio judėjimo tikslai ir reikalavimai turėti uždarą tautinę tėvynę, jau nekalbant apie įsakmų toną, buvo labai artimi Lenkijos tautinių demokratų siekiams; dvilypis sionistų santykis su judaizmu priminė lenkų nacionalistų santykį su Romos katalikų bažnyčia. *Poalei Zion* pastangos suderinti tautinius ir socialistinius siekius atspindėjo tai, kas anuomet kėlė įtampą PPS gretose, ir atvedė į tokį patį susiskaldymą ir nesantaiką. Bundo ir pavadinimas, ir ideologinės nuostatos labai priminė SDKPiL. Nepaisant šių panašumų, žydų ir atitinkamų lenkų partijų reiškiamų abipusių simpatijų bei bendradarbiavimo mastai smarkiai skyrėsi. Sionistai ir tautiniai demokratai

varžėsi dėl įtakos tam pačiam viduriniam sluoksniui siūlydami visiškai priešingas ateities vizijas – vieni grynai žydišką, kiti – grynai lenkišką. Galop vieni kitiems atvirai pradėjo rodyti neslepiamą neapykantą, pirmieji skųsdamiesi „antisemitizmu", antrieji – „antipolonizmu". Žydų socialistų santykiai su PPS buvo šiek tiek geresni, ypač kai jie apsisprendė dirbti socializmo labui čia, Lenkijoje, o ne svetur, Palestinoje. Lenkakalbiai socialistinių pažiūrų žydai, kurių nemažai gyveno Lodzėje, Varšuvoje, Gardine ir Balstogėje, labiau rinkosi PPS, o ne *Poalei Zion* ar Bundą. Pastarojo nariams, kuriuos su sionistais siejo vienintelis dalykas – priešiškumas lenkų nacionalizmui, iki Pirmojo pasaulinio karo lenkų reikalai mažai rūpėjo. Po Spalio revoliucijos didžiuma jų įstojo į SDKPiL, o komunistų stovykloje – į PPS (kairiųjų); tačiau įnirtingas jų tramdymas Sovietų Rusijoje privertė juos kaipmat pakeisti nusistatymą. Lenkiškoji Bundo atšaka tęsė savo veiklą Varšuvoje iki 1939 m. ir gerokai priartėjo prie PPS. Nedidelė komunistų frakcija, Kombundas, politiniame pogrindyje pradėjo veikti nuo 1921 m. bendradarbiaudama su KPRP.[16] (Žr. 22 skyrių.)

Žydų asimiliacijos srovės ar sūkuriai lenkų žemėse buvo nepaprastai sudėtingi. Tai priklausė ne tik nuo to, kokiu mastu – vieni didesniu, kiti menkesniu – žydai pageidavo įsilieti į lenkų visuomenės gyvenimą, bet ir nuo sunkiai įsivaizduojamos vietinių bendruomenių įvairovės bei skirtingiausių laipsnių abipusės antipatijos. Žydų įsiliejimo į lenkų kultūrą sunkumai tėra vienas menkas pavyzdys, išplėštas iš didžiulio problemų rato, kurį suko labai netolygūs žydų santykiai su vokiečiais, rusais, ukrainiečiais, lietuviais ir baltarusiais; su katalikais, protestantais, unitais, stačiatikiais ir musulmonais; su bajorija, valdininkija, inteligentija, buržuazija, valstietija ir proletariatu; taip pat su visais įmanomais jų dariniais. Lenkų inteligentijos sluoksniuose sulenkėję žydai sudarė svarbią ir labai ryškią grupę. Tačiau visoje lenkakalbėje bendruomenėje asimiliavęsi žydai sudarė tik kuklią mažumą. Dėl socialinių priežasčių nemažai asimiliavusių žydų stengėsi nutylėti savo žydišką kilmę ir nepastebimai įsiliejo į lenkų katalikų būrį. Tie, kurie neišsižadėjo

savo religinių įsitikinimų, save vadino „Mozės tikėjimo lenkais". Nežydų visuomenėje buvo įprasta skirti izraelitus (tokių buvo daugiausia), kurie išlaikė ir rasę, ir tikėjimą; žydus, kurie išlaikė žydišką tapatumą, bet ne visuomet tikėjimą; ir nemenką „ekszydų" grupę, kitaip tariant, žydiškos kilmės žmones, kurie ryšius su žydų bendruomene buvo nutraukę visam laikui.

Metams bėgant žydų klausimą imta plačiai aptarinėti lenkų literatūroje. Klasikinį teiginį šia tema galima rasti Mickevičiaus poemos *Ponas Tadas* scenoje, kurioje žydas Jankielis ekspromtu surengia koncertą savo ponams lenkams ir groja cimbolais bendro išsilaisvinimo iš Rusijos viešpatavimo garbei. „Dorasis žydas – rašė Mickevičius, – savo šalį kaip lenkas mylėjo." Vėliau, pozityvizmo epochoje, dėta daug pastangų gesinti augančio antagonizmo ugnį. Romanistas Bolesławas Prusas buvo vienas iš daugelio, kurie juto, kad iškilę sunkumai nėra neįveikiami:

Žydų klausimą pavadinčiau aktualiu, jeigu, kaip kai kurie mano kolegos, tikėčiau tuo, jog žydai tikrai yra jėga. Mano galva, žydai nieku gyvu negali tapti jėga, išskyrus nebent tai, kad jų yra pakankamai daug ir jų proletariatas dauginasi labai greitai.

Kai kas mano, kad žydai yra vieninteliai mūsų kapitalistai, todėl turi savo rankose finansinę galią. Aš didžiąją jų daugumą laikau vargšais, vargingiausiais iš visų vargšų. Kai kas juos kaltina už stebėtiną jų solidarumą, kas vėlgi mane pralinksmina, kadangi, kiek žinau, pagal tikėjimą jie ne tik yra pasidaliję į klases, viena kitos neapkenčiančias ir viena kitą niekinančias, bet ir į partijas – reakcingąją ir pažangiąją, ir netgi, ko gero, į religines sektas. Galiausiai kai kas prisibijo žydų proto miklumo, bet jis, nors ir labai abejotinas, mums pavojaus nekelia.

Gali būti, kad toks požiūris yra klaidingas, tačiau bet kuriuo atveju jį reikėtų paneigti faktais. Kol taip atsitiks, tikiu ir tikėsiu, kad žydai mums sukelia baimę ir pasibjaurėjimą vien dėl to, kad mes jų visai nepažįstame, o ir nesistengiame pažinti.

Mes juokiamės iš prancūzų, neturinčių jokio supratimo apie Europos tautų geografiją ir etnografiją, o kiek juokingesni esame patys, netyrinėjantys bemaž milijono kartu su mumis gyvenančių žmonių papročių, religijos ir gyvenimo, o juk tie žmonės anksčiau ar vėliau turės susilieti su mumis į vieningą visuomenę.

Tad kas gi tuomet sudaro žydų klausimo esmę? Gal žydų tautybė ar religija? Žinoma, ne. Žydai nėra tautybė, o religijos niekas nė neketina iš jų atimti. Tačiau esama kitų veiksnių: tai tamsumas ir kastų egzistavimas.

Noriu atkreipti jūsų dėmesį į tai, kad tamsumas ir kastų buvimas nėra būdingos vien žydų separatizmui. Skaudu pripažinti, kad visame mūsų puikiajame krašte tamsumas viešpatauja nuo rūsių iki stogų. Šiuo požiūriu žydai chasidai su savo prietarais, atsilikimu ir tikėjimu stebukladariais rabinais nėra jokia ryški išimtis.

Kai dėl žydų kastų – Dieve mano! O kur tų kastų nėra? Ar seni tie laikai, kai bajorai gėdydavosi amatų ir prekybos? O kiek mūsų dabartinių valdininkų atiduotų savo dukteris į žmonas šaltkalviui ar staliui?

Prie šių dviejų veiksnių – tamsumo ir kastų tradicijos – pridėkime jidiš, ilgą juodą apsiaustą ir ankstyvas vedybas, pasaldinkime visa tai skurdu, dėl kurio randasi sukčiavimas ir lupikavimas, ir turėsime visą tortą, vadinamą žydų klausimu. Tiesa, jis nėra skanus; tačiau netikiu, jog vieną gražią dieną jis nesuzmeks, slegiamas švietimo ir pažangos idėjų.[17]

Pruso argumentai nestokoja liberalams būdingų klaidingų prielaidų; didžiuma jo pranašavimų neišsipildė, jo samprotavimuose atsispindi svarbiausi to meto argumentai ir kontrargumentai. Dešimtmetį iki Pirmojo pasaulinio karo, kai stiprėjant sionizmui toliau neigti atskiros žydų tautos egzistavimą buvo nebeįmanoma, debatai tiesiog išsigimė. „Antisemitai" ir „prosemitai" be paliovos mėgino vieni kitus įveikti abipusių kaltinimų ir pretenzijų užtveriamąja ugnimi.

Tokiomis aplinkybėmis didesnis ar mažesnis žydų ir lenkų bendruomenių priešiškumas viena kitai, regis, buvo neišvengiamas. Jį skatino šimtmečių senumo socialinės ir ekonominės visuomenės deformacijos, skurdas ir demografinė įtampa, o labiausiai – Rytų Europoje stiprėjanti tendencija visoms tautinėms grupėms siekti savojo išsigelbėjimo einant savu, atskiru keliu. Lenkų priešiškumą žydams papildė žydų priešiškumas lenkams. Šėlstančio nacionalizmo epochoje bendruomenių tarpusavio solidarumas susidurdavo su neįveikiamomis kliūtimis. Tol, kol Respubliką pasidalijusios imperijos dar laikėsi, gausybė to regiono atgimstančių tautų buvo nelyginant į narvą suvarytos pelės, kurios verčiau linko įkasti kaimynei negu mėginti drauge pergraužti laisvę varžančius virbus.

Per Pirmąjį pasaulinį karą ir jam pasibaigus kebli žydų bendruo-

menės padėtis tapo dar ir grėsminga. Nė kiek neprisidėję ir nesuinteresuoti nė vienos pusės pergale, jie buvo apkaltinti nelojalumu iškart visų. Neturėdami iš ko sutelkti savo karinės jėgos, jie buvo viena iš nedaugelio regiono tautinių mažumų, kurios pačios negalėjo pasirūpinti savo saugumu. Ištisus septynerius metus, nuo 1914 m. rugpjūčio iki 1920 m. spalio, Galicija ir Sėslumo riba buvo nesuskaičiuojamų karinių veiksmų arena. Šias žemes be paliovos trypė kareiviai, kariaujantys Rytų fronte, Rusijos pilietiniame kare, Lenkijos–Ukrainos bei Lenkijos–Sovietų Rusijos karuose. Kovoms pagaliau pasibaigus, pagal Rygos sutartį milijonas žydų liko anapus sienos, sovietų pusėje, o per 2 milijonus – Lenkijos Respublikoje.

Lenkijos atgimimas daugeliui žydų pranašavo persikėlimą per Jordaną. Rusijos imperijos žlugimas, Vakarų demokratijų parama, Tautų sąjungos, garantuojančios mažumų teises, įkūrimas – visa tai bylojo, jog artinasi galas tai įsisenėjusiai nesaugumo jausenai, kamavusiai bemaž pusę šimtmečio. Turėdami tai galvoje, žydai stojo savanoriais ir į Piłsudskio legionus, ir į Lenkijos kariuomenę per karą su Sovietų Rusija; gana nemaža jų dalis iš pat pradžių atvirai reiškė simpatijas naujajai Respublikai. Nepaisant sionistų ir kraštutinių lenkų nacionalistų priešiškumo (pastarieji net sugebėjo per patį Varšuvos mūšio įkarštį įtikinti valdžią internuoti visus žydų savanorius, kaip potencialius bolševikus maištininkus), dauguma pripažintų žydų lyderių nusprendė bendradarbiauti su vyriausybe. 1919 m. gegužę pirmasis žydų tikėjimą išpažįstančių lenkų kongresas, kuris sulaukė plataus atgarsio spaudoje, paskelbė savo tikslus ir siekius:

Pirmasis žydų tikėjimo Lenkų sąjungos
įkūrėjų kongresas
REZOLIUCIJA

[...]

1. Žydų tikėjimo lenkai, kupini nuoširdžios meilės Lenkijai, nepaisydami sunkių savo gyvenimo sąlygų, tarnaus savo kraštui kaip atsidavę sūnūs ir visuomet bus pasiruošę paaukoti gyvybę ir turtą jo labui ir šlovei.

2. Kongresas pasipiktinęs smerkia neapykantos skleidimą tarp bendrapiliečių, o ypač pogromus, kurie visiškai neatitinka lenkų tautos dvasios. Šie

įtūžio protrūkiai ne tik žeidžia žydų tautybės piliečius [...], bet ir kenkia geram lenkų tautos vardui ir nedera prie senųjų Lenkijos tradicijų.

3. Kongresas protestuoja prieš visas separatistines tendencijas, rodančias, kad Lenkijoje siekiama sukurti aiškiai nacionalistinės pakraipos organizaciją.

4. Kongresas pripažįsta, kad žydų klausimas Lenkijoje yra jos vidaus reikalas, ir tikisi, jog Lenkijos Respublika jį išspręs vadovaudamasi teisingumo principais.

5. Kongresas kreipiasi į visą lenkų visuomenę [...] prašydamas pareikšti savo nepritarimą pogromams [...] ir užkirsti kelią tam, kad ateityje viso civilizuoto pasaulio demokratijų akyse Lenkijos vėliava būtų sutepta žydų krauju [...]

6. Kongresas prašo vyriausybės pasitelktų visa, kas yra jos galioje, kad tarp visų Lenkijos piliečių nusistovėtų tvirti, draugiški ir darnūs santykiai.[18]

Ilgainiui šios nuotaikos išblėso, o jų reiškėjai pasijuto atskirti ir nuo lenkų, ir nuo žydų bendruomenių. Asimiliacijos šalininkai žydai, įsižeidę dėl vangios reakcijos į jų reikalavimus, ne sykį yra prabilę piktais žodžiais. Dažnai cituotą, ilgai neužmirštą straipsnį *Apie perdėtą žydų jautrumą*, pasirodžiusį 1925 m. įtakingame žurnale *Wiadomości Literackie (Literatūros naujienos)*, kuriame viena po kitos vardijamos neigiamos žydų būdo savybės, parašė ne kas kitas, o Antonis Słonimskis, poetas, vienas iš reikšmingiausių savo kartos žydų – lenkų kultūros gynėjų.[19]

Tenka apgailestauti, kad tarpukario Lenkijos žydų padėtis dažnai aprašoma atitrūkus nuo konteksto. Sionistams, kurie siekė įtikinti žydus palikti savo namus Lenkijoje, visuomet buvo naudinga gyvenimą Lenkijoje vaizduoti pačiomis niūriausiomis spalvomis. Vis dėlto sionistų požiūris, kuris vargu ar atspindėjo plačiųjų žydų masių požiūrį, užsienyje sulaukė kur kas platesnio atgarsio, palyginti su kitomis suinteresuotomis grupėmis. Kalbant apie Antrojo pasaulinio karo holokaustą, pernelyg lengva rodyti išmintį po laiko ir samprotauti, kad 1918–1939 m. išmėginimai buvo įžanga į vėliau užgriuvusią tragediją. Istorikai turi būti ypač atsargūs ten, kur nesuinteresuotų šaltinių tėra tik vienas kitas. Suprantama, niekas negali paneigti, kad ekonominė ir socialinė žydų padėtis smuktelėjo. Pramonės augimas, lenkų vidurinės klasės atsiradimas, valsty-

binių įmonių bei valstiečių kooperatyvų kūrimasis – visa tai susiaurino tradicinio žydų verslo galimybes. Nesiasimiliavę žydai buvo nenoriai įsileidžiami į valstybines įstaigas, veiksmingai atkirsti nuo daugybės pareigybių, nuo postų kariuomenėje bei civilinėje tarnyboje, netgi nušalinti nuo mokyklos, valstybinio degtinės monopolio, geležinkelio. Į bet kurią profesiją, užmaskuotai ar atvirai, stengtasi įsileisti tik tokį žydų skaičių, kuris būtų proporcingas jų daliai tarp visų krašto gyventojų. Žydų mokyklos nesulaukdavo jokių valstybės subsidijų. Toks ekonominis spaudimas turėjo labai aštrų psichologinį poveikį, žydai jautėsi dar labiau užguiti. Reikėtų neužmiršti, kad nemažai žydų šeimų atsidūrė Lenkijos Respublikoje nespėję nė susimąstyti, ar jie to norėtų ar ne. Kaip ir Palestinos arabai po Antrojo pasaulinio karo, Lenkijos žydai 1918–1921 m. pamatė, kad aplink juos susikūrė nauja valstybė ir jie tapo politikos fortūnos įkaitais, neturinčiais jokios galios ką nors pakeisti. Vieni naujajai Lenkijai buvo palankūs, kiti – ne. Lenkijos valdžia skatino žydų religinių organizacijų veiklą, tačiau nepritariamai žvelgė į tas, kurios turėjo separatistinį ar nacionalistinį atspalvį. Negana to, beprecedentinis demografinis sprogimas pavertė niekais visas pastangas pagerinti socialinę gyventojų padėtį. Žydų gyventojų skaičius 1931 m. pasiekė 2,7 milijono, o 1939 m. – 3,35 milijono. Tai privertė iš Lenkijos visam laikui emigruoti ne mažiau kaip 400 000 žydų. Jų būtų išvykę ir daugiau, jei įvažiavimas į Palestiną ir JAV nebūtų buvęs toks apribotas. Šie faktai nenuginčijami; tik kartais būna sunku į juos pažvelgti nevienareikšmiškai. Naujoje, daugiatautėje visuomenėje bendruomenių tarpusavio antipatijos buvo kasdienis reiškinys, tad žydai taip pat negalėjo išvengti trinties ir antagonizmo, kurie ardė etninių grupių sambūvį. Vis dėlto derėtų pabrėžti tai, kad priespauda ir diskriminacija, kurias žydams teko patirti, nebuvo kuo nors išskirtinės. Turto, išsilavinimo ar visuomeninės padėties atžvilgiu žydai buvo maždaug viduryje, palyginti su kitomis mažumomis, – savaime suprantama, žemiau už vokiečius vakariniuose rajonuose, tačiau aukščiau už ukrainiečius ir baltarusius rytuose. Visuomenėje, kurioje žydai sudarė 10 procentų visų

gyventojų – Varšuvoje ir Vilniuje 40 procentų, o, tarkim, Pinske 90 procentų, – buvo sunku sukelti isteriškus žydų bauginimus, kokie buvo gan dažni kaimyniniuose kraštuose. Bemaž kiekviena lenkų šeima bičiuliavosi ar giminiavosi su žydais, pirkdavo žydų krautuvėse, kreipdavosi į žydus daktarus ar advokatus, gerdavo alų vietinėje žydo karčemoje. Tolygus lenkų visuomenės funkcionavimas buvo neįsivaizduojamas be sėkmingo žydų verslo. Galbūt kas nors šią priklausomybę smerkė, bet niekas nebuvo suinteresuotas imtis radikalių priemonių prieš tai. Tik viena įtakinga lenkų partija, tautiniai demokratai ir jų sekėjai, reiškė atvirą priešiškumą „tarp mūsų esantiems vietiniams užsieniečiams"; tačiau jų požiūris į žydus nebuvo aršesnis nei požiūris į vokiečius, ukrainiečius, socialistus ar čigonus. Jei tikėtume prieškarinės Varšuvos žydų Bundo lyderio žodžiais, net ir tautinių demokratų tulžingumas neperžengė ribų:

[...] nacionalistai [...] susidūrė su dideliais psichologiniais ir kitokiais sunkumais bandydami priimti fašizmo ir nacizmo idėjas [...] Jie nebuvo revoliucionieriai kaip naciai Vokietijoje ar fašistai Italijoje; jie buvo senamadiški reakcionieriai. Jie aktyviai organizuodavo ekonominius boikotus, tačiau nebūtų skatinę fizinių pogromų. Jie buvo už visišką *numerus clausus* universitetuose, bet ne už jų uždarymą Lenkijos piliečiams nekatalikams [...] Jie pritarė idėjai įteisinti dvi gyventojų klases, turinčias skirtingas politines teises, bet nebuvo už tai, kad iš kurios nors grupės tos teisės būtų visiškai atimtos. Jie buvo pasiruošę [...] skaudžiai smogti [...] bet kam, kas nors kiek panėšėjo į liberalią parlamentinę demokratiją, bet jie taipgi pripažino [...] kad gali egzistuoti pačioms įvairiausioms nuomonėms atstovaujančios politinės partijos (išskyrus komunistų partiją). Jų kultūrinį šovinizmą švelnino tradicinė pagarba ir žavėjimasis [...] lotyniškąja Europos kultūra [...] Nacionalistinė partija, vadovaudamasi savo filosofija, tikrai niekuomet negalėtų tapti monolitine arba totalitarine. Ištikimybė Romos katalikų bažnyčiai buvo svarbiausias partijos įvaizdžio bruožas [...][20]

Tautinių demokratų oponentai kairėje – socialistai, komunistai, liberalioji inteligentija – visi buvo atvirai prožydiškų pažiūrų. Vienintelė aktyvi fašistinė grupuotė – visuomenės menkai tepalaikoma Bolesławo Piaseckio (1915–1979) *Falanga* 1934 ir 1937 m. buvo išvaikyta, kai išdrįso atvirai pasirodyti gatvėse. Karingai nusiteikę

žydų persekiotojai, tokie kaip kunigas Stanisławas Trzeciakas, buvęs Peterburgo Katalikiškosios akademijos profesorius, dalyvavęs nacių *Weltdienst*, arba Katowicuose dirbęs redaktoriumi Edwardas Chowańskis, devynis mėnesius sėdėjęs kalėjime už skelbiamas pranašystes, neva žydai sugriausią pasaulį, nebuvo palikti ramybėje. Vakarų spaudos pranešimus apie „pogromus Lenkijoje", nors priimamus už gryną pinigą žydų tautybės komentatorių, atlikę tyrimą visados paneigdavo nepriklausomi britų ar amerikiečių apžvalgininkai. Vadinamasis Lvovo pogromas, vykęs 1918 m. lapkritį, kaip paaiškėjo, buvo kariškių surengtos skerdynės, per kurias krikščionių žuvo triskart daugiau nei žydų. Vadinamasis Pinsko pogromas, įvykdytas 1919 m. kovą, pasirodo, buvo supanikavusio leitenanto darbelis; jo įsakymą sušaudyti trisdešimt penkis asmenis, įtariamus šnipinėjimu bolševikams, JAV apžvalgininkas pavadino „visiškai pateisinamu tokiomis aplinkybėmis". Pogromus Vilniuje 1919 m. balandį ir dar sykį 1920 m. spalį sukėlė skubotai atsitraukianti Raudonoji armija – kariškiai bandė susidoroti su įtariamais kolaboravimu. Lenkijos žydams 4-ajame dešimtmetyje iš tikrųjų teko kęsti bjaurius grasinimus ir šmeižtus, kylančią ekonominių sunkumų bangą ir nuolatinį ujimą. Po Piłsudskio mirties OZN lyderiai savojoje Lenkijos tautų vienybės vizijoje žydams nenumatė daug vietos. 1936 m. balandį priimtas įstatymas, apribojantis teisę atlikti skerdimo ritualą ir paliekantis ją tik žydų gyvenamose vietovėse, sukėle nereikalingų keblumų. Tačiau neapgalvota kampanija, kuria siekta diskredituoti Respublikos prezidento Ignaco Mościckio „judėjų masonų sambūrį", atsisuko prieš pačius kurstytojus. Tačiau jei kalbėtume apie tikrą prievartą – Lenkijos žydams neteko patirti nieko panašaus, ką būtų galima prilyginti brutaliam sanacijos režimo susidorojimui su maištaujančiais valstiečiais ar Ukrainos separatistais; čia jie niekuomet nesusidūrė su tikrais išpuoliais, kokius teko patirti jų tautiečiams kaimyninėje Vengrijoje, Rumunijoje, Vokietijoje ar Ukrainoje. Iki 1939 m. taip ir nebuvo rasta patenkinamo sprendimo vis labiau aštrėjančiai problemai, o ateitis laukė išties niūri. Tačiau istorikai, iškalbingai pareiškiantys, kad „nuo sie-

nos rėkė užrašas" arba kad Lenkijos žydai stovėjo „ties išnykimo riba", arba cituojantys kokį nors Varšuvos rabiną, esą „mes laukėme mirties", išreiškia labai šališką požiūrį į Lenkijos reikalus. Anot taiklaus Izaako Coheno, Anglų–žydų draugijos nario, posakio, žydams, kurie įsivaizdavo, jog Lenkijoje su jais blogai elgiamasi, neteko ilgai laukti sąlygų, kuriomis ankstesnis gyvenimas Lenkijoje atrodė tikras rojus; o seras Horace'as Rumboldas, Britanijos ambasadorius Lenkijoje netruko pareikšti: „Maža naudos turės žydai, kritikos ir atpildo objektu pasirinkę vieną šalį, kurioje jie, ko gero, kentėjo mažiausiai".[21]

Taigi Lenkijos žydų naikinimas per Antrąjį pasaulinį karą jokiu būdu nebuvo susijęs su ankstesniais vargais. Nacių Galutinis sprendimas nuo kitų nežmoniškumo apraiškų skyrėsi ne tik kiekybiškai, bet ir kokybiškai. Tai nebuvo vien didžiulio masto pogromas; tai buvo apskaičiuotas genocido aktas, įvykdytas su visais Vokietijos valstybės įgaliojimais, masinės žudynės, kurias visiškai pateisino unikali, nežmoniška nacių ideologija. Beje, tai nebuvo suplanuota iš anksto. Per pirmuosius aštuoniolika vokiečių okupacijos mėnesių daugiau žydų žuvo per kampanijas, nukreiptas prieš lenkų inteligentiją (kurios didelę dalį sudarė žydai), negu per akcijas, tiesiogiai nukreiptas prieš žydų bendruomenę. Šiame karo etape nacių vadai ketino suvaryti žydus į rezervatus, visaip žemino juos ir smurtavo. Kartais, antai netyčia padegus getą Będzine 1939 m. rugsėjo 9 d., surengdavo masines skerdynes, tačiau dar neturėjo aiškių ketinimų be išlygų žudyti visus žydus. Jie vis dar kūrė nerealius planus iškeldinti žydus į kokią nors neapibrėžtą Britų imperijos salą, parduoti juos aukcione už aukščiausią kainą ar deportuoti į Vidurinę Aziją. Kadangi Vokietijos santykiai su JAV vis dar laikėsi taikūs, naciai buvo priversti bent šiek tiek atsižvelgti į amerikiečių jautrumą. Problema, kaip atsikratyti rezervatų gyventojų, jiems iškilo tada, kai visi ankstesni planai pasirodė nebeįgyvendinami, nes 1941 m. viduryje susikūrė Britų–Sovietų–Amerikos sąjunga. Tik tada, o ne anksčiau, imtasi vykdyti Galutinį sprendimą.[22]

Iš naujųjų laikų istorijos negarbingiausių kontroversijų pažymė-

tinas nežydų gyventojų elgesio, kai naciai vykdė Galutinį sprendimą, vertinimas. Kai kurie žydų autoriai – ir mokslininkai, ir romanistai, pavyzdžiui, Leonas Urisas – skleidė mintį, neva lenkai džiūgavę dėl žydus ištikusio likimo arba geriausiu atveju buvę abejingi stebėtojai. Lenkų apologetai daug pasidarbavo garsiai skelbdami atvejus, kai drąsūs šalies gyventojai padėdavo žydams ar net išgelbėdavo juos nuo nacių. Abi prieštaringos pusės nutyli apie gyvenimo realybę siautėjant nacių terorui, kuris Lenkijoje buvo gerokai žiauresnis ir ilgiau truko nei kur kitur Europoje. Klausti, kodėl lenkai taip nedaug tepadarė gelbėdami žydus, tolygu klausti, kodėl žydai nieko nepadarė, kad padėtų lenkams.

Pasakojimai apie pavienius narsos pasireiškimo atvejus, nors ir teisingi, smarkiai perdėdavo iš tikrųjų egzistavusią galimybę įrodyti savo riteriškumą. Pasaulyje, kuriame kiekvienas nusižengęs nacių įstatymams nedelsiant būdavo baudžiamas mirtimi, naciai visuomet galėdavo priversti įbaugintus gyventojus su jais vienaip ar kitaip bendradarbiauti. Lenkų gydytojo Oświęcime, lenkų partizano miškuose, represijų bijančio lenkų valstiečio negalima teisti pagal laisvų žmonių, gyvenančių normaliais laikais, dorovinius principus; lygiai taip pat negalima teisti žydų informatorių, kurie vylėsi išgelbėti savo gyvybę įskundę draugus, ar žydžių prostitučių, kurios dirbo SS sargybos būstinėse. Ir lenkai, ir žydai buvo to paties teroro aukos, kuris ir nulėmė jų veiksmus. Žinoma, tikra teisybė, kad kai kurios partizanų gaujos be jokių svyravimų žudydavo visus žydų pabėgėlius. Teisybė ir tai, kad Armija krajova nepasipriešino getų statybai 1939–1940 m. ar masinėms 1946–1947 m. deportacijoms. Ir vis dėlto pateikti šiuos faktus kaip sąmoningai atsainaus požiūrio įrodymą būtų tolygu pikčiausiam šmeižtui, koks buvo nukreiptas prieš pačius žydus. Tiesą sakant, pogrindis buvo liūdnai pagarsėjęs ne vien žydų, o ir visų pabėgėlių, prašalaičių ar svetimšalių įtarinėjimu, tačiau jame gavusių prieglobstį buvo nė kiek ne mažiau nei atstumtų. Lenkų pogrindis ne tik neįstengė pasipriešinti veiksmams prieš žydus, bet iki 1943 m. bejėgiškai stebėjo susidorojimus net su civiliais lenkų gyventojais ir jų masines deportaci-

jas. Pirmaisiais karo metais jis buvo pernelyg silpnas ir neorganizuotas, kad imtųsi ko nors daugiau nei vietinės reikšmės diversijų. Kai pogrindis tiek sustiprėjo, kad jau galėjo imtis veiksmų, Galutinis sprendimas buvo bemaž įvykdytas, išskyrus Lodzės getą, kuris išsilaikė iki 1944 m. rugpjūčio. Tuo pat metu Pagalbos žydams taryba (RPZ), kurią įkūrė emigracinės vyriausybės atstovai, ėmė organizuoti dešimčių tūkstančių žydų slapstymą ir globą. Nedaugeliui pavyko išgyventi, tačiau tomis aplinkybėmis sunku įsivaizduoti, kaip dar galėjo būti kitaip. [23] (Žr. 20 skyrių.)

Nebūtina smulkiai aprašinėti Galutinio sprendimo padarinių. Iš 1939 m. Lenkijoje gyvenusių 3,35 milijonų žydų gyvi liko 369 000, tai yra 11 procentų. Daugiausia išgyveno tie, kurie pabėgo arba 1939 m. buvo inkorporuoti į SSRS. Tarp Lenkijos gyventojų, įregistruotų 1941 m. vėl atidarytame Lenkijos konsulate Kuibyševe, 40 procentų buvo žydai. Kai kurie, tarp jų ir Menahimas Beginas, gimęs 1913 m. Breste, kartu su generolo Anderso Lenkų armija pasiekė Palestiną. Kiti išliko gyvi Lenkijoje, slapstydamiesi daržinėse, rūsiuose ir palėpėse, pakeitę pavardes arba globojami valstiečių. 1945–1946 m. iš SSRS į Lenkijos Liaudies Respubliką parvyko apie 200 000 Lenkijos žydų; tačiau didesnė jų dalis čia tik trumpam apsistojo pakeliui į Izraelį ar į dar tolimesnius kraštus. Nemažai žydų priversti įstojo į Lenkijos darbininkų partiją (PPR) ar buvo užverbuoti į komunistines saugumo tarnybas, tad ir vėl atgijo senoji *žydokomunos* šmėkla. Tačiau žvelgiant į 24 milijonų Lenkijos gyventojų visumą 40 000 žydų kiekybiškai atrodė labai jau nereikšmingas skaičius. Pirmą kartą per pusės tūkstantmečio istoriją Lenkija liovėsi buvusi svarbiausioji žydų prieglauda Europoje.

DEŠIMTAS SKYRIUS

WOJSKO: Karo tradicijos

Mažai yra tautų, per pastaruosius du šimtmečius regėjusių daugiau karo veiksmų už lenkus. XVIII ir XX a. lenkų žemės buvo nuolatinė Europos karų arena, o XIX a. aprūpino visų trijų karingųjų valstybių kariuomenes nesuskaitoma daugybe rekrūtų ir šauktinių. Tačiau jokiai kitai Europos tautai nebuvo taip menkai atlyginta už pralietą prakaitą ir kraują. Dažniausiai lenkų karys žygiavo paskui svetimų valstybių vėliavas. Kovodamas su Lenkijos vėliava ar už Lenkijos reikalą, jis bemaž visuomet patirdavo pralaimėjimą. Liūdna, bet aplinkybės susiklostė taip, kad Lenkija tapo viena svarbiausių patrankų mėsos tiekėjų Europoje.[1]

XVIII a. viduryje prasidėjo visiškas senosios Lenkijos-Lietuvos kariuomenės nuosmukis. Po paskutinį XVII a. dešimtmetį vykusių Šventosios sąjungos karų, kuriuose ji irgi tebuvo tik Habsburgų samdytinė, kariuomenė nedalyvavo jokioje užsienio kampanijoje. Per Didįjį šiaurės karą jai nepavyko sustabdyti rusų ir švedų įsiveržimo į šalį, ir viskas galiausiai baigėsi tuo, kad 1717 m. kariuomenės dydis oficialiai buvo sumažintas iki 24 000 vyrų. Nuo tada jai akivaizdžiai stigo ir ūpo, ir jėgų priešintis gausybei svetimų ar savų karinių formuočių, kurios be paliovos skersai išilgai trempė lenkų žemes Saksų epochos pabaigoje. Kariuomenė suvaidino menką vaidmenį Lenkijos įpėdinystės kare ir visai jokio Silezijos karuose, Austrijos įpėdinystės ar Septynmečiame karuose. Natūralų bajorijos nenorą remti nuolatinės modernios kariuomenės kūrimą dar labiau stiprino būgštavimai dėl pavojaus, kad tai būtų Rusijos, Austrijos ir Prūsijos ambicijoms grėsmę kelianti jėga. Vis dėlto Lenkijos ir

Lietuvos valstybėje kareivių netrūko. Daugybė nusigyvenusių smulkiųjų bajorų sudarė karininkijos kastą, kuriai žmonių skaičiumi Europoje nebuvo lygių. Tačiau jų niekinamas požiūris į tarnavimą valstybei, polinkis veltis į privačius karus ir sąskaitų suvedinėjimus, besaikis *pospolite ruszenie* (šauktinė bajorų kariuomenė) mitologizavimas, abejingumas pratyboms, aistra vien kavalerijai, o visų kitų kariuomenės rūšių nepaisymas, taip pat priešinimasis idėjai kurti šauktinę „nekilmingą" valstiečių kariuomenę lenkams neišėjo į naudą, palyginti su kaimynais. Būta ne vienos privačios kariuomenės: stambiesiems didikams Karoliui Radvilai, Ksawerui Branickiui ar Antanui Tyzenhauzui priklausė tokios karinės formuotės, kurių būtų pavydėjusi ne viena Europos kunigaikštystė – jos turėjo savo karininkų korpusus, profesines akademijas, uniformas, statutus ir ginklų kalves bei dirbtuves. Tačiau kiekvienos jų atskiruose pasitarimuose kalbų apie bendros gynybos poreikį nesigirdėjo. 1781 m. karinį pasirengimą turinčių karių valstybės kariuomenėje ir suaugusių šalies gyventojų vyrų santykis buvo 1:472. Juokinga statistika, palyginti su Prancūzija (1:153), Austrija (1:90), Rusija (1:49) ar Prūsija (1:26). Išties gražus paradoksas: labiausiai militarizuota Europos visuomenė iškilus reikalui nesugebėjo apsiginti. Bajorų puoselėjamos individualistinės karo tradicijos, ko gero, nuteikė lenkus XIX a. sukilimams; tačiau jos negalėjo išgelbėti bajorų Respublikos.[2] (Žr. I t., 17, 18 skyrius.)

Lenkijos valstybės karines struktūras atgaivino Stanislovas Augustas ir jos su pertraukomis funkcionavo šešiasdešimt šešerius metus. Nuo 1765 iki 1831 m. tolydžio siekta karinį Lenkijos potencialą kilstelėti iki kaimyninių šalių lygio. Didesniąją šio laikotarpio dalį Lenkijos kariuomenė išliko savarankiška. Patyrusi ne vieną pralaimėjimą ji pakrikdavo, tačiau to neužtekdavo nutraukti jos tradicijų ir kadrų rengimo tęstinumą. Atgimimas prasidėjo 1765 m. įsteigus Kadetų korpusą *(Korpus Kadetów)* – karo kolegiją, kurios uždavinys buvo išugdyti naują karininkų kartą patriotizmo ir šviečiamųjų idėjų dvasia. Nuo 1775 m. šį darbą tęsė Nuolatinės tarybos Karo skyrius – jis panaikino senuosius „nacionalinį" ir „užsienio" kontingentus ir

ėmėsi telkti kadrus centralizuotai ir vieningai Respublikos kariuomenei. Buvo performuotas artilerijos korpusas, reorganizuota kavalerija, priimtas kariuomenės statutas, išleisti teoriniai J. Bakałowicziaus ir J. Jokubowskio veikalai. Ir kai 1788 m. Didysis seimas pirmą kartą balsavo dėl reguliariosios 100 000 vyrų kariuomenės, atrodė visai realu šį tikslą pasiekti. Tačiau vos ketveri metai bebuvo likę iki 1792–1793 ir 1794 m. karų su Rusija. Asmeninis kariškių žavesys negalėjo kompensuoti pasirengimo spragų, ginkluotės ir žmonių trūkumo. Kosciuškos planas mobilizuoti valstiečius – vienas pėstininkas iš penkių kiemų – pagausino jo sukilėlių kariuomenės gretas iki 150 000 vyrų.[3] Tačiau ji negalėjo prilygti disciplinuotoms ir profesionalioms Prūsijos ir Rusijos karinėms formuotėms. Vis dėlto įgyta patirtis neišnyko be pėdsako. Pats Kosciuška buvo iškiliausias Kadetų korpuso auklėtinis, o jo pavaldiniams – Kniaziewicziui, Dąbrowskiui, Zajączekui, Niemcewicziui – teko būti Lenkų legionų (1797–1802), Varšuvos kunigaikštystės kariuomenės (1807–1813) ir Kongresinės karalystės lenkų kariuomenės (1815–1831) svarbiausiomis asmenybėmis.

Napoleono pasirodymas davė pradžią tris dešimtmečius trukusiam stiprios prancūzų įtakos laikotarpiui. Legionai žmones paveikė daugiau psichologiškai, o 1807 m. įvesta šešerių metų karo tarnyba, kurią turėjo atlikti kiekvienas Varšuvos kunigaikštystės vyras nuo 21 iki 28 metų amžiaus, suteikė plačiosioms liaudies masėms karinės patirties bei karinį pasirengimą. Napoleono strategija bei taktika užklupti netikėtai ir atakuoti labai derėjo prie prisiminimų apie šlėktų kovų tradicijas ir legendų apie Tarnowskį bei Sobieskį. Trimetėse pradinėse mokyklose bei vienerių metų papildomo mokymo kursuose *(szkoła aplikacyjna)* buvo sistemingai rūpinamasi ir kariniu, ir techniniu ugdymu. (Žr. 12 skyrių.)

Kongresinės karalystės kariuomenė prancūzų idėjas perkėlė į rusų pavyzdžiu sudarytas karines formuotes. Vyriausiojo štabo veiklai primesta Rusijos praktika ir įvesta negailestinga disciplina, be abejonės, buvo svarbus veiksnys 1830 m. politinėje krizėje. Kruopščiai tuo pat metu rengiama karininkija ir iki 10 metų pratęstas karo tar-

nybos laikas leido Lenkijos kariuomenei varžytis su rusais visiškai pasitikint savo jėgomis. 1831 m. Rusijos–Lenkijos karas buvo vienas iš dviejų kartų per visą naujųjų laikų istoriją, kai lenkai susirėmė su rusais kaip lygūs su lygiais.[4] (Žr. 13 skyrių.)

Nuo 1931 iki 1914 m. Lenkija formaliai neturėjo jokios reikšmingesnės kariuomenės. Lenkų kariniai užmojai – 1846-ųjų, 1848-ųjų ir 1863-iųjų sukilimai, Mickevičiaus legionas Italijoje ar lenkų kavalerijos divizija Kryme – neturėjo to potencialo, kuris būtų vienijęs ir telkęs jų veiksmus. Jie priklausė romantiškam mėgėjiškos bei partizaninės kariausenos pasauliui, kur svarbiau yra stoti į mūšį, išsilaikyti kovos lauke, o ne galvoti apie laimėjimą.[5]

Visą ilgą aštuonių dešimtmečių laikotarpį lenkams teko tarnauti kraštą pasidalijusių valstybių ginkluotosiose pajėgose, ir ši aplinkybė lenkų patirčiai buvo pati svarbiausia. Milžiniškos Rusijos, Prūsijos ir Austrijos įgulos, išdėstytos lenkiškose provincijose, įsteigtos nuolatinės Sankt Peterburgui, Berlynui ar Vienai priklausančios karinės apygardos turėjo ženklių padarinių viso regiono visuomeniniam, ekonominiam bei kultūriniam gyvenimui. Karo prievolę teko atlikti ne vienai jaunų lenkų kartai. Taip jie persiėmė pulkuose vyraujančiu politiniu lojalumu ir išmoko vykdyti įsakymus, duodamus rusų ar vokiečių kalba. Prūsijos kariuomenės reikalavimas, kad visi šauktiniai būtų raštingi, tapo svarbiausiu akstinu plėtoti valstybinę švietimo sistemą, o kartu vykdyti ir vokietinimo politiką. Štai 1901 m. 99 procentai Poznanės provincijos šauktinių mokėjo rašyti ir kalbėti vokiškai. Rusijoje ir Austrijoje, kur reikalaujamas išsilavinimas buvo žemesnio lygio, lenkų tapatumo nepavyko taip lengvai sunaikinti. Be to, įvairiuose karininkų korpusuose tarnavo ir nemažas būrys lenkų šviesuomenės. Nors katalikams lenkams tarnauti protestantiškajai Prūsijai ar stačiatikiškajai Rusijai ne kažin kaip sekėsi, vis dėlto lenkiškų pavardžių galima rasti visų trijų imperijų kariuomenių štabo ar garbės sąrašuose. Maršalas Konstantas Rokossowskis (Konstantinas Rokosovskis, 1896–1968), gimęs Varšuvoje lenko garvežio mašinisto šeimoje, į Rusijos kariuomenę įstojęs per Pirmąjį pasaulinį karą, buvo paskutinis iš gausaus būrio

savo pirmtakų lenkų, tarnavusių caro kariuomenėje. Štai keletas jų: Władysławas Andersas (1892–1970), J. Dowbór-Muśnickis (1867–1937), Zygmuntas Piłsudskis, R. Łągwa (1891–1938) ir Lucjanas Želigowskis (1865–1947). Prūsijoje lenkų tarp karininkų pasitaikydavo rečiau negu tarp puskarininkių, kurie sudarė Vokietijos kariuomenės stuburą; tačiau Austrijoje tokie kaip Tadeuszas Rozwadowskis (1866–1928), Stanisławas Szeptyckis (1867–1946) ir Stanisławas Halleris (1872–1940) buvo aukščiausio rango kariuomenės vadai, ir tai anaiptol ne išskirtiniai atvejai. Visus šiuos kariškius smarkiai paveikė tų kariuomenių, kuriose jie tarnavo, tradicijos ir nė kiek ne mažiau stiprūs išgyvenimai, patirti apkasuose per Pirmąjį pasaulinį karą. Todėl nenuostabu, kad pašauktiems kurti naujos Lenkijos kariuomenės jiems buvo gana sunku bendradarbiauti.

Tam tikra prasme Lenkų legionai per 1914–1917 m. karo kampaniją pakartojo savo pirmtakų – Napoleono legionų, kurių vardu ir buvo pavadinti, scenarijų. Jiems nepavyko iki galo įgyvendinti savo tikslų – nei karinių, nei politinių. Piłsudskio sumanymas kovoti už Lenkijos nepriklausomybę vadovaujamiems austrų pasirodė esąs ne ką sėkmingesnis nei Dąbrowskio planas kautis už Napoleoną viliantis atkurti senąją Respubliką. 1917 m. Centrinių valstybių, kitaip tariant, vokiečių padiktuotos politinės sąlygos jų visiškai netenkino. (Žr. 18 skyrių.) Tačiau psichologinis legionų poveikis ir šį kartą buvo didžiulis, o netikėtas nepriklausomybės paskelbimas, praėjus vos septyniolikai mėnesių nuo tada, kai legionai buvo prievarta išformuoti, suteikė buvusiems legionieriams nepakartojamą galimybę tarnauti Antrosios Respublikos kariuomenėje. Be paties Piłsudskio, pirmuosius karinius išbandymus legionuose patyrė ir kiti generolai – Józefas Halleris (1873–1960), Marianas Kukielis (1895–1973), Kazimierzas Sosnkowskis (1885–1969) ir Władysławas Sikorskis (1881–1943).[6]

Antrojoje Respublikoje kariuomenei teko ypač svarbus vaidmuo. Ji buvo atsakinga už nepriklausomybės, kuri 1918 m. nelyg mana netikėtai iškrito iš dangaus, apgynimą ir išsaugojimą. Lenkijos karinė galia, kuria taip kliovėsi Generalinis štabas, pasirodė tesanti

iliuzija; tačiau 1939 m. sunkiai įsivaizduojamomis sąlygomis kovęsi lenkų kariai tapo tikru atsidavimo ir narsos pavyzdžiu.[7] (Žr. 19 skyrių.)

Per Antrąjį pasaulinį karą didžiuliams lenkų kariniams junginiams patys lenkai nevadovavo. 1940 m. performuotoje kariuomenėje, kuri prancūzų vadovaujama kovėsi prie Narviko ir Prancūzijoje, buvo 80 000 vyrų. Prancūzijai kapituliavus išblaškyti jos likučiai persikėlė į Didžiąją Britaniją ir ten buvo įkurtas Pirmasis lenkų korpusas, vadovaujamas britų. Po 1941 m. dvi atskiros lenkų armijos buvo suformuotos SSRS. Pirmoji – lenkų armija rytuose, – daugiausia sudaryta iš paleistų tremtinių, vadovaujama generolo Władysławo Anderso, paliko Sovietų Sąjungos teritoriją ir patraukė į Viduriniuosius Rytus; ten ji buvo prijungta prie Antrojo lenkų korpuso, priklausančio Aštuntajai Britanijos armijai. Apie jų nepaprastą odisėją nuo Sibiro ir Vidurinės Azijos lagerių iki Buzuluko prie Samaros, toliau per Taškentą, Pahlavį Persijoje, Bagdadą, Jeruzalę, Kairą, Tobruką, Anzio, Romą iki Sangro ir Gotų linijos Vakarų skaitytojai niekad nėra deramai girdėję. Antroji armija buvo įkurta 1943 m. ir pavadinta Kosciuškos pėstininkų divizija. Politiškai pavaldi lenkų komunistams Maskvoje, ji turėjo besąlygiškai paklusti Sovietų Sąjungos karinei vadovybei. 1944 m. kovą, vadovaujama generolo Zygmunto Berlingo (1896–1980), ji pasirodė arenoje jau kaip Pirmoji lenkų armija ir dalyvavo Rytų fronto karo veiksmuose. Tuo metu britų kariuomenėje kovėsi apie 195 000, o sovietų – 78 000 lenkų. 1944–1945 m. šie skaičiai išaugo, atitinkamai iki 228 000 ir 400 000, pastarąjį padidino šauktiniai iš išvaduotos Lenkijos teritorijos. Visi šie vyrai buvo skatinami aukotis didžiam reikalui, tačiau to aukojimosi galutinis tikslas buvo gana dviprasmiškas. 1940 m. per vieną mūšį Britanijoje lenkų lakūnų sąskaitoje buvo apie 15 procentų priešo nuostolių – taip jie labai ženkliai prisidėjo gelbstint Didžiąją Britaniją. Tačiau atsakomojo gesto iš britų nebuvo sulaukta nei 1939–1940, nei 1944–1945 m. Lenkų daliniai ypač narsiai kovėsi ir patyrė daug nuostolių, deja, abejotinos vertės mūšiuose Ukrainos fronte prie Lenino 1943 m. spalį, Italijoje prie Monte Cassino

1944 m. gegužę ir prie Arnhemo 1944 m. rugsėjį. Paskutinę karo Europoje dieną – 1945 m. gegužės 9-ąją – Pirmoji lenkų tankų divizija stovėjo prie Wilhelmshaveno, Antrasis korpusas – Bolonijoje, Pirmasis tankų korpusas buvo prie Elbės Čekoslovakijoje. Vienintelį lenkų karinį junginį, kuris turėjo pakankamai daug autonomijos – partizanų Armiją krajovą – labai menkai teparėmė tiek Vakarų sąjungininkai, tiek SSRS. Didžiulės lenkų pastangos kare su Hitleriu nebuvo deramai atlygintos, turint galvoje tolesnį Lenkijos likimą.[8] (Žr. 20 skyrių.)

Per pastaruosius du šimtmečius lenkų kariai vieni patys iškovojo tik vieną pergalę. 1920 m. rugpjūtį įvykęs „Vyslos stebuklas" buvo tiek pat išimtinis Lenkijos naujųjų laikų istorijoje, kiek ir sovietų kariuomenės pergalingų žygių grandinėje. Kartą, tik tą vieną vienintelį kartą, lenkai savo rankomis pasiekė pergalę mūšyje su savo didžiosios kaimynės ginkluotosiomis pajėgomis. Kaip tai atsitiko, iki šiol svarstoma. Savaime suprantama, tai nebuvo kruopštaus planavimo ar sistemingo pasirengimo rezultatas. Pats Piłsudskis mūšį vadino „grumtynėmis", „peštynėmis", „*bagarre*", „absurdu". Jis kalbėjo apie „turimų pajėgų menkumą", „iracionalų silpnumą" ir „neregėtą riziką, prieštaraujančią visiems nusistovėjusiems kariavimo principams". Jo priešai minėjo generolo Weygando talentą, Tuchačevskio padarytą kvailystę, Stalino machinacijas, netgi Dievo apvaizdą ar dar kažin ką, tik ne Piłsudskio šaltakraujiškumą ir ryžtą. Išsamaus paaiškinimo niekas nežino; o jeigu ir toliau gyvuos dabartinė politinė cenzūra, Lenkijos visuomenė niekada nesužinos net esminių faktų.[9] (Žr. p. 435–440.)

Tokiomis aplinkybėmis Lenkijoje negalėjo būti puoselėjamos ilgalaikės karybos tradicijos. Nuolatiniai pralaimėjimai kaskart menkino vienos kartos sugebėjimus kitos akyse. Akimirkos viltį visuomet lydėjo kartus nusivylimas. Karininkų korpusas, kariuomenės pulkai ir karo mokyklos niekada neturėjo tiek sėkmės, kad garantuotų savo veiklos tęstinumą ir su pasitikėjimu galėtų perduoti savo pažiūras ir patirtį įpėdiniams. Atvirkščiai, labai sustiprėjo tikėjimas lenkų kareivio, kaip individo, asmeninėmis dorybė-

mis. Ištvermė ir drąsa patekus į bėdą, gebėjimas čia pat rasti išeitį, atsidavimas reikalui, savo saugumo nepaisymas – visa tai pelnė bendražygių susižavėjimą visose kariuomenėse, kuriose tik lenkams teko tarnauti. Šie būdo bruožai apdainuojami ir gausiame lenkų karo folklore:

Wojenko, Wojenko, cóżeś ty za pani że za tobą idą chłopcy malowani?	Karuže, karužėle, kas tu per panaitė, kad paskui tave sekioja Tiek gražių bernaičių?[10]

Tos savybės atsispindi ir dainose iš Batoro žygių į Maskoviją, ir linksmose ulonų mazurkose, o bene labiausiai – Piłsudskio legionų marše *My, pierwsza brygada (Mes, pirmoji brigada)*:

Legiony to żołnierska buta, Legiony to ofiarny stos; Legiony to żebracka nuta; Legiony to straceńców los;	Legionai – tai kareiviška didybė, Legionai – tai aukų liepsna; Legionai – elgetos tai dainos; Legionai – kalinio dalia;
My, pierwsza brygada, Strzelecka gromada, Na stos, Rzuciliśmy swój życia los, Na stos, na stos.[11]	Mes, pirmoji brigada, Šaulių būrys, Į liepsną, Metame savo gyvenimo burtą, Į liepsną, į liepsną.[11]

Neišvengiamai gimsta legendos. Naujaisiais laikais negalinčius karine šlove pasigirti lenkus tolydžio traukia pasakojimai iš senovės apie narsiuosius tautiečius. Henryko Sienkiewicziaus trilogija *Ogniem i mieczem (Ugnimi ir kalaviju), Potop (Tvanas) ir Pan Wołodyjowski* apie jaudinančius nuotykius per XVII a. 6-ojo dešimtmečio karus su švedais vis dar išlieka vienas iš iškiliausių pasaulio populiariosios literatūros kūrinių, o šiais istorinių filmų mados laikais pirmauja ir tarp populiariausių filmų. Lygiai kaip ir tikri istoriniai veikėjai – nuo Sobieskio iki Kosciuškos, Poniatowskio, Sowińskio ir majoro Hubalo, – ponas Volodijovskis tampa dar iškilesnis, nes savo žygdarbius atliko tuomet, kai tautą buvo užgriuvusi didžiulė neganda. Vadinasi, lenkų manymu, asmeninė dorybė įveikia bend-

rą nelaimę; lenkų kario šaunumas atperka lenkų kariuomenės nesėkmes; savigarba randasi iš pralaimėjimo.

Niekam iš Lenkijos karybos istorijos tyrinėtojų nepavyko taip tiksliai ar taip toliaregiškai pažvelgti į ateitį, kaip Jeanui Jacques'ui Rousseau. Rašydamas 1771 m., padalijimų išvakarėse, jis pranašavo, kad Lenkija niekada neturėsianti tokios kariuomenės, kuri prilygtų josios kaimynių kariuomenėms. „Jūs niekuomet neturėsite puolamosios jėgos, – rašė jis, – ir dar ilgai neturėsite ginamosios jėgos. Bet jūs jau turite [...] saugančiąją jėgą, kuri sergės jus nuo žlugimo, net ir vergijoje, sergės jūsų valdžią ir laisvę, suteikdama joms patį tikriausią prieglobstį – lenkų širdis."[12]

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

EMIGRACJA: Lenkų emigracija

Kartu su Airijos, Sicilijos, kai kurių Vokietijos regionų, Lenkijos išeivija sudarė neproporcingai didelę Europos emigrantų dalį. Bemaž trečdalis etninių lenkų gyvena užsienyje ir stebėtinai gausus jų būrys vienaip ar kitaip palaiko ryšius su savo kraštu. Per pastaruosius du šimtmečius jiems ne sykį teko labai svarbus, dabar jau ir tradiciniu tapęs vaidmuo valstybės ir tautos gyvenime.[1]

Išeiviją galima suskirstyti į dvi pagrindines grupes – politinę ir ekonominę. (Tie, kurie nepakliūva nė į vieną iš šių grupių, kaip antai užsieniečių mylimi sutuoktiniai, statistiškai sudaro labai menką dalį.)

Politinė emigracija prasidėjo XVIII a. 4-ajame dešimtmetyje ir tebesitęsia reguliariais pliūpsniais iki šiol. Stanisławas Leszczyńskis savojoje Lotaringijos kunigaikštystėje buvo pirmasis ir geriausiai žinomas pavyzdys iš nesuskaičiuojamos gausybės lenkų, kurie nusigręžus politinei sėkmei turėjo palikti Tėvynę. Šiek tiek vėliau, po pralaimėjimo 1772 m., į Paryžių pasitraukė nemažai Baro konfederatų, jau ir iki tol palaikiusių glaudžius ryšius su Prancūzija. Nuolatinių pralaimėjimų per 1795, 1831, 1846–1948, 1864, 1905 ir 1944 m. sukilimus genami, karta po kartos, patriotai maištininkai ieškojo prieglobsčio Vakaruose. XX a., atkūrus nepriklausomą Lenkijos valstybę, emigrantų srautas kartkartėmis siūbtelėdavo priešinga kryptimi. Tačiau po 1939–1940 m. sukrėtimų bei priverstinių deportacijų lenkų išeivija buvo skaičiuojama nebe tūkstančiais, o milijonais. Iš jų vos vienas kitas grįžo į Lenkijos Liaudies Respubliką; tačiau tie, kurių namai liko Sovietų Sąjungos aneksuotuose plotuose – Vil-

niuje ir Lvove, – nė vienas nesileido įkalbamas tenai grįžti. Pokariu tariamas politinis stabilumas reikalavo griežtai kontroliuoti laisvą gyventojų judėjimą. Tačiau 1956 ir ypač 1968 m. gana daug žmonių paliko Lenkiją dėl politinių priežasčių.

Akivaizdu, kad didžiąją politinių emigrantų dalį sudarė išsilavinę, principingi žmonės; tačiau iš viso lenkų egzodo niekas negalėjo susilyginti su 1831-ųjų karta – ir savo iškiliais sekėjais, ir ypatingais intelektiniais laimėjimais. Šiai *Wielka Emigracja* (Didžioji emigracija) priklausė kone visas Kongresinės karalystės politinis elitas, taip pat gausus ano meto talentingų menininkų būrys. Jų nuveikti darbai buvo nepalyginamai reikšmingesni už likusių namuose jų amžininkų. Nesvarbu kur – Paryžiaus mansardose ar Sibiro tyrlaukiuose, – jų jausmų stiprybė, neišsenkanti energija, palaikanti politinių organizacijų ir debatų gyvybingumą, jų stulbinamas literatūrinis ir mokslinis talentas nusipelno pagarbos ir susižavėjimo. Lygiai kaip ir kitiems panašaus likimo žmonėms, atsidūrusiems svetur, praradusiems namų ir šeimos šilumą ir išgyvenantiems vis didesnį nusivylimą, Didžiajai emigracijai teko išgerti savąją kartėlio taurę. Kiek jų širdį išliedavo, kartodami didžiausiojo iš visų politinių tremtinių žodžius apie *la crudelta* – „nuožmius vilkus, atėmusius man šiltąją avidę, kur snaudžiau aš, ėrytis dar tykus"*. Vis dėlto tris dešimtečius ir dar ilgiau, niūriausiomis dienomis tarp „Lapkričio" ir „Sausio", prieš Galicijai įgyjant tautinę autonomiją, jie vadovavo tautai, kad ir toli būdami. Per visą tą laikotarpį kunigaikštis Adamas Czartoryskis, „nekarūnuotas Lenkijos karalius", iš savo Lamberto viešbučio Paryžiuje kontroliavo svarbiausią į Lenkijos nepriklausomybės siekius sutelktos politikos kryptį. Asmeniniu autoritetu jis pranoko savo amžininkus tiek Lenkijoje, tiek užsienyje. Daugybės jo oponentų kurstomi vaidai ir ginčai palaikė pamatinių politinių klausimų aktualumą. Czartoryskio bičiuliai – literatai Mickevičius, Słowackis, Krasińskis, Norwidas – iš romantizmo sukūrė vienintelę ir reikšmingiausią naujosios lenkų literatūros mokyklą. Jų vardai ir iškilūs darbai ligi šių dienų įkvepia visus jų sekėjus.[2]

* Dantės *Rojus*, XXV giesmė 4–6, vertė A. Churginas.

Ekonominė emigracija turėjo šiek tiek siauresnes chronologines ribas. Prasidėjusi XIX a. 5-ajame dešimtmetyje, vėliau tame pat šimtmetyje išsiliejusi potvyniu, staiga sustojo 1939 m. Ji išsirutuliojo iš sezoninės migracijos, o kai kurias jos ypatybes išlaikė iki galo. Stambiųjų Prūsijos dvarų, vėliau Silezijos, Saksonijos ar Vestfalijos kasyklų bei fabrikų darbo jėgos poreikius tenkindami, nenutrūkstamu srautu čia plūdo valstiečiai iš rytų. Iš pradžių jie atvykdavo nuimti derliaus ar padirbėti pramonės įmonėse per žiemą, užbaigę metų darbus savo ūkiuose. Vėliau jų keliai nusitęsė iki Belgijos ir Prancūzijos, o nuo 7-ojo dešimtmečio – iki Šiaurės ir Pietų Amerikos; ten jie pasilikdavo ilgesniam laikui. Tačiau dažniausiai, lygiai kaip ir šių dienų Europos *Gastarbeitern*, jie palaikydavo ryšius su namuose likusiomis šeimomis, siųsdavo joms savo santaupas ir nekantriai laukdavo, kada aplinkybėms susiklosčius galės grįžti namo. Daugelis, išdirbę svetimuose kraštuose visą gyvenimą, namo grįždavo sulaukę senatvės. Net ir šiandien, praėjus keturiems dešimtmečiams nuo ekonominės emigracijos pabaigos, vis dar atsiranda lenkų, kurie grįžta į Liaudies Respubliką iš Amerikos ramiai išleisti savo amerikietiškų pensijų ir patenkinti paskutinį savo norą – atgulti amžino poilsio gimtojoje žemėje.[3]

XIX a. pabaigoje didėjantis kaimo gyventojų perteklius ir nebepakeliamas miesto skurdas vertė tūkstančius žmonių emigruoti į Ameriką be mažiausios vilties grįžti atgalios. Ten įsikūrę ir įsitvirtinę išeiviai rašydavo namo, pasakodami nebūtas istorijas apie savo sėkmę. Turime išlikusių daugybę įmantriausių pasakojimų:

Čia, Amerikoje, gali imti žemės tiek, kiek tau reikia. Gali daryti, ką tik nori. Niekas į tave nežiūri. Kviečių ir kitų javų derlius imamas dusyk per metus. Dirvos nereikia nei mėšlu tręšti, nei arti. Mėšlą degina arba suverčia į vandenį. Auksą kasa kaip bulves. Kiškiai čia didžiuliai ir nesibijo žmonių. Mėsos gali valgyti, kiek nori. Kiaulės, karvės ir arkliai veisiasi miškuose. O varlės didelės – sulig karvėmis. Jeigu tokią kelyje sutiksi, geriau apvažiuok, kad vežimo neapverstų. Vaisiai auga ant visų medžių ir bet kas gali juos skinti iki soties [...] Visa tai surašyta popieriuje ir užantspauduota. Vargonininkas perskaitė du kartus.[4]

Lenkakalbių valstiečių katalikų minioje, besigrūdančioje peronuose prie vakarų pusėn važiuojančių traukinių ar iš Hamburgo, Gdansko bei Rygos išplaukiančių laivų deniuose, maišydavosi ir lenkų žemėse gyvenusių vokiečių, žydų, ukrainiečių. Specialios tuo užsiimančios agentūros siuntė savo klientus į naują gyvenimą už horizonto. Neretai pasitaikydavo, kad kelių gretimų kaimų valstiečiai sudarydavo grupes ir atsidavę kokio kunigo globai išvykdavo *en masse*. Antai 1854 m. viena pirmųjų lenkų grupių, išvykusių iš Silezijos, Teksase įkūrė pirmą lenkišką parapiją. Paskatinti vokiečių kolonistų iš tos pačios Prūsijos provincijos, kurie jau kūrėsi derlingose pietų Teksaso lygumose, pavyzdžio, šimtas penkiasdešimt emigrantų susirinko Opolėje, vadovaujami pranciškonų vienuolio kunigo Leopoldo Moczygębos (1825–1891), Bremerhavene sėdo į laivą ir išplaukė į Naująjį Orleaną. Jie vežėsi vieną kitą asmeninį daiktą, keletą žemės ūkio padargų ir aukštą medinį kryžių, kurį ketino pastatyti naujojoje tėvynėje. Kitų metų pavasarį Panna Marijoje, esančioje dabartinėje Karneso apygardoje, maždaug 50 mylių nuo San Antonio, tėvas Moczygęba parapijos knygoje įrašė pirmuosius žodžius:

„Pauline Bronder, AD MDCCCLV, die nona Februarii, nata et a me infrascripto eadem die baptizata est filla legitima Simonis Bronder et Juliae Pilarczyk, conjugorum Catholicorum, cui nomen Paulina impositum est. Matrina Julia Kyrish. Ita testor, Fr. L.B.M. Moczygęba."*[5]

Naujagimė Paulina, gimusi iš Simono ir Julijos Bronderių santuokos, Julijos Kyrish krikšto dukra, jau galėjo tikėtis tokio gyvenimo, kokio jos protėviai nė neįsivaizdavo.

Išeiviai, palikę savo kraštą dėl ekonominių priežasčių, aiškiai skyrėsi nuo politinių emigrantų. Jie buvo neturtingi, daugiausia beraščiai, beveik vieni valstiečiai, smulkūs amatininkai ar kalnakasiai. Jie apsisprendę paliko namus Lenkijoje, savo valia atsuko nugaras tėvynei, kuri jiems tegalėjo pasiūlyti tik skurdą ir priespaudą. Vargu ar

* „1855 Kristaus metų vasario 9 dieną Simonui Bronderiui ir Julijai Pilarczyk, katalikams vyrui ir žmonai, gimė teisėta duktė ir tą pačią dieną aš, žemiau pasirašęs, ją pakrikštijau suteikdamas Paulinos vardą. Krikšto motina Julija Kyrish. Tai paliudiju, brolis L.B.M. Moczygęba."

jie ką nors nutuokė apie lenkų kultūrines ir politines tradicijas. Daugelio pėda nebuvo palietusi Varšuvos ar Krokuvos grindinio, tad, savaime suprantama, jiems neteko pasinaudoti tuo, ką čia galėjo rasti. Tiesiai iš savo lenkiško kaimo jie atsidūrė Esseno fabrike ar Kanzaso fermoje. Mirdami jie mažai ką iš savo lenkiško paveldo galėjo palikti vaikams – nebent prisiminimus apie gimtąjį kaimą, savo krašto tarmę, religiją, vieną kitą liaudies dainą ar šokį, susiglamžiusį tautinio stiliaus vestuvinį apdarą ir spintoj užsigulėjusią naivią skulptūrėlę su užrašu „Kalwaria Zebrzydowska" arba „Jasna Góra".

Statistinė informacija apie lenkų išeiviją nėra lengvai prieinama. Oficialiuose XIX a. įrašuose paprastai minima emigranto pilietybė, o ne tautybė. Net ir labai norėdamas, istorikas dažnai nepajėgia atskirti Prūsijos lenkų nuo Prūsijos vokiečių, Galicijos lenkų nuo Galicijos ukrainiečių ar Rusijos lenkų nuo Rusijos žydų. Tačiau apytikriais 1939 m. duomenimis, apie 195 000 lenkų visam laikui buvo apsigyvenę Brazilijoje, apie 450 000 – Prancūzijoje, apie 250 000 – Kanadoje, apie 1,5 milijono – JAV ir apie 2 milijonai – Vokietijoje. Atsižvelgiant į pastarojo šimtmečio natūralų gyventojų prieaugį ir vis atsinaujinantį politinių pabėgėlių srautą, visai tikėtina, kad užsienyje gyvena nuo 9 iki 10 milijonų lenkų kilmės žmonių. Tačiau tai dar ne visas skaičius. Dar yra pusantro milijono lenkų, gyvenančių SSRS, dalis savo noru, dalis verčiami aplinkybių. Taip pat nereikėtų užmiršti, kad labai daug žydų, ukrainiečių, lietuvių ir vokiečių išeivių, kurie emigravę išsižadėjo savo lenkiškos tapatybės, vis dėlto buvo kilę iš lenkų žemių ir buvo mokęsi lenkiškose mokyklose arba keliaudavo su lenkiškais pasais. Sunku nustatyti tikslų jų skaičių, tačiau visame pasaulyje gyvenančių „lenkų kilmės" emigrantų skaičius plačiausiąja prasme tikrai turėtų artėti prie 15 milijonų.

Mūsų laikais pirmenybė atitenka Amerikos „Polonijai". Apie pusseptinto milijono Amerikos lenkų sudaro ne tik didžiausią lenkų bendruomenę užsienyje, bet ir vieną didžiausių etninių mažumų bendruomenių Jungtinėse Valstijose. Pionierių vardų galima rasti jau pačiuose pirmuosiuose Amerikos kolonizacijos istorijos puslapiuose; tarp jų, beje, yra ir vienas abejotinas kandidatas į abejotiną

garbę už tai, kad neva anksčiau už Kolumbą atradęs Naująjį Pasaulį. Pasak šaltinių, kurie anaiptol nėra visuotinai pripažįstami, vienas toks Janas iš Kolno (Jan z Kolna), kitaip „Scolnus", tarnavęs burlaivio kapitonu Danijoje, pasiekė Labradoro krantą 1476 m. Panašesnė į teisybę yra informacija apie tai, kad 1608 m. spalį emigrantų laivas *Mary and Margaret*, greta kitų keleivių, į Jamestowną Virdžinijoje atplukdė ir pirmuosius lenkus. Pirklys Michałas Łowickis, stiklo pūtėjas Zbigniewas Stefańskis iš Włocławeko, muilo virėjas Janas Mała iš Krokuvos, vandens malūnų statytojas Stanisławas Sadowskis iš Radomo ir laivų dailidė Janas Bogdanas iš Kolomyjos tikriausiai buvo užverbuoti *Virginia Company* agentų Gdanske į specialistų komandą, kurią buvo užsakęs atvežti gubernatorius Johnas Smithas stiprinti besiklostančios kolonijos ekonomikos. Po dešimtmečio lenkų amatininkai iš Jamestowno – bent taip anuomet buvo šnekama – pirmieji visame žemyne pradėjo pramonės darbininkų streiką, o žaisdami savo *palant* išrado beisbolą. 1659 m. Naujojo Amsterdamo miesto mokyklai vadovavo kažkoks dr. Curtius iš Lenkijos, o 1622 m. į Naujojo Pasaulio žemę nuo *De Vos* denio nužengė Al(lbrechtas) ar Al(eksandras), ar Al(binas) Zaborowskis (m. 1711), bajoras arijonas, pabėgėlis iš Prūsijos karalystės. Jo vyresnįjį sūnų Jakubą dar vaiką pagrobė irokėzai, ir nuo tada šis gyvenęs su indėnais. Keturi jaunesnieji sūnūs davė pradžią „Zabriskių" giminei. XVIII a. vidurio vakaruose kailių pirklys Antonis Sądowskis iš Filadelfijos atrado Ohajo slėnį. Jo sūnūs, Jacobas ir Josephas „Sanduskiai" ypač aktyviai reiškėsi ekspedicijose, kurios įkūrė Cincinnačio (Ohajas) ir Harrodsburgho (Kentukis) gyvenvietes. Lenkų dalyvauta visuose svarbiausiuose istoriniuose Amerikos įvykiuose. Nepriklausomybės kare, greta Tado Kosciuškos ir Kazimierzo Pułaskio, kurių žygdarbiai žinomi kiekvienam mokinukui, kariavo ir kiti lenkai, pavyzdžiui, lojalistų gretose kovėsi jūrų kartografas Karolis Blaszkowiczius, o už revoliuciją kovojo Naujosios Anglijos kaperio kapitonas Feliksas Miklaszewiczius. Vakarų pasienyje darbavosi lenkas Henris Lyonsas Brolarskis iš St. Louiso, XIX a. 3–4-ajame dešimtmetyje buvęs vienas žinomiau-

sių verslininkų sausumos keliuose, vedančiuose į Kaliforniją ir Oregoną. Vakarų pakrantėje lenkų pasitaikė ir tarp rusų, atvykusių iš Sibiro, kurie tapo Aliaskos pionieriais ir 1811 m. pastatė Fort Rosso tvirtovę San Francisko įlankoje. 1848 m. JAV kariuomenės medicinos korpuso chirurgas dr. Paulius Wierzbickis, gimęs Černiavkoje, Volynėje, parašė knygą, kuri nustebino visą kontinentą. Jo *California as it is, or as it may be, or a Guide to the Gold Region (Kalifornija tokia, kokia yra, arba tokia, kokia galėtų būti, arba vadovas po Aukso regioną)* buvo pirmoji knyga, išleista į vakarus nuo Uolinių kalnų – ji tapo tikru vadovu tūkstančiams gražiausias viltis puoselėjančių aukso ieškotojų, apimtų keturiasdešimt devintųjų aukso karštligės. Per Pilietinį karą vieni lenkai, pavyzdžiui, generolas Kacperis Tochmanas iš Virdžinijos, Lapkričio sukilimo veteranas ir pagarsėjęs rasistas, tarnavo konfederatų štabe; kiti, kaip antai generolas Włodzimierzas Krzyżanowskis (1824–1887), poznaniškis, tarnavo sąjungininkams. Keisčiausia, kad ir Tochmano lenkų brigadą, ir Krzyżanowskio lenkų legioną, kuris pasižymėjo antrajame mūšyje prie Bull Runo ir prie Gettysburgo, daugiausia sudarė vokiečiai. Šie pirmieji Amerikos istorijoje lenkiški vardai, suprantama, buvo atsitiktiniai, o tarp jų pasitaikė ir tokių, kurių lenkiškumas ne tik kėlė abejonių, bet atrodė aiškiausia klastotė. Štai Tochmano žmona, pati save vadinusi Apolonia Jagiełło, pasirodė besanti ponia Eisenfeld iš Vienos. Atsirado ir keletas apsišaukėlių Lenkijos karališkosios šeimos narių, tarp jų Janas Sobieskis (1842–1927), buvęs aukštas karininkas tiek sąjungininkų, tiek meksikiečių kariuomenėse. Kokių ryšių su Lenkija turėjo Lorenzas Sobieskis jaunesnysis, kurio vardas įrašytas Salt Lake City'je tarp 143 mormonų kolonijos įkūrėjų, sunku pasakyti. [6]

Didysis lenkų antplūdis į Jungtines Valstijas prasidėjo po Pilietinio karo. Tada jie jau traukė miniomis ir plūdo tol, kol neliko nė vienos valstijos, kur jų nebūtų. Lenkų atvykimas sutapo su pramoninių miestų augimu vidurio vakaruose ir šiaurės rytuose, ir kaip tik čia – Milwaukee'je, Čikagoje, Detroite, Klivlende, Buffale, Pittsburghe, Filadelfijoje, Baltimorėje, – iki šiol yra didžiausi lenkų telkiniai. Kita dalis patraukė tiesiai į Naujosios Anglijos žemes ar atvi-

ras prerijas. Klestinčių lenkų žemdirbių bendruomenių gana gausu Konektikute, Pensilvanijoje ir Masačusetse, taip pat Mičigane, Minesotoje, Viskonsine ir Ilinojuje. Vietovardžiai Warsaw (Alabamoje), Kosciuszko (Misisipėje) ir Pulaski (Tenesyje), kaip ir dar šimtai mažų miestelių vardų, byloja apie jų įkūrėjų kilmę. Statistiniai duomenys dažnusyk būna prieštaringi. Tačiau JAV Imigracijos ir natūralizacijos tarnybos duomenys leistų daryti išvadą, kad imigrantų, kuriuos galima laikyti lenkais pagal kurį nors iš parametrų „rasė", „tauta" ar „gimimo vieta", iš viso susidarytų nuo 1 486 490 (mažų mažiausiai) iki 1 823 540 (daugiausia). (Žr. lentelę p. 316.)

Nepaisant žmonių gausumo, Amerikos lenkų įtaka šalies gyvenimui nėra labai reikšminga. Pavieniais asmeninės sėkmės pavyzdžiais, tokiais kaip senatoriaus Edmundo Muskie, Filadelfijos arkivyskupo Johno Królio, profesoriaus Zbigniewo Brzezińskio, neįmanoma užtušuoti fakto, kad Amerikos lenkai, kaip bendruomenė, kol kas neturi didelio autoriteto visuomenėje. Kaip organizuota grupė, jie negali varžytis, tarkim, su trijų milijonų Amerikos žydų įtaka.

Jų balsai ar lobistinė veikla Kongrese niekada nėra palenkusi JAV užsienio politikos Lenkijos interesų naudai. Užtat per abu pasaulinius karus jų įnašas į JAV karines pajėgas buvo neproporcingai didelis. Iš kariuomenėje tarnavusių vos 4 procentų visų gyventojų, 1917–1918 m. lenkai sudarė 12 procentų visų žuvusių amerikiečių, o 1941–1945 m. – 17 procentų visų Amerikos kareivių. Visuomenės gyvenime lenkų švietimo ar visuomeninės organizacijos yra mažiau veiksmingos už ukrainiečių, su kuriais jie dažnai lyginami. Politiniame gyvenime jų problemos mažiau pastebimos nei juodaodžių, Amerikos meksikiečių ar Amerikos indėnų. Nedraugiškame Amerikos etninių džiunglių pasaulyje labai prigijo „kvailio ir tamsuolio lenko" stereotipas, jis davė pagrindą nesuskaičiuojamai daugybei užgaulių (lenkams) „lenkiškų anekdotų". Kaip visa tai skiriasi nuo populiaraus „kilniojo lenkų pono" stereotipo, tebegyvo kur ne kur Europoje! Aišku, viskam yra priežasčių. Nutiko panašiai kaip airiams ir siciliečiams. Su didžiąja lenkų išeivių, ypač iš Galicijos, banga amžiaus pradžioje į Ameriką atsikraustė nepropor-

JAV IMIGRANTAI

a) nurodę Lenkiją kaip „gimimo vietą ar šalį"

1820–1885	33 489
1885–1898	131 694
1933–1946	46 473
1947–1972	466 001
	Iš viso 677 657

b) laikomi lenkais pagal „rasę ar tautybę"

1899–1907	675 038
1908–1919	677 620
1920–1932	90 815
	Iš viso 1 443 473

IŠ VISO: lenkų imigrantų 2 121 130

Emigrantai, po kurio laiko išvykę iš JAV

1908–1932	294 824
1947–1972	2 766
	Iš viso 297 590

IŠ VISO: nuolatinių lenkų imigrantų 1 823 540 [7]

---

cingai didelė dalis „apgailėtinų atliekų" iš Europos „perpildytos pakrantės" – žmonių, kuriuos tiek buvo prispaudęs skurdas ir badas, kad į Ameriką jie veržėsi vien savisaugos instinkto genami. Jie sutikdavo dirbti labiausiai žeminančius darbus, atlaikydavo bemaž nepakeliamą fizinį krūvį, leidosi labiausiai išnaudojami, grumdydavosi ir poruodavosi purviniausiose lindynėse. Jie buvo didžiosios Amerikos geležinkelio eros spartuoliai ir šiaurės miestų pramonės juodadarbiai. Viename Kanados vadovėlyje apie tai rašoma: „Šioje šalyje lenkai ir pirmosios instancijos teismai, regis, yra neišskiriamai susiję. Sunku įsivaizduoti, kad tos tautybės žmogus galėtų dar kam nors priklausyti, išskyrus abejotinos reputacijos nepageidautinų piliečių klasę".[8] Net Woodrowas Wilsonas susilaukė griežtos kritikos, kai profesoriaudamas Princetone apie lenkus kalbėdavo kaip apie „žemesnius" žmones.[9] Šiandien, atrodo, padėtis keičiasi. Nepaprastai mobilioje JAV visuomenėje sparčiai nyksta se-

nieji etniniai getai. Viena iš hipotezių, kodėl taip ilgai išsilaikė nepalankus lenkų įvaizdis, būtų tokia – sėkmingai susiklosčiusio likimo mažumos ima jausti apmaudą, kai pradeda sektis buvusiems nelaimėliams. Tie nelaimėliai, ko gero, dar sulauks savo dienos.[10]

Tačiau ir tokiomis aplinkybėmis Amerikos lenkų bendruomenė yra smarkiai susiskaldžiusi. „Senieji lenkai", palikę tėvynę dėl ekonominių priežasčių, nelengvai randa kalbą su vėlesnių laikų politiniais emigrantais – „naujaisiais lenkais". Tarp pastarųjų vėlgi stūkso įtarumo siena, skirianti prieškario kartos profesionalius kovotojus antikomunistus ir vėlesnius pabėgėlius iš Liaudies Lenkijos. 1939-ųjų karta, iš kurios prigimtinę teisę atėmė komunistų pergalė, neturi nieko bendra su 1968-ųjų karta, kuri dažniausiai savo valia tarnavo Stalino režimui. Tarp savęs rungtyniauja daugybė visokių organizacijų. Romos katalikų bendruomenė, kurią sudaro tūkstančiai lenkiškų parapijų, yra bene pagrindinė jėga, palaikanti Lenkų Romos katalikų sąjungą. Lenkiška šventųjų Kirilo ir Metodijaus seminarija ir jai priklausantis Lenkų studijų centras Orchard Lake'e (Mičigane) buvo įkurti dar 1885 m. Vėliau prie lenkų bažnyčios ir bendruomenės centro Doylestowne (Pensilvanijoje) iškilo „amerikietiškoji Čenstakava". Tačiau tarp JAV katalikų hierarchų dominavo airių ir vokiečių kunigai, be to, amerikonizacijos tikslais parapijos buvo pertvarkytos nebe tautiniu, o teritoriniu principu – visa tai skatino nuolatinius nesutarimus, ir jie galiausiai baigėsi, kad ir smulkiu, bet vis dėlto skilimu. Atskilusi nedidelė Lenkų tautinė bažnyčia, įkurta 1875 m., stengiasi išlaikyti grynai tautinį savo parapijų savitumą, liturgiją lenkų kalba. Iš pasaulietinių organizacijų 1880 m. Filadelfijoje buvo įkurta Lenkų tautinė sąjunga, kuri Cambridge Springse (Pensilvanijoje) atidarė mokyklą *Alliance College*. Čikagoje veikia Lenkų katalikų draugija ir muziejus. Niujorke 1925 m. buvo įsteigtas Kosciuškos fondas, skirtas remti lenkų kultūrinę veiklą, jis suvaidino svarbiausią vaidmenį palaikant ryšius su Lenkija. Kartkartėmis už neutralią politinę laikyseną fondą įnirtingai užsipuldavo karingai nusiteikusios organizacijos, kaip antai Lenkų kilmės amerikiečių tautinis komitetas (KNAPP), kuris po Antrojo pasaulinio karo labai ryžtingai siekė nuteikti Polo-

nijos kongresą *(Polonia Congress)* prieš bet kokių ryšių su komunistiniu režimu palaikymą. Amerikos lenkų meno ir mokslo institutas veikia kaip akademinės ir profesinės veiklos forumas, leidžiantis periodinį žurnalą *The Polish Review*. Amerikos Józefo Piłsudskio institutas, kuriam vadovauja direktorius veteranas Wacławas Jędrzejewiczius, yra sukaupęs labai vertingą biblioteką ir istorijos archyvą.

Palyginti su Jungtinėmis Valstijomis, Kanados lenkų, dalyvaujančių politinėje veikloje, yra santykiškai daugiau. Pokariu tokie iškilūs politiniai veikėjai kaip generolas Sosnkowskis, ambasadorius Romeris ar konsulas Brzezińskis pavertė Monrealį tikru emigrantų politinės veiklos centru. Kvebeke lenkai priversti spręsti daugiakultūrinę problemą, kitaip tariant, turi pasirinkti, į kurią bendruomenę asimiliuotis – frankofoninę ar anglofoninę. Stiprios bendruomenės klesti Ontarijuje, Manitoboje, Britų Kolumbijoje.[11]

Brazilijos lenkai susitelkę Paranos, Santa Catarinos ir Rio Grande do Sul provincijose. Per abu pasaulinius karus jie siuntė savanorių būrius į Europą kautis drauge su lenkų kariuomene.[12]

Europoje „senieji lenkai" daugiausia yra susibūrę Prancūzijoje, Belgijoje ir Vokietijoje, ypač kalnakasybos rajonuose – Pas-de-Calais, Le Norde, Liège'e ir Ruhre.[13] Jie daug kuo panašūs į savo tėvynainius Amerikoje, tautinį tapatumą stengiasi išlaikyti katalikiškose parapijose ir per kultūrines draugijas. Politinius sambūrius, priešingai, nuo seno traukė Paryžius, Roma ar Šveicarija. Lenkų biblioteka *(Bibliothèque Polonaise)* priešais Dievo Motinos katedrą, Lenkų istorijos institutas *(Instituto Storico Polacco)* prie Piazza Roma ar Tautinis lenkų muziejus Rapperswillyje prie Ciuricho ežero byloja apie kadaise reikšmingą lenkų veiklą. Tačiau mūsų laikais lenkų emigrantų politinės veiklos centras visam laikui persikėlė į Londoną.

Didžiosios Britanijos lenkai nuo savo tautiečių anapus Atlanto skiriasi keliais svarbiais aspektais. Nors išeivių bendruomenės užuomazgų čia galima aptikti jau XIX a. pradžioje, iki pat Antrojo pasaulinio karo jų būta nedaug. Kad ir kentusius ekonominių sunkumų nedalią, juos bemaž visus reikėtų laikyti politiniais emigrantais. Didžioji dauguma iš tėvynės pasitraukė su lenkų karinėmis pajėgomis,

emigracine vyriausybe, kaip karo pabėgėliai ir pokariniai dipukai (DP). Jie visa širdimi tikėjo, jog grįš namo, vos tik pasibaigs karas. Tai buvo nepalenkiami antikomunistai, dažniausiai vienaip ar kitaip susiję su kariuomene, dauguma iš rytinių provincijų. Jie negrįžo: vieni atsisakė pripažinti sovietų valdžią Lenkijoje, kiti prarado namus, nes jų gimtinės liko prie SSRS prijungtose teritorijose. Sudužus viltims dėl Lenkijos nepriklausomybės, jie gyveno karčiai nusivylę ir visai netroško įleisti šaknis ten, kur buvo ne savo noru ištremti, todėl užsidarė savajame dvasiniame gete ir beveik atsiribojo nuo britų visuomenės. Praėjus kone keturiems dešimtmečiams nuo karo pabaigos, jų ten buvo apie 150 000, nepaisant gausios reemigracijos į Kanadą ir Australiją. Jie yra patys tikrieji praeito šimtmečio, Didžiosios emigracijos įpėdiniai. Įtakingi prieškario ir karo metų politikai – generolas Andersas, prezidentas Augustas Zaleskis, Edwardas Raczyńskis, Marianas Kukielis, Adamas Ciołkoszas, Jędrzejus Giertychas – visi apsigyveno Londone, kuris iki šiol yra jų leidybos ir politikavimo senuoju stiliumi centras. Lenkijos emigracinė vyriausybė, teisėta Antrosios Respublikos tęsėja, nors ir nepripažinta, nenutraukia savo veiklos. Kas dvi savaites Prezidentas sukviečia Ministrų tarybą *(Rada Ministrów)* į Pilį *(Zamek)*, esančią Eaton Place 43. Tačiau aktyviausia organizacija yra jungtinė Lenkų karių draugija, kuri 1954 m. atsiskyrė nuo „legalistų". Svarbias paslaugas bendruomenei teikia Sikorskio muziejus, Lenkų biblioteka, Lenkų kultūros ir visuomenės centras, Lenkų mokslinio tyrimo centras, Pogrindžio veiklos tyrimo centras ir kitos institucijos. *Dziennik Polski (Lenkų dienraštis)* ir dvisavaitinis literatūros leidinys *Wiadomości (Žinios)* papildo svarbiausią išeivijos žurnalą *Kultura*, leidžiamą Paryžiuje. Nors gerokai sumažėjęs, tebeveikia ir Užsienio lenkų universitetas, o Šv. Andrzejaus Bobolos bažnyčia yra tapusi svarbiausiu katalikų gyvenimo centru. Didelių lenkų bendruomenių esama ir kituose Jungtinės Karalystės miestuose – Glasgowe, Manchesteryje, Bradforde ir Coventryje. Veikia dvi lenkų internatinės mokyklos: berniukų – Fawley Courte (Oksfordšyre) ir mergaičių Pitsforde (Leicesteršyre). Visuose svarbesniuose centruose yra lenkiška parapija, lenkų klubas ir lenkų šeštadieninė mokykla.

Padėtis pamažu kinta senąją kartą keičiant Britanijoje gimusiai kartai. Ir vis dėlto, jei prieškario Varšuvos, Vilniaus ar Lvovo dvasia apskritai dar yra kur išlikusi, tai ją pajusime *Ognisko Polskie (Lenkų židinys)* kambariuose Kensingtone.[14]

SSRS lenkus galima suskirstyti į dvi aiškias grupes. Pirmoji – nuo neatmenamų laikų Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje gyvenusių lenkų ir sulenkėjusių kitataučių palikuonys. Antroji – politiniai tremtiniai. Abiem atvejais gali pasirodyti keista, kad žmonės, kurių namai dėl valstybės sienos pasikeitimo atsidūrė už Lenkijos ribų, arba kurių proseneliai, surakinti grandinėmis, buvo vežami į Sibirą, vadinami „emigrantais". Deja, galutinis rezultatas yra bemaž toks pat. Šiap ar taip, jie buvo fiziškai atskirti nuo pagrindinės lenkų bendruomenės, kuriai jų protėviai kadaise priklausė. Jiems tenka patirti daugelį tų pačių sunkumų, su kuriais susiduria jų tautiečiai, išvykę į Vakarus savo valia. Politinių tremtinių istorija kur kas ilgesnė. Kiekviena lenkų karta, nudanginta į tundros ar stepių gilybę 1832, 1864, 1906, 1940 ar 1945 m., pasakojo apie sutiktus ankstesnės kartos lenkus, ištiktus to paties likimo. Kiekvienoje tradicinėje tremties vietoje naujai atvykusius pasitikdavo buvę sukilėliai; kai kurie jau nebemokėdavo kalbėti lenkiškai, bet visi beprotiškai didžiavosi savo lenkiška kilme. Kartkartėmis kildavo šiurpių, nerimą keliančių bruzdėjimų, į kuriuos įsitraukdavo šimtai žmonių, pavyzdžiui, 1866 m. didysis Baikalo maištas arba vėlesni 1942–1943 m. įvykiai, kai Rusijoje esančiai lenkų kariuomenei pavyko evakuotis kartu su daugeliu ją aptarnaujančių žmonių. Gyventojų persikraustymas 1945–1947 m. ar 1956 m. amnestija buvo tos dvi retos progos, kada ne vienas tūkstantis lenkų galėjo palikti SSRS. Tačiau daugelis nepanoro arba negalėjo išvykti. Šeimoms, ne pirmą šimtmetį gyvenančioms Rusijoje, galimybė „grįžti" Lenkijon ne visuomet atrodė patraukli. Kiti net ir neturėjo pasirinkimo. Šimtų tūkstančių civilių Lenkijos gyventojų, deportuotų 1939–1940 m., ir dešimčių tūkstančių Armijos krajovos karių, paimtų nelaisvėn 1944–1946 m., likimas dar ir šiandien nėra tiksliai žinomas.[15] (Žr. p. 489–494, 521–522.)

Apie lenkų išeiviją Izraelyje verta pakalbėti atskirai. Didesnė dalis

Europos žydų, likusių gyvų po Antrojo pasaulinio karo ir pabėgusių į Palestiną, kadaise Lenkijoje dalijosi bendru likimu su lenkais. Tikriausiai suprantamas dabartinės kartos nusistatymas nutraukti visus ryšius su kraštu, kuriame, kad ir kaip nenorėtume to pripažinti, buvo vykdomas holokaustas. Tačiau ne visi taip lengvai gali pamiršti praeitį. Tel Avivo „Teisuolių alėjoje" lenkiškų vardų yra daugiau negu kurios kitos tautos. O Jeruzalė – vienas iš nedaugelio pasaulio miestų, kur atvykėlis, gerai mokėdamas lenkiškai, gali nebijoti pasiklysiąs.[16]

Neatskiriamas tremties gyvenimo bruožas – ardomasis politinis susiskaldymas; nuo pat pradžių tai buvo būdinga ir lenkų emigracijai. Politiniai emigrantai paprastai pasidalydavo į konservatyvius „baltuosius" ir radikalius „raudonuosius". Napoleono laikų Prancūzijoje Wybickio konservatyviajai *Agencja* netrūko priešininkų Dembowskio radikaliojoje *Deputacja* ir Lenkų respublikonų draugijoje. Czartoryskio Lamberto viešbučiui simpatizavo įvairios demokratinės opozicinės grupuotės – nuo Lelewelio Lenkijos demokratinės draugijos (TDP, 1832–1862) su savo *Centralizacja* (Centrinis koordinavimo komitetas) iki labiau į socialines problemas orientuotos „Lenkijos liaudies" (*Lud Poski*, 1835–1846), veikusios Londone, ir „Jaunosios Lenkijos" Berne. Tuo metu kairiųjų šauklio mantiją iš Lelewelio pamažu perėmė Stanisławas Worcellis (1799–1857). Masonas, karbonaras, buvęs Sukilimo seimo deputatas, Gerceno ir Mazzinio draugas, Worcellis daug padarė, kad Lenkijos vardas neišnyktų iš pažangiausių to meto Europos organizacijų darbotvarkių, taip pat kad sutvirtėtų lenkų socialistai. Ilgainiui, nuosaikiajai politikai patiriant nesėkmę po nesėkmės ir vis labiau keliant galvą socializmui ir terorizmui, praraja tarp „baltųjų" ir „raudonųjų" dar labiau pagilėjo. Anglijoje, kur telkėsi labiau į kraštutinumus pasidavę ano meto elementai, Revoliucinė sąjunga (*Gromada Rewolucyjna*, 1856–1861) palaikė ryšius su tarptautiniais utopinio komunizmo šalininkais. Jos idėjų tęsėjas „Lenkijos Respublikos židinys" (*Ognisko Republikańskie Polskie*, 1867–1870) turėjo panslavistinį atspalvį, o Lenkijos liaudies sąjunga (*Związek Ludu Polskiego*, 1872–1877) buvo tiesiogiai susijusi su Marxo Pirmuoju internacionalu. Užsienio

lenkų socialistų sąjunga buvo PPS pirmtakė. Šių grupių skleidžiamos idėjos pelnė kur kas didesnę pagarbą, negu leistų įtarti skurdžios jų narių gretos; jos užima deramą vietą Lenkijos politinės minties istorijoje. Per Pirmąjį pasaulinį karą Dmowskio Lenkijos tautiniam komitetui iššūkį metė pilsudskininkų „aktyvistų" organizacijos. Per Antrąjį pasaulinį karą Londone veikiančią emigracinę vyriausybę puolė, o vėliau nustūmė Sovietų Sąjungos finansuojamos organizacijos, kurios telkėsi Maskvoje.

Retai kada pavykdavo ilgėliau išlaikyti susipriešinusių grupių darną. Nuo 1837 m. iki 1846-ųjų, Krokuvos revoliucijos numalšinimo, Lelewelis bendradarbiavo su Lamberto viešbučiu kurdami Lenkų emigracijos susivienijimą *(Zjednoczenie Emigracji Polskiej).* Nuo 1866 iki 1871 m. atsigavęs ZEP tęsė savo veiklą, kol žlugo Paryžiaus Komuna, kurią rėmė jo lyderiai. Nuo tada bendros veiklos požymių labai sumažėjo. Nei Dmowskio šalininkų „tautinė stovykla", nei Piłsudskio „nepriklausomybės stovykla" nesidavė įkalbamos imtis bendro reikalo, nes kiekviena puoselėjo savo viltis viešpatauti Lenkijos politikoje. Per Pirmąjį pasaulinį karą Dmowskio Lenkijos tautinis komitetas kovėsi Antantės, o Piłsudskio legionai – Centrinių valstybių pusėje. Per Antrąjį pasaulinį karą oficialiąją emigracinę vyriausybę be paliovos ir sąmoningai diskreditavo Maskvoje veikiančios neoficialios lenkų komunistų organizacijos. Vieninteliai politiniai kompromisai, kuriuos kada nors pavyko pasiekti dviem besivaržančioms grupuotėms – Sikorskio sutartis su SSRS 1941 m. ir Mikołajczyko dalyvavimas TRJN (Tautos vienybės laikinoji vyriausybė) 1945 m., – netrukus paaiškėjo besą visiškai bevaisiai. Pokariu lenkų politinius emigrantus išvis mažai kas jungė, išskyrus bendrą neapykantą komunistų režimui, kuris, jų nuomone, yra neteisėtai uzurpatoriškas. Politinių emigrantų aplinkoje senieji ginčai tarp tautinių demokratų ir pilsudskininkų, tarp sanacijos režimo šalininkų ir priešininkų vis dar neblėsta, nors jau keturiasdešimt metų, kai jie nebeturi jokios reikšmės.

Ne ką mažesnis už politinį etninis ir religinis susiskaldymas. Ypač liūdina tai, kad etninės ir religinės grupės išeivijoje praranda suta-

rimo jausmą su tomis bendruomenėmis, su kuriomis buvo glaudžiai susijusios gimtinėje. Lenkijos žydai užsienyje ieško savo tikėjimo žmonių ir retai kada palaiko ryšius su lenkų organizacijomis. Lenkai katalikai kuriasi katalikiškose parapijose ir bemaž neieško ryšių su žydų organizacijomis. Ukrainiečiai, vokiečiai, lietuviai, čekai – visi eina savais keliais. Žmonės, andai buvę kaimynai ir draugai Vidurio Europoje, tapo vieni kitiems svetimi Londone ir Niujorke. Iš čia kyla daugybė prietarų ir tiek daug benaudės trinties. Suprantama, tiems, kurie vis dar didžiuojasi savo protėvių šalimi, skaudu matyti kitus – išsižadėjusius savųjų šaknų arba, nors ir pripažįstančius, jog yra „iš Lenkijos" ar laikančius lenkų kalbą gimtąja, vis vien pasipūtėliškai neigiančius, kad yra lenkai.

Socialinis susiskaldymas taip pat niekur nedingo. Teisybė, kartais bendra nelaimė padeda sumažinti prarają tarp skirtingos socialinės kilmės emigrantų. Tačiau į paviršių išplaukė nedidelis kosmopolitiškas uždaras ratas turtingų ir tarp savęs besituokiančių aristokratų klanų – jie išmėgino laimę turtus investuodami į nuosavybę ar atsidarydami sąskaitas Šveicarijos banke ir pilni pasitikėjimo sugebėjo įsilieti į viešąjį, komercinį bei intelektinį visų Europos sostinių gyvenimą. Tai iki padalijimų Lenkijos visuomenėje viešpatavusių didikų palikuonys. Lygiai taip pat visuomenėje įsitvirtina ir ima klestėti įvairių sričių specialistai, turintys aukštą daugelyje valstybių vertinamą kvalifikaciją ar įtakingų užsienio ryšių. Jų gyvenimo būdas kaip dangus nuo žemės skiriasi nuo vidurinei proletariato klasei priklausančių emigrantų, kurie dirba kalnakasiais, paprastais darbininkais, siuvėjais ar tarnais ir lieja prakaitą ne vieną dešimtmetį, kad išmaitintų šeimą ar sumokėtų nuomą.

Taip jau atsitiko, kad tarptautinėje arenoje didžiausią įtaką turėjo ne lenkų politinių emigrantų grupės, o pavieniai asmenys. Didžiausią paklausą turi muzikinis, mokslinis ir meninis talentas; todėl visi sunkiai ištariami, bet pasauliui geriausiai žinomi lenkiški vardai daugiausia priklauso talentingoms individualybėms, prasiskynusioms kelią savo nepaprastais gabumais, charakteriu ir temperamentu. Užtat nieko nuostabaus, kad po pasaulį klajojantys len-

kai labai daug prisidėjo prie kelionių, mokslinių tyrinėjimų bei su jais susijusių kitų dalykų – kartografijos, etnografijos ir geologijos. Seras Pawełas Edmundas Strzeleckis (1797–1873) nubraižė Australijos žemėlapį ir davė vardą jos aukščiausiai viršukalnei. Aleksandras Hołyńskis (1816–1893) tyrinėjo Pietų Kaliforniją ir kėlė Panamos kanalo būtinybę; o kur dar didžiausias būrys lenkų, ištremtų į Rusiją – nuo garsiojo Mauryco Beniowskio (1746–1786) iki Bronisławo Piłsudskio (1866–1918), – kurie buvo mokslinių atradimų Sibire, Vidurinėje Azijoje ir šiaurinėje Ramiojo vandenyno dalyje pionieriai. Jų tėvynainiai lyg niekur nieko imdavo ir pagarsėdavo pačiose tolimiausiose pasaulio vietose: antai Michałas Czajkowskis (1804–1886) – kaip paša Sadikas Turkijoje; Karolis Rolow-Miałowskis (1842–1907) – kaip revoliucinierius Kuboje; Ignas Domeika (Ignacy Domeyko, 1802–1889) – kaip geologas ir pedagogas Čilėje; Ernestas Malinowskis (1815–1899) – kaip geležinkelio pionierius Peru, kur nutiesė aukščiausią pasaulyje geležinkelio liniją. Šimtmečių sandūroje aktorė Helena Modjeska (Modrzejewska, 1840–1909), ko gero, buvo pirmoji lenkų išeivijos atstovė, kurios pavardė mirgėjo didžiausių laikraščių antraštėse. Po jos iškilo daug kitų: operos tenoras Janas de Reszke (1850–1925) ir jo brolis, Wagnerio operų bosas Edwardas (1885–1917), fizikė MariaCurie-Skłodowska (1867–1934), pianistas Ignacas Janas Paderewskis (1860–1941), šokėjas Wacławas Nižyńskis (Nižinskij, 1889–1950). Josephas Conradas (J. K. Korzeniowski, 1857–1924) tapo garsiu anglų rašytoju romanistu, o Guillaume'as Apollinaire'as (Apolinary Kostrowicki, 1880–1918) – prancūzų poetu. Vėliau nuo šių Lenkijos išeivių neatsiliko pianistas Arturas Rubinsteinas (1886–1982); klavesinininkė Wanda Landowska (1877–1959); dirigentas Leopoldas Stokowskis (1882–1977); istorikas seras Lewis Namieras (1880–1960); smuikininkas Henrykas Szeryngas (1918–1988), kurį laiką buvęs generolo Sikorskio sekretoriumi; architektai projektuotojai seras Casimiras Gzowskis (1813–1898), Niagaros tilto kūrėjas, ir Ralphas Modjeskis (1861–1940), Benjamino Franklino tilto kūrėjas; biochemikas Casimiras Funkas (1884–1967), socialinis antropologas Bronisławas Malinowskis (1884–1942); matematikas Stanis-

ławas Ulamas (1909–1984); mokslo filosofas Jacobas Bronowskis (1908–1976); kino ir teatro žvaigždės Pola Negri (Apolonia Chałupiec, 1897–1987) ir Marion Davies; kino režisierius Samuelis Goldwynas (1882–1974); bukmekeris Joe Coralas (g. 1904).

Nuolatinis gausios išeivijos buvimas visapusiškai veikia ir pačios Lenkijos gyvenimą. Ekonominiu požiūriu išeivija visados buvo vienas iš svarbiausių krašto pajamų šaltinių. Piniginės perlaidos giminaičiams Lenkijoje, turistinės kelionės, išeivijos verslininkų iniciatyvos – juk tai didžiulis įnašas į mokėjimų balansą. Politiniu požiūriu išeivija yra pagrindinis laisvų debatų ir Lenkijos problemų kritinės analizės forumas. Tėvynėje viešpataujant vienpartiniam totalitariniam režimui, ji atlieka nesamos, bet labai reikalingos, savo tikslui atsidavusios opozicijos funkcijas. Nėra nė menkiausios dingsties manyti, jog jai dėl tautos interesų širdį skauda mažiau negu Lenkijos jungtinės darbininkų partijos vadams. Kultūriniu požiūriu svarbiausia yra tai, kad išeivija sudaro sąlygas laisvai reikšti visas mintis ir jausmus, nuo kurių priklauso gyvoji kultūra. Ji padeda Lenkijos žmonėms palaikyti ryšius su išoriniu pasauliu ir sumažina biurokratinės kontrolės spaudimą. Šia prasme ji ne tik papildo, bet ir atsveria valstybės reguliuojamų kultūros organizacijų veiklą Lenkijoje. Greta savo milžiniško nepaneigiamo politinio poveikio, lenkų išeivijos žurnalai *Kultura* ar *Wiadomości* bei lenkiškos BBC, CBC, „Amerikos balso" ar „Laisvosios Europos" radijo laidos nė kiek ne menkesnę naudą atnešė ir krašto kultūriniam gyvenimui. O visų svarbiausia tai, kad išeivija, laikydamasi geriausių įmanomų tradicijų, nuolatos visiems lenkams primena, kad tauta nesutampa su valstybe ir kad jos lūkesčiai gali prasilenkti su politinio režimo diktatu.

Lenkijos valdžia, savo ruožtu, taip pat negali likti abejinga tam, kas vyksta. Išeivija yra pernelyg gausi ir pernelyg įtakinga, kad ją ignoruotum. Kaip ir sanacijos lyderiai, prieš karą įkūrę Pasaulinę užsienio lenkų sąjungą, Liaudies Respublikos vadovai deda visas pastangas pelnyti išeivijos prielankumą. Žengusi pirmuosius kuklius žingsnius 1955 m., Varšuvoje veikianti Polonijos draugija ilgainiui išplėtė savo veiklą – kviečiasi į Lenkiją rinktinius svečius, vi-

liodama jaunąją kartą apmoka jų keliones bei rengia vasaros kursus ir naudodamasi agentūra „Interpress" užsiima begėdiška propaganda. Jos politinės linijos tikslas – juodinti visa, kas primena Lenkijos nepriklausomybės judėjimą, ypač jo kairiąją, antirusišką, pilsudskinę atmainą, ir pamokslaujant *ad nauseam* apie išeivių pareigą savo naujajai tėvynei apeliuoti į jų patriotinius instinktus. Deja, sunkiai įveikiamos kliūtys neišnyksta. Pirmiausia, kažin ar galima tikėtis, kad politiniai emigrantai taip lengvai susitaikytų su režimu, kuris atėmė iš jų teisėtą vietą gimtojoje žemėje. Kad ir kiek gintųsi, akivaizdu, kad komunistinis režimas atleido Sovietų Sąjungai, aneksavusiai rytines provincijas, iš kurių kaip tik dauguma emigrantų yra kilę; taip pat nepaslėpsi ir to, kad po karo praėjus daugeliui metų Liaudies Lenkija negali garantuoti laisvai mąstančių žmonių saugumo, jau nekalbant apie pilietines teises. Tikėdami teisingumu, o gal greičiau suvokdami savo realią padėtį, politiniai emigrantai tradiciškai pasirinko verčiau laisvai gyventi ir mirti svetur nei būti manipuliuojami tėvynėje. Jiems galima pritaikyti epitafiją, kuri buvo skirta kitai nugalėtai tautai:

Your name and your deeds were forgotten	Tavo vardas ir tavo darbai buvo užmiršti
Before your bones were dry;	Dar tavo kaulams neišdiūvus;
And the Lie that slew you is buried	Ir Melas, tave pražudęs, palaidotas
Beneath a deeper lie.	Po dar sunkesniu melu.
But the one thing I saw in your face	Bet to, ką regėjau tavo veide,
No power can disinherit.	Jokia jėga negalės atimti.
No bomb that ever burst	Jokia bomba nesusprogdins
Can shatter the crystal spirit.[17]	Tos krištolinės dvasios.

Kita vertus, politinės nuostatos yra aukščiau už moralinius skrupulus. Partija, kuri laikosi lenininių principų, negali sau leisti bent kiek pasitikėti žmonėmis, kurių ji nevaldo.

Iš visko matyti, kad išeivija yra neatsiejama Lenkijos tikrovės dalis. Tie, kurie emigruodavo savo noru ar net džiaugsmingai, po visų išgyvenimų greitai atsigaudavo, o kai kas netrukus suvis užmirš-

davo tėvynę. Užtat tiems, kuriuos iš namų išvijo ekonominės ar politinės negandos, šis žingsnis būdavo ypač sunkus. Jiems Mickevičiaus jautriai išverstas Čaild Haroldo atsisveikinimas reiškia kur kas daugiau nei skaitantiems Byroną originalo kalba:

Adieu, adieu! My native shore
Fades o'er the waters blue;
The night-winds sigh, the breakers roar
And shrieks the wild sea-mew.
Yon sun that sets upon the sea
We follow in his flight.
Farwell awhile to him and thee.
My native land – Good Night!*

Bywaj mi zdrowy, kraju kochany!
Już w mglistej nikniesz pomroce,
Świsnęły wiatry, szumią bałwany
I morskie ptactwo świergoce.
Dalej za słońcem, gdzie jasną głowę
W zachodzie pogrążą piany!
Tymczasem, słońce, bywaj mi zdrowe,
Bywaj zdrów, kraju kochany.[18]

Daugelis net ir šiandien taikliausią savo likimo apibūdinimą suranda liūdname trumpučiame nenuilstamojo Juliano Niemcewicziaus eilėraštyje, parašytame likus dešimčiai dienų iki mirties:

Tremtiniai, ko taip ilgai klaidžiojate po pasaulį,
Kada nuvargusioms kojoms pailsėti leisit?
Laukinis balandis turi lizdą, kirminas – žemės grumstą,
Kiekvienas žmogus turi tėvynę, o lenkas tik kapą.[19]

Montmorencų kapinėse ant Niemcewicziaus antkapinio akmens iškaltas draugų sukurtas užrašas. Jis baigiasi eilute, lygiai taip pat gerai žinoma lenkų išeiviams: *I tam gzdie już łez niema, on łzę Polski złożył* (Ir ten, kur jau nebėra ašarų, jis liejo Lenkijos ašaras).[20]

* Sudie, sudie! Gimtasis krantas / nyksta pajūrio mėlyje; / Naktiniai vėjai švilpia, bangos šėlsta, / Klykauja žuvėdra. / Tenai, kur saulė leidžiasi į jūrą / Mes sekame jos skrydį. / Sudie trumpam, ir jai ir tau. / Gimtoji žeme – labanakt!

DVYLIKTAS SKYRIUS

VARSOVIE: Varšuvos kunigaikštystė (1807–1815)

Panašiai kaip daugelis kitų efemeriškų revoliucijos epochos valstybių, pavyzdžiui, Lombardijos respublika ar Vestfalijos karalystė, Varšuvos kunigaikštystė buvo karo vaikas. Ji pradėta „iš meilės", beje, nelengvos, tarp Napoleono Prancūzijos ir valstybingumą praradusios lenkų tautos ir gimė pačiame trijų Lenkiją pasidalijusių valstybių pralaimėjimų sūkuryje. Išsiskyrė savitu charakteriu, kuriame revoliucinis idealizmas buvo susipynęs su tautiniu entuziazmu ir atviru militarizmu. Varšuvos kunigaikštystė paragavo trumpai blykstelėjusio prancūziško imperializmo šlovės, tačiau ją sunaikino pergalingai atsigavusi Trečioji koalicija.[1]

Lenkija su Prancūzija buvo vienaip ar kitaip susijusios dar iki Kosciuškos sukilimo – Baro konfederacijos ir *Le bon roi* Stanislovo laikais. Tačiau po Didžiosios revoliucijos radęsi bendri interesai jau tiesiogiai susiejo Paryžiaus vyriausybę, metusią iššūkį *ancien régime* vakaruose, ir pagrindinę dinastinių imperijų auką rytuose. Nuo 1793 m., kai Prūsija ir Austrija pradėjo Pirmosios koalicijos karą su Prancūzija, ligi 1815 m., kai Trečiosios koalicijos jėgos pagaliau pasiekė pergalę, prancūzai ir lenkai kovėsi su tais pačiais priešais. Prancūzija tapo svarbiausiu pagalbos lenkams šaltiniu ir didžiumos lenkų politinių veiksmų arena. 1794–1797 m. Paryžiuje veikė ir Józefo Wybickio lenkų *Agencja* (Agentūra), ir jai priešiška Franciszeko Dmochowskio respublikonų *Deputacja* (Deputacija). 1796 m. gruodį *Agencjai* pavyko įtikinti Direktorijos vadus sudaryti pirmąjį pagalbinį Lenkų legioną, kuris, vadovaujamas generolo Henryko Dąb-

rowskio (1755–1818), turėjo kautis Italijos kariuomenės gretose. *Deputacja* savo pastangas kreipė į pogrindinį pasipriešinimo judėjimą pačioje Lenkijoje ir organizavo, deja, nepavykusį Joachimo Deniskos žygį. 1797 m. liepą jo vedamas nepataisomų optimistų būrys persikėlė per Dnestrą ir atsidūrė Austrijos Galicijoje. Po metų jie įsiliejo į kitą emigrantų grupę, kuri kėlė sau panašius tikslus, – Lenkijos respublikonų draugiją.

Napoleonas asmeniškai domėjosi Lenkijos klausimu, ypač kai tai žadėjo papildyti jo kariuomenę naujokais. Jo palydoje buvo ne vienas lenkas, tarp jų ir adjutantas jakobinas Józefas Sułkowskis (1773–1798), žuvęs per Egipto žygį. Keletą metų Napoleonas mėgavosi lenkės meilužės Marijos Walewskos (1789–1817) malonėmis. Napoleono raginimu greta Dąbrowskio legiono buvo sudaryti dar du – 1798 m. antrasis Lenkų legionas Italijoje, vadovaujamas generolo Józefo Zajączeko (1752–1826) ir 1800 m. *Légion du Rhin* Vokietijoje, vadovaujamas generolo Karolio Kniaziewicziaus (1762–1842). Lenkų legionieriai žygiavo su Prancūzijos trispalve, tačiau vilkėjo lenkiškomis, kitokiomis nei prancūzai, uniformomis. Jų antpečiuose puikavosi itališkas šūkis *„Gli uomini liberi sono fratelli"* (Laisvi žmonės yra broliai). Nors didžiumą lenkų sudarė naujokai valstiečiai, Napoleono perimti iš Austrijos kariuomenės, juos skatino kreiptis vienas į kitą „pilieti" ir nebausdavo fizinėmis bausmėmis. Per penketą šešetą legionų gyvavimo metų jų gretose pabuvo apie 25 000 vyrų.

Vis dėlto iš pat pradžių nenuoširdi Napoleono laikysena lenkų atžvilgiu maža tepaliko vietos pasitikėjimui. Jis niekuomet neaptarinėdavo savo planų, susijusių su Lenkija, nebent pačiomis bendriausiomis frazėmis, ir aiškiai vengė bet kokių įsipareigojimų, kurie būtų suvaržę jo politinių veiksmų laisvę. Daug ką sako vien tai, kad Kosciuška, 1796 m. paleistas iš Rusijos ir apsigyvenęs Paryžiuje, griežtai atsiribojo nuo visų iki vieno Napoleono planų. „Nemanykite, – sakė jis, – kad Bonapartas atkurs Lenkiją. Jis galvoja vien apie save. Jis neapkenčia visų didžiųjų tautų, o dar labiau – nepriklausomybės dvasios. Jis yra tironas, siekiantis vienintelio tikslo – patenkinti savo ambicijas. Esu įsitikinęs, jog jis nesukurs nieko iš-

liekamo." Su savo sekretoriaus Józefo Pawlikowskio (1767–1829) pagalba Kosciuška sukūrė garsųjį pamfletą *Czy Polacy mogą się wybić na niepodległość? (Ar gali lenkai atgauti nepriklausomybę?)*, kuriame teigė, kad nelaisvėje esanti tauta negali tikėtis Prancūzijos ar kurios nors kitos užsienio valstybės paramos, o turi pasikliauti vien tik savo jėgomis ir sugebėjimais.[2] Kosciuškos samprotavimai pasirodė pernelyg teisingi. Nė vienam lenkų legionui taip ir neteko kautis už Lenkijos nepriklausomybę. Pirmąjį legioną Suvorovas sutriuškino 1799 m. Trebbijos mūšyje, antrąjį – 1800 m. prie Marengo, o netrukus ir trečiąjį – prie Hohenlindeno. Rezervas buvo pasiųstas palaikyti taikos okupuotoje Italijoje, o 1802–1803 m. malšino negrų vergų sukilimą Santo Dominge. Vyrai, stoję savanoriais į legionus vildamiesi išvaduoti Lenkiją, atsidūrė Karibų jūros regione, kur tapo kolonijinės represijos įrankiais. Tūkstančiai jų išmirė nuo maliarinės karštligės, kol galiausiai saujelė likusių gyvų pasidavė britams. Kilo visuotinis nusivylimas. 1801 m. Lunéville'yje Napoleonas su savo priešais sudarė taiką ir šiurkščiai nutraukė lenkų raginimus spręsti jų klausimą. Atslūgus pirmajai entuziazmo bangai didžiuma lenkų suvis atsisakė minties apie gelbėtoją Napoleoną. Aristokratų sluoksniuose sąjungos su Prancūzija perspektyvą temdė su ja siejamos socialinės revoliucijos grėsmė. Varšuvoje neliko neįvertinta veiksminga Prūsijos administracijos veikla. Sankt Peterburge užsienio politikai vadovauti buvo patikėta lenkų didikui, kunigaikščiui Adamui Jerziui Czartoryskiui (1770–1861), kuris turėjo savo planų – atkurti jungtinę Lenkiją, globojamą naujojo caro Aleksandro I.[3]

Tokiomis aplinkybėmis Lenkijos likimas buvo tiesiogiai susijęs su Napoleono ir koalicijos konkurencija. Kiekviena vėliau sukurta lenkų valstybė neišvengiamai būdavo tam tikrų jėgų pusiausvyros, o ne žmonių valios išraiška. 1805 m. svarstyklės aiškiai krypo į Napoleono pusę. Prancūzai užėmė Vieną. Rusijos kariuomenė pražygiavo lenkų žemėmis nuo krašto ligi krašto vien tam, kad gruodžio 5-ąją kartu su sąjungininkais austrais būtų visiškai sutriuškinti prie Austerlitzo. 1806 m. spalio 14 d. prie Jenos ir Auerstadto buvo sumušti prūsai. Užimtas Berlynas. Lapkritį Davout paėmė Poznanę,

o Muratas įžengė į Varšuvą. Trys Lenkiją pasidalijusios valstybės buvo parklupdytos. Dąbrowskį ir Wybickį, du senus karžygius, pavyko įkalbėti paskelbti *Atsišaukimą į lenkų tautą*. Zajączekas ėmėsi kurti dar vieną Šiaurės legioną, o kunigaikštis Józefas Poniatowskis ilgai svyravęs sutiko imtis vadovauti naujosioms lenkų karo pajėgoms. Pirmas Napoleono apsilankymas Varšuvoje 1806 m. gruodžio 19 d. paskatino įkurti Valdymo komisiją; jai vadovavo Stanisławas Małachowskis, kadaise buvęs Didžiojo seimo maršalka. Tačiau nieko nebuvo užsiminta apie galutinius imperatoriaus siekius. 1807 m. karo žygis Pamaryje ir Rytų Prūsijoje prieš rusus ir prūsus buvo vykdomas visiškai neatskleidžiant savo politinių tikslų. Po vasarį vykusio itin reikšmingo mūšio prie Ylavos (Eylau) ir puikios Kołobrzego (Kolberg) gynybos, kuriai vadovavo Gneisenau, Napoleonas buvo pasirengęs visas užkariautas lenkų žemes grąžinti Prūsijai. Net paskutinį kartą atrėmęs rusus prie Friedlando birželį, jis pradėjo derybas su caru, aiškiai ketindamas parduoti Lenkiją mainais už teritorines nuolaidas kitur. Tačiau caras nenusileido. 1807 m. liepą pasirašius Tilžės taikos sutartį, įkurta Varšuvos kunigaikštystė Prancūzijos globoje, nes caras atsisakė pats valdyti Prūsijos Lenkiją. Tad ir šįkart, kaip jau ne kartą yra buvę, Lenkijos žemių likimą nusprendė svetimi derybininkai, kurie žiūrėjo vien savo pačių interesų. Lenkams tai buvo ketvirtasis padalijimas.

Kunigaikštystės teritorija buvo atrėžta nuo Prūsijai priklausiusios Lenkijos dalies. Į ją įėjo Pietų Prūsija (Mazovija ir Didžioji Lenkija), tačiau be Gdansko, kuris buvo padarytas laisvuoju miestu, ir be Naujosios Rytų Prūsijos (Balstogės) – ji buvo perleista Rusijai. 1809 m., po karo su Austrija, prie Varšuvos kunigaikštystės dar buvo prijungta Krokuva ir Vakarų Galicija (Liublinas, Zamostė). Labiausiai išsiplėtusi ji užėmė apie 154 000 km^2 plotą, kuriame gyveno 4,3 milijono gyventojų, iš jų lenkai sudarė 79, o žydai – 7 procentus. Geriausiu atveju ją būtų buvę galima pavadinti Lenkijos valstybės griaučiais – ji liko be priėjimo prie jūros ir be mažiausių perspektyvų vėl suvienyti lenkų žemes. „Lenkijos" vardo buvo apdairiai stengiamasi neminėti. (Žr. 8 žem.)

8 žemėlapis. Varšuvos kunigaikštystė (1807–1815)

1807 m. liepos 22 d. Dresdene Napoleonas pristatė Prancūzijos pavyzdžiu parengtą kunigaikštystės konstituciją. Saksonijos karalius Frydrichas Augustas buvo paskelbtas kunigaikščiu sosto paveldėtoju. Jo valdžia dviprasmiškai apibūdinta kaip „absoliuti, pavaldi Reino protektoriui". Frydrichas Augustas buvo sąžiningas žmogus, kalbėjo lenkškai, tačiau Varšuvoje lankėsi vos ketvertą kartų. Jam ar jo vicekaraliui priklausė visa vykdomoji valdžia – penkios Valstybės tarybos ministerijos ir prefektų vadovaujami šeši, o vėliau dešimt departamentų. Seimą turėjo sudaryti dveji rūmai – skiriamasis Senatas ir renkamieji Žemieji rūmai; ministerijos jiems nebuvo atskaitingos. Kaip ir apskričių tarybų veikla provincijose, šios įstatymų leidžiamosios institucijos funkcijos buvo apribotos iki patariamojo vaidmens. Nepriklausomo teisingumo sistema privalėjo vadovautis Napoleono kodeksu. Oficiali valdžios įstaigų kalba buvo palikta lenkų.

Veikiant tokiai sistemai, kai nėra monarcho, Valstybės tarybos pirmininkas, šviečiamųjų pažiūrų Stanisławas Kostka Potockis (1755–1821) ir jo penki paskirti bendradarbiai turėjo užtektinai laisvės veikti. Žymiausių veikėjų – karo ministro Poniatowskio, Stanisławo Brezos (1752–1847), o ypač teisingumo ministro grafo Felikso Łubieńskio (1758–1848) – politiką formali konstitucija ribojo mažiau nei nuolatinis maršalo Davout buvimas Varšuvoje su 30 000 saksų ar Prancūzijos rezidentų Étienne'o Vincent'o, Jeano Serra, Luis Bignono, o nuo 1809 m. ir įkyriojo vyskupo Dominique'o de Pradto budrus žvilgsnis.

Konstitucija radikaliai pakeitė visuomeninius santykius. Ketvirtasis straipsnis, skelbiantis, kad „visi piliečiai yra lygūs prieš įstatymą", akimirksniu apvertė aukštyn kojom senąją luomų sistemą. Keturi paprasti žodžiai – *„L'esclavage est aboli"* – padarė galą buvusiai įteisintai baudžiavai. Tačiau kartu sukėlė ir nemažai painiavos. Teisinės bajorų privilegijos nebuvo panaikintos kokiu specialiu įsaku, tad ir jų socialinis pranašumas iškart neišnyko. O valstiečių padėtis darėsi vis blogesnė. Nepaisant 1807 m. gruodžio 12 d. dekreto dėl žemės, reguliuojančio santykius tarp žemvaldžių ir nuomininkų,

paleisti iš baudžiavos valstiečiai jautėsi nesaugūs. Maža buvo paguoda, kad dabar jau galima pasirašyti naują sutartį su buvusiu ponu ar net paduoti jį į teismą, – taip darydami jie rizikavo būti tučtuojau iškeldinti, kitaip tariant, prarasti namus, žemę ir darbą. Ką tik išlaisvintam valstiečiui tuomet nebuvo kur eiti, tik į kariuomenę.

Religijos laisvė pasirodė lygiai tokia pat iliuzinė. Pagal konstituciją katalikybė išlaikė valstybinės religijos statusą. 1808 m. dekretu dėl žydų teisių apribojimo buvo tikimasi spartesnės jų asimiliacijos.

Tikrieji kunigaikštystės įkūrimo tikslai geriausiai atsispindėjo karo ir finansų srityse. Kad ir kas buvo daroma dėl *Liberté, Egalité* ar net *Fraternité*, akivaizdu, jog ši kunigaikštystė atsirado tam, kad pagausintų visos Napoleono imperijos kariuomenę ir padidintų surenkamų pinigų sumą. 1808 m. buvo paskelbtas visuotinis šaukimas. Visi vyrai nuo 20 iki 28 metų amžiaus pašaukti į šešerių metų karo tarnybą. Kariuomenė, nuo 30 000 vyrų 1808 m. išaugusi iki daugiau kaip 100 000 vyrų 1812 m., atsiėjo valstybei daugiau kaip du trečdalius visų jos pajamų. Jai vadovaujantys generolai buvo dosniai apdovanojami žemėmis ir dvarais, o būriai prievarta suvarytų darbininkų liedavo prakaitą tobulindami karo įrangą. Vien Modlino tvirtovei atstatyti buvo sutelkta dvidešimt tūkstančių valstiečių. 1812 m. Lenkijoje stovinčios ir kunigaikštystės sąskaita išlaikomos kariuomenės skaičius išaugo keturgubai ir pasiekė bemaž milijoną. Mainais už savo lenkišką uniformą paprastam piliečiui teko mokėti su prūsišku skrupulingumu plėšiamus mokesčius, kęsti rusišką abejingumą ir laukti progos vokiečių karaliaus įsakymu paguldyti galvą už prancūzų imperatorių.

Pats ryškiausias įrodymas, bylojantis apie Napoleono užmačias pasipelnyti iš kunigaikštystės, – klastinga „Bayonne'os sumų" apgavystė. Pagal susitarimą, pasirašytą šiame Prancūzijos kurorte 1808 m., Prancūzijos vyriausybė perleido buvusias Prūsijos valstybės lenkų žemes Varšuvos kunigaikštystei, bet už 25 milijonus frankų, kuriuos reikėjo sumokėti per labai trumpą ketverių metų laikotarpį. Taigi lenkų mokesčių mokėtojai turėjo paskirti bemaž 10 procentų savo biudžeto, kad išpirktų paskolas, pastatus, įrenginius, kuriuos vos prieš

dvylika metų iš jų buvo atėmę prūsai ir kurie atiteko prancūzams kaip karo laimikis. Apie dosnumą čia negali būti nė kalbos.[4]

Tuo tarpu šlovės trimitai kvietė lenkus į karo žygį. Neregėtą pažeminimą iškentusią kartą pakeitė jauni vyrai, kupini ryžto įrodyti savo drąsą mūšio lauke. Visur, nuo spindinčių lenkų *Chevaux Légers*, priklausančių imperatoriaus gvardijai, iki naujai suformuotų nuosavos Poniatowskio kariuomenės pulkų, nuo Helio nerijos aukštumų iki pačios Rusijos gilumos, lenkų karžygiai atrodė taip pat šauniai kaip ir Sobieskio laikais.

1808 m. lapkričio 30 d. Napoleonas sustojo prie Madrido vartų. Jo puolimą sustabdė vienintelė ispanų divizija, įsitvirtinusi Samosierros tarpeklyje, vedančiame į didingą plynaukštę, kurioje dunkso Ispanijos sostinė. Šešiolika patrankų sulaikė penkiasdešimt tūkstančių vyrų. Keletą kartų pabandžius prasiveržti pėstininkams, buvo duota komanda pulti pirmajam *Chevaux Légers* pulkui, ir trys šimtai varšuviečių, vadovaujamų Jano Kozietulskio, pakluso. Nepraėjo nė aštuonios minutės, o išlikę gyvi kariai jau stovėjo tarpeklio viršuje, per tūkstantį pėdų ir tris mylias viršum apstulbusio imperatoriaus. Visos patrankos paimtos, ispanų pasipriešinimas palaužtas. Madridas paimtas. Vėliau, vos tik prabilus apie Somosierros puolimą, Varšuvoje kildavo tokia pat reakcija kaip Londone, užsiminus apie Lengvosios kavalerijos brigados puolimą Krymo kare. Tautos jaunimo žiedo žūtis tolimoje šalyje buvo suvokta kaip narsus žygdarbis. Tiesą sakant, šis neprilygstamas saujelės žmonių pasiaukojimas atvėrė kelią visai kariuomenei.[5]

1809 m. karo kampanijoje lenkai turėjo ir tiesioginių interesų. Varšuvos kunigaikštystei teko visas austrų puolimo krūvis, tačiau jos kariuomenė laikėsi nepriekaištingai. Erchercogas Ferdinandas d'Este su 25 000 vyrų įsiveržė iš Galicijos ir nepaisydamas atkirčio, gauto Raszyno mūšyje balandžio 19 d., žygiavo link Varšuvos. Tačiau Poniatowskis iš mūšio lauko nesitraukė. Vienas po kito surengti kavalerijos antpuoliai į Austrijos teritorijos gilumą – Sandomierą, Zamostę ir Lvovą – susilpnino erchercogo pozicijas. Kai liepą atskriejo žinia apie Napoleono pergalę prie Wagramo, Poniatowskis

jau stovėjo prie Krokuvos slenksčio. Per tuos kelis mėnesius jis pergudravo ne tik kiekybiškai pranašesnius austrus, bet ir perdėm begėdišką savo „sąjungininkų" rusų elgesį, kurie, pabūgę iš numirusių beprisikeliančios Lenkijos košmaro, ėmė visais būdais jam trukdyti. Schönbrunno sutartimi kunigaikštystei už pagalbą buvo atlyginta – leista prisijungti Krokuvą ir Vakarų Galiciją, tuo tarpu Rusija teužsitarnavo Ternopolio sritį. Pirmą kartą po valstybės padalijimo lenkų kariuomenė stojo į kovą vadovaujama lenkų vadų ir pajėgė vėl sujungti dvi svarbias išdraskytos Lenkijos dalis. Atgijo patriotiniai jausmai, įsižiebė nauja viltis. Lenkai iš Lietuvos plaukė per Nemuną, kad pabėgę iš Rusijos galėtų tarnauti kunigaikštystės kariuomenėje. Jos gretas taip pat papildė lenkai iš Prūsijai ir Austrijai priklausančių žemių; jiems visiems buvo suteikta kunigaikštystės pilietybė. Akimirksnį atrodė, jog lenkų tauta jau gali atgauti teisę pati tvarkyti savo likimą.

1812 m. Napoleono avantiūra pradėjo blėsti. Prancūzams karas su Rusija tebuvo dar vienas revoliucinio imperializmo aktas. Rusams tai buvo lemiamas savo imperijos tvirtumo ir stabilumo patikrinimas. Tik vieniems lenkams tai reiškė išsivaduojamąją kovą. Kai birželio 24 d. Didžioji armija *(Grande Armée)* kėlėsi per Nemuną, dauguma jos kareivių žinojo tik tiek, kad jie kerta Rusijos imperijos sieną. Bet tarp jų buvo ir tūkstančiai lenkų, kurie žinojo žengią per istorinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sieną. Žygiuodami link Vilniaus, jie suvokė griauną užtvarą, jau dvi dešimtys metų skiriančią dvi senosios Respublikos dalis. Teisybė, Napoleonas nieko konkretaus nebuvo pažadėjęs. Nors jis šį žygį vadino „antruoju Lenkijos karu", jo įgaliotinis hercogas de Bassano tepasakė tik tiek, kad „visiškas Lenkijos atkūrimas yra vienas iš galimų būdų užbaigti konfliktą". Lietuvos pusėje lūkesčiai augo karštligiškai. Kai kurie didikai, baimindamiesi socialinių bruzdėjimų, ir toliau rėmė carą. Tačiau didžioji gyventojų dalis degte degė laukdami išsilaisvinimo valandos. Adomas Mickevičius, tada dar keturiolikos metų paauglys, buvo šių įvykių liudininkas ir vėliau tą nuotaiką atkūrė pakiliu savo eilių tonu:

O, neužmirštami tie metai! Ypatingais
Vadino liaudis juos – vaisingais ir derlingais.
Kareiviams ir vadams tai buvo karo metai
[...]
Sugrįžo gandras jau į pušį ištekinę
Ir išskleidė sparnus lyg vėliavą šilkinę,
O gandrui iš paskos ir žvitrios, ir triukšmingos,
Pulkavos prie vandens parskridusios blezdingos,
Lizdeliams rinkdamos dumblingą balų šlyną.
Knibždėjo vakarais jau slankos po nendryną.
Sukritę pailsėt į ežerą prie šilo,
Laukinės žąsys vėl išsirikiavę kilo.
Juodam nakties danguj vaitojo gervės gailiai.
Klausydamiesi jų, net panaktiniai bailiai
Stebėjosi: iš kur traukimas toks ankstyvas,
Kas veja tuos paukščius – audra ar šiaip koks dyvas?

Bet štai nauji pulkai – tarytum dagiliukų,
Strazdų ar sniegenų – pabiro nuo kalniukų,
Į slėnį leidosi keleliais išraitytais, –
Tai kavalerija su ginklais nematytais!
Lyg sniegas tirpstantis, ją įlomėse vijos
Patrankos ir pulkai šarvuotosios raitijos.
Bruzdėjo pamiškėm ginkluotė ir kepurės –
Ten tartum skruzdėlės jau pėstininkai būrės.
[...]
Kareiviai ir arkliai, gurguolės ir pabūklai!
Padangėj plaikstėsi ilgi gaisrų liežuviai,
Ir žemę drebino patrankų sunkūs šūviai.

Neliko Lietuvoj užudingsnio, kampelio,
Kur karas šiaip ar taip nebūtų radęs kelio.
Ir tie, kurių tėvai, tarp girių arę, sėję,
Taip ir numirdavo, iš jų nė neišėję,
Kurie klausydavos tik viesulų švilpimo
Ir alkanų žvėrių maurojimo, staugimo, –
Dabar jau net ir jie išgirdo apie karą
[...]

Tarp samanų miegojęs
Prabudo stumbras ir, ištiesęs priekin kojas,
Pasirėmė ant jų ir žilą barzdą kratė
[...]
Ir stumbras, lūžtvėje prikeltas to griaustinio
Nuliumpino giliau ieškot saugesnio kinio.
[...]
O, tas pavasaris! Ankstyvas, ypatingas,
Pavasaris šviesus, kovingas ir derlingas!
Pavasari, kaip tu žydėjai ir kvepėjai
Javais ir žolėmis, o žmonėmis spindėjai
Paskleidęs mumyse ir viltį, ir malonę!
Lig šiol regiu tave kaip tolimą svajonę
Aš, vargšas tremtinys, vergijoj pagimdytas!
Tik vienas buvo toks pavasaris kaip šitas.[6]

Šiomis eilėmis sukuriama nuotaika vienai puikiausių lenkų grožinės literatūros scenų – „paskutinei senovinei lenkų puotai" Soplicynėje, kur nurimo dvaro vaidai ir ginčai, visi susitaikė ir pakėlė taures už kilnų tostą *Kochajmy się* – „Mylėkimės!" Svarbiausias puotos momentas – koncertų koncertas, kai senasis žydas Jankelis virtuoziškai skambina cimbolais generolo Dąbrowskio garbei:

Ir, rankom ašaras besrūvančias pridengęs,
Prabilo Jankelis, Dombrovskio pusėn žengęs:
„O, kaip ilgai tavęs lietuviai laukti gavo,
Kaip žydai kitados Mesijo laukė savo!
[...]
Ir abejot netenka:
Tėvynę ne mažiau mylėjo jis už lenką!
Padavęs dešinę, Dombrovskis jam dėkojo,
O žydas verkdamas bučiavo ranką jojo.[7]

Didžiosios armijos gretose lenkų buvo beveik 100 000. Iš jų 35 000 buvo sutelkti generolo Poniatowskio vadovaujamame Penktajame lenkų korpuse, vieninteliame tautiniame junginyje visoje margaspalvėje kariuomenėje. Jie ėjo avangarde ir birželio 28 d. įžengė į Vilnių. Čia buvo įsteigta Valdymo komisija, kuriai vadovavo olan-

dų generolas Dirkas van Hogendorpas. Rugpjūtį jie pasiekė Smolenską. Kovėsi prie Borodino. Rugsėjį įžengė į Maskvą. Praėjus lygiai dviem šimtams metų nuo tada, kai Gosiewskis buvo padegęs Rusijos sostinę, jie vėl žiūrėjo, kaip ji dega. Varšuvoje per Mokslo bičiulių draugijos susirinkimą poetas Koźmianas perskaitė odę apie sugriautą Maskvą:

Kurgi dabar tas gamtos baubas,
Tas milžinas, tas tautų siaubas?

Po susirinkimo Stanisławas Staszicas, pasivedęs Koźmianą į šalį, patarė neskubėti spausdinti tos odės, kol karas nepasibaigęs. „*Olbrzym walczy*", – pasakė jis: „Milžinas tebekovoja".[8]

Taip ir buvo. Caras nemaldavo taikos. Spalį prancūzai pradėjo trauktis. Pūgos, plėšikaujantys valstiečiai, kazokai, nepakeliamas speigas ir badas negailestingai retino kareivių gretas. *Chevoux Légers* kariams, vadovaujamiems narsiojo Pawełо Jerzmanowskio, teko dalia būti ariergarde. Tūkstančiai jų žuvo Smolenske ir prie Berezinos upės. Gruodį, pakeliui į Paryžių, Napoleonas tyliai pervažiavo Varšuvą. Jis net neužsuko pas Walewską, kuriai neliko nieko kito kaip sekti paskui jį į Paryžių, o vėliau į Elbą. Po dviejų savaičių pasirodė ir pirmieji gyvi išlikę Penktojo korpuso kariai – vienas generolas, 12 karininkų ir 124 eiliniai. Iš 100 000 lenkų, prieš šešis mėnesius persikėlusių per Nemuną, liko 20 000, kurie jau nebegalėjo apginti Varšuvos. 1813 m. vasarį pasirodė Rusijos kariuomenė. Įkurta laikinoji Aukščiausioji taryba, jai paskirtas vadovauti Vasilijus Lanskojus ir jo pavaduotojas Nikolajus Novosilcevas. Dvejus metus po šių įvykių Varšuvos kunigaikštystė buvo valdoma kaip caro protektoratas ir laukė nugalėtojų malonės.

Paskutinį nepriklausomos valios aktą kunigaikštystės vardu įvykdė Józefas Poniatowskis. Jis atsisakė rusų siūlomo atleidimo ir nusprendė iki galo kovoti Napoleono pusėje. Surinkęs savo kariuomenės likučius, pasitraukė į Vokietiją. Jo valanda išmušė Tautų mūšyje prie Leipzigo spalio 19 d. Lenkų daliniai, prūsų ir rusų apsupti Elsterio upės vingyje, pateko į patį triuškinamos prancūzų kariuo-

menės vidurį. Mirtinai sužeistas trimis kulkomis, Poniatowskis su panieka atmetė siūlymus pasiduoti ar atsistatydinti. Spustelėjęs žirgą pentinais, jis pasuko link upės ir snaiperių kulkų krušos lydimas išnyko jos vandenyse.[9]

Poniatowskio mirtis dažnai minima kaip dar vienas savižudiškos lenkų drąsos pavyzdys. Iš tiesų, tai buvo visiškai dėsninga nepakeliamos būties baigmė. Prieš susiedamas savo likimą su prancūzais jis ilgai svyravo, lygiai kaip ir didžiuma jo tautiečių. Pasiryžimas tarnauti Napoleonui kėlė skausmingus reikalavimus: Poniatowskiui teko keisti savo politinę orientaciją ir lojalumo nuostatas. Paskui ėjo ilgi atsidavimo ir kraujo liejimo metai. Dar kartą keisti savo nusistatymą, kaip padarė jo valdovas Saksonijos karalius, išsekusiam ir be galo doram žmogui buvo pernelyg didelė kančia. Drauge su visa savo karta jis tikėjo, kovojo, tarnavo – ir poilsio atgulė tik garbingai pralaimėjęs.

TRYLIKTAS SKYRIUS

KONGRESÓWKA: Kongresinė karalystė (1815–1861)

Vienos kongresas 1814 m. rugsėjį susirinko ne tam, kad pirmiausia svarstytų Lenkijos klausimą. Net lenkų atstovai nebuvo pakviesti. Bet – kaip dar ne kartą atsitiks ir ateityje – nesutarimai tarp didžiųjų valstybių lenkų reikalų sprendimą pavertė didžiausia kliūtimi. Britanijos užsienio reikalų ministras Castlereaghas Lenkijos nepriklausomybės klausimą iškėlė tik vildamasis sumažinti savo partnerių iš pergalingos Trečiosios koalicijos pretenzijas. Spalio 23 d. savo memorandume dėl Lenkijos jis pateikė tris alternatyvius sprendimus. Pirmuoju siūlyta atkurti nepriklausomą Lenkijos valstybę 1772 m. sienomis; antruoju – grįžti į 1791 m. padėtį, įskaitant ir Gegužės 3-iosios konstituciją; trečiuoju – iš naujo padalyti Varšuvos kunigaikštystę išilgai Vyslos. Aleksandrui I nė vienas iš tų pasiūlymų nepasirodė toks patrauklus kaip drauge su Berlynu parengtas planas, pagal kurį Rusija pasiimtų visą Varšuvos kunigaikštystę, jeigu Prūsijai būtų leista prisijungti visą Saksoniją. Sausį atsidurta visiškoje aklavietėje. Talleyrand'as pasiūlė sudaryti naują Britanijos, Prancūzijos ir Austrijos sąjungą, kad būtų įmanoma pasipriešinti Rusijos ir Prūsijos tandemui. Akimirksnį buvo pakibusi naujo karo grėsmė, tačiau žinia apie Napoleono pabėgimą iš Elbos salos atšaldė diplomatų protus. Vieningas frontas buvo išlaikytas. Lenkijos klausimu didžiosios valstybės rado kompromisą. Prūsija turėjo tenkintis Poznane ir vakariniu Varšuvos kunigaikštystės pakraščiu, ji gavo tik pusę Saksonijos, bet viršaus dar Gdanską, švedų Pamarį ir kelias Reino žemės kunigaikštystes. Austrija

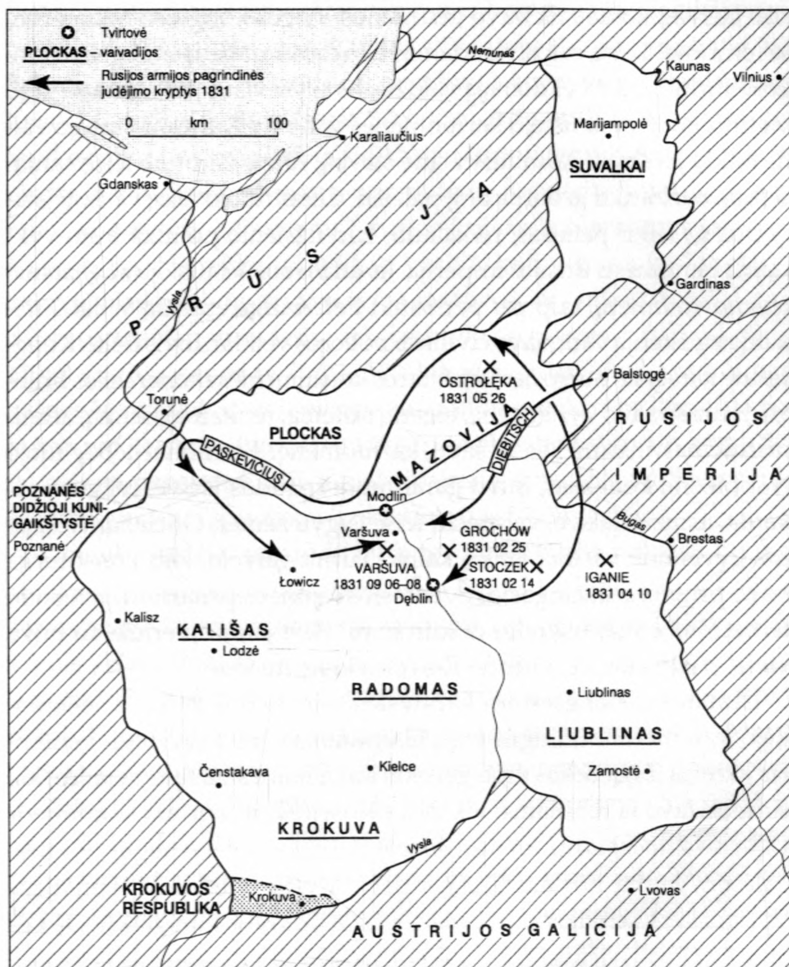
atsisakė pretenzijų į Vakarų Galiciją, bet gavo Ternopolį ir išlaikė didžiumą Naujosios Galicijos. Krokuva palikta laisvuoju miestu, bendrai globojamu didžiųjų valstybių. Rusijos imperija žemių pasipelnė iš nežymaus sienos perkėlimo ties Balstoge, o caras priėmė naujos ir nepriklausomos „Lenkijos karalystės" karūną. Sutartį, kurioje numatytos šios sąlygos, trys valstybės dalininkės pasirašė 1815 m. gegužės 3 d. O birželio 9 d., likus vos savaitei iki Waterloo, buvo pasirašyta ir pati Vienos sutartis. Po teisybei, nors taip ir nevadinama, čia buvo įvykdytas penktasis Lenkijos padalijimas.[1]

Lenkijos kongresinė karalystė, užimanti 127 000 km^2 plotą, buvo mažesnė negu Varšuvos kunigaikštystė 1809 m. sienomis. Jos gyventojų skaičius – 3,3 milijono – neprilygo Prūsijos valdytų ar Austrijos tebevaldomų lenkų žemių gyventojų skaičiui. Jos nebuvo galima lyginti nei su senąja Karūna, gyvavusia iki 1793 m., dar mažiau bendra ji turėjo su visa senąja Respublika. Tarptautiniu mastu, pagal dydį, bet ne pagal išteklius, ji daugmaž prilygo Jungtinei Nyderlandų karalystei, įkurtai tuo pačiu metu. Lenkų akimis žvelgiant, tai buvo nenusisekusio kompromiso vaisius:

Bez Krakowa, Poznania, i Wieliczki,
Polska nie warta ani świeczki.
(Be Krokuvos, Poznanės ir Veličkos
Lenkija neverta nė žvakigalio.)

Lenkiškai ji buvo vadinama švelnia mažybine forma *Kongresówka* – mažas, varganas Kongreso kūrinėlis. (Žr. 9 žem.)

Kita vertus, Kongresinės karalystės perspektyvos nebuvo visiškai niūrios. Taip susiklostė, kad gyventojų skaičius čia sparčiai augo – 1864 m. pasiekė 6 milijonus, o 1910 m. jau viršijo 13 milijonų. Niekur kitur Europoje nebuvo susitelkę šitiek lenkų, todėl savaime ji virto lenkų kultūrinio gyvenimo židiniu. Ji turėjo Varšuvą – istorinę Respublikos sostinę, o į jos pavadinimą sėkmingai grįžo anuomet uždraustas „Lenkijos" vardas. Be to, buvo paskelbta, jog ateityje dar gali keistis siena su Rusijos imperija, todėl negeso viltys, jog kada nors išauš diena, kai maloningas caras išplės

9 žemėlapis. Kongresinė karalystė ir Lapkričio sukilimas (1830–1831)

karalystės valdas į rytus ir vėlei sujungs ją su buvusia Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste.

Gautąja konstitucija lenkams, regis, nelabai buvo ko skųstis. Nors ir paskubomis kunigaikščio Czartoryskio sulipdyta, ji teikė plačiausias laisves, kokios tik buvo įmanomos Vienos kongreso nubrėžtuose rėmuose. Tiesa, caras, turėdamas Lenkijos karaliaus titulą, savo rankose stipriai laikė vykdomąją valdžią. Jis skyrė visus pareigūnus – nuo vietininko ir vyriausiojo kariuomenės vado iki žemesnio rango valdininkų. Jis skyrė Administracinę tarybą, turėjo išimtinę teisę šaukti seimą, pertraukti jo darbą ar jį paleisti. Caras turėjo teisę vetuoti įstatymus ar teikti pataisas, reikalauti, kad užsienio politika būtų vykdoma bendrai su Rusijos imperija. Jis atliko aukščiausiojo apeliacinio teismo vaidmenį, taip pat per Sankt Peterburge esančią Vidaus reikalų ministeriją vadovavo civilinės policijos veiklai. Ir vis dėlto Kongresinė karalystė turėjo nemažai tikros konstitucinės monarchijos bruožų. Ji turėjo savo vyriausybę, teismų sistemą, renkamąjį seimą, administracines institucijas ir savo kariuomenę. Formaliai tebegaliojo Napoleono kodeksas, buvo garantuota spaudos laisvė, religinė pakanta, asmens laisvė, valstiečių teisė įsigyti žemės. Oficialiai viešajame gyvenime vartota lenkų kalba. Turint galvoje, kad konstitucija buvo priimta reakcingosios Šventosios sąjungos pritarimu, ją reikėtų laikyti stebėtinai liberaliu dokumentu. Bent jau popieriuje tai buvo viena pažangiausių Vidurio Europos konstitucijų.[2]

Iškiliausių Kongresinės karalystės asmenybių veikloje atsispindėjo tam metui būdingas vigų liberalizmas. Jos valdytojas generolas Józefas Zajączekas tapo gerokai sukalbamesnis nuo tų laikų, kai simpatizavo jakobinams; vis dėlto Kosciuškos tautinio sukilimo ir Dąbrowskio legionų veteranas, matyt, buvo ne tas žmogus, iš kurio galėtum laukti būsiant Rusijos patvaldystės vietininką Lenkijoje. Vyriausiasis Lenkijos kariuomenės vadas, didysis kunigaikštis Konstantinas Pavlovičius (1779–1831), caro brolis, buvo vienas iš nedaugelio valstybės veikėjų, turinčių Rusijoje nepriklausomos įtakos. Dėl morganatinės santuokos su lenke Joanna Grudzińska jis prarado paveldėjimo teisę, o jo sentimentalus prisirišimas prie visa, kas len-

kiška, buvo absoliuti priešybė jo žavėjimuisi visomis brutalios karinės disciplinos formomis. Šis žmogus gyveno spaudžiamas dviejų pasaulių, o neretai ir blaškydamasis tarp dvejopo mąstymo. Didžiuma jam pavaldžių generolų – Dąbrowskis, Kniaziewiczius, Chłopickis – anksčiau tarnavo Napoleonui ir Varšuvos kunigaikštystei, o ne Rusijos kariuomenėje. Civilių gyventojų sluoksniuose vis dar figūravo iškilios Šviečiamosios epochos asmenybės – Stanisławas Kostka Potockis ir Stanisławas Staszicas. Administracinė taryba galėjo kreiptis į ne vieną lenkų didiką, jau turintį tarnybos rusų valstybinėse institucijose patirties; čia paminėtini kunigaikščiai Adamas Jerzis Czartoryskis ir Ksaweras Druckis-Lubeckis. Nors nemažai buvo žmonių, ypač katalikų stovykloje, kurie konstitucijos ir jos šalininkų atžvilgiu laikėsi daugiau ar mažiau santūriai, vienintelis nuo pat pradžių jai aktyviai priešinęsis veikėjas buvo asmeninis caro patikėtinis Nikolajus Novosilcevas (1761–1836). Įsidėmėtina yra tai, kad Novosilcevo pareigybė, nors ir pirmaeilės politinės reikšmės, konstitucijoje nebuvo įteisinta. Taip iš pat karto pasirūpinta institucija, kurią buvo galima panaudoti kaip kanalą įvairiausiems savavališkiems, nekonstituciniams išpuoliams ar klastingoms apgavystėms.

Liberalų širdžiai pasirodė labai artimi švietimo reikalai. Penkerius metus vadovaujama Stanisławo Potockio, Religijos reikalų ir visuomenės švietimo komisija stengėsi tęsti senosios Edukacinės komisijos ir Varšuvos kunigaikštystės edukacinės valdybos pradėtus darbus. 1816 m. Varšuvos universitetas atvėrė penkių fakultetų duris. Buvo suplanuota, kad Kielcų kalnakasybos mokykla, Marymonto agronomijos institutas ir Varšuvos parengiamoji politechnikos mokykla išugdys naują mokslininkų ir specialistų elitą. 1821 m. veikė per tūkstantį pradinių mokyklų. Neišvengiamai radosi trintis su Bažnyčia, kuri nebuvo patenkinta tokiu sparčiu valstybės globojamo pasaulietinio švietimo plitimu. Potockį puolė iš visų pusių. Kai atsilygindamas tuo pačiu jis išdrįso pasiūlyti uždaryti katalikiškus švietimu užsiimančius vienuolynus, pasiūlymą jam tučtuojau teko atsiimti. O kai 1820 m. išspausdino antiklerikalinę satyrą *Podróż do Ciemnogrodu (Kelionė į Tamsos miestą)*[3], buvo priverstas su-

vis atsistatydinti. Po to įsisiautėjo reakcija. Naujasis komisijos direktorius Stanisławas Grabowskis (1780–1845) uždarė trečdalį Kongresinės karalystės pradinių mokyklų. Taip pat prasidėjo išpuoliai prieš žydų mokyklas. Pirmenybė buvo teikiama vidurinio mokslo gimnazijoms, nes čia mokėsi aukštesniųjų klasių atstovai. Potockio istorijos vadovėliai, aukštinantys senovės Atėnų demokratiją, buvo pakeisti konservatyvesnėmis knygomis, kuriose buvo garbinamos Romos imperijos vertybės. Tokie buvo laikai.

Panašių kampuotų fortūnos posūkių neišvengė ir ekonominis gyvenimas. Iš pradžių perdėm entuziastingai nusiteikusi vyriausybė taip švaistė savo menkus išteklius, kad 1821 m. atsidūrė ties bankroto slenksčiu. Caras pagrasino prijungti karalystę prie imperijos, jei tučtuojau nebus subalansuotas jos biudžetas. Todėl kunigaikštis Lubeckis, 1821–1830 m. ėjęs finansų ministro pareigas, nieko nelaukdamas pradėjo įgyvendinti įspūdingą ūkio gaivinimo programą. Pagrasinus mirties bausme visiems, kurie nemokės mokesčių, deficitas buvo įveiktas. Pajamos iš mokesčių pagausėjo trigubai. Vėl suklestėjo valstybinės druskos ir tabako monopolijos. Finansų reikalams tvarkyti 1828 m. įsteigtas Lenkijos bankas, jis kartu koordinavo ir valstybės remiamas paskolų operacijas. Didžiulės pinigų sumos buvo numatytos investicijoms į prekybą ir pramonę. Šį dešimtmetį Lubeckiui – Aleksandro pramintam *La Petit Prince* (Mažuoju princu) – sekėsi labiausiai iš visų „taikaus sambūvio" šalininkų. Tvirtai pasiryžęs išsaugoti ryšius su Rusija, jis nepakentė jokios opozicijos ir padėjo pagrindus naujai ir gyvybingai ekonomikai.[4]

Svarbiausias Kongresinės karalystės nepriklausomybės laidas išliko kariuomenė. Turinti 30 000 nuolatinių karių, galinti greitai pagausinti savo gretas karo metu, ji buvo ta jėga, su kuria negalėjo nesiskaityti nė viena kaimyninė valstybė. Jai išlaikyti buvo skiriama 40 procentų valstybės biudžeto, tad ji buvo gerai apginkluota ir tinkamai parengta. Vilkėjo lenkišką uniformą, žygiavo iškėlusi Lenkijos vėliavą ir klausė įsakymų tik lenkų kalba. Papildyta naujokais, pašauktais į dešimties metų tarnybą, kariuomenė labai greitai įgijo profesionalumo ir kompetencijos. Išskirtinis dėmesys buvo skiriamas ka-

rininkų rengimui. Trys Varšuvos kadetų mokyklos, rengiančios kadrus pėstininkijai, kavalerijai ir artilerijai, išugdė naują kartą karininkų, kupinų kareiviško išdidumo ir *esprit de corps*. Rusijos įtaka tepasireiškė kariuomenės vidinėje struktūroje, kad lengviau būtų derinti bendrus veiksmus su Rusijos karinėmis formuotėmis, ir gana jautrioje srityje – kariuomenės disciplinoje. Poniatowskio laikais fizinės bausmės buvo draudžiamos, tad Rusijos pavyzdžiu jas 1815 m. įvedus visi jautėsi gerokai įskaudinti. Nuolatiniai didžiojo kunigaikščio rengiami paradai Varšuvos Saksų aikštėje baigdavosi viešu reginiu – prasikaltusiųjų plakimu. Tai buvo vienas iš skausmingiausių, nors sykiu ir galimų išvengti dirgiklių visais kitais atžvilgiais patenkintai ir puikiai pasirengusiai kariuomenei.[5]

Tokiame kontekste politinio gyvenimo netrikdė nereikalinga įtampa. Pirmaisiais metais daugiausia aistrų virė tarp klerikalų ir antiklerikalų dėl mokyklų, civilinės santuokos, skyrybų ir cenzūros. Ir vieni, ir kiti griebėsi lobistinės veiklos, siekdami paveikti carą. Pirmasis seimo susirinkimas 1818 m. vyko sklandžiai ir ramiai. Jį atidarė pats Aleksandras; jo pagiriamoji kalba konstitucijai susilaukė plataus atgarsio, bet buvo klaidingai suprasta – lyg didžiulių permainų pačioje Rusijoje pranašystė. Atstovų rūmų deputatų pareikštas protestas vyriausybei, nepajėgusiai pateikti svarstyti biudžeto, liko be atsako.

3-iajame dešimtmetyje opozicija pradėjo vienytis dviem frontais. Seime ji būrėsi apie du brolius Niemojowskius – Wincentą (1784–1834) ir Bonawenturą (1787–1835). Jų vadovaujama „Kaliszo grupė" laikėsi nuostatos, kad svarbiausia įstatymų leidėjų funkcija yra reguliuoti vyriausybės politiką. Per antrąjį seimo susirinkimą, vykusį 1820 m., caras vos galėjo nuslėpti savo nuostabą, kai pasipriešinimo susilaukė įstatymas, kuriuo buvo išplečiamos generalinio prokuroro teisės. Brolių Niemojowskių mandatai administracine tvarka buvo anuliuoti. Seimas paleistas ir vėl sušauktas tik 1825 m. Tai buvo pirmas akivaizdus ženklas, jog pagiriamasis žodis konstitucijai, nors ir ištartas tariamai liberalaus caro lūpomis, neturėtų būti suprastas perdėm paraidžiui. Kiti seimo nariai nusižengė kritikuodami vyriausybės delsimą vykdyti žemės ūkio reformą.

O apskritai šalyje opoziciškai nusiteikę žmonės telkėsi į tuomet vis labiau populiarėjančius slaptuosius politinius klubus. Laisvieji mūrininkai, arba masonai, jau nuo seno turėjo tvirtą padėtį Lenkijos visuomenėje. Jų veikla tradiciškai traukė režimui nepavojingus prakilnius bajorus, prie kurių save buvo linkę priskirti ir Aleksandras I, ir jo tėvas Pavelas I. 1815 m. Kongresinėje karalystėje veikė trisdešimt dvi ložės, todėl galima drąsiai teigti jas turėjus didelę įtaką pažangiosios ir patriotinės minties raidai. 1819 m. majoras Walerianas Łukasińskis (1786–1868) įkūrė organizaciją *Wolnomularstwo Narodowe* (Tautinė masonija), daugiau karinio pobūdžio šio sąjūdžio atšaką, kuri netrukus sulaukė sekėjų seime, provincijoje ir kariuomenėje. 1821 m., kai caras uždraudė jos veiklą visose savo valdose, daugelis ryžtingiau nusiteikusių jos narių perėjo į Łukasińskio slaptąją Tautos patriotų draugiją. Šioji organizacija, ne vienos tuo pačiu vardu vėliau pasivadinusios pirmtakė, sukūrė ištisą tinklą vietinių grupelių visose lenkų žemėse. Ji siekė visiškos tautinės nepriklausomybės ir dar ilgai turėjo didelę įtaką, net ir tada, kai pavienės grupelės seniai buvo nutraukusios ryšius su centru. Łukasińskio areštas ir įkalinimas 1822 m. tapo kylančio konflikto su valdžia pradžia.[6] Studentai karštligiškai būrėsi į mėgėjiškus revoliucinius klubus, kurių kievienas turėjo savo herojus, filosofiją ir laikraštį. 1817 m. įsteigtas Varšuvos klubas *Panta Koina* („Visi drauge") turėjo ryšių Vokietijoje ir Rusijoje. Jo veiklą nutraukė tarptautiniu mastu vykdytas policijos tyrimas dėl Jenoje (Vokietija) nužudyto caro ministro rezidento. Laisvųjų lenkų sąjungos *(Związek Wolnych Polaków)*, įsteigtos 1820 m., žvalgai pasiekė Vilnių ir Krokuvą; bet ir šio klubo veiklą nutraukė policija. Kariuomenėje glaudūs ryšiai buvo užmegzti su slaptų Rusijos organizacijų nariais. Vieningų slavų draugija *(Towarzystwo Zjednoczonych Słowian)* palaikė ryšius su Rusijos Šiaurės ir Pietų draugijomis bei su Karo bičiulių draugija, kuri veikė Lietuvos korpuso daliniuose, stovėjusiuose prie Balstogės. Kažin ar kas galėtų suabejoti šių vyrų, įsitraukusių į slaptąją veiklą prieš carą, sąžiningumu ir dorybingumu, tad sunku patikėti, kad jie būtų kėlę grėsmę teisėtvarką ginančioms jėgoms.[7]

Tuo metu daugiausia rūpesčių radosi ne Varšuvoje, bet Vilniuje. Palyginti taikus Kongresinės karalystės režimas visiškai skyrėsi nuo represinių struktūrų siautėjimo kitapus Lietuvos sienos. Kai 1814 m. Czartoryskis atsistatydino iš pareigų Vilniuje, jo įpėdiniai darė visa, kas buvo jų galioje, kad tik pakeistų jo prolenkišką politiką. Vilniaus universitetas, kuris trumpą laiką klestėjo kaip svarbiausias lenkų literatūros ir mokslo centras, dabar tapo būrio įnirtingų rusintojų auka. 1817 m. Adomo Mickevičiaus ir Tomaszo Zano (1796–1855) įkurta Filomatų draugija *(Towarzystwo Filomatów)*, kaip jų literatūrinės veiklos centras, netrukus įgijo aiškų politinį atspalvį. Ją palaikė kiti fakulteto studentai, profesūra, tarp kurių ypač iškili istorijos profesoriaus Joachimo Lelewelio asmenybė. 1821 m. įkurtos dar dvi organizacijos. Viena, Filadelfų draugija *(Towarzystwo Filodelfistów)*, atvirai propagavo idėją suvienyti abi senosios Lenkijos-Lietuvos Respublikos dalis. Antroji, Žalioji sąjunga *(Związek Zielony)*, ankstyvojo populizmo pavyzdys, išėjo į kaimą siekdama prisivilioti valstiečius. Deja, visų tų organizacijų veikla nepraslydo pro Novosilcevo akis. Jis pats atvyko į Vilnių, kad galėtų asmeniškai atlikti tardymą. 1823 m. lapkritį prasidėjo suėmimai. Mickevičius ir Zanas drauge su kitais aštuoniais dalyviais skubos tvarka buvo ištremti į Rusijos gilumą, Lelewelis atleistas, visos slaptos organizacijos išvaikytos. Tai turėjo būti gera pamoka varšuviečiams. Liberalizmo kaukė, kuria dangstėsi caro valdžia Kongresinėje karalystėje, pasirodė besanti niekam verta.[8]

1825 m. į sostą įžengęs Nikolajus I po kauke nebesislapstė. Iki sielos gelmių sukrėstas dekabristų maišto Rusijos kariuomenėje, naujasis caras nė neketino maskuoti savo paniekos konstituciniam valdymui. Autokratas ir iš prigimties, ir iš įsitikinmo, šis „Šiaurės Nabuchodonosaras" žvelgė į Lenkiją nelyginant į Šventosios Rusijos kūne pritivinkusią votį, kurią tučtuojau reikia pridegìnti. Pro jo žvilgsnį neprasprūdo dekabristų ryšiai su Lenkija, o ypač jį siutino pranešimai apie tariamai maištingą jo Lenkijos kariuomenės dvasią. Užtvindęs karalystę savo naujai įkurto Trečiojo skyriaus agentais ir suradęs atsidavusį tarną – energingąjį Novosilcevą, jis nedelsdamas paskyrė Kvotos komisiją, kuri turėjo iš naujo pasidomė-

ti slaptų klubų veikla. Taip elgdamasis caras išprovokavo dešimtmečio *cause célèbre*. 1828 m. Patriotinės draugijos vadai turėjo stoti prieš seimo tribunolą ir buvo apkaltinti valstybės išdavimu. Kaltintojai reikalavo griežto nuosprendžio ir tikėjosi, jog senatoriai paklus. Visų nuostabai, o gal ir ne, jie to nepadarė. Prieštaravo tik vienas generolas Krasińskis; visi kiti senatoriai nusprendė, kad narystė nelegalioje organizacijoje nėra valstybės išdavimas. Pagrindiniam kaltinamajam papulkininkiui Sewerynui Krzyżanowskiui (1787–1839), kuris kaltintas dėl derybų su dekabristais, buvo paskirtas tik trejų metų areštas. Didysis kunigaikštis Konstantinas, atrodė, sprogs iš pykčio. Uždraudęs nepaklusniesiems tribunolo senatoriams išvykti iš Karaliaus pilies, jis neleido viešai skelbti jų priimto nuosprendžio. Iš Sankt Peterburgo įsikišus pačiam carui, visi nuosprendžiai buvo be ceremonijų atšaukti. Tribunolo įgaliojimai atgaline data panaikinti, o sukaustyti grandinėmis kaliniai ištremti į Sibirą. Kai 1830 m. seimas vėl susirinko peržiūrėti savo įstatymų leidybos programos, jo nariai jau buvo gerai pamokyti. Konservatyviosios jėgos triumfavo. Baimės ir įtarinėjimų atmosferoje neliko nė mažiausios galimybės nuosekliai tęsti konstitucija paremtą politiką.

Aktyvaus pasipriešinimo mintis tuo metu ruseno tik tarp žemesnio rango karininkų. Kelios savalaikės kariuomenės reformos – buvo sustabdytas viešas plakimas, sureguliuota mokesčių sistema – nepajėgė užslopinti to neteisybės jausmo, kurį įplieskė represijos dėl ryšių su dekabristais bei nuolatiniai Trečiojo skyriaus priekabiavimai. Tuo metu, kai vyko seimo tribunolas, iš visų lenkų karininkų buvo pareikalauta iš naujo prisiekti ištikimybę carui. Šitoks garbės ir orumo pažeminimas visus pervėrė lyg peilio dūris. Dar 1829 m. grupė Pėstininkų karo mokyklos kadetų svarstė galimybę nužudyti carą per jo būsimą karūnavimą Lenkijoje. 1830 m. tos pačios mokyklos dėstytojas, jaunesnysis leitenantas Piotras Wysockis (1797–1874) su jaunu pulkininku Józefu Zaliwskiu (1797–1855) pradėjo rengtis sąmokslui, drauge kūrė ginkluoto sukilimo planą. Tų pačių metų vasarą jie susitiko su grupe civilių sąmokslininkų, kurie rengėsi nužudyti didįjį kunigaikštį Konstantiną.[9]

* * *

1930 m. Europa išvydo pirmą visuotinį pasipriešinimą Vienos kongreso palaimintai sistemai. Londono protokolu Graikija paskelbta nepriklausoma valstybe. Liepą Paryžiuje nuversta Burbonų monarchija ir valdžią perėmė karalius-pilietis Liudvikas Pilypas Orleanietis. Rugpjūtį iš Briuselio išvyta olandų Orange-Nassau dinastija ir paskelbta Belgijos nepriklausomybė. Paryžius, kaip ir anksčiau, vėl tapo revoliucinių nuotaikų liepsnos epicentru, iš čia sklido raginimai visoms engiamoms Europos tautoms nusimesti reakcijos jungą. Poetas ir dramaturgas Casimiras Delavigne'as, karštas Liudviko Pilypo šalininkas, buvo ne vienintelis, kuris prisiminė Lenkiją. Jo eilėraštis *La Varsovienne (Varšuvietė)* priminė bendrą lenkų ir prancūzų kovą Napoleono laikais ir kvietė juos vėlei imtis ginklų:

Il s'est levé, voici le jour sanglant;
Qu'il soit pour nous le jour de délivrance!
Dans son essor, voyes notre aigle blanc,
Les yeux fixés sur l'arc-en-ciel de France.
Au Soleil de Juillet, dont l'éclat fût si beau,
Il a repris son vol; il fend les airs; il crie:
'Pour ma noble patrie,
Liberté, ton soleil ou la nuit du tombeau.'

Polonais, à la baïonette!
C'est le cri par nous adopté,
Qu'en roulant le tambour repète:
A la baïonette!
Vive la liberté!

Pour toi, Pologne, ils combattront, tes fils,
Plus fortunés qu'au temps où la victoire
Mêlait leur cendres aux sables de Memphis,
Où le Kremlin s'écroula sous leur gloire.
Des Alpes au Thabor, de l'Ebre au Pont-Euxin,
Ils sont tombés vingt ans, sur la rive étrangère.
Cette fois, Ô ma mere,
Ceux qui mouriront pour toi, dormiront sur ton sein.

Polonais, à la baïonette!...

Sonnez clairons! Polonais, à tron rang
Suis sous le feu ton aigle qui s'élance.
La Liberté bat la charge en courant,
Et la victoire est au bout de ta lance.
Victoire à l'étendard que l'exil obragea
Des lauriers d'Austerlitz, des palmes d'Idumée!
Pologne, bien-aimée,
Qui vivra sera libre, et qui meurt l'est déjà!

Polonais, à la baïonette!...[10]

Išaušo pagaliau diena ilgai lauktoji;
Per kraują ta diena į laisvę mus nuves!
Žiūrėkite, erelis baltasis mūs žėruoja,
Jis žvelgia į prancūzų vaivorykštės spalvas.
Liepsnojant liepos saulei dangaus erdvėj beribėj,
Galingai šaukdamas jis išskleidė sparnus:
„Tėvyne, veski mus
Į laisvės saulę ar į nebūties tamsybę".

Lenkai, traukit kardus!
Tai mums tie žodžiai skardūs,
Tai dunda būgnai mūs kovos:
Traukit kardus!
Laisvė tegyvuos!

Tėvyne, už tave kovot sūnai nevėlins.
Po pergalės net kritę laimingi būt galės,
Tegu jų pelenus sugėrė Memfio smėlis,
Bet Kremliaus bokštai grius nuo jų didžios šlovės.
Nuo Alpių lig Taboro, nuo Juodjūrių lig Ebro
Per du dešimtmečius kiek žuvusių nūnai.
Bet tie, kas kris čionai,
O Motina, užmigs ramybėj tavo glėbio.

Lenkai, traukit kardus!..

Aidėkite, trimitai! Rikiuotėn stokit, lenkai,
Ir ženkit paskui arą, kurs lekia per liepsnas.
Te laisvės mūšyje jūs jėgos neišsenka,
Te iečių smaigaliai jums pergalę atneš.

Te galvos tremtinių nušvis apvainikuotos
Ir Austerlico laurais, ir palmės šakele!
O Lenkija miela,
Kas gyvas liks, bus laisvas, kas kritęs – išvaduotas!

Lenkai, traukit kardus!..*

Politinė atmosfera Varšuvoje smarkiai kaito. Gandai, jog caras gali pasiųsti sau pavaldžią Lenkijos kariuomenę malšinti Prancūzijos ir Belgijos revoliucijų, sukėlė visuotinį sąmyšį. Neramumai Kadetų korpuse pasiekė kritinę ribą. Prie slaptosios Wysockio organizacijos dėjosi ne tik kariškiai – tarp kitų, pavyzdžiui, ir Maurycas Mochnackis. Vis intensyviau buvo rengiamasi ginkluotai demonstracijai. Spalį Fraenkelio fabrike pratrūkęs streikas dėl blogų darbo sąlygų paskleidė įtampą tarp civilių gyventojų. Lapkritį policija surengė ne vieną prevencinių areštų reidą. Lapkričio 18 d. spaudoje pasirodė pirmieji pranešimai apie visuotinę Lenkijos kariuomenės ir lietuvių korpuso mobilizaciją. Tokiu momentu, kai valdžia žinojo bręstant maištą, o slaptų organizacijų nariai suvokė galį būti sučiupti bet kurią akimirką, liko atviras klausimas – kas pirmas pradės.

Prievartos ir sąmyšio banga siūbtelėjo lapkričio 29 d. naktį. Aštuoniolikos sąmokslininkų būrys, vadovaujami Ludwiko Nabielako, turėjo pulti Belwederio rūmus ir nužudyti arba suimti didįjį kunigaikštį Konstantiną. Tuo tarpu Wysockio vadovaujamas kadetų padalinys turėjo įžygiuoti į miesto centrą, nuginkluoti rusų įgulą ir užimti Arsenalą. Nuo pat pradžių ėmė nesisekti. Gaisras apleistoje alaus darykloje – sutartinis ženklas visiems bendrai pradėti veikti – kilo pusvalandžiu per anksti, kada sąmokslininkai dar nebuvo numatytoje vietoje. Liepsnos sukėlė ant kojų visą įgulą, gatves užplūdo kareiviai ir gaisrininkai. Sąmokslininkai įsiveržė į Belwederį, nudūrė uniformuotą vyriškį, stovintį priešais didžiojo kunigaikščio apartamentus, o dar vieną, bandžiusį pabėgti pro užpakalines duris, nušovė. Pirmoji auka buvo Varšuvos gubernatorius Lubovitskis, antroji – rusų žandarmerijos generolas Gendre'as. Kai lėkdami

* Vertė Jonas Strielkūnas

atgal į miestą įsiveržėliai šaukė: „Didysis kunigaikštis nebegyvas!", šis sveikut sveikutėlis išlindo iš savo žmonos miegamojo, kuriame buvo pasislėpęs, ir pamėgino susikviesti savo štabą. Mieste kadetai ėmė trauktis po nepavykusio kavalerijos barakų antpuolio. Netrukus prie jų prisidėjo įsišėliojusi minia. Generolas Potockis, tikras Lenkijos patriotas, gavo kulką už tai, kad atsisakė vadovauti maištininkams. Jų vadas generolas Trębickis susilaukė to paties likimo, kai savo auklėtinius išvadino „nemokšomis žudikais". Dar vienas lenkas, generolas Lewickis, tamsoje buvo supainiotas su rusų generolu Novickiu ir nužudytas karietoje. Arsenalą užplūdo minia. Didysis kunigaikštis savo kariuomenei nedavė įsakymo imtis kovos veiksmų. „Lenkai pradėjo riaušes, – pasakė jis, – tegu lenkai ir numalšina." Lenkų lengvosios artilerijos pulkas jau buvo pasiekęs Pilies aikštę, bet nesulaukęs aiškaus įsakymo atsitraukė. Vidurnaktį pasiektas patas. Sukilėliai kontroliavo miestą, tačiau rusų įgula dar nebuvo nuginkluota. Kunigaikštis Lubeckis vienintelis nepametė galvos. Sušaukęs Administracinę tarybą ir pasitaręs su Czartoryskiu jis sutiko imtis vadovauti, kad sukilimas būtų užbaigtas, ir siekti susitarimo su caru. Ši „Lapkričio naktis" tapo drama, kurią daugelis jos veikėjų būtų mielai pamiršę. [11]

Dėl slaptų organizacijų narių nepatyrimo sukilimo vadžias tučtuojau perėmė žmonės, ligi tol niekuomet nepritarę ginkluotos kovos idėjai ir netgi visokeriopai siekę išvengti kad ir mažiausios konfrontacijos su Rusija. Todėl politiniai sukilimo tikslai buvo suformuluoti šiam jau prasidėjus ir aiškiai rodė susitaikėlišką laikyseną. Gruodžio 4 d. sudaryta laikinoji vyriausybė tebuvo tik pagražintas Administracinės tarybos variantas. Ji sudaryta Lubeckio raginimu, o konservatyvų jos pobūdį pavyko pridengti tokiais nariais kaip Julianas Niemcewiczius ir Joachimas Lelewelis, kunigaikštis Czartoryskis ir generolas Józefas Chłopickis (1771–1854). Po savaitės pastarasis tapo formaliu jos vadovu, mat daug vilčių dėta į diktatorišką jo būdą – taip tikėtasi veiksmingiau pasiekti užsibrėžtus tikslus. Dabar svarbiausias dalykas jiems buvo taikiai susitarti su caru. Nieko nedaryta, kad nesikartotų provokacijos. Didžiajam kunigaikš-

čiui Konstantinui leista laisvai išvykti iš Varšuvos, kartu su savo kariuomene ir politiniais kaliniais. Chłopickis atsisakė skelbti kariuomenės karinę parengtį. Tuo tarpu Lubeckis vylėsi, jog derybos su caru dėl konstitucijos ir dėl galimybės suartinti Lenkiją su Lietuva pajudės į priekį. Susidarė keista padėtis. Maištininkų sukilimui vadovaujantys lojalistai tikėjosi tam tikrų konstitucinių nuolaidų iš patvaldžio mainais už sukilimo nutraukimą.

Tačiau caras manė kitaip. Nikolajus neturėjo nė mažiausio noro derėtis su sukilėliais, kad ir kokie lojalūs jie dėjosi esą. Nuo pat pradžių jis pasiryžo sutriuškinti lenkus jėga. Pirmajame laiške Konstantinui jis pareiškė: „Turi žūti arba Rusija, arba Lenkija". „Lapkričio naktis" buvo kaip tik tai, ko jam reikėjo. Esama šiokių tokių abejonių, ar tikrai pakeisti Kongresinės karalystės konstituciją jis buvo nutaręs dar iki sukilimo. Tačiau dabar viskas tapo aišku. Nikolajus gavo puikią progą pamokyti lenkus ir paskirti vyriausybę, kuria galėtų pasikliauti. Lenkų derybininkai, keliaujantys į Sankt Peterburgą, apie tai nė nenutuokė. Vos tik Konstantinas saugiai išvyko iš Varšuvos, imta ruoštis baudžiamajai kampanijai. Prie Balstogės per sausį buvo sutelkta 120 000 vyrų kariuomenė, o jai vadovauti paskirtas generolas Dibičius. Kai mėnesio pabaigoje atėjo žinia, jog Lenkijos seimas balsavo už teisėtą caro nuvertimą nuo sosto, Nikolajus jau buvo viskam pasiruošęs. 1831 m. vasario 5 d. Dibičius perėjo sieną. Po šio įvykio vietinės reikšmės sukilimas virto visos tautos karu.

Sužlugus pastangoms taikiai susitarti, švelnūs Varšuvos vyriausybės reikalavimai tapo kur kas aštresni. Pamažu atsargiuosius režimo šalininkus pakeitė aktyvieji, tuos – radikalai, radikalus – desperatai, o šiuos – karinė klika. Per devynis laikinosios vyriausybės veiklos mėnesius valdžia perėjo per ne vienas rankas: iš Chłopickio ir jo „baltųjų" ji atiteko liberalams, centristams ir seimo vadovams, iš seimo – menkai jame atstovaujamiems „raudoniesiems", iš „raudonųjų" – Varšuvos miniai, o iš jos – generolui Krukowieckiui. Tai buvo elementarus, klasikinis politinis procesas, paremtas konflikto logika, kada galima bandyti visas priemones, tačiau nė viena iš jų nebuvo veiksminga. Pirmasis etapas baigėsi sausį. Kantrios derybos liko be-

vaisės. Sunerimęs seimas paskyrė penkiolikos žmonių priežiūros komisiją generolo Chłopickio veiklai įvertinti, o sausio 18 d. privertė jį atsistatydinti. Kaip tik tuo metu lenkų kantrybė, jau kuris laikas tampoma caro užsispyrimo, galutinai išseko. Po sausio 24 d. surengto atminimo mitingo, skirto pagerbti rusų dekabristus, caro nuteistus mirties bausme prieš šešerius metus, seimo santūrumas išgaravo. Jau kitą dieną jis dekretu paskelbė, jog Lenkijos sostas laisvas. Nikolajus nuverstas. Delsti nebebuvo galima. Naujoji konstitucija skelbė, kad vyriausybė yra atskaitinga „nepriklausomam seimui". Kol nebuvo sudarytas naujas ministrų kabinetas, vadovauti laikinajai vyriausybei vėl grąžintas Chłopickis. Po trijų savaičių valdančiosios Tarybos pirmininku išrinktas Czartoryskis. Vasario 18 d. jis perėmė pareigas iš Chłopickio, ir prasidėjo antrasis sukilimo etapas, kuris truko iki gegužės. Tačiau tuo metu jau vyko karas ir teko jį kariauti.

1831 m. Rusijos–Lenkijos karo baigtis nebuvo lengvai nuspėjama. Absoliutų kiekybinį rusų pajėgų pranašumą temdė būtinybė užimti visą kontroliuojamą teritoriją ir joje visoje įkurti įgulas, ilgi atstumai bei neišvengiama puolančiosios pusės padėtis. Lenkai, priešingai, kovojo savo žemėje, palaikomi draugiškai nusiteikusių žmonių, turėdami centrinę ir aiškiai apibrėžtą bazę Varšuvoje. Lenkų kariuomenės branduolį sudarė profesionalūs kadrai, savo ginklais ir pasirengimu visais atžvilgiais pranokstantys rusų kariuomenę, išskyrus artileriją. Per pirmuosius tris mėnesius ji net keletą kartų padarė didelių nuostolių rusams, taip nekart sutrukdydama jiems sėkmingai veržtis pirmyn. Silpnoji lenkų kariuomenės vieta buvo jos vadovybė, taip pat ir moralė. Neišmatuojama praraja skyrė kupinus ryžto ir drąsos karius ir perdėm atsargų ir neryžtingą vyriausiąjį štabą, kuriam po Chłopickio žūties mūšyje vasario mėnesį vadovavo generolas Janas Skrzyneckis (1787–1860). Skrzyneckis nelabai tikėjo pergale ir keletą kartų bandė kreiptis į Dibičių, norėdamas pasiūlyti politinį susitarimą. Dar mažiau jis tikėjo politikais ir vis labiau kišosi į jų veiklą. Būdamas klerikalas ir konservatorius, jis negalėjo pakęsti stiprėjančios „raudonųjų" įtakos ir rugpjūčio mėnesį prarado savo pareigas prieštaringų kaltinimų išdavyste ir slaptąja veikla sumaištyje. Visur,

kur tik ką nors darė, jis pelnė vardą *Kunktator* (vilkintojas) ir turėjo neigiamos įtakos savo pavaldiniams Henrykui Dembińskiui, Józefui Bemui, Janui Krukowieckiui, o ypač talentingajam štabo vadui Ignacui Prądzyńskiui (1792–1850). Iš pradžių kariuomenei sekėsi. Pradinį rusų puolimą keletu nuožmių susirėmimų sustabdė ariergardas: vasario 14 d. mūšyje prie Stoczeko, vasario 25 d. prie Dobrės ir Wawerio ir ypač kruvinose Grochówo kautynėse prie Varšuvos, kur Dibičius prarado bemaž 10 000 kareivių. Lenkų kontrpuolimas baigėsi dviem reikšmingomis Prądzyńskio pergalėmis: kovo 31 d. prie Didžiojo Dembo (Dąby Wielkie) jis sutriuškino vieną rusų korpusą ir paėmė 10 000 belaisvių, o balandžio 10 d. prie Iganių išsklaidė kitą korpusą. Netrukus surengti dar du ryžtingi puolimai – generolo Dwernickio į Volynę ir Ukrainą ir generolo Gelgaudo (Giełgud) į Lietuvą. Nedovanotina, kad po tokios sėkmės pernelyg ilgai užsitęsė neveiklumo tarpsnis, tad Dibičius galėjo netrukdomas pergrupuoti savo kariuomenę šiaurėje. Gegužės 26 d. prie Ostrołękos jis sumušė geriausius lenkų pėstininkų pulkus. Sumaniai Bemo vadovaujamos raitosios artilerijos puolimas jau nebegalėjo užkirsti kelio pralaimėjimui. Nuo tada iniciatyva perėjo į rusų kariuomenės rankas.[12]

Birželį Varšuvoje kilusi politinė krizė paprastai siejama su pralaimėjimu prie Ostrołękos. Tačiau, kita vertus, lygiai taip pat galima teigti, kad šį pralaimėjimą nulėmusios Generalinio štabo klaidos kaip tik ir buvo vis ryškesnio politinio susiskaldymo padarinys. Politinė ir karinė suirutė žengė koja kojon. Tris mėnesius Czartoryskis kantriai veikė kaip diplomatas Vienoje, Paryžiuje ir Londone, tuo pat metu savo krašte bandydamas numaldyti raginimus pradėti socialinę revoliuciją. Jis vylėsi, nors pats tuo mažai tikėjo, jog sukilėlių karinė sėkmė privers carą sėstis prie derybų stalo, paskatins įsikišti didžiąsias valstybes ir nuramins kritiką namuose. Paaiškėjus, jog tikėtis sėkmės nebegalima, jo atsargumas neteko prasmės. Jam pavyko išsilaikyti valdžioje tik dėl to, kad sukilimas smarkiai išsiplėtė Lietuvoje. Į seimą Varšuvoje atvyko deputatai iš Balstogės, Vilniaus ir Minsko. Žemaitijos valstiečiai dainavo: „Dabar lenkai neprapula, kol Žemaitiai gyvi". Tačiau Gelgaudui nepavyko išvaryti rusų kariuomenės iš

jos bazių Lietuvoje, ir prasidėjo žvėriškos represijos. Seime „Kaliszo grupė" kurį laiką išlaikė pusiausvyrą tarp „baltųjų" ir „raudonųjų". Du iš jų lyderių įėjo į vyriausybę. Tačiau požiūriai nesustabdomai poliarizavosi. Kai konservatorių stovyklai pavyko pasiekti, kad nebūtų priimtas įstatymas dėl valstybei priklausančios žemės išdalijimo kareiviams ir valstiečiams, iškilo radikalioji Patriotų draugija. Jos įtaka užgriebė kur kas toliau, negu buvo galima tikėtis iš saujelės draugijos narių. Gruodį nustelbta Chłopickio, dabar ji diktavo visų politinių diskusijų toną. Jos šūkis „Už jūsų ir mūsų laisvę" buvo vienodai adresuotas ir Czartoryskiui, ir carui. Šios draugijos vadovai karininkai Tadeuszas Krępowieckis (1798–1847), Janas Nepomucenas Janowskis (1803–1888), Janas Czyńskis (1801–1867) ir kunigas Aleksandras Pułaskis (1800–1838), taip pat jų leidžiamas žurnalas *Nowa Polska (Naujoji Lenkija)* reikalavo suaktyvinti karo veiksmus ir kartu siekė baudžiauninkų ir žydų išlaisvinimo. Daugelį jie gąsdino, tačiau ne mažiau buvo ir jais tikinčių. Lodzės verpimo fabrikų savininkai suorganizavo ištisus dalinius rusų kariuomenei. Kitur – Liubline, Kielcuose, Kalisze ir ypač Varšuvoje – darbininkai rėmė sukilimą ir pradėjo ginkluotis kas kuo pajėgdamas. Vyresnio amžiaus dvasininkija kvietė susilaikyti, radikaliai nusiteikę kunigai – priešintis. Ir tarp žemvaldžių, ir tarp valstiečių būta prieštaringų požiūrių. Birželį Skrzyneckis pagrasino sutramdyti opoziciją. Tačiau kai dėl pritrūkusių septynių balsų nepavyko priimti įstatymo, turinčio sugrąžinti diktatoriaus valdžią, jis pradėjo veikti savo iniciatyva. Netikę karininkai, politikos kritikai, tariami šnipai ir provokatoriai buvo tučtuojau suimti ir nuteisti. Tačiau suirutė nesiliovė. Vos tik seimas nusprendė pakeisti Skrzynecką generolu Dembińskiu, valdžią Varšuvoje perėmė minia. Rugpjūčio 15 d. naktį buvo užimti kalėjimai. Šaltakraujiškai nužudyti trisdešimt keturi kaliniai, iš jų keturi generolai. Kitą dieną įsikišusi kariuomenė atkūrė tvarką mieste. Barikados buvo išardytos, gaujų vadai sušaudyti, Patriotų draugija paleista. Varšuvos gubernatorius generolas Janas Krukowieckis (1772–1850) paskelbtas diktatoriumi. Czartoryskis pabėgo iš sostinės ir rado prieglobstį kariuomenėje. Sukilimo pajėgos eižėjo iš vidaus.

Tuo tarpu Rusijos kariuomenė įgijo nebepralenkiamo pranašumo. Choleros auka tapusį Dibičių pakeitė generolas Ivanas Paskevičius (1782–1856). Pagrindinės pajėgos traukė į šiaurę link Vyslos slėnio, be to, jos gavo ženklų pastiprinimą iš Prūsijos. Liepos 27 d. Paskevičius persikėlė per upę ties Torune ir nesulaukęs jokio pasipriešinimo pradėjo žygiuoti į Varšuvą iš vakarų. Iki rugpjūčio „perversmo" jis jau buvo užėmęs Łoviczą, kur buvo sutelkta didžiuma Lenkijos atsargų, ir rengėsi apsupti sostinę. Gynėjai paskubomis kasė apkasus ir statė įtvirtinimus. Keturiasdešimt tūkstančių vyrų išsirikiavę plačiu puslankiu turėjo atsilaikyti prieš dvigubai gausesnį priešą. Vos 95 arkliais tempiamos patrankos buvo atsuktos į 390 rusų patrankų. Svarbiausioje pozicijoje – 54-ajame redute ir Wolos bažnyčios šventoriuje – buvusiems gynėjams vadovavo generolas Józefas Sowińskis (1777–1831), ir Prūsijos, ir Napoleono kariuomenių veteranas, 1812 m. Rusijoje netekęs kojos. Puolimas prasidėjo rugsėjo 6 d., 4 valandą ryto, ir tęsėsi dvi paras. Paskevičius visiškai pasikliovė kiekybine žmonių ir ginklų persvara, kuri atrodė tokia akivaizdi prieš savižudišką drąsą. 54-asis redutas išlėkė į orą kartu su visais jo gynėjais ir puolėjais, kai vienas viltį praradęs lenkų didvyris sviedė degtuką į parako sandėlį. Wolos bažnyčios šventoriuje dar ilgai po to, kai mūšiai persimetė į miesto centrą, styrojo šautuvų durtuvais subadytas generolo Sowińskio kūnas; jo medinė koja neleido jam suklupti, todėl jis taip ir pasiliko pusiau stovintis, atsirėmęs į patrankos vežimą. Varšuva kapituliavo vidurnaktį iš rugsėjo 7-osios į 8-ąją. Jos padangė švietė nuo gaisruose skendinčių priemiesčių, gatvės buvo pilnos pabėgėlių, o Generalinis štabas kaltino vieni kitus. Krukowieckis ir Prądzyńskis pateko į rusų nelaisvę.[13]

Kariniu požiūriu sukilimas dar toli gražu nebuvo numalšintas. Trys atskiri korpusai vis dar laikėsi mūšio lauke, iš viso 60 000 vyrų. Generolas Ramorinas rytuose, generolas Różyckis pietuose ir generolas Rybińskis, įsitvirtinęs Napoleono laikų tvirtovėje Modline, galėjo nesunkiai sukelti ant kojų visą rusų kariuomenės rezervą. Tačiau kovos dvasia jau buvo palaužta. Mirtinai sužeidus sukilimo širdį, kuri plakė Varšuvoje, liovėsi funkcionuoti ir galūnės. Kareiviai skirs-

tėsi kas sau. Likę gyvi politiniai vadai, kaip antai Czartoryskis ir kiti, pabėgo į Galiciją arba Prūsiją. Paskutinis pasipriešinimo židinys Zamostėje pasidavė spalio 21 d. Pats tragiškiausias Lenkijos sukilimas nuo pradžios iki pabaigos užtruko 325 dienas.

Lapkričio sukilimo tragediją nulėmė tai, kad nelabai kam jis buvo reikalingas. Ne taip kaip 1794, 1863 ar 1905 m. sukilimai, kuriuos išprovokavo vis stiprėjanti priespauda, 1830–1831 m. įvykiai ėjo po laikotarpio, kada didesnė lenkų tautos dalis turėjo daugiau laisvės nei bet kuriuo kitu metu po krašto padalijimo. Slaptosios veiklos pradininkams pritarė tik jų artimiausios aplinkos žmonės, be to, jie neturėjo jokios tolesnės veiklos strategijos. Jeigu caro valdžia būtų parodžiusi bent kiek supratimo, jie būtų buvę sugaudyti kaip kokia mėgėjų avantiūristų grupelė ir jų skundai išklausyti. Deja, nepalenkiamas caro užsispyrimas, jo visiškas nenoras derėtis ar eiti į kompromisą, nuožmus pasiryžimas priversti lenkus besąlygiškai paklusti nuo pat pradžių iš mažos kibirkšties įplieskė didelę liepsną. 1830 m. lenkai neišsiskyrė iš kitų tautų dideliu skaičiumi „karštagalvių", „maištautojų" ar „revoliucionierių". Iš prigimties jie nebuvo linkę į kokias nors grupines savižudybes. Kraštutinės nuostatos išplaukė į paviršių tik sukilimo metu ir taip nutiko todėl, kad iš protingų vyrų buvo atimtas šansas protingai elgtis. Ne kas kitas, tik Nikolajus I privertė aktyviais sukilėliais tapti net tokius prorusiškai nusiteikusius konservatorius kaip Adamas Czartoryskis. Ne kas kitas, tik rusų valdžia išprovokavo reakciją, kurios, ko gero, būtų norėjusi išvengti. Ne kas kitas, tik carizmas leido suvešėti neigiamiems lenkų nacionalizmo bruožams.

Pasibaigus sukilimui požiūriai ėmė aštrėti visose stovyklose. Rusijoje, kur niekas nieko nežinojo apie lenkų pastangas siekti taikaus susitarimo, juos vienodai keikė ir reakcionieriai, ir disidentai. Uoliai eidamas savo oficialias pareigas Rusijos pasiuntinybėje Miunchene, Fiodoras Tiutčevas parašė pagiriamąją odę:

Как дочь родную на закланье
Агамемнон богам принес,
Прося попутных бурь дыханья
У негодующих небес, –

Так мы над горестной Варшавой
Удар свершили роковой,
Да купим сей ценой кровавой
России целость и покой!
[...]

Сие-то высшее сознанье
Вело наш доблестный народ —
Путей небесных оправданье,
Он смело на себя берет.
Он чует над своей главою
Звезду в незримой высоте
И неуклонно за звездою,
Спешит к таинственной мете!

Так ж, братскою стрелой пронзенный,
Судеб свершая приговор,
Ты пал, орел одноплеменный,
На очистительный костер!
Верь слову русского народа:
Твой пепл мы свято сбережем,
И наша общая свобода,
Как феникс зародится в нем.[14]

Kai brangią dukrą paaukoti
Dievams Agamemnonas nešė,
Jis prašė palankaus vėjo dvelksmo
Iš rūsčiojo dangaus, –
Taip ir mes, nelaimingajai Varšuvai
Sudavę pražūtingą smūgį,
Jos kraujo kaina mėginsime išpirkti
Rusijai saugumą ir ramybę!
[...]
Pats aukščiausias sąmoningumas
Vedė mūsų narsiąją liaudį –
Dangus jai rodo kelią,
O ji drąsiai pateisina viltis.
Ji jaučia virš galvos
Žvaigždę nematomoj tolybėj

Ir atkakliai ją seka,
skuba link savo paslaptingo tikslo!

Tu, broliškos strėlės pervertas,
Vykdydamas likimo nuosprendį,
Kritai, ereli viengentis,
Į atpirkimo laužą!
Patikėk rusų liaudies žodžiu:
Tavo pelenus mes šventai saugosime
Ir mūsų bendra laisvė
Juose lyg feniksas atgims.

Pasipiktinimas buvo visuotinis. Ne mažiau už lojaliuosius Rusijos caro valdinius buvo įdūkę intelektualai, kuriems atrodė, jog lenkai davė Nikolajui pretekstą sužlugdyti visas Rusijos reformas. Visus siutino galingas kritikos antplūdis iš Vakarų Europos. Aleksandras Puškinas sukūrė aštrų atkirtį *Rusijos šmeižikams*:

Клеветникам России

Vox et praeterea nihil.

О чем шумите вы, народные витии?
Зачем анафемой грозите вы России?
Что возмутило вас? Волнения Литвы?
Оставьте: это — спор славян между собою, —
Домашний, старый спор, уж взвешенный судьбою, —
Вопрос, которого не разрешите вы.
Уже давно между собою
Враждуют эти племена;
Не раз клонилась под грозою
То их, то наша сторона.
Кто устоит в неравном споре:
Кичливый лях иль верный росс?
Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? — Вот вопрос.
Оставьте нас: вы не читали
Сии кровавые скрижали;
Вам непонятна, вам чужда
Сия семейная вражда;
Для вас безмолвны Кремль и Прага;

Бессмысленно прельщает вас
Борьбы отчаянной отвага —
И ненавидете вы нас...
За что ж? Ответствуйте: за то ли,
Что на развалинах пылающей Москвы
Мы не признали нагой воли
Того, под кем дрожали вы?
За то ль, что в бездну повалили
Мы тяготеющий над царствами кумир,
И нашей кровью искупили
Европы вольность, честь и мир?..[15]

Ko, liaudies gražbyliai, jus šitoks pyktis ima?
Ko sviedžiat Rusijai grėsmingą prakeikimą?
Kas jus įaudrino? Gal Lietuvos maištai?
Nustokit: tai seni naminiai slavų ginčai,
Likimo pasverti nesyk, ir jūs, išminčiai,
Jų neišspręsite, – palikit visa tai.

Seniai šios gentys nesutinka,
Ir kyla vis vaidai pikti;
Jau nuo audros ne kartą linko
Arba vieni, arba kiti.
Kas pralaimėt šį ginčą turi:
Ar rusas atkaklus, ar lenkas išdidus?
Ar slavų upės susilies į rusų jūrą?
Ar ji išsekusi išdžius?

Palikit mus: ne jums suprasti,
Kaip šitą kraujo ginčą spręsti;
Nesutarimai šie seni
Jums tolimi ir svetimi;
Ir kas jums Kremlius, kas jums Praga?
Žavėtis gera iš šalies,
Kaip ši kova įnirtus dega...
Taip, jūs nekenčiat mūs šalies...

Už ką? Galbūt už tai, smarkuoliai,
Kad mes griuvėsiuose liepsnojančios Maskvos

Nepripažinom tos valdžios,
Prieš ką drebėjot jūs parpuolę?
Už tai, kad mes kalaviju
Sudaužėme jo stabą paiką,
Kad mes atpirkome krauju
Europos laisvę, garbę, taiką?..*

Tuo tarpu tarp lenkų sukilimo pralaimėjimas sukėlė didžiausią per visą istoriją tautinių jausmų protrūkį ir literatūrinės raiškos pakilimą. Ši katastrofa kaip tik tiko romantizmo epochos talentams. Paprasti žmonės tiesiog verkė iš nevilties ir įniršio. Frederykas Chopinas, išvykęs iš Varšuvos likus vos trims savaitėms iki sukilimo pradžios, per Kalėdas pietavo Vienos restorane ir degė pykčiu, klausydamasis pokalbio prie gretimo stalo. Vienas ponas tarė: „Dievas padarė klaidą sukurdamas lenkus". Antrasis į tai atsakė: *„Ja! In Polen ist nichts zu holen"* (Taip! Iš Lenkijos nieko nebus). Chopino laiškai rašyti tėvams buvo pilni nevaldomo įtūžio. Apie Varšuvos žlugimą rugpjūtį jis išgirdo būdamas Stuttgarte:

[...] priešas tikriausiai pasiekė mūsų namus. Priemiesčiai tikriausiai sugriauti ir sudeginti. Jašai, kur tu? Wilušas, neabejoju, žuvo barikadose. O Dieve, ar tu esi danguje? Tu esi, bet nekeršiji. Ar Tau dar negana tų maskolių nusikaltimų, o gal Tu pats maskolis? Mano vargšas tėve! Gal tu alkanas ir nebegali nupirkti duonos mamai! Gal mano seserys paniekintos įniršusių maskolių padugnių [...] Maskolis yra pasaulio viešpats [...] O, kodėl negaliu užmušti bent vieno maskolio?[16]

Panašus bejėgiškumas apėmė ir kitus Europos kraštus. Tie, kurie suvis nesidomėjo Lenkijos likimu, tylėjo kaip tylėję. O nedaugelis tų, kurie kvietė veikti, dabar buvo priblokšti ir kupini gailesčio. Ir Casimirui Delavigne'ui Prancūzijoje greitai teko pakeisti toną:

La Pologne ainsi partagée,	Lenkijai, taip padalintai,
Quel bras humain l'aurait vengée?	Kokia žmogaus ranka galėjo taip atkeršyt?
Dieu seul pouvait la secourir.[17]	Tik vienas Dievas galėjo jai padėti.

* Vertė V. P. Bložė

Vokietijoje bemaž visuotinė užuojauta lenkams ir Rusijos baimė atsispindėjo populiariose *Polenlieder (Lenkų dainos)*:

Schlaf ein, du weisst ja nicht, o Herz,
Warum du weinst.
Schlaf ein, ich will den wahren Schmerz
Dich lehren einst.

Schlaf ein, o Herz, was kummert dich
Der Feinde Sieg?
Dein Vater fiel für dich und mich
Im Heldenkrieg.

Dich wird erziehn dereinst der Zar
Zur Sklaverei
Doch als ich dich, O Kind, gebar,
War Polen frei.[18]

Užmik, širdele, tu nežinai,
Kodėl verki.
Užmik, aš noriu tau apie tikrą skausmą
Kada nors papasakoti.

Užmik, širdele, kodėl tau rūpi
Priešo pergalė?
Tavo tėvelis krito už tave ir mane
Didvyriškam kare.

Greitai ir tave caras išmokys
Būti vergu.
Tačiau, kai tu gimei, vaikeli,
Lenkija buvo laisva.

Didžiojoje Britanijoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose buvo smarkiai išjudinta liberalioji opinija. Lenkijos Lapkričio sukilimas sukėlė pirmąją rusofobijos bangą, paskui kurią per visą XIX amžių per anglosaksų kraštus ritosi dar ne viena. Škotijoje poetas Thomas Campbellas ir lordas Dudley Stuartas įkūrė Lenkijos draugų draugiją. 1833 m. liepą Bendruomenių rūmuose parlamentaras J. Cutler

Fergussonas, pasiremdamas iš Lamberto viešbučio gauta informacija, pradėjo svarbiausią iš keleto debatų apie Lenkijos padėtį. Lordas Morpethas išaiškino istorinį Lenkijos vaidmenį. Parlamentarai – nonkonformistas Spurgeonas ir žydas Goldsmithas – kalbėdami teigiamai įvertino tradicinę Lenkijos religinę pakantą. Danielis O'Connellas carą pavadino „niekšu". Thomas Attwoodas pasmerkė britų vyriausybės pasyvumą. Rūmai vieningai balsavo už nepritarimą Rusijos elgesiui. Tačiau tuo viskas ir baigėsi. Thomas Campbellas iš užmaršties prikėlė savo eilėraštį, iš kurio paprastai prisimenama tik viena eilutė: „Ir laisvė suklykė, kai krito Kosciuška".[19]

Dar vienas nelabai tikęs poetas, vardu Antrobus, atsiprašinėdamas dėl nepakankamo savo „poetinio jausmų išsiliejimo", sukūrė gan netrumpą odę *The Wrongs of Poland (Lenkijos skriaudos)*, kurios iškalbingos eilutės tiksliai atspindėjo neišsakytą Lenkijos gerbėjų pyktį:

In sable weeds Britannia mourning stands
O'er fallen Sarmathia's bier; bathing with dew
Of truthful pity, the unfading wreaths
That thickly cluster round her trophied urn...
O land of heroes, could the Muse portray
A tithe of what thy children have endured,
Each face would wear the mourning of the heart;
All voices join in execration loud.
No pen can picture true thy mighty wrongs;
No tongue reveal the many springs of woe;
Oppression, murder, rapine, torture, lust,
All cruelty, in each appalling form:
Most deadly fruit of blind despotic rage,
That like the feigned Promethean bird of hell
By gorging human flesh more revenous grows...
But Russia, thou! In guilt and might supreme
To deal with Thee, how shall the Muse essay?
What spell, what power invoke? For words are vain.
Yet wouldst thou list awhile, thou mightst perchance
Some new-found truth like hidden treasures find
And gain the knowledge that was never thine
To know thyself, and all thou call'st thine own;

As in a mirror, thou thyself might'st view,
And learn to loathe what others loathing see...*[20]

Kitokia nuomonė girdėjosi tik iš dviejų šaltinių. Keletas britų parlamento narių protestavo prieš beprasmes aistras, kurias reiškė žmonės, nė neketinantys žodžių derinti su veiksmais. O Richardas Cobdenas buvo vienintelis, kuris stojo prieš įsivyraujančią rusofobiją, nes buvo įsitikinęs, jog Lenkijos likimas esąs tikras „teisingumo triumfas". Savo studijoje apie Rusiją, išleistoje 1835 m., Cobdenas teigė, jog visos tos nelaimės, kurias išgyveno Lenkija, „nutinka tik apleistoms, smukusioms, neorganizuotoms, tamsioms ir praradusioms religingumą visuomenėms su jų anarchistine valdžia". Aukštindamas Prūsijos klestėjimą, plačias Anglijos prekybos su Rusija perspektyvas, jis tvirtino, jog sukilimas Lenkijoje kilęs dėl pasileidusios bajorijos desperatiškų pastangų susigrąžinti seniau turėtas privilegijas. Kaip ir daugelis jo įpėdinių bei sekėjų iš radikaliojo kairiųjų sparno, šis Manchesterio liberalizmo apaštalas taip troško pademonstruoti savo nepaprastus visuomenės analitiko sugebėjimus, jog neatsispyrė pigaus populiarumo pagundai ir užsipuolė bejėgį, toli užsienyje esantį taikinį. Tai iš jo lūpų išsprūdo šiurkščiausi žodžiai, kada nors pasakyti Lenkijos adresu. Kaip ir daugelis šių dienų Vakarų liberalų, mėgindamas kuo greičiau diskredituoti oficialiąją savo šalies nuomonę, jis atsidūrė juokingoje padėtyje – šokosi teisinti kitos valstybės autokratijos despotizmą, taip visiškai nukrypdamas nuo to, už ką iš tikrųjų kovojo.[21]

* Gedulo drabužiais vilkinti Britanija nuliūdusi stovi / Prie kritusios Sarmatijos kapo; sulaistyti ašaromis / Tikro gailesčio, nevysta vainikai / Tankiai gaubiantys josios trofėjinę urną... / O didvyrių žeme, jei galėtų Mūza nutapyti/Bent dalelę to, ką vaikai tavieji išgyveno, / Kiekviename veide atsispindėtų širdies gedulas; / Visi balsai susilietų į vieną garsų prakeiksmą. / Jokia plunksna negali aprašyti tavo didžiųjų skriaudų; / Jokia kalba negali išreikšti, iš kokio apsto šaltinių trykšta tavo sielvartas; / Priespauda, žudynės, plėšimai, kankinimai, aistros, / Vien žiaurumas – visais pasibaisėtinais pavidalais: / Daugiausia aklo despotiško pykčio mirtini vaisiai, / Kurie, kaip tas Prometėjo išgalvotas pragaro paukštis, / Godžiai rydamas žmogaus mėsą vis labiau jos trokšta... / Bet Rusija, tu! Su savo kalte ir visagalybe,/Kaip reikės su Tavimi susitvarkyti Mūzai? / Kokių burtų, kokių galių šauktis? Nes žodžiai bus bejėgiai. / Tačiau, jei tu šiek tiek paklausytum, galgi ir pajėgtum / Naujas tiesas tarytum paslėptus lobius atskleisti / Ir sužinoti, kaip atpažinti tai, kas niekados nebuvo tavo, / Ir visa tai, kas tau atrodo esą tavo; / Kaip veidrodyje tu pati galėtum pamatyti / Ir išmokti neapkęsti to, ko kiti nekenčia...

* * *

Rusijos atpildas sunkiai prislėgė ir taip jau sugniuždytas lenkų žemes. „Varšuvos kunigaikščiu“ tapusiam Paskevičiui lenkai dosniai suteikė dar ir kitą – „Mogiliavo šuns“ – titulą. Generolo Michailo Muravjovo (1794–1866) žiaurią veiklą Lietuvoje visiškai pateisino jo pravardė „Korikas“. Kadangi jo paties brolis, dekabristų sukilimo dalyvis, buvo nubaustas mirties bausme, generolas nepraleisdavo progos priminti, jog jis „ne iš tų Muravjovų, kuriuos karia, bet iš tų, kurie karia“.

Bausmės buvo vykdomos griežtai ir metodiškai. Visi lenkų karininkai, kurie tarnavo sukilėlių kariuomenėje, buvo automatiškai atleisti ir, nepaisant oficialios amnestijos, deportuoti. Eiliniai kareiviai perkelti į Rusijos dalinius Kaukaze. Tokių bausmių susilaukė maždaug 100 000 vyrų. Civilių gyventojų elgesiui ištirti kiekvienoje apygardoje įsteigti karo lauko tribunolai. Įsipainiojusių į sukilimą bajorų turtas konfiskuotas. Kongresinėje karalystėje sekvestruota maždaug 2540 dvarų (beveik kas dešimtas), Lietuvoje – apie 2890. Civiliai tarnautojai buvo atleidžiami iš savo tarnybų. Aktyvūs sukilėliai kartu su šeimos nariais ir bendražygiais nuteisti ir išvežti Rusijon į sunkiuosius darbus. Už sukilėlius, nuteistus *in absentia*, atlikti bausmę privalėjo jų šeimų nariai, vadinamieji „kantonistai“. Šitaip dar 80 000 lenkų buvo pasmerkti deportacijai. Bemaž 254 politiniai ir karo vadai nuteisti mirties bausme. Reikėjo ne vienerių metų, kol ilgos katorgininkų vežimų vilkstinės, lydimos grandinių žvangėjimo ir pasmerktųjų dejavimo, pasiekdavo galutinį tikslą už keturių ar penkių tūkstančių mylių tolimajame Sibire. Kartais caras asmeniškai pareikalaudavo, kad nuteistasis tą visą baisiąją kelionę eitų pėsčias – taip nutiko kunigaikščiui pagal kraujo liniją Romanui Sanguszkai. Katorgininkų žemės, turtas ir pareigos atitekdavo lojaliems režimo valdiniams arba dažniausiai atėjūnams iš Rusijos. Apie 10 000 lenkų paliko šalį savo noru – jie ir sudarė Didžiosios emigracijos branduolį. Likusius šalies gyventojus prislėgė baudos mokesčiai ir reparacija – iš viso 2 milijonai rublių. Karalystės teritorijoje jos sąs-

kaita buvo įkurdinta milžiniška okupacinė kariuomenė, kuri netrukus pradėjo galingų tvirtovių tinklo statybą.

Carizmo dvasia buvo juntama kiekviename caro administracijos reikalavime, net ir menkiausioje smulkmenoje:

Įsakykite apieškoti visą Varšuvą, surasti ir išsiųsti man visas mūsų ankstesnės lenkų kariuomenės vėliavas. Taip pat suraskite visas, pagrobtas iš mūsų, ir pristatykite jas komisarui. Visi su revoliucija susiję daiktai, tokie kaip Kosciuškos kardas ir juosta, turi būti konfiskuoti ir atsiųsti čia, į Viešpaties apsireiškimo katedrą. Lygiai taip pat vėliavos turi būti paimtos iš visų bažnyčių. Suraskite man visas velionio Imperatoriaus uniformas kartu su visais jam priklausančiais daiktais. Paimkite sostus, kitus panašius daiktus ir išsiųskite į Brestą. Vėliau įsakykite generolui Bergui paskirti kokį nors kompetentingą žmogų konfiskuoti, supakuoti ir išsiųsti į Brestą universiteto biblioteką bei medalių kolekciją, taip pat ir *Société des Belles Lettres* biblioteką. Žodžiu, po truputį paimkite viską, kas turi istorinę ar tautinę vertę, ir pristatykite čia; taip pat ir vėliavą iš Karaliaus pilies. Įsakykite užantspauduoti archyvą ir banką [...] [22]

Sukilimo pralaimėjimas reiškė konstitucijos galą. Šia prasme iš Vienos sutarties sąlygų carizmas tik pasityčiojo. Teoriškai 1815 m. konstituciją pakeitė Organinis statutas, vyriausybės patvirtintas 1832 m. vasario 14 d. Bet ir jo buvo nepaisoma. Praktiškai Kongresinė karalystė buvo valdoma karo dekretu. Suspenduotos visos pilietinės teisės, išskyrus įgytas per caro malonę. Uždrausta kariuomenės, seimo, universitetų, visų aukštųjų mokymo įstaigų veikla. Politinių įvykių, kuriuos būtų galima užfiksuoti, nebeliko.

Dėl Lapkričio sukilimo Šventoji sąjunga gavo progą stipriau suveržti varžtus tarptautinėje arenoje. Popiežiaus 1832 m. enciklika *Cum primum* labai aiškiai pasmerkė sukilimą ir gyrė jį numalšinusį carą. 1833 m. nenuilstančiam Zaliwskiui įsiveržus į Galicijos karalystę, lenkų žemes valdančios valstybės ėmė derinti savo planus. Bohemijoje vykusioje Münchengrätzo konferencijoje Rusijos ir Austrijos derybininkai susitarė dėl bendrų veiksmų ateityje malšinant bet kokius lenkų neramumus. Prūsija nedelsdama prie jų prisijungė. [23]

Bemaž trisdešimtį metų Kongresinė karalystė teturėjo tik vardą. Kol Nikolajus ar Paskevičius buvo gyvi, negalėjo būti nė kalbos apie

kokį nors palengvėjimą. Viena po kitos buvo ardomos dar išlikusios lenkiškos institucijos. 1837 m. Lenkijos vaivadijas *(województwa)* pakeitė dešimt rusiškų gubernijų. 1839 m. panaikinta Edukacinė komisija, o visos jai pavaldžios mokyklos perduotos tiesioginėn Sankt Peterburgo Švietimo ministerijos žinion. 1841 m. Lenkijos bankas prarado pinigų emisijos teisę; lenkiškas zlotas *(złoty)* buvo išimtas iš ir pakeistas rubliu. 1847 m. sustabdytas Napoleono kodekso veikimas, vietoj jo įvestas Rusijos baudžiamasis kodeksas. 1849 m. paprastus žmones gerokai suglumino įvesta Rusijos imperijos svorio ir matavimo vienetų sistema, kuri pakeitė nuo 1818 m. galiojusią „Naujosios Lenkijos" matų sistemą; mylią *(mila)*, uolektį *(łokieć)*, valaką *(włóka;* apie 16,8 hektarų), kartį *(korzec)* ir centnerį *(cetnar)* pakeitė varstas (du trečdaliai mylios, 1,067 km), aršinas (72,12 cm), dešimtinė *(desiatina,* 1,0925 ha), četverikas (26,239 l) ir pūdas (16,8 kg). Praktiškai *Kongresówka*, galima sakyti, buvo mirusi. Pastangos ją atgaivinti 1861–1864 m. sukėlė dar vieną stiprių ir, kaip vėliau paaiškėjo, fatališkų konvulsijų bangą.

Tuo tarpu kaliniai ir tremtiniai kiek pajėgdami nešė savo kryžių. Dauguma nebesulaukė amnestijos, paskelbtos 1855 m., pasikeitus carui. Wincentas Niemojowskis mirė 1834 m. pakeliui į Uralą. Krzyżanowskis mirė Sibire 1839 m. Łukasińskis išgyveno, tačiau amnestija jam nebuvo suteikta. Apakęs ir sukaustytas grandinėmis, jis buvo vienas iš tų nuteistųjų, kuriuos didysis kunigaikštis Konstantinas ištrėmė iš Varšuvos 1830 m. gruodį. 1868 m., po keturiasdešimt šešerių metų, praleistų visiškoje tamsoje, jis mirė Šliselburgo kalėjime – paskutinis patetiškas išnykusios Lenkijos karalystės simbolis.

KETURIOLIKTAS SKYRIUS

CRACOVIA: Krokuvos respublika (1815–1846)

Napoleono epochos pabaigoje vienintelis buvusios Lenkijos-Lietuvos Respublikos miestas, kuris galėjo reikalauti nepriklausomybės statuso, buvo Gdanskas. Iki 1793 m. jis naudojosi plačiomis miesto teisėmis, o 1807–1815 m., globojamas Prancūzijos, tapo nepriklausoma respublika. Jo gyventojai, bemaž vieni vokiečiai, baiminosi ir neapkentė tradiciškai juos besisavinančios Prūsijos valdymo, prieš kurį 1797 m. net buvo sukilę. Vienos kongrese politikai pasvėrė visus motyvus ir išmintingai nusprendė laisvojo miesto statusą suteikti ne Gdanskui, bet Krokuvai. Nepaisant karštų gyventojų prašymų, Gdanskas buvo vėl prijungtas prie Prūsijos.

Kiek yra žinoma, vienintelis krokuviečių troškimas tuo metu buvęs vėl susijungti su pagrindine lenkų bendruomene, kurios neginčijami lyderiai kažkada buvo jų protėviai. Tačiau visus bandymus padaryti tokį, rodos, paprastą dalyką sužlugdydavo didžiųjų valstybių konkurencija. Austrija, kuri valdė Krokuvą nuo trečiojo padalijimo 1795 m. iki jos prijungimo prie Varšuvos kunigaikštystės 1809 m., nesirengė laukti, kol ji atiteks Rusijos įtakon patekusiai Kongresinei karalystei. Rusai nemanė sutikti, kad ji grįžtų Austrijai. Prūsams irgi visai patiko išsaugoti kaulą, kurio nepasidalijo jų varžovai. Taigi 1815 m. gegužės 3 d. sutartimi Krokuva buvo paskelbta laisvuoju miestu. Aišku, gana dviprasmiškai skambėjo „laisvas, nepriklausomas ir neutralus“ ir kartu esantis trijų didžiųjų valstybių „globoje“. Lenkai visuotinai jį vadino *Rzeczpospolita Krakowska*, Krokuvos respublika. Jos konstituciją, kaip ir

Kongresinės karalystės, parengė Adamas Czartoryskis. Pradėjusi veikti 1818 m., ji įteisino liberalią parlamentinę sistemą. Seimo Žemieji rūmai, *Zgromadzenie Reprezentantów* (Atstovų susirinkimas), turėjo būti renkami balsavimo teisę turinčių vyrų, posėdžiauti kartą per metus ir būti atsakingi už įstatymų leidybą. Aukštieji rūmai, *Senat Rządzący* (Valdantysis senatas), turėjo trylika išrinktų narių, tarp kurių buvo du Jogailos universiteto ir du Vyskupų kurijos atstovai, – jam teko kontroliuoti vykdomąją valdžią. Šių rūmų pirmininko, miesto prezidento, kadencija numatyta treji metai. Jo paskyrimą ir priimamus vykdomosios valdžios sprendimus turėjo patvirtinti trys Austrijos, Prūsijos ir Rusijos rezidentai. Miesto teritorijos plotas buvo 1164 km^2, driekėsi 30 mylių palei šiaurinį Vyslos krantą, į jį įėjo trys nedideli miesteliai Chrzanówas, Jaworznas ir Trzebinia ir 244 kaimai. Per 140 000 miesto gyventojų sudarė 123 000 katalikų ir 18 000 žydų. Krokuvos milicija, kuriai vadovado 11 karininkų, galėjo sutelkti 500 pėstininkų ir 50 kavaleristų. Sienos vakaruose ribojosi su prūsų valdoma Silezija, šiaurėje netoli Miechówo – su Kongresine karalyste, o pietiniame upės krante nuo Podgórzės priemiesčio iki Tynieco abatijos – su austrų Galicija. Miesto gyventojus saugojo aiškiai apibrėžtos piliečių ir asmeninės laivės garantijos, o ūkį – laisvos prekybos teisė be išorinių muitų.[1]

Dešimtį metų Krokuva klestėjo. Varšuvai tapus lenkų politinio gyvenimo centru, buvusi sostinė galėjo atsidėti prekybai ir kontrabandai. Ji greitai tapo pagrindiniu Vidurio Europos prekių perkrovimo centru ir atsiskaitymų punktu nelegaliems prekeiviams bei prieglobsčiu paieškomiems gretimų kraštų gyventojams. Jogailos universitetas atgavo savo autonomiją ir susigrąžino dėstymą lenkų kalbą. Mokslo draugija *(Towarzystwo Nauk)* išplėtė vietinių mokyklų tinklą. Vietiniai žemvaldžiai ėmėsi kalnakasybos. Iki 1827 m. nenutiko nieko blogo. Tačiau būtent tais metais trys rezidentai atsisakė patvirtinti Senato pasirinktą naują prezidentą ir grąžino penktai kadencijai grafą Stanisławą Wodzickį (1759–1843). Garsus botanikas Wodzickis, nepalenkiamas iš universiteto sklin-

dančių radikalių idėjų oponentas, per rusų patrono malonę tuo pat metu buvo ir Kongresinės karalystės senatoriumi. Jo sugrąžinimas į prezidento pareigas prieštaravo ne tik konstitucijos dvasiai, bet ir jos raidei, ir akivaizdžiai rodė, kad laisvojo miesto laisvę mėginama varžyti.

Kongresinėje karalystėje kilęs Lapkričio sukilimas sugriovė neilgai tetrukusią Krokuvos idilę. Laisvasis miestas tapo pirmąja lenkų, bėgusių iš Rusijos kariuomenės, prieglauda – tuo atkreipė didžiųjų valstybių dėmesį ir užsitraukė rūstybę. 1831 m. rugsėjį, kai Różyckio pulko likučiai kartu su kunigaikščiu Czartoryskiu paspruko į Krokuvą, jiems ant kulnų jau mynė generolo Rüdigerio vadovaujamos rusų pajėgos. Konstitucija dvejiems metams buvo sustabdyta. Prezidento postas paliktas tuščias. Slaptam balsavimui ir atviriems debatams atėjo galas. Universiteto atstovai buvo pašalinti iš seimo. Miestą ėmė valdyti Rezidentų konferencija.

4-ajame dešimtmetyje nesustabdomai kilo revoliucinis aktyvumas. Kontrabandą pakeitė slaptoji politinė veikla. Penkiolika metų Krokuva buvo svarbiausia grandis, siejanti lenkų žemes ir emigracijos būstinę Paryžiuje. Slaptosios veiklos organizatoriai emigrantai glaudžiai bendravo su universiteto radikalais ir jautė, jog gali visiškai pasikliauti miesto prastuomene ir vietiniais kalnakasiais. Krokuvoje veikė Lenkijos „Karbonarai", „Jaunoji Lenkija" ir Lenkijos liaudies sandrauga *(Stowarzyszenie Ludu Polskiego)*. Nesnaudė ir policija bei didžiųjų valstybių šnipai. Ir rusai, ir austrai laikė kariuomenes kovinėje parengtyje. Vieno policijos agento mirtis 1836 m. tapo pretekstu jungtinėms pajėgoms okupuoti laisvąjį miestą. Austrų generolas Kaufmannas deportavo penkis šimtus žmonių į Triestą, iš kur jie turėjo būti nuplukdyti į JAV. Naujos represijos užgriuvo dar po vieno incidento 1838 m. Kai austrai 1841 m. formaliai pasitraukė, jie paliko savo dalinius prie pasienio tilto Podgórzėje. Kol lojalioji opozicija dėjo pastangas atgaivinti konstituciją, revoliucionieriai planavo naują sukilimą. Vergiškai nuolankiam prezidentui, kunigui Janui Schindleriui, terūpėjo viena – kaip geriau įsiteikti globėjams austrams.

Ilgai lauktas sukilimas pratrūko 1846 m. vasarį – anksčiau, nei buvo iki galo pasirengta. Mierosławskio nesėkmingai suplanuotas, jis virto tikra sensacija. Veiksmų koordinavimą su kitomis Lenkijos dalimis apsunkino prevenciniai areštai. Bendradarbiavimą su Galicijos bajorais sutrukdė ten prasidėjusi žakerija. Imtis bendrų veiksmų kliudė skirtingi ketinimai ir generolo Collino vadovaujamos Austrijos kariuomenės pasirodymas. Net ir tokiomis aplinkybėmis 1846 m. vasario 20 d., vos tik prasidėjus riaušėms ir demonstracijoms, mieste ėmė kilti barikados. Generolas Collinas skubiai atsitraukė, kartu pasiimdamas vyskupą bei visus tris rezidentus. Vasario 22 d. manifestas *Į lenkų tautą* paskelbė, kad sudaroma Tautinė vyriausybė, kuriai vadovauja revoliucinis triumviratas:

Lenkai!
Išmušė sukilimo valanda. Suplėšyta į gabalus Lenkija vėl kyla ir vienijasi. Mūsų broliai jau sukilo Poznanės kunigaikštystėje ir Kongresinėje Lenkijoje. Jie kovoja su priešu Lietuvoje ir Rusijoje. Kovoja už šventas teises, atimtas apgaule ar jėga. Jūs žinote, kas su mumis jau padaryta ir kas toliau daroma. Mūsų jaunuomenės žiedas pūva kalėjimuose; vyresnieji, kurie parėmė mus patarimais, gėdingai apšmeižti [...] Broliai! Dar vienas žingsnis – ir neliks nei Lenkijos, nei lenkų. Mūsų vaikaičiai prakeiks mūsų atminimą už tai, kad iš savo gražaus krašto palikome tik griuvėsius, už tai, kad leidome narsiausius vyrus surakinti grandinėmis, ir už tai, kad jie turi išpažinti svetimą tikėjimą, kalbėti svetima kalba ir būti vergais tų, kurie sulaužė mūsų įstatymus [...] Į mus kreipiasi visos laisvos pasaulio tautos prašydamos neleisti pražudyti tautiškumo principo. Į mus kreipiasi pats Dievas, kuriam kada nors turėsime atsiskaityti.

Mūsų yra dvidešimt milijonų. Sukilkime visi sykiu kaip vienas, ir niekas nepajėgs palaužti mūsų tvirtybės. Gausime laisvę, kokios šioje žemėje dar niekas nėra turėjęs. Sukursime tokią santvarką, kur kiekvienam bus tiek gėrybių, kiek nusipelnė ir užsitarnavo; kur niekas nereikalaus ir niekas nesuteiks jokių privilegijų; kur kiekvienas lenkas jausis saugus dėl savęs, dėl savo žmonos ir dėl savo vaikų; kur kievienas iš prigimties gamtos nuskriaustas susilauks tikros paramos be jokio pažeminimo iš visos visuomenės; kur žemė, dabar valstiečiui tik su išlygom priklausanti, taps visiška jo nuosavybe; kur nebeliks činšo ir lažo, ir visų kitų prievolių; kur už tarnavimą tautos labui su ginklu rankoje bus atlyginta žeme iš valstybės dvarų.

Lenkai! Nuo šiol užmirškime visus tarp mūsų buvusius skirtumus. Nuo šiol mes esame broliai, vienos motinos Tėvynės ir vieno Dievo tėvo sūnūs [...] Šaukiamės jo pagalbos. Jis palaimins mūsų ginklus ir leis mums nugalėti!..

J. Tyssowski
L. Gorzkowski
A. Grzegorzewski.[2]

Po dviejų dienų, susikirtus nesutaikomoms nuomonėms, universiteto adjunktas Janas Tyssowskis (1811–1857) pasiskelbė diktatoriumi. Vasario 26 d. nacionalinė gvardija, įsiveržusi Galicijos gilumon su šešiais tūkstančiais įkarščio apimtų, tačiau kovai nepasirengusių savanorių, buvo greitai išblaškyta. Gdówo mūšyje ją sumušė austrų pulkininkas Benedekas su savo sąjungininkais valstiečiais. Vasario 27 d. įvyko atsakomasis dešiniojo sparno perversmas, nevykusiai surežisuotas profesoriaus Michało Wiszniewskio; tuo metu kairiojo sparno lyderis, dvidešimt ketverių metų Edwardas Dembowskis (1822–1846) vedė tikinčiųjų procesiją per tiltą į Podgórzę tikėdamasis laimėti valstiečių paramą. Dembowskį su kryžiumi rankose pakirto pirmoji austrų iššauta salvė. Visas pasipriešinimas sužlugo. Kovo 3 d. Tyssowskis pabėgo į Prūsiją, o pasilikę jo kovotojai kapituliavo. Kovo 4 d. atžygiavę rusai susijungė su austrais Krokuvos senojoje Turgaus aikštėje. Jeigu ne paskiau pasipylusios mirtys ir bausmės, ši Krokuvos „revoliucija" savo dvasia labiau būtų priminusi banalų ir chaotišką studentų patriukšmavimą.

Atpildas už sukilimą buvo laisvojo miesto statuso panaikinimas. 1846 m. lapkričio 16 d. Austrijos ir Rusijos sutartimi Krokuva perduota Galicijai. Austrijos imperatorius prie savo ir taip jau ilgo titulų sąrašo prisidėjo dar vieną – „Krokuvos kunigaikštis". Suimta apie tūkstantis du šimtai vyrų, keletas šimtų iš jų buvo įkalinti Kufsteino tvirtovėje. Prūsų internuotam Tyssowskiui galiausiai buvo leista emigruoti į JAV. Kaip ir kitais panašiais atvejais, Prancūzija ir Didžioji Britanija pareiškė diplomatinius protestus dėl Vienos sutarties pažeidimų.

* * *

Minint antrąsias Krokuvos sukilimo metines 1848 m. vasario 22 d., Karlas Marxas kartu su Joachimu Leleweliu dalyvavo mitinge Briuselyje ir taip kreipėsi į jo dalyvius: „Dar kartą, – sakė jis, – Lenkija ėmėsi iniciatyvos, tik šįsyk ne feodalinė, bet demokratinė Lenkija. Nuo tada Lenkijos išlaisvinimas tapo visos Europos demokratų garbės reikalu".[3] Puiki mintis, kuriai nebuvo lemta išsipildyti. Nors lemtingais 1848-aisiais Krokuvos gatvėse vėl pakvipo barikadomis, Austrijos valdžiai jos nesukėlė daug sunkumų. Kai balandžio 26 d. gyventojai nepaklausė įsakymo išvyti iš miesto visus jame negyvenančius žmones, generolas Castiglione be vargo „išvalė" Turgaus aikštę, o vėliau tol apšaudė miestą, kol šis pasidavė. Šįsyk Tautinis komitetas gyvavo tik dvi dienas. Šie įvykiai, lyg nesėkmingo 1846 m. sukilimo trupiniai, dar kartą parodė, koks beviltiškai silpnas tuo metu buvo lenkų tautinis judėjimas. Nepaisant Marxo lūkesčių, Lenkija nesiėmė iniciatyvos išaušus Tautų pavasariui. Lenkams tasai karčių nusivylimų pavasaris buvo niūriai išpranašautas 1846 m.

Kaip dažnai yra atsitikę, vienas iš nedaugelio paminklų, liudijančių 1846 m. tragedijas, liko mums iškaltas žodžiais. Priblokštas Krokuvos sukilimo nesėkmės ir Galicijos valstiečių sukilimo pralaimėjimo, Kornelis Ujejskis (1823–1897) sukūrė vieną iš labiausiai jaudinamų lenkiškų giesmių. Bent jau Galicijoje *Z dymem pożarów (Su gaisro dūmais)* tapo tautiniu lenkų himnu ir buvo giedamas per visus patriotinius renginius su tokia aistra, kuri puikiai derėjo prie žodžių:

Z dymem pożarów, z kurzem krwi bratniej
Do Ciebie, Panie, bije ten głos,
Skarga to straszna, jęk to ostatni,
Od takich modłów bielieje włos.
My już bez skargi nie znamy śpiewu,
Wieniec cierniowy wrósł w naszą skroń,
Wiecznie jak pomnik Twojego gniewu
Sterczy ku tobie błagalna dłoń![4]

Iš gaisro dūmų, iš brolių kraujo ir pelenų
Tau, Viešpatie, skamba šis balsas,
Baisus tai skundas, paskutinis atodūsis,
Nuo tokių maldų žyla plaukai.
Be skundo mes jau nebemokam dainuoti,
Erškėčių vainikas mums į smilkinius įaugo,
Lyg amžiną paminklą tavo rūstybei
Tiesiam į tave maldaujančias rankas.

PENKIOLIKTAS SKYRIUS

WIOSNA: Kitų tautų pavasaris (1848)

Tų metų įvykiai prasidėjo Sicilijoje sausio 12 d., kai Palermo gyventojai sukilo prieš karalių Bombą. Kiek vėliau tą patį mėnesį Šlezvigo-Holšteino vokiečiai nusikratė Danijos valdžios. Vasario 24 d. barikados vėl pasirodė Paryžiaus gatvėse, Liudvikas Pilypas buvo nuverstas nuo sosto ir ištremtas. Kovo mėnesį revoliucijos kilo Budapešte, Vienoje, Milane, Romoje, Miunchene ir Berlyne. Ilgame kunigaikščių ir premjerų, priverstų palikti savo sostus arba savo sostines, sąraše atsidūrė net ir kunigaikštis Metternichas. Dubline Johno Mitchelo ir Thomaso Maegherio vadovaujamas Jaunosios Airijos judėjimas atvirai kvietė airius nusikratyti britų valdžios. Balandį Vengrijos krizė peraugo į atvirą karą – tai buvo pirmasis iš daugelio panašių atvejų. Londone Feargusas O'Connoras parengė paskutinę čartistų didžiąją peticiją. Gegužę Frankfurte prie Maino susirinko vokiečių parlamentas aptarti politinio Vokietijos suvienijimo klausimo. Kylant liaudies priešiškumui, daugelyje šalių teisėtos monarchų dinastijos buvo šluojamos šalin. Revoliucijos pratrūkdavo tai šen, tai ten, ir apie kokį nors atoslūgį nebuvo nė kalbos. Europoje vyko tai, ką prieš metus buvo išpranašavęs vienas iš kalbėtojų per airių „išlaisvintojo" Danielio O'Connellio laidotuves, – „visuotinė revoliucija, gresianti apimti visą pasaulį". Tai buvo pats tinkamiausias metas sukilti lenkams.

Idėjas, kurios išsprogdino šį Tautų pavasarį, galima suskirstyti į tris grupes: konstitucines, socialines ir tautines. Visos trys atitiko Lenkijos padėtį. Konstituciniais reikalavimais buvo siekiama paža-

boti įpėdinystės keliu sostus užimančių monarchų savivalę. Prancūzijoje daugiausia reikalauta visuotinės rinkimų teisės, o didžiumoje Vidurio Europos ir Italijos valstybių – demokratinės įstatymų leidžiamosios valdžios. Popiežiaus valstybėse ir Prūsijoje kai kas jau buvo įgyvendinama 1846–1847 m. popiežiaus Pijaus IX ir karaliaus Frydricho Vilhelmo IV vienaip ar kitaip pradėtomis vykdyti reformomis. Kitur nuolaidos darytos labai nenoriai, tik stipriai spaudžiant liaudžiai. Viurtembergo karalius Vilhelmas skundėsi: „Raitas ant žirgo su idėjomis nepakovosi". Socialiniais reikalavimais buvo siekiama panaikinti feodalizmo liekanas ir klasines privilegijas. Prancūzijoje buvo reikalaujama suteikti proletariatui visas politines teises ir užtikrinti teisę į darbą; Vidurio Europoje – panaikinti baudžiavą. Tuomet ir atsirado palanki proga pasirodyti Marxo *Komunistų manifestui*: „Visų šalių proletarai, vienykitės! Jūs neturite ko prarasti, tik savo grandines." Nacionalistai reikalavo perbraižyti visos Europos žemėlapį ir senąsias dinastijų valdomas imperijas pakeisti naujomis demokratinėmis respublikomis, sukurtomis remiantis tautų apsisprendimo teise. Tai buvo lemiama akimirka marksizmo ir italų risordžimento istorijoje, vokiečių prieškovyje *(Vormärz)*, taip pat ir Vengrijos politikoje – siekiant įsitvirtinti. Pasirodė, kad Lenkijos klausimas turėjo daug aktyvių sąjungininkų, įkvėptų visiškai giminingų tikslų. Thomas Meagheris, šaukęsis „Lenkijos kardo, įvynioto į Kosciuškos įkapių drobulę", buvo tik vienas iš daugelio oratorių, kurie pagarbiai kalbėjo apie Lenkijos klausimą.[1]

Deja, lenkai jautėsi sugniuždyti. Rusijos caras Nikolajus I buvo vienas iš vos keleto monarchų, kurių viešpatavimas liko nepajudintas. Varšuvoje ir Vilniuje dar nebuvo užslopę pernelyg skaudūs Lapkričio sukilimo prisiminimai, tad niekas nebuvo nusiteikęs vėl rizikuoti. Valstiečių išlaisvinimo nebuvo galima viešai aptarinėti. Galicijoje žakerijos prisiminimai buvo dar naujesni ir tai stabdė bet kokią didesnio masto tautinę veiklą. Lvove veikiantis Tautinis komitetas pasitenkino savo reikalavimus dėl vietinės autonomijos pateikdamas lojaliame kreipimesi į imperatorių. Krokuvoje Tautinio komiteto veikla netruko nė mėnesio. Prūsijoje kovą ir balandį, kai

karaliui Berlyne trumpam buvo išslydusi iš rankų valdžia, Poznanės kunigaikštystė pasijuto palikta likimo valiai ir čia taip pat įkurtas Tautinis komitetas. Tačiau poznaniečių revoliuciniai užmojai šiuo tarpsniu paprastai yra per daug išpučiami. Vokiečių liberalai tarp jų gyvenantiems lenkams pasirodė esą bemaž tiek pat netolerantiški, kokie buvo ir Hohencolernai. Kovo 20 d. kilusį Poznanės sukilimą pavyko numalšinti iki balandžio pabaigos. (Žr. p. 147.) Jis, aišku, neprilygo kur kas radikalesniam ir ryžtingesniam vokiečių proletariato pasipriešinimui Vroclave, kur barikados išsilaikė iki 1849 m. gegužės. Visur kitur Silezijoje ir Pamaryje vos tik užsimezgęs lenkų judėjimas pasitenkino kalbos ir švietimo klausimų kėlimu ir reikalavimais panaikinti feodalinių prievolių likučius.[2]

Lenkų indėlis į 1848-uosius metus tėvynėje buvo mažiau akivaizdus nei užsienyje. Italijoje Adomas Mickevičius subūrė legioną, kurio šūkis buvo: „*Ubi Patria, ibi male*" (Kur Tėvynė, ten ir blogis). Tai buvo taurus gestas, supriešinęs visas vyriausybes ir neatnešęs Lenkijai jokios naudos. Legione susirinko vos penki šimtai vyrų. 1848 m. rugpjūtį jie kovėsi prieš austrus Lombardijoje, 1849 m. balandį – Genujoje prieš rojalistus, o birželį – bergždžiai gindami Romos respubliką. Vėliau, nepasisekus prasiveržti iš Italijos į Vengriją, Graikijoje legionas buvo išformuotas.[3] Kitose Italijos vietovėse neturintys veiklos lenkų generolai siūlė savo paslaugas visiems, kam tik galėjo. Mierosławskis kurį laiką reiškėsi vadovaudamas sukilėliams Sicilijoje. Generolas Wojciechas Chrzanowskis (1793–1861) paliko savo prieglobstį Paryžiuje ir ėmėsi vadovauti su austrais kovojančiai Pjemonto kariuomenei. Generolas Władysławas Zamoyskis (1803–1868), andai buvęs didžiojo kunigaikščio Konstantino adjutantu, atkako net iš Londono, kad padėtų reorganizuoti Sardinijos kariuomenę.

Vis dėlto didžiausios šlovės nusipelnė tie lenkai, kurie 1848 m. tarnavo Vengrijoje. Józefas Bemas, pasižymėjęs kaip artilerijos karininkas per 1831 m. Rusijos–Lenkijos karą, atvyko iš Paryžiaus į Vieną organizuoti sukilėlių. Vėliau jis ėmėsi vadovauti Transilvanijos vengrų kariuomenei. Per keletą 1849 m. mėnesių, kol nebuvo

sutriuškintas įsiveržusios galingos rusų kariuomenės, Bemas savo puikiomis improvizacijomis kaip reikiant įbaugino Habsburgų pajėgas, ir tai leido išlikti naujai sukurtai Kossutho respublikai. Jo bendražygis generolas Henrykas Dembińskis (1791–1864) taip pat buvo vyriausiasis Vengrijos kariuomenės vadas ir vadovavo vengrų pulkams Slovakijoje. Likimo ironija, kad užduotis pažaboti šiuos abu lenkų didvyrius teko jų senam priešui Varšuvos kunigaikščiui Ivanui Paskevičiui.[4]

Žodžių kare, priešingai nei veiksmų, didžiausią vaidmenį suvaidino kad ir neilgai gyvavęs Slavų kongresas. Sušauktas Prahoje 1848 m. birželį ir čekų globojamas, jis labiausiai rūpinosi Austrijos ir Vengrijos slavų problemomis. Jame dalyvavo tik du rusai – anarchistas Bakuninas ir sentikis Miloradovas. Abudu niekam neatstovavo. Lenkų delegatai kartu su ukrainiečiais buvo priskirti Mozūrų ir rusinų sekcijai, o vienas iš jų – ką tik paleistas iš Berlyno kalėjimo Karolis Libeltas – buvo išrinktas kongreso pirmininku. Tačiau netrukus tapo akivaizdu, jog lenkų reikalai nedaug kam rūpi. Nors Libeltui ir pavyko *Manifeste į Europos tautas* įrašydinti teiginį apie Lenkijos nepriklausomybę, čekai nebuvo nusiteikę pritarti vientisos Lenkijos valstybės sukūrimo idėjai, o ukrainiečiai atvirai su tuo nesutiko. Rusai, jeigu su jais kas nors būtų taręsis, be abejo, taip pat būtų reagavę neigiamai. Lenkai, nukreipdami visą savo neapykantą į caro režimą, labai smarkiai diskreditavo didįjį rusų brolį, o didžiuma slavų žvelgė į jį kaip į išgelbėtoją. Dėl to lenkai tapo visiškai nemėgstami, ypač čekų. Nėra nereikšmingas tas faktas, kad dėl Sekminių maišto, pratrūkusio Prahoje, kai tebuvo praėję vos dešimt dienų nuo kongreso atidarymo, vietinė spauda apkaltino tiksliai nenustatytus lenkų provokatorius. Windischgrätzo kulkų papliūpos padėjo tašką tiek Slavų kongresui, tiek visoms svajonėms apie austrų ir slavų darnų sambūvį.[5]

1848 m. debatai atskleidė esminius ir pačių lenkų nuomonių skirtumus. Lenkijos demokratų draugijos (TDP) manifestas, išspausdintas 1836 m. Prancūzijoje ir įkvėpęs didžiumą to laikotarpio lenkų revoliucinių veiksmų, apibūdino Lenkiją kaip besidriekiančią

nuo Oderio iki Dnepro ir nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Joachimas Lelewelis vis dar skleidė mintį, jog lenkų tautai priklauso „visi senosios Respublikos žemių sūnūs". Tačiau Karolis Libeltas, matydamas, kokį nepasitenkinimą Slavų kongrese sukėlė ši tradicinė Lenkijos valstybingumo samprata, buvo priverstas keisti taktiką. Pasak jo, Lenkija negali būti atkurta „kaip vientisa valstybė, kurios valdžioje, kaip senovėje, būtų lietuviai, rusinai ir prūsai", bet turėtų būti atgaivinta „kaip visų šių tautiškai skirtingų žemių federacija". Štai tasai grūdas, davęs pradžią didžiajam lenkų politinės minties skilimui, kuris truko visą šimtą metų.

Lenkų nusivylimas Praha aiškiai jautėsi Prancūzijoje ir Vokietijoje. Paryžiuje tik socialistų opozicija buvo vienintelė iš visų prancūzų partijų, kuriai Lenkijos klausimas išties rūpėjo. Gegužės 15 d. Blanqui pastangas perimti vadovavimą Nacionaliniam susirinkimui lydėjo šūksniai: *„Vive la Pologne!"*. Bet Blanqui buvo areštuotas, o jo rėmėjus išvaikė nacionalinė gvardija. Žodingose Prancūzijos liberalų deklaracijose nesigirdėjo jokių įsipareigojimų Lenkijai. Lygiai kaip prieš aštuoniolika metų Guizot, Lamartine'as taip pat padarė keletą tinkamų gestų Lenkijos adresu tol, kol dar nėjo jokių atsakingų pareigų. Bet vos tik jo vadovaujamas režimas buvo pripažintas, jis kategoriškai atsisakė kelti Lenkijos klausimą. „Lenkai yra Europos fermentas, – kalbėjo jis, – jie nori kryžiaus žygio, kad galėtų apginti kapą." „Mes mylime Lenkiją, – deklaravo jis, – mylime Italiją [...] bet labiausiai mes mylime Prancūziją." Be abejonės, Prancūzijos ir Lenkijos interesai, Lamartine'o požiūriu, nebūtinai turėjo sutapti.[6]

Vokietijos parlamente Frankfurte Lenkijos klausimas buvo gerai išgvildentas. Tačiau ir čia tik kraštutiniai kairieji Leisleris, Blumas ir Ruge buvo pasirengę savo kalbose rimčiau apsvarstyti lenkų argumentus. Kai tik iškilo vokiečių ir lenkų interesų sankirtos Poznanėje, dauguma vokiečių delegatų metėsi į kraštutines šovinistines pozicijas. Wilhelmas Jordanas iš Rytų Prūsijos klausė, ar tai teisinga, kad Poznanės didžiojoje kunigaikštystėje „pusė milijono vokiečių turi gyventi kaip natūralizavęsi užsieniečiai, pavaldūs žemes-

nės kultūros žmonėms". Junhanas ir Schelka iškėlė grėsmingojo vokiečių *Lebensraum* plėtimosi į Rytus idėją. Istorijos komisija gynė požiūrį, kad lenkų teritorija Poznanėje turėtų būti sumažinta iki menkutės „Gniezno kunigaikštystės", kurioje liktų vos ketvirtadalis gyventojų. Gegužės 2 d. parlamentas 342 balsais prieš 41 nubalsavo už visišką esamos Poznanės kunigaikštystės prijungimą prie Vokietijos. Štai šitaip buvo nubrėžta aiški susipriešinimo linija. Lenkai – ir tai visiškai suprantama – reagavo labai aštriai. Janas Chryzostomas Janiszewskis (1818–1891), Aukštutinės Silezijos deputatas, buvo išprovokuotas ištarti keletą klasikinių frazių apie vokiečių ir lenkų santykius. „Kultūra, kuri slopina laisvę, – sakė jis, – yra niekingesnė už barbarizmą"; ir primindamas Rousseau: „Lenkai buvo praryti, bet, prisiekiu Dievu, jūs jų nesuvirškinsite".[7]

Artėjant vasarai ankstesnių mėnesių revoliucinis karštis atslūgo. Atsigavo reakcijos jėgos. Birželį, po kruvino susirėmimo su radikalais, generolas Cavaignacas įvedė karinę diktatūrą Paryžiuje. Britanijoje Mitchelas, Meagheris ir O'Brienas buvo apkaltinti aukščiausio laipsnio tėvynės išdavimu ir ištremti į Australiją. Žlugo čartistų peticija. Prūsijos karalius vėl grįžo į Berlyną. Radetzky'o pergalė prie Custozzos liepos mėnesį davė postūmį Austrijai atsigauti, o spalį imperatorius Pranciškus Juozapas grįžo į Vieną. Baigiantis metams Austrijos kariuomenė pradėjo gesinti pasipriešinimo židinius Italijos valstybėse ir kaupė jėgas paskutiniams puolimams Lombardijoje ir Vengrijoje. Prūsijos kariuomenė tą patį darė Vokietijoje, padėdama tiems kunigaikščiams, kurie nepajėgė apsiginti patys. Rusijos kariuomenė tvarkėsi Dunojaus kunigaikštystėse turkų labui, o Liudvikas Napoleonas, naujai išrinktas Prancūzijos respublikos prezidentas, rengėsi žygiui turėdamas tikslą grąžinti popiežių į Romą. Prūsijos karalius, atsisakęs „vartytis griovyje" dėl Vokietijos karūnos, kurią jam pasiūlė sudrausmintas Vokietijos parlamentas, ir toliau nesiliovė stumti parlamento iš politinės arenos. Iki 1849-ųjų vidurio viskas buvo baigta. Lenkai, kaip ir visi kiti, vėl nuolankiai tarnavo savo valdovams ir nelabai turėjo kuo pasigirti iš tų audringų metų.

Taigi 1848 m. lenkai atsidūrė gynybos pozicijose. Dėl sunkiai suvokiamų priežasčių neramiausia iš visų pavergtų Europos tautų kažkaip nepajėgė iki galo įsitraukti į Tautų pavasario apeigas. Nors Austrijos ir Prūsijos lenkai gavo naudos iš valdžios įvykdytų socialinių ir konstitucinių reformų, tai atsitiko ne dėl jų nuopelnų. Tautiniu klausimu jokios apčiuopiamos pažangos jie nepasiekė. Krokuvos ir Poznanės lenkai prarado net ir tuos tautinės autonomijos likučius, kuriuos turėjo ligi tolei. Rusijos lenkai tylėjo. Nė per plauką nepasistūmėta į priekį siekiant suvienyti tris padalytos valstybės dalis. Vokietijai ir Italijai 1848-ieji išties buvo vilčių metai. Vengrijai jie atnešė pirmiausia sėkmę, tik vėliau nelaimę. O Lenkijai iš viso to pavasario teko tik keli mažyčiai lapeliai, bet ir tie patys greitai nuvyto.

ŠEŠIOLIKTAS SKYRIUS

RÊVERIES: Atlydys ir Sausio sukilimas (1855–1864)

Paskutinieji Nikolajaus I valdymo metai neatnešė palengvėjimo nei Kongresinei karalystei, nei Lietuvos lenkams. Politinis gyvenimas Varšuvoje ir Vilniuje buvo sustingęs į ledą. Represijų, kurių caras griebėsi po Lapkričio sukilimo, užteko su kaupu, kad jo valdiniai lenkai per 4-ojo ir 5-ojo dešimtmečio neramumus išliktų ramūs. Šiam tikslui jam puikiai pasitarnavo ir 1848 m. atkurtas Austrijos absoliutizmas bei konservatyvios partijos įsigalėjimas Vokietijoje. 1854 m. kilęs Krymo karas su Britanija ir Prancūzija atgaivino viltis, jog Vakarų valstybės gali dar kartą susidomėti Lenkijos klausimu. Tačiau caras puikiai numatė tokią galimybę ir dvigubai sustiprino atsargos priemones, kad užkirstų kelią bet kokiam lenkų akibrokštui. Lenkų emigrantai dar kartą sujudo telkti pastangas tėvynės labui. Kunigaikštis Czartoryskis ėmėsi paskutinės savo gyvenime didžiosios diplomatinės kampanijos. Iš pradžių atrodė, kad Palmerstono skepticizmas, taip aiškiai pademonstruotas Czartoryskiui 1832, 1838 ir 1848 m., gali sumažėti; būta požymių, kad jis linkęs pritarti Napoleono III užsienio reikalų ministro grafo Walewskio entuziastingiems raginimams atitraukti karo veiksmus prieš Rusiją į Baltijos jūrą. Tačiau proga išslydo iš rankų. Siekdamos kare išlaikyti Austrijos ir Prūsijos neutralitetą, Britanija su Prancūzija turėjo užmiršti apie lošimą Lenkijos korta. 1854 m. balandį Vienos konferencijoje jos atsisakė savo ankstesnių ketinimų įtraukti Lenkijos nepriklausomybę į karo tikslų sąrašą. 1856 m. kovą Paryžiaus taikos konferencijoje Rusijos ministras su pasitenkinimu pranešė, kad neišgir-

do net paminint žodžio „Lenkija". Tuo tarpu buvo sutelkti trys lenkų kariniai junginiai kovai su Rusija Balkanuose. Sadyko Pašos (Michało Czajkowskio) kazokų legionas padėjo turkams 1854 m. atsiimti Bukareštą. Lenkų Rytų diviziją, vadovaujamą generolo Władysławo Zamoyskio, rėmė Lamberto viešbutis. O 1855 m. pradžioje Adomas Mickevičius paliko Paryžių ir iškeliavo į paskutinę savo gyvenime kelionę – į Konstantinopolį – išsiaiškinti galimybių suformuoti dar vieną Lenkų legioną, kuris kautųsi turkų pusėje. Išsekęs ir pasiligojęs, jis mirė 1855 m. lapkričio 26 d., nespėjęs nieko suorganizuoti, ir buvo palaidotas krikščionių kapinėse prie Marmuro jūros. Paskutinė gera žinia, kuria poetas dar spėjo pasidžiaugti, buvo ta, kad mirė Nikolajus I.[1]

Aleksandro II (1818–1881), caro išlaisvintojo, įžengimas į sostą turėjo didžiulę reikšmę visai imperijai. Tada ir buvo nukaltas terminas „atlydys", kuris reiškė gyvenimo palaisvėjimą po trisdešimties metų ledinio įšalo – jo tėvo viešpatavimo. Aleksandras nebuvo liberalas ir griežtai priešinosi visiems separatistiniams tautiniams judėjimams. Tačiau žeminančiomis Krymo karo pralaimėjimo aplinkybėmis jis suvokė, kad norint išvengti bendro sprogimo būtina padaryti šiokių tokių nuolaidų. Sankt Peterburgo vyriausybei vadovavo kunigaikštis Aleksandras Gorčakovas, o vietininku Varšuvoje, Paskevičiaus įpėdiniu, buvo paskirtas Gorčakovo pusbrolis. Pirmą kartą lankydamasis Varšuvoje 1856 m., caras perspėjo lenkus dėl pernelyg didelių lūkesčių. *„Pas de rêveries, messieurs"* (Jokių svajonių, ponai!) – sakė jis. Tačiau jo minties niekas nesuvokė pažodžiui. Paskelbdamas amnestiją lenkams, tebesantiems Sibire nuo 1831 m., leisdamas vėl atidaryti lenkišką Medicinos akademiją, o svarbiausia, pakviesdamas lenkų žemvaldžius įsitraukti į vietinius to meto debatus dėl valstiečių išlaisvinimo, caras, žinoma, sudarė įspūdį, jog pagaliau atėjo šiokių tokių permainų metas. Jis atrėžė colį, o jo valdiniai lenkai iškart nusprendė gauną mylią. Patvirtinus naują vietininką buvo atkurta susirinkimų teisė. Susikūrė nemaža naujų organizacijų bei institucijų, kurių tikrosios funkcijos paaiškėjo vėliau. 1858 m. įsteigta Žemės ūkio draugija, turinti tikslą page-

rinti žemės valdymą. Jai vadovavo grafas Adrzejus Zamoyskis (1800–1874), kurio dvarai Klemensówe buvo pažangaus ūkininkavimo pavyzdys. 1861 m. vasarį pramonininko Leopoldo Kronenbergo (1812–1878) iniciatyva Varšuvoje sudaryta Miesto delegacija neva tam, kad perduotų įtakingiausių miesto gyventojų nuomonę vietininkui. Po teisybei, abi šios organizacijos, prisidengusios gražiais vardais, užsiėmė aktyvia politine veikla. Žemės ūkio draugija, turinti 4000 narių kaime ir 77 skyrius, išsibarsčiusius po visą Lenkiją ir Lietuvą, labai priminė senosios Respublikos seimą. Delegacija netrukus įkūrė Miesto gvardiją, pajėgią perimti policijos ir kazokų funkcijas. Viena iš radikalesnių visuomeninės veiklos apraiškų buvo ta, kad vėl atkuto slaptõsios veiklos kuopelės. Atsirado ir lenkiškų Rusijos populistinio narodnikų judėjimo atmainų, kaip antai Jungo sąjunga *(Związek Trójnicki)*, kurią Kijeve įsteigė lenkų ir rusinų studentai, siekiantys evangelizuoti valstiečių mases. Kariuomenėje taip pat radosi karininkų disidentų, kurie pradėjo glaudžiai bendradarbiauti su bendraminčiais rusų karininkais. Veikė politinių diskusijų grupės, kaip antai Edwardo Jurgenso (1827–1863) *Millenerzy* (Tūkstantininkai), kurios ėmėsi svarstyti tautinių judėjimų politinę strategiją. Be abejo, visa tai smarkiai pakeitė lenkų nuotaikas ir vėliau buvo pavadinta „moraline revoliucija". Buvo atvirai diskutuojama uždraustomis temomis. Iš sakyklų aidėjo kvietimai visiems broliškai susitaikyti. Katalikai ir žydai, lenkai ir nelenkai skelbė bendras tarpusavio susitaikymo deklaracijas. Sekant Kronenbergo pavyzdžiu ir sulaukus paskatinimo iš vyriausiojo Varšuvos rabino Dovo Beero Meiselso (1798–1870), tarp žydų vis labiau ryškėjo polinkis asimiliuotis. Buvo akivaizdžiai matyti, kaip stipriai pašoko patriotizmo įkarštis. Manifestacijai surengti užtekdavo mažiausio preteksto. *Boże cós Polskę* buvo atvirai giedama gatvėse. Napoleonas bei Pranciškus Juozapas buvo sutikti didžiausiais mitingais. Birželio 11 d. generolo Sowińskio našlės laidotuvės virto milžiniška religine procesija; ne kitaip atsitiko ir su manifestacija, skirta trisdešimtosioms Lapkričio sukilimo metinėms pažymėti. 1861 m. vasario 27 d. nesuskaičiuojamos minios suplaukė pasveikinti metinio

visuotinio Žemės ūkio draugijos susirinkimo. Nepraėjus nė penkeriems metams atlydys ėmė virsti nesulaikomu potvyniu.[2]

Kad galėtų valdyti padėtį Varšuvoje, caras kreipėsi į žmogų, kurio patarimai pastaraisiais mėnesiais būdavo primygtinai atmetami. Grafas Aleksandras Wielopolskis, markgrafas Gonzaga-Myszkowkis (1803–1877), buvo senosios mokyklos aristokratas. Jis suderino liberalią kunigaikščio Czartoryskio politiką su vyresniojo seržanto temperamentu. Kartą jis yra pasakęs: „Su lenkais daug nenuveiksi, bet galima sėkmingai ką nors nuveikti jų labui". Nepasiduodantis viešosios nuomonės raginimams ir visiškai netikintis diplomatinės veiklos prasmingumu, jis buvo įsitikinęs esąs vienintelis visame pasaulyje žmogus, galintis savalaikėmis reformomis ir jėga kompensuoti savo tautiečių trūkumus. Jo tikslai buvo labai riboti. Kaip konstituciją jis siūlė paleisti galioti 1832 m. Organinį statutą ir paskirti Valstybės tarybą, kuri atliktų patariamąją funkciją. Jis siūlė lojalius lenkų valdininkus įdarbinti biurokratiniame aparate ir atidaryti *Szkoła Glówna*, arba Vyriausiąją mokyklą, turinčią universiteto statusą, kuri juos rengtų. Jis siūlė sudaryti komisijas žemės reformos ir žydų išlaisvinimo klausimams nagrinėti. Šie pasiūlymai pirmąsyk buvo paskelbti 1861 m. vasarį, per krizę, po kurios Wielopolskis buvo paskirtas Švietimo ir religijos reikalų komisijos pirmininku, tačiau caro pritarimo jie susilaukė tik 1862 m. Tuo tarpu Wielopolskis stūmėsi pirmyn. 1861 m. balandį jis tapo Teisingumo komisijos pirmininku, o 1862 m. birželį pagaliau ir oficialiu karalystės civilinės valdžios vadovu. Dar niekuomet vienas žmogus nebuvo turėjęs tiek valdžios ir tiek įtakos karalystės reikalams. Nuo pat pradžių caras jam kėlė vieną sąlygą – atkurti „tvarką".[3]

Tačiau, nepaisant Wielopolskio beatodairiško pasiryžimo, tvarką atkurti nebuvo lengva. Prievarta sukeldavo tik dar daugiau neramumų, užuot juos numalšinusi. 1861 m. vasario 27 d., kai nuo policininkų kulkų žuvo penki demonstracijos dalyviai, Wielopolskis smarkiai išbarė generolą Heidenreichą už beprasmį žiaurumą. 1861 m. balandžio 8 d., kai Pilies aikštėje buvo užmušta apie šimtas civilių gyventojų, jis pats asmeniškai sustabdė žudynes, kai iššoko

priešais kazokus smarkiai rizikuodamas savo gyvybe. Tačiau tam tikra prasme jis pats tiesiogiai buvo už visa tai atsakingas. Būtent jo įsakymu jėga buvo išvaikytos Žemės ūkio draugija ir Miesto delegacija, tad jam nepriderėjo garsiai skųstis, kai visuotinė protesto manifestacija įvarė panikos tvarką palaikantiems pareigūnams. Vietininkas Gorčakovas mirė nuo širdies smūgio. 1861 m. vasarą, slaptajai veiklai ir manifestacijoms neslopstant, Wielopolskis buvo priverstas pradėti griežtesnių represijų vajų. Arkivyskupo Fijałkowskio laidotuvės tapo dingstimi dar vienai didžiulei manifestacijai, rizikuojančiai sukelti kruvinų represijų bangą. Spalio 14 d. buvo paskelbta nepaprastoji padėtis. Kazokai veržėsi į bažnyčias ir vaikė ten susirinkusius maldininkus. Buvo uždrausta giedoti patriotines giesmes, deportuoti katalikų ir žydų dvasininkai. Citadelė vos sutalpino tūkstančius suimtųjų. Bemaž visos naujai susikūrusios politinės grupuotės nusprendė imtis atsakomųjų veiksmų ir pradėjo svarstyti vieningo pasipriešinimo galimybę. Spalį radikaliai nusiteikę „raudonieji" įkūrė slaptą Miesto komitetą. Jo tikslas buvo pasirengti ginkluotai kovai už tautinę nepriklausomybę ir socialinę revoliuciją. Šiame etape komitetui vadovavo Apollo Korzeniowskis (1820–1869), rašytojo Josepho Conrado tėvas, Ignacas Chmieleńskis (1830–1870), nuožmaus terorizmo šalininkas, ir Jarosławas Dąbrowskis (1836–1871), kariuomenės kapitonas, neseniai perkeltas iš Sankt Peterburgo. Gruodį Kronenbergo ir Zamoyskio vadovaujami „baltieji" įkūrė konkuruojantį Direktoratą. Metų pabaigoje Wielopolskis gavo trumpą ir aiškų įsakymą su apsauga atvykti į Sankt Peterburgą pasiaiškinti carui.

Neprilygstamoji markgrafo formuluotė buvo žaviai prieštaringa, tačiau geriau padėtį įvertinti vargu ar buvo įmanoma. Reformų negalima atsisakyti, jei norima išvengti visuotinio nusivylimo. Represijų irgi negalima sumažinti, kad nekiltų naujų bruzdėjimų. Taigi reformos ir represijos turėjo eiti pagret. Penkis mėnesius svyravęs, caras staiga oficialiai pritarė Wielopolskio pasiūlymams. Birželį Wielopolskis grįžo į Varšuvą ir perėmė civilinės valdžios vadovo pareigas. Pagal dekretą, buvusį paskelbtą prieš metus, lažo prievolė

valstiečiams turėjo būti pakeista piniginė išpirka. 1862 m. derliaus nuėmimas centrinėje Lenkijoje buvo pirmasis, kai baudžiauninkai nebeprivalėjo dirbti savo ponui be atlygio. Rudenį Vyriausioji mokykla priėmė pirmuosius studentus į Medicinos, Matematikos ir Filosofijos fakultetus. Tuo pat metu nuvilnijo prevencinių areštų banga. Rugpjūtį suimtas Jarosławas Dąbrowskis ir išsiųstas į Rusiją teisti. Rugsėjį į Sankt Peterburgą buvo pakviestas Zamoyskis. Po trumpo pokalbio su caru jis gavo pasą ir buvo įsodintas į laivą, plaukiantį į Prancūziją. Wielopolskis užuodė sukilimo kvapą, bet nepajėgė susekti, iš kur jis sklinda. Tada nusprendė sukilimo rengėjus išvilkti į dienos šviesą. Tam jis pasirinko vadinamąją *branka* – privalomą šaukimą į kariuomenę. Pritildęs karalystę su šimtatūkstantine kariuomene, jis ruošėsi į karo tarnybą pašaukti dar 30 000 jaunuolių. Wielopolskis nežinojo, kas yra tikrieji sąmokslininkai, tačiau jautė, kad didžiuma fiziškai stiprių jų šalininkų kaip tik ir bus dabar sučiupti kaip šauktiniai. *Branka* buvo numatyta 1863 m. sausio 14 d. Ji tapo tiesiogine atviro konflikto priežastimi.

Dėl aktyvios Wielopolskio veiklos ir užsitęsusios įtampos Sausio sukilimo pradžia buvo visai kitokia nei 1830-ųjų įvykiai. Wielopolskis labai gerai žinojo, kaip viskas anuomet buvo, ir stengėsi, kad tai nebepasikartotų. Bet atsitiko taip, kad jis pats išprovokavo konfliktą – kitokį nei tada, bet ne mažiau pavojingą. Jis žinojo, kad konspiratoriai bandys išsisukti nuo šaukimo; taip pat žinojo, kad jie nepajėgs perimti vadovavimo kariuomenei ar milicijai. Tačiau jis neįtarė, jog jie jau turi visiškai parengtą politinę programą, plačiai veikiančią finansinę organizaciją, kuri jau pradėjo telkti lėšas, ir pogrindinės valstybės kadrus. Kariniu požiūriu 1863 m. lenkų sukilėliai buvo prasčiau ginkluoti nei jų 1830–1831 m. pirmtakai. Tačiau slaptosios veiklos bei politinės programos požiūriu jie buvo nepalyginamai profesionalesni. Tiesą sakant, „raudonieji" iš Centrinio tautinio komiteto (KCN), pakeitusio Varšuvos Miesto komitetą, buvo pajėgūs išprovokuoti net patį provokatorių. Sausio pradžioje tūkstančiai jaunų vyrų iš Varšuvos slapčia patraukė į Kampinoso girią. Prasidėjus šaukimui į spąstus pakliuvo viso labo 1400 slapto-

sios veiklos dalyvių. Po dviejų dienų visoje karalystėje vienu metu buvo užpultos rusų įgulos. Tai būta toli gražu ne tokio nemokšiško sąmokslo, kokį andai lapkričio rūke surezgė Wysockis su Zaliwskiu. Jau nuo pat pradžių Wielopolskis turėjo reikalą su partizaniniu karu, kuriam meistriškai vadovavo nematoma ranka iš jo valdomos sostinės ir kuris net šešis mėnesius buvo paralyžiavęs didžiausią Europos kariuomenę.[4]

Aplinkybės taip susiklostė, kad politinis sukilimo vadovybės susiskaldymas buvo neišvengiamas. Nepavykus užimti Płocko, kuriame buvo numatyta įkurti sukilimo štabą, vadams teko rinktis viena iš dviejų: arba mėtytis po visą kraštą, arba veikti pačioje rusų panosėje Varšuvoje. Ryšys tarp centro ir atokesnių vietovių nebuvo patvarus. Kai kurių sukilėlių būrių vadai veikė gana savarankiškai. Negalima buvo tikėtis ir griežto politinio sutarimo. Dauguma grupuočių ir frakcijų išlaikė savo atskirumą ir vykdė savo individualią politiką. „Raudonieji" nuolatos nesutarė su „baltaisiais", o abi šios pagrindinės stovyklos dar buvo susiskaldžiusios į dešiniuosius, centristus ir kairiuosius. Buvo skelbiama galybė pačių įvairiausių ideologinių nuostatų. Vadovybė nuolatos kivirčijosi. Iš pradžių aiškią iniciatyvą turėjo „raudonieji". Sukilimo likimas didžia dalimi priklausė nuo Centrinio tautinio komiteto ir jo energingo jauno pirmininko, studento iš Kijevo, liaudininko Stefano Bobrowskio (1840–1863). Kovo mėnesį, išsigandę, kad Mierosławskis gali pelnyti visuotinį pripažinimą, „baltieji" išsirinko savo vyriausiąjį vadą. Devynias dienas Marianas Langiewiczius (1827–1887), emigracijoje, Cuneo akademijoje, išmankštintas karys, mėgavosi abejotinu „diktatoriaus" titulu, kol galop buvo priverstas bėgti į Galiciją. Bobrowskis, iš anksto neįspėtas apie tokius ėjimus, įsižeidęs puolė dvikovon ir buvo nukautas. Tačiau atsižvelgdamos į slaptosios Tautinės vyriausybės kovo 21 d. keipimąsi, šios abi stovyklos pakluso ir sudarė nelengvą sąjungą. „Baltieji" tvarkė politikos reikalus, o asmeniškai per Karolį Majewskį (1833–1897) vadovavo visam sukilimui. Dukart paveržti vadovavimą mėgino teroristinis „raudonųjų" sparnas. Pirmasis – gegužės mėnesio – bandymas buvo nesėk-

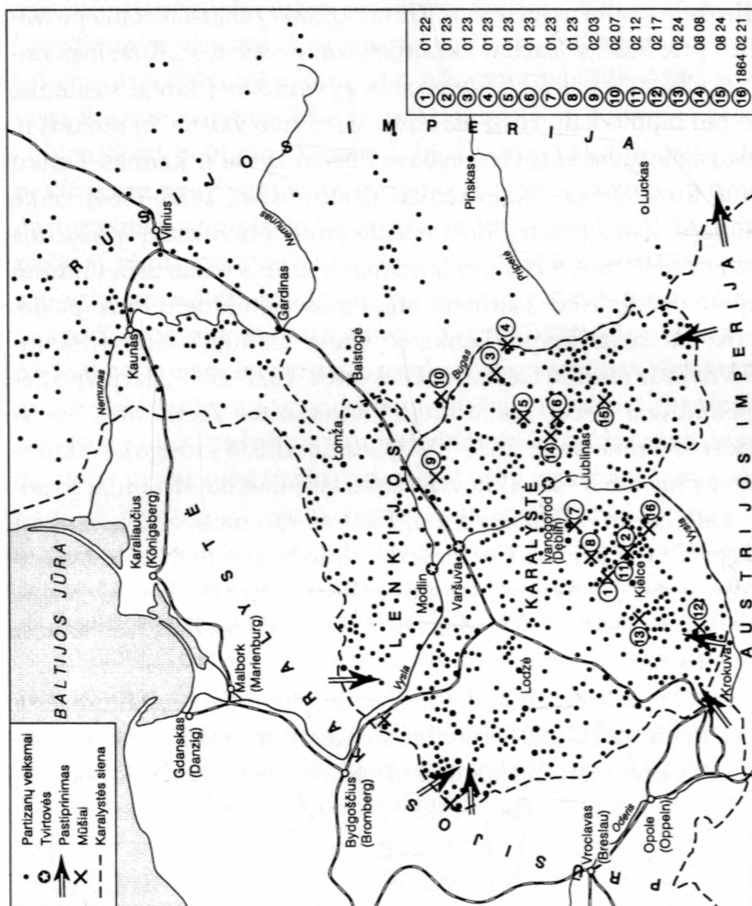
mingas, antrąsyk – rugsėjį – pavyko. Dar iki pastarojo perversmo buvo mėginta pasikėsinti į generolą Bergą, po to, aišku, policija griebėsi atsakomųjų represijų. Galiausiai 1863 m. spalį, kai mirtys ir pralaimėjimai praretino sukilėlių gretas, buvo sudaryta nauja vadovybė. Ji turėjo užglaistyti plyšį tarp „baltųjų" bei „raudonųjų" ir koordinuotai vadovauti kariniams sukilimo veiksmams. Politinio ir karo vado našta teko Romualdui Trauguttui (1826–1864) ir jis ją nešė, kol buvo suimtas 1864 m. naktį iš rupjūčio 10-osios į 11-ąją.

Nepaisant politinių skirtumų, pogrindinė valstybė pasižymėjo pavydėtinu gyvybingumu. Ji organizavo vieną pirmųjų pasaulyje partizaninių karų miesto teritorijoje ir buvo pirmtakė vėlesnių panašių struktūrų, kurias lenkai įgyvendino tokiomis pat sudėtingomis sąlygomis 1905–1907 m. ir per Antrąjį pasaulinį karą. Ji veikė tais pačiais pagrindais kaip ir rusų valdžios institucijos, dažnai netgi dubliuodama jų funkcijas. Jai vadovavo pareigūnai, išoriškai niekuo nesiskiriantys nuo paprastų miestiečių, oficialiai dirbantys banko tarnautojais, paštininkais, prekybininkais; pogrindyje jie buvo Tautinės vyriausybės ministrai, sekretoriai, agentai ar kurjeriai. Šią vyriausybę sudarė penkios nuolatinės ministerijos, jos turėjo kiekviena savo personalą, oficialų antspaudą ir kokiame nors rūsyje ar sandėlyje įsitaisiusį sekretoriatą. Vyriausybės didžiajame antspaude buvo įrašyta: „RZĄD NARODOWY – WOLNOŚĆ, RÓWNOŚĆ, NIEPODLEGŁOŚĆ" (Tautinė vyriausybė – laisvė, lygybė, nepriklausomybė). Ji turėjo gerai tvarkomą iždą, į kurį mokesčiai suplaukdavo iš savanorių, o iš nesutinkančių mokėti būdavo paimami jėga; paskolų ir pinigų jai teikė verslininkai, žemvaldžiai ir krautuvininkai. Ji turėjo „stiletininkų" saugumo dalinį, kuris palaikė tvarką Varšuvoje, ir žvalgybos tinklą, apraizgiusį visas civilines įstaigas bei karines priešo įgulas. Jos kurjeriai karietomis ir traukiniais keliavo į visus imperijos kampelius, o diplomatijos agentai veikė visose Europos sostinėse. Tačiau išoriškai toji valstybė neegzistavo. Naujasis karinis gubernatorius, feldmaršalas Fiodoras Bergas (1790–1874), perėmęs valdymą iš Wielopolskio, naujajam vietininkui didžiajam kunigaikščiui Konstantinui taip kal-

bėjo: „Aš priėjau išvadą, kad aš pats jai nepriklausau, lygiai kaip ir Jūsų Imperatoriškoji Didenybė". (Žr. 10 žem.)

1863 m. balandį sukilimas išsiplėtė į rytus, į Rusiją. Po visas senosios Lenkijos ir Lietuvos valstybės dalis buvo išsiuntinėti emisarai. Reakcijos būta nevienodos. Ukrainoje aktyviausiai atsiliepė Miropolis prie Slučės. Tačiau ukrainietiškai parašytos „Auksinės raidės" skelbėjai, kviečiantys vietinius gyventojus į kovą, susilaukė tokio pat likimo kaip rusų narodnikai ir buvo valstiečių nužudyti. Baltarusijoje gana aktyviai reiškėsi Pinsko žydai ir kaimas. Lenkų bajoras Konstantinas Kalinauskas (Kalinowski, 1838–1864) veikė Gardino ir Balstogės regione, išleido sukilėlių žurnalą *Mužyckaja Prauda (Valstiečių tiesa)* ir yra laikomas vienu iš baltarusių tautinio judėjimo pradininkų. Lietuvoje sukilimas vienu metu buvo pasiekęs tokį pat mastą kaip ir Lenkijoje. Greta „baltųjų" vado, teisininko iš Vilniaus Jokūbo Geištoro (Gieysztor, 1827–1897), tarp valstiečių sėkmingai veikė „raudonųjų" leitenantas Zigmantas Sierakauskas (Sierakowski, 1826–1863). Radikalusis kunigas Antanas Mackevičius (1827–1863) kovos lauke išsilaikė iki 1863-iųjų gruodžio. Didžiam rusų nusivylimui, Lietuva tuo metu aiškiai rinkosi Lenkijos pusę. Pirmasis Centrinio tautinio komiteto manifestas buvo adresuotas „Lenkijos, Lietuvos ir Rusios tautai". 1863 m. vasaros įvykiai parodė jog ši „viena tauta" buvo ne mažiau reali kaip ir „viena Rusijos imperija".

Kariniai sukilimo veiksmai neišvengiamai buvo išskaidyti. Yra apskaičiuota, kad iš 200 000 lenkų, sukilusių su ginklu rankoje, mūšio lauke vienu metu niekuomet nebūdavo daugiau nei 30 000. Didžiuma jų buvo susimetę į pasklidus partizanų pulkus, kurių šimtai veikė miškuose. Per šešiolika sukilimo mėnesių įvyko 1229 ginkluoti susirėmimai – 956 karalystėje, 237 Lietuvoje, kiti Baltarusijoje ir Ukrainoje. Dažniausiai tai būdavo „mušk ir bėk" tipo antpuoliai prieš izoliuotas rusų įgulas ar staigūs susirėmimai sutelktos kariuomenės sparnuose. Daugiausia tokių susirėmimų įvyko Šventojo Kryžiaus kalnuose į pietus nuo Kielcų, Liublino gubernijoje, taip pat pasienio su Galicija ir Prūsija rajonuose. Tipiškas partizanų būrys,

10 žemėlapis. Sausio sukilimas (1863–1864)

vadinamas *„partia"*, paprastai susiburdavo apie kokį nors vyrą, jau tarnavusį kariuomenėje, o šis bandydavo savanorių studentų ar valstiečių grupelei suteikti karinio būrio formą. Šiaip jie stengdavosi išvengti tiesioginių susidūrimų su stipresnėmis priešo pajėgomis. Vienintelis susirėmimas, kuris pasiekė lemiamų kautynių mastą, įvyko prie Małogoszcziaus, netoli Kielcų, 1863 m. vasario 24 d., kai Langiewiczius prieš rusų šautuvus išvedė tris tūkstančius dalgiais ginkluotų valstiečių ir kardais ginkluotų bajorų. Vienintelis karo vadas, kurio pareigas būtų buvę galima prilyginti reguliariosios kariuomenės generolo pareigoms, – pulkininkas Józefas Hauke, pramintas „Bosaku" (1834–1871). Jis pasirodė 1863 m. rugsėjį, vėliau tarnavo vadovaujamas Traugutto.

„Mūšis" prie Żyrzyno Šventojo Kryžiaus kalnuose, vykęs 1863 m. rugpjūčio 6 d., yra tipiškas daugybės kitų sukilimo mūšių pavyzdys. Partizanų būrys, vadovaujamas tokio Heidenreicho slapyvardžiu „Varnas" ir airių savanorio O'Brieno de Lacey'o, surengė pasalą rusų kolonai nuošalioje kelio į Dębliną atšakoje. Būrį sudarė septyni šimtai vyrų ir jam teko užduotis įveikti dvi rusų pėstininkų kuopas ir kazokų eskadroną. Po penkių valandų susišaudymo beveik visi rusai gulėjo negyvi, o „Varnas" pasitraukė su 200 000 rublių kariuomenės iždo skrynia, kurią rusų kariai kaip tik ir saugojo. Kare, kuriame sukilėliams nepavyko užimti nė vieno miesto ar didesnės tvirtovės, kautynės prie Żyrzyno laikomos didžiule pergale.[5]

Sukilimo diplomatija buvo tokia pat chaotiška. 1863 m. vasarį Vakarų valstybės ne juokais išsigando, kai Bismarckas pasiuntė generolą Alvenslebeną į Sankt Peterburgą pasirašyti karinės sutarties dėl bendrų veiksmų. Tačiau Bismarckas buvo ganėtinai apdairus – jis leido carui pačiam malšinti sukilimą, tad didžiosios valstybės nesusidūrė su realia bendros Prūsijos ir Rusijos veiklos grėsme. Visi diplomatiniai laimėjimai tebuvo balandžio 17 d. trišalė Britanijos, Prancūzijos ir Austrijos nota, kuria reiškiamas protestas dėl Vienos sutarties laužymo, ir kita, birželio 17 d., nota – ja caras raginamas padaryti nuolaidų. Po pirmosios notos caro valdžia paskelbė amnestiją, tačiau aiškiai nepriimtinomis sąlygomis. Antroji buvo iš-

syk atmesta ta dingstimi, kad ir taip daug nuolaidų padaryta, o jokios naudos. Per visą tą šimtmetį, kai Lenkijos klausimas taip ir neįkvėpė Vakarų valstybių rimtai įsikišti, diplomatijos istorikai neatsispiria pagundai šiuos du žingsnius vertinti kaip didelės svarbos įvykius.

Sukilimas labiau veikė kitų valstybių viešąją nuomonę, o ne vyriausybes. Vakarų demokratijose dar labiau sustiprėjo rusofobija, atsiradusi 4-ajame dešimtmetyje ir per Krymo karą. *The Times* pūkštė ir švokštė prieš Rusijos patvaldystės ydas. Užsienio korespondentai kurpė jaudinamus rašinius apie lenkų kančias. Gercenas, Marxas, Garibaldis plojo Lenkijos narsai. Užsieniečiai savanoriai rikiavosi eilėse užsirašyti į karo tarnybą Lenkijoje (nors dauguma taip ir neatvyko). Garlaivio *Ward Jackson* nesėkmė, kai du šimtai savanorių iš Gravesendo kelionę užbaigė seklumoje prie Prūsijos krantų, iškalbingai bylojo apie užsienio gerbėjų ribotas galimybes ir permainingus motyvus.[6] Rusijoje į areną plūstelėjo nacionalistinių išpuolių banga. Nors buvo, kad ir nedaug, lenkus palaikančių rusų ir ukrainiečių, didžiuma šiuos įvykius komentavusių rusų smerkė sukilimą, nes tasai diskreditavęs carą. Visi kaltinimai ir priekaištai, pasipylę ant lenkų galvų po 1831 m. įvykių, dabar vėl atgijo, tik dar tulžingesni. Tiutčevas pakartojo, ką buvo sakęs prieš trisdešimtį metų. Dostojevskis atliepė Puškino mintis, tik dar mistiškesniais tonais. Gercenas, kurio leidžiamas žurnalas *Kolokol* per naktį prarado pusę skaitytojų, buvo priverstas pakeisti savo požiūrį. Praraja tarp Rusijos ir Lenkijos ir tarp Rusijos ir visos Europos dar labiau pagilėjo.[7]

Valstiečių klausimas sukilimo politikoje sukosi nuo pat pradžios iki galo. Jis rūpėjo ir Aleksandrui; caras suprato, kad nuolaidos būtinos, todėl dėjo visas pastangas užbaigti konfliktą. Visos suinteresuotos grupuotės buvo priverstos viena su kita šiuo klausimu varžytis. Vieniems atrodė, jog valstiečių išlaisvinimas yra principinis dalykas; kiti šią mintį skleidė vien tam, kad pelnytų jų paramą. Niekas neįstengė pakreipti šios bylos reikiama linkme. Statoma suma tolydžio augo. Kiekviena šalis kaskart valstiečiams pasiūlydavo daugiau nei kita. 1858 m. į lošimą įsitraukė caras ir jau pirmuoju

savo gestu pakvietė lenkų bajorus teikti siūlymus. Į tai atsiliepdama Žemės ūkio draugija pasiūlė baudžiauninkų lažą pakeisti činču. 1861 m. Wielopolskis valstiečius pamalonino gegužės 16 d. dekretu dėl žemės, kuris laisvių davė mažiau nei caro reformos Rusijoje. 1863 m. Centrinio tautinio komiteto manifeste kalbama apie valstiečių žemės „nuosavybę". Galiausiai caras buvo priverstas pasiūlyti dar daugiau. 1864 m. kovo 18 d. įsakas skelbė, kad valstiečiai gausią teisę laisvai naudotis savo dirbama žeme, o už ją atlyginti buvusiems ponams įsipareigojo valstybė. Valstiečiai skeptiškai reagavo į šiuos rėksmingus politinius ėjimus. Tiesą sakant, gražbyliaujantys jauni lenkų ponaičiai jiems atrodė nė kiek ne mažiau įtartini už liberalųjį carą. Nuovokesni sumetė, kad jie, šiaip ar taip, ir be kovos gaus tai, ko nori. Vis dėlto tokių rajonų, kuriuose valstiečiai laikėsi atokiai nuo sukilimo, karalystėje buvo mažiau nei tų, kurie sukilo. Ukrainos valstiečiai buvo aiškiai prieš sukilimą.[8]

Tuo metu, kai 1864 m. kovą caras paskelbė dekretą dėl žemės reformos, paskutinė sukilimo vadovybė dar dirbo visu pajėgumu. Diktatorius Romualdas Trauguttas buvo visiškai nepanašus nė į vieną iš lenkų revoliucionieriaus stereotipų. Jis buvo lieknas, nekalbus, šaltas, disciplinuotas, kvalifikuotas – visų šių savybių taip trūko jo pirmtakams. Kilęs buvo iš Palenkėje gyvenusios smulkiųjų bajorų šeimos, o vedęs Antoniną Kościuszkówną, 1794 m. sukilimo vado giminaitę. Iki 1862 m. jis tarnavo rusų kariuomenėje papulkininkiu, kariavo Vengrijoje bei Kryme. Prasidėjus sukilimui, penkis mėnesius niekam nežinomas jis gyveno savo dvare, kol gegužę buvo įkalbėtas imtis vadovauti 160 partizanų būriui Dziadkowickio miške netoli Kobryno. Liepos mėnesį jis pats vienas atvyko į Varšuvą ir prasiskynė kelius į Majewskio aplinką. Nuo tada ėmė sparčiai kilti aukštyn. Rugpjūtį ir rugsėjį, kaip Tautinės vyriausybės atstovas, lankėsi Vakarų Europoje: Paryžiuje asmeniškai bendravo su Napoleonu III bei Prancūzijos užsienio reikalų ministru Drouyn de Lhuys'u, o Briuselyje tarėsi dėl ginklų pirkimo. Namo grįžo įsitikinęs, kad Vakarų vyriausybės laiko Rusiją „kapitalistų aukso kasykla", tad nebuvo ko nė tikėtis jų ankstyvo įsikišimo. Į Lenkiją jis pra-

smuko turėdamas pasą išrašytą Galicijos pirklio Michało Czarnieckio vardu, apsigyveno Varšuvos „Saski" viešbutyje priešais caro vietininko rūmus ir „raudojųjų" Tautinei vyriausybei ramiai pareiškė, jog ketina imtis slaptos diktatūros. Visa opozicija sudrebėjo. „Raudoniesiems" teko arba pasitraukti, arba paklusti. 1863 m. spalio 17 d. Tautinė vyriausybė liovėsi veikusi. Nuo šiol Trauguttas pats vienas koordinavo visus reikalus ir priimdavo visus politinius sprendimus. Iš buto Smolnio gatvėje Nr. 3, kur gyveno pas ponią Kirkor, jis tvarkė visą korespondenciją ir asmeniškai vadovavo ministerijų veiklai. Drauge su artimiausiais ir patikimiausiais bendražygiais Marianu Dubieckiu, Józefu Gałęzowskiu, valstybės sekretoriumi bei antspaudo saugotoju J. K. Janowskiu ir šiurkščiu, bet energingu „miesto viršininku" Aleksandru Waszkowskiu Trauguttas vadovavo nepaprastai gabių ir pajėgių žmonių komandai. Jis išgujo iš sąjūdžio visokio plauko „savanaudiškus kurstytojus" pagrasindamas visus nepaklusniuosius išduoti policijai. Trauguttas sumanė paskirti mokestį užsienyje gyvenusiems lenkams ir įsteigė tautinę paskolą. Jis iš esmės reformavo karinę organizaciją: uždraudė savarankiškai veikiančių, atskiras vadovybes turinčių karinių formuočių veiklą, o jas pakeitė reguliariosios kariuomenės kadrų vadovaujamais korpusais, divizijomis, pulkais ir batalionais. Trauguttas atgaivino *pospolite ruszenie*, arba *levée-en-masse*, – liaudies šauktinių kariuomenės – idėją. Jis kvietė įgyvendinti Centrinio tautinio komiteto išleistą valstiečių išlaisvinimo dekretą ir paskelbė potvarkį, kad kiekviename kaime turi būti išrinktas žmogus, kuris rūpintųsi reformų vykdymu. Jis netgi išleido dekretą dėl mirties nuosprendžio tiems žemvaldžiams, kurie ir toliau reikalavo mokesčio mainais už lažą. Būdamas atsidavęs katalikas, Trauguttas daug reikšmės skyrė tikėjimo reikalams, ilgai susirašinėjo su Vatikanu griežtai kritikuodamas neaiškią popiežiaus laikyseną rusų „barbarizmo" atžvilgiu. Paskutiniame laiške, adresuotame savo agentui Romoje Józefui Ordęgai, jis pranešė apie ką tik pasirašytą susitarimą su Vengrijos komitetu, siekiančiu panašių tikslų. 1864 m. balandžio 10 d., pir-

mą valandą nakties, ginkluotos policijos dalinys Trauguttą užklupo lovoje ir suėmė. Jis buvo uždarytas Pawiako kalėjime.[9]

Demaskuoti visus slaptosios vyriausybės narius pasirodė ne taip jau paprasta. Dalis sukilimo šalininkų sėkmingai prasiskverbė į policiją, tačiau policijai anaiptol nepavyko prasiskverbti į slaptas organizacijas. Sukilimo vadai slėpėsi po labai patikima uždanga. Diktatoriaus pavardę žinojo mažiau nei dvidešimt žmonių. Tik šešiems buvo suteikta teisė lankytis jo bute. Slapyvardžių sistema veikė kaip barjeras pareigūnams ir jų agentams, taip pat prieš galimus informatorius. Policijai nepavyko nustatyti vyriausybės skaitmeninio šifro, paremto tam tikrais *Pono Tado* ir *Imitatio Christi* leidimais. Nepavyko jai sustabdyti ir siunčiamos korespondencijos, perduodamų įsakymų bei tiekiamų ginklų srauto. Vadų pasitarimai vykdavo bažnyčiose dar prieš aušrą arba gatvės kavinėse. Sekretoriai rinkdavosi Vyriausiosios mokyklos biologijos laboratorijoje arba bažnyčiose, prisidengdami mokslinių būrelių arba mėgėjų grupių veikla. Nepaprastosios padėties įvedimas jų veiklai įtakos neturėjo, o masiniai rudens areštai nepadėjo sučiupti svarbiausių įtariamųjų. Lūžis įvyko balandžio 8 d., kai Vyriausiosios mokyklos studentas žydas Arturas Goldmanas policijos apklausiamas sutiko kalbėti. Jo žinioje buvo tokia informacija:

Kartą išgirdau, kad vieno Lietuvos sukilėlių būrio vadas Trauguttas, buvęs karininkas, turi atvykti į Varšuvą kaip Lvovo prekybos namų komersantas ir kad jis perims Tautinės vyriausybės vadovavimą [...] Anksčiau minėtasis Trauguttas tikrai atvyko, pasivadinęs Michału Czarnieckiu, bet kur apsistojo, nežinau. Jis atrodo maždaug taip: vidutinio ūgio, didele galva, tamsaus gymio, tamsių plaukų, didelėmis juodomis žandenomis ir nedidele barzda, paprastai dėvi baltus akinius, kokių 33–35 metų amžiaus [...][10]

Net ir tuomet Czarnieckis atkakliai neigė, kas iš tikro esąs. Jo kambaryje nerasta jokių įkalčių. Apklausiamų kalinių parodymai buvo migloti ir prieštaringi. Tik tuomet, kai Trauguttą oficialiai atpažino vienas iš jo buvusio bataliono karių, jis ryžosi prisipažinti, bet tik tiek, kad sukilimą organizavo vienas, be jokių bendrininkų. Byla buvo nagrinėjama liepos 18 d.:

Karo teismas surengtas Varšuvoje, Aleksandro citadelėje, išnagrinėjo karinę-teisminę bylą šių įvairaus rango asmenų:

1) Romualdo TRAUGUTTO, suimto Michało Czarnieckio vardu, 3 pionierių bataliono atsargos papulkininkio, kataliko, 38 metų amžiaus, vedusio, turinčio dvi dukteris, bajoro [...] Tautinės vyriausybės diktatoriaus [...]
2) Rafało KRAJEWSKIO, 29 metų, kataliko, nevedusio, nepriklausomo architekto [...] Vidaus reikalų skyriaus direktoriaus [...]
3) Józefo TOCZYSKIO, 37 metų, kataliko, nevedusio, Vieškelių valdybos buhalterio, 1848 metais ištremto į Sibirą, grįžusio pagal 1857 metų malonės teikimo manifestą [...] Iždo direktoriaus [...]
4) Romano ŻULIŃSKIO, 30 metų, kataliko, nevedusio, 1-osios gimnazijos mokytojo [...] revoliucinio tiekimo direktoriaus [...]
5) Jano JEZIORAŃSKIO, 30 metų, kataliko, vedusio, turinčio du vaikus, Tabako valdybos kontrolieriaus [...] užsienio ryšių komisaro [...]
6) Tomaszo BURZYŃSKIO, 29 metų, kataliko, vedusio, Varšuvos kriminalinio teismo sekretoriaus pavaduotojo [...] atstovo Płockui ir Augustavui [...]
7) Mariano DUBIECKIO, 26 metų, kataliko, nevedusio, vietinės mokyklos mokytojo, anksčiau ištremto iš Volynės į Viatką [...] rusinų reikalų komisaro.
8) Tomaszo ILNICKIO, 50 metų, vedusio, bevaikio, Lenkijos banko tarnautojo [...] revoliucinio Iždo vyriausiojo iždininko [...]
9) Augusto KRĘCKIO, 21 metų, kataliko, nevedusio, Iždo praktikanto [...] sekretoriaus [...]
10) Romano FRANKOWSKIO, 22 metų, kataliko, Vyriausiosios mokyklos studento [...] sekretoriaus [...]
11) Gustawo PAPROCKIO, 19 metų, žydo, Vyriausiosios mokyklos studento [...] sekretoriaus [...]
12) Zygmunto SUMIŃSKIO, 19 metų, kataliko, Vyriausiosios mokyklos studento [...] sekretoriaus [...]
13) Edwardo TRZEBIECKIO, 23 metų, kataliko, neregistruoto bajoro, Pataisos policijos teismo praktikanto [...] sekretoriaus.
14) Kazimierzo HANUSZO, 20 metų, kataliko, archyvaro [...] sekretoriaus.
15) Władysławo BOGUSŁAWSKIO, 25 metų, kataliko, Sankt Peterburgo universiteto studento [...] spaudos sekretoriaus [...]
16) Benedykto DYBOWSKIO, 29 metų, kataliko, nevedusio, Vyriausiosios mokyklos dėstytojo, leidusio revoliucijos sekretoriams susitikinėti mokyklos auditorijoje [...]

17) Jano MUKLANOWICZIAUS, 30 metų, kataliko, farmacininko [...] leidusio į savo vaistinę pristatinėti slaptą korespondenciją [...]
18) Helenos KIRKOR, 32 metų, bajorės, leidusios savo namuose susitikinėti slaptų organizacijų vadams [...] po arešto slėpusios jų dokumentus [...]
19) Emilijos ir Barbaros GUZOWSKŲ, 30 ir 27 metų, netekėjusių, savo bute priglaudusių revoliucinį tiekimo skyrių [...] dažnai keitusių adresą, kad suklaidintų policiją [...]
20) Aleksandros WRÓBLEWSKOS, 18 metų, netekėjusios, duonos kepyklos savininko dukters, kuri gaudavo ir perduodavo slaptą korespondenciją [...]

Visi šie asmenys Vietininko ir Lenkijos karalystės vyriausiojo kariuomenės vado įsakymu stojo prieš teismą už ypatingą ir ryškų dalyvavimą pastarajame sukilime.

Bylos aplinkybės atitinka šiuos straipsnius:

Karinės disciplinos kodekso I tomo 83, 96, 175, 196, 605 straipsnius;

Mirties ir pataisos bausmių kodekso 285, 360, 364 straipsnius;

1863 m. gegužės 24 d. cirkuliarą karo skyrių vadams.

Išvada: Atsižvelgęs į visas aplinkybes, teismas laiko kaltais šiuos asmenis:

1) TRAUGUTTĄ, už tai, kad a) revolveriu nušovė Kwiatkowskį siekdamas palaikyti tvarką sukilėlių būriuose, b) vadovavo sukilėlių būriui Gardino rajone, c) išvyko iš šalies be leidimo, d) [...] nepriklausomai vadovavo slaptai sąjungai, žinomai Tautinės vyriausybės pavadinimu [...]; 2) KRAJEWSKĮ [...] 20) WRÓBLEWSKĄ. Visi yra slaptosios organizacijos nariai [...] ir tokie būdami priklausė pagrindinei lenkų sukilimo šakai.

Vadovaudamasis 1863 m. gegužės 23 d. cirkuliaru, teismas rekomenduoja:

A. kaltinamuosius nuo 1) TRAUGUTTO [...] iki 15) BOGUSŁAWSKIO, padariusius pirmojo laipsnio nusikaltimą pagal minėtąjį cirkuliarą, nubausti mirties bausme pakariant; B. [...] iki F. likusius kaltinamuosius nubausti kitomis bausmėmis.

Šis nuosprendis pateikiamas Vietininko ir Lenkijos karalystės vyriausiojo kariuomenės vado maloningam patvirtinimui.

Pirmininkas, generolas leitenentas	(–)	HAGMAN
Narys, generolas majoras	(–)	KOZNAKOVAS
Narys, generolas majoras	(–)	DOKUDOVSKIS
Nario pavaduotojas, generolas majoras	(–)	OPPERMANAS
Narys, generolas majoras	(–)	LEVŠYNAS
Generalinis auditorius	(–)	POLTORANOVAS
Oberauditorius	(–)	AFANASJEVAS.[11]

Situacija buvo gana keista. Saujelė valstybės tarnautojų, studentų ir dėstytojų, kuriems vadovavo vienas jaunesnysis karininkas, buvo parodyti kaip judėjimo, metusio iššūkį visai Rusijos imperijai, vadeivos. Pasauliui jie buvo pristatyti kaip kriminalinių nusikaltėlių ir suklaidintų jaunuolių gauja. Tiems suimtiesiems, kurie atgailavo ir padėjo valdžiai, bylos buvo nutrauktos ir paskirtos švelnesnės bausmės. Ypač pasitarnavę net gavo finansinę paramą. Iš penkiolikos nuteistų mirti dešimčiai nuosprendis buvo pakeistas sunkiaisiais darbais arba tremtimi. Visi kiti du šimtai tūkstančių sukilėlių tiesiog išgaravo.

Paskutinis dramos veiksmas vyko 1864 m. rugpjūčio 5 d. Devintą valandą ryto atsivėrė Aleksandro citadelės vartai ir procesijos priekyje pasirodė oficialus budelis. Gretimais ant pylimo stūksojo didžiulės, bendros visiems kartuvės su penkiomis kilpomis. Raita šalmuotos žandarmerijos palyda apsupo penkis arklių traukiamus mėšlinus vežimus, kuriais važiavo pasmerktieji. Kiekvienas iš jų buvo prirakintas prie rudu gobtuvu apsigaubusio vienuolio kapucino rankos. Trauguttas, vilkintis tą pačią mėlyną milinę, su kuria buvo suimtas, skendėjo paskutinės savo išpažinties mintyse. Garsiai perskaitomas nuosprendis. Pasmerktiesiems užrišamos akys, jie apvelkami drobiniais mirtininkų marškiniais ir privedami prie kartuvių. Pasigirsta moters balsas: „Drąsiau, broliai". Paskui užneriamos kilpos, ir vienas paskui kitą Trauguttas, Krajewskis, Toczyskis, Żulińskis ir Jeziorańskis pakimba kartuvėse.

* * *

Kaip ir 1831 m., rusų atpildo neteko ilgai laukti. Tik šį sykį caro valdžia buvo pasiryžusi ne vien sunaikinti visus praūžusio sukilimo pėdsakus, bet ir užgniaužti bet kokią viešą lenkų tautiškumo apraišką. Dar buvo likęs vienas veikiantis partizanų būrys. Jo vadas kunigas Stanisławas Brzóska (1834–1865) tarnavo vyriausiuoju sukilėlių kapelionu. Į sąjūdį jis įsitraukė 1861 m., prieš tai atkalėjęs už patriotinius pamokslus. Dabar jis buvo paskutinis likęs gyvas štabo karininkas. Jam pavyko išsilaikyti Palenkės apylinkėse iki pat

1864 m. galo, įkliuvo tik gruodžio mėnesį. Mirties bausmė Brzóskai įvykdyta Sokołówe 1865 m. gegužės 23 d. Tuo metu vyriausybės politika civilių gyventojų atžvilgiu buvo iki skausmo akivaizdi. Varšuvoje generolas Bergas uždarinėjo visas savarankiškas Kongresinės karalystės institucijas. Per trejus buvimo vietininku metus, nuo 1863 iki 1866 m., jis panaikino visas Wielopolskio reformas ir visas padarytas nuolaidas lenkų kalbos ir kultūros srityje. 1864 m.įkūrė Reikalų komitetą, kurio svarbiausias uždavinys buvo prižiūrėti valstiečių išlaisvinimą, tačiau labai greitai jis užsiėmė rusinimo politika. Komiteto direktorius Nikolajus Miliutinas Sankt Peterburge buvo ėjęs valstybės sekretoriaus karalystės reikalams pareigas. Jis sukūrė planą, kaip tariamai lojalius valstiečius sukiršinti su patriotiškai nusiteikusiais bajorais ir inteligentais. Per septynerius metus nenuilstamai rūpindamasis kiekviena smulkmena, komitetas Lenkijos karalystę pavertė Rusijos provincija. Visos valdymo struktūros tapo pavaldžios atitinkamoms ministerijoms Sankt Peterburge, o jose dirbo rusų valdininkai. 1864 m. oficialiai panaikintas tiek karalystės statusas, tiek Lenkijos vardas. Caras atsisakė savo kaip Lenkijos karaliaus pareigų, o Varšuva tapo Pavyslio krašto *(Privislinskij kraj)* sostine. 1866 m. dešimt Lenkijos gubernijų buvo padalyta į 85 apskritis (pavietus); didžiuma apskričių miestų prarado savo municipalines teises. 1867 m. uždaryta – jau antrą kartą – Edukacinė komisija. 1869 m. Vyriausioji mokykla pakeista nauju rusišku universitetu. 1871 m., kai Reikalų komitetas baigė savo veiklą, vienintelis dalykas, kuris dar skyrė Pavyslio kraštą nuo kitų Rusijos imperijos dalių, buvo Napoleono kodekso galiojimas civiliniuose teismuose.

Lietuvoje nebuvo oficialių lenkiškų institucijų, kurias būtų reikėję uždrausti, todėl čia lenkams taikomos represijos įgijo kur kas atviresnį pobūdį. 1863 m. vasarą generolas Muravjovas „Korikas" grįžo į savo prieš trisdešimtį metų pamėgtas medžioklės vietas jau kaip Vilniaus generalgubernatorius ir ėmė be jokio gailesčio dorotis su lenkais. Prieš čia atvykdamas jis dirbo Sankt Peterburge valstybės žemių ministru ir nepritarė valstiečių išlaisvinimo politikai,

už tai buvo politiškai pažemintas. Tad dabar liejo pyktį ant visų – tikrų ir įsivaizduojamų – Sausio sukilimo dalyvių. Nesitenkindamas vien persekiojimu teisinėmis priemonėmis, jis įvedė teroro režimą, kur žmonės buvo žudomi, kankinami, tremiami, kaimai niokojami, dvarai konfiskuojami visiškai nepaisant teisės ar įstatymų.[12]

Ir Lenkijoje, ir Lietuvoje Sausio sukilimo sukeltos represijos paliko nenykstančių randų. Iš visos lenkų kartos buvo atimta galimybė siekti karjeros ar tikėtis kokios nors aukštesnės vietos tarnyboje. Tūkstančiai lenkų vėl patraukė žiauriais keliais, vedančiais į Sibirą. Suvaryti į gyvulinius vežimus ar surakinti grandinėmis, jie ilgomis voromis iš lėto stūmėsi per tundrą į lagerius ar kalėjimus toliausiose imperijos dykrose. Tai buvo lenkų tautos žiedas – aktyviausi, narsiausi vyrai ir moterys, didžiausi visuomenės idealistai. Didžiuma jų niekuomet nebesugrįžo. Šįsyk nebuvo paskelbta visuotinė amnestija, net ir po dvidešimt penkerių metų. Šimtmečio pabaigoje kur kas geresnėmis sąlygomis ir ne taip gausiai į Sibirą atkeliavę kitos kartos revoliucionieriai, socialistai ir šiaip visokie nuteistieji rado savo tremties vietose gyvenančias kažin kada deportuotų lenkų šeimas. Pats Leninas, pietų Sibire praleidęs trejus metus (1897–1900), vėliau prisiminė, kaip šiltai jis buvo sutiktas buvusio lenkų partizano namuose. Bet atėjo laikas ir Leniną paleido; o 1864–1865 m. tremtinių lenkų – ne.[13]

* * *

Kongresinės karalystės sunaikinimas leidžia pažvelgti į Rusijos politiką įdomiu lyginamuoju požiūriu. Kongresinė karalystė nebuvo vienintelė caro valdose, kuri turėjo savivaldą. Šia privilegija naudojosi ir Suomijos didžioji kunigaikštystė. 1809 m. atplėšta iš Švedijos, iki 1917 m. Suomija buvo valdoma kaip atskira konstitucinė monarchija, kurioje caras turėjo paveldimą didžiojo kunigaikščio titulą. Tad kyla klausimas, kodėl Suomijos didžioji kunigaikštystė išliko ir klestėjo, o Lenkijos karalystė buvo be paliovos skriaudžiama ir galop visai sunaikinta. Juk iš tikrųjų – jei Rusijos vyriausybė buvo iš principo nusistačiusi prieš visokias nepriklausomybės ir tau-

tinės laisvės apraiškas, ji, be abejonės, būtų radusi dingstį pademonstruoti savo imperinę galią ir suomiams, kaip tai padarė lenkams. Paprastai atsakant į šį klausimą kartais netiesiogiai, nors dažniau tiesiai, išklojama, jog visas nelaimes lenkai prisišaukė patys. Sukurti ir stereotipai: lenkai – maištininkai, o suomiai – linksmi, įstatymų paisantys piliečiai; suomiai – sąmoningi, atsakingi didžiosios Rusijos šeimos nariai, lenkai – toli gražu ne. Deja, toks supaprastintas atsakymas neprisikasa iki dalyko esmės. Žinoma, neužginčysi to, jog Lenkija istorijai davė proporcingai daugiau maištininkų, negu jos daliai būtų derėję. Tiek Lapkričio, tiek Sausio sukilimus įžiebė žmonės, sąmoningai siekiantys sukelti kuo daugiau nemalonumų Rusijai. Panašus noras pakenkti išryškėjo dar ne kartą ir vėliau. Tačiau būtina susitarti dėl vieno – ar toks „chuliganiškas" lenkų elgesys kilo iš jų prigimtinės nuodėmės ir tautinio charakterio, ar vis dėlto taip elgtis juos vertė nepakeliamos provokacijos. Prieš darant išvadą, jog lenkų atsakomybės jausmas iš prigimties buvo silpnesnis nei suomių, būtina atkreipti dėmesį į du dalykus: pirma, lenkų maištininkai, šiaip ar taip, buvo visos tautos atstovai, antra, jiems teko tie patys išbandymai kaip ir suomiams. Šia prasme galima be vargo išvardyti keletą esminių skirtumų. Pirmiausia, Kongresinė karalystė užėmė strategiškai svarbiausią Rusijos imperijai teritoriją. Per ją ėjo sausumos tiltas, jungiantis Rusiją su Europa ir ypač su Vokietija; tuo tarpu Suomija tebuvo Skandinavijos pakraštys, per kurį Rusija galėjo pasiekti tik Norvegijos Arktį ar Švedijos Laplandiją. Jau vien dėl minėtų strateginių priežasčių Rusijos vyriausybė buvo nusiteikusi nepalyginamai aštriau reaguoti į Lenkijos politinį nepaklusnumą nei į kokius nors neramumus Suomijoje. Strateginiais sumetimais Lenkijoje buvo išmėtyti didžiuliai rusų kariuomenės telkiniai, o iš to savaime plaukė įvairiausi nesutarimai tarp kariškių ir civilių gyventojų. Antra, Kongresinės karalystės lenkai sudarė dalį tautos, kurios nariai, išblaškyti po Austriją, Prūsiją, Lietuvą, jautė bendrą tautinę tapatybę. Jie nuolatos kėlė nerimą Rusijos vyriausybei kaip potenciali iredentizmo grėsmė, kuri tegalėjo išnykti tik visoms lenkų žemėms susijungus į vieną valsty-

bę. Visai kitaip buvo Suomijos didžiojoje kunigaikštystėje. Joje praktiškai gyveno visa kur kas mažesnė suomių tauta, kuri žvelgė į Rusiją kaip į gynėją nuo ankstesnių valdovų švedų. Trečia, lenkai buvo slavai. Pagal senuosius Maskvos kunigaikštystės kanonus visi slavai yra broliai, visi iš prigimties yra caro valdiniai, visi yra jo turtas, jo „krikščioniškosios sielos". Suomiai, kurie nėra slavai, buvo laikomi užsieniečiais, gyvenančiais Rusijos globoje, ir kaip tokie priklausė kitai žmonių kategorijai. Rusams atrodė visiškai priimtina, kad suomiai, kaip ir Pabaltijo vokiečiai, gali turėti daugiau autonomijos. Ketvirta – ir, matyt, svarbiausia – buvo tai, kad į lenkus žiūrėta kaip į senosios Lenkijos-Lietuvos Respublikos elitą. Jie buvo gyvi palikuonys tos visuomenės, kurią anuomet pavyko jėga nugalėti, tačiau jos vertybės, nepaisant nieko, išliko gajos vakarinėje ir pietinėje Rusijos dalyje. Nors slaviškos prigimties, lenkai buvo europiečiai, įkvėpimo savo aistroms ir madoms ieškantys Paryžiuje ir Berlyne. O visų svarbiausia, jie buvo individualistai, kuriems pagal bajorų demokratijos tradicijas gėrio ir blogio kriterijus diktavo sąžinė. Jie buvo gyvas priekaištas visiems tiems mitams ir legendoms, ant kurių pagrindo iškilo Rusijos imperija. Inkorporuoti į Rusiją drauge su žydais, jie ir toliau gynė tebepulsuojančią demokratinę kultūrą, todėl savaime tapo autokratijos priešais. Dėl visų šių priežasčių caro administracijai lenkai niekuomet negalėjo būti tokie patys kaip suomiai. Tad tie lenkai, kurie įvairiu metu šokdavo propaguoti „finlandizacijos" idėją, vildamiesi, jog jų santykiai su Rusija gali būti modeliuojami taip kaip suomių, nesuprato esminių politinių realijų. Rusai nuo pat pradžių kreivai žiūrėjo į Kongresinės karalystės autonomiją. Baimindamiesi galimų savo neryžtingumo padarinių, į kiekvieną, kad ir patį mažiausią, bruzdėjimą jie reaguodavo visai bereikalingo atšiaurumo ir priešiškumo protrūkiais, taip sukdami užburtą ratą, kuriame represijas keitė sukilimai, o šiuos – vėl naujos represijos. Būdami politinės padėties šeimininkai, rusai galėjo rinktis tokius veiksmus, kokius tik norėjo. Lenkai į juos tegalėjo atsakyti tik tiek, kiek jiems buvo leista. Vadinasi, jeigu Kongresinės

karalystės maištavimai yra nesulyginami su sąlygiška Suomijos ramybe, paaiškinimų tam reikia ieškoti ne tik lenkų, bet ir rusų nusistatymuose.

Tam kartui Lenkijos pasipriešinimas buvo palaužtas. Keturis dešimtmečius Kongresinės karalystės lenkams nori nenori teko plaukti pasroviui kartu su visa Rusijos imperija. Mintys apie kerštą sklandė tik viešosios tautinės nuomonės paribiais. Vieša politinė mintis vėl ėmė ryškėti ne anksčiau kaip 1904 m. O ligi tol Lenkija dar sykį buvo nugrimzdusi „į bedugnę".

SEPTYNIOLIKTAS SKYRIUS

REWOLUCJA: Revoliucija ir reakcija (1904–1914)

Paskutinį dešimtmetį prieš Pirmąjį pasaulinį karą įtampa augo visoje Rytų Europoje. 1904–1905 m. Rusija įsivėlė į pirmą karinį konfliktą nuo Berlyno kongreso. 1907 m. pasirašyta Anglijos ir Rusijos sutartis įteisino diplomatinį jėgų pasiskirstymą, kai Prancūzija, Rusija ir Didžioji Britanija atvirai stojo prieš Centrines valstybes – Vokietiją ir Austriją-Vengriją. 1908 m. Bosnijos krizė tapo ilgalaikės konfrontacijos pranašu – ji privedė prie 1912–1913 m. Balkanų karų ir 1914 m. žmogžudystės Sarajeve. Tie metai buvo politinio lojalumo išbandymas. Pakibus karo grėsmei kilo patriotinis įkarštis. Disidentai naudojosi proga reikalauti iš valdžios nuolaidų. Lojalistai darėsi dar lojalesni, kritikai – kritiškesni, militaristai – militaristiškesni, o lenkai dar karščiau kovojo už savo tautiškumą. Socialinių ir ekonominių problemų bei reikalavimų sumaištyje iš užmaršties vėl buvo prikeltas Lenkijos klausimas. Viskas prasidėjo 1904 m. vasario 6 d., kai japonai užpuolė rusų laivyną Port Artūro uoste Mandžiūrijoje.

Prasidėjus Japonijos karui, Rusijos Lenkijoje kilo jaudulio banga. Per pastaruosius metus besiformuojančios naujos visuomenės klasės davė postūmį rastis įvairiems politiniams dariniams, kurie dabar pasirodė kaip visiškai apsiplunksnavusios partijos. Nors konstitucinės politikos era oficialiai buvo paskelbta tik 1905 m. spalį, net kelios Lenkijos partijos nedelsė išleisti savo manifestus. Buvo rengiamos konferencijos, planuojama politika, tačiau visa tai vyko užsienyje. Susirinkusi Vienoje dešiniosios pakraipos Realistų partija

kvietė sulyginti teises visose lenkiškose provincijose. Jos pasiturintys, turtingųjų sluoksniui priklausantys nariai įrengė katalikiškos ligoninės traukinį į jį pasiuntė į Madžiūrijos frontą. Dmowskio Tautinė sąjunga, netrukus virtusi Tautine demokratų partija, reikalavo sulenkinti švietimą ir valdymo sistemą. Liberali lenkų Pažangiųjų demokratų sąjunga, vadovaujama Aleksandro Lednickio (1866–1934) ir Aleksandro Świętochowskio, stojo už tokio laipsnio Lenkijos autonomiją, kuri būtų suderinama su Rusijos vientisumu. Kairėje pusėje nelegali Piłsudskio Lenkijos socialistų partija (PPS) svarstė ginkluotos kovos galimybę, kaip priemonę priversti panaikinti šaukimą į kariuomenę ir kaip būdą ateityje įvykdyti socialinę revoliuciją bei atgauti tautinę nepriklausomybę. Pirmieji jos karių būriai *(bojówki)* buvo suformuoti 1904 m. gegužę. Paryžiuje partijos atstovai aptarinėjo bendrus veiksmus su kai kuriais galimais sąjungininkais, kaip antai Rusijos eserais, Gruzijos ir Latvijos tautininkais. Mažiau įtakingos Socialdemokratų partijos (SDKPiL) vadovai savo planus siejo su bolševikais ir menševikais, iš kurių mokėsi. Eserai ir žydų Bundas savo veiklą suaktyvino vakarinėse provincijose. Blogėjanti ekonominė padėtis politiką darė karingesnę. Dėl Japonijos karo lenkų pramonės gaminiams užsidarė Tolimųjų Rytų rinkos. Šimtas tūkstančių lenkų darbininkų prarado darbą, o didžioji dalis tų, kurie jį dar turėjo, buvo priversti sutikti su mažesniu užmokesčiu. Demonstracijas ir protestus policija malšindavo vis žiauresnėmis priemonėmis. Rugsėjo 28 d. Balstogėje buvo apšaudyta minia ir sužeista dvidešimt žmonių. Krizė tapo ypač rimta 1904 m. lapkričio 13 d., kai Varšuvos Grzybowskio aikštėje kilo ginkluotas susirėmimas. Būrys žandarų įsiveržė į dainuojančių sekmadienio demonstrantų minią ketindami atimti raudoną vėliavą su užrašu: *„PPS: Precz z wojną i caratem! Niech żyje wolny, polski lud"* (PPS: Šalin karą ir carizmą! Tegyvuoja laisva Lenkijos liaudis). Juos pasitiko šaulių būrio paleista kulkų kruša. Šeši žmonės žuvo, dešimtys buvo sužeista, šimtai suimta. Šis įvykis – pirmas atviras lenkų iššūkis rusų valdžiai per keturiasdešimtį metų. Iki Sankt Peterburgo Kruvinojo sekmadienio dar buvo likę du mėnesiai.[1]

Apie lenkų užmojus byloja ir konkuruojančių politinių lyderių vizitai į Japoniją. 1904 m. pradžioje Piłsudskis buvo susitikęs su Japonijos ambasadoriumi Londone. Liepą ir rugpjūtį per Niujorką ir San Franciską jis nukeliavo į Tokiją, o čia jau rado Metropolio viešbutyje įsitaisiusį Dmowskį. Vieno ir kito teikiami pasiūlymai visiškai skyrėsi. Dmowskis labai stipriai priešinosi Japonijos kišimuisi į Lenkijos reikalus baimindamasis, kad užsienio intervencija gali priversti caro vyriausybę atsisakyti minčių apie konstitucinę reformą. Jis leido suprasti, kad tautiniai demokratai panaudos visas turimas priemones siekdami užkirsti kelią antirusiškiems neramumams Lenkijoje. Piłsudskis, priešingai, siekė Japonijos belaisvius lenkus ir Amerikos lenkus savanorius suburti į Lenkų legioną, kuriam vadovautų PPS paskirti karininkai. Jis tvirtino, kad trečdalį Mandžiūrijoje esančios Rusijos kariuomenės sudaro lenkai ir kad jie labai norėtų dezertyruoti. „Bendras Japonijos ir Lenkijos interesas, – pareiškė jis, – yra susilpninti ir palaužti Rusijos galybę."[2] Tačiau Japonijos vyriausybė nesiėmė jokių ryžtingų veiksmų. Jos kariniai atašė Londone ir Paryžiuje buvo įgalioti paremti PPS ginklais ir sprogmenimis mainais už žvalgybinę informaciją apie Rusijos kariuomenės išsidėstymą Lenkijoje. Rudenį abu – ir Dmowskis, ir Piłsudskis – grįžo į Europą ir kibo į darbą vardan dar tokios neaiškios ateities. Vienas ir toliau pasikliovė politiniais metodais, kitas – ginkluotu pasipriešinimu. Per keletą tolesnių mėnesių jie abu patyrė ir pakilimo, ir nusivylimo akimirkų, tačiau nė vienas negalėjo mėgautis visiška sėkme.

1905 m. sausio 22 (9) d. Kruvinojo sekmadienio žudynės Sankt Peterburge sukurstė aistras Lenkijoje, o tai išėjo į naudą ginkluotos kovos aktyvistams. Tiesioginė reakcija įgijo mokyklų streiko formą ir užtruko beveik trejus metus. Tūkstančiai mokytojų ir moksleivių atsiliepė į kvietimą boikotuoti pamokas, kol bus sugrąžintas mokymas lenkų kalba. Rusiškas universitetas Varšuvoje liko pustuštis. 1905 m. sausio 28 d. PPS ir SDKPiL pakvietė į visuotinį streiką; į jį keturias savaites buvo įsitraukę keturi šimtai tūkstančių darbininkų. Tai buvo įžanga į tūkstančius spontaniškų streikų, kurie apėmė

visą šalį. Per 1905–1906 m. įvyko 6991 streikas, juose dalyvavo 1,3 milijono žmonių. Prie miestų pramonės darbininkų dėjosi žemės ūkio darbininkai. Po kelių apgaulingų startų pradėjo veikti PPS Kovos organizacija. Pirmosios bombos, kurias jie metė, nesprogo. Vieną iš jų pakėlė ir į kišenę įsidėjo atsitiktinai pro šalį einantis kazokas. Nepavyko ir užpulti, kaip planuota, oberpolicmeisterio Nolkeno ir generolo Novosilcevo Varšuvos geležinkelio stotyje. Tačiau kovo 21 d. Varšuvoje, Chłodna gatvėje, sprogstamasis užtaisas sėkmingai sulaikė dvylika policijos patrulių. Nuo tos akimirkos tarp teroristų ir milžiniško policijos agentų, šnipų bei informatorių tinklo įsiliepsnojo žudikiškas pogrindinis karas. Gegužės Pirmąją bemaž kiekviename mieste ir miestelyje vyko masiniai mitingai prieš valdžią. Varšuvoje buvo užmušti trisdešimt septyni žmonės, aukų būta Lodzėje ir Čenstakavoje. Viešoji tvarka pamažu kriko. Nedideles provokacijas žydų kvartaluose nustelbė spontaniškai įsižiebusi kampanija prieš kriminalinius elementus, kurie buvo įtariami kolaboravimu. Gegužės 24 d. šimtai metalo apdirbimo fabrikų darbininkų iš Pragos plūstelėjo per Vyslos tiltus pulti Varšuvos „raudonųjų žibintų" rajono. Viešnamiuose padarytos kratos, gaujų vadai nulinčiuoti, Senamiestyje skerdyklų pameistriai, ginkluoti mėsos kapojimo kirviais, sugriovė namą, kur slėpėsi 150 sutenerių. Būriai visokio plauko parsidavėlių ir prostitučių pasileido bėgti į užmiesčio miškus. Tuo laiku Varšuvos policija išdavė per keturiasdešimt tūkstančių pasų vykstantiems į užsienį. Birželį visų dėmesį prikaustė Lodzė. Atnaujintas visuotinis streikas peraugo į atvirą priešpriešą. Vos tik iškilo barikados, caras paskelbė karo padėtį. Tris dienas, birželio 22–24-ąją, generolas Shuttleworthas su visomis savo žinioje esančiomis pajėgomis „švarino" gatves. Per vieną savaitę galvas padėjo 55 lenkai, 79 žydai ir 17 vokiečių. Iš viso Lodzėje nukentėjo daugiau nei tūkstantis žmonių. Liepos 21 d. Varšuva vėl buvo sukrėsta susidorojimo su devyniolikamečiu Stefanu Okrzeja, gerai žinomu PPS Kovos organizacijos nariu ir Grzybowskio aikštės mūšio didvyriu. Rugpjūtį *bojówki* savo iždą papildė užpuolę keletą bankų. Rugpjūčio 15 d. policija surengė diversinį pogromą Bals-

togėje. Įvykių sparta augo. Prie Lenkijos bruzdėjimų prisidėjo kur kas platesnio masto neramumai visoje Rusijoje. Fabrikuose kūrėsi darbininkų deputatų tarybos, maištavo kariuomenė, įsismarkavo valstiečiai. Rugsėjį Rusija Portsmouthe (Naujajame Hempšyre) pasirašė žeminančią sutartį su Japonija. Revoliucionieriai pakėlė galvas. Sankt Peterburge Trockis pareiškė: „Visa valdžia taryboms" ir paskelbė visos Rusijos streiką. Maištas ėmė virsti revoliucija.

Spaudžiamas karo, sukilimo ir pralaimėjimo, caras buvo priverstas po truputį daryti nuolaidas. 1905 m. balandžio įsakas dėl religinės pakantos išvadavo dar likusias unitų bendruomenes nuo aktyvaus persekiojimo. Buvo legalizuotos profesinės sąjungos. Lenkijoje į privačias mokyklas sugrąžinta lenkų kalba, bet į valstybines įstaigas – dar ne. Oficialiai įteisinta lenkų Mokyklų valdyba *(Macierz Szkolna)*. Lenkams buvo leista pirkti žemes vakarinėse provincijose. Galiausiai spalio 30 d. caro manifestu pažadėta rašytinė konstitucija ir parlamentinis susirinkimas. Pagal manifestą, rinkimai į pirmąją Dūmą turėjo būti šaukiami 1906 m. balandį. Šitaip teroristų ir revoliucionierių veikla atvėrė kelią konstitucionalistams. Panašiai susiklostė ir Lenkijoje – Piłsudskis su PPS sukūrė situaciją, kurią dabar galėjo išnaudoti Dmowskis. Susilpnėjus terorui ėmė stiprėti taikioji politika.

Retrospektyviai žvelgiant, nesunku pamatyti, kad 1906 m. konstitucija buvo ne kas kita kaip paprasčiausia apgaulė. Ji skelbė visuotinę rinkimų teisę kartu išlaikant nenuverstą patvaldystę. Rusija ir toliau turėjo išlikti „viena ir nedaloma". Carui palikta teisė tvirtinti visus leidžiamus įstatymus. Ministrai palikti nepriklausomi nuo parlamentinės kontrolės. Dūma turėjo teisę svarstyti, bet ne reikalauti. Rinkėjai buvo suskirstyti į keturias kurijas, kurios užtikrino išskirtinę stambiųjų žemvaldžių ir aukštų valstybės pareigūnų įtaką. Naujos valstybės institucijos, maloningai įsteigtos caro paliepimu, lygiai taip pat galėjo būti ir uždarytos. Tie apžvalgininkai, kurie tikėjosi, jog reforma gali pasėti vėliau išdygsiančio liberalizmo sėklą, netrukus skaudžiai nusivylė. Dūma nieko nenuveikė nei liberalizavimo, nei regioninės autonomijos įtvirtinimo kryptimi. Ji

tebuvo tik uždanga, už kurios po sukrėtimų stiprėjo patvaldystė. 1906–1907 m. konstituciniai manevrai vyko teroro aktų, policijos reidų, lokautų ir represijų fone. Streikininkai buvo negailestingai marinami badu ir verčiami pasiduoti. Nuo 1906 m. gruodžio 29 d. visi Lodzės fabrikai uždaryti neribotam laikui, kol visi iki vieno darbininkai sutiks su darbdavių sąlygomis. Tūkstančiai žmonių buvo priversti išvykti į kaimus, iš kurių jie kilę. Šimtai areštuota. Oficialus Lodzės miesto budelis Ryszardas Fremelis, PPS nužudyto *ochranos* agento brolis, asmeniškai vadovavo vykdant nuosprendį 104 kaliniams. *Bojówkų* veiksmai darėsi vis desperatiškesni. Vienu metu – 1906 m. rugpjūčio 15 d., „kruvinąjį trečiadienį", – užpulta šimtas objektų; nesėkmingos pastangos susidoroti su gubernatoriumi Georgijumi Skalonu rugpjūčio 18 d., antpuoliai Rogówe 1906 m. lapkričio 8 d. ir Bezdonyse prie Vilniaus 1908 m. rugsėjo 26 d.– visa tai jau nebegalėjo paslėpti fakto, kad reikalai krypo jiems nepalankia kryptimi.[3]

Dūmoje lenkams jau nuo pat pradžių praktiškai atstovavo tik tautiniai demokratai. Kairiosios pakraipos partijos rinkimus boikotavo; dešiniosios pakraipos realistai ir pažangieji rinkimus smarkiai pralaimėjo. Pirmojoje Dūmoje lenkų grupę sudarė 32 tautiniai demokratai iš Pavyslio provincijų, be to, dar 23 nariai, išrinkti Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje. Jie laikėsi greta kadetų ir atsisakė dėtis prie aktyvios opozicijos. Antrojoje Dūmoje, sušauktoje 1906 m. spalį, lenkų atstovų sumažėjo iki 46, o jiems vadovavo pats Dmowskis. Projektas dėl Lenkijos autonomijos, pateiktas 1907 m., buvo vienas iš daugelio nukrypimų, kurie supykdė carą ir jis Dūmą paleido. Trečioji Dūma susirinko kiek vėliau tais pačiais metais, gaubiama reakcijos šešėlio. Naujasis ministras pirmininkas Piotras Stolypinas puikiai suderino sugebėjimą vykdyti administracines reformas su kietos rankos politika disidentų atžvilgiu. Jis savavališkai pakeitė balsavimo teisę mažumų nenaudai ir smarkiai puolė separatistus už nelojalumą. Jungtinę lenkų, lietuvių ir baltarusių grupę sudarė tik 11 narių. Dmowskis buvo priverstas permąstyti savo strategiją. Jis parėmė Anglijos ir Rusijos susitarimą ir pradėjo „neoslavų" politikos kursą, kuriame turėjo atsispindėti bendri len-

kų ir rusų interesai būsimoje kovoje su Vokietija. Tačiau jo skubiai sukurti planai nuolatos sužlugdavo. Dmowskio tonas pastebimai aštrėjo. Jo pralaimėjimą 1912 m. rinkimuose į ketvirtąją Dūmą nulėmė žydai ir socialistai Varšuvos rinkimų apygardoje. Taip žlugo programa, kurioje pamėginta kraštutinę nacionalistinę retoriką jungti su taktika, kuri nė kiek nepadėjo pasistūmėti link autonomijos. Dar gerokai iki ketvirtosios Dūmos paleidimo ir karo pradžios Dmowskio taikioji politika užsitraukė nepasitikėjimą, beje, lygiai kaip ir Piłsudskio revoliucinė politika.[4]

Krizės laikotarpiu visas lenkų tautinio judėjimo grupuotes kamavo vidiniai prieštaravimai ir skaldymaisi. Bemaž visose vietovėse, kur tik tautiniai demokratai pelnydavo lenkų liaudies paramą, kildavo kitataučių nepasitenkinimas. Tautinė darbininkų sąjunga (NZR) turėjo įtakos trečdaliui darbininkų klasės. Jos vadai PPS pavyzdžiu irgi kūrė *bojówkas* ir naudojosi jomis siekdami sumenkinti kairiųjų partijų įtaką fabrikuose ir sąjungose. Lodzėje tautinių demokratų *Gazeta Polska* atvirai reikalavo imtis jėgos, kad būtų numalšinta „socialistų anarchija". Dmowskio priešininkai manė jį esant su caro vyriausybe susitarusį, kad Lenkija ateity gaus autonomiją, jeigu dabar endekai padės valdžiai slopinti PPS. Per savaitę būdavo įvykdoma nuo keturiasdešimties iki penkiasdešimties sektantiškų politinių žmogžudysčių. Tautiniai demokratai ypač pasidarbavo, kad kiltų nauja priešiškumo tarp lenkų ir žydų banga. Tulžingas Dmowskio nepakantumas iškilo į paviršių. Socialistams beliko desperatiškai raginti tautines bendruomenes puoselėti brolybės jausmus:

Draugai!
Darbininkų sąmoningumas ir solidarumas, nekreipiant dėmesio į juos skiriančias ribas ar kilmės bei religijos skirtumus, yra pati geriausia priemonė, užtikrinanti mūsų reikalo pergalę ir darbo masių išlaisvinimą iš visokios prievartos.

Caro vyriausybė tai puikiai supranta, todėl stengiasi išsklaidyti mūsų vienybę skatindama rasinę ir religinę neapykantą. Kai tik jai tai pavyksta, kaip kad Kišiniove ar Baku, kur krikščionys puolė žydus, o totoriai žudė armėnus, ji džiūgauja mėgaudamasi kraujo skoniu ir jaučiasi galingesnė [...] Šios

baisios taktikos jau nuo seno griebiamasi ir Lenkijoje. Tačiau mūsų proletariatas yra per daug patyręs, kad užkibtų ant tos meškerės, ir pakankamai stiprus užkirsti kelią pogromams prieš įvairias mūsų visuomenės grupes.

Deja, ne tik valdžiai patinka kurstyti rasinę ir religinę neapykantą, to trokšta ir visi tie, kuriems lyg krislas akyje yra mūsų solidarumas ir klasių kova [...] Neapykantą žydams skleidžia ir kunigai, tėvai jėzuitai, ir tautiniai demokratai. Kad jie pyksta ant žydų, yra visiškai suprantama, nes žydai dalyvauja visuose revoliuciniuose judėjimuose. Tačiau kokie naivūs ir kvaili mūsų priešai yra manydami, kad ir mes už tai galime ant žydų pykti! [...] Žydų kraujas, susimaišęs drauge su lenkų ir vokiečių krauju ir nutekėjęs Lodzės gatvėmis į vandens nutekamuosius griovius, virto cementu, kuris dar stipriau sujungė į vieną galingą visumą įvairiausius mūsų proletariato elementus [...] Kovotojų gretose mes neatpažįstame nei žydų, nei vokiečių, nei rusų, bet matome tik darbininkus, bandančius susidoroti su carizmo pabaisa dėl laisvės ir žmonių laimės.

Tegyvuoja tarptautinis darbininkų solidarumas! Gėda tamsioms reakcijos jėgoms! Vienybe įveiksime carizmą!

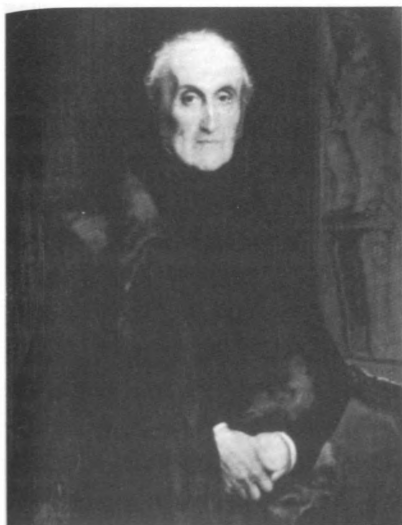
Lodzė, 1905 metų liepa — Lodzės darbininkų komitetas
Lenkijos socialistų partija (PPS).[5]

Socialistams užteko ir savų rūpesčių. „Jaunimas" iš PPS vadovybės reikalavo aktyvinti teroristinę veiklą, nesiklausydamas apdairesnių „vyresniųjų" patarimų. Kairieji stojo už socialinę revoliuciją tautinės nepriklausomybės sąskaita. 1906 m. Lvove vykusiame VIII PPS suvažiavime dar pavyko pasiekti šiokį tokį kompromisą. Tačiau IX suvažiavime, vykusiame lapkritį Vienoje, keliai iš esmės išsiskyrė. PPS kairieji *(Lewica)*, vadovaujami Felikso Kono ir Henryko Waleckio, atskilo iškart, vos tik pasukę link SDKPiL, o galiausiai ir link komunizmo. PPS revoliucionieriai *(Rewolucja)*, vadovaujami Piłsudskio, toliau kontroliavo Kovos organizaciją ir patraukė ta kryptimi, kur švietė nacionalizmas, o ne socializmas. Abiem frakcijoms buvo lemta suskilti dar smulkiau. Apie 1908-uosius Piłsudskis jau buvo su PPS nutraukęs visus draugiškus ryšius ir su artimiausiais bendražygiais išvyko į Galiciją organizuoti reguliariosios kariuomenės. 1911–1914 m. PPS revoliucinė frakcija pasidalijo į dvi dalis – „naująją PPS" ir Felikso Perlo bei Tomaszo Arciszewskio

PPS *(Opozycja)*. Toks spartus PPS skaidymasis atspindėjo brolžudiškas tendencijas, būdingas visam Lenkijos tautiniam judėjimui.[6]

Įvykiai Rusijos Lenkijoje neišvengiamai turėjo įtakos ir kitoms padalytos Lenkijos dalims. Dūmos laikotarpis sutapo su visuotinės rinkimų teisės įvedimu Austrijoje. Galicijoje, kaip ir Rusijoje, nuožmėjo Dmowskio įkvėptų tautininkų išpuoliai prieš ukrainiečius ir žydus. Jų atviros patyčios iš gubernatoriaus Bobrzyńskio didžia dalimi paaiškina, kodėl šis buvo linkęs užsimerkti ir nematyti Piłsudskio paramilitaristinės veiklos. Prūsijoje daugeliui lenkų patiko Dmowskio kaltinimai Vokietijai. 1906–1907 m. mokyklų streikus tiesiogiai įkvėpė Rusijos precedentas. Visose trijose padalytos Lenkijos dalyse tautos pulsas buvo aiškiai pagreitėjęs. Karštligišką būseną galėjo sukelti ir pernelyg didelė vidinė įtampa, kuri tikrai neišėjo į naudą tautinės valstybės kūrimo politikai.

1904–1908 m. krizė buvo tas laikotarpis, kai lenkų visuomenei organiškai pavyko priartėti prie pat revoliucijos slenksčio. Vėliau, 1917–1918 m., nuo Rusijos revoliucijos poveikio lenkų žemes saugojo vokiečių okupacija. Per Antrąjį pasaulinį karą revoliucines socialines permainas vykdė užsienio priešai, o ne vietinės jėgos. Tačiau tuomet, po 1908-ųjų, reakcinė politika skynėsi sau kelią bemaž visose gyvenimo srityse. Pasikėsinimas į Stolypiną 1911 m. sustabdė visas reformas. Buvo paleista lenkų Mokyklų valdyba. Žemėtijų (zemstvų) diegimas vakarinėse provincijose sutriko kilus nesutarimams tarp valstiečių ir žemvaldžių. Municipalinę reformą miestuose sutrukdė lenkų ir žydų priešprieša. 1912 m. nacionalizavus Varšuvos–Vienos geležinkelį be darbo liko tūkstančiai lenkų. Chełmo apskrities priskyrimas prie Kijevo gubernijos aiškiai turėjo palengvinti rusinimo politiką ir paruošti dirvą didelio masto pakartotinam unitų atvertimui. Vis labiau augančios įtampos tarptautinėje arenoje visai nesunkiai būtų pavykę sukelti Vokietijos invazijos baimę. Kai 1914 m. rugpjūčio 3 d. buvo paskelbtas karas ir pirmasis kazokų pulkas pakeliui į frontą pralėkė per Varšuvą, išėję į gatves lenkai juos džiaugsmingai sveikino.

I. DIPLOMATIJA
IR NEPAKLUSNUMAS

P. Delaroche, *Kunigaikštis Adamas Jerzis Czartoryskis* (1770–1861)

F. Paderewski, *Kunigaikštis Józefas Poniatowskis* (1763–1813)

W. Wodzinowski, *Derliaus nuėmėjų poilsis*

Valstiečių velykinės apeigos

S. Witkiewicz, *Sužeistas sukilėlis* (1863)

A. Gierymski, *Trimitų šventė – žydų Naujieji metai* (1884)

IV. ROMANTINĖS VIZIJOS
W. Wańkowicz,
Adomas Mickevičius
A. Lesser, *Vandos mirtis*

V. JUOKDARYS IR PRANAŠAS

K. Sichulski, *Józefas Piłsudskis*

VI. DVIEJŲ PRIEŠŲ DOKTRINA
L. Wintorowski, *Lafetai, pirmyn*. Lenkijos–Sovietų Rusijos karas (1920)
E. Mesjasz, *Mūšis prie Mokros* (1939 rugsėjis)

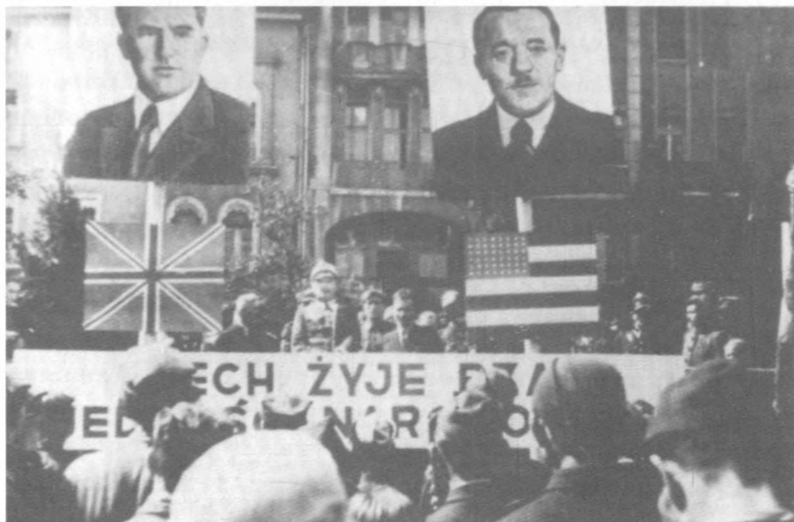

VII. JĖGA IR APGAULĖ

W. Siwek, *Įėjimas į 11 bloką*, Oświęcim (1943)

Tegyvuoja Tautos vienybės vyriausybė (fotografija, 1945 birželis)

VIII. DARBININKAI IR VALSTIEČIAI

A. Kobzdej, *Paduok plytą* (1952)

V. Hofman, *Išpažintis*

AŠTUONIOLIKTAS SKYRIUS

FENIKS: Lenkijos valstybės atgimimas (1914–1918)

Pirmojo pasaulinio karo priežastys neturėjo nieko bendra su Lenkijos reikalais. Jis kilo dėl Vokietijos konkuravimo su Prancūzija, Britanija ir Rusija bei dėl Austrijos problemų su Serbija. Tačiau karo veiksmų pradžia 1914 m. rugpjūtį automatiškai įkvėpė gyvybės ir Lenkijos klausimui. Nuo 1762 m. Berlynas nebuvo kariavęs su Sankt Peterburgu. Lenkiją pasidalijusių valstybių solidarumas, veik nepajudinamas per visą XIX šimtmetį, galop buvo palaužtas. Pirmąsyk po Napoleono epochos lenkų žemės vėl virto tarptautine mūšių arena. Silezijoje ir Galicijoje, o vėliau Baltarusijoje ir Polesėje Rytų frontas privertė lenkų tautą atsidurti konflikto ir visų to meto idėjų ir baisumų sūkuryje. Pirmąsyk istorijoje visos trys imperijos turėjo skelbti visuotinę mobilizaciją. Civiliams gyventojams buvo keliami ligi tol negirdėti reikalavimai – tai buvo didžiausias jų lojalumo išbandymas. Lenkų žemės nebuvo vien karinių operacijų teatro scena. Jos tapo arena, kurioje Rusija ir Centrinės valstybės buvo priverstos rungtis už savo valdinių lenkų protą ir kūną.[1] (Žr. 11 žem.)

Kai greitos karo baigmės perspektyvos nutolo, kiekviena konkurentė jautėsi privalanti įveikti savo priešininkes pažadų dosnumu, šitaip vildamasi laimėti lenkų paramą. 1914–1916 m. caras, kaizeris ir imperatorius-karalius vienas per kitą siūlė jiems vis didesnio masto autonomiją. 1917 m. Jungtinių Valstijų prezidentas, Petrogrado Laikinoji vyriausybė ir netgi bolševikų vadas skelbėsi pritarią Lenkijos nepriklausomybei. 1918 m. jais pasekė Prancūzija, Italija, Japonija ir galop Didžioji Britanija. Didžiuma jų pareiškimų labiau

Miestai tvirtovės
Siena 1914 rugpjūtį
Vėlesnės fronto linijos (vokiečių okupuotos teritorijos rytinė riba)
Pagal Brest-Litovsko sutartį (1918 kovo 3) Rusijos atiduotos teritorijos vakarinė riba
Kariuomenės veiksmai
Rusijos
Vokietijos
Vokiečių vyriausiasis štabas
Malbork (1914)
Vilnius (1915–1919)
Oberoste

Talinas
Narva
ESTIJA
Pskovas
LIVONIJA
KURŠAS
1914 GRUODIS
Ryga
1915 GRUODIS
Liepoja
Mintauja
Daugpilis
1918 KOVAS
Klaipėda
LIETUVA
Kaunas
1915 VON BULOW
1914 RENNENKAMPF SAMSONOVAS
Vilnius
Karaliaučius
Gdanskas
1914 LUDENDORF
Malbork
1915 HINDENBURG
PRŪSIJA
Minskas
Gardinas
Grudziądz
Łomža
BALTARUSIJA
Torunė
Poznanė
Modlin
Pinskas
Brest Litovskas
Lodzė
Varšuva
Dęblin
1916 BRUSILOVAS
Liublinas
1914 RUZSKY
Vroclavas
Kielce (JP)
Dubnas
Rovnas
VOLYNĖ
SILEZIJA
Krokuva
Peremislis
Lvovas
Ternopolis
Gorlice
1915 MACKENSEN
GALICIJA
Stanislavas
PODOLĖ
Černovicai
RUMUNIJA

Svarbiausi mūšiai

1 Gumbinės (1914 rugpjūčio 20–23)
2 Tanenbergo (1914 rugpjūčio 26–27)
3 Mozūrijos ežerų (1914 rugsėjo 9–11)
4 Mūšis dėl Lvovo (1914 rugpjūčio 25–rugsėjo 11)
5 Lodzės (1914 lapkritis)
6 Žygis į Varšuvą (1915 vasaris)
7 Pirmoji Peremislio apsiaustis (1915 kovas)
8 Persilaužimas prie Gorlicės (1915 balandis)
9 Mūšis prie Stochodo upės (1916)
Pilsudskio žygis į Kielcus (1914 rugpjūtis)

(A) Rytų Prūsijos teritorija, okupuota Rusijos kariuomenės 1914 rugpjūtį
(B) Austrų Galicijos teritorija, okupuota Rusijos kariuomenės 1914–1915
(C) Teritorija, laikinai atsikariauta Rusijos kariuomenės per Brusilovo puolimą

11 žemėlapis. Rytų frontas (1914–1918)

priminė pamaldžius kreipimusis, nes niekas iš jų autorių neturėjo jokių priemonių tatai įgyvendinti. Vieninteliai vokiečiai galėjo savo žodžius paversti darbais, bet ir jiems ne visai pavyko.[2]

Tačiau nepriklausomybės dvasia, kartą prikelta, jau nebegalėjo būti numarinta. Per ketverius karo metus politinė atmosfera pasikeitė. Pastarųjų dešimtmečių nusivylimą, su kuriuo žmonės jau buvo susigyvenę, pamažėl pradėjo keisti dar miglotas, bet karštas laukimas. Lenkai nerimo – optimistus užvaldė pakili nuotaika žvelgiant į viliojančią perspektyvą, kuri vėrėsi keičiantis karo eigai. Pesimistai gūžėsi iš baimės nujausdami neišvengiamas brolžudiškas skerdynes. Visų valstybių kariuomenėse tarnavo dešimtys tūkstančių lenkų jaunuolių. Susiklosčius tokiai padėčiai, Edwardas Słońskis 1914 m. rugsėjį parašė, ko gero, labiausiai žinomą karo metų eilėraštį:

Atskyrė mus, broli,
Piktas likimas ir saugo sargyba –
Priešininkų tranšėjose sėdėdami
Žiūrime mirčiai į veidą.

Apkasuose, pripildytuose dejonių,
Klausydami, kaip griaudžia kanonada,
Stovime vienas priešais kitą... –
Aš – tavo priešas, tu – mano.

O kai mane iš tolo pamatysi,
Iš karto imkis darbo
Ir į mano lenkišką širdį
Paleisk maskvietišką kulką.

Dabar aiškiai regiu tai,
Kas naktį man sapnuojasi,
Kad TA, KURI NEŽUVO,
išaugs iš mūsų kraujo.[3]

Visur, kur tik buvo įmanoma politinė veikla, lenkų organizacijos dygo lyg iš niekur. Konferencijoje, vykusioje 1914 m. rugpjūčio 16 d. Krokuvoje, buvo įkurtas Aukščiausiasis tautinis komitetas (NKN), kuris išsikėlė uždavinį suvienyti visus lenkų nepriklausomybės są-

jūdžius Austrijos globoje.[4] Jo pirmasis pirmininkas buvo profesorius Juliuszas Leo (1862–1918), ilgametis Krokuvos meras. Karo skyriui vadovavo Władysławas Sikorskis (1881–1943). Komitetą parėmė visi žymiausi Galicijos partijų vadai ir veikė jis trejus metus. Palaikė ryšius su Piłsudskio Lenkijos tautine organizacija (PON), politiniu Legionų sparnu, tačiau ne viskas lengvai klojosi. 1914 m. rugsėjo 10 d. Varšuvoje tautiniai demokratai įkūrė Centrinį piliečių komitetą (CKO), kuris oficialiai turėjo teikti socialinę pagalbą karo aukoms, o iš tikrųjų rėmė Dmowskio Lenkijos tautinį komitetą (KNP), vis dar ištikimą savo tikslui gauti autonomiją Rusijos globoje. Netrukus, 1915 m., KNP persikėlė į Petrogradą, o vėliau į Lozaną Šveicarijoje.[5] Londone buvo įkurtas Lenkų informacijos komitetas (PKI) pagelbėti lenkams, kuriuos palietė įstatymas dėl privalomos užsieniečių registracijos, ir kelti viešumon lenkų reikalą. Komitetą globojo britas R. W. Setonas-Watsonas, garsus Rytų Europos tautinių sąjūdžių rėmėjas, o vienas iš jo energingiausių narių buvo Augustas Zaleskis.[6] Šveicarijoje, Vevey mieste pianistas I. J. Paderewskis įsteigė Lenkijos centrinę agentūrą (CAP). Jos centrai Britanijoje ir Šveicarijoje bendromis jėgomis organizavo pagalbą karo nuniokotoms Lenkijos sritims. CAP atidarė filialus Londone, Paryžiuje, Romoje ir Vašingtone, kuriems buvo lemta patekti Dmowskio KNP įtakon. To meto lenkų politikoje išryškėjo dvi pagrindinės pakraipos – vadinamieji „aktyvieji", kviečiantys kuo aktyviau įsitraukti į kovą su Rusija Centrinių valstybių pusėje, ir vadinamieji „pasyvieji", kurie savo viltis dėjo į Rusiją, o vėliau – į Vakarų sąjungininkus.

Sparčiai augo ir lenkų karinių formuočių skaičius. 1914 m. rugpjūčio 16 d. Piłsudskis prijungė savo šaulius prie kitų tos pačios orientacijos pusiau karinių grupuočių ir suformavo Lenkų legionus.[7] Jis pats ėmėsi vadovauti Pirmajai brigadai, iš čia ir jo garsioji pravardė Komendantas, iš čia ir legionų maršo daina *My, pierwsza brygada*. Antrajai brigadai vadovavo pulkininkas Küttneris, o nuo 1916 m. liepos – pulkininkas Józefas Halleris (1873–1960). Trečiosios brigados, suformuotos 1916 m., vadas buvo pulkininkas Stanisławas Szeptyckis (1867–1950), o vėliau – B. Roja (1879–1940). Po pirmo

savarankiško, tačiau nesėkmingo žygio 1914 m. rugpjūtį legionai tapo pavaldūs Austrijos karo vadams. Su legionais susijęs ir elitinės, Piłsudskio vadovaujamos Lenkijos karinės organizacijos (POW) įkūrimas. Šio konspiracinio organo uždavinys buvo užsiimti diversine ir žvalgybine veikla. Organizacija nepaliovė veikusi net ir tuomet, kai legionai buvo išformuoti.[8] Rusų pusėje tautiniai demokratai iš savanorių surinko Puławų legioną, kuris turėjo tapti atsvara Piłsudskio įtakai. Dar vėliau vokiečiai suformavo *Polnische Wehrmacht* – papildomą karinį junginį, kad galėtų iš Rusijos atimtose lenkų žemėse palikti savo įgulas. Rusai savo kariuomenės sudėtyje įkūrė lenkų Šaulių brigadą; prancūzai iš karo belaisvių sudarė Lenkų armiją; amerikiečiai ir kanadiečiai irgi prisidėjo prie lenkiškų dalinių kūrimo, užsirašydami į juos vienoje ar kitoje Antantės kariuomenėje.[9]

1916 m. kariaujančiose kariuomenėse tarnavo net 1,9 milijono lenkų. Iš jų 4 procentus sudarė Pavyslio krašto gyventojai; 14,8 procento – Prūsijos lenkai; 16,3 procento – Galicijos lenkai. Daugiau nei milijonas per karą vienaip ar kitaip nukentėjo, iš jų 450 000 žuvo.[10]

Piłsudskis savo veiksmus Rytų fronte pradėjo anksčiau, nei kuri nors profesionali kariuomenė buvo pajudėjusi iš vietos. Atsiliepdama į fiktyvios Tautinės vyriausybės proklamaciją, šaulių grupė 1914 m. rugpjūčio 6 d. iš Galicijos perėjo Rusijos sieną ir nužygiavo Kielcų kryptimi. Reginys buvo nepakartojamas. Ant galvų kavaleristai nešėsi balnus, žirgų tikėdamiesi pasigrobti iš priešo. Kielcų apylinkėse juos gėlių puokštėmis sveikino jų pačių moterys. Miesto gyventojai, baimindamiesi rusų keršto, sėdėjo užsidarę namuose. Po nedidelio susirėmimo gatvėje su rusų patruliu „armija išvaduotoja" pasuko atgal. Nepraėjus nė dviem savaitėms, jie vėl buvo Galicijoje. Šis fiasko įtikino Piłsudskį, jog reikia paklusti Austrijos įsakymams ir kariavimą kol kas palikti reguliariajai kariuomenei.[11]

Rusai puolimą į rytus planavo dviem kryptimis – į Rytų Prūsiją ir Galiciją. Šiam tikslui vyriausiasis vadas didysis kunigaikštis Nikolajus kreipėsi į lenkų tautą tokio turinio manifestu:

Lenkai!
Išmušė valanda, kai gali išsipildyti Jūsų tėvų ir senelių svajonės.

Prieš pusantro šimtmečio gyvas Lenkijos kūnas buvo sudraskytas į gabalus, bet josios dvasia nemirė. Ji gyveno viltimi, jog ateis valanda, kai lenkų tauta prisikels iš numirusių ir broliškai susijungs su Didžiąja Rusija.

Rusų kariuomenė neša Jums palaimingą žinią apie šį susijungimą. Tegul išnyksta sienos, skaldančios lenkų tautą.

Tegul lenkų tauta susijungia į vieną kūną po Rusijos imperatoriaus skeptru. Po šiuo skeptru atgims Lenkija, laisva su savo tikėjimu, kalba ir savivalda.

Rusija iš Jūsų tikisi tik vieno: tokios pačios pagarbos toms tautoms, su kuriomis Jus susiejo istorija.

Atvira širdimi, broliškai ištiesta ranka žengia Didžioji Rusija susitikti su Jumis. Ji tvirtai tiki, jog dar nesurūdijo kardas, kuris nugalėjo bendrą priešą Žalgirio lauke.

Nuo Ramiojo vandenyno krantų iki Šiaurės jūrų išsidriekę Rusijos karių pulkai. Jums brėkšta naujo gyvenimo aušra.

Tegu toji aušra nušviečia Kryžiaus vėliavą, tautų kančios ir prisikėlimo simbolį.

Vyriausiasis vadas,
Generolas adjutantas
Nikolajus [12]

Liguistai religingas manifesto tonas neįtikinamai skambėjo iš Romanovų dinastijos atstovo lūpų – juk kaip tik jo pirmtakai buvo atsakingi už politinius ir religinius lenkų persekiojimus praeityje. Nors parašytas lenkų, o ne rusų kalba, jis prarado bet kokią prasmę, kai buvo išspausdintas plakatuose su aukštyn kojom apversta Lenkijos vėliava. Tas pat ištiko ir daugelį kitų panašių manifestų, kuriuos per karą skelbė tai viena, tai kita pusė.

Pietuose, kariaujant su Austrija, rusams šypsojosi laimė. Iki Kalėdų kazokai pasiekė Wieliczką, iš kur jau matėsi Krokuva. Tačiau šiaurėje jie gavo atkirtį. Įviliojęs besiartinančias ordas į Mozūrijos ežeryno miškus ir atokius užkampius, Hindenburgas įsigudrino apsupti ir sumušti dvi Rusijos armijas. Šią puikią pergalę, po kurios į nelaisvę paimta bemaž du milijonai rusų, vokiečiai pavadino netoliese esančio Tannenbergo miesto vardu. Taip teutonai tarėsi atsi-

keršiję už Kryžiuočių ordino pralaimėjimą, patirtą prieš 504 metus prie netoliese esančio Žalgirio.

Vokietijos kontrpuolimas prasidėjo 1915 m. rugpjūtį ir tęsėsi visus metus. Po pirmojo prasiveržimo prie Gorlicų Galicijoje, vermachtas nesustabdomai žygiavo į rytus. Rugpjūčio 5 d. jie įžengė į Varšuvą, rugpjūčio 25 d. – į Brestą, rugsėjo 18 d. – į Vilnių. 1916 m. Mackensenas perėjo Karpatų kalnus ir užėmė Rumuniją. Šių laimėtų teritorijų vokiečiai neprarado iki karo pabaigos. Išskyrus Polesę ir Rytų Galiciją, kurios 1916 m. tapo Brusilovo puolimo arena, vokiečių ir austrų viešpatavimui lenkų žemėse per visą tą laiką niekas nesipriešino. 1917 m. vermachtas įsiveržė į Baltijos kraštus, Baltarusiją ir Ukrainą. 1918 m. pradžioje grėsmė pakibo virš pačios Maskvos.

Politinius reikalus vokiečiai apdairiai atidėjo vėlesniam laikui, kai nusistovės karinė padėtis.[13] Iš pradžių užkariautose teritorijose valdžią perėmė kariškiai. Buvo nustatyta vokiečių okupacinė zona, kurią valdė rezidentas Varšuvoje, generalgubernatorius Hansas von Beseleris (1850–1921). Austrų okupacinės zonos centras buvo Liublinas. Už Bugo įkurta *Oberkommando-Ost* su vyriausiuju štabu Vilniuje. Politiniai debatai truko bemaž dvejus metus. Vokiečių vadai nebuvo pasirengę naujai įvykių eigai. „Mes neketinome atnaujinti Lenkijos klausimo, – pareiškė kancleris Bethmannas-Hollwegas Reichstage, – tai nulėmė mūšiai." Viename iš projektų siūlyta nustatyti nuolatinę buferinę zoną *(Grenzstreife)*, iš kurios į Rusiją būtų deportuota 16 milijonų lenkų, o joje įsikurtų patikimi vokiečiai.[14] Kitą idėją iškėlė Frederickas Naumannas – jis siūlė formalią Austrijos-Vengrijos ir Vokietijos sąjungą. Šioje *Mitteleuropoje* Lenkija gautų tenkintis autonomija Vokietijos globoje. Austrai pasipiktino. 1916 m. rugpjūtį Vokietija pareiškė ketinanti atgaivinti nebeegzistuojančią Kongresinę karalystę, ir rudenį Pszczynoje (Pless), Silezijoje, kaizeris savo planus apsvarstė su Pranciškum Juozapu. Pagal „Dviejų imperatorių deklaraciją", paskelbtą lapkričio 5 d., Lenkija turėtų tapti „nepriklausoma", tik nebuvo aiškiai apibrėžtos jos teritorinės ir konstitucinės ribos. Laikinoji valstybės taryba (TRS), kurią Varšuvoje bendrai sušaukė Vokietijos ir Austrijos generalgubernatoriai,

veikė remiama bemaž vien tik „aktyviųjų" ir po aštuonių veiklos mėnesių atsistatydino. Ją pakeitė Regentų taryba, sudaryta iš trijų asmenų – arkivyskupo Kakowskio (1862–1938), kunigaikščio Zdzisławo Lubomirskio (1865–1941) ir grafo Józefo Ostrowskio (1850–1923). Ši institucija veikė karalystės be karaliaus ir regentystės be regento vardu ir buvo besąlygiškai pavaldi Vokietijos karinei valdžiai. Šį tą pažangaus ji nuveikė – 1918 m. vasarį paskyrė vykdomąją Valstybės tarybą, atsakingą už dvylika „ministerijų" ir buvo pasiryžusi sulenkinti valdymo sistemą. Tačiau Regentų tarybos patikimumas sumenko, kai kovo 3 d. tarp Vokietijos ir bolševikų buvo pasirašyta Bresto (Brest-Litovsko) sutartis. Lenkų viešoji nuomonė pasmerkė sutartį, kurią pasirašant nebuvo pakviesti lenkų atstovai, kaip akiplėšišką žemėse už Bugo gyvenančių lenkų interesų paniekinimą. Lenkų akimis, Brest-Litovsko sutartimi buvo įvykdytas šeštasis padalijimas.[15]

Vaidmuo, kurį Lenkų legionai suvaidino Rytų fronte, nebuvo iš menkųjų. Ugnies krikštą Austrijos kariuomenės gretose jie gavo 1914 m. spalio 21 d. prie Laskų, netoli nuo Dęblino. Jų šlovės valanda išmušė per pergalingą ulonų pulko puolimą prie Rokitnos 1915 m. birželio 13 d. Tolesnius dvejus metus jie dalyvavo karo veiksmuose Užkarpatės Rusioje, Podolėje, Volynėje ir garsiame mūšyje Stochodo upės slėnyje Polesėje. Tačiau 1917 m. jų ryžtingumas ėmė svyruoti, mat buvo pasiūlyta juos perkelti į *Polnische Wehrmacht*. Vokietijos sėkmės mastai ir neišvengiamas Rusijos žlugimas susilpnino pradinius Piłsudskio veiklos motyvus. Visiškos Vokietijos pergalės jis troško ne ką daugiau nei Rusijos. Tad 1917 m. liepos 21 d. Piłsudskis atsisakė ištikimybę Austrijai pakeisti ištikimybe Vokietijai. Jo pokalbis su Varšuvos gubernatoriumi vokiečiu von Beseleriu buvo bekompromisinis:

PIŁSUDSKIS: Ar manote, Ekscelencija, kad tauta leisis apgaunama gražiais žodžiais arba pažadais? Nejau įsivaizduojate, kad jei Lenkijos ereliu aplipinsite visus rankos, kuri mus engė, pirštus, tai lenkai pradės gerbti kankinamą tos rankos apkabinimą už jiems rodomą meilę ir draugiškumą?

Lenkai žino, kaip prūsai moka griebti už gerklės.

von BESELERIS: Herr von Piłsudski, šį didį istorinį momentą Lenkijai reikia didžių žmonių. Jūs esate vienintelis, kurį pažįstu, kurį atradau. Eikite su mumis, pone. Duosime jums viską: jėgą, šlovę, pinigų. O jūs padarysite milžinišką paslaugą savo tėvynei.

PIŁSUDSKIS: Jūsų Ekscelencija manęs nesupratote ir nenorite suprasti. Jeigu priimčiau jūsų pasiūlymą, jūs, vokiečiai, įsigytumėte vieną žmogų, o aš prarasčiau visą tautą.[16]

Didžiuma legionierių atsisakė prisiekti kaizeriui. Piłsudskis buvo suimtas ir įkalintas Vokietijoje, o jo vyrai internuoti vokiečių stovyklose. Józefas Halleris prasmuko pro rusų fronto liniją ir per Murmanską nusigavo į Prancūziją.

Vokiečiams įsigalėjus lenkų žemėse, Dmowskis prarado progą iškelti Lenkijos klausimą Rusijoje. 1915 m. pabaigoje jis išplaukė iš Petrogrado į Vakarus. Londone nepraleido nė menkiausios progos išvadinti Piłsudskį „vokiečių draugu" ir „sąjungininkų priešu" ir dar labiau įbauginti visus, kurie jidiš kalbančius žydus tapatino su vokiečių agentais. Scotland Yardui jis įteikė lenkų aktyvistų ir žydų sąrašą, kuriame buvo ir Augustas Zaleskis, ir Lewisas Namieras, taip pat įtikino Londono Vidaus reikalų ministeriją, kad ši Lenkijos informacijos komiteto veiklą perduotų į jo patikėtinių rankas. Tuo pat metu jis bandė prisigerinti Užsienio reikalų ministerijai, gerokai perdėdamas apie neva „pusę ar net visą milijoną lenkų", pasiryžusių atiduoti gyvybę už Antantės reikalą, jei tik šalių sąjungininkių vyriausybės pripažintų tokią Lenkijos nepriklausomybę, kokią jis propagavo. Už pastangas Dmowskiui buvo atlyginta Cambridge'o universiteto garbės daktaro laipsniu.[17] Paryžiuje jis užmezgė ryšius su palankiai nusiteikusiais politikais, tačiau jį varžė stiprūs Prancūzijos ryšiai su caro valdžia. Lozanoje susivienijo su CAP lyderiais ir rengėsi atkurti KNP. Visas Dmowskio rūpestis tuo metu buvo iškovoti oficialų savo politinės veiklos pripažinimą – kaip vienintelės išimtinai atstovaujančios būsimai Lenkijos valdžiai. Jam beveik pavyko. Tačiau tuo tarpu apie permainas nebuvo ko nė galvo-

ti, kol Vakarų vyriausybės Lenkijos klausimą laikė jų didžiosios sąjungininkės Rusijos vidaus reikalu.

Vasario revoliucija Rusijoje viską pakeitė per vieną naktį. Valdžią Petrograde paėmę rusų liberalai, kurie daugiau nei dešimtmetį palaikė ryšius su lenkų grupe Dūmoje, deklaraciją dėl Lenkijos įrašė tarp pirmųjų Laikinosios vyriausybės darbotvarkės klausimų. Deklaracija pasirodė 1917 m. kovo 30 d. Ja paskelbta „nepriklausoma Lenkija", tačiau detalės paliktos būsimam Steigiamajam susirinkimui.[18] Netrukus balandžio 9 d. paskelbiama Tautų apsisprendimo teisės deklaracija. To paties mėnesio pabaigoje paskiriama Likvidacinė komisija, vadovaujama Aleksandro Lednickio, kadetų bendrininko ir „Jungtinių Lenkijos draugijų" pirmininko. Lednickio uždavinys buvo pasirengti Rusijos valstybės nuosavybės perdavimui Lenkijos žinion. Tai buvo visiškai neįmanoma, kadangi visos lenkiškos provincijos tebebuvo okupuotos vokiečių.

Tiesą sakant, anksčiau už Laikinosios vyriausybės deklaraciją dėl Lenkijos, panašią 1917 m. kovo 21 d. jau buvo priėmusi Petrogrado darbininkų ir valstiečių deputatų taryba.[19] Tačiau ši bolševikų iniciatyva negali būti laikoma kuo nors daugiau nei asmeninio pobūdžio geros valios išsakymu. Tada Rusijos bolševikai dar neturėjo valdžios ir jų pareiškimai dėl Lenkijos buvo tiek pat nereikšmingi kiek Varšuvos, Berlyno ar Tokijo darbininkų komitetų rezoliucijos dėl Rusijos ateities. Pats pirmasis atėjusių į valdžią bolševikų pareiškimas Lenkijos klausimu pasirodė 1918 m. rugpjūčio 29 d. dekrete. Trečiuoju dekreto straipsniu buvo denonsuotos visos ankstesnės slaptos sutartys, įskaitant ir padalijimus. Bet ir tuomet jie neturėjo nei priemonių vykdyti savo nuostatas, nei noro prisiimti kokių nors ypatingų įsipareigojimų. Niekas dorai ir nežinojo, ką bolševikai turėjo galvoje kalbėdami apie „Lenkiją".

Rusijos Vasario revoliucija sutapo su smarkiai didėjančiu Amerikos domėjimusi karo reikalais. Susitikęs su Paderewskiu 1916 m. lapkritį, išrinktasis prezidentas Woodrow Wilsonas pirmą kartą oficialiai pareiškė pritariąs minčiai apie nepriklausomos Lenkijos atkūrimą. 1917 m. sausio 21 d. savo pirmajame kreipimesi į Senatą jis

užsiminė apie „suvienytą Lenkiją" ir jos „priėjimo prie jūros" teisę. Po metų, 1918 m. sausio 8 d. priimtos Wilsono Keturiolikos punktų taikos programos tryliktame punkte kalbama apie „suvienytą, nepriklausomą ir autonomišką Lenkiją, turinčią laisvą, neribotą priėjimą prie jūros". Šis kilnus teiginys, atspindėjęs Amerikos požiūrį į Lenkiją, buvo vienintelis toks didžiosios valstybės vadovo pareiškimas, kurį tasai padarė neverčiamas įvykių raidos.[20]

1917–1918 m. Vakarų valstybių politika Lenkijos atžvilgiu neatpažįstamai pasikeitė. Savo ankstesnio nepalenkiamo priešiškumo Lenkijos nepriklausomybei jos atsisakė iš dalies dėl to, kad į karą jų pusėje įsitraukė Amerika, iš dalies dėl Rusijos žlugimo, bet daugiausia lėmė jų desperatiškas pasiryžimas griebtis bet ko, kas galėtų sutrikdyti Vokietiją. Tačiau padarė tą nenoriai. Dar 1917 m. kovo 11 d. Prancūzijos vyriausybė pasirašė susitarimą su Rusija, kuriuo įsipareigojo nesikišti į Rusijos reikalus nustatant sienas. Kovo 22 d. lordas Hughas Cecilis priminė parlamentui, jog britų paskelbtas Lenkijos nepriklausomybės pripažinimas yra tolygus Rusijos pasiūlymui paskelbti Airijos savivaldą. Tačiau po mėnesio, balandžio 26 d., atsiliepdamas į Rusijos Laikinosios vyriausybės deklaraciją, finansų ministras Bonaras Law jau sveikino Lenkiją Didžiosios Britanijos vyriausybės vardu. Birželį Prancūzijoje priimtas Poincaré dekretas, oficialiai įteisinantis Lenkijos kariuomenę, reikalus pastūmėjo dar toliau. Rugsėjį Prancūzijos vyriausybė vienašališkai pripažino KNP kaip oficialų organą politiniams ryšiams su Lenkijos kariuomene palaikyti ir tuo sukėlė visuotinį siaubą. Daug painiavos kilo dėl pripažinimo sutarties sąlygų, ir Britanija baiminosi, kad Prancūzija bus jai užbėgusi už akių. Britanija pripažino KNP spalio mėnesį; pripažinimo tekstas sąmoningai buvo suformuluotas gana dviprasmiškai, nes svarbiausia jai buvo išsaugoti savo ir Prancūzijos solidarumą. Tačiau netrukus ir to teko pasigailėti. Dabar Dmowskiui niekas nebetrukdė elgtis taip, tarsi jis būtų būsimos Lenkijos valstybės sosto įpėdinis. Bendro pobūdžio deklaracijos dėl Lenkijos nepriklausomybės tapo kasdieniu reiškiniu. Tačiau pirmasis bendras visų Antantės valstybių pareiškimas apie

„Lenkijos atkūrimą jos istorinėmis ir geografinėmis sienomis" buvo padarytas tik 1918 m. kovo 2 d., be to, gana keistomis aplinkybėmis. Tai įvyko Jasų mieste Rumunijoje, kur Antantės derybininkai bandė įkalbėti lenkus iš maištingosios 9-osios rusų armijos Besarabijoje ir pabėgėlius iš Hallerio Antrosios legionų brigados tęsti kovą prieš Vokietiją. Viešai deklaracija buvo pakartota bendroje Britanijos, Prancūzijos, Italijos ir JAV notoje tik 1918 m. birželio 3 d.

Antantės šalių pareiškimai patys savaime mažai ką lėmė. Iš pusės milijono Dmowskio žadėtų karių pasirodė besanti tik saujelė. Per penkias Lenkijos kariuomenės divizijas, veikusias Prancūzijoje, niekuomet nesusidarė daugiau nei 100 000 vyrų, ir tik viena buvo pasiryžusi įsitraukti į kovas Vakarų fronte. Joms vadovauti buvo patikėta prancūzų generolams, o vėliau – atvykusiam iš Murmansko Józefui Halleriui. Rusijoje formaliai Antantės pusę palaikantis Lenkų korpusas, vadovaujamas generolo Dowbór-Muśnickio, daugiau laiko praleido kaudamasis su Raudonąja gvardija nei su vokiečiais. Stovinčio Minske, Baltarusijoje, korpuso gretas nuolat papildydavo lenkiškų junginių kariai iš krinkančios Rusijos kariuomenės, o ginti jis ėmėsi vietinių dvarininkų žemvaldžių interesus. Šių lenkų pastangas su kaupu atsvėrė tūkstančiai kitų lenkų, kurie dėjosi prie raudonųjų ir broliavosi su vokiečių Oberosto įgulų kariais.[21] Tokiomis sąlygomis buvo sunku įsivaizduoti, kaip Antantės šalių vyriausybės galėjo įgyvendinti savo deklaracijas dėl Lenkijos.

Dėl permainingos karo Rytų fronte eigos nuotaikos Varšuvoje svyravo nuo visiško nusiminimo iki karštų lūkesčių. Pradžioje miestiečiai buvo labai lojalūs ir pavyzdingai pakluso Rusijos paskelbtai mobilizacijai. Socialistų ir tautininkų opozicijos, numalšintos per 1905–1906 m. įvykius, bemaž nesigirdėjo. Žinia, jog vokiečiai bombardavo Kaliszą, sukėlė visuotinį pasipiktinimą ir dar labiau sustiprino tautinių demokratų nuostatą, jog Lenkijos ateitis sietina su Rusija. Tačiau netrukus įvykių vadelės išslydo lojalistams iš rankų. Darbininkai ėmė reikšti nepasitenkinimą dėl kylančių maisto produktų kainų, dėl prievartinio ėmimo į tvirtovių atstatymo darbus, dėl nedarbo, kuris radosi pramonės įmones evakavus į Rusiją. Pi-

liečių komitetas, vadovaujamas kunigaikščio Lubomirskio, iš pradžių turėjo tikslą įgyvendinti socialinės gerovės programą, tačiau netrukus virto branduoliu, apie kurį išsikristalizavo vietinė, o vėliau ir valstybinė politika. 1915 m. kovą caras Varšuvai suteikė 1863 m. panaikintą municipalinę autonomiją, tačiau miestas jau buvo bepradedąs gręžtis nuo senosios tvarkos. O jau vasarą, kai besitraukiantys rusai tyčia sugriovė visus miesto tiltus, stotis ir metalurgijos gamyklas, pritarimas sąjungai su caru išgaravo pernakt kaip dūmas. Vokiečių okupacija, trukusi nuo 1915 m. rugpjūčio 6 d. iki 1918 m. lapkričio 13 d., laikėsi Lenkijoje labai nestabiliomis sąlygomis. Spontaniškas Tautos dienos paminėjimas 1916 m. gegužės 3-iąją, pirmąkart per penkiasdešimt metų, išdavė susikaupusius tautinius jausmus, kurie dabar galėjo prasiveržti kiekvieną akimirką. Tais pačiais metais į Varšuvos universitetą buvo grąžinta lenkų kalba; oficialiai paskelbta apie atkuriamą Lenkijos karalystę su patariamąja institucija Valstybės taryba, kuri posėdžiaus Karaliaus pilyje; buvo leista iškilmingai įžygiuoti Lenkų legionams – visa tai pabrėžė Vokietijos pasiryžimą daryti dideles nuolaidas. Tačiau 1917 m. nuolaidžiavimai baigėsi. Nesiliaujantys streikai bylojo apie nuolatinį ūkio smukimą, o Piłsudskio suėmimas leido suprasti, koks geležinis kumštis tūno Vokietijos pirštinėje. Regentų tarybą vokiečių karinė valdžia griežtai kontroliavo iki pat 1918 m. rudens.

Vos prasidėjusi, Centrinių valstybių griūtis vyko nesustabdomu greičiu. Pirmasis įskilimas monolite atsirado Vakarų fronte vadinamąjį „juodąjį penktadienį", 1918 m. liepos 18 d., kai prancūzai, britai ir amerikeičiai pralaužė vokiečių linijas ir pradėjo puolimą. Puolimas tolydžio stiprėjo. Tačiau visiškai nebepataisomai reikalai pakrypo spalį, kai Austrijos-Vengrijos kareiviai tiesiog susikrovė mantą ir iš Rytų fronto patraukė namo. Po trijų savaičių Austrijos okupacinėje zonoje neliko nė vienos įgulos. Čekų pulkai traukė į Bohemiją, vengrų – į Vengriją, tiroliečių – į Tirolį, o Galicijos gyventojai – į savo miestus ir kaimus. Nieko panašaus į tvarką karininkams nebepavyko atkurti, bendroje sumaištyje ir jie patys pradingo. Valstybės pareigūnai įstaigų raktus atidavė sargams ir išvyko. Nustebę

gyventojai, ketverius metus gyvenę pagal karinius įstatymus, buvo palikti likimo valiai. Juos visi apleido. Pirmoji lenkiška teritorija, atgavusi laisvę tokiu būdu, buvo Cieszynas. 1918 m. spalio 28 d. Cieszyno Silezijos kunigaikštystės Tautos taryba paskelbė nepriklausomybę, išreiškė norą įsijungti į Lenkijos Respubliką (kuri tuomet dar neegzistavo) ir pasirašė sutartį, pagal kurią vakarinė kunigaikštystės dalis buvo perduota vietinei Čekų tarybai.[22] Tą pačią dieną išsilaisvino ir Krokuva. Lvovas, tapęs laisvas lapkričio 1 d., vienu metu buvo užimtas ir lenkų, ir ukrainiečių.[23]

Politika, susijusi su Austrijos žlugimu, buvo be galo paini. Krokuvoje Reichsrato lenkų grupės vadai sudarė Lenkų likvidacinę komisiją (PKL) administruoti Galicijai, kai iš jos pasitraukė austrų valdžia. Komisijai vadovavo Wincentas Witosas. Kai kurie konservatyvesni jos nariai net ir 1919 m. dar ragino lenkus būti lojalius Austrijos imperijai, nors tokia imperija jau nebeegzistavo. Lapkričio 7 d. Liubline, buvusioje Austrijos okupacinės zonos štabo būstinėje, socialistų lyderiai sudarė „Lenkijos Respublikos laikinąją liaudies vyriausybę", o premjeru paskyrė Daszyńskį. Kaip vienintelė partija, ankstesniais metais nuosekliai stojusi už nepriklausomybę, socialistai negalėjo manytis atstovaują visai tautai. Tačiau jų ryšiai su legionais bei radikalus Tautinis manifestas padėjo jiems laimėti visuomenės paramą.[24]

Kaip tik tuo metu skilimas persimetė ir į Vokietijos okupacinę zoną. Kielyje prasidėjo maištas. Revoliucija įsiliepsnojo Berlyne. Vokiečių vadovybė Varšuvoje, kaip ir kitur, nebegavo jokių nurodymų. Įgulos kareiviai pradėjo kurti „tarybas" pagal Oberoste išmoktą modelį. Prie jų dėjosi darbininkai ir kūrė darbininkų komitetus. Regentų taryba buvo bejėgė, pastangos sudaryti Świeżyńskio „vyriausybę" vietoj buvusios Valstybės tarybos nesulaukė paramos. Grėsė anarchija. Ir tada nutiko tai, ko niekas nelaukė. Lapkričio 10 d. Varšuvos stotyje pasirodė iš Magdeburgo pilies paleistas Piłsudskis. Jis buvo tas žmogus, kuris turėjo pakankamai autoriteto, kad pajėgtų valdyti padėtį. Socialistinė praeitis leido jam tikėtis šiokios tokios įtakos kairuoliškai nusiteikusiems darbininkams; o karinė

praeitis suteikė galimybę derėtis su vokiečių karine vadovybe. Lapkričio 11 d., kai Vakarų valstybės sudarė paliaubas, jis Regentų tarybos prašymu sutiko eiti vyriausiojo vado pareigas. Vokiečių karinei vadovybei Piłsudskis pasiūlė tiesiog sudėti ginklus ir pirmu traukiniu palikti šalį, kol dar neprasidėjo civilių gyventojų bruzdėjimai. Vokiečiai mielai sutiko. Neįveikiami smogiamųjų būrių kareiviai savo šautuvus atidavė mokinukams. Citadelė buvo palikta jaunuolių gaujai. Beseleris spruko palikdamas visą rūsį nė nepaliesto vyno. Po kelių valandų vokiečių nebeliko. Varšuva taip pat buvo laisva. Dar po trijų dienų vokiečių kariuomenė atlaisvino visą karalystę iki Bugo. Lapkričio 14 d. Regentų taryba perdavė visas savo funkcijas Piłsudskiui ir suteikė jam valstybės Viršininko titulą. Tą pačią dieną jis priėmė iš Daszyńskio Liublino laikinosios vyriausybės atsistatydinimą ir ėmėsi vadovauti visiems politikos reikalams. Taip prasidėjo mėginimas, Lewiso Namiero žodžiais tariant, „statyti Lenkiją, kol Rusija ir Vokietija miegojo".

Teisiniu požiūriu sunku tiksliai nusakyti, kas buvo toji valstybė, kurią dabar valdė Piłsudskis. Neaišku, ar jis tik paveldėjo Lenkijos karalystę, kurią 1916 m. atkūrė Vokietija, ar jis jau vadovavo Lenkijos Respublikai, kurios egzistavimas dar nebuvo įteisintas nei demokratiniais rinkimais, nei tarptautiniu pripažinimu; tai įvyko tik kitų metų sausį. Šiaip jau reikalo esmė buvo tokia: Piłsudskis vienas paėmė visą valdžią ir nei KNP, nei Antantės šalių vyriausybės nedalyvavo jį skiriant. To pakako, kad Dmowskis imtų skelbti paskyrimą esant „neteisėtą", o Antantės šalių vyriausybės imtų įtariai žiūrėti į buvusį Austrijos kariuomenės brigados vadą, vėliau Vokietijos kalinį, „užgrobusį valdžią" šalyje, kurią jos pačios tikėjosi valdyti. Po teisybei, Piłsudskio paskyrimas nebuvo nei „teisėtas", nei „neteisėtas". Jis atvyko į Varšuvą iš kalėjimo ir tremties gerai nė nenutuokdamas, ką čia ras. Lygiai kaip Leninas Petrograde prieš metus, Piłsudskis „rado valdžią gulinčią gatvėje". Kai jis pasilenkė jos paimti, iš karo pelenų po jo kojom pakilo lenkiškas feniksas.

Vėliau daugelis lenkų istorikų pripažino, kad Lenkijos valstybės atgimimas buvo natūrali tautos kovos per visą padalijimų laikotar-

pį baigtis. Pasak jų, tai buvo vienintelis teisingas, o galbūt ir neišvengiamas „kelio į nepriklausomybę“ tikslas. Pastaraisiais metais pasirodę populiarūs atsiminimai iš Pirmojo pasaulinio karo, kaip kad vieno lenkų kareivio, kovojusio Vokietijos kariuomenės gretose, atskleidžia, kaip karštai paprasti Lenkijos žmonės troško matyti atkurtą savo seniai prarastą tėvynę.[25] Tačiau negalima tvirtinti, kad tas troškimas būtinai turėjo pagimdyti ir veiksmus. Juk iš tikrųjų lenkai turėjo labai mažai galimybių pakovoti dėl savo nepriklausomybės. Visi mėginimai ką nors nuveikti šia linkme, įskaitant ir legionus, buvo užgniaužti. Visi planai sukurti Lenkijos valstybę išvien su Centrinėmis valstybėmis, su Rusija ar su Vakarų sąjungininkėmis nuėjo vėjais. Karo baigties lenkų žemėse niekas nebuvo tiksliai numatęs, todėl niekas praktiškai per daug ir nesiplėšė. Jeigu istorikui reikėtų pasakyti, kuo tautinės nepriklausomybės laimėjimas 1918 m. lapkritį skiriasi nuo vėlesnių kovų tą nepriklausomybę saugant ir ginant, jis galėtų padaryti tik vieną išvadą – Lenkijos žmonių norai ir veiksmai iki paskutinės akimirkos buvo mažai kuo susiję. Vienam skeptiškai nusiteikusiam tyrinėtojui pasirodė, kad nepriklausomos Lenkijos sukūrimas 1918-aisiais buvo „laimingas atsitiktinumas“. Žmonėms, linkusiems į religinius apmąstymus, tai prilygo stebuklui.

DEVYNIOLIKTAS SKYRIUS

NIEPODLEGŁOŚĆ: Dvidešimt nepriklausomybės metų (1918–1939)

Molotovas ją praminė „šlykščiu Versalio taikos pavainikiu". Stalinas pavadino „atsiprašant, valstybe". Moderniojo kapitalizmo teoretikas J. M. Keynesas ją įvardijo kaip „ekonominę neįmanomybę, kurioje plėtojamas tik vienas verslas – žydų pjudymas". Lewisas Namieras ją laikė „patologiška". E. H. Carras ją vadino „farsu". Davidas Lloydas George'as kalbėjo apie „istorinę nevykėlę", kuri „laisvę laimėjo ne savo pačios pastangomis, bet per kitų kraują", apie šalį, kuri „kitoms tautoms primetė tokią pat tironiją", kokią pati metų metais kentė. „Lenkija, – sakė jis, – pasigėrė nuo jauno laisvės vyno, kurio gavo iš Antantės", ir „įsivaizdavo esanti Vidurio Europos gražuolė, kuriai niekas negali atsispirti". 1919 m. Lloydas George'as esą teigęs, kad Lenkijai neduotų Aukštutinės Silezijos lygiai taip pat kaip „beždžionei laikrodžio", o 1939 m. pareiškė, jog Lenkija „gavo, ko nusipelniusi". Ko tik apie ją nėra kalbėjęs Adolfas Hitleris – jam tai „valstybė, gimusi iš tūkstančių vokiečių kareivių kraujo", „valstybė, pastatyta ant jėgos pamatų ir valdoma policijos bei kariuomenės lazdomis", „juokinga valstybė, kurioje [...] sadistai žvėrys duoda valią savo iškrypusiems instinktams", „dirbtinai sukurta valstybė", „Vakarų demokratijų kambarinis šunelis, kurio apskritai negalima laikyti kultūringa tauta", „vadinamoji valstybė, neturinti nei tautinio, nei istorinio, nei kultūrinio, nei moralinio pagrindo". Akivaizdu, jog sutampa ne tik požiūriai, bet ir jų raiškos stilius. Kažin ar dar kuri nors kita jauna, vos spėjusi nepriklausomybę išsikovoti valstybė yra tada išgirdusi tokių įmantrių ir ne-

pagrįstų įžeidinėjimų. Kažin ar dar kada nors taip neatsargiai savo nuomonę reiškė ir kompanionus rinkosi britų liberalai.[1]

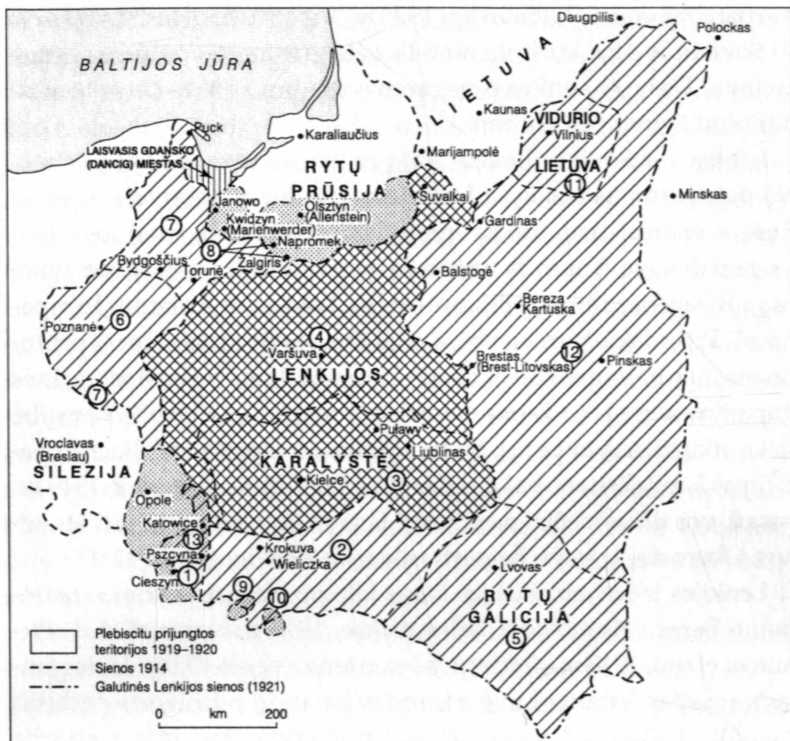
Lenkijos Respublika atsirado 1918 m. lapkritį, vykstant procesui, kurį teologai pavadintų partenogeneze. Ji susikūrė tuštumoje, likusioje žlugus visoms trims ją pasidalijusioms valstybėms. Molotovas ne visai teisus – ji nebuvo sukurta Versalio taikos sutartimi; sutartis tik įteisino tai, kas jau egzistavo, o teritoriniu požiūriu apsiribojo nustatydama tik sieną su Vokietija. Ji nebuvo toji valstybė, kurią 1917–1918 m. rengėsi sukurti Antantės vyriausybės drauge su Paryžiuje veikiančiu Dmowskio Tautiniu komitetu. Ji nebuvo ir ta valstybė, kurią vylėsi sukurti bolševikai, taip ketindami nutiesti raudonąjį tiltą į revoliucinę Vokietiją. Netapo Lenkija marionete, kurią Rusija, Vokietija ir Austrija įvairiausiais būdais bandė siūlyti per visą Pirmąjį pasaulinį karą. Už savo gimimą ji niekam neturėjo būti dėkinga, net patiems lenkams, kurie narsiai kovėsi visų kare dalyvavusių valstybių kariuomenėse ir todėl neutralizavo vieni kitus kaip politinę jėgą.[2]

Suirutė, kuri radosi žlugus senajai Vidurio ir Rytų Europos tvarkai, vos gimusią Respubliką pasmerkė vaikiškoms peštynėms. 1918–1921 m. vienu metu buvo kariaujami šeši karai.[3] Ukrainos karas, prasidėjęs 1918 m. lapkritį Lvove ir pasibaigęs Vakarų Ukrainos respublikos žlugimu 1919 m. liepą, leido Lenkijai užvaldyti Rytų Galiciją net iki Zbručo upės. Poznanės karas su Vokietija kilo 1918 m. gruodžio 27 d. ir buvo baigtas Versalio sutartimi 1919 m. birželio 28 d.; o Silezijos karas, kuris vyko besikaitaliodamas su trimis sukilimais – 1919 m. rugpjūčio 16–24 d., 1920 m. rugpjūčio 19–25 d. ir 1921 m. gegužės 2–liepos 5 d. – baigėsi tik 1922 m., kai Ženevoje buvo pasirašyta konvencija dėl Silezijos. Karas su Lietuva, kilęs dėl Vilniaus užgrobimo, prasidėjo 1919 m. liepą ir praktiškai tęsėsi iki paliaubų 1920 m. spalį; teoriškai, nepasirašius jokios oficialios taikos sutarties, jis tęsėsi visą tarpukario laikotarpį. Karą su Čekoslovakija, prasidėjusį Čekoslovakijos invazija į Cieszyną (Tešin) 1919 m. sausio 26 d. pažeidžiant vietinį susitarimą, 1920 m. liepos 28 d. nutraukė Antantės arbitražas. Nedidelių konfliktų Spisze (Spiš) ir kituose

Karpatų rajonuose kildavo ligi 1925 m. Visų rūsčiausias buvo karas su Sovietų Rusija, kuris vienintelis kėlė grėsmę Respublikos egzistavimui. Tai buvo sunkus išmėginimas ugnimi, palikęs Lenkijai neišdildomų žymių. (Žr. 12 žem.)

Lenkijos ir Sovietų Rusijos karą reikia suvokti kur kas plačiau, nei pateikiama istorijos vadovėliuose. Šis karas nebuvo susijęs su Rusijos vidaus karu, tuo pat metu vykusiu kituose frontuose; lenkai nedalyvavo Antantės valstybių intervencijoje į Rusiją, tad jų karo su Rusija negalima apibūdinti kaip „Trečiosios Antantės kampanijos". Piłsudskio vyriausybė, kuriai Rusijos bolševikai buvo priimtinesni už baltagvardiečius, kovojo siekdami buvusios carinės imperijos nerusiškų žemių nepriklausomybės. Lenino vyriausybė siekė atkurti visą imperiją, tik socialistinę, ir išplėsti revoliuciją į pažangias kapitalistines Vakarų Europos šalis. Karas prasidėjo 1919 m. vasarį, vos tik vokiečiai pasitraukė iš savo buvusios okupacinės zonos, Oberosto, ir tęsėsi be pertraukos iki 1920 m. spalio 12 d.[4]

Lenkijos ir Sovietų Rusijos karas kilo po visai atsitiktinio susirėmimo Bereza Kartuskoje, Baltarusijoje, 1919 m. vasario 14 d. Pirmuoju etapu, 1919 m., iniciatyva buvo lenkų pusėje. Piłsudskio gimtasis miestas Vilnius buvo atsiimtas balandį, o Minskas paimtas rugpjūtį. Tačiau rudenį, nepaisant primygtinių Antantės prašymų, Lenkija aiškiai liovėsi rėmusi Denikino baltagvardiečius, patraukusius prieš Maskvą. Taikos derybos nutrūko dėl abipusių įtarinėjimų kėsinantis į Ukrainą. 1920 m. karo veiksmai apėmė milžinišką plotą. Labai permainingame fronte, nusidriekusiame nuo Latvijos šiaurėje iki Rumunijos pietuose kovėsi per milijoną karių. Sausį Sovietų Rusija pradėjo telkti smogiamąsias pajėgas prie Berezinos ir subūrė iki 700 000 vyrų kariuomenę. Kovo 10 d. Sovietų Rusijos karo vadovybė įsakė pradėti puolimą vakarų kryptimi, o jam vadovauti buvo patikėta 27 metų generolui Michailui Tuchačevskiui. Tačiau Piłsudskis šiuos veiksmus užgniaužė jau pačioje pradžioje. Staigus puolimas prie Mozyriaus kovo mėnesį, balandžio 24 d. pradėtas ryžtingas žygis į Kijevą ir nuožmios kautynės prie Berezinos gegužės mėnesį – visa tai padėjo sulaikyti bolševikų kariuomenės

① CIESZYNO SILEZIJOS KUNIGAIKŠTYSTĖ pareiškė norą prisijungti prie Lenkijos 1918 10 28; rytinė dalis pripažinta Lenkijai Ambasadorių konferencijos 1920 07 28 (iš Austrijos). Vakarinę dalį Užolzį (į v. nuo Olzos upės) Lenkija prisijungė iš Čekoslovakijos 1938 10 01

② VAKARŲ GALICIJA perimta Lenkų likvidacinės komisijos (PKL) nuo 1918 10 28 iki 1919 01 10 (iš Austrijos)

③ AUSTRIJOS OKUPUOTA LENKIJOS KARALYSTĖS ZONA, pavaldi Lenkijos laikinajai vyriausybei Liubline nuo 1918 11 04 (iš Rusijos)

④ VOKIETIJOS OKUPUOTA LENKIJOS KARALYSTĖS ZONA, vokiečių kariuomenės palikta 1918 11 11, Regentų tarybos perduota J. Piłsudskio vyriausybei 1918 11 14 (iš Rusijos)

⑤ RYTŲ GALICIJA, nesutarimų objektas su Vakarų Ukrainos Respublika, 1918 lapkritį–1919 liepą užimta lenkų kariuomenės, Tautų sąjungos pripažinta Lenkijai 1923

⑥ POZNANĖS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ, atimta iš Prūsijos po Poznanės sukilimo, 1918 12 26–1919 02 16 (iš Vokietijos)

⑦ VERSALIO SUTARTIS, 1918 06 28. Teritorija, pripažinta Lenkijai kartu su Poznanės didžiąja kunigaikštyste, prijungta 1920 01 20 (iš Vokietijos)

⑧ JANOWO, NAPROMEK, ŽALGIRIS, vietovės pripažintos Lenkijai po Rytų Prūsijos plebiscito 1920 07 23 (iš Vokietijos)

⑨ ORAWA
⑩ SPISZ Ambasadorių konferencijos pripažintos Lenkijai (abiejų tik dalis) 1920 07 28 (iš Vengrijos)

⑪ VIDURIO LIETUVA, Lenkijos kariuomenės okupuota 1920 10 09, prijungta prie Lenkijos referendumu 1922 kovą (iš Rusijos)

⑫ RYTINIAI PAKRAŠČIAI, teritorija, okupuota vokiečių kariuomenės iki 1919 vasario; nesutarimų objektas su Rusija per Lenkijos–Rusijos karą 1919–1920; pripažinta Lenkijai Rygos sutartimi 1921 03 18 (iš Rusijos)

⑬ AUKŠTUTINĖ SILEZIJA, Plebiscito teritorijos pietrytinė dalis, Ambasadorių konferencijos pripažinta Lenkijai 1921 10 20.

12 žemėlapis. Lenkijos Respublikos susikūrimas (1918–1921)

puolimą. Tačiau vasarą fortūna pasisuko kitaip. Budiono Pirmoji raitelių armija, triuškindama lenkų linijas, birželį prasiskynė kelią Galicijoje, o liepos 4 d. Tuchačevskis išsiveržė iš Berezinos. „Į vakarus! – nuskambėjo jo įsakymas. – Peržengus per baltosios Lenkijos lavoną, atsivers kelias į pasaulinį gaisrą". Rugpjūčio pradžioje net penkios Sovietų Rusijos armijos artinosi prie Varšuvos. Padėtis buvo kritiška. Sąjungininkų diplomatinis įsikišimas rezultatų nedavė – paliaubų nepavyko pasiekti. Britanijos vyriausybės pasiūlytą sieną, vadinamąją Curzono liniją, atmetė abi pusės – tiek Lenkija, tiek sovietai. Britanija atsisakė teikti Lenkijai karinę pagalbą, nors buvo nedviprasmiškai įsipareigojusi tai padaryti. Prancūzai nebestiprino savo nedidelės karo misijos, nutraukė karinius kreditus Lenkijai. Triukšminga propagandinė kampanija su šūkiu „Šalin rankas nuo Rusijos!" suklaidino pasaulį kaip tik tada, kai Rusija gviešėsi paimti į kumštį savo kaimynę Lenkiją. Lenino diplomatai pamokslavo apie taiką, tuo tarpu jo generolai kariavo. Gdansko uosto darbininkai vokiečiai ir Brno geležinkelininkai čekai nusprendė sulaikyti ir taip ne per didžiausią užsienio paramą Lenkijai, už kurią ši buvo sumokėjusi grynaisiais. Rugpjūčio 10 d. Gajaus raudonieji kazokai persikėlė per Vyslą vakarų pusėje nuo Varšuvos. Sostinėje tvyrojo keistai rami atmosfera. Nors policija įvykdė ne vieną prevencinį areštą įtardama, kad tam tikros darbininkų arba žydų grupuotės gali reikšti simpatijų komunistams, tačiau gyventojai anaiptol nebuvo nusiteikę džiaugsmingai pasitikti rusus. Atsigavo senoji, karingoji, PPS dalis ir iškart ėmėsi vadovauti iš visų partijų atstovų sudarytos Sostinės gynybos tarybos (ROS) veiklai. Bendro priešo akivaizdoje buvo užmirštas klasinis susiskaldymas. Darbininkų batalionai, apsiginklavę lazdomis ir dalgiais, išžygiavo padėti kariuomenei podraug su vidurinės klasės miestiečių sargyba, kuri jau iš anksto marširavo pasidabinusi šiaudinėmis skrybėlėmis ir po kaklu susegtomis marškinių apykaklėmis. Britanijos ambasadorius Berlyne lordas D'Abernonas, regėjęs šį pasiruošimą, stebėjosi miesto abejingumu prieš atūžiančią audrą:

Liepos 26 d. Ir vėl negaliu atsistebėti – jokios panikos, jokio akivaizdaus susirūpinimo. Bent jau turėtų jie metodišką gynybos sistemą, tuomet dar galėtum suprasti tokį visuomenės pasitikėjimą, bet visi šauniausi pulkai siunčiami į Lvovą, o Varšuva paliekama be apsaugos.

Liepos 27 d. Ministras pirmininkas, tikras valstietis ir žemvaldys, šiandien išvyko imti derliaus. Niekas čia neįžiūri ko nors nepaprasto.

Rugpjūčio 2 d. Neįtikėtinas šių žmonių abejingumas. Atrodo, lyg bolševikai būtų kažikur už tūkstančio mylių ir šaliai negrėstų joks pavojus.

Rugpjūčio 3 d. Patraukiau aukštyn Ostrowo keliu [...] Įdomu tai, kad didžiuma žmonių, kuriuos mačiau tempiančius spygliuotą vielą, buvo žydai [...]

Rugpjūčio 7 d. Vidurdienį nuėjau iki planuojamo naujojo fronto linijos Mazovijos Minsko (Mińsk Mazowiecki) kryptimi. Dvidešimties kilometrų spinduliu aplinkui Varšuvą statoma dviguba spygliuotos vielos užtvara, kasamos tranšėjos [...]

Rugpjūčio 13 d. Sąmyšio bemaž nėra. Aristokratija miestą jau paliko, savo paveikslus bei kitas vertybes daugelis atidavė muziejų vadovybės globai. Varšuva tieksyk buvo okupuota svetimos kariuomenės, kad šis įvykis nebekelia nei jaudulio, nei sąmyšio, o taip tikrai nutiktų mažiau patirties turinčiame mieste.[5]

Atsitiko taip, kad didžiam D'Abernono baiminimuisi nebuvo lemta pasitvirtinti. Vos tik priešas stabtelėjo atokvėpio prieš paskutinį smūgį, Lenkijos kariuomenė nieko nelaukdama ėmėsi drąsaus ir sudėtingo manevro – ji persigrupavo. Išsekusios divizijos buvo atitrauktos nuo fronto linijos ir perkeltos kitur vieno, dviejų ar net trijų šimtų mylių atstumu. Puolimui pasirengę būriai buvo skubiai sutelkti pietuose, prie Viepžės upės. Apvaizda šįsyk globojo lenkus – perdėtai savo jėgomis pasitikintis Tuchačevskis atidėliojo miesto puolimą iki rugpjūčio 13 d., o tada, jo didžiam nustebimui, menkos Varšuvos gynybinės pajėgos pasirodė neįveikiamos. Sėkmingai prasiveržę pro vielų užtvarą prie Radzymino, rusai per Vyslos prietilčio ataką buvo atremti. Sikorskio vadovaujama Penktoji armija, įvykdžiusi keletą sumanių operacijų prie Vkros, pagrindines sovietų pajėgas sulaikė šiaurėje. Rugpjūčio 16 d., Tuchačevskio siaubui, lenkai kiaurai perskrodė jo užnugarį nutraukdami visas ryšių linijas. O rugpjūčio 18 d. jis galutinai apstulbo suvokęs, kad visa jo kariuomenė apsupta. Raudonoji armija priėjo kelio galą. Nelaisvėn paim-

ta šimtas tūkstančių rusų kareivių. Keturiasdešimt tūkstančių pabėgo į Rytų Prūsiją. Sunaikintos trys Sovietų Rusijos armijos. Likusios, visai pakrikusios, iš paskutiniųjų bandė prasiveržti į rytus. Tai ir buvo „Vyslos stebuklas". Per kitas savaites Piłsudskis skynė pergalę po pergalės. Rugpjūčio 31 d. prie Komarówo, netoli nuo Zamostės, buvo apsupta ir tik per plauką neatkirsta Budiono raitelių armija. Tos dienos lenkų ir rusų kavalerijos puolimai ir kontrpuolimai laikomi paskutinėmis didelėmis kavalerijos kautynėmis Europos istorijoje. Isaakas Babelis tarnavo Budiono raudonųjų kazokų užnugaryje ir vėliau prisiminė, kaip juos vijo iš Lenkijos atgalios:

Sitanecą pasiekėme iš ryto. Aš buvau kartu su Volkovu, štabo intendantu. Kaimo pakraštyje jis surado mums trobą. „Vyno, – pasakiau senai moteriškei, – vyno, mėsos ir duonos". „Nieko neturiu, – atsakė ji, – ir jau nebeatmenu, kada ko turėjau". Tai išgirdęs išsitraukiau iš kišenės keletą degtukų ir padegiau šiaudų krūvelę ant grindų. Pakilo liepsnos. Senė puolė prie ugnies ir ją užgesino. „Ką darot, pone", – klykė siaubo apimta. „Sudeginsiu tave, sena ragana, – prakošiau, – kartu su visu veršiu, kurį tikriausiai esi pasivogusi." „Palaukit", – tarė ji. Nulėkė į priemenę, netrukus pasirodė su pieno ąsočiu ir duona. Nespėjome nė pusės suvalgyti, kai lauke pasigirdo kulkų švilpimas. Volkovas nuėjo pasižiūrėti, kas ten darosi. „Pakinkiau tavo arklį, – pasakė, – manišį nušovė. Lenkai stato kulkosvaidžius vos už šimto žingsnių nuo čia." Mums dviem liko vienas arklys. Aš sėdau į balną, Volkovas įsitaisė man už nugaros. „Pralaimėjome", – sumurmėjo. „Taip", – atsakiau.[6]

Budionas buvo priverstas atsitraukti. Šiaurėje, prie Nemuno, Tuchačevskis gavo dar vieną mobilios taktikos pamoką. Baigiantis rugsėjui Raudonoji armija pradėjo krikti; Baltarusijos miestus užėmusiose įgulose kilo maištai; išsisklaidę būriai ir dezertyrai siautėjo po kaimus užpuldinėdami žydus ir valstiečius; atrodė, kad lenkai niekieno netrukdomi gali žygiuoti į Maskvą. Staiga Leninas pareikalavo taikos. Visos ankstesnės machinacijos baigėsi. Lenkams buvo pasiūlyta tiek pasienio teritorijos, kiek jie norėjo, su viena sąlyga, kad karas būtų nutrauktas per dešimtį dienų. Priėmęs kompromisą, kurį Piłsudskis pavadino „bailumo aktu", lenkų derybininkas Janas Dąbskis (1880–1931) sudarė istorinį sandėrį su sovietų derybų part-

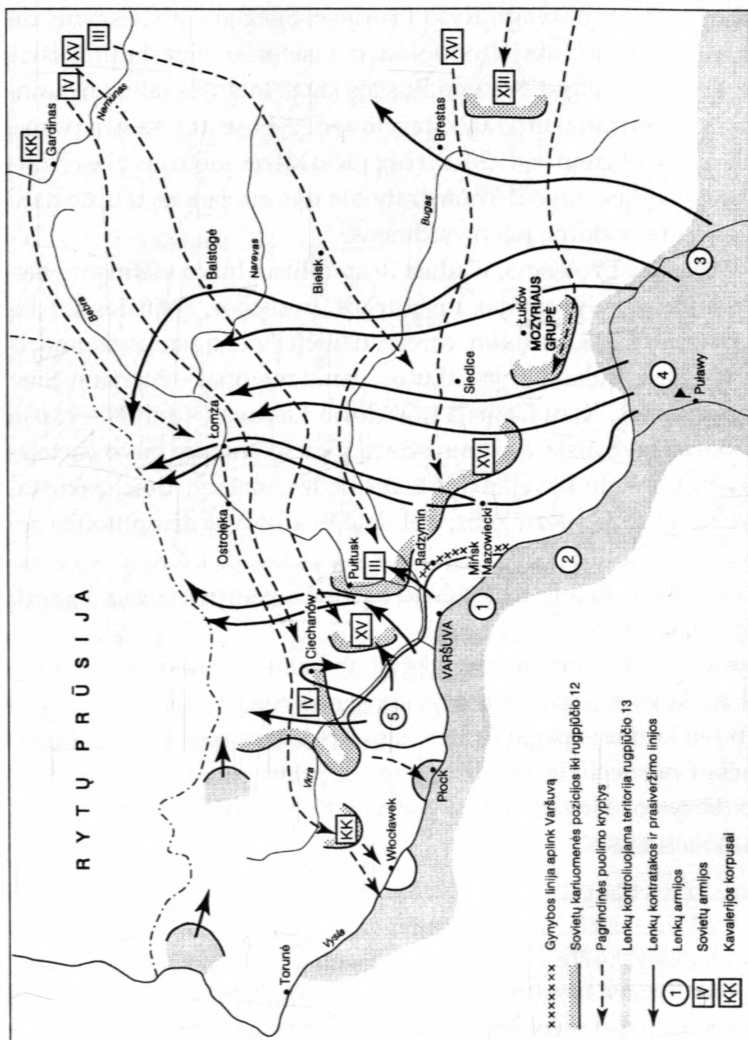
neriu Adolfu Joffe. Paliaubos pasirašytos spalio 12 d. ir įsigaliojo nuo spalio 18 d. Po ilgų ginčų sutarta dėl galutinių sąlygų, kurios patvirtintos Rygos sutartimi 1921 m. kovo 18 d.[7] (Žr. 13 žem.)

1920 m. Lenkijos pergalė neliko neįvertinta amžininkų. Vakarų Europoje tuomet daugelis galėjo atsikvėpti, o bendras nuotaikas išreiškė Britanijos ambasadorius Berlyne lordas D'Abernonas žodžiais, vertais Gibbono plunksnos:

Jeigu mūšyje prie Tours'o Karolis Martelis nebūtų atrėmęs saracėnų veržimosi, dabar Oksfordo mokyklose mokytų aiškinti Koraną, o mokiniai apipjaustytiems žmonėms įrodinėtų Mahometo apsireiškimo šventumą ir tiesas. Jeigu mūšyje prie Varšuvos Piłsudskiui ir Weygandui nebūtų pasisekę sustabdyti Raudonosios armijos triumfo žygio, pavojingą pralaimėjimą būtų patyrusi ne tik krikščionybė – grėsmė būtų iškilusi visai Vakarų civilizacijai. Tours'o mūšis išgelbėjo mūsų protėvius nuo Korano jungo; visiškai tikėtina, kad Varšuvos mūšis išgelbėjo Vidurio ir dalį Vakarų Europos dar nuo žiauresnio pavojaus – fanatiškos sovietų tironijos.[8]

Sovietų Rusija netruko suvokti pralaimėjimo mastą; pokalbyje su vokiečių komuniste Klara Zetkin Leninas atvirai pripažino savo klaidas:

Raudonosios armijos atsitraukimas iš Lenkijos lyg ankstyvoji šalna pakando besiskleidžiantį revoliucijos žiedą [...] Leninui papasakojau, kaip jautėsi revoliucinis Vokietijos darbininkų klasės avangardas [...] kai draugai su sovietine žvaigžde kepurėse, vilkėdami nudėvėtomis uniformomis ar apskurusiais civiliais drabužiais, avėdami vyžomis ar kiaurais batais, ragino savo nedidelius eiklius žirgus link Vokietijos sienos [...] Leninas keletą minučių sėdėjo tylėdamas, paskendęs savo mintyse. „Taip, – pagaliau tarė. – Lenkijoje įvyko tai, kas, ko gero, ir turėjo įvykti [...] Raudonąją armiją lenkai laikė ne broliais išvaduotojais, o priešais. Lenkai mąstė ir veikė ne socialistinėmis idėjomis vadovaudamiesi, ne kaip revoliucionieriai, o kaip nacionalistai ir imperialistai. Revoliucija, kurios tikėjomės iš Lenkijos, neįvyko. Darbininkai ir valstiečiai gynė savo klasinį priešą, o mūsų narsiems raudonarmiečiams leido mirti badu, rengė jiems pasalas, mirtinai sumušė [...] Radekas buvo numatęs galimą baigtį. Jis mus perspėjo. Aš įsiutau ir apkaltinau jį defetizmu [...] Tačiau svarbiausi jo teiginiai pasitvirtino [...] Ne, mintis apie agoniją, kurią reikėtų iškęsti kariaujant dar vieną žiemą, buvo nepakeliama. Mes turėjome sudaryti taiką."[9]

13 žemėlapis. Varšuvos mūšis (1920 rugpjūtis)

Nė viename iš šių pirmųjų konfliktų Antantės valstybės nepasinaudojo galia, kurią tarėsi turinčios. Jų pastangas imtis arbitro vaidmens per atstumą laikė niekingomis visos suinteresuotos pusės. Visokiausios komisijos ir tik simbolinis karinis kontingentas buvo bejėgiai įpiršti Antantės siūlomus sprendimus. Iš trijų plebiscitų, kuriuos mėginta surengti Rytų Prūsijoje, Silezijoje ir Cieszyne, du pirmieji buvo gana abejotini dėl savo teisėtumo, o paskutinis išvis neįvyko. Per Lenkijos–Sovietų Rusijos karą Antantės šalių tarpininkavimą nepertraukiamai vykstančiose derybose atmetė abi pusės. Generolas Weygandas, 1920 m. rugpjūčio krizės metu atvykęs į Varšuvą nekviestas, buvo demonstratyviai ignoruojamas, tad siekiant pergalės nesuvaidino jokio vaidmens.[10]

Svarbiausia problema, iškilusi Respublikai, buvo vientisos valstybės kūrimas. Gyventojai, institucijos, tradicijos, atėjusios iš trijų padalytosios Lenkijos dalių, turėjo susilieti į vieną naują visumą. Iš pradžių čia cirkuliavo trys valiutos; penki regionai – Poznanė, Silezija, Cieszynas, Rytų Galicija ir Vidurio Lietuva (Vilnius) – turėjo kiekvienas savo atskirą administraciją; kariuomenėje buvo vartojamos keturios kalbos; veikė trys teisės kodeksai; buvo dviejų skirtingų vėžės pločių geležinkelis; dėl valdžios kovojo aštuoniolika registruotų politinių partijų. Savaime suprantama, politiniu gyvenimu Lenkija nė iš tolo nepanėšėjo į seniai susiformavusias Vakarų Eurpos valstybes. (Žr. 14 žem.)

Formaliai Respublika turėjo įgyti liberalios demokratijos formą. 1921 m. kovo 17 d. konstitucija konservatyviųjų sluoksnių raginimu buvo kuriama pagal Prancūzijos Trečiosios respublikos modelį, tačiau valstiečių ir socialistų partijos primygtinai reikalavo daugiau dėmesio skirti socialinei gerovei. Konstitucija prasideda istoriniu kreipimusi:

Vardan Dievo Visagalio!
Mes, Lenkijos žmonės, dėkodami Apvaizdai už mūsų išvadavimą iš pusantro šimtmečio trukusios vergovės, su dėkingumu prisimindami narsą, ištvermę, pasiaukojamą kovą praeities kartų, kurios nepaliaudamos didžiausią savo energijos dalį skyrė Nepriklausomybės reikalui, laikydamiesi nemir-

14 žemėlapis. Antroji Respublika (1921–1939)

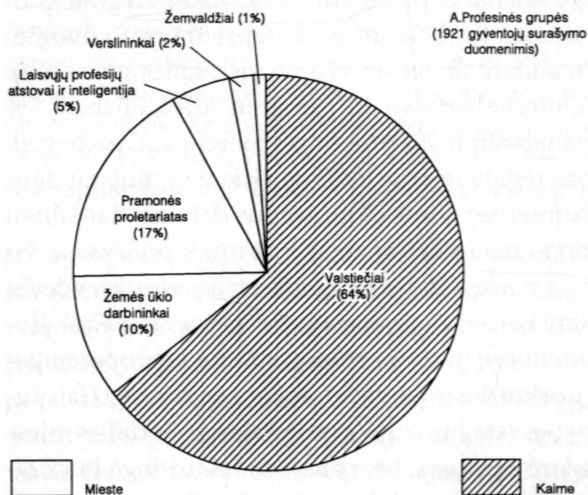
tingos Gegužės trečiosios konstitucijos šlovingos tradicijos, siekdami visos, vieningos ir nepriklausomos Motinos Tėvynės gerovės, jos suverenaus egzistavimo, galios, saugumo ir visuomenės santarvės, trokšdami laiduoti Jos moralinių ir materialinių galių stiprinimą visos atgimusios žmonijos labui, taip pat užtikrinti visų Respublikos piliečių lygybę, pagarbą darbui, visas nustatytas teises ir ypatingą valstybės globą, mes Lenkijos Respublikos įstatymų leidžiamajame Seime skelbiame šį konstitucinį įstatymą ir už jį balsuojame.[11]

Toliau eina straipsniai, kuriais įteisinamas vykdomosios valdžios pavaldumas dvejų rūmų seimui, renkamam visuotiniais rinkimais; garantuojama lygybė prieš įstatymą bei valstybės apsauga visiems piliečiams nepaisant „kilmės, tautybės, kalbos, rasės ar religijos"; panaikinamos paveldimos ir klasikinės privilegijos bei titulai; garantuojama nuosavybės – privačios ar kolektyvinės – teisė; numatomas žemės nuosavybės reguliavimas siekiant sukurti „pajėgius našiai dirbti, privačius ūkius"; garantuojamos žodžio, spaudos, susirinkimų, sąžinės ir tikėjimo laisvės, teisė į aprūpinimą netekus darbo ar susirgus, vaikų ir moterų teisė į apsaugą diskriminacijos ar kenksmingų darbo sąlygų atveju, teisė į valstybinį švietimą; taipgi garantuojamas tautinių mažumų tautiškumo, kalbos ir savitumo išsaugojimas.

Valdančiųjų sluoksnių politinė laikysena buvo begėdiškai nacionalistinė. „Lenkiškumas" tapo pagarbos kriterijumi. Visos pagrindinės konstitucijos laikotarpio partijos – PPS (Lenkijos socialistų partija), PSL (Lenkijos valstiečių judėjimas) ir tautiniai demokratai – rūpinosi tautine vienybe, kuri vėliau, įsigalėjus sanacijos režimui, tapo neginčijamu prioritetu. Praktiškai toks nusistatymas paliko labai mažai erdvės tautinių mažumų interesams ar toms politinėms grupėms – nesvarbu, konservatyviojo ar revoliucinio sparno, – kurios nesižavėjo nacionalizmu. Katalikų bažnyčia buvo nustumta į politinio gyvenimo pakraštį, o pirmuosius rinkimus boikotavusi komunistų partija (KPRP) apsisprendė rinktis pogrindinę veiklą. Kariuomenė, priešingai, suvaidinusi tokį reikšmingą vaidmenį kuriant Respubliką, tapo didžiausios svarbos politiniu įrankiu. Po Piłsudskio mirties 1935 m., „pulkininkų" epochoje, ji virto dominuojančia politine jėga.[12]

Lenkiškojo nacionalizmo liepsnas kurstė tai, kad palyginti gausios buvo etninės mažumos. 1931 m. gyventojų surašymo duomenimis, lenkakalbiai sudarė tik 68,9 procento visų šalies gyventojų. 13,9 procento ukrainiečių kartu su 8,7 procento jidiš kalbančių žydų, 3,1 procento baltarusių ir 2,3 procento vokiečių sudarė beveik trečdalį. Kai kuriose regionuose jie būdavo aiškiai vyraujanti dauguma. Jautrų mažumų reagavimą į kultūrinius dalykus dar labiau aštrino ryškūs ekonominiai skirtumai. Dėl istorinių priežasčių, visiškai nesusijusių su naująja Respublika, pietryčiuose ukrainiečių bendruomenę sudarė beveik vien vargingi, beraščiai valstiečiai. Žydai, susitelkę nedideliuose miestų getuose, sudarė neproporcingai didelę dalį ir tarp nuskurdusio proletariato, ir tarp turtingų laisvųjų profesijų atstovų bei verslininkų. Vakarinės Lenkijos dalies miestuose vokiečiai sudarė negausią, bet pakankamai turtingą buržuaziją. Nors tautinių mažumų pilietinę lygybę ir kultūrinę autonomiją oficialiai garantavo Kovo konstitucijos 95, 101 ir 110 straipsniai, kai kurie nelenkų siekiai iš esmės nesutapo su tautinės vienybės, kokią ją įsivaizdavo valdantieji Lenkijos sluoksniai, tikslais. Nuo pat pradžių lenkams teko varžytis su lygiai tokiu pat bekompromisiniu kitataučių bendrapiliečių nacionalizmu. 1922 m. rinkimuose Tautybių blokas iškėlė 81 deputatą iš 444, gavo 16 procentų rinkėjų balsų ir ligi dešimtmečio pabaigos siekė išlaikyti savo pozicijas valstybėje. Nuo 1930 m. jis oficialiai rėmė Nepartinį bendradarbiavimo su vyriausybe bloką (BBWR) siekdamas apsisaugoti, pasak jo lyderių, nuo dar didesnę grėsmę jų laisvei keliančių tautinių demokratų. Tačiau tuo metu Lenkijos valdžia jau buvo užmiršusi savo ankstesnius ketinimus patenkinti tam tikrus tautinių mažumų reikalavimus. Per tolesnius Antrosios Respublikos gyvavimo metus įtampa tarp skirtingų tautybių bendruomenių vis labiau aštrėjo.[13] (Žr. diagr. D.)

Beveik 5 milijonai ukrainiečių sudarė gausiausią tautinės mažumos bendruomenę, kompaktiškai įsikūrusią išilgai Karpatų kalnų iki pat Poprado upės vakaruose ir ne taip tolygiai pasiskirsčiusią pietryčių pusėje – Peremislio, Ravos, Kovelio, Lucko, Rovno, Kremeneco, Drogobyčiaus ir Kolomyjos apskrityse. (Žr. 20b žem.) Žlu-

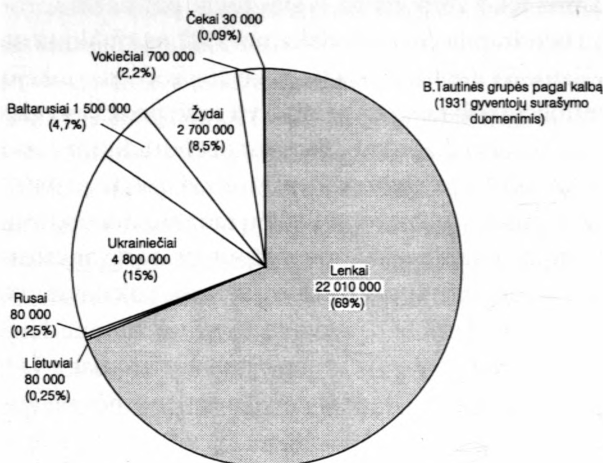

Diagrama D. Visuomenės grupės tarpukario Lenkijoje
a) profesinės grupės (1921)
b) tautinės grupės (1931)

gus Vakarų Ukrainos Respublikai ir Piłsudskiui sudarius sąjungą su Petliūra, Ukrainos gyventojams teko ilgam atidėti svajones apie autonomiją. Tačiau jie išlaikė visuomenines ir kultūrines organizacijas, įkurtas dar Galicijos laikais; čia laisvai veikė ir kelios tautinės partijos, tiek radikaliõs, tiek liberaliõs pakraipos. Senoji Ukrainos socialdemokratų partija (USDP) ir toliau su pertrūkiais veikė Lenkijos Respublikoje, tačiau jos galia labai susilpnėjo po skilimo, kai viena jos narių pusė patraukė į nelegalų prosovietiškai nusiteikusių komunistų pogrindį, o antroji ėmėsi glaudžiai bendradarbiauti su PPS. Panašus likimas ištiko ir Ukrainos valstiečių ir darbininkų sąjungą (Sel-Rob). Ukrainos socialistinė radikalų partija (USRP) ir jos žurnalas *Hromadskij Holos (Liaudies balsas)* buvo stipriai remiami Volynės ir Stanislavo apskrities valstiečių. Podraug su liberalia Ukrainos tautinių demokratų sąjunga (UNDO), kuri buvo paveldėjusi daugelį ankstesnių visuomeninių, kultūrinių ir bendradarbiavimo organizacijų bei laikraštį *Dilo (Reikalas)*, leidžiamą Lvove, ji dalyvavo Lenkijos parlamentinėje veikloje. Tačiau nė viena iš šių partijų negalėjo nugesinti vis stiprėjančio lenkų bendruomenės priešiškumo Ukrainos separatizmui. Po truputį taikioji politika užleido vietą terorizmui. Nelegali Ukrainos karinė organizacija (UOW) ir jos įpėdinė nuo 1929 m. Ukrainos tautininkų organizacija (OUN), veikdama iš patikimų slėptuvių Vokietijoje ir Austrijoje, įžiebė sabotažo ir smurto kampaniją, kuri 4-ajame dešimtmetyje sužlugdė visas susitaikymo viltis. 1931 m. buvo nužudytas Tadeuszas Hołowko (1889–1931), garsus socializmo teoretikas, Piłsudskio bendražygis; o 1934 m. – vidaus reikalų ministras pulkininkas Bronisławas Pierackis (1895–1934); visa tai sanacijos režimą išprovokovo griebtis žiaurių represijų. Į visai menkus partizanų išpuolius 1932–1933 m. Volynėje, Polesėje ir Lesko apylinkėse buvo atsakyta jėga – įsibrovusi Lenkijos kariuomenė ir policija su žeme sulygino kaimus, neva suteikusius prieglobstį maištininkams. 1934 m. Bereza Kartuskoje įrengta pirmoji stovykla internuotiesiems, kurioje įkalinti šio įvykio dalyviai. Ukrainoje buvo uždaryta daug mokyklų; perdėm uolūs valdininkai braukė iš rinkėjų sąrašų Ukrainos valstiečius, nemokančius

skaityti ar rašyti lenkiškai. Pasienio rajonuose įkurdinti lenkų kariškiai. Ukrainos tautinis judėjimas, nepalaikomas Lenkijoje ir išgąsdintas pasakojimų apie prievartinę kolektyvizaciją ir visuotinį badą anapus sienos, Sovietų Sąjungoje, vis labiau ėmė žvalgytis į Vokietiją, tikėdamasis paguodos ir paramos.[14]

Tris milijonus žydų buvo užgriuvę kiti sunkumai – ūkio nuosmukis, demografinis sprogimas, auganti rasinė diskriminacija, taip pat ir besaikė propaganda. Tuo metu, per du Antrosios Respublikos gyvavimo dešimtmečius, Lenkijos žydai išgyveno paskutinį neilgą santykinės gerovės laikotarpį. Veikė pradinės ir vidurinės žydų mokyklos, jose mokėsi nauja jaunoji karta. Kelios privačios žydų mokyklos, turinčios savitą ugdymo sistemą, – *Chorev* mokykla, globojama *Agudat Israel,* sionistų organizacijos pasaulietinė hebrajų *Tarbut* mokykla, jidiš mokyklų organizacija CYSZO, *Mizrachi* organizacijos dvikalbė lenkų ir žydų YAVNE mokykla – varžėsi ne tik viena su kita, bet ir su valstybinėmis lenkų mokyklomis. Klestėjo žydų spauda, leidžiama ir lenkų, ir jidiš kalbomis. Dideliais tiražais ėjo *Nasz Przegląd (Mūsų apžvalga)* Varšuvoje, *Chwila (Akimirka)* Lvove, *Nowy Dziennik (Naujas dienraštis)* Krokuvoje. Žydų teatras, ypač Varšuvoje ir Vilniuje, pasiekė didžiausių kūrybinių aukštumų. Žydų filmų kūrėjai susuko dešimtis juostų jidiš kalba. Plataus pripažinimo susilaukė žydų mokslininkai. „Naujosios bangos" žydų rašytojai paskelbė savo pirmuosius maištingus manifestus. Žydų mokslo institutas (*Yidischer Visnshaftlekher Institut,* YIVO), įkurtas 1925 m. Vilniuje, tapo žydų mokslinės veiklos centru ir visiškai pagrįstai galėjo būti laikomas vienu iš svarbiausių žydų kultūros centrų visame pasaulyje. Pačių įvairiausių pažiūrų žydų politikai nevaržomi dirbo ir vietos valdžios institucijose, ir seime. Pirmajame 1922 m. išrinktame seime žydai turėjo 35 deputatų vietas – daugiau net už socialistus. Piłsudskio laikais *Agudat Israel* svariai parėmė BBWR. Net ir 1935–1939 m., kai visų demokratinių partijų veikla buvo apribota, tarp deputatų ir senatorių buvo likę keletas žydų. Visoje šalyje buvo žinomi tokie veikėjai kaip rabinas Mosze Elihu Halpernas ar sionistų vadas

Izaakas Grünbaumas. 4-ajame dešimtmetyje vyraujantį vaidmenį iš konservatyviųjų partijų perėmė sionistai, tačiau jų įtaką silpnino susiskaldymas į mažiausiai septynias grupuotes – revizionistus, *Mizrachi* narius, bendruosius (ne Galicijos) ir Galicijos sionistus, Jungtinę sionistų darbo partiją *(Hitahadut)* ir dvi *Poalei Zion* frakcijas. Iš neparlamentinių organizacijų gana didelę įtaką turėjo Bundas, ypač žydų profesinėse sąjungose. Žydai sudarė nemažą dalį PPS ir KPP narių. Vietose veikė žydų gminų organizacijos – kahalai *(kehillot)*, kuriuos prižiūrėjo valdžios atstovas seniūnas *(starosta)*. Pagal 1927 m. priimtą įstatymą, kahalus rinkdavo balsavimo teisę turintys žydų vyrai, jiems buvo suteikta teisė tvarkyti savo finansus. Visose gyvenimo srityse veikė gausybė žydų institucijų, pradedant ligoninėmis ir našlaičių namais, baigiant sporto klubais, muzikos draugijomis, draudimo ar kooperacijos sąjungomis. Žydų vidurinės klasės gyvenimą gaubė pasitikėjimo ir gerovės aura. 1919 m. sionistė Roza Pomerantz-Meltzer tapo pirmąja Lenkijos moterimi seimo deputate. 1938 m. žydų lengviausio svorio boksininkas Lazaras Rundsztejnas laimėjo nacionalinį bokso čempionatą. Kiekvienas, apmąstydamas šių žmonių nuveiktus darbus ir paliktus ženklus, kurie po karo buvo surinkti YIVO būstinėje Niujorke, negali nepastebėti išskirtinio anuometinės Lenkijos žydų bendruomenės dinamizmo. Ne viskas klojosi gerai; bet ir ne viskas atrodė beviltiškai niūriai.[15] (Taip pat žr. p. 292–296.)

Du milijonai baltarusių likimu dalijosi su savo gentainiais rusinais – ukrainiečiais. Podraug su „Vakarų Ukraina", „Vakarų Baltarusija" sudarė centrinę labiausiai atsilikusio Lenkijos regiono, vadinamosios „Polska – B" (antrarūšės Lenkijos), dalį ir neturėjo jokio atskiro politinio ar administracinio statuso. Pasibaigus pradiniam laikotarpiui, kai buvo padaryta ženklių nuolaidų – suteikta spaudos laivė, demokratiniai rinkimai, leistas tautinis švietimas, politinių organizacijų veikla, – atėjo 1924-ieji atsinešdami ir oficialią reakciją prieš vos tik užgimusį Baltarusijos separatizmą. Baltarusių kalba nebuvo palaikoma, jos rašyba pritempta prie lotyniškos abėcėlės, o trys šimtai baltarusiškų mokyklų atiteko lenkų mokytojams. Bal-

tarusių *Hromada*, socialistinis valstiečių sąjūdis, buvo užgniaužtas policijos 1928 m., o jo vadai areštuoti. Per 4-ąją dešimtmetį Baltarusijos kaimo gyventojams teko atsiimti savo dalį, kai įsisiūbavo sanacijos režimo pacifikacinės kampanijos. Lenkijos valdžios sluoksniai buvo linkę pamaloninti baltarusių katalikus, kuriuos jie vadino baltaisiais lenkais *(białopolaki)*, o baltarusių stačiatikius įtarinėjo iredentizmu. Nauja priespaudos banga kilo 1935 m., buvo uždaryta dar daugiau mokyklų, stačiatikių cerkvių, kultūros draugijų. Iki 1939-ųjų didžiuma baltarusių taip ir liko politiškai nesąmoningi. O ir ta saujelė politiškai aktyvių žmonių ne per daug džiaugėsi ryšiais su Lenkija. Jų laukė žiaurus prabudimas.[16]

Beveik vieno milijono vokiečių poreikius su kaupu tenkino įvairiausios politinės, kultūrinės ir visuomeninės organizacijos, kurių didžiuma 1931 m. susivienijo į centrinę Lenkijos vokiečių tarybą *(Rat der Deutschen in Polen)*. Lenkijos vokiečių socialistų darbininkų partija (DSAP) buvo įkurta 1925 m. iš vokiečių socialistų grupių, anksčiau atskirai veikusių Aukštutinėje Silezijoje, Lodzėje ir Poznanėje. Ši partija turėjo savo profesinę sąjungą ir jaunimo sambūrį, taip pat glaudžiai bendradarbiavo su PPS. Šioms abiem organizacijoms oponavo nacionalistinė Jaunųjų vokiečių partija *(Jungdeutsche Partei)*, kurios centras buvo įsikūręs Bielske. 4-ajame dešimtmetyje visai vokiečių bendruomenei teko išgyventi sukrėtimą atėjus į valdžią Hitleriui, o nuo 1935 m. jos prielankumą stengėsi pelnyti Nacių partijos vietinė atšaka – Lenkijos regioninė grupė (*Landesgruppe-Polen)* su savo leidiniu *Idee und Wille (Idėja ir valia)*.[17]

Kitos tautinės mažumos, kaip antai rusai ir lietuviai šiaurės rytuose bei čekai visiškame pietvakarių pakraštyje, nebuvo tiek gausios, kad galėtų kam nors turėti įtakos, nebent vietinėje arenoje.

Politiniame gyvenime vyravo nepalenkiamo radikalizmo nuotaikos. Visos iškiliausios 3-iojo dešimtmečio asmenybės – ir valstiečių vadas Wincentas Witosas, tris kadencijas išbuvęs ministru pirmininku, ir socialistas Ignacas Daszyńskis, ir pats Piłsudskis – atvirai išpažino radikalizmo idėjas. Net ir tautiniai demokratai, sudarę opozicijos branduolį tiek pirmosioms koalicinėms vyriausybėms,

tiek vėlesniam sanacijos režimui, turėtų būti laikomi „dešiniaisiais radikalais", nes jų nuostatų svarbiausiais to meto klausimais konservatyviomis tikrai nepavadinsi. Tradiciniai konservatyvieji sluoksniai, kadaise aktyviai veikę Galicijoje arba gynę klerikalų bei žemvaldžių interesus, dabar buvo pasmerkti apgailėtinai subordinacijai. Visuomenė, kurios du trečdaliai gyventojų vertėsi žemdirbyste, o vieną trečdalį sudarė tautinės mažumos, vargiai galėjo susikurti liberalų, laipsniškų reformų klimatą, tokį kaip klestinčios, seniai sutvirtėjusios Vakarų valstybės.

Uždavinys sutelkti Lenkijos visuomenę atgal į vienalytę visumą iškilo vos tik sukūrus Respubliką. Uždavinys nebuvo iš lengvųjų. Labiausiai trūko materialiųjų išteklių ir, kaip vėliau paaiškėjo, laiko. 1921 m. gyventojų surašymo duomenimis, 25 procentai šalies gyventojų gyveno mieste, 75 procentai – kaime; pagal užimtumą visuomenę sudarė nekvalifikuoti darbininkai (27 procentai, iš kurių beveik pusė buvo žemės ūkio darbininkai), valstiečiai (65 procentai), inteligentija ir laisvųjų profesijų atstovai (5 procentai), verslininkai (2 procentai) ir žemvaldžiai (nesiekė 1 procento). Tačiau statistiniai duomenys neatspindi tikro socialinių problemų vaizdo. Sunkiai davėsi išgyvendinami senieji lojalumo reiškimo papročiai ir senosios elgesio normos. Lėtai reiškėsi naujai įkurtų lenkiškų institucijų – mokyklų, valstybinių įstaigų, mokesčių sistemos, kariuomenės – įtaka visuomenei. Ne kažin ką buvo galima nuveikti svarbioms bendroms iniciatyvoms teikiant vien finansinę paramą. Industrializacija palengva judėjo į priekį dar iki nepriklausomybės nutiesta vaga. Išvengti įtampos, matyt, buvo neįmanoma. 4-ajame dešimtmetyje visuomenė labai aiškiai poliarizavosi: vienoje pusėje – valdžia , kitoje – liaudies masės; vienoje pusėje – vyraujanti lenkų dauguma, kitoje – tautinės mažumos. Iš tų vos keleto veiksnių, skatinusių vienybę, vienas pasirodė besąs užsienyje – tai inkorporacijos į nacistinę Vokietiją arba stalinistinę Rusiją grėsmė, kuri visiems Lenkijos gyventojams, nepaisant jų skirtumų, įpūtė stiprų bendrumo jausmą. (Žr. diagr. D.)

Kaimo žmonėms, savaime aišku, opiausios buvo žemės ūkio

problemos. Iš pradžių daug vilčių dėta į žemės reformą, kurios reikalavo PSL. 1919 m. liepos 10 d. seimas pritarė didesnių nei 400 hektarų dvarų žemių nusavinimui, o 1920 m. liepos 15 d., per patį Raudonosios armijos puolimą, išleistas įstatymas, leidžiantis pirkti atlikusią dvarų žemę už pusę rinkos kainos. Nei viena, nei kita apčiuopiamų rezultatų nedavė. Galiausiai 1925 m. liepos 20 d. seimas trečiąkart ėmėsi šito reikalo ir nutarė, jog valstiečiams už visą rinkos kainą turi būti išparceliuojama ne mažiau nei 200 000 hektarų žemės per metus. Iš viso 1919–1938 m. į valstiečių rankas perėjo 2 655 000 hektarų žemės; nusavinta daugiau kaip penktadalis Bažnyčios, valstybės ir stambiųjų žemvaldžių žemės, sukurta 734 000 naujų ūkių. Visa tai skamba įspūdingai. Tačiau iš esmės niekas nepagerėjo – žemės trūko, skurdas kaime nemažėjo. Liūdna patirtis rodė, jog valstiečių padėtis blogėja. Po trumpo atokvėpio 1928–1929 m. kaimo ekonomika taip smuko, kad daugiau nebegalėjo atsigauti. 4-ajame dešimtmetyje žemės ūkio produktų kainos nukrito perpus, valstiečių pajamos – iki trečdalio to, ką gaudavo anksčiau, vyriausybės skiriamos subsidijos sumažėjo trim ketvirtadaliais. Prasiskolinę valstiečiai nebepajėgė išmokėti paskolų, todėl buvo sustabdyti kreditai. Bemaž nutrūko investicijos į žemės ūkio techniką, sulėtėjo dvarų žemių parceliavimo tempai. Kita vertus, krizė buvo apėmusi visą pasaulį, todėl ir Lenkija negalėjo būti išimtis. Reikėjo kapitalo, tačiau jo – tiek valstybinio, tiek privataus – kaip tik labiausiai ir stigo, tad Lenkijai teko pakelti kur kas didesnius išbandymus nei Vakarų Europos valstybėms. Kartu aštrėjo ir socialinė krizė. Valstiečiai nebepajėgė išmaitinti vaikų, o neturėdami kuo apauti nebeleido į mokyklą. Kaimas visiškai prasigėrė, klestėjo lupikautojai. Pinigų skolintojai ar smuklių savininkai žydai buvo užsitraukę didžiausią visų nemalonę. Valstybė jėga sekvestravo prasiskolinusiųjų turtą, jėga tam ir priešintasi. Politinė atmosfera ėmė kaisti. 1920 m. PSL *(Wyzwolienie)* nariai įkūrė Valstiečių sąjungą *(Związek Rolników)*, kurios nebepatenkino valdžios remiamos Centrinės žemės ūkio organizacijų ir kuopelių draugijos (CTOiKR) letargiška veikla. Iš naujo susibūrusio ir kaipmat

išpopuliarėjusio Valstiečių judėjimo (*Stronnictwo Ludowe*, SL) organizuojami bruzdėjimai nesustabdomai dažnėjo. Pirmasis streikas kilo Limanowoje, netoli Krokuvos, 1932 m. vasarį ir greitai persimetė į Mazoviją. Valstiečiai atsisakė mokėti mokesčius už turgun atvežtas parduoti prekes, taip pat pareikalavo sumažinti valstybės monopolijų produkcijos kainas. Areštuota šimtai protestuotojų ir SL aktyvistų. Lubloje, netoli Krosno, ir Łapanówe, netoli Krokuvos, policija atidengė ugnį, kai valstiečiai, nepaklusę draudimui burtis viešose vietose, susirinko švęsti Sekminių. Krito pirmosios keturios aukos. Birželį dar rimtesnis susidūrimas įvyko Berehy Dolnuose, netoli Sanoko. Čia valstiečiai pasipriešino grafo Potockio surengtai savanoriškai „Darbo šventei" – vieną dieną, dirbdami be užmokesčio, jie turėjo sutvarkyti vietinį plentą. Valstiečiai pabūgo, jog vėl grįžta baudžiava. Tvarkos daryti atvyko penki šimtai policininkų, pėstininkų batalionas ir karo lėktuvų eskadrilė. Čia 6 žmonės buvo nukauti, 278 suimti, 3 nuteisti mirties bausme už kurstymą. 1933 m. susirėmimai tarp valstiečių ir policijos savo mastu priminė nedidelį partizaninį karą, ypač Łańkuto, Rzeszówo, Leżajsko ir Przeworsko rajonuose. Galvas padėjo dešimtys žmonių, šimtai buvo sužeistų ir tūkstančiai suimtų. Šiokį tokį atokvėpį trejiems metams užtikrino vyriausybės nutarimas uždrausti SL veiklą ir buvusio PSL (*Wyzwolenie*) nario Juliuszo Poniatowskio paskyrimas žemės ūkio ministru. Deja, greitų veiksmų nesulaukta. Tik po kurio laiko Poniatowskis ėmėsi spręsti kaimo gyventojų pertekliaus klausimą – pradėjo skatinti industrializaciją ir investicijas į „Polska B" plėtrą.[18]

1936–1937 m. kaime vėl kilo neramumų. Ankstesnių metų nusivylimai privertė Valstiečių judėjimą imtis radikalesnės politikos, o karingai nusiteikęs šio sąjūdžio jaunimas, susibūręs į Kaimo jaunimo sąjungą (ZMW, *Wici*) atvirai kvietė kilti į ginkluotą kovą. Tai buvo pati ryškiausia agrarizmo (valstiečių valdžios) išraiška naujųjų laikų Lenkijoje, taip pat ir Valstiečių batalionų, dalyvavusių Antrojo pasaulinio karo pasipriešinime, užuomazga. Nors SL padalinių veikla buvo sustabdyta, areštuoti patys iškiliausi sąjūdžio rė-

mėjai, tarp jų istorikas Stanisławas Kotas, tačiau SL narių skaičius ir įtaka vis didėjo. 1937 m. rugpjūtį streikuojantys Krokuvos ir Kielcų rajonų valstiečiai pademonstravo ligi tol neregėtą solidarumą, bet už tai susilaukė ypač žiaurių represijų; žuvo apie keturiasdešimt žmonių. Streikų mastas taip išsiplėtė, kad valdžiai darėsi vis sunkiau juos malšinti:

Streikui prasidėjus keliai, vedantys į Brzeską Nowe, buvo uždaryti. Prisidėjo daug valstiečių, vieni iš įsitikinimo, kiti iš smalsumo. Pavieniai streiklaužiai, traukiantys link turgaus, buvo palikti prižiūrėti mūsų SL nariams iš Groblos – šie truputį pasismagino knežindami jų kiaušinius, paslėptus kišenėse ar užantyje. Nesimatė nė vieno pakrauto vežimo, išskyrus kažkokį galvijų prekeivį Pióröwą, tad teko jam sulaužyti ieną.

Aštuntą valandą pasirodė penki policininkai. Jie prisitvirtino durtuvus, užtaisė šautuvus ir įsakė streikininkams išsiskirstyti. Mane drauge su bičiuliu Zygmuntu Mackiewicziumi, vietinio *Wici* padalinio sekretoriumi, areštavo [...] Kai vienas iš policininkų pamėgino durtuvu pulti draugą Siudaką, šis iš po skverno išsitraukė kardą ir įgudusiai atrėmė policininko smūgį. Įbauginti streikininkų ryžto policininkai atsitraukė, kartu pasiimdami ir mus. Tačiau pakeliui į Brzeską susitikome būrį valstiečių, kurie statė pylimą prie Vyslos, ir jie mus išvadavo. Čia pasižymėjo organizuotam streikui nepriklausantis valstietis Antonis Zakrzewskis, kuris pirmas pradėjo kastuvu daužyti policininką [...]

Šio streiko epilogas vyko Miesto teisme Proszowicuose [...] Mane pripažino kaltu ir skyrė bausmę – du mėnesius kalėjimo.[19]

Taigi įtampa kaime augo. Bet tada dar niekas nenujautė, kad praėjus vos porai metų tasai apleistas kaimas taps vienintele, nors ir labai trapia priebėga nuo nepalyginamai baisesnės suirutės.

Pramonės proletariatas turėjo savų nemažų problemų, tik jos nebuvo tokios principinės kaip valstiečių. Industrializacijos mastai Lenkijoje nebuvo dideli, todėl darbininkui galimybė įsidarbinti fabrike reiškė papildomą išeitį, tiesiog likimo dovaną; bet užėjus sunkesniems laikams jis visada galėjo grįžti į savo kaimą. Darbo užmokestis pramonėje, kuris dabar atrodytų juokingas, tuomet dukart viršijo vidutines valstiečio šeimos pajamas. Oficialiais duomenimis, 1936 m. bedarbių skaičius pasiekė maksimumą – 446 000,

tai sudarė 10 procentų pramonėje dirbančios darbo jėgos, tačiau šie skaičiai visiškai neatspindi nedarbo lygio šalies mastu. Kaime dėl gyventojų pertekliaus buvo 5–6 milijonai bedarbių, tai sudarė 45 procentus visų kaimo gyventojų. Tokiomis aplinkybėmis darbininkai kur kas nuolankiau taikstėsi su sunkiomis darbo sąlygomis negu vėliau. Lenkijoje į šiuos sunkumus žiūrėta kitaip nei Vakarų Europoje, kur nedarbas, pavyzdžiui, 4-ajame dešimtmetyje Didžiojoje Britanijoje pasiekęs 10 procentų, buvo laikomas ypatinga visos šalies nelaime. Belieka tik stebėtis, kiek mažai lenkams tai kėlė rūpesčių. Tačiau net ir ekonominės krizės sąlygomis pavyko daug nuveikti. 1919 m. seimas priėmė potvarkį dėl aštuonių valandų darbo dienos; įstatymiškai įteisinti darbo saugumo reikalavimai; Darbininkų gyvenviečių draugijos (TOR) pastangomis pagerėjo gyvenimo sąlygos. Vis dėlto tiesioginis valdžios rūpinimasis darbininkų gerove apsiribojo tik valstybinėmis įmonėmis. Iš visų įregistruotų bedarbių pašalpas gavo mažiau nei 20 procentų. Darbininkų klasės gyvenimu daugiausia teko rūpintis ir taip darbais aptekusioms labdaros draugijoms arba PPS ir NZR įsteigtoms savigalbos organizacijoms. Privačių darbdavių piktnaudžiavimus, kad ir nelengvai, stengtasi kontroliuoti, o už ardomąją veiklą prieš valstybinę įmonę laukdavo itin griežtos bausmės. Didžiausią mastą pramonės darbininkų streikai pasiekė 1922–1923 m., ypač išaugus infliacijai, ir 1933–1937 m. per patį ekonomikos nuosmukį. Pirmuoju atveju bruzdėjimams pradžią davė 1921 m. vasarį paskelbtas visuotinis geležinkelininkų streikas – atsakas į tai buvo geležinkelio sukarinimas. Kitų metų lapkritį, protestuodami dėl sumažinto darbo užmokesčio, visuotinį streiką pradėjo Dąbrowos kalnakasiai; organizatoriams nuteisti buvo įsteigti karo lauko teismai. Visa tai buvo įžanga į 1923 m. lapkričio 6 d. „Krokuvos sukilimą", kuris įsiplieskė PPS paskelbus visuotinį streiką. Gatvėmis traukiantys demonstrantai staiga stojo į mūšį su policija. Iškviesti padaryti tvarkos kareiviai perėjo į darbininkų pusę, ir šie net keletą valandų kontroliavo miestą. Ligi tolei jau buvo žuvę trisdešimt du darbininkai bei policininkai, ir organizatoriai pasis-

kubino akciją nutraukti. Šis įvykis paskatino ilgiau trukusius, tačiau ne tokius svarbius bruzdėjimus Lodzėje ir Dąbrowoje. Valdžia ėmėsi teisinių priemonių prieš vadinamąjį „lenkišką streiką", kai pramonės darbininkai atsisakydavo palikti įmonę, be to, Baudžiamajame kodekse buvo griežčiau apibrėžta teisė streikuoti. Taigi Lenkijos darbininkai nelabai turėjo kuo džiaugtis, išskyrus nebent tuo, kad jie ne valstiečiai.[20]

Ekonominės politikos prioritetai buvo perdėm aiškūs. Pirmaisiais Respublikos gyvavimo metais visą ekonomikos sistemą teko kurti nuo nulio. Nebuvo nei vientisos infrastruktūros, nei bendros valiutos, nei tvirtų finansinių ar valdžios institucijų. Nebuvo tiesioginio geležinkelio, kuris jungtų Varšuvą su kai kuriais provincijos miestais. Tik 1927 m. Gdynėje atidarytas vienintelis jūrų uostas. 1918–1920 m. vienu metu cirkuliavo Vokietijos ostmarkė, Austrijos krona, Lenkijos markė, ir visų vertė nesustabdomai smuko. 1918 m. lapkritį Lenkijos markės kursas dolerio atžvilgiu buvo 1:9, o 1923 m. sausį pasiekė 1:15 000 000. Kaitaliojant mokesčių sistemą pavykdavo padengti vos 10 procentų išlaidų. Biudžetą pavyko subalansuoti tik 1926 m. Nuo pat pradžių pirmenybę valdžia teikė stabilumui, tik po to – investicijoms. Užgriuvę sunkumai buvo tokio pat milžiniško masto kaip ir Rusijoje, tačiau bandant juos įveikti apsieita be prievartos. Reikšmingos 3-iojo dešimtmečio reformos, daugiausia sietinos su Władysławo Grabskio vardu, leido sutvarkyti finansų politiką. Buvo įvesta nacionalinė valiuta – zlotas, 1924 m. įsteigtas Lenkijos bankas, turto mokesčių sistemą pakeitė pajamų ir apyvartos mokesčių sistema, gauta paskolų iš Amerikos, Prancūzijos ir Italijos, atsirado fondų, finansuojančių viešuosius darbus ir kaimo modernizavimą – visa tai padėjo kurti gyvybingą šalies ūkį. Vėliau vis dar silpnai Lenkijos ekonomikai koją ėmė kišti išoriniai veiksniai: 1926–1930 m. Vokietijos muitų karas, 1931–1934 m. didžioji depresija, pagaliau ir 4-ojo dešimtmečio diplomatinė krizė, krašto apsaugai pareikalavusi 27,5 procento biudžeto išlaidų. Sunkiai pakeliamus išmėginimus teko patirti šalies pramonei. Pasak kai kurių šių dienų vertintojų, ji iš-

gyveno „neišvengiamą vėlyvojo, imperialistinio kapitalizmo simbiozę". Pasak kitų, ją sukrėtė pernelyg staigūs pokyčiai, atsiradę kartu su nepriklausomybe, – buvo suardyta senoji infrastruktūra, prarastos senosios rinkos, o reikiamų išteklių prisitaikyti prie naujų sąlygų neatsirado. Pramonės plėtrai buvo pasirinktas Vakarų kapitalizmo modelis, tačiau be Vakarų kapitalo paramos. Antrojoje Respublikoje pramonės darbininkų 1929 m. buvo mažiau (13,2 procento) nei Kongresinėje karalystėje 1900 m. (17,6 procento). Lenkų prisijungti rytiniai regionai su jų primityvia kaimo bendruomene nė iš tolo negalėjo kompensuoti prarastos plačiosios Rusijos rinkos; ji, valdoma priešiškai nusiteikusios sovietų valdžios, dabar Lenkijai buvo bemaž visai uždaryta. Staigus Aukštutinės Silezijos kilimas liovėsi, vos tik ji neteko tradicinių verslo ryšių bei Vokietijos klientūros. Žemos kreditų normos Lenkijoje atbaidydavo užsienio investuotojus, tad šie, užuot apsaugoję šalį nuo plėšrių spekuliantų, čia išvis nesirodė. Esminei geležinkelio tinklo ir energetikos sistemos pertvarkai reikėjo tokių investicijų, kokios gerokai viršijo valstybės galimybes. Naujoji geležinkelio linija tarp Silezijos ir naujai įkurto Gdynės uosto, skirta palengvinti anglių eksportą, buvo užbaigta tik 1929 m.; pagrindinė linija, jungianti Varšuvą su Krokuva per Kielcų tunelį, nutiesta 1933 m.; 1936–1939 m. elektrifikacijos mastai leido elektros energijos tiekimą padidinti 600 procentų, palyginti su ankstesniais metais, bet net ir tuomet nebuvo pasiektas Vokietijos ar Rusijos lygis. Valstybė daugiausia finansavo karo pramonę, ypač Mościcų azoto gamyklą ir ginklų fabrikus. Dėl to Lenkija, palyginti su kitomis Europos valstybėmis, liko žemo pramonės lygio šalimi. Ypač kraštas susilpnėjo didžiosios depresijos metais; daugelio pramonės šakų gamyba net nesiekė 1913 m. lygio. Kita vertus, tų ūkio šakų, kur smarkiai padidėjo, kaip antai maisto perdirbimo pramonės, gaminių kainos buvo tokios žemos, kad jokios įtakos bendrai padėčiai neturėjo[21]:

		1913	1923	1929	1932	1935	1938
Visa pramonės produkcija		(100)	71,2	85	–	70	98,7
Anglių pramonė (mln. t)		41 (100)	36 87	46 112	– –	– –	38 92
Geležies rūda (mln. t)		0,493 (100)	0,449 91	0,660 133	– –	– –	0,879 178
Plienas (mln. t)		1,677 (100)	1,129 67	1,377 82	0,570 34	– –	1,441 93
Nafta (mln. t)		1,114 (100)	– –	– –	– –	– –	0,507 45
Medvilnė		(100)	–	–	54,2	–	84,7
Druska (mln. t)		0,193 (100)	– –	– –	– –	– –	0,647 (335)
Cukrus (tūkst. t)		57 (100)	– –	822 –	– –	309 –	491 (861)

Šiaip jau bendrą niūrų tarpukario pramonės vaizdą pagyvino 1936 m. kovą pradėtos vyriausybės iniciatyvos. Išlaikiusi stabilią valiutą per visą depresijos laikotarpį, nors už tai teko mokėti didžiulę socialinę kainą, ir pirmąsyk nuo 1929 m. numačiusi subalansuotą biudžetą, sanacijos vyriausybė gana drąsiai pasiryžo įgyvendinti ūkio pertvarkymo planą. Didysis jo įkvėpėjas buvo vicepremjeras ir finansų ministras Eugeniuszas Kwiatkowskis (1888–1974). Plano tikslas – suderinti Lenkijos ūkines bei strategines reikmes, o didžiausia jo finansavimo dalis turėjo ateiti iš vidaus šaltinių. Reikšmingos pagalbos sulaukta iš Prancūzijos – 2 milijardų 600 milijonų frankų paskolos. Pirmenybė buvo teikiama karo pramonei, po jos – kitų ūkio šakų bazės stiprinimui – ypač geležinkelio, elektros ir dujų pramonės. Esminiu laimėjimu laikytinas Centrinio pramonės rajono (COP) sukūrimas vadinamajame „saugumo trikampyje“, kur ribojosi Krokuvos, Kielcų ir Lvovo vaivadijos. Iki karo ypač išsi-

skyrė dvi stambaus masto statybos – Rożnówo hidroelektrinės ir Stalowa Wolos plieno kombinato. Per tą patį trumpą laikotarpį visos pramonės šakos ėmė greitai atsigauti po didžiojo nuosmukio. Palyginti su 1928 m. pramonės indeksu (100), 1938–1939 m. Lenkijai pavyko pasiekti 119, o tai aukštesnis rodiklis už Belgijos (81) ar Prancūzijos (82). Pokario analitikus, kurie dėl politinių motyvų neplaninį prieškario kapitalistinį ūkį buvo linkę spalvinti ne pačiomis šviesiausiomis spalvomis, gerokai trikdo ir pats 1936–1939 m. valstybės plano egzistavimas, ir pasiekti gamybos rodikliai. Nešališkų vertintojų bemaž nestebina tai, kad iš principo panašiems diktatoriškiems režimams, prieškario ir pokario, susidūrusiems su panašiomis problemomis, teko imtis iš principo panašios politikos.[22]

Švietimo srityje naująją valdžią taip pat užgriuvo nemalonios problemos. Turint galvoje, kad lenkakalbiai gyventojai sudarė vos du trečdalius visų gyventojų, o iš jų, oficialiais duomenimis, vos du trečdaliai buvo raštingi, norom nenorom peršasi išvada, jog raštingi lenkai tesudarė tik 44 procentus visos visuomenės. Nors per trumpą laiką pavyko pasiekti nemenką pažangą, netruko įsižiebti ir pirmieji konfliktai. 1919 m. susirinkęs „Mokytojų seimas" ėmėsi kurti vieningą valstybinę privalomojo ir nemokamo švietimo sistemą. Ji įgyvendinta po trejų metų. 1928–1929 mokslo metais mokyklą lankė 96 procentai mokyklinio amžiaus vaikų nuo 7 iki 14 metų. Tarpukario pabaigoje neraštingumo lygis buvo smarkiai sumažintas. 4-ojo dešimtmečio reformos, kurias inicijavo ministras Januszas Jędrzejewiczius (1885–1951) kartu su savo broliu ir sekėju Wacławu Jędrzejewicziumi, suaktyvino vidurinio mokslo raidą. Be abejonės, dar tik besistojanti ant kojų valstybė, neturinti didelių išteklių, nepajėgė taip išplėtoti švietimo, kad patenkintų visų gyventojų poreikius. Tik vienas kitas valstiečių vaikas galėjo tikėtis įgyti aukštąjį išsimokslinimą. Tautinės mažumos bemaž buvo paliktos likimo valiai. Didelių pastangų užgniaužti tautinių mažumų mokyklas nebuvo parodyta, tačiau valdžia neslėpė savo ketinimų valstybės fondus skirti lenkų švietimui. 4-ojo dešimtmečio pabaigoje oficialiu *numerus clausus* siekta sumažinti žydų tautybės moksleivių bei

studentų skaičių tam tikrose mokyklose tiek, kad jis būtų proporcingas žydų skaičiui viso gyventojų skaičiaus atžvilgiu. Išdygo žeminantys „žydų suolai". Tuo pat metu smarkiai sumažėjo ukrainietiškų mokyklų – Austrijos Galicijoje 1911 m. jų veikė 2500, o 1938 m. buvo likę 461. Šiuo požiūriu Lenkijos Respublika tolerantiškumu atsiliko nuo Galicijos, dėl to nusipelnė pagrįstų kaltinimų kultūriniu šovinizmu.[23]

Lenkijos kariuomenės vaidmuo toli peržengė karo reikalų ribas. Ji tapo svarbiausiu socialinės ir tautinės vienybės kūrimo įrankiu. Ji pakilo virš klasinių ir tautinių mažumų interesų ir turėjo didelę įtaką visuomenei. 3-iajame dešimtmetyje kariuomenė pasipriešino griežtai parlamentinei kontrolei, o nuo 1926 m. ja naudojosi Piłsudskis, manipuliuodamas konstitucine sistema. Po Piłsudskio mirties 1935 m. Lenkijos kariuomenės ryšiai su Tautos vienybės stovykla (OZN) įgijo atvirai politinį pobūdį. Vadinamojoje „pulkininkų vyriausybėje" dominavo tokios asmenybės kaip maršalas Śmigły-Rydzas ir pulkininkas Józefas Beckas. Per visą tarpukarį vyrams buvo privaloma karo prievolė. Karo metu – 1919–1921 m. ir paskui 1939 m. – būdavo mobilizuojama gerokai per milijoną karių. Taikos metu kariuomenė padidėjo nuo 266 000 vyrų 1923 m. iki 350 000 1935 m. Jie sudarė 30 pėstininkų divizijų ir 10 kavalerijos brigadų. Piłsudskio asmeniškai vadovaujamos Ginkluotųjų pajėgų generalinės inspektūros žinioje buvo Karo kelias *(Tor wojenny)*, o Karo reikalų ministerijos atsakomybei palikta dešimt karinių apygardų, kuriose kariuomenė vykdė įprastas taikos meto pareigas – tai buvo vadinama Taikos keliu *(Tor pokojowy)*. 1939 m. prasidėjus karui, viena iš dviejų motorizuotų šarvuočių brigadų dar nebuvo baigta formuoti. Oro pajėgos ir laivynas toli gražu neprilygo tuometiniams Europos standartams.[24]

Kitaip nei kariuomenė, Katalikų bažnyčia jokių oficialių ryšių su valstybe neturėjo. Kovo konstitucijoje jai viso labo buvo suteikta „svarbiausioji vieta tarp kitų vienodas teises turinčių religijų". Tarp valdančiųjų sluoksnių iki ir po 1926 m. vyravo antiklerikalinės nuotaikos. Krikščionių demokratų partija *(Chadecja)* tik vieną sykį, nors

šiek tiek abejotinai, paragavo valdžios skonio, mat 1923 m. kartu su Witoso PSL partija dalyvavo neilgai dirbusioje koalicinėje vyriausybėje. Jos dešiniojo sparno konkurentai, Dmowskio tautiniai demokratai, su kuriais taktiniais sumetimais buvo galima sudaryti sąjungą siekiant įveikti bendras nesėkmes, valdžioje nepabuvo nė sykio. 1925 m. vyriausybė pasirašė su Vatikanu konkordatą, kuriuo Lenkijos Bažnyčiai buvo suteikta plati autonomija. Oficialiai buvo pripažintos lotyniškos, unitų ir armėnų apeigos. Dvasininkai buvo atleisti nuo karo prievolės, nuo teisminio persekiojimo ir nuo asmeninių pajamų mokesčio. Jie gavo plačias teises kontroliuoti privalomą religinį ugdymą valstybinėse mokyklose. Bažnyčios turtas, kurį buvo konfiskavusios kraštą pasidalijusios valstybės ir kuris dabar priklausė valstybei, turėjo būti naudojamas kaip kunigų aprūpinimo fondas. Bažnyčiai ir valstybei nepavyko susitarti dėl santuokos įstatymo, liko galioti nuostatos, priimtos dar iki 1918 m. Skyrybos buvo leidžiamos tik Prūsijai priklausiusioje Lenkijos dalyje, ir niekur kitur. 4-ajame dešimtmetyje, didėjant politinei ir socialinei įtampai, Bažnyčios vadovybė perėjo į puolimą. 1930 m. Lenkijoje pradėjo veikti „Katalikų akcijos" organizacija, vadovaujama grafo A. Bnińskio, jos padaliniai netrukus buvo įkurti visose parapijose. Jai pavaldžios organizacijos – Katalikų vyrų sąjunga, Katalikių moterų sąjunga, Katalikų jaunimo sąjunga – būrė daugiau narių nei kuri nors politinė partija. Plenarinis Sinodas, sukviestas 1936 m. Čenstakavoje pirmą kartą per tris šimtus metų, ir Tarptautinis karaliaus Kristaus kongresas, surengtas Poznanėje 1937 m., aiškiai parodė Bažnyčios priešiškumą ateizmui. Vėliau, apėmus bendrai baimei dėl nekatalikiškų mažumų nepasitenkinimo, santykiai tarp Bažnyčios ir popilsudskinės Tautos vienybės stovyklos ėmė gerėti, tačiau šį procesą nutraukė prasidėjęs karas.[25]

Užsienio politikoje Lenkijos Respublikos vadovai siekė išlaikyti šalį tikrai nepriklausomą ir be jokių įsipareigojimų kitoms valstybėms. Piłsudskio raginimu neparodyta pasitikėjimo ne tik Vokietijai su Rusija, bet ir kitų Vakarų valstybių įkalbinėjimams. Karti Lenkijos patirtis 1919–1920 m., kai ji buvo vienui viena palikta prieš

Raudonąją armiją, visam laikui pakenkė Prancūzijos ir Britanijos prestižui lenkų akyse. 1921 m. gegužės mėnesį karinę konvenciją Prancūzija pasirašė tik tuomet, kai buvo akivaizdu, kad kovos baigtos. Lenkija neįstojo į Mažąją Antantę. 1832 m. sausio 25 d. ji pasirašė nepuolimo sutartį su Sovietų Sąjunga, o 1934 m. sausio 26 d. – panašų dešimties metų paktą su Vokietija. Matyt, iš tikrųjų Lenkijos vyriausybei didesnį įspūdį darė jau žinomas stalinistinės Rusijos siaubas nei dar tik nujaučiami nacistinio reicho baisumai. Tačiau yra užtektinai įrodymų, leidžiančių manyti, kad Piłsudskis tikrai buvo pasirengęs prevenciniam karui su Hitleriu, jei tik Vakarų valstybės būtų išreiškusios tokį norą. Santykių su dviem didžiosiomis kaimyninėmis valstybėmis pagrindą sudarė „griežtas abipusiškumas"; niekuomet nebuvo atsisakyta „dviejų priešų" doktrinos.[26]

Aiški takoskyra politiniame gyvenime įvyko 1926 m. gegužės 12–14 d., kai maršalas Józefas Piłsudskis įvykdė valstybės perversmą prieš tą sistemą, kurią pats buvo sukūręs. Ligi tolei ketverius metus jis praleido nuošalyje nuo valdžios, atsisakęs tapti prezidentu Kovo konstitucijoje numatytomis griežtomis sąlygomis bei protestuodamas prieš civilinės valdžios kišimąsi į kariuomenės reikalus. Kelių viena po kitos valdžiusių koalicinių vyriausybių bejėgiškumas ir nestabilumas jam kėlė vis didesnį pasibjaurėjimą. Ypač Piłsudskis griežė dantį dėl vis didėjančios savo oponentų iš dešiniojo sparno įtakos, kurią pasitelkę šie trukdė vykdyti būtiniausias reformas, taip pat jį pykdė nešvarūs partiniai politikų sandėriai. 1926 m. gegužę Wincentas Witosas rengėsi formuoti jau trečią per trejus metus dešiniojo centro koaliciją. Daug kas tikėjosi dešiniojo sparno perversmo, kuris padėtų rasti kelią iš parlamentinio akligatvio. Kairieji baiminosi dėl ateities. Piłsudskį įkalbėjo surengti ginkluotą demonstraciją. Jo tikslai toli gražu nebuvo aiškūs, o nuotaika visai ne diktatoriška. Jis tiesiog norėjo perspėti dešiniuosius dėl jų pačių daromų neapgalvotų žingsnių ir tikriausiai būtų pasitenkinęs Witoso koalicijos atsistatydinimu. Gegužės 12 d. rytą jis išvyko iš savo namų Sulejówke ir patraukė į rytinę Varšuvos dalį. Kartu su keliais maištingai nusiteikusias legionierių pulkais įžengė į Pragą ir už-

ėmė tilto per Vyslą prieigas. Tačiau čia jam buvo netikėtai pasipriešinta. Respublikos prezidentas Stanisławas Wojciechowskis (1869–1953), senas socialistas ir Piłsudskio bendražygis, kaip tik važiavo iš Belwederio rūmų ir susitiko su maršalu tilto viduryje. Tai buvo lemtinga akimirka. Prezidentas aiškiai leido suprasti, kad bet koks jėgos panaudojimas susilauks atkirčio iš vyriausybės ir iš tų kariuomenės dalinių, kurie liks lojalūs. Maršalui teko rinktis – arba pripažinti politinį pralaimėjimą ir pažeminimą, arba nukreipti ginklus į buvusius draugus ir pavaldinius. Tačiau buvo nueita pernelyg toli, kad būtų galima grįžti atgal. Tą pačią popietę prasidėjo kova ir truko trejetą dienų. Legionierių pulkas persikėlė per upę ir įsiveržė į šiaurinius priemiesčius. Oro uostą ir geležinkelio stotį pavyko greitai užimti, tačiau dėl miesto centro užvirė įnirtinga kova. Visos pagrindinės sankryžos pyškėjo priešininkų kulkosvaidžiais. Apie trys šimtai kareivių žuvo, daugiau nei tūkstantis buvo sužeista. Be jokios abejonės, visos šalies mastu labiau buvo remiama vyriausybė ir būtent jai pakluso didesnė kariuomenės dalis. Bet viską nulėmė socialistai geležinkelininkai. Sustreikavę jie paralyžiavo visą susisiekimą ir taip sutrukdė pastiprinimui, einančiam į pagalbą vyriausybei, pasiekti sostinę. Gegužės 14 d. rytą Belwederyje Wojciechowskis ir Witosas kapituliavo ir atsistatydino. Paskutinius devynerius savo gyvenimo metus Piłsudskis buvo tikras Lenkijos valdovas, o Piłsudskio šalininkai valdė Respubliką visus likusius jos egzistavimo metus.[27]

Gegužės perversmo padariniai buvo ryškūs, tačiau ne taip jau labai sensacingi. Piłsudskis atsisakė oficialiai kontroliuoti politinius reikalus. Jam labiau patiko tęsti pseudoparlamentinę šaradą, užuot įvedus diktatūrą. Matematikas Kazimierzas Bartelis (1882–1941), anksčiau profesoriavęs Lvovo politechnikos institute, buvo paskirtas vadovauti pirmajai iš daugelio trumpalaikų Piłsudskio vyriausybių. Prezidentu paskirtas Ignacas Mościckis (1867–1946), buvęs Lvovo politechnikos instituto chemijos profesorius. Režimas nuo 1926 m. valdžioje išsilaikė ligi pat Respublikos žlugimo 1939 m. Sau pavadinimą išsirinko pagal šūkį „*Sanacja*", kuris reikštų „grįžimą

prie (politinės) sveikatos", o jo karinė potekstė būtų „apsivalymas". Šis režimas visur vadovavosi tvirta, tačiau ne visai aiškiai suformuluota ideologija, artima moraliniam persiginklavimui; ji buvo gimusi kareivinėse iš įsitikinimo, jog nuodėmę žmogaus sieloje galima išvalyti paspjaudžius ir patrynus. (Anot oponentų, tai buvo Nietzschės ir Kanto filosofijų mišinys – *nicz* Varšuvos prastakalbe reikštų kažką panašaus į „nieką", o *kant* – „apgavystę".) Iš pradžių svarbiausia šio režimo struktūra buvo vadinamasis Nepartinis bendradarbiavimo su vyriausybe blokas (BBWR), kurį 1927 m. įkūrė pulkininkas Waleras Sławekas (1879–1939), turėdamas tikslą laimėti ateinančius rinkimus. 1928 m. tegavęs vos ketvirtadalio rinkėjų paramą per atvirą balsavimą, blokas liovėsi kliautis padoriais veiklos metodais ir 1930 m. daugumą balsų užsitikrino opozicijos lyderių areštu arba jų kandidatūrų anuliavimu. Po viso to jau buvo sunku jam pasipriešinti legaliomis priemonėmis, ypač kai 1935 m. balandį buvo priimta nauja konstitucija, kuri prezidentui suteikė plačias teises kontroliuoti vyriausybę ir seimą. Po Piłsudskio mirties, minint devintąsias Gegužės perversmo metines, BBWR įkvėpė pulkininką Adamą Kocą (1891–1969) įkurti vadinamąją Tautos vienybės stovyklą (OZN), uždarą organizaciją, besiremiančią karinės drausmės principais. Rėksminga, vis labiau šovinistinė OZN ir jos lyderių generolo S. Skwarczyńskio bei maršalo Edwardo Śmigły-Rydzo (1886–1941) veikla atspindėjo šalies viduje ir išorėje besikaupiančią įtampą.[28]

Per sanacijos režimo valdymo laikotarpį demokratinės opozicijos veikimo laisvė buvo gerokai apkarpyta. Pirmaisiais metais pagrindinės seimo politinės partijos – krikščionys demokratai (ChD), Tautinė darbininkų partija (NPR), Valstiečių judėjimas (PSL) ir socialistai (PPS) – susivienijo, kad galėtų pasipriešinti valdžios remiamo BBWR veiklai, o 1929 m. sudarė Centro kairės *(Centrolew)* partijų bloką. 1930 m. baimindamiesi, kad Piłsudskis vėl jiems užbėgs už akių su nauju *fait accompli* (įvykusiu faktu), jie sušaukė Teisės ir liaudies laisvės gynimo kongresą, kurio tikslai peržengė parlamentinių debatų ribas:

Lenkijos demokratinių jėgų atstovai, susirinkę 1930 m. birželio 29 d. Krokuvoje, pareiškia:

Kadangi daugiau nei ketverius metus Lenkija gyvena faktiškai valdoma diktatoriaus Józefo Piłsudskio; diktatorius kada panorėjęs keičia vyriausybes; Respublikos prezidentas turi paklusti diktatoriaus valiai; tautos pasitikėjimas savo valstybės įstatymais visiškai smukęs [...] žmonės nebeturi jokios įtakos Respublikos vidaus ir užsienio politikai [...]

Nusprendžiame:

1. Kova už žmonių teises ir laisves yra ne tik Seimo ar Senato, bet ir visos tautos kova.
2. Nepanaikinus diktatūros neįmanoma sustabdyti ūkio nuosmukio ir įveikti kitų Lenkijos vidaus sunkumų [...]
3. Diktatūros panaikinimas yra būtina sąlyga siekiant išsaugoti šalies nepriklausomybę ir užtikrinti sienų neliečiamumą [...]

Ir pareiškiame:

1. Vieningai stojame į kovą už Józefo Piłsudskio diktatūros panaikinimą ir visi vieningai sieksime pergalės;
2. Remsime tik tokią vyriausybę, kuri turės Seimo ir tautos pasitikėjimą;
3. Bet kokiam mėginimui įvykdyti perversmą bus ryžtingai pasipriešinta.
4. Tauta neprisiims jokių įsipareigojimų vyriausybei, kuri užgrobs valdžią perversmo keliu [...]
5. Į mažiausią mėginimą imtis teroro bus atsakyta fizine jėga.

Taip pat pareiškiame, kad Respublikos prezidentas Ignacas Mościckis, pamynęs savo priesaiką ir atvirai bendradarbiaujantis su diktatūra [...] privalo atsistatydinti.

Kongresas tvirtina, jog plačiųjų lenkų tautos masių valia būtina palaikyti taikius santykius su visais kaimynais [...] bet kartu pareiškia, kad visiems imperialistų mėginimams judinti Respublikos sienas bus ryžtingai pasipriešinta [...]

Tegyvuoja nepriklausoma Lenkijos Liaudies Respublika! Šalin diktatūrą! Tegyvuoja darbininkų ir valstiečių kongreso vyriausybė![29]

Piłsudskio atsakymas buvo griežtas ir negailestingas. Naktį iš rugsėjo 9 į 10 d. suimti Centro kairės vadai ir uždaryti į karo kalėjimą Breste. Per pirmąją seimo sesiją spalio mėnesį Atstovų rūmuose buvo pilna kariškių su revolveriais ir kardais rankose. Savo garbei, seimo maršalas Daszyński atsisakė tęsti posėdį, kol virš deputatų galvų kybos susidorojimo grėsmė. Tačiau gruodį BBWR rinkimų machinacijos padėjo pasiekti geidžiamą rinkimų rezultatą. Centro kai-

rės lyderiams teko stoti prieš teismą. 1933 m. birželio 15 d. galutinis nuosprendis – treji metai kalėjimo, – tarp kitų, paskelbtas A. Ciołkoszui, S. Dubois, M. Mastekui ir J. Putekui. Pagrindiniai kaltinamieji Wincentas Witosas, Kazimierzas Bagińskis, Władysławas Kiernikas, Hermanas Liebermanas ir Adamas Pragieris nuteisti už akių, mat jiems buvo leista pabėgti į užsienį. Jų nuotraukos kabojo visose policijos nuovadose bei miestų rotušėse tarp policijos ieškomų asmenų. Tuo metu dešiniojo sparno opozicija, atstovaujama Dmowskio Didžiosios Lenkijos stovyklos (OWP), išgyveno savo pačios užtemimo laikotarpį. Susikūrusi 1926 m. kaip atsakas į Piłsudskio iškilimą, ji vis giliau grimzdo į nacionalistinę ksenofobiją. 1933 m. kovą OWP buvo policijos išvaikyta kaip kelianti grėsmę visuomenės saugumui ir suskilo į kelias politinių gangsterių grupes, tarp jų Bolesławo Piaseckio „Falangą" ir „ABC grupę". Dešimtmečio pabaigoje daugelis ne taip isteriškai nusiteikusių jos narių perėjo į OZN stovyklą – šitai bent jau kuriam laikui nutraukė seniai besitęsiantį ginčą tarp mirusio Piłsudskio ir atsistatydinusio Dmowskio sekėjų. Nesantaika tarp kairiojo ir dešiniojo opozicijos sparnų atvėrė režimui platų kelią – nebereikėjo imtis kokių nors represinių priemonių. Užsienyje opozicija telkėsi Paderewskio namuose Morges'o mieste, Šveicarijoje. Nors oficialiai iš politikos pasitraukęs, buvęs ministras pirmininkas palaikė glaudžius ryšius su savo ankstesniais bendražygiais. Tuo metu rašyti laiškai atskleidžia vis didesnį jo nepasitenkinimą sanacijos režimo veiksmais. 1932 m. pasiekusios žinios apie valstiečių streikus davė pakankamą pagrindą generolui Sikorskiui užsiminti apie sanacijos režimui gresiantį žlugimą:

Daugelis ženklų rodo, kad sanacijos stovykla, apsunkusi nuo 1926 m. prievartos padarinių naštos ir nepajėgdama teisėtai įgyvendinti nė vienos savo idėjos, pradeda drebėti ir byrėti. Vadinamąjį valdantįjį „elitą" šiandien sudaro pulkininkų klika, kuri vadovauja vienai iš kvailiausių ir žalingiausių diktatūrų, kokią tik galima įsivaizduoti; ji pati dabar pamatė, jog masės yra ne vien tam, kad klausytų ir vykdytų įsakymus [...] Įvykiai Zamostėjė, įspūdingi ir žmonių skaičiumi (15 000) ir nusiteikimu [...] rodo, kad „stiprioji valdžia" jau nebekontroliuoja padėties.[30]

Deja, sanacijos režimas nežlugo net ir po Piłsudskio mirties. 1937–1938 m. oficialiai įkurtas Morges'o frontas, kuriame dalyvavo Paderewskis, Sikorskis, Witosas, Korfanty ir Józefas Halleris, labiau rūpinosi užsienio politika nei vidaus reikalais, bet lemiamos įtakos neturėjo nei vienur, nei kitur.

Vargu ar kam ateitų į galvą tvirtinti, kad Antrosios Respublikos vykdomą politiką lydėjo begalinė sėkmė. Parlamentinė demokratija žlugo vos po aštuonerių metų; jos taip niekad ir nebepakeitė jokia panaši sistema. Savavališki sanacijos režimo veiksmai buvo ne ką naudingesni valstybei kiek ir ankstenės politinės rietenos. Gegužės perversmą, pasak vieno narsios dvasios žmogaus, reikėtų prilyginti „banditų įsiveržimui į bepročių prieglaudą".[31] Prievartos niekas nė nebandė maskuoti. Po pirmo konstituciškai išrinkto prezidento Gabrieliaus Narutowicziaus (1865–1922) nužudymo 1922 m. gruodžio mėnesį viena po kitos pasipylė liūdnai pagarsėjusios politinės žmogžudystės, tarp jų ir Sovietų Sąjungos ambasadoriaus Volkovo nužudymas 1927 m. 4-ajame dešimtmetyje padėtis aiškiai blogėjo. Vis labiau buvo gniaužiamos tautinės mažumos. Represijos Ukrainos kaimuose sutapo su didėjančia grėsme miestuose gyvenantiems žydams. Priešiškumo nebepavyko įveikti nei policijos pastangomis, nei viešomis akcijomis, palaikančiomis oficialųjį „anti-antisemitizmą". Ėmė mažėti žemės ūkio reformos pagreitis. Valstiečių padėtis beveik nepagerėjo. Ūkio bei pramonės reformos vaisiai irgi buvo labai jau menki ir pernelyg vėlyvi. Finansinio stabilumo pasiekta investicijų sumažėjimo ir masinio nedarbo kaina. Valstybiniai planai nubrėžė kelius į ateitį, tačiau eiti jais nebebuvo laiko. Darbininkai gyveno niūriomis nuotaikomis, turėdami apgailėtinai mažą galimybę užsidirbti. Užsienio šalys menkai pasitikėjo Lenkija, tad labai trūko užsienio kapitalo. Iš paskutiniųjų buvo sunkiami socialinės rūpybos ištekliai, kad nors kiek būtų galima spėti žengti su nesustabdomu gimstamumu – Respublikos gyventojų skaičius nuo 26,3 milijono 1919 m. išaugo iki 34,8 milijono 1939 m. O ir sėkmingoje švietimo srityje vienas dalykas atsisuko kitu galu. Neraštingi žmonės buvo nuolankūs, o išmokę skaityti jie išmoko ir

reikšti nepasitenkinimą. 4-ojo dešimtmečio pabaigoje Lenkijos liaudis tapo gerokai radikalesnė. Jeigu Antroji Respublika nebūtų buvusi niekšiškai pasmaugta išorinių jėgų 1939 m., beveik nekyla abejonių, kad greitai ją būtų paguldžiusi vidinių priežasčių sukelta liga.

Vis dėlto šias nesėkmes reikėtų vertinti nešališkai. Labai svarbu suvokti tikrąjį problemų mastą ir į Lenkiją pažvelgti to meto Europos kontekste. Taip, Lenkijoje buvo sunkumų ir neteisybės, tačiau čia nebuvo visuotinio bado ar masinių žudynių kaip Rusijoje, čia nesigriebta žvėriškų fašizmo ar stalinizmo metodų. Absurdiška būtų lyginti išmėginimus, patirtus Lenkijos internuotų asmenų stovykloje Bereza Kartuskoje (kur, manoma, mirė septyniolika žmonių), su Stalino valymais, per kuriuos išnaikinta dešimtys milijonų žmonių; absurdiška įtikinėti, jog nemalonumai, kuriuos išgyveno žydai valdomi lenkų, prilygsta Oświęcimo siaubui. Akivaizdu, kad pulkininko Becko vykdyta Lenkijos užsienio politika Respublikos neišgelbėjo. Bet ar būtų kas nors labai pasikeitę, jei Lenkijos vyriausybė būtų dariusi ką nors kitaip? Tarpukariu Lenkija labai sunkiai gyveno, tačiau pagalbos iš kaimynų nebuvo ko nė tikėtis.

Užtat intelektinis Lenkijos gyvenimas patyrė tikrą kūrybingumo sprogimą. Teorinių mokslų srityje Varšuvos analitinės filosofijos mokykla, vadovaujama „lenkiškosios notacijos" kūrėjo Jano Łukasiewicziaus (1878–1956), tarptautinių mokslinių leidinių antraštėse varžėsi su Lvovo matematikos mokykla, vadovaujama funkcinės analizės pionieriaus Stefano Banacho (1892–1945). Antropologai Edwardas Lothas (1884–1944) ir Janas Czekanowskis (1882–1965), kalbininkai Janas Baudouinas de Courtenay (1845–1929) ir Jerzis Kuryłowiczius (1895–1978), ekonomistas Michałas Kaleckis (1899–1970), kuris, manoma, išdėstė Keyneso ekonominę teoriją dar prieš patį Keynesą, yra laikomi savo atstovaujamų mokslo sričių kūrėjais. Visose meno srityse, o ypač vaizduojamajame mene, dramoje, poezijoje ir muzikoje, nusistovėjusias formas užgriuvo ekperimentų lavina. Plikas pavardžių sąrašas nedaug ką pasakytų, vis dėlto minėtini ryškiausiai savo epochos gyvybingumą išreiškę stulbinamo talento menininkai ir filosofai Leonas Chwistekas (1884–1944)

ir Stanisławas Witkiewiczius, dar žinomas „Witkacy" vardu (1885–1939). Chwistekas pirmiausia pasirodė kaip tapytojas, formalizmo atstovas, tačiau vėliau išgarsėjo kaip logikas. Pasak Bertrando Russello, Chwistekas drauge su Łukasiewicziumi ir Leśniewskiu buvo trys iš šešių žmonių visame pasaulyje, kurie sugebėjo perskaityti ir suprasti Russello *Principia Mathematica* techninę dalį. Vėliau jis išplėtojo savo hipotezę apie estetiką į bendrą „tikrovės pliuralumo" filosofinę teoriją. Tradicionalistus ne mažiau nei Chwisteko idėjos šokiravo ir jo ekstravagantiškas bohemiškas gyvenimo būdas. Witkiewiczius taip pat pirmiausia pasireiškė kaip tapytojas; buvo labai madingos jo psichologinės portreto studijos. Kitaip atsitiko su jo romanais ar įsiveržimu į dramą. Šie kūriniai, dabar visuotinai pripažįstami kaip absurdo šedevrai, buvo bemaž nežinomi ilgokai dar ir po tragiškos autoriaus mirties. Ilgainiui profesinis susidomėjimas estetikos teorija Witkiewiczių, kaip ir Chwisteką, atvedė į spekuliatyvinę filosofiją. 1935 m. išleistuose *Pojęcia i twierdzenia implikowane przez pojęcie istnienia (Sampratos ir teiginiai, išplaukiantys iš būties sampratos)* jis išplėtojo savo „biologinio monizmo" teoriją ir pasinėrė į aštrią to meto „belytės" minties kritiką. Baisėdamasis Europos kultūros sterilumu, Witkiewiczius ryžtingai pranašavo jai gresiančią pražūtį. Tiksliai įvertinęs Lenkijos laukiantį likimą, 1939 m. rugsėjo 17-osios naktį jis nusižudė. Nors valdžia suvaidino savo vaidmenį formuojant aplinką, kuri jautriai reagavo į intelektinės minties naujoves, tačiau svarbiausias įkvėpimo šaltinis glūdėjo kitur. Lenkijos kultūra niekuomet neklestėjo iš valstybės paramos. Pasibaigus kultūros „tamsiajam amžiui", kurį anksčiau buvo primetę svetimi imperiniai režimai, ir atkūrus Lenkijos valstybingumą, susidarė visos sąlygos ir kultūriniam atgimimui. Toji pati nepriklausoma dvasia, laisvai alsavusi per abu – 3-iąjį ir 4-ąjį – dešimtmečius, sąlygojo ir kitą nepaprastą reiškinį – neoficialios kultūros gyvybingumą pokario laikotarpiu, kai šalyje viešpatavo miesčioniškas komunistinis režimas.[32]

Tarpukario Varšuva buvo nepakartojama savo karčiai saldžia atmosfera, kurioje susipynė tautinės nepriklausomybės įkvėptas pa-

sididžiavimas bei optimizmas ir kartu liūdnas suvokimas, kad iš užgriuvusio skurdo, politikos maišalynės ir prietarų esamomis jėgomis neišsivaduosi. Naujasis valdžios elitas džiūgavo. Lenkų buržuazija mėgavosi pelningu Varšuvai tekusiu metropolijos vaidmeniu. Tačiau darbininkai nerimo, žydus kamavo bloga nuojauta, o intelektualai atvirai reiškė kritiką. Tvyrančią įtampą dar labiau kaitino naujas demografinis sprogimas. Per du dešimtmečius Varšuvos gyventojų skaičius išaugo bemaž dvigubai – nuo 758 000 1918 m. iki 1 289 000 1939 m. Didžiausią darbo vietų skaičių mieste siūlė valstybinės įstaigos bei įmonės – kaip ant mielių auganti biurokratija, valstybinis geležinkelis ir pramonės įmonės, nusavintos iš vokiečių administracijos. Nedarbas, kuris 1918 m. siekė 100 000 žmonių, 4-ajame dešimtmetyje artėjo prie to paties masto. Tačiau žmonės vis tiek traukė į miestą. Atvykėliai kurdavosi į visas puses toliausiai išsiplėtojusiuose priemiesčiuose. Żoliborze buvo statomi vieno tipo namai kariškiams ir kitokio tipo – valstybės tarnautojams. Greta esantį Marymontą prarijo vienas iš sostinės dvokiančių lūšnynų. Miesto centras buvo beatodairiškai išpuoštas modernia monumentalia architektūra, restauruoti rinktiniai aristokratų rūmai pritaikyti oficialiam naudojimui. Vietoj įgrisusių dar nesenos rusiškos praeities liudytojų atsirado patriotiniai pamiklai Józefui Poniatowskiui (1923), Nežinomam kareiviui (1925) ir Frederykui Chopinui (1926). Žydų kvartalas ir didžiuma darbininkų gyvenamų rajonų virto atviromis lindynėmis. Varšuva buvo aštriausių kontrastų miestas, kuriame nepaliaujamai didėjo visuomenės poliarizacija. Valstybinių įstaigų darbuotojų skaičių, 1939 m. pasiekusį 113 000, ėmė vytis naujai besikuriančios sutenerių imperijos, kuriose darbavosi apie 30 000 moterų. Vietos rinkimus laimėjo NZR ir žydų *Folkspartei* – abi užsisklendusios grupiniuose interesuose, nė viena neatstovaujanti platesnėms vertybėms. Apskritai sostinės politinis gyvenimas mažai ką turėjo bendra su visos Respublikos politika. Tačiau kultūros srityje Varšuvos įtaka vyravo. Varšuvos universitetas, kuriame dirbo tokie tarptautinio masto mokslininkai kaip profesorius logikas Janas Łukasiewiczius, greitai paveržė autoritetą iš Krokuvos Jogailos univer-

siteto. Varšuvos rašytojai, nuo gerbiamų vyresniosios kartos kūrėjų Staffo, Żeromskio, Kaden-Bandrowskio ar Bolesławo Leśmiano (1877–1937) iki kylančių skamandritų grupės poetų Jano Lechońio (1899–1956), Juliano Tuwimo (1894–1953), Jarosławo Iwaszkiewicziaus (1894–1980) ir Antonio Słonimskio (1895–1976), pranoko visus konkurentus. Varšuvoje leidžiami laikraščiai, tokie kaip tautinių demokratų *Kurier Warszawski (Varšuvos kurjeris)* ar pilsudskininkų *Kurier Poranny (Ryto kurjeris)* diktavo toną visoms valstybinių reikalų svarstyboms. Varšuvos teatrai traukė garsiausius režisierius, kaip antai Leoną Schillerį (1887–1954) ar Stefaną Jaraczą (1883–1945). Varšuvos muzikos pasaulio žvaigždynas, kurio lyderė buvo Karolio Szymanowskio (1882–1937) Šiuolaikinės muzikos draugija, tradicinį ir tautinį skonį mėgino tenkinti moderniomis priemonėmis. Ir dar – visoms nuo seno pripažintoms meno formoms ir raiškos priemonėms, kurias globėjiškai palaikė respektabili visuomenė, energingai ant kulnų lipo avangardinė kultūra, klestinti literatų kavinėse ar satyros kabaretuose. Visais įmanomais būdais Varšuva stengėsi įveikti ją slegiančius sunkumus. Nepaisant visų ydų, sostinė gyveno pilnakraujį gyvenimą. O kai atėjo išbandymų metas, ji buvo didvyriškai ginama.[33]

Ieškant kaltų dėl prieškario krizės atomazgos, didžiausios nuodėmės priskiriamos pulkininkui Józefui Beckui (1894–1944), 1932–1939 m. užsienio reikalų ministrui. Tie, kas tvirtino, esą dėl visko kaltas jo „nesveikas užsispyrimas" ar „didybės manija", klaidingai suprato šį žmogų bei jo veiklos motyvus ir pernelyg išpūtė Lenkijos diplomatijos vaidmenį. Pastangos parodyti jį kaip niekšą, užtraukusį visas prieškario nelaimes, skirtos paslėpti kur kas ryškesnių aktorių kaltėms. Didžiausia Becko nuodėmė, lygiai kaip ir anksčiau Piłsudskio, buvo atsisakymas žygiuoti koja kojon su tariamais globėjais iš Vakarų. 1934 m. jis aptarinėjo prevencinio karo su Hitleriu pranašumus, tuo tarpu Paryžiuje ar Londone kalbos apie karą buvo palydimos prakeiksmais. 1937–1938 m. jis svarstė, kaip apginti Lenkijos tautinius ir strateginius interesus nacių agresijos akivaizdoje, tuo tarpu Chamberlainas ir Daladier stengėsi raminti Hit-

lerį kitų tautų sąskaita. 1939 m. jis atsisakė padaryti nuolaidų Sovietų Sąjungai, tuo tarpu didieji ramintojai vylėsi jog Raudonoji armija juos galėtų išgelbėti nuo Hitlerio. Becko nenoras prekiauti Lenkijos veikimo laisve nematantiems iš to jokios naudos galėjo atrodyti kaip lankstumo stokojantis poelgis, tačiau buvo neginčijamai teisingas. Göringo ir Ribbentropo puolimui iš vienos pusės jis priešinosi ne mažiau nei Litvinovo ir Molotovo iš kitos. Jei ir buvo galima apkaltinti Becką, kaip diplomatą, tai kaltas jis ne dėl įtaraus požiūrio į Hitlerį ar Staliną, o dėl naivaus tikėjimo Vakarų sąjungininkų siūlomų pažadų ir įtikinėjimų nuoširdumu.[34]

Požiūris, kuriam labai linkę pritarti Vakarų komentatoriai, esą Lenkija tyčia žaidusi su nacistine Vokietija, visai neatitinka tiesos. Dar 1936 m. kovą Ginkluotųjų pajėgų vyriausioji inspektūra paprašė pateikti išvadas apie strateginius Vokietijos remilitarizacijos padarinius. Generolas Kutrzeba kritiškai įvertino esamą būklę pabrėždamas didelį Lenkijos oro gynybos, laivyno ir ginkluotės atsilikimą – šitai davė pagrindą vėlesniems diplomatiniams sprendimams.[35] Lenkijos ginkluotosios pajėgos nebuvo pajėgios veiksmingai apsiginti be galingo sąjungininko pagalbos ir artimiausioje ateityje nieko nebūtų įstengusios pulti. Dėl šios priežasties, o gal ir dėl kitos, Lenkijos valstybės vadovai negalėjo leistis įtraukiami į agresyvius Vokietijos planus rytuose. Nepaisant valstybių sąjungininkių lyderių įtarinėjimų, buvo ryžtingai pasipriešinta bet kokioms Berlyno pastangoms priversti Lenkiją glaudžiai bendradarbiauti su Vokietija. Būtent šiame kontekste privalu įvertinti dvi gėdingiausias Becko akcijas – Zaolzės užėmimą 1938 m. spalį ir ultimatumą Lietuvai 1938 m. kovą. Ir vienu, ir kitu atveju Lenkijos vyriausybė pasinaudojo kaimyninių šalių nelaimėmis, kad galėtų suvesti senas sąskaitas ir pasimėgauti šiek tiek pompastiškais savęs pačios pašlovinimais; vis dėlto svarbiausia Lenkijai buvo kaip nors išvengti grėsmės būti apsuptai Vokietijos iš pietų ir šiaurės.

Per 1939-uosius metus Lenkijos būklė nuo lėtinės ligos pablogėjo iki nebeišgydomos. Vos tik nacistinė propagandos mašina prisiminė Vokietijos pretenzijas į Gdanską ir į vokiečių vadinamą „lenkų

koridorių", tapo aišku, kad Lenkijos Respublikos laukia ta pati spaudimo taktika, kuri parklupdė Čekoslovakiją. Tuo metu net ir Neville'ui Chamberlainui jau buvo aišku, kad derybos su Hitleriu pagal Miuncheno modelį yra beprasmės. Užuot jas tęsęs, kovo 31 d. Chamberlainas be išlygų garantavo, jog Didžioji Britanija padarysianti „visa, kas įmanoma", kad sustabdytų Vokietiją, jei ši pasikėsintų į Lenkijos nepriklausomybę. Britanijos ministras pirmininkas tikrai turėjo žinoti, kad jokia praktinė pagalba Lenkijai nebebuvo įmanoma. Darydamas šį gestą, kuriam nebuvo lygių per visą Britanijos istoriją, jis labiau siekė atbaidyti Hitlerį, o ne padėti lenkams. Jis puikiausiai žinojo, kad britų pajėgos nei karių skaičiumi, nei laivynu ar lėktuvais nebuvo pajėgios įsiveržti į Vidurio Europą, lygiai kaip žinojo ir tai, kad nerealu tikėtis tokio paties žingsnio iš prancūzų.[36] Hitleris kaipmat suuodė klastą ir balandžio 28 d. atsakė į tai nutraukdamas Lenkijos ir Vokietijos nepuolimo sutartį. Prasidėjo pilnas staigmenų nervų karas. Gamelinas ir Ironside'as, Prancūzijos ir Britanijos vyriausieji ginkluotųjų pajėgų vadai, labai aiškiai, bet, kaip vėliau pasirodė, apgaulingai laidavo imsiąsi atitinkamų veiksmų Vokietijos agresijos atveju. Gamelinas oficialiai įsakė permesti „pagrindinę Prancūzijos kariuomenės dalį" per Maginot liniją; Ironside'as pažadėjo, jog Karališkosios oro pajėgos (RAF) į visus Vokietijos oro antpuolius prieš Lenkiją atsakys tokiais pačiais antpuoliais prieš Vokietiją. Abiejų Vakarų valstybių vyriausybės ėmė tartis, kaip įkurti bendrą „Taikos frontą" su Sovietų Sąjunga, klaidingai tikėdamosi padaryti sandėrį su Stalinu ir toliau diktuoti sąlygas. Stalinas, kaip ir Hitleris, greitai įsitikino, jog Vakarų sąjungininkų politika nieko neverta. Gegužės mėnesį jis atleido smarkiai dėl savo ryšių su Vakarais prisikentėjusį Maksimą Litvinovą, o jo vieton užsienio reikalų komisaru paskyrė netašytą ir nekantrų Viačeslavą Molotovą. Per visą vasarą Maskvoje vykusias Vakarų sąjungininkų ir Sovietų Sąjungos derybas nepasiekta jokių reikšmingų susitarimų.

Gana netikėtai blaiviausias ir aiškiausias keblios Lenkijos padėties įvertinimas pasigirdo ne iš Londono ar Varšuvos, bet iš Ašies

valstybių stovyklos ir buvo ištartas Musollinio užsienio reikalų ministro ir žento grafo Ciano:

Balandžio 16 (1939). Du ilgi pokalbiai su Göringu [...] Labiausiai mane pribloškė tonas, kuriuo jis apibūdino santykius su Lenkija. Tai man keistai priminė toną, kuriuo ne taip seniai Vokietijoje buvo kalbama apie Austriją ir Čekoslovakiją. Tačiau vokiečiai klysta, jeigu mano ir toliau eiti tuo pačiu keliu. Lenkai bus sutriuškinti; bet jie nesudės ginklų be įnirtingos ir kruvinos kovos.

Balandžio 17 (1939). Palydėjau Göringą į stotį [...] Apskritai paėmus, susidariau įspūdį, jog taikūs ketinimai dar ima viršų net ir Vokietijoje. Vienintelis pavojus – Lenkija. Jų komentarų, nukreiptų prieš Varšuvą, esmė man nepadarė tokio įspūdžio kaip paniekinamas tonas. Vokiečiai neturėtų įsivaizduoti, kad jiems taip lengvai pavyks surengti pergalės paradą Lenkijoje. Jeigu lenkus puls, jie ginsis. Dučė tos pačios nuomonės.

Gegužės 15 (1939). Pokalbis su Wieniawa (kadenciją baigęs Lenkijos ambasadorius Romoje) [...] Primygtinai prašiau jo parodyti kuo daugiau santūrumo. Kad ir kas atsitiktų, už konfliktą teks sumokėti Lenkijai. Jokios pagalbos iš Prancūzijos ir Britanijos nėra ko tikėtis, bent jau karo pradžioje, ir Lenkija greitai bus paversta griuvėsių krūva. Wieniawa pripažįsta, jog daugeliu klausimų aš teisus, bet vis tiek tiki kažkokia galutine sėkme, kuri galėtų suteikti Lenkijai naujų jėgų. Gaila, bijausi, kad daug, pernelyg daug lenkų tiki šia iliuzija.[37]

Tuo tarpu naciai laukė progos pasinaudoti Sovietų Sąjungos baime ir prietarais. Jie žinojo, kad rusai savo neapykanta ir panieka Lenkijai ne ką nusileido jiems patiems. Hilteris ne sykį atidėjo savo karinius planus, nerimaudamas dėl neaiškios politinės padėties. Liepą įvyko lūžis. Prisidengdamas Vokietijos ir Sovietų Sąjungos prekybos derybomis, Ribbentropas leido suprasti, jog „nėra problemos", kurios nebūtų galima draugiškai išspręsti. Molotovas atsiliepė kitą rytą. Visiškai slaptai buvo parengtos sutarties sąlygos. Viešai paskelbta Vokietijos ir SSRS nepuolimo sutartis būtų užbaigusi Rytų Europoje užsitęsusį netikrumo laikotarpį. Tuo pat metu parengtame slaptajame protokole, kuriuo Vokietija siekė pasilengvinti rengimąsi karui, numatyta pasidalyti Lenkiją ir Baltijos valstybes tarp abiejų šalių. Šiuo protokolu Lenkijai paskelbtas mirties nuosprendis:

Maskva, 1939 m. rugpjūčio 23 d.

Pasirašydami Vokietijos ir Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos nepuolimo sutartį, žemiau pasirašę abiejų Pusių įgaliotieji asmenys itin konfidencialiai apsvarstė abipusių interesų sferų Rytų Europoje pasidalijimo klausimą. Apsvarsčius buvo nutarta:

1 [...]

2. Teritorinio-politinio sričių, įeinančių į Lenkijos valstybės sudėtį, pertvarkymo atveju Vokietijos ir SSRS interesų sferų riba eis Narevo, Vyslos ir Sano upėmis.
   Klausimas, ar, atsižvelgiant į abiejų Pusių interesus, pageidaujamas nepriklausomos Lenkijos valstybės išlikimas ir kokios bus tos valstybės sienos, gali būti galutinai išspręstas tik toliau vystantis politiniams įvykiams. Bet kokiu atveju abi Vyriausybės šį klausimą spręs draugiško susitarimo būdu.
3. [...]
4. Abi pusės šį protokolą laikys visiškoje paslaptyje.

J. Ribbentrop
Vokietijos vyriausybės vardu

K. V. Molotov
SSRS Vyriausybės įgaliotas.[38]

Lenkų akimis žiūrint, šis Vokietijos ir Sovietų Sąjungos paktas įteisino septintąjį krašto padalijimą. Vos tik Ribbentropas grįžo į Berlyną, Hitleris davė įsakymą vermachtui žygiuoti.

Nė vienas iš čia paminėtų faktų nepaaiškina, kodėl nuo pat pradžių ligi pabaigos ant Lenkijos Respublikos iš visų pusių liejosi šitiek pykčio. Tarkim, Hitleris su Stalinu turėjo priežasčių jos nekęsti kaip kliūties, trukdančios įgyvendinti jų tikslus, bet to nepasakysi apie Keynesą, Namierą, Carrą ir Lloydą George'ą. Sunku atsispirti spėlionėms, jog būta įtartinų motyvų. Vis dėlto tokias spėliones geriau priskirti prie liberalios sąžinės polėkių ir fantazijų, o ne prie liūdnos Lenkijos istorijos faktų.

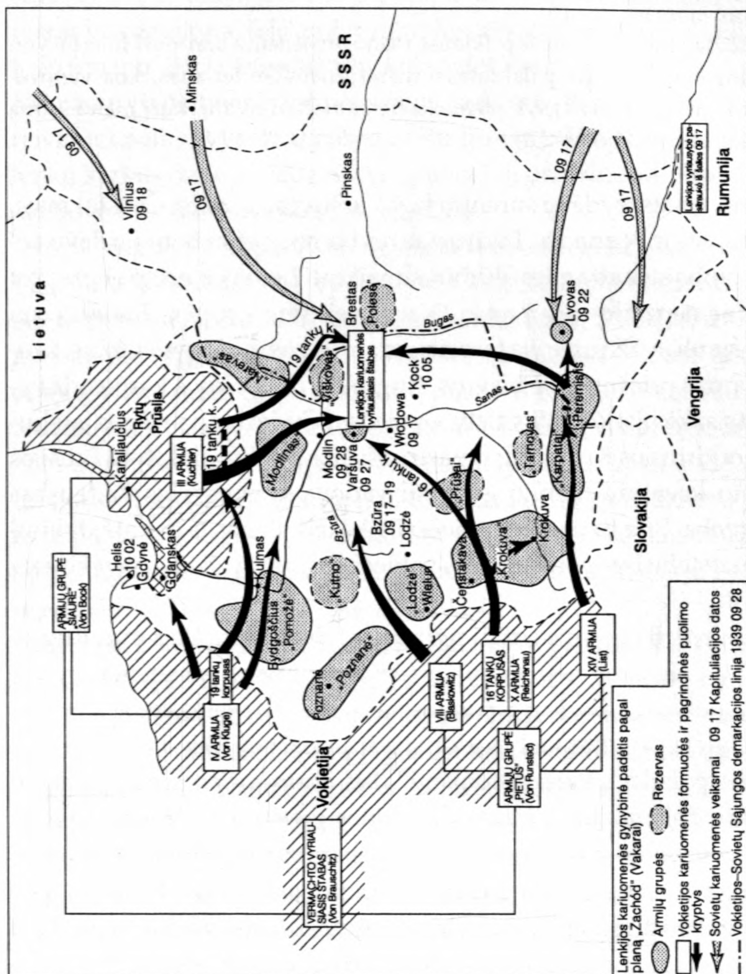
Antroji Respublika išties buvo pasmerkta žlugti. Tačiau tai, kad 1945 m. atkuriama Europa buvo nebeįsivaizduojama be Lenkijos valstybės, daug ką pasako apie Antrosios Respublikos laimėjimus, kurių ji pasiekė per tuos du nepakartojamus tikros nepriklausomybės dešimtmečius nuo Pirmojo iki Antrojo pasaulinio karo.[39]

DVIDEŠIMTAS SKYRIUS

GOLGOTA: Lenkija per Antrąjį pasaulinį karą (1939–1945)

Antrąjį pasaulinį karą pradėjo nacistinės Vokietijos saugumo tarnybos (SD) šturmbanfiureris Alfredas Helmutas Naujocksas. 1939 m. rugpjūčio 31 d., 8 val. vakaro, jis įsakė pulti Vokietijos radijo stotį Gliwicuose, Aukštutinėje Silezijoje. Jo būrį sudarė keliolika kriminalinių nusikaltėlių, įsakymuose vadinamų užkoduotu „konservų" pavadinimu. Mainais už bendradarbiavimą jiems buvo pažadėta panaikinti nuosprendį. Po trumpo susirėmimo su stoties sargyba jie įsiveržė į vieną iš studijų, perdavė patriotišką pranešimą lenkų kalba, choru užtraukė ugningą dainą, iššovė keletą šūvių ir pasišalino. Lauke „konservus" išguldė SS patrankos. Jų kūnai, rūpestingai aprengti krauju permirkusiomis lenkiškomis uniformomis, buvo palikti ten, kur krito. Po kurio laiko juos rado vietinė policija. Dar rytui neišaušus pasaulį pažadino neįtikėtina žinia, esą Lenkijos kariuomenė be jokios dingsties pradėjusi puolimą prieš Trečiąjį reichą.[1] (Žr. 15 žem.)

Kovos veiksmai prasidėjo rugsėjo 1 d. 4 val. 40 min. iš ryto, kai senas vokiečių karo laivas *Schleswig-Holstein*, atvykęs su draugišku vizitu, prisišvartavo Gdansko uoste ir ėmė šaudyti iš savo 15 colių pabūklų į lenkų fortą Westerplattėje. Po valandos vermachtas išgriovė užtvaras dešimtyje pasienio punktų ir perėjo į puolimą. Generolas Heinzas Guderianas, vadovavęs šarvuočių daliniams, kurie riaumodami traukė per Koridorių jo gimtojo Kulmo kryptimi, tas valandas prisimena ypač jausmingai:

15 žemėlapis. Rugsėjo kampanija (1939)

Pirmas rimtas mūšis įvyko į šiaurę nuo Zempelburgo (Sępolno) Didžiojoje Klonijoje ir aplink ją. Staiga žemę užklojo rūkas ir pirmieji mūsų tankai atsidūrė prieš pat lenkų gynybos pozicijas. Lenkų prieštankinių dalinių šauliai šaudė tiesiai ir tiksliai. Žuvo vienas karininkas, vienas kadetas ir aštuoni eiliniai.

Didžioji Klonija kadaise priklausė mano proseneliui baronui Hilleriui von Gärtingenui. Čia buvo palaidotas ir mano senelis Guderianas. Šioje vietovėje gimė mano tėvas. Tąsyk pirmą kartą pamačiau dvarą, kurį mano šeima kitados taip mylėjo.[2]

Lėktuvų antskrydžiai surengti virš Varšuvos, Lodzės, Čenstakavos, Krokuvos ir Poznanės. Pikiruojantys bombonešiai bombardavo aerodromus stengdamiesi žūtbūt sunaikinti Lenkijos oro pajėgas, kol jos dar nepakilo nuo žemės. Nacių veiksmo grupės *(Einsatzgruppen)* siautėjo užnugaryje terorizuodamos vietinius gyventojus, šaudydamos priešus ir belaisvius. Rugsėjo 6 d. Lenkijos karo vadovybė atsisakė plano ginti valstybės sienas. Guderiano pajėgos jau buvo perkirtusios Koridorių ir pasiruošusios puolimui iš Rytų Prūsijos Bresto kryptimi. Lenkų gynybai vadovavo generolas Tadeuszas Kutrzeba. Prie Bzuros upės jie išsilaikė tris dienas ir padarė didžiulių nuostolių besiveržiantiems vokiečiams; tačiau šiems pavyko juos apeiti iš šiaurės ir iš pietų, tuomet lenkų kariuomenė nebepajėgė atsilaikyti. Baigiantis antrai savaitei buvo apsupta Varšuva. Rugsėjo 17 d., niekieno neprašoma ir niekam nieko nepaskelbusi, rytinę sieną peržengė Sovietų Sąjungos kariuomenė. Maskvoje Molotovas pasikvietė Lenkijos ambasadorių ir trumpai paaiškino, kad „Lenkijos Respublika nebeegzistuojanti", tad imtasi priemonių apsaugoti vakarų Baltarusijos ir vakarų Ukrainos gyventojus. Vienur sovietų karius vietiniai gyventojai pasitiko labai džiaugsmingai, klaidingai tikėdamiesi, jog šie atėjo duoti atkirčio vokiečiams. Kitur – į juos šaudė. Tuo tarpu lenkai ir toliau priešinosi. Varšuva, kurią paliko ir vyriausybė, ir vyriausiasis štabas, skendėjo gaisruose, tačiau buvo ginama iki rugsėjo 27 d. Helio nerija išsilaikė iki spalio 2 d. Lvove generolas Sosnkowskis greitosiomis organizavo gynybos liniją ir prieš vokiečius, ir prieš sovietus. Tačiau klastingo Vokietijos ir So-

vietų Sąjungos sąmokslo padariniai jau buvo visiems aiškūs. Lenkai pateko į spąstus, už jų nugarų nebeliko sienos, į kurią galėtų atsiremti ir tęsti kovą. Prezidentas ir vyriausiasis kariuomenės vadas pasitraukė į Rumuniją, kur buvo internuoti. Visiems kariniams junginiams buvo įsakyta išsiskirstyti, ginklus užkasti, kareiviams gelbėtis, kaip išmano. Per keletą valandų, kol sovietų kariuomenė nebuvo spėjusi uždaryti pietinės ir rytinės sienos, dešimtys tūkstančių lenkų kareivių ir civilių gyventojų pabėgo į Rumuniją ir Vengriją. Paskutinis lenkų karinis dalinys kapituliavo spalio 5 d. prie Kocko.[3] Vėliau lenkai kovėsi tik užsienyje arba pogrindyje.

Apie rugsėjo kampaniją daugiau žinoma iš legendų nei iš faktų. Tiesa yra ta, kad Lenkijos kariuomenė neprilygo priešininkui nei strateginiu, nei techniniu, nei politiniu atžvilgiu. Šešiasdešimt vermachto divizijų, vadovaujamų von Brauchitscho, niekieno netrukdomos vienu metu puolė iš keturių pusių: iš Rytų Prūsijos šiaurėje, Slovakijos ir Cieczyno pietuose, Pamario šiaurės vakaruose ir Silezijos pietvakariuose. Jie galėjo rinktis sau palankų laiką ir vietą. Jie turėjo 2600 tankų prieš lenkų 150, 2000 naujausių karo lėktuvų prieš lenkų 400. Mechanizuotos ir motorizuotos tarnybos juos nuolatos aprūpindavo atsargomis. Vokiečiai be jokių rūpesčių galėjo kariauti pirmąjį istorijoje žaibo karą, nes priešas nebuvo pajėgus atsakyti tuo pačiu. Lenkijos kariuomenę, kuriai vadovavo maršalas Śmigły-Rydzas, sudarė apie 40 divizijų, tačiau didžiuma jų buvo sumuštos nė nespėjus mobilizuoti rezervo. Lenkų kariuomenės nesėkmes lėmė daug kas: nutraukti ryšių tinklai, menka ginkluotė, prasta organizacija, kelius užplūdę panikos apimti pabėgėliai. Pagaliau nederėtų pamiršti, kad Lenkija ir nekėlė sau uždavinio nugalėti vokiečius. Vasarą vykusiuose pasitarimuose buvo nutarta, jog Lenkijos kariuomenė turėtų sulaikyti vermachtą dviem savaitėms. Tiek laiko turėjo užtekti Vakarų sąjungininkams pasirengti pagrindiniam septyniasdešimties prancūzų divizijų puolimui persikėlus per Reiną. Lenkai savo užduotį įvykdė, prancūzai ir britai – ne. Be to, Lenkijos kariuomenė privertė vokiečius sumokėti nemažą kainą: per pirmas keturias karo savaites vermachtas neteko 50 000 karių. Len-

kai kovėsi iš paskutiniųjų net ir tuomet, kai baigtis tapo aiški, Raudonajai armijai antroje mėnesio pusėje įsitraukus į karą Vokietijos pusėje. Tokiomis aplinkybėmis Lenkijos kariuomenės veiksmai verti kur kas didesnės pagarbos nei jungtinių Britanijos ir Prancūzijos pajėgų, kurios pirmąjį ugnies krikštą gavo 1940 m. gegužę.

Visose populiariose istorijose, pasakojamose apie šią kampaniją, veikia „narsūs, bet kvaili" lenkų ulonai, raiti ant savo žirgų puolantys vokiečių tankus. Tiesos grūdo čia, be abejo, esama. Kartą ar porą yra atsitikę, kad pavieniai lenkų kavalerijos eskadronai buvo netikėtai užklupti vokiečių tankų ir, nepaisydami priešingų įsakymų, bandė prasiskinti kelią tradiciniais būdais. Aišku, kad nieko kito jiems neliko – tik pasiduoti. Tačiau neprotinga remtis vos keliais tokiais atvejais ir kalbėti apie visos lenkų kariuomenės nutrūktgališką drąsą ar techninį nepasirengimą kariauti. Juolab kad vokiečiai vėliau, jau Rusijoje, savo kailiu patyrė, jog kavalerijos daliniai dar nėra atgyvena, ypač Rytų fronto sąlygomis. Per visą karą Raudonosios armijos kavalerija ateidavo į pagalbą tankų ir pėstininkų divizijoms pačiomis lemtingiausiomis akimirkomis. O lenkai iš tiesų buvo narsuoliai, bet jokiu būdu ne kvailiai. Jiems teko stoti akistaton su priešu, su kuriuo niekuomet nesitikėjo susidurti vienui vieni, palikti visų sąjungininkų. Natūralu, kad išgyvendami pralaimėjimo kartėlį ir pažeminimą lenkai patys ėmė skleisti legendą, kaip jie, nors ir pralaimėjo, bet metė didingą iššūkį savo priešui. Ir visai natūralu, kad žmonės ir Vakaruose, ir Rusijoje, nenorėdami pripažinti negarbingo savo vyriausybių vaidmens 1939 m., buvo linkę ta legenda patikėti.[4]

Žuvo 60 000 ir buvo sužeista 140 000 lenkų karių. Tačiau kur kas daugiau buvo civilių gyventojų aukų. Vakarų sąjungininkai, kurie karą Vokietijai paskelbė rugsėjo 3 d., Lenkijai apginti nepaleido nė vieno šūvio. Rugsėjo pabaigoje tuometinis Britanijos karinės misijos Varšuvoje vadas generolas Adrianas Cartonas de Wiartas per Rumuniją nuvyko į Londoną ir buvo priimtas vyriausybės. Imperijos Generalinio štabo vyriausiasis vadas generolas Ironside'as tarstelėjo: „Jūsų lenkai nekaip pasirodė, ar ne?", o Neville'is Chamber-

lainas, Britanijos ministras pirmininkas, pasiteiravo: „Pasakykite man, generole, kokios įtakos turėjo mūsų išmėtyti lapeliai?"[5]

Raudonosios armijos įžengimas į Lenkiją rugsėjo 17 d. taip niekuomet ir nebuvo iki galo paaiškintas. Apie šį įvykį kalbėdamas Churchillis ištarė savo garsųjį posakį: „Rusija – tai mįslė, apsigaubusi paslaptimi ir tūnanti nežinomybėje." Akivaizdu, jog Churchillis nežinojo apie tai, kad invazija į Lenkiją buvo numatyta slaptajame rugpjūčio 23 d. protokole. Šiaip ar taip, toks laikas pasirinktas neatsitiktinai. Vokietijos vadovybė buvo prašiusi Stalino pradėti puolimą iškart po jų, tačiau Stalinas atsisakė. Pagal „hienos principą", kuriuo sovietų politika pelnytai garsėjo, kur kas geriau buvo palaukti, kol vermachtas užbaigs aktyvius kovos veiksmus, ir tik tada pulti. Tačiau Stalinas pasielgė dar kitaip. Jis įsakė savo kariuomenei žygiuoti, kai vokiečių kampanija buvo tik pusiau baigta. Galima spėti, jog Stalinas vadovavosi vokiečių rugsėjo 9 d. prognozėmis, kad Varšuva bus užimta po savaitės, ir rugsėjo 16 d. komunikatu, skelbiančiu, kad Varšuva jau vokiečių rankose. Tokia įvykių eiga gana tiksliai paaiškina, kodėl Molotovas taip keistai išdėstė Sovietų Sąjungos veiksmus. Nesunku įsivaizduoti sovietų vadų būseną, kai kitą dieną paaiškėjo, jog komunikatas netikras, o savo brangiąją armiją jie paaukojo visiškai be reikalo. Stalinas ne sykį buvo nubaustas už tai, kad taip lengvai patikėdavo vokiečių žodžiais. Viskas baigėsi tuo, kad jam teko paskelbti 993 Sovietų Sąjungos didvyrius, kurie dar būtų galėję gyventi ir dalyvauti ne viename mūšyje.

Užgrobtos Lenkijos pasidalijimą įtvirtino rugsėjo 28 d. Vokietijos–Sovietų Sąjungos paktas. Demarkacijos linija pagal ją nubrėžta Bugo ir Sano upėmis, kaip tik iki čia vermachtas dabar atsitraukė. Praktiškai ši riba buvo laikoma nuolatine siena. Abi okupuotos zonos turėjo paklusti neribotai savo užkariautojų politinei inžinerijai.

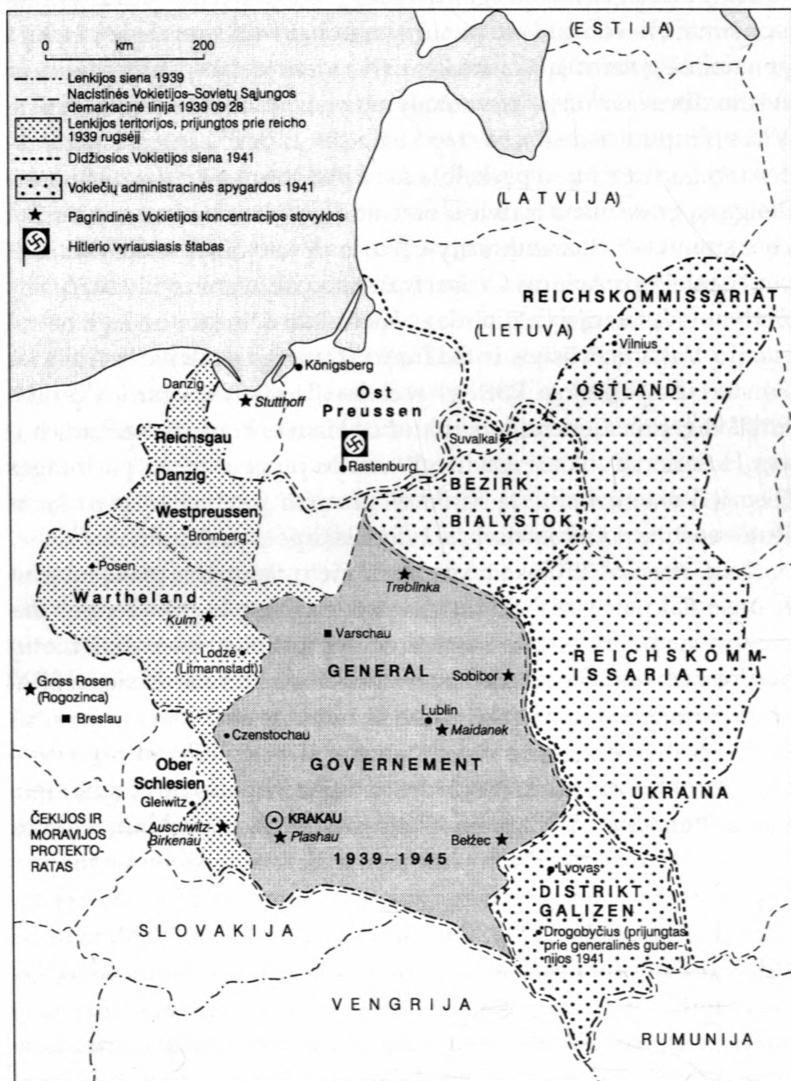
Varšuvai Antrojo pasaulinio karo pradžia mažai kuo priminė Pirmąjį pasaulinį karą. 1939 m. vokiečiai neparodė jokio apdairumo, kaip kad jų pirmtakai 1914–1915 m., o varšuviečiai nė iš tolo nebebuvo nusiteikę bendradarbiauti su jais kaip tada. 1939 m. rugsėjo mies-

to gynyba davė toną vėlesniems pasipriešinimo veiksmams. Rugsėjo 6 d. palikti vyriausiojo kariuomenės štabo, o rugsėjo 7 d. ir vyriausybės, sostinės gynėjai, vadovaujami generolo Waleriano Czumos (1890–1962) ir miesto prezidento Stefano Starzyńskio (1893–1943), kovėsi su nepalyginamai gausesniu priešu nesiliaujant bombardavimui iš oro. Rugsėjo 27 d. vokiečių generolas Johannesas Blaskowitzas nuniokotam miestui, kuriame aukos buvo skaičiuojamos dešimtimis tūkstančių, o iš seniausių paminklų – Karaliaus pilies, Šv. Jono katedros, Senamiesčio aikštės – tebuvo likusi akmenų krūva, primetė kapituliacijos aktą. Žydai su savo Žydų taryba *(Judenrat)* iškart buvo atskirti nuo arijų, kurių reikalais rūpinosi Miesto skyrius *(Urząd Miejski)* – šitaip nacių administracija iš pat pradžių užkirto kelią bet kokiam mėginimui teikti savitarpio pagalbą. Teroras, prasidėjęs 1939 m. gruodžio 27 d., kai Waweryje buvo sušaudyti 106 įkaitai, tolydžio siautėjo vis smarkiau. Į getą, kurio vartai buvo visiškai uždaryti 1940 m. lapkritį, žydai buvo siunčiami iš visos Lenkijos. Dvejus metus gete tvarką palaikė pačių žydų policijos būrys, jam vadovavo nelaimėlis Adamas Czerniakówas (1880–1942). Getas dirbo vermachtui koncentracijos stovyklos sąlygomis. Didieji vežimai į Treblinką ir Oswięcimą vyko 1942 m. liepą ir po geto sukilimo 1943 m. balandį. Vėliau jis buvo naudojamas kaip pagrindinė gestapo rengiamų egzekucijų vieta. 1943 m. masinės žudynės miesto gyventojams tapo įprastu reiškiniu. Infliacija siekė 300 procentų, taigi uždirbami pinigai neturėjo jokios vertės; nustatytos maisto normos ir apskritai maisto trūkumas privedė miestą prie bado ribos. Dažniausios pasipriešinimo formos buvo ūkinės veiklos sabotažas, tyčia mažinama produkcijos apimtis, tam tikros administracinės priemonės, pavyzdžiui, Miesto skyriaus organizuotas netikrų maisto kortelių spausdinimas, išplėtota juodoji rinka ir vis dažniau pasireiškiantis priešinimasis jėga. 1943 m. gruodžio 14 d. gubernatorius Frankas atvirai apkaltino Varšuvą už visos savo generalinės gubernijos nesėkmes. „Varšuva, – sakė jis, – yra visų mūsų nelaimių šaltinis [...], visų neramumų židinys, vieta, iš kurios nepasitenkinimo nuotaikos sklinda po visą šalį."[6]

Demarkacijos linijos atskirtoje vokiečių pusėje Lenkijos teritorija

buvo padalyta į dvi dalis. Šiaurinis ir vakarinis regionai buvo prijungti tiesiai prie reicho ir pavadinti „Naujojo reicho" žemėmis, kad skirtųsi nuo ligi 1937 m. egzistavusio „Senojo reicho". Didesnį plotą užimantys centrinis ir pietinis regionai buvo sujungti į atskirą generalinę guberniją. (Žr. 16 žem.) Nė vienoje iš šių abiejų dalių, ar reicho ribose, ar už jų, gyventojų negynė civilinės teisės įstatymai. Visos okupuotos teritorijos tapo beteisėmis darbo sritimis *(Arbeitsbereich)*, kuriose buvo paskelbta karo padėtis, o už mažiausią nusižengimą grėsė viena iš dviejų bausmių – „mirtis" arba „koncentracijos stovykla". Poznanės srityje įkurtos Vartos apygardos *(Warthegau)* gauleiteris Arturas Greiseris iš savo valdų greitai išvaikė visus Berlyno ministerijų valdininkus. Kietu kumščiu jam nė kiek nenusileido Vakarų Prūsijos ir Gdansko (Danzig) gauleiteris Albertas Forsteris bei Silezijoje įkurtos Vroclavo (Breslau) apygardos gauleiteris Wagneris. Generalgubernatorius Hansas Frankas, kažkada buvęs Hitlerio advokatu, įsitaisė Wawelio pilyje ir buvo pasirengęs „senąjį Vokietijos miestą Krakau" paversti pavyzdine savo karalystės sostine. Lenkija visais atžvilgiais tapo „Gestapolandu".[7]

Demarkacijos linijos atskirtoje Sovietų Sąjungos pusėje administraciniai pertvarkymai buvo vykdomi stropiai prisidengus demokratija. Šiaurinė dalis kartu su Vilniumi buvo perduota Lietuvos Respublikai. Šis apsimestinio dosnumo aktas slėpė tolesnes Sovietų Sąjungos vyriausybės užmačias aneksuoti Lietuvą ir kitas Baltijos valstybes; tai galima numanyti iš slaptųjų Ribbentropo–Molotovo pakto straipsnių. Centrinė dalis iki Pripetės buvo prijungta prie Baltarusijos SSR, o pietinė kartu su Lvovu pavadinta „Vakarų Ukraina" ir prijungta prie Ukrainos SSR. Visose šiose teritorijose NKVD organizavo plebiscitus, kuriuose liaudis išreiškė savo pritarimą. Buvo sudaryti specialiai parinktų kandidatų slapti sąrašai. Visi piliečiai privalėjo balsuoti. Nedalyvavusių rinkimuose balsai, sugadinti biuleteniai, įvairūs protesto pareiškimai skaičiuoti kaip balsai „už". Niekas nenustebo, kai oficialiai buvo paskelbta, jog kandidatų sąrašą parėmė 92 procentai rinkėjų. Sausakimšos suvažiavimų salės vienbalsiai nuspręsdavo prašyti sovietų vyriausybės priim-

16 žemėlapis. Vokiečių okupacija (1939–1945)

ti okupuotas žemes į Sovietų Sąjungą. Net ir pagal sovietines normas šis procesas tapo įspūdingu *coup de théâtre*.

Sovietinių valdininkų, vadovavusių šiai operacijai, elgesys nepasižymėjo ypatingu jautrumu savo naujųjų globotinių interesams ar jausmams. Ukrainos komunistų partijos pirmasis sekretorius Nikita Chruščiovas prisimena tuos laikus be jokio sąžinės graužimo:

Mano uždavinys buvo įsteigti organizacijas, kurios atstovautų Vakarų Ukrainos žmonėms ir suteiktų jiems galimybę pareikšti: nori jie stoti į Sovietų Sąjungą ar ne? Buvo renkami delegatai į suvažiavimą Lvove, kuris ir turėjo pateikti nutarimą šiuo klausimu [...]

Suvažiavimas tęsėsi keletą dienų, vyravo džiaugsmo ir politinio entuziazmo kupina atmosfera. Aš negirdėjau, kad kas būtų išreiškęs nors mažiausią abejonę dėl sovietų valdžios paskelbimo. Kalbėtojai keitė vienas kitą ir susijaudinę kalbėjo apie didžiausią savo svajonę būti priimtiems į Sovietų Ukrainos respubliką. Kaip malonu buvo matyti, kad darbininkų klasė, valstietija ir darbo inteligentija pagaliau pradėjo suprasti Markso ir Lenino mokymą [...] Nepaisant Lenkijos valdžios pastangų iškraipyti mūsų doktriną ir įbauginti žmones, Lenino idėjos Vakarų Ukrainoje prigijo ir suklestėjo.

Tačiau kartu mes negalėjome apsieiti be areštų. Laikėmės nuomonės, kad tie areštai padeda stiprinti Sovietų valstybę ir atveria kelią socializmo kūrimui marksizmo-leninizmo principais; tačiau mūsų priešai buržujai savaip interpretavo mūsų veiksmus ir taip mėgino diskredituoti mus visoje Lenkijoje.[8]

Chruščiovui ir į jį panašiems terūpėjo viena – stiprinti sovietų valdžią. Tikslas pateisino priemones.

Per visą Vokietijos–Sovietų Sąjungos pakto galiojimo laikotarpį, nuo 1939 m. rugpjūčio iki 1941 m. birželio, Lenkija buvo virtusi bendra šių valstybių teritorija, kurioje tiek vokiečių, tiek sovietų vykdoma politika bemaž nesiskyrė. Okupuojant Prancūziją ir vykstant oro mūšiams su Britanija, Sovietų Sąjungos nafta tekėjo į vakarus, kad vokiečių tankai ir karo lėktuvai nepritrūktų degalų, o vokiečių įrenginiai ir ginklai važiavo į rytus – skirti pašlijusiai sovietų ekonomikai gaivinti. Naujas vokiečių kreiseris *Lützow* buvo parduotas Sovietų Sąjungos laivynui ir perkrikštytas *Petropavlovsku*. 1941 m. sausį SSRS nusipirko Suvalkų kraštą už 7 500 000 dolerių auksu.[9] Sovietų spauda šlovino vokiečių kariuomenės pergales „prieš su-

puvusio kapitalizmo ir imperializmo jėgas". Nacių propaganda aukštino didžiojo Stalino laimėjimus. *Pravda* aiškino skaitytojams, kad Raudonoji armija įžengė į Vakarų Baltarusiją ir Vakarų Ukrainą „išvaduoti mūsų kraujo brolių". Der *Völkischer Beobachter* džiūgavo, kad Vokietijos kariuomenė jau įgyvendina Hitlerio svajonę suteikti vokiečių rasei daugiau erdvės *(Lebensraum)* rytuose. NKVD ir gestapas veikė glaudžiai bendradarbiaudami. Vokiečių komunistus Rusija perdavė gestapui mainais už rusų emigrantus ir Vokietijos ukrainiečius. Lenkams ir žydams abi pusės reiškė atvirą panieką. Vienõs „rasinis priešas" iš esmės niekuo nesiskyrė nuo kitos „klasinio priešo".[10]

Per pirmuosius dvejus karo metus naciai nuodugniai išsipureno dirvą Lenkijoje savo tolesnei veiklai. Vos tik Hitleris 1939 m. spalio 5 d. priėmė Varšuvoje pergalės paradą, SS reichsfiureris Heinrichas Himmleris suprato, jog metas savo rasinę teoriją pritaikyti praktiškai, ir davė valią gilesniems pamąstymams šia tema:

> Pašalinti svetimas rases iš inkorporuotų rytinių teritorijų – toks yra vienas svarbiausių tikslų, kurių siekiame Vokietijos rytuose [...] Turėdami reikalų su kai kurių slavų tautų atstovais, neprivalome šiems žmonėms diegti dorų vokiškų idėjų ir logiškų išvadų, kurių suprasti jie nėra pajėgūs, tačiau privalome juos priimti tokius, kokie jie yra [...] Manyčiau, jog mūsų pareiga – kartu paimti jų vaikus [...] Arba mes laimėsime sau gero kraujo, kuriuo galėsime pasinaudoti [...] arba visai tą kraują sunaikinsime. Mums šio karo pabaiga reiškia atvirus kelius į Rytus [...] Tai reiškia, kad savo vokiečių rasės sienas pastūmėsime 500 kilometrų rytų kryptimi.[11]

Keliaudamas po šalį savo „specialiuoju *Heinricho* traukiniu", Himmleris visur pritupdė savo parankinių, kurie negailėdami jėgų ėmėsi klasifikuoti ir segreguoti visus gyventojus. Rajonas po rajono, miestas po miesto, kaimas po kaimo – visi šalies piliečiai turėjo prisistatyti nacių valdžiai. Juos paprastai priskirdavo vienai iš keturių kategorijų: *Reichsdeutsch* – vokiečiai, gimę ankstesnėse reicho ribose; *Volksdeutsch* – vokiečių tautybės gyventojai, kurie galėjo įrodyti savo vokišką kilmę per tris šeimos kartas; *Nichtdeutsch* – nevokiečiai, kurie galėjo įrodyti nesą niekaip susiję su žydais; ir *Juden* – žydai.

Šios rasinės kategorijos toliau dar buvo skirstomos pagal pajėgumą dirbti bei politinį lojalumą; visiems buvo išdalyti tapatybę įrodantys asmens pažymėjimai ir maisto kortelės. Pirmos klasės *Reichsdeutscher*, reicho vokiečiai, Lenkijoje gaudavo 4000 kalorijų per dieną normą; lenkų darbininkas turėjo išgyventi gaudamas 900 kalorijų; neproduktyvus žydas dažniausiai nieko negaudavo. Užbaigus klasifikaciją pereita prie segregacijos. Miestuose buvo įsteigti uždari getai *(Judenreservaten)*. Varšuvos, Krokuvos, Lodzės (vokiečių pervadintos Litmannstadtu) getai buvo išplėsti, kad galėtų sutalpinti žydus, atkeldintus iš kaimo ir užsienio. Kartu iš savo namų prievarta buvo tremiami tūkstančiai nevokiečių. Lenkus, kurie gyveno prabangiuose vidurinės klasės priemiesčių namuose, vijo lauk be jokių kompensacijų, kad turėtų kur įsikurti nenutrūkstamu srautu čion traukiantys vokiečių valdininkai su šeimomis. Daug lenkų iš *Warthegau* buvo iškeldinta *en masse* į generalinę guberniją. Lenkų koridoriuje per vadinamąją *Aktion Tannenberg* apie 750 000 lenkų valstiečių turėjo palikti savo žemes Baltijos vokiečiams, atsikėlusiems iš Sovietų Latvijos ir Estijos. Imtasi organizuoti pirmuosius vyrų ir moterų būrius į priverstinius darbus reiche. Iš Lenkijos našlaičių prieglaudų vokiečių organizacijos *SS Lebensborn* (Gyvenimo versmė), besirūpinančios kraujo grynumu, agentai pradėjo grobti šviesiaplaukius vaikus, kurie, pasak Himmlerio, buvo artimesni „teutonų idealui" nei jo paties vaikai. Visose viešose vietose įsigalėjo griežta rasinio apartheido tvarka. Ant tramvajų, parkų suolelių, geresnių krautuvių ar viešbučių kabojo grėsminga iškaba *„Nür für Deutsche"* (Tik vokiečiams). Visi nevokiečiai turėjo savo kvartalus. Kiekvieną veiksmą reguliavo išsamiai išdėstytos taisyklės. Lenkams buvo draudžiama turėti bevielius radijo imtuvus ar rinktis grupėmis daugiau nei po tris, išskyrus bažnyčioje. Žydams buvo draudžiama išeiti iš geto; nepaklususs grėsė mirties bausmė.[12]

Įgyvendinti Himmlerio planą vadovaujantis sveiku protu buvo neįmanoma, todėl kilo nesusipratimų, ėmė reikštis korupcija, neapsieita be žiaurumų. Šeimos, kurių vienas iš tėvų atitiko *Reichsdeutsch* statusą, o kitas buvo lenkų ar žydų kilmės, bandydavo pa-

pirkti registracijos skyrių darbuotojus, kad šie priimtų švelnesnį sprendimą. Šeimos, kurios atitiko *Volksdeutsch* statusą, galėdavo paprašyti vieno giminaičio savanoriškai įsirašyti į vokiečių sąrašą, o kito – atsisakyti. Pasinaudodami tvyrančiu netikrumu, jie gaudavo naudos iš abiejų pusių. Kur pasisuksi, visur buvo padirbinėjami dokumentai, vagiamos maisto kortelės, klastojama kilmė. Netrukus ir patys vokiečių valdininkai ėmė varžytis vieni su kitais. Gauleiteris Forsteris visus Gdansko lenkus užregistravo kaip vokiečius, vien tam, kad paerzintų SS. Dėl postų paskirstymo SS ėmė konfliktuoti su politine organizacija NSDAP, vėliau su fiurerio asmeniniu biuru ir generaliniu gubernatoriumi. Gestapas *(Gestapo),* slaptoji valstybės policija, ir jai pavaldi saugumo policija *(Sipo)* dėl savo aukų varžėsi su kriminaline policija *(Kripo).* Žmogaus likimą nulemdavo sauja brangenybių, o dar dažniau – kulka. Tokiomis aplinkybėmis mažai kas iš padorių, inteligentiškų vokiečių valdininkų troško dirbti Lenkijoje, kuri greitai virto galvažudžių ir sadistų pamėgtu medžioklės plotu.

Pirmieji vokiečių okupacijos metai pagal nužudytųjų skaičių neprilygo vėlesniam laikotarpiui. Oświęcimo (Auschwitz) ir Majdaneko koncentracijos stovyklos dar tik buvo statomos ir tik vėliau pagarsėjo kaip masinio naikinimo centrai. Teisybė, Himmleris ir Frankas jau pačioje pradžioje buvo sutarę, kad Lenkijos žydai turi „išnykti", tačiau tam dar nebūta techninių priemonių ir politnės valios. Tik 1942 m. pradžioje Kulmo (Chełmno nad Nerem) vožtuvų gamykloje per eksperimentus su anglies monoksidu ir „dujų sunkvežimiais" buvo išbandyta *Cyclon B* dujų cilindrų mirtina galia.[13] Tuo metu tik du įvykiai šiek tiek bylojo apie artėjantį holokaustą – tai Nepaprastoji pacifikacijos akcija *(Ausserordentliche Befriedungsaktion)* 1940 m. gegužę–ruppjūtį ir eutanazijos kampanija 1939–1940 m. Per pirmąją apie 10 000 lenkų inteligentų – profesorių, mokytojų, įstaigų tarnautojų ir kunigų – buvo išsiųsta į Dachau, Buchenwaldą ir Sachsenhauseną, o Palmirų miške prie Varšuvos išžudyta apie 2500 politinių veikėjų ir miestų savivaldos vadovaujančių darbuotojų.[14] Per antrąją iš šalies ligoninių buvo pašalinti visi fiziškai su-

luošinti ir sutrikusio intelekto ligoniai. Bet šiaip jau smurto buvo griebiamasi tik rengiant vietines keršto akcijas ar slopinant pavienius partizanų išpuolius kaime. Tragiškiausiai įvykiai susiklostė Bydgoščiuje ir kitose Pamario vietose, kur 1939 m. spalį buvo išžudyta apie 20 000 lenkų, keršijant už dalyvavimą lenkų kariuomenės pasipriešinime vokiečių „penktajai kolonai" rugsėjo mėnesį. [15]

Sovietinio NKVD veikla rytinėje Lenkijos dalyje šiuo periodu buvo nepalyginamai destruktyvesnė nei gestapo. Turėdami didesnę politinio terorizmo patirtį nei jų bendrai, sovietai negaišo laiko eksperimentams. Jų sugebėjimai buvo seniai ištobulinti, o darbuotojai puikiai pasirengę ir atnaujinę savo įgūdžius per paskutiniuosius valymus; tad nieko nelaukdami jie griebėsi darbo. Kaip ir vokiečių zonoje, gyventojus surūšiavo, suklasifikavo ir segregavo. Tačiau čia visi tie, kurie paaiškėjo esą nepageidaujami, tuojau pat buvo fiziškai sunaikinami. NKVD dekrete, paskelbtame 1940 m. Vilniuje, išvardijamos štai tokios deportacijai pasmerktų žmonių kategorijos:

1. Rusijoje iki revoliucijos veikusių partijų nariai – menševikai, trockininkai ir anarchistai.
2. Dabartinių (nacionalistinių) politinių partijų nariai, įskaitant studentus, studentų organizacijų narius.
3. Valstybės policijos, žandarmerijos ir kalėjimų darbuotojai.
4. Buvę caro kariuomenės ir kitų 1918–1921 m. prieš bolševikus kovojusių kariuomenių karininkai.
5. Dabartinių Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių karininkai ir karinių teismų teisėjai.
6. Visų kitų kariuomenių, išskyrus bolševikų, savanoriai.
7. Asmenys, pašalinti iš Komunistų partijos.
8. Pabėgėliai, politiniai emigrantai, kontrabandininkai.
9. Užsienio valstybių piliečiai, užsienio firmų atstovai ir pan.
10. Asmenys, lankęsi užsienyje. Asmenys, palaikantys ryšius su užsienio šalių gyventojais. Asmenys, kalbantys esperanto kalba ar kolekcionuojantys pašto ženklus.
11. Lietuvos ministerijų valdininkai.
12. Raudonojo Kryžiaus darbuotojai.
13. Asmenys, aktyviai dalyvaujantys parapijų veikloje, dvasininkai, sekre-

toriai, aktyvūs religinių bendruomenių nariai.
14. Aristokratai, žemvaldžiai, pasiturintys prekybininkai, bankininkai, pramonininkai, viešbučių ir restoranų savininkai.[16]

Panašių priemonių imtasi Baltarusijoje ir Ukrainoje.

1939–1940 m. sovietų organizuotų trėmimų iš okupuotų teritorijų istorija liko užgožta vėlesnių įvykių ir su jais susijusių aistrų. O ją būtų galima laikyti stalinistinio teroro kulminacija, teroro, kuris nelyginant sniego kamuolys ritosi per visą kolektyvizaciją, tautinio valymo vajų ir baigėsi, kai 1941 m. Vokietija užpuolė SSRS. Patirtas siaubas buvo žinomas ir aprašytas daug anksčiau, nei pasirodė Solženicyno *Gulago archipelagas*, tačiau visa tai praprūsdavo pro vakariečių ausis, lyg jie dar nebūtų buvę pasiruošę tatai suvokti. Lenkai atsidūrė tarp labiausiai nukentėjusių aukų. Keturis kartus didžiuliai geležinkelio sąstatai išdundėjo į rytus – 1940 m. vasarį, balandį, birželį ir 1941 m. birželį, išveždami tūkstančius žmonių, NKVD teismuose nuteistų ir pasmerktų lageriui, sunkiesiems darbams ar tremčiai. Didžiuma jų buvo nubausti ne už kokį nors nusižengimą, bet vien todėl, kad lenkų tautą jų žemėse šeimininkaujantys rusai laikė savo senu priešu. Sąlygos, kuriomis jie buvo vežami traukiniais, sveiku protu sunkiai suvokiamos. Paprastai būdavo liepiama pasiimti būtiniausio maisto vienam mėnesiui ir kuo mažiau asmeninių daiktų. Žmones sugrūsdavo stačius į užantspauduotus, nešildomus ir be langų gyvulinius vagonus, ir taip žiemą jie keliaudavo tris, keturis, penkis ar net šešis tūkstančius mylių. Šviesa prasiskverbdavo pro nedidelį plyšį stoge, pro jį taip pat išmesdavo išmatas ir mirusiųjų kūnus. Čia būta visko – psichikos sutrikimų, nušalimų, bado mirčių, vaikžudysčių, net kanibalizmo. Tų, kurie ištverdavo šią kelionę traukiniu, laukdavo tolesnės kelionės upių laivų triumuose ar atviruose sunkvežimių kėbuluose į atokiausius Sovietų Sąjungos dykrų užkampius. Štai kaip visa tai prisimena vienas iš likusių gyvų tų įvykių liudininkų, kalnakasys ir profesinės sąjungos narys, turėjęs pakankamai tvirtybės ištverti šiaurės rytų Sibire, netoli šalčio poliaus, įkurto lagerio žiaurumus:

1939 m. rugsėjo 27 d. gavau sovietų administracijos politinės valdžios nurodymą [...] sukviesti visų darbininkų organizacijų susirinkimą [...] ir tas organizacijas paleisti. Susirinkime dalyvaujantys enkavedistai man įteikė rezoliucijos tekstą, kurį turėjau paskelbti darbininkų organizacijos atstovams, o šie jį turėjo perduoti toliau. Rezoliucijoje pasakyta, kad darbininkai turi išreikšti pritarimą dėl mūsų rytinių žemių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą. Atsisakęs šią rezoliuciją skelbti, iškart buvau suimtas ir uždarytas į Drogobyčiaus kalėjimą. Per visą tardymo laiką mane kaltino darbininkų interesų išdavimu, veikla, nukreipta prieš Staliną, Trockio bei kitų Sovietų Sąjungos išdavikų palaikymu ir taip toliau. 1939 m. gruodžio 15 d. karo tribunolas mane nuteisė dešimčiai metų sunkiųjų darbų lageryje. Iki sausio 10 d. mane laikė Drogobyčiaus kalėjime, vėliau perkėlė į Lvovo, o dar vėliau į Odesos kalėjimą.

Odesoje prabuvau nuo vasario 1 d. iki tų pačių metų kovo 7 d. Kalėjimas buvo kimšte prikimštas lenkų. Dvivietėje kameroje sėdėjau dar su trylika kitų kalinių. Nuo kovo 7 d. iki balandžio 17 d. buvau vežamas į Vladivostoką. Per visą kelionę retsykiais gaudavome kokią duonos riekę, tačiau dažniausiai tekdavo tenkintis silkėmis iš skardinių su šlakeliu karšto vandens. Vladivostoke buvo didžiulis paskirstymo punktas, iš kurio kalinius išsiuntinėdavo po visus Chabarovsko krašto lagerius [...] Po atviru dangumi čia buvo laikoma apie 25 000 kalinių [...] Gegužės 20 d. kartu su didžiuliu būriu kitų kalinių buvome perkelti per Japonijos jūrą į Magadaną, o iš čia sunkvežimiu nuvežti į kitą paskirstymo punktą. Toliau mūsų kelias ėjo į Maldiaką, esantį už 1700 kilometrų, prie Kolymos upės. Į Maldiaką atvykome 1940 m. birželio 26 d. Čia buvo keturi lageriai, kiekviename po 2500 kalinių. Gyvenome barakuose, uždengtuose brezentu, po šimtą žmonių kiekviename. Miegojome ant plikų gultų, padarytų ne iš lentų, bet iš rąstų [...]

Rugsėjo pabaigoje sniego jau buvo ligi kelių. Magadane mums davė žiemines vatines. Lageryje kai kurie gaudavome veltinius autus ir dar kitokias šiltas vatines, vadinamas bušlakais.

Aplink lagerį nebuvo nė gyvos dvasios [...] Sovietams žingsnis po žingsnio skverbiantis į krašto gilumą, vietiniai gyventojai traukėsi vis toliau į taigą [...]

Keldavomės 5 valandą. Prieš išeidami į darbą kiekvienas gaudavome riekę duonos ir porciją košės. Pavalgę kolonomis po keturis žygiuodavome į darbo vietas kasyklose. Kasėme auksą. Kartais einant į darbą grodavo orkestras. Kai dirbdavome viršuje, kasdavome žemę, dažniausiai susimaišiusią su žvyru. Darbuodavomės kapliais, laužtuvais, kastuvais, o žiemą, kai žemę kaustė įšalas, – kirtikliais. Darbas išties buvo katorgiškas. Dienos norma buvo iškasti 125 vežimėlius žemių, o paskui jas dar reikėdavo nustumti

tris ar keturis šimtus metrų. Jei dirbdavome po žeme, tekdavo leistis į 40–45 metrų gylį, čia nelaimių netrūko [...] Aukas iškeldavo į viršų, nukirsdavo rankas, kaip mirties įrodymą valdžiai, o kūnus užkasdavo taigos bruzgynuose. 12.30 val. būdavo pusės valandos pertrauka, per ją gaudavome pietus – 150 gramų duonos ir porciją skystos sriubos, kartais žuvies gabalėlį. Po pietų be pertraukos dirbdavome iki 8 valandos vakaro. Tie kaliniai, kurie nebūdavo įvykdę dienos normos, turėdavo dirbti dar dvi valandas [...]

Tarp kalinių buvo visų klasių (...) ir visų Sovietų Sąjungos tautybių, taip pat jos kaimyninių kraštų atstovų.

Mums dirbant labai dažnai grodavo orkestras. Aidint muzikos garsams sargybiniai išsikviesdavo labiausiai nusilpusius ir čia pat nušaudavo. Šūviai poškėjo vienas po kito [...] Greta manęs dirbo žydas iš Lvovo. Jis buvo tiek išsekęs, kad dirbdamas be perstojo alpdavo. Kartą sargybinis liepė jam išeiti, nusivarė jį į artimiausią pašiūrę ir paleido kulką. Aš girdėjau tą šūvį, o po kelių minučių išvydau ir jo kūną. Toks pat likimas laukė ir tų, kurie nors kiek nusižengdavo taisyklėms, ypač kai vos kelis žingsnius pasitraukdavo nuo savo darbo vietos arba kai rikiuotėje nežygiuodavo lygia greta. Kiekvienas, vos atvykęs, būdavo be gailesčio apiplėšiamas; visus kalinius siekta morališkai sužlugdyti.

Dirbdami po 12–14 valandų per dieną, be poilsio dienų, kaliniai greitai išsenka, dažnai serga. Tačiau nuo darbo atleidžia tik tuomet, jei kalinys turi 40 laipsnių karščio ir jei tos dienos nedarbingumo lapelių neišdalyta daugiau negu galima [...] Iš maždaug 10 000 lageryje laikomų vyrų kasmet miršta apie 2000 [...] Kiekvieną rytą atsiranda kalinių, kurie jau nebepakyla – mirė naktį. Per du su puse pirmųjų Kolymoje praleistų mėnesių iš dvidešimties lenkų mirė šešiolika. Išliko keturi, tarp jų ir aš.

Žiemą esi priverstas dirbti net ir spaudžiant -65°C šalčio. Kasyklose rūbai greitai nusidėvi. Mes vaikščiojome apsimuturiavę skarmalais, kurių beveik niekuomet nenusivilkdavome [...] Vienintelė kalinio svajonė – patekti ligoninėn [...] Tyčiniai susižalojimai tapo įprastu reiškiniu – kalinys mielai nusipjaudavo pirštą, kad tik paguldytų į ligoninę. Prieš pat paleidžiamam iš lagerio mintis nusipjauti rankų ir kojų pirštus kilo ir man su kitu lenku. Kantrybė buvo visai išsekusi.

Po kelių mėnesių iš Maldiako buvau perkeltas į Berliachą. Čia dirbau automobilių dirbtuvėje suvirintoju. Per visus pusketvirto mėnesio, praleisto šioje vietoje, duonos nematėme nė sykio. Maitinomės tik silkėmis. Algos gaudavau 32 rublius per mėnesį, o kad tai uždirbčiau, reikėjo 100 procentų įvykdyti normą.

Prasidėjus karui lenkus perkėlė į miškus kirsti medžių [...] Dirbdamas čia, miškuose, visiškai atsitiktinai sužinojau apie Lenkijos–Sovietų Sąjungos sutartį ir visiems lenkų kaliniams paskelbtą „amnestiją". Nuėjau pas komendantą apie tai pasiteirauti. Užuot gavęs atsakymą, buvau žiauriai nubaustas – turėjau 24 valandas nevalgęs išstovėti lauke.

1941 m. rugsėjo 20 d. mus grąžino atgal į Magadaną. Keliavome keturias dienas visiškai be kąsnio burnoje. Magadane susitikau su lenkais. Jų buvo maždaug 1200, iš jų išgirdau, kad jau mirė 60 procentų lenkų, ištremtų į lagerius prie Kolymos. Magadane sąlygos beveik nepasikeitė net ir po amnestijos. Galiojo tos pačios taisyklės kaip ir anksčiau.[17]

Daugelis nepajėgė išgyventi. Kai 1941 m. buvo suteikta amnestija (už nusikaltimus , kurie niekuomet nebuvo padaryti), bemaž pusė iš pusantro milijono lenkų, ištremtų anksčiau, jos nebesulaukė. Tarp aukų buvo 100 000 Lenkijos žydų kartu su Varšuvos vyriausiuoju rabinu Moiše Šoru. Tikslių skaičių niekam nebepavyks sužinoti.

Palyginti su tokio masto kančiomis, 15 000 lenkų karininkų dingimas ar žūtis per daug nebestebina. 1939 m. rugsėjį karininkai buvo sovietų internuoti, atskirti nuo eilinių ir išsiųsti į tris atskirus lagerius vakarų Rusijoje. Didžiuma jų – neprofesionalūs kariškiai, tik atsargos karininkai, mobilizuoti, kai Vokietija užpuolė Lenkiją. Tai buvo kvalifikuoti mokytojai, valstybės tarnautojai, verslininkai, gydytojai, mokslininkai. Sovietai į juos žiūrėjo kaip į klasinio priešo grietinėlę. Aštuonis mėnesius, iki 1940 m. gegužės, jie galėjo susirašinėti su namie likusiomis šeimomis. Ir staiga laiškai baigėsi. Iš visų 15 000 tik vienas liko gyvas, mat tuo metu, kai buvo likviduojamas lageris, jis buvo išsiųstas į apklausą Maskvoje. 1943 m. balandį Katynės miške ant Dnepro kranto, netoli Smolensko, vokiečiai atkasė 4321 kūną. Daugelio rankos buvo surištos už nugaros ir kiekvienam į pakaušį buvo suvaryta po vokišką kulką. Daugelio kišenėse rasta dokumentų, kuriuos nebuvo sunku perskaityti. Nekilo jokių abejonių, kas jie tokie. Naciai tvirtino, kad juos išžudė sovietai 1940 m. balandį. Sovietai tvirtino, esą juos iššaudė vokiečiai 1941 m. žiemą. Šis aiškinimas sužlugo, kai kažkas atkreipė dėmesį į vasarines sušaudytųjų uniformas. Viena tarptautinė komisi-

ja, kurią sušaukė Vokietija, palaikė jos versiją, kita, sušaukta Sovietų Sąjungos, gynė šios versiją. Tiems, kam reikia aiškių, dokumentais pagrįstų įrodymų, šis klausimas lieka atviras. Tačiau didžiumai nešališkų apžvalgininkų sovietų kaltė atrodo neginčijama. Katynės žudynės yra vienintelis „nacių karo nusikaltimas", įvykdytas Sovietų Sąjungos teritorijoje, kurio sovietai niekuomet nemini. Apie kitų 11 000 kariškių likimą galima tik spėlioti. Lenkams šis nusikaltimas yra simbolis begalės kitų, niekieno nesuskaičiuotų Sovietų Sąjungos žiaurumo aktų, nukreiptų prieš lenkų tautą.[18]

Vis dėlto būtų klaidinga manyti, jog NKVD domėjosi tik klasiniu priešu. Jie buvo tiek pat negailestingi ir tiems nedaugeliui lenkų komunistų, kurie išliko po dar visai neseno valymo. Władysławas Gomułka buvo vienas iš tų, kurie 1940 m. atsiradę Sovietų Sąjungos zonoje Lvove, nusprendė ieškoti laimės vokiečių generalinėje gubernijoje. Jo laukė neišvengiama baigtis. Tuo metu SSRS siekė visais įmanomais būdais užkirsti kelią nepriklausomos Lenkijos atgimimui. Stalinas savo užmačiomis pranoko Hitlerį – jis troško paversti lenkus vergų tauta, visiškai nesugebančia savarankiškai tvarkytis.

Neabejotina, kad jei Vokietijos–Sovietų Sąjungos paktas būtų galiojęs gerokai ilgiau, abiejų šalių tikslai, susiję su Lenkija, būtų buvę įgyvendinti. 1941 m. nacistinė naikinimo mašina pasiekė didžiausią apsukų greitį. Sovietų akinti taip pat nereikėjo. Atkirsta nuo išorinės pagalbos, lenkų tauta nebūtų pajėgusi išlikti jokiu įmanomu būdu. Laimei, kariaujančių šalių kaprizai lenkams kaip tik išėjo į naudą. Jie buvo išgelbėti, kai Vokietija užpuolė Rusiją. Nors teko iškentėti ketverius siaubo metus, paaiškėjo, kad vieni patys vokiečiai Lenkijos nepajėgūs sunaikinti. O sovietai, dvejus metus veikę kaip Hitlerio nusikaltimų bendrininkai, dabar kreipėsi į Lenkiją pagalbos. Taip lenkai išvengė visiško sunaikinimo.

* * *

Buvo aišku, kad 1941 m. vasaros pradžioje kažkas rengiama. Gegužę visos Vokietijos puolamosios pajėgos iš Jugoslavijos per pietų Lenkiją persikėlė į naujas pozicijas prie Bugo ir Sano upių. Birželį

vokiečių daliniai vienas po kito plentais ir geležinkeliais traukė rytų kryptimi, link sienos su Sovietų Sąjunga. Šimtų divizijų judėjimo taip paprastai nenuslėpsi. Visi, išskyrus Staliną, buvo įsitikinę, kad Vokietijos–Sovietų Sąjungos paktas artėja prie pabaigos. Birželio 22 d. vermachtas pradėjo vykdyti Barbarosos operaciją ir įsiveržė į Sovietų Sąjungą. Ketveriems metams Lenkijos žemės virto pirmiausia – vokiečių ir rusų karo užnugariu, vėliau – vienu iš pagrindinių mūšių laukų. Ir visus tuos ketverius metus nebuvo galimybės stipriau pasipriešinti vokiečių viešpatavimui.

Apsvaigusi nuo savo karinių laimėjimų vokiečių administracija okupuotoje Lenkijoje nebepaisė jokių ankstesnių suvaržymų. Generalinė gubernija buvo išplėsta, kad apimtų ir Galiciją. Rytuose, iš Raudonosios armijos atimtose teritorijose, įkurtos naujos okupacinės zonos. Berlyne nacių vadai pradėjo smulkiai aptarinėti *Generalplan-Ost*, pagal kurį per artimiausius dešimtmečius visus slavus nuo Oderio iki Dnepro turėjo pakeisti ten įsikursiantys vokiečiai. Savo grandioziniuose planuose jie svaičiojo, jog apie dvidešimt milijonų lenkų būtų galima apgyvendinti Vakarų Sibire; maždaug trys ar keturi milijonai būtų tinkami regermanizacijai; likusius reikėtų eliminuoti. Pirmajame etape numatyta visus žmones ir materialinius išteklius skirti karinei jėgai stiprinti; visokį pasipriešinimą be gailesčio užgniaužti; visus žemesnės rasės ir nenaudingus žmones – žydus, čigonus, sovietų karo belaisvius, darbui netinkamus žmones – sunaikinti.[19]

Nacių ekonominė veikla, vis didėjant karo poreikiams, nuo paprasto išnaudojimo virto beprotiška destrukcija. Aneksuotose teritorijose didžiuma konfiskuotos pramoninės nuosavybės pateko į *Reichswerke Hermann Göring AG* rankas ir buvo pajungta karinės amunicijos gamybai. Generalinėje gubernijoje oficialioji politika buvo labai permaininga. 1939–1941 m. pagal planą pradėta demontuoti pramonės įmones ir įrenginius vežti į Vokietiją. Tačiau po 1941 m. pasirodė, jog patogiau turėti fabrikus arčiau Rytų fronto. 1943 m. sąjungininkams pradėjus bombarduoti vakarų Vokietiją, koncernų savininkai nusprendė ieškoti prieglobsčio rytuose. Kurį laiką ga-

myba gerokai lenkė 1938 m. lygį. Tačiau ekonominį gyvenimą vis labiau ėmėsi kontroliuoti Vyriausioji ūkio ir administracijos tarnyba (WVHA), pavaldi SS, kuri ne itin sėkmingai bandė ūkį susieti su vykdoma rasine bei gyventojų kontrolės politika. 1944–1945 m., prasidėjus visuotiniam chaosui, šimtai tūkstančių bado išsekintų, vergų darbą dirbančių įvairiataučių vyrų ir moterų buvo varinėjami pirmyn ir atgal, nuo vieno vos pradėto sumanymo prie kito nebaigto, o pro šalį atgal į vakarus traukėsi nesibaigiantys sumušto vermachto karių bei išmontuotojų būriai.[20]

Šioms operacijoms finansuoti 1940 m. balandį Krokuvoje buvo atidarytas Emisijos bankas *(Emissionsbank in Polen)*, centrinio *Reichsbanko* filialas. Jis išleido banknotus bei darbo užmokesčio kuponus ir taip sudarė sąlygas šiokiai tokiai prekybai generalinėje gubernijoje, tačiau nepajėgė suvaldyti smarkaus kainų kilimo ar plačiai išsikerojusios „oficialios" ir „neoficialios" juodosios rinkos. Bankas veikė iki 1945 m. sausio.

Nacių teroras darėsi vis žiauresnis. 1941 m. Lenkija tapo žmonijos holokausto vieta, mirties fabrikų ir stovyklų „archipelagu", egzekucijų, pacifikacijų ir eksterminacijų arena – tatai pranoko visa, kas ligi tol buvo užfiksuota žmonijos istorijos dokumentuose.

Policijos ar karinės valdžios įsakymu savavališkai vykdomos egzekucijos tapo kasdienybe. 1939–1940 m. buvo žudomi pavieniai atsirinkti žmonės, bet vėliau šaudymai ir korimai peraugo į masines žudynes. Miestuose kalinius ir įtariamuosius šaudydavo vietoje. Varšuvoje kažin ar liko bent vienas gatvės kampas, negalintis paliudyti dešimčių ar net šimtų miesto gyventojų žūties. Išleidus 1943 m. spalio 16 d. įsaką, nieko nebestebino „kova su išpuoliais, nukreiptais prieš Vokietijos atkūrimą generalinėje gubernijoje", vadinamoji *łapanka* – įkaitų gaudymas gatvėje. Įkaitus žudydavo arba kankindavo viešai, kad matytų visi, jėga suvaryti žiūrėti šito reginio.

Kaime sparčiai buvo vykdoma pacifikacija. Visiems gerai žinomas Bohemijos kaimas Lidicė; čia buvo sušaudyti 143 vyrai, keršijant už pasikėsinimą į SS generolą Reinhardą Heydrichą. Tokio pat likimo susilaukė šimtai Lenkijos kaimų. Pasibaigus karui jų suskai-

čiuota 299 (ir tai dar ne visi): 1942 m. balandžio 16 d. Rajske nužudyti 142 žmonės, 1943 m. liepos 17 d. Krassowo-Częstkuose – 259, 1940 m. balandžio 11 d. Skłobuose – 215, 1943 m. liepos 13 d. Michniówe – 203, 1940 m. balandžio 14 d. Józefówe – 169, 1942 m. gruodžio 11 d. Kitówe – 174, 1943 m. sausio 29 d. Sumine – 118, 1943 m. birželio 1 d. Sochuose – 181, 1944 m. vasario 2 d. Borówe – 232, 1944 m. vasario 2 d. Łążeke – 187, 1944 m. vasario 2 d. Szczęcyne – 368, 1944 m. kovo 3 d. Jamuose – 147, 1939 m. rugsėjo 6 d. Milejówe – 150, 1943 m. kovo 7 d. Kaszycuose – 117, 1944 m. rugpjūčio 31 d. Kruszuose – 148, 1944 m. rugsėjo 2 d. Lipniak-Majorate – 370, ir taip toliau. Didžiausio masto pacifikacijos kampanija vykdyta nuo 1942 m. lapkričio iki 1943 m. rugpjūčio Zamostės rajone, kurį pagal planą turėjo rekolonizuoti Vokietijos ir Ukrainos gyventojai. Per 100 000 lenkų valstiečių buvo jėga iškeldinti iš bemaž 300 kaimų. Pajėgius dirbti išvežė į reichą. Vaikus deportavo suvokietinti. Bandžiusius pasipriešinti išsiuntė sunaikinti į Oświęcimą ir Majdaneką. Visus kitus paskirstė po visą generalinę guberniją. Apie vokiečių užmačių mastą galima spręsti vien iš to, kad į šį planą įtraukti dar 400 kaimų liko nepaliesti, mat SS pritrūko darbo jėgos šiam reikalui užbaigti.[21]

Viena po kitos kuriamos nacių stovyklos pranoko visa, kas tik buvo kur nors kitur Europoje. Jos buvo šešių kategorijų. Karių belaisvių stovyklas – *Oflagen*, skirtas karininkams, ir *Stalagen*, skirtas žemesnio rango kariškiams, – administravo vokiečių karinė valdžia. Lenkijoje į jas daugiausia veždavo belaisvius iš Rytų fronto, tad pretenzijos į humaniškumo normas čia greitai nuslopo. Visi kaliniai, atsisakę tarnauti Vokietijos daliniuose, buvo tiesiog marinami badu – negirdėtas dalykas kitose Vokietijos stovyklose. Manoma, kad Lenkijos stovyklose – Łambinowicų *Stalag* VIIIB, Żagańės *Stalag* VIIIC, Dęblino *Frontstalag* 307 ir Zamostės *Stalag* 325 – buvo nužudyta apie 500 000 sovietų belaisvių ir apie 50 000 italų, internuotų 1943 m., kai žlugo Mussolinio režimas. Kitas stovyklas administravo SS arba gestapas. Specialios stovyklos veikė skirtingų rūšių kaliniams, pavyzdžiui, našlaičiams, paaugliams nusikaltėliams ar vai-

kams, atrinktiems paversti vokiečiais. Darbo stovyklos – *Judenlager* žydams, *Polenlager* lenkams – buvo išdėstytos netoli nuo karinės pramonės įmonių, įvardijamos kaip „pataisos darbų centrai". Kriminalinėms ir politinėms byloms tirti gestapas steigė baudžiamąsias tardymo stovyklas, kaip antai Żabikówe netoli Poznanės. Tranzitinės stovyklos buvo skirtos laikinai apgyvendinti ištremiamiems asmenims, asmenims, laukiantiems savo bylos baigties, bei darbo jėgai, vežamai į reichą. Koncentracijos stovyklomis išskirtinai rūpinosi SS, jos buvo „rezervuotos" politiniams ir rasiniams nacistinės santvarkos priešams. Greta pagrindinių stovyklų, įkurtų Lenkijos teritorijoje – Oświęcimo (Auschwitz-Birkenau, 1940–1945), Majdaneko (1941–1945), Doros (1943–1945), Treblinkos (1942–1944) ir Płaszówo (Plaschau, 1944–1945) netoli Krokuvos – veikė du tūkstančiai surinkimo ir kontroliavimo punktų. Visur dirbo nuolatinis vokiečių tautybės personalas. Stovyklų didumas ir pernelyg viešai matoma veikla sutrukdė įgyvendinti Himmlerio puoselėtą oficialiai slaptos politikos idėją. Iš pradžių veikusios kaip internuotų asmenų ar bausmės vykdymo institucijos, jos greitai virto sistemingo žmonių naikinimo centrais, kuriuose taip pat buvo įgyvendinamas nacių Galutinis sprendimas žydams.[22]

Iš visų stovyklų aukų skaičiumi ir žiaurybėmis išsiskyrė Oświęcimas, patogiai įsikūręs niekieno žemėje ant senosios Silezijos sienos pylimo, iškilusio virš užliejamų pievų Vyslos ir Solos santakoje. Stovykla pradėjo veikti 1940 m. birželį, kai čia buvo internuota 10 000 politinių kalinių iš kaimyninių Lenkijos ir Silezijos kalėjimų. 1941 m. kovą stovykla praplėsta, kad sutilptų 30 000 kalinių. Tuomet ji per daug nesiskyrė nuo savo pirmtakių Dachau (1933), Buchenwaldo (1937) ar Sachsenhauseno (1936) stovyklų. Naujai atvežtuosius grojant orkestrui suvarydavo vidun pro geležinius vartus su užrašu „*Arbeit Macht Frei*" (Darbas išlaisvina), pro dvigubas spygliuotos vielos tvoras, kuriomis tekėjo aukšos įtampos elektros srovė, pro paslėptus išrikiuotus kulkosvaidžius. Viduje kiekvienam ant rankos išdegindavo stovyklos numerį, duodavo dryžuotą kalinio uniformą, paskirdavo gultą viename iš eilėmis sustatytų barakų ir

varydavo į darbą. Jų gyvenimo trukmė buvo trys mėnesiai. 1941 m. spalį dėl karo Rytų fronte ir pradėto vykdyti Galutinio sprendimo stovyklą vokiečiai dar labiau išplėtė – prijungė dar keletą tūkstančių arų iš kaimyninės Brzezinkos (Birkenau), kad būtų galima sutalpinti papildomų 100 000 kalinių. Esesininkų skaičius padidintas iki 2000 žmonių, neskaičiuojant tūkstančio *Kapos* (barako vyresniųjų) ir specialiųjų tarnybų, sudarytų iš pačių kalinių. Buvo pastatytas moterų skyrius, nutiesta geležinkelio linija, įrengti sargybinių bokšteliai bei modernūs prožektoriai. 1942 m. gegužės 4 d. pirmoji iš keturių dujų kamerų ir pirmasis krematoriumas prarijo pirmąsias aukas iš stovyklos ligoninės. Vėliau jų vidutinis pajėgumas išaugo iki 8000 kūnų per parą. 1942–1943 m., per patį Galutinio sprendimo vykdymo įkarštį, kone kas valandą atvažiuodavo traukinys ir ant ilgo cementinio perono palikdavo savo gyvų ar mirusių žmonių „krovinį". Fiziškai pajėgūs būdavo nuvaromi dirbti. Seniams, paliegėliams, dar visai jauniems ir moterims su vaikais pranešdavo, kad ruoštųsi utėlių naikinimui ir nusirengtų, o tada įstumdavo į dujų kameras. Praėjus dvidešimčiai minučių, darbo imdavosi specialūs būriai; jie skuto nuo lavonų plaukus, ieškojo brangenybių, paslėptų kūno angose, lupo auksinius dantis ir galiausiai subjaurotus palaikus neštuvais tempdavo į krosnis. Kitoje krematoriumo pusėje darbuodavosi kiti būriai – jiems tekdavo tvarkyti tai, kas liko: surinkti riebalus muilo gamybai arba kastuvais susemti pelenus į trąšoms skirtus maišus. Tai buvo *Anus Mundi*, kurios mechanizmo veikimą garantavo prūsiškas preciziškumas. Iš nesuskaičiuojamų aukų laimingiausi buvo tie, kuriems pasisekė greitai mirti. Kitiems, kurių laukė dujų kamera, teko iškęsti neįsivaizduojamas kančias ir pažeminimą: badavimą, kanibalizmą, kasdieninį patikrinimą, *Scheissmeister*, „Bogerio sūpuokles", mirties sieną, pseudomedicinos operacijas su „eksperimentiniais asmenimis", sterilizaciją, amputavimus, ligų užkrato injekcijas, tyčiojimąsi iš religinių apeigų, teatralizuotas egzekucijas, lytinį iškrypimą, žmogaus odos lempos gaubtus, nukirstų galvų džiovinimą, „parašiutizmą", *Aktion-'Kugel'*... Tanatologijos mokslas pasiekė teorijos ir

praktikos viršūnę. Gyvuliais paverstiems žmonėms trumpam atidėdavo mirties nuosprendį mainais už informaciją apie kitus kalinius, jų šantažavimą ar kankinimą, o vėliau dažniausiai sunaikindavo ir juos pačius. Kai 1945 m. sausio 27 d. stovyklą pasiekė sovietų kariuomenė, joje gyvi tebuvo likę 7500 kaliniai, iš jų 90 porų identiškų dvynių. Pagal duomenis, pateiktus Niurnbergo procesui, Oświęcimo koncentracijos stovykloje buvo sunaikinta per keturis milijonus žmonių.[23]

Jokie aprašymai neperteiks Oświęcimo atsidūrusių žmonių jausmų, kurie ūmai išsiverždavo lyg trūkus pūliniui. Normalūs žmonės, nebematydami išeities, darydavo keisčiausius dalykus:

Štai greitai eina moteris, ji nenori pasirodyti skubanti, bet matyti, kad susijaudinusi. Jai iš paskos bėga mažas vaikas, rausvais skruosteliais, putlutis, tikras angeliukas; jis negali jos pavyti, tiesia rankutes ir šaukia: „Mama, mama".

– Moteriške, pasiimk šitą vaiką!

– Pone, tai ne mano vaikas, ne mano vaikas! – isteriškai klykia moteris ir lekia tolyn, užsidengusi veidą rankomis. Ji nori pasislėpti. Ji nori pasiekti tuos, kurie eis pėsti, kurių neveš sunkvežimiu, kurie gyvens. Ji jauna, sveika, graži; ji nori gyventi.

Tačiau vaikas vis tiek seka paskui ją ir visu balsu šaukia: „Mama, mama, nepabėk".

– Jis ne mano, ne mano...

Čia prie jos prišoka Andrėjus, jūreivis iš Sevastopolio, padrumzlijusiomis nuo degtinės ir karščio akimis. Jis vienu stipriu smūgiu partrenkia ją žemėn, čiumpa už plaukų ir trukteli aukštyn. Jo veidas persikreipia iš pykčio.

– Tu, pasileidusi žydų kale. Jebitvoju mat! Ką, pabėgai nuo savo vaiko! Aš tau parodysiu, paleistuve! – Jis griebia ją per juosmenį, letena užspaudžia burną, kad nešauktų, ir sviedžia į sunkvežimį nelyginant grūdų maišą.

– Še, ir šitą kartu pasiimk, padugne tu! – Ir numetė vaiką jai po kojų.

– *Gut gemacht*. Štai kaip reikia elgtis su motinomis išsigimėlėmis! – pagyrė prie sunkvežimio stovintis esesininkas [...]

Pora žmonių krinta ant žemės, desperatiškai vienas kitą apkabinę. Jis mėšlungiškai suleidžia nagus į jos kūną, dantimis dreskia jos drabužius. Ji isteriškai keikiasi, siunčia prakeiksmus, kol, pridusinta batu, ima gargaliuoti ir nutyla. Kai juos atplėšia vieną nuo kito, jie atrodo lyg sumedėję; abu nuvaro į sunkvežimį kaip gyvulius [...]

Kiti neša mergaitę be kojos, laiko ją už rankų ir už vienos likusios kojos. Ašaros teka jos veideliu, ji tyliai maldauja: „Ponai, man labai skauda..." Jie įmeta ją į sunkvežimį tarp lavonų. Kartu su jais ji bus sudeginta gyva.[24]

Kitose koncentracijos stovyklose buvo ne ką geriau. Treblinkos stovykla, įkurta už 80 kilometrų nuo Varšuvos, ant Bugo kranto, buvo mažesnė už Oświęcimą, specialiai pastatyta Galutinio sprendimo reikalui:

TARĖJAS SMIRNOVAS: Prašom apibūdinti šią stovyklą tribunolui.

RAJZMANAS: Žmonių čia atveždavo kasdieną; jų skaičius priklausydavo nuo to, kiek atvykdavo traukinių; kartais atvažiuodavo trys, kartais keturi ar penki, sausakimši prigrūsti vien žydų iš Čekoslovakijos, Vokietijos, Graikijos ir Lenkijos. Vos traukiniui sustojus, žmonės per penkias minutes turėdavo išlipti iš vagonų ir išsirikiuoti perone. Juos išskirstydavo – atskirai vyrus, moteris, vaikus. Visi turėdavo tučtuojau nusirengti, vokiečių sargybai be perstojo šmaukšint botagais. Darbininkai, kurie dirbo šį darbą, greitai surinkdavo jų drabužius ir nunešdavo į barakus. Tada šie žmonės turėdavo nuogi eiti gatve į dujų kameras.

TARĖJAS SMIRNOVAS: Norėčiau, kad tribunolui pasakytumėte, kaip vokiečiai vadino gatvę, vedančią į dujų kameras.

RAJZMANAS: *Himmelfahrt* gatve.

TARĖJAS SMIRNOVAS: Kitaip tariant, „gatve į dangų"?

RAJZMANAS: Taip...

TARĖJAS SMIRNOVAS: Prašom pasakyti, kai žmogų atveždavo į Treblinką, kiek jis ten išbūdavo gyvas?

RAJZMANAS: Vyrai nusirengdavo ir dujų kamerose atsidurdavo per 8–10 minučių, moterys – per 15 minučių. Moterys užtrukdavo ilgiau, nes prieš patenkant į dujų kameras joms nuskusdavo plaukus.

TARĖJAS SMIRNOVAS: Kam buvo skutami jų plaukai?

RAJZMANAS: Stovyklos valdžios manymu, juos buvo galima pritaikyti gaminti čiužiniams vokiečių moterims [...]

TARĖJAS SMIRNOVAS: Liudytojau, prašom pasakyti, ar žmones į Treblinką atveždavo traukiniais ar sunkvežimiais?

RAJZMANAS: Beveik visuomet traukiniais, tik žydus iš aplinkinių miestelių ir kaimų atveždavo sunkvežimiais [...]

TARĖJAS SMIRNOVAS: Prašom pasakyti, kaip vėliau atrodė Treblinkos stotis?

RAJZMANAS: Iš pradžių stotyje nebuvo jokių iškabų, tačiau po kelių mė-

nesių stovyklos viršininkas, toks Kurtas Franzas, pastatydino pirmos klasės geležinkelio stotį su iškabomis. Ant barakų, kuriuose buvo laikomi drabužiai, iškabinti užrašai „Restoranas", „Bilietų kasa", „Telefonas", „Telegrafas" ir taip toliau. Buvo net traukinių eismo tvarkaraštis, kuriame nurodyta, kada išvyksta ar atvyksta traukiniai iš Gardino, Suvalkų, Vienos ir Berlyno.

TARĖJAS SMIRNOVAS: Ar aš jus, liudytojau, teisingai supratau – stotis pastatyta vien dėl apgaulės?

RAJZMANAS: Išlipę iš traukinių žmonės iš tikrųjų manydavo, jog atvyko į labai gerą stotį [...]

TARĖJAS SMIRNOVAS: O kas vėliau nutikdavo tiems žmonėms?

RAJZMANAS: Juos nuvarydavo *Himmelfahrt* gatve tiesiai į dujų kameras.

TARĖJAS SMIRNOVAS: O dabar prašom papasakoti, kaip vokiečiai Treblinkoje elgėsi žudydami savo aukas?

RAJZMANAS: Jei turite galvoje tikrąsias egzekucijas, kiekvienas vokiečių sargybinis turėjo savo pareigas. Pateiksiu tik vieną pavyzdį. Turėjome mes šarfiurerį Menzą, kurio darbas buvo prižiūrėti vadinamąjį „lazaretą" [...] Tai buvo aikštės dalis, aptverta medine tvora. Čia suvarydavo visas moteris, vyresnio amžiaus žmones ir sergančius vaikus. Prie „lazareto" vartų kabojo didžiulė Raudonojo Kryžiaus vėliava. Menzas, specializavęsis žudyti visus, kas tik patekdavo į „lazaretą", niekam kitam to darbo nebūtų perleidęs [...] Iš traukinio čia buvo atvesta dešimties metų mergaitė kartu su dvejų metukų sesute. Kai Menzas išsitraukė revolverį norėdamas nušauti mažąją, vyresnioji mergaitė metėsi prie jo šaukdama ir klausdama, kodėl jis nori ją nužudyti. Jis nenušovė mažylės, o gyvą įmetė į krosnį, vėliau nušovė vyresniąją [...] Čia buvo atvesta pagyvenusi moteris su dukterimi. Toji kaip tik turėjo gimdyti. Ją paguldė ant žolės, o keletas vokiečių atėjo pasižiūrėti gimdymo. Spektaklis tęsėsi dvi valandas. Kai kūdikis gimė, Menzas paklausė močiutės [...] ką ji norėtų pamatyti nužudytą pirmą. Močiutė maldavo, kad ją pirmą žudytų. Žinoma, jie padarė priešingai. Pirmiausia nužudė naujagimį, paskui jo motiną ir galiausiai pagyvenusią moterį [...]

TARĖJAS SMIRNOVAS: Prašom pasakyti, liudytojau, kiek žmonių kasdien būdavo atvežama į Treblinkos stovyklą?

RAJZMANAS: 1942 metais nuo liepos iki gruodžio vidutiniškai kasdien atvykdavo 3 sąstatai po 60 vagonų. 1943 metais traukiniai pasirodydavo rečiau.

TARĖJAS SMIRNOVAS: Prašom pasakyti, liudytojau, kiek vidutiniškai būdavo sunaikinama žmonių kiekvieną dieną dieną?

RAJZMANAS: Manyčiau, kad Treblinkoje kasdien žūdavo vidutiniškai nuo dešimt iki dvylikos tūkstančių žmonių [...] [25]

Prižiūrėtojų, ypač tų, kurie stengėsi visam tam suteikti tvarkos ir padorumo įvaizdį, sužvėrėjimas buvo peržengęs visas ribas. Rudolfas Hössas, 1940–1944 m. buvęs Oświęcimo stovyklos komendantu, savo autobiografijoje pateikė bene patį sunkiausią kada nors nuskambėjusį kaltinimą sau pačiam ir žmogaus prigimčiai:

Aš turėjau būti šaltakraujiškas ir abejingas regėdamas tai, nuo ko kaipmat suspaustų širdį kiekvienam, kas dar turi žmogiškų jausmų [...] Privalėjau šaltakraujiškai žiūrėti į motinas, kartu su besijuokiančiais ir verkiančiais vaikais einančias į dujų kameras. Kartą du mažamečiai vaikai tiek užsižaidė, kad niekaip nesileido motinos sustabdomi. Net žydai iš Ypatingojo skyriaus nenorėjo jų paimti. Niekuomet neužmiršiu maldaujančio žvilgsnio motinos, puikiai suvokiančios, kas vyksta [...] Visi žiūrėjo į mane. Aš linktelėjau budinčiam jaunesniajam puskarininkiui; jis pakėlė vaikus, nors šie priešinosi ir rėkė, ir nunešė į dujų kamerą [...] Aš turėjau visa tai matyti. Valandų valandomis, naktimis ir dienomis turėjau žiūrėti, kaip deginami iš dujų kamerų ištraukti kūnai, kaip raunami dantys, kerpami plaukai, kaip daromi įvairūs kiti šiurpūs dalykai. Aš žiūrėjau pro dujų kamerose įtaisytas akutes ir stebėjau patį mirties procesą [...] Aš privalėjau visa tai daryti, todėl kad visi žiūrėjo į mane; turėjau jiems visiems parodyti, kad aš ne tik duodu įsakymus ir darau tvarką, bet ir esu pasirengęs dalyvauti pavaldiniams vykdant kurią mano duotą užduotį [...] Susidūręs su tokiais nuožmiais dalykais, turėjau kuo giliau slėpti visus savo žmogiškus motyvus [...] Viską matydamas turėjau išlikti šaltakraujiškas [...] Tiesą sakant, negalėčiau skųstis, kad Auschwitze man būtų buvę nuobodu [...] Man svarbiausia tebuvo viena – stumti visa tai pirmyn, skatinti kitus, kad kuo geriau būtų įvykdyti duoti įsakymai [...] Kiekvienas vokietis turėjo būti atsidavęs širdimi ir dvasia, tik taip galėjome laimėti karą [...] SS reichsfiurerio valia Auschwitzas tapo visų laikų didžiausia žmonių naikinimo vieta [...]

Kai matydavau savo linksmai žaidžiančius vaikus ar stebėdavau žmoną, besidžiaugiančią mūsų mažiausiąja dukrele, dažnai pagalvodavau, kiekgi truks ši mūsų laimė? Žmona negalėjo suprasti, ko aš toks paniuręs, ir tokią mano nuotaiką siedavo su darbo rūpesčiais [...] Pradėjau jausti nepasitenkinimą savimi. O dar slėgė nerimas dėl nesibaigiančio darbo, dėl bendradarbių nepatikimumo [...] Tiesa, Auschwitze mano šeima buvo puikiai aprūpinta. Kiekvieną žmonos ar vaikų užgaidą tučtuojau patenkindavau. Vaikai galėjo ligi valiai mėgautis laisvu gyvenimu. Žmona turėjo sodą, kurį pavertė tikru gėlių rojumi [...]

Vaikai nuolatos manęs prašydavo cigarečių kaliniams. Jiems labai patiko tie, kurie dirbo sode. Visa mūsų šeima labai mėgo žemės ūkį ir ypač visokius gyvulius. Kiekvieną sekmadienį turėdavau vaikščioti su vaikais po laukus, užsukdavome į arklides, ir, žinoma, niekada nepraeidavome pro šunides. Du mūsų arkliai ir kumeliukas buvo apgaubti ypatinga meile. Sode vaikai laikė įvairiausių gyvūnų, kurių jiems atnešdavo kaliniai – vėžlių, kiaunių, kačių, driežų. Čia visuomet galėjai pamatyti visokiausių įdomybių. Vasarą jie pliuškendavosi baseinėlyje arba maudydavosi Solos upėje. Didžiausias džiaugsmas vaikams būdavo, kai kartu maudydavosi ir tėtis. Deja, jis neturėjo daug laiko tokiems vaikiškiems malonumams [...][26]

Šios eilutės buvo parašytos lenkiškoje kameroje Krokuvoje 1947 m. Po kelių dienų teismo sprendimu jų autoriui buvo įvykdyta mirties bausmė – toje pat vietoje, kur jis šitaip uoliai vykdė savo pareigas.

Lygiai taip pat sunku suvokti ir kitką – šaltai pasvertus praktinės naudos motyvus. Oświęcimo stovyklą projektavo, be abejonės, respektabilūs architektai ir konsultantai, ir dirbo ji didžiausioms Vokietijos firmoms. Jos finansai ir produkcijos kokybė buvo griežtai kontroliuojami. Hösso kabineto sieną puošė milžiniška diagrama, smulkiai vaizduojanti, kokiomis sąnaudomis kiek galutinio produkto galima tikėtis. Stovyklos chemijos gamykloje buvo gaminamas sintetinis benzinas, be to, iš čia į *Reichsbanką* keliavo auksas, iš čia išvažiuodavo tonos kaulų trąšų, muilo, plaukų, taip pat optiniai lęšiai iš akinių, medžio atliekos bei metalo laužas iš ramentų ar dirbtinių galūnių. WVHA iš anksto smulkiai apskaičiavo savo pelną:

Koncentracijos stovyklos kalinio darbas pramonės įmonėms vidutiniškai per dieną duoda 6–8 RM pelną, iš jų 70 pf reikia skaičiuoti maistui ir drabužiams. Tarkim, kad kaliniai išgyvena 9 mėnesius, tada šią sumą reikia dauginti iš 270. Iš viso – 1431 RM. Pelną galima padidinti racionaliau utilizuojant lavonus, pavyzdžiui, paimant auksinius dantis, drabužius, kitas vertybes; tačiau kita vertus, kiekvienas lavonas atneša 2 RM nuostolio, kurį sudaro kremavimo išlaidos.[27]

Sunku įsivaizduoti, bet produkcija nepateisino lūkesčių. 1942 m. pabaigoje net SS pradėjo suvokti, kad naikinti savo darbo jėgą ekonomiškai nenaudinga. Vieną iš įmonių *Ostindustrie GmbH* teko lik-

viduoti, kai nebeliko nė vieno gyvo jos darbininko. Gestapui buvo įsakyta parūpinti darbininkų iš civilinės pramonės įmonių pareiškus jiems išgalvotus kaltinimus – šitaip siekta išlaikyti stiprų darbo jėgos rezervą. 1942 m. gruodį WVHA vadas Oswaldas Pohlas įsakė „žiauriai nebesielgti" su koncentracijos stovyklų kaliniais, nes tai žlugdo darbo našumą; o 1943 m. balandį jis pripažino, kad dėl kuro trūkumo gali būti sustabdytas Galutinio sprendimo vykdymas. Šie pareiškimai kalinių padėties nepalengvino, tik likusius gyvus pasmerkė lėtai, o ne staigiai, kaip anksčiau, mirčiai, o esesininkams užkorė dar vieną naštą – gyvųjų lavonų „darbo jėgą", kitaip tariant, kalinius, kurie dar buvo gyvi, bet jau nebepajėgė dirbti.

Brutali statistika iškalbingesnė už visus komentarus. Per šešerius karo metus buvusi Lenkijos Respublika neteko 6 028 000 gyventojų. Iš jų apie 2,9 milijono sudaro Lenkijos žydai. Apie 644 000 Lenkijos gyventojų (10,7 procento) žuvo per tiesioginius karo veiksmus. Iš viso 5 384 000 gyventojų (89,3 procento) nužudyta vykdant mirties bausmes, pacifikacijos kampanijas, o daugiausia – koncentracijos stovyklose. Iš 18 milijonų visų tautybių aukų, per 11 milijonų naciai sunaikino okupuotos Lenkijos teritorijoje. Iš jų 5 milijonai buvo žydai. Liūdniausia, kad šių baisių skaičių statistinė išklotinė vis dar tebėra ginčų objektas.[28] Žydų tyrinėtojai linkę skaičiuoti tik žydų aukas; lenkų tyrinėtojai – tik lenkų aukas. Nė vieni nenori pripažinti, kad didžiausia aukų grupė buvo kartu ir lenkai, ir žydai. Regis, žmones skaičiuoti ne visiems rūpi.

Pasipriešinimo sąjūdis plito nuo pat pradžių. Lenkams kolaboravimo klausimas nė kilti nekilo. Tokio dalyko kaip lenkų kvislingas (išdavikas) nebuvo dėl labai paprastos priežasties – Lenkijoje naciai nė nebandė jų verbuoti. Lenkai turėjo rinktis viena iš dviejų – arba visiškai pasiduoti, arba priešintis. Kai tapo aišku, kad pasidavus nebus jokios naudos, daugiau žmonių ryžosi priešintis. Pirmaisiais karo mėnesiais dešimtys partizanų būrių pasitraukė į miškus, o miestuose susibūrė šimtai slaptųjų kuopelių. Jokių įsakymų jiems duoti nereikėjo, užduotį jie žinojo patys – visaip kaip, kiekviena proga, trukdyti priešams, tiek naciams, tiek sovietams. Vienas iš

tokių „bastūnų atsiskyrėlių" buvo majoras Henrykas Dobrzańskis (1896–1940), žinomas Hubalo slapyvardžiu. Jį mirtis užklupo 1940 m. balandžio 30 d. kaime netoli Kielcų, po pilnos audringų nuotykių žiemos. Tokių kaip jis vėliau dar buvo šimtai.[29]

Organizuotam pasipriešinimui pamatai buvo padėti baigiantis rugsėjo kampanijai. 1939 m. rugsėjo 27 d. karininkų grupė, vadovaujama generolo Karaszewicziaus-Tokarzewskio, įkūrė Lenkijos pergalės tarnybą (SZP), kuri turėjo tęsti kovą pogrindyje. Šiek tiek vėliau, lapkritį, naujoji emigracinė vyriausybė įkūrė Ginkluotos kovos sąjungą (ZWZ), kuri turėjo pasipriešinimo veiksmus derinti su Vakarų sąjungininkų planais. Iš šių dviejų organizacijų ilgainiui išaugo Armija krajova (*Armia Krajowa*, Krašto armija, AK) – ją visiškai pagrįstai galima laikyti didžiausia pasipriešinimo formuote visoje Europoje. 1941–1942 m. prie jos prisidėjo gausūs Valstiečių batalionai (*Bataliony Chłopskie*, BCh), kurių uždavinys buvo priešintis vokiečių vykdomiems deportacijos ir pacifikacijos planams, taip pat įvairios dešiniojo sparno grupuotės, tokios kaip Tautinės karinės pajėgos (NSZ) ir Tautinė karinė organizacija (NOW) bei ne tokia gausi komunistų vadovaujama Liaudies gvardija (*Gwardia Ludowa*, GL). Išformuota Lenkijos skautų sąjunga (ZHP) patikėjo savo narius AK. Iš jų buvo sudaryti savarankiški slaptieji šturmo būriai, garsiosios Pilkosios gretos (*Szare Szeregi*).[30]

Ilgą laiką pasipriešinimo sąjūdžio laimėjimai neišvengiamai buvo gan menki. Renkantis į uždraustus susirinkimus ar laikant namie ginklus, greitai būdavo galima susilaukti mirties bausmės, todėl reikėjo būti itin atsargiems. Vis dėlto net ir tokiomis sąlygomis virsdavo nuo bėgių traukiniai, iš pasalų kažkas užpuldavo priešo konvojus, išlaisvindavo nacių saugomus kalinius. Saugiai išgaravo nacionalinės meno vertybės, nuo Koperniko paminklo Varšuvoje dingo lentelė su užrašu „didysis vokiečių astronomas Nikolaus Koppernick". Į vokiečių radiją prasiskverbdavo patriotinė lenkų muzika. Vokiečių fabrikuose dirbantys lenkų darbininkai buvo prikalbinti dirbti lėčiau nei paprastai. Klestėjo pogrindinė spauda abiejomis – ir lenkų, ir propagandos tikslais vokiečių – kalbomis. Visi

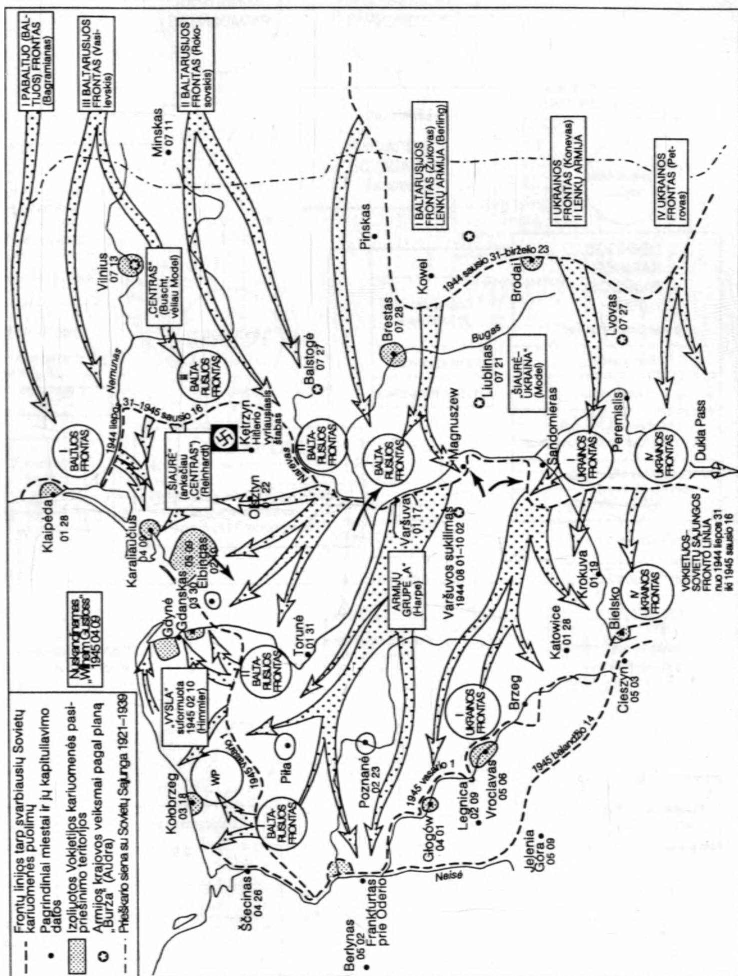
svarbiausieji lenkų universitetai – Varšuvos, Krokuvos, Lvovo ir Vilniaus, kurie buvo oficialiai valdžios uždaryti, – slapta tęsė darbą privačiai. Slapta mokytojų organizacija (TON) sukūrė milžinišką tinklą slaptų klasių, į kurias ilgainiui suėjo mokytis milijonai vaikų. Vakarų sąjungininkams buvo perduota vertingos karinės informacijos, tarp kitų dalykų, žinių apie V1 ir V2 raketų konstrukciją.[31] Net ir stovyklose pasipriešinimo kuopelės platino uždraustą informaciją, planavo pabėgimus ir kitas akcijas. Į 1942 m. pabaigą pasipriešinimo sąjūdis jau galėjo į terorą atsakyti teroru. 1942 m. spalio 8 d. AK pionieriai sugriovė pagrindinę Varšuvos geležinkelio manevrinę stotį. Spalio 24 d. GL, atsakydama į viešą penkiasdešimties savo narių egzekuciją, susprogdino vermachto *Café Club* Varšuvoje. Gruodžio 30 d. Wojdoje, netoli Zamostės, BCh būrys pirmą kartą ginklu pasipriešino pacifikacijos kampanijai. 1943 m. sausį AK suformavo Diversijos valdybą *(Kedyw)*, kuri per kelis mėnesius išvadavo keturis gestapo kalinius, o rugpjūčio 8 d. surengė didžiulį banko apiplėšimą Varšuvoje. Tų metų rudenį atviri susidūrimai su pavieniais vokiečių būriais buvo bemaž įprastas reiškinys. Didžiuliuose kalvų ir miškų plotuose, tokiuose kaip „Pińczówo respublika" netoli Krokuvos, nebeliko nė vieno priešo būrio. Atėjus žiniai apie vokiečių pralaimėjimą prie Stalingrado, pradėta ruoštis lemiamam lošimui išvien su besiartinančia Raudonąja armija.

Žydų pasipriešinimo sąjūdis turėjo mažiau erdvės savo veiksmams. Uždaryti į getus nuo pat karo pradžios, žydai beveik neturėjo galimybių kaupti ginklus ar užmegzti glaudesnius ryšius su nežydų pasipriešinimo grupuotėmis. 1942 m. rugsėjį AK įkūrė lenkų Pagalbos žydams tarybą (RPŻ), tačiau jos galimybės buvo labai ribotos. Ji padėjo maždaug 100 000 žmonių pabėgti nuo Galutinio sprendimo.[32] Tokiomis sąlygomis veikė ir pasipriešinimą organizavo Žydų kovos organizacija. Jos kančių valanda išmušė 1943 m. balandžio 19 d., kai jėga pasipriešino pastangoms sunaikinti paskutinius likusius gyvus Varšuvos geto gyventojus. SS pėstininkai, vadovaujami brigadenfiurerio Jürgeno Stroopo buvo priversti trauktis atgal, kai į juos iš langų ir barikadų pasipylė ugnis. Nelygi kova

tęsėsi tris savaites. Per tą laiką žuvo 7000 žydų kovotojų; maždaug 6000 buvo gyvi sudeginti savo slėptuvėse; 56 000 išvežti į mirties stovyklą Treblinkoje. Tai buvo didžiausia pavienė pasipriešinimo akcija iki Varšuvos sukilimo, kuris kilo kitų metų vasarą.[33]

Deja, taip ir nepavyko pasiekti veiksmingo politinio įvairių pasipriešinimo grupių koordinavimo. (Žr. diagr. E.) AK ir BCh turėjo 400 000 vyrų ir smarkiai pranoko komunistų vadovaujamą GL, o vėliau ir Armiją liudovą (*Armia Ludowa*, Liaudies armija, AL), kurios tesurinko vos 10 000 narių. Tačiau „grynai aritmetinį pranašumą" nėra lengva išversti į politinę kalbą. Šių dviejų stovyklų bendradarbiavimas apsiribojo vien praktiniais dalykais; karui pasibaigus jos nesiekė kokio nors susitarimo dėl bendros politinės programos. Vienoje stovykloje buvo AK, palaikanti tiesioginius ryšius su emigracine vyriausybe Londone. Ši per savo Delegatūrą vadovavo visoms pagrindinėms valstybės administracinėms struktūroms, veikiančioms tiek generalinėje gubernijoje, tiek lenkiškose reicho dalyse. Politinius sprendimus priimdavo Politinis taikinamasis komitetas (PKP), kurį rėmė keturios partijos, palaikančios ryšius su emigracine vyriausybe, o 1942 m. pradėjo dirbti ir vykdomosios institucijos – septynios ministerijos. 1944–1945 m. veikė politinė Tautos vienybės taryba (RJN) ir vykdomoji Ministrų taryba. Vyriausiojo delegato pareigas ėjo A. Bniński (1884–1942) Poznanėje, Cyrylas Ratajskis (1875–1942) Varšuvoje, profesorius Janas Piekałkiewiczius (1892–1943) ir J. S. Jankowskis (1882–1953). Kitoje stovykloje veikė GL ir AL, tiesiogiai pavaldžios komunistinei Lenkijos darbininkų partijai (PPR), kuri savo ruožtu palaikė dviprasmiškus santykius su Maskva. Komunistinės organizacijos, tuomet neturėjusios pakankamos žmonių paramos, vengė net minties apie susiliejimą ar globą. 1944 m. sausio 1 d. jos sudarė savo Tautinę krašto tarybą (KRN), kurią galima laikyti pirmąja būsimos Liaudies Respublikos sėkla. O kol kas jie laukė pergalingosios Raudonosios armijos, kuri, vos tik įžengusi į Lenkiją, politinę padėtį pakeitė neatpažįstamai. (Žr. 17 žem.)

Aprašinėjant, kaip Sovietų Sąjunga vadavo Lenkiją, būtina apibrėžti, kas yra Lenkija, kur jos ribos. Plačiausia prasme išvadavimas

17 žemėlapis. Sovietų Sąjungos kariuomenės žygis į Lenkiją (1944–1945)

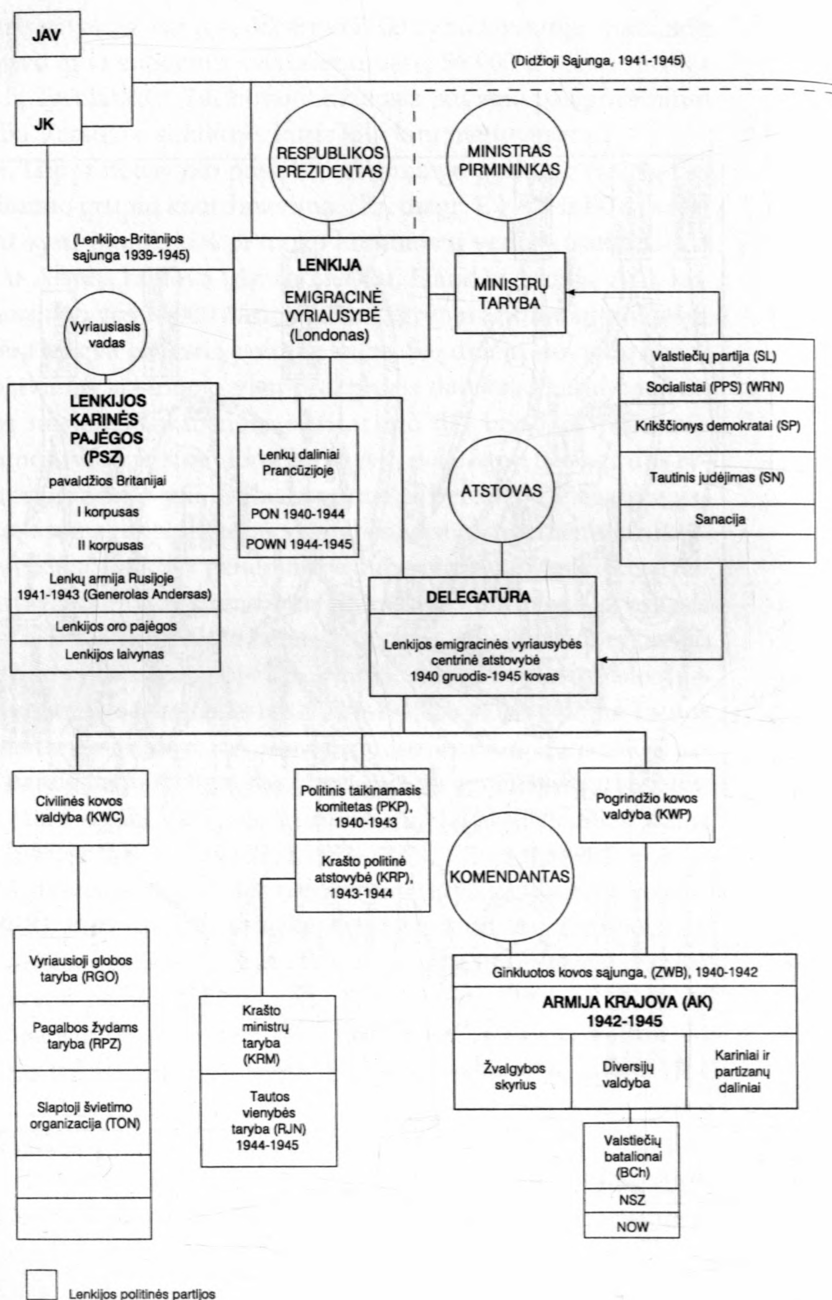
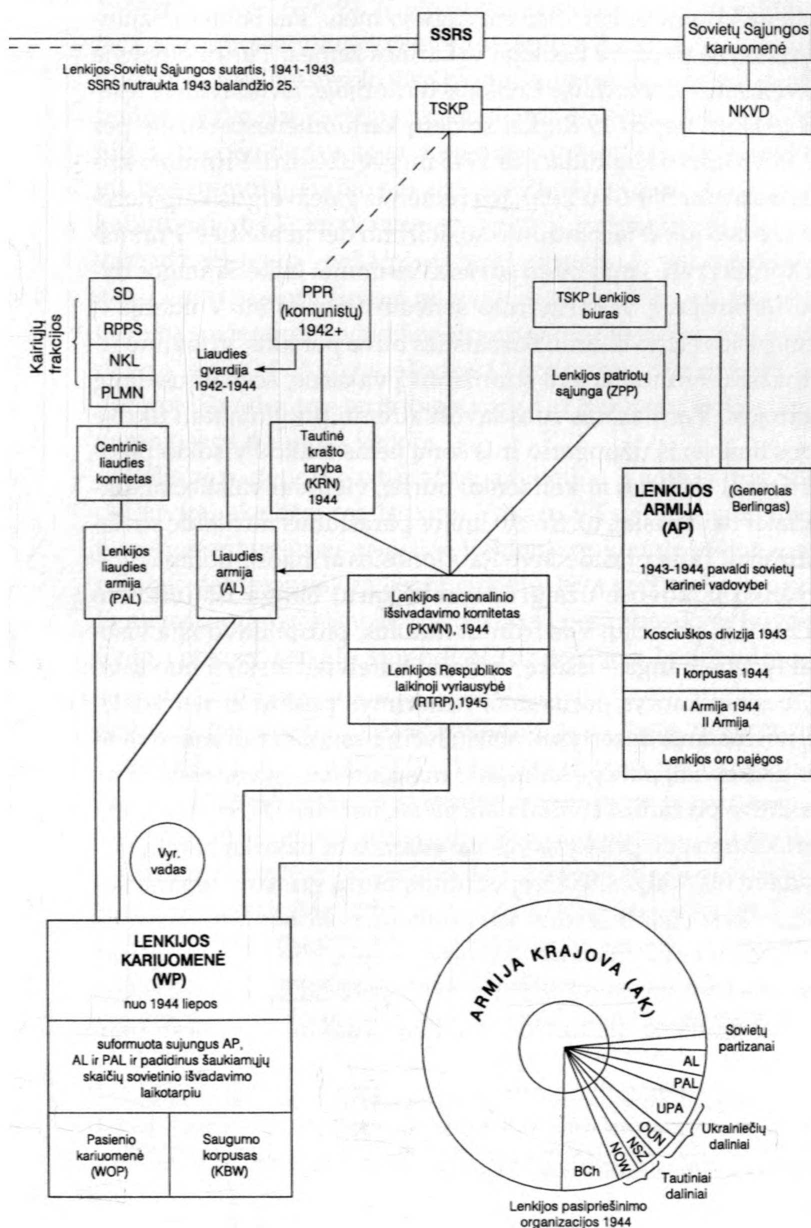

Diagrama E. Lenkijos karinės ir politinės organizacijos (1939—1945)

SSRS
Sovietų Sąjungos kariuomenė
Lenkijos-Sovietų Sąjungos sutartis, 1941-1943
SSRS nutraukta 1943 balandžio 25.
TSKP
NKVD
SD
RPPS
NKL
PLMN
Kairiųjų frakcijos
PPR (komunistų) 1942+
Liaudies gvardija 1942-1944
TSKP Lenkijos biuras
Lenkijos patriotų sąjunga (ZPP)
Centrinis liaudies komitetas
Tautinė krašto taryba (KRN) 1944
LENKIJOS ARMIJA (AP)
(Generolas Berlingas)
1943-1944 pavaldi sovietų karinei vadovybei
Kosciuškos divizija 1943
I korpusas 1944
I Armija 1944
II Armija
Lenkijos oro pajėgos
Lenkijos liaudies armija (PAL)
Liaudies armija (AL)
Lenkijos nacionalinio išsivadavimo komitetas (PKWN), 1944
Lenkijos Respublikos laikinoji vyriausybė (RTRP),1945
Vyr. vadas
LENKIJOS KARIUOMENĖ (WP)
nuo 1944 liepos
suformuota sujungus AP, AL ir PAL ir padidinus šaukiamųjų skaičių sovietinio išvadavimo laikotarpiu
Pasienio kariuomenė (WOP)
Saugumo korpusas (KBW)
ARMIJA KRAJOVA (AK)
Sovietų partizanai
AL
PAL
UPA
OUN
NSZ
NOW
BCh
Ukrainiečių daliniai
Tautiniai daliniai
Lenkijos pasipriešinimo organizacijos 1944

truko nuo 1944 m. sausio 4 d., kada Raudonoji armija peržengė prieškario sieną Volynėje, ligi 1945 m. rugsėjo mėn., kai Sovietų Sąjungos vyriausybė perdavė Lenkijai vakarines žemes. Turint omenyje kovos veiksmus dabartinėje Lenkijos teritorijoje, išvadavimas tęsėsi nuo 1944 m. liepos 19 d., kai sovietų kariuomenė persikėlė per Bugą, iki Vroclavo kapituliacijos 1945 m. gegužės 6 d. Pirmuoju kritišku laikotarpiu SSRS su Lenkijos žemėmis galėjo elgtis kaip norėjo, nes nebuvo jokio tarptautinio susitarimo dėl jų ateities. Praktiškai teritorijas į rytus nuo Bugo sovietai visuomet laikė Sąjungos dalimi, o teritorijas į vakarus nuo senosios sienos su Vokietija – pralaimėjusio reicho dalimi. Sumaišties buvo per akis, griovimo irgi ne mažiau. Frontui iš lėto stumiantis į vakarus, scenarijus daug kur kartojosi. Vermachtas ruošdavosi atremti puolimą tam tikroje gynybos linijoje; iš užnugario ir iš šonų jiems trukdė visokio plauko partizanai – vienas ar keli lenkų būriai, vietiniai valstiečiai, ukrainiečiai ir baltarusiai, už fronto linijos parašiutais nusileidę sovietų partizanai. Tada prasidėdavo Raudonosios armijos puolimas; galinga tankų ir kovose užsigrūdinusių karių banga išstumdavo vokiečius iš jų pozicijų. Vos frontui nutolus, plūsteldavo kita visokių paklydėlių banga – išsekę vokiečių kareiviai, atskirti nuo savo būrių, besiblaškantys partizanai, nenorintys pasiduoti nei vokiečiams, nei rusams, dezertyrai, abiejų lyčių paskui kariuomenę slenkantys prekeiviai, pabėgę kaliniai ir nusikaltėliai, gyvenantys iš to, kas pakliūva po ranka, civiliai pabėgėliai, nežinantys, kuriuo keliu pasukti. Galiausiai, prieky savęs varydamos tą pakriką bandą, pasirodydavo tvarkingos SSRS specialiųjų būrių gretos – reparacijos daliniai, rekvizicijos brigados, karo policija, politinės tarnybos ir išdižiai savo amerikietiškuose džipuose įsitaisę NKGB* pareigūnai. Šie specialieji būriai savo dydžiu ir veiklos pobūdžiu Vakarų fronte buvo tikra naujiena. Jie turėjo vienintelį uždavinį – primesti oku-

* Valstybės saugumo liaudies komisariatas (NKGB), 1943 m. pertvarkytas iš Vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD), turėjo specialias užduotis iš vokiečių okupacijos išvaduotose teritorijose. 1946 m. jį pakeitė Valstybės saugumo ministerija (MGB), vėlesnio Valstybės saugumo komiteto (KGB) pirmtakė.

puotose teritorijose sovietų valdžią, nepaisant niekieno norų. Pagal 1944 m. liepos 26 d. PKWN pasirašytą sutartį sovietų valdžia gavo teisę reguliuoti civilių gyventojų saugumą Raudonosios armijos užnugaryje. Tai jiems leido visiškai atvirai primesti gyventojams savo politinę valią, su kartėliu prisimenamą iš 1939–1940 m. Visi vietinių institucijų darbuotojai, nuo miestų merų iki savivaldybių sargų, be ceremonijų buvo pakeisti saviškiais, neretai dar pagrasinant kaltinimais dėl kolaboravimo su naciais. Valstiečiai tiesiog šautuvų vamzdžiais buvo verčiami atiduoti gyvulius ir visas maisto atsargas. Lenkų pasipriešinimo dalyviams teko rinktis arba areštą, arba tarnybą sovietams pavaldžiose formuotėse. Jeigu kas nors nepaklusdavo, čia pat būdavo nurašomas į karo aukas. Šitokiais būdais apdorotoje išvaduotoje teritorijoje vargu ar dar kam norėjosi imtis savarankiškos politinės veiklos.

Politinė padėtis buvo tikrai nepavydėtina. Viena vertus, SSRS vadai atvirai skelbėsi esą ištikimi Vakarų valstybių sąjungininkai ir teoriškai pritarė prieš nacistinę Vokietiją nukreiptos sąjungos bendrumo ir demokratiškumo principams. Kita vertus, jie nepripažino Lenkijos emigracinės vyriausybės, kuri pasaulio akyse buvo pripažinta Lenkijos reikalų sprendėja, ir apsiribojo bendravimu tik su savo nuožiūra pasirinktais ir sau tinkamais žmonėmis bei institucijomis. Iš pat pradžių imtasi veiksmų prieš visas nekomunistines pasipriešinimo organizacijas, ypač tas, kurios padėjo Raudonajai armijai; visuose Lenkijos kaimuose ir miestuose buvo paskirti nauji, paklusnūs vietinės administracijos darbuotojai. Tikslių duomenų, aišku, neturime, bet neabejotina, kad aukas reikia skaičiuoti dešimtimis tūkstančių. Liūdniausią vaizdą per visą išvadavimo laikotarpį, matyt, bus tekę regėti Majdaneke, prie Liublino: 1944 m. vasaros pabaigoje sovietų vadovybė nutarė pasinaudoti buvusia nacių žmonių naikinimo stovykla ir ėmė į ją vežti internuotus Armijos krajovos karius. Kulminaciją šis procesas pasiekė 1945 m. kovą, kai buvo suimti likę gyvi pasipriešinimo sąjūdžio vadovai ir išvežti į SSRS, kur jų laukė teismas. Šešiolikai asmenų, tarp jų ir buvusiam emigracinės vyriausybės vicepremjerui, delegatui Janui Stanisławui

Jankowskiui bei paskutiniam AK vadui generolui Leopoldui Okulickiui, apkaltintiems „sabotažu, ardomąja veikla ir banditizmu" 1945 m. birželį Maskvoje buvo paskelbtas ir įvykdytas nuosprendis, o tuo metu tariamos globėjos Vakarų valstybės spaudė lenkus, kad šie greičiau suderintų savo skirtingus politinius įsitikinimus.[34] Išvadavusi kraštą Raudonoji armija nepasitraukė. Tuo pretekstu, kad būtina palaikyti saugų sovietų susisiekimą su Vokietija, Raudonosios armijos daliniams buvo leista pasilikti Lenkijoje – tatai davė jiems galimybę visą šalies politinę raidą pakreipti Kremliaus pageidaujama linkme. Taip jie ten ir pasiliko visam laikui.

Kritiškas momentas atėjo 1944 m. liepą, kai Raudonoji armija persikėlė per Bugą ir įžengė į teritoriją, kurią Maskva buvo pasirengusi pripažinti kaip būsimą Lenkijos valstybę. Liepos 20 d., nepasitarus su kitomis suinteresuotomis pusėmis, Maskvoje buvo įkurtas, o rugpjūčio 2 d. Liubline pradėjo darbą Lenkijos tautinio išsivadavimo komitetas (PKWN), kuriam buvo suteikti laikinosios valdžios įgaliojimai. AK vadovybė atsidūrė ypač sunkioje padėtyje. Būdami teisėtai sudarytos Lenkijos vyriausybės karinė jėga ir kiekybiškai didžiausios pasipriešinimo sąjūdžio struktūros vadai, jie visiškai pelnytai tikėjosi teisės dalyvauti priimant sprendimus dėl politinio išvaduoto krašto sutvarkymo. Vakarų valstybės absurdiškai reikalavo bendradarbiauti su sovietų valdžia, net jeigu toji atsisako juos pripažinti. Apie kokį bendradarbiavimą galima kalbėti tokiomis sąlygomis? Be to, frontui judant pirmyn, jų padėtis dar labiau blogėjo. Seniai puoselėtas strateginis planas užšifruotu pavadinimu „*Burza*" (Audra), pagal kurį aktyviai kovojantys būriai turėjo pristabdyti savo veiksmus prieš vokiečius, kol galės pulti išvien su Raudonąja armija, pasirodė esąs pražūtingas. Vilniuje, Lvove, Balstogėje AK kariai, išėję iš pogrindžio, stojo į kovą prieš besitraukiantį vermachtą drauge su Raudonąja armija, tik viskas baigėsi tuo, kad sovietai juos areštavo. Volynėje panašus likimas laukė ir AK 27-osios pėstininkų divizijos, kuri veržčemasi pro vokiečių liniją paliko krauju nužymėtą kelią, kad galėtų susijungti su lenkų daliniais, kovojančiais Raudonosios armijos gretose. Liubline AK dali-

niai, saugoję paimtą miestą dar prieš įžengiant Raudonajai armijai, patys buvo internuoti, o jų nuopelnai priskirti komunistiniam PKWN, ką tik pristatytam lėktuvu iš Maskvos. Sprendžiant sostinės Varšuvos likimą padėtis, kad ir kokį variantą rinktumeis, atrodė beviltiška. Jeigu AK nepavyktų laiku permesti savo rezervo į miestą, kur vyko kova, labai galėjo būti, kad tada Varšuva pateks komunistų valdžion, o AK bus sutriuškinta Raudonosios armijos, nespėjusi pasipriešinti nei žodžiu, nei šūviu. Kita vertus, jeigu AK pati viena mėgintų atimti Varšuvą iš vokiečių, ji būtų pasmerkta už didžiosios sąjungos ardymą ir tik savo pačios politinių interesų paisymą. Bet kokia operacija, įvykdyta be tiesioginio vadovavimo iš Maskvos, būtų įvertinta kaip antisovietinė veikla. Todėl Varšuvoje susirinkusi slapta AK vadų taryba kruopščiai svėrė ir sijojo kiekvieną alternatyvą. Trečią liepos savaitę AK vadas generolas Tadeuszas Bór-Komorowskis įsitikino, kad nebegalima delsti, – artimiausiu metu Varšuvoje reikia pradėti ginkluotą sukilimą. Jo tikslai ir prioritetai išdėstyti pranešime, išsiųstame liepos 22 d. į Londoną:

1. Nė akimirkai nestabdyti kovos veiksmų prieš vokiečius [...]
2. Dvasiškai mobilizuoti visus gyventojus kovai su Rusija [...]
3. Pažaboti neatsakingą ONR [kraštutinių dešiniojo sparno nacionalistų] veiklą.
4. Atimti iš sovietų kuo daugiau lenkiškų elementų, kuriais jie tarptautinėje arenoje disponuoja kaip lenkų korta.
5. Jeigu SSRS bandys išniekinti Lenkiją, atsakyti ginkluota kova.[35]

Kai po dviejų dienų Liubline buvo patvirtintas PKWN, tapo aišku, kad SSRS nieko nebepaiso ir stengiasi kuo greičiau įgyvendinti savo politinius planus. Tuo pat metu netolimame Kętrzyne (Rastenburg), Rytų Prūsijoje, įvykdytas pasikėsinimas į Hitlerį parodė, kad Vokietijos galas jau čia pat. Pirmieji vermachto traukimosi iš Varšuvos ženklai buvo dalinė sandėlių ir kai kurių administracinių padalinių evakuacija. Tačiau AK vis dar delsė. Lenkai apsiskaičiavo, kad turimų ginklų atsargų užteks tik trims ar keturioms dienoms, be to, dar niekas nieko tiksliai nežinojo apie bręstantį vokiečių ir sovietų tankų mūšį į rytus nuo Vyslos. Liepos 29 d. buvo pavojaus

signalų diena. Prokomunistinė Lenkijos liaudies armija išleido atsišaukimą, kuriame begėdiškai paskelbė, kad AK daliniai paliko Varšuvą. Vakare, 8.15 val., Maskvos radijas perdavė kreipimąsi lenkų kalba, raginantį varšuviečius sukilti: „Varšuvai, kuri niekada nepasidavė ir visuomet kovojo, išmušė mūšio valanda!" Emisaras iš Londono atmetė didesnio masto pagalbos iš Vakarų galimybę. Kai pirmieji sovietų daliniai pradėjo keltis per Vyslą link savo įtvirtinimų Magnuszewe, 60 kilometrų į pietus, penkios vokiečių Devintosios armijos šarvuočių divizijos, vadovaujamos feldmaršalo Modelio, pajudėjo į kontrpuolimą rytų pusėje nuo Pragos. Liepos 31 d. vidurdienį susitikę lenkų karo ir civiliai vadai sprendimą vėl atidėliojo. Tačiau 5.30 val. po pietų Varšuvos apygardos komendantas pulkininkas Antonis Chruścielis-Monteris (1895–1970) atvyko su pranešimu, kad sovietų tankai jau įvažiavo į Pragą. Bór-Komorowskis pasikvietė vyriausiąjį emigracinės vyriausybės delegatą Jankowskį, o šis tarė: „Puiku, vadinasi, pradedam". Atsisukęs į Monterį perdavė jam trumpą, bet ryžtingą įsakymą: „Rytoj 17.00 val. Varšuvoje pradėsite operaciją „Audra". Korta buvo mesta.

Niekam nekyla abejonių, kad sprendimas pradėti Varšuvos sukilimą buvo viena iš tragiškiausių klaidų pastarųjų laikų Lenkijos istorijoje. Jo motyvai atrodė tikrai garbingi ir stojo į jį žmonės, nuo pat karo pradžios pasiaukojamai kovoję su visais atėjūnais už savo tėvynės nepriklausomybę. Tačiau būtent tai, kam šis sukilimas turėjo pasitarnauti, ir lėmė pražūtingą jo baigtį. Praktiniu požiūriu jį pagreitino klastingas SSRS elgesys išvaduotose teritorijose; kariniu požiūriu jį paskatino nepermaldaujamas noras suduoti galingą smūgį naciams, kol šie dar nepasitraukė. Tačiau dėl akivaizdžių priežasčių laimėti jo buvo neįmanoma. Pasirinktas laikas ir taktika pasirodė esą apgailėtinai klaidingi, o politiniai tikslai – absoliučiai nerealūs. Planas užimti Varšuvą per labai trumpą laiko tarpą – vokiečiams vos pasitraukus, Raudonajai armijai dar neįžengus – priklausė nuo žvalgybinės informacijos, kurią turėjo tik sovietų vadovybė. Mintis, kad AK galėtų įsitvirtinti Varšuvoje emigracinės vyriausybės vardu, neatskleisdama sovietams savo tikrųjų ketini-

mų, buvo naivi, turint omeny visa ligtolinę pratiką, o lūkesčiai, kad Vakarų valstybės leistų sau palaikyti lenkų pusę kokiame nors reikšmingesniame ginče su savo sąjungininke Sovietų Sąjunga, švelniai tariant, neturėjo jokio pamato. Gražūs idealai ir liepsnojantys žmonių jausmai išgrindė kelią, kuris atvedė tiesiai į katastrofą. Kai Bór-Komorowskis įsakė pradėti sukilimą tikėdamasis, kad Raudonoji armija įžengs į Varšuvą pirmosiomis rugpjūčio dienomis, jis tarytum bandė sugriebti vėjo pučiamą šiaudą. Bet jau po pusvalandžio, paaiškėjus, kad T34 tankai, pastebėti Pragoje, buvo ne iš pagrindinės Rokosovskio armijos, o tik keli patruliniai, atkirsti nuo apsupto sovietų dalinio, jis suprato, kad sukilimas pasmerktas. Ką nors keisti buvo per vėlu. Kurjeriai, turintys perduoti įsakymą, jau buvo pradingę okupuotos sostinės rūsiuose ir slaptuose praėjimuose, tad skubiai jų atšaukti niekas nebegalėjo. Scena tragedijai buvo paruošta. Istorikai, kurie nesvyruodami manosi galį teisti nepriekaištingos drąsos ir atsidavimo žmogų, apkaltino Bór-Komorowskį „visišku lengvabūdiškumu".[36]

Likimas sukilimui skyrė šešiasdešimt tris kupinas žiaurių išmėginimų dienas. Per pirmąsias keturias dienas sukilėliai užėmė centrinius miesto rajonus, tačiau jiems nepavyko paimti oro uosto, pagrindinės stoties, tiltų per Vylą ir gyvybiškai svarbaus dešiniajame krante esančio Pragos rajono. Tada teko pereiti į gynybą. Maždaug 150 000 menkai ginkluotų mėgėjų sulaukė profesionalaus atpildo iš nacių karo mašinos. Generolas Erichas von dem Bach-Zelewskis savo žmones rinko su pasibaisėtinu smulkmeniškumu. Reguliariosios vermachto formuotės buvo sustiprintos Poznanės karo policija, Hermanno Göringo esesininkų pulku, *SS Viking* tankų divizija, trimis išbadėjusių sovietų belaisvių batalionais, Oskaro Dirlenwangerio partizanų naikinimo brigada, surinkta iš paleistų kriminalinių nusikaltėlių, ir gėdingai pagarsėjusia RONA* brigada. Jų energija bu-

* RONA – akronimas, reiškiantis *Russkaja Osvoboditelnaja Narodnaja Armija* (Rusijos išvaduojamoji liaudies armija). Ši brigada suformuota 1942 m. Rusijoje iš sovietų dezertyrų; jai vadovavo buvęs sovietų karininkas lenkų kilmės Mieczysławas Kamińskis, kurį vėliau vokiečiai sušaudė už nepaklusnumą.

vo nukreipta ne tik prieš jaunus sukilėlius, bet ir prieš beginklius civilius gyventojus. Vykdyti karinę užduotį jiems padėjo pikiruojantys bombonešiai ir toliašaudė sunkioji artilerija. Diena po dienos, gatvė po gatvės, Lenkijos sostinė ir jos gyventojai buvo trinami į dulkes. Sukilimo malšinimo scenarijus pirmiausia buvo pademonstruotas Wolos priemiesčio centrinėje gatvėje: kai AK kariai be paliovos apšaudomi pasitraukė, buvo pradėta masinė 8000 gyventojų egzekucija. Rugpjūčio 11 d. paėmus Ochotą, išžudyta 40 000 žmonių. Ligoninės buvo padegtos su visais ligoniais ir personalu. Masinės žudynės tapo kasdienybe. Prie savo tankų korpusų vokiečiai įsigudrino rišti moteris ir vaikus, kad apsisaugotų nuo puolimo iš pasalų. Civiliai gyventojai, varomi priekyje vokiečių pėstininkų, tarnavo kaip apsauga nuo snaiperių.[37] Rugsėjo 2 d. AK paliko Senamiestį. Pusantro tūkstančio likusių gyvų karių, neštuvais nešdamiesi 500 sužeistųjų, per vienintelį liuką nusileido į nutekamojo vandens požeminius kanalus ir įsibridę iki liemens ėjo šešis kilometrus, kol saugiai pasitraukė. Rugsėjo 6 d. krito Pavyslys. Vėliau, apie rugsėjo vidurį, vėl žybtelėjo viltis. Dešiniajame krante Prągą užėmė sovietų vadovaujamos lenkų divizijos ir pamėgino keltis per upę. Rugsėjo 18 d., vidury dienos, iš Italijos atskrido britų ir amerikiečių lėktuvai ir numetė 1800 konteinerių su ginklais ir maisto atsargomis. Tačiau tuo viltys ir baigėsi. Devyni konteineriai iš dešimties pateko tiesiai į vokiečių rankas. Vakarų sąjungininkai negalėjo teikti nuolatinės pagalbos. Lenkų parašiutininkų brigada britų įsakymu buvo pasiųsta į Arnhemą, o ne į Varšuvą. Generolo Berlingo vadovaujama Lenkijos armija patyrė daug nuostolių Pragos prietilčio mūšiuose ir buvo priversta trauktis, kai pamėgino forsuoti upę. Miesto likimas buvo nulemtas. Rugsėjo 23 d. krito Czerniakówas, rugsėjo 26 d. – Mokotówas, rugsėjo 30 d. – Żoliborzas. Izoliuota ir apsupta miesto centre Armija krajova buvo priversta pasiduoti. Jos pačios nuostoliai neviršijo 20 000, tačiau žuvusių civilių gyventojų skaičius jau siekė 225 000. Tęsti kovą reiškė šauktis dar vieno Galutinio sprendimo, kuris padėtų paskutinį tašką, kaip ir anuomet, kai buvo sugriautas miesto getas. Generolas Bór-Komorowskis

spalio 2 d. pasirašė kapituliacijos aktą. AK kariams buvo suteiktos kombatanto teisės, jie perėjo vermachto globon kaip karo belaisviai. Paskui visas miestas buvo evakuotas. Maždaug 550 000 žmonių išvežta į koncentracijos stovyklą Pruszkówe. Dar 150 000 atsidūrė prie priverstinų darbų reiche. Vykdydami Hitlerio įsakymą Varšuvą „nušluoti nuo žemės paviršiaus" specialūs vokiečių būriai pradėjo dinamitu sprogdinti dar likusius sveikus pastatus. Kai 1945 m. sausio 17 d. sovietų kariuomenė įžengė į šiuos griuvėsius – miestą, kuriame prieš šešerius metus gyveno 1 289 000 žmonių, – jame nebuvo likę nė gyvos dvasios. 93 procentai pastatų buvo visai sugriauti arba nebeatstatomai sugadinti. Tokie mastai sunkiai sulyginami su Leningrado, Hirosimos ar Dresdeno baisumais.[38]

Tikrojo Sovietų Sąjungos vyriausybės vaidmens negalima išsiaiškinti, nes negalima pasiremti dokumentais, kurie niekur nebuvo paskelbti. Plačiai paplitusi nuomonė, kad Stalinas sąmoningai privertė Varšuvą sukilti puikiai žinodamas, kad šitaip atsikratys politinių varžovų Lenkijoje, nes juos sunaikins vokiečiai. Juk akivaizdu, kad SSRS ištisas penkias savaites nė kiek nepadėjo sukilėliams, o ir vėliau tai darė atžagariom rankom. Tuometinį rusų elgesį Churchillis apibūdino kaip „keistą ir grėsmingą". Rugpjūčio 16 d. Maskvoje JAV ambasadoriui buvo pasakyta, kad „Sovietų Sąjungos vyriausybė nenori būti tiesiogiai ar netiesiogiai siejama su Varšuvos įvykiais". Rugpjūčio 22 d. laiške Churchilliui ir Rooseveltui sukilimo vadovus Stalinas pavadino „grupe kriminalinių nusikaltėlių". Vis labiau darėsi aišku, jog tai apskaičiuota išdavystė. Tačiau nereikėtų užmiršti ir kitų veiksnių. Tai, kad Rokosovskiui nepavyko pulti Varšuvos, iš dalies galima paaiškinti grėsmingu dviejų vokiečių tankų divizijų kontrpuolimu rugpjūčio 2 d. ir Sovietų Sąjungos kariniais prioritetais, kuriuos padiktavo įsiveržimas į Balkanus rugpjūčio viduryje. Klaidinamiems Maskvos radijo pranešimams, pirmiau paraginusiems varšuviečius sukilti, o vėliau juos už tai pasmerkusiems, taip pat galima sugalvoti paaiškinimą, neva buvo uždelsta, nes propagandos mašina dar nebuvo spėjusi prisiderinti prie besikeičiančios karinės padėties. Tai, kad Sovietų Są-

junga antrąją rugsėjo savaitę pakeitė taktiką, neįkvėpė daug pasitikėjimo. Po užsitęsusio bekompromisinio laikotarpio Stalinas leido Vakarų sąjungininkams nutupdyti savo lėktuvus už sovietų linijų, Varšuvos apylinkėse, „nes būtų sunku tai uždrausti". Veiksmų koordinacija taip ir liko tik paviršinė. Sovietai pasitenkino minimalia pagalba. Churchillis buvo įsitikinęs, jog rusai „norėjo, kad nekomunistiškai nusiteikę lenkai būtų visiškai sunaikinti, tačiau kartu įsivaizdavo einą jų gelbėti". Be abejo, šis epizodas Stalinui garbės nedaro. Kita vertus, ar buvo galima tikėtis, kad Sovietų Sąjungos diktatorius „Didžiojo Tėvynės karo" vidury pasielgtų kilniai su žmonėmis, kurie iš pagrindų priešinosi viskam, ką jis darė.

Vakarus apstulbino konfliktas, kokio jie patys nebuvo patyrę. Tuo metu, kai Normandijoje buvo atidarytas Vakarų frontas, britams ir amerikiečiams nė į galvą negalėjo šauti, kad sąjunga su SSRS galėtų lenkams pakenkti. 1944 m. jau niekas nebenorėjo prisiminti, jog Sovietų Sąjunga ne mažiau už nacius prisidėjo prie to, kad kiltų karas. Net ir šiandien Vakarų viešajai nuomonei sunku suvokti paradoksą: Europos išsigelbėjimą nuo nacistinės Vokietijos didele dalimi nulėmė Sovietų Sąjunga, kurios veiksmai buvo ne mažiau pasibaisėtini nei visų bendro priešo – nacistinės Vokietijos. Ši nesuvokimo uždanga iki šiol skiria Vakarų pasaulį nuo 1944 m. Varšuvos lenkų – jiems šį paradoksą teko patirti savo kailiu. Churchillis matė padėties tragizmą ir visokeriopai stengėsi paveikti Rooseveltą. Siųsdamas asmeninius laiškus Amerikos prezidentui jis įdėdavo ir Varšuvos įvykių aprašymų, o kartą pasiuntė lenkių moterų kreipimosi į Popiežių tekstą:

Šventasis Tėve, mus, lenkų moteris, gyvenančias Varšuvoje, palaiko gilus patriotizmas ir atsidavimas savo tėvų žemei. Tris savaites giname savo tvirtovę. Mums trūksta maisto, medikamentų. Varšuva virto griuvėsiais. Vokiečiai ligoninėse žudo sužeistuosius. Jie verčia moteris ir vaikus žygiuoti kolonos priekyje, kad apsaugotų savo tankus. Visiškai neperdėti yra pranešimai, kad Varšuvos gatvėse kovoja vaikai – priešo tankus jie naikina buteliais su benzinu. Mes, motinos, matome, kaip mūsų sūnūs žūva už laisvę ir tėvynę. Mūsų vyrai, sūnūs ir broliai iki šiol nėra laikomi kombatantais. Šventasis

Tėve, niekas mums nepadeda. Rusų kariuomenė jau tris savaites stovi prie Varšuvos vartų ir nežengia nė žingsnio. Paramos, kuri ateina iš Didžiosios Britanijos, mums neužtenka. Pasaulis nieko nenori žinoti apie mūsų kovą. Vienintelis Dievas liko su mumis. Šventasis Tėve, mūsų Viešpaties vietininke, jei Tu mus išgirsi, suteik Dievo malonę mums, Lenkijos moterims, kurios kovoja už Bažnyčią ir laisvę.

Roosevelto atsakyme tebuvo tiek: „Atrodo, dabar jau nieko nebegalime padaryti, kad jiems padėtume". Tačiau sukilimas dar tęsėsi visą mėnesį. Spalio pabaigoje Londone pavyko išgirsti vieną iš paskutinių radijo pranešimų iš Varšuvos:

Tikra tiesa. Su mumis pasielgta blogiau nei su Hitlerio satelitais, blogiau nei su Italija, Rumunija, Suomija. Tegu teisingasis Dievas pasmerkia baisią neteisybę, kurią kenčia lenkų tauta, ir tegu Jis nubaudžia visus kaltininkus.

Didvyriai yra tavo kariai, kurių vieninteliai ginklai prieš tankus, lėktuvus ir patrankas buvo revolveriai ir buteliai su benzinu. Didvyrės tavo moterys, kurios slaugė sužeistuosius, švilpiant kulkoms nešiojo pranešimus, susprogdintuose ir sugriautuose rūsiuose gamino valgį vaikams ir suaugusiems, guodė mirštančius. Didvyriai tavo vaikai, tyliai žaidę rūkstančiuose griuvėsiuose. Štai kokie yra Varšuvos žmonės.

Nemirtinga yra tauta, kuri turi sukaupusi tiek didvyriškumo. Nes tie, kurie žuvo, jau nugalėjo, o tie, kurie dar gyvi, kovos toliau ir laimės, ir paliudys, kad Lenkija bus gyva, kol bus gyvi lenkai.[39]

Churchillis šiuos žodžius pavadino „neišdildomais".

Varšuvos sukilimo numalšinimas reiškė prieškarinės Lenkijos santvarkos pabaigą. Likusius karo mėnesius sovietų valdžios politiniams pertvarkymams nelabai kas besipriešino. Emigracinė vyriausybė, reziduojanti Londone, ilgainiui visai prarado savo įtaką. Veiksmų prieš vokiečius koordinavimas buvo visiškai paliktas sovietų kariuomenei. 1945 m. sausį, tą mėnesį, kai SSRS vienašališkai pripažino PKWN metamorfozę į Lenkijos Respublikos laikinąją vyriausybę (RTRP), Armija krajova oficialiai buvo išformuota. Jos vadus pradėjo persekioti sovietų saugumo tarnybos. Kai kurie AK kariai savo slaptosios veiklos patirtį panaudojo antikomunistiniam judėjimui; kiti prisijungė prie komunistų; tačiau didžiuma visiškai

pasimetę ir nusivylę, grįžo namo ir ėmė laukti, kas bus toliau. Jiems pasisekė vien tai, kad liko gyvi.

Per likusius savo okupacijos mėnesius, išvežę visus Varšuvos gyventojus, vokiečiai sistemingai puolė tuščią sostinės kiautą. Hitleris buvo įsakęs sulyginti Varšuvą su žeme. *Verbrennungskommando* būriai draskė griuvėsius dinamitu, liepsnosvaidžiais, buldozeriais. Tikslas buvo jau bemaž pasiektas, kai 1945 m. sausį juos sustabdė staiga pasirodžiusi Raudonoji armija. Per tris dienas Pirmojo Baltarusijos fronto daliniai nustūmė vokiečių Devintąją armiją nuo Vyslos ir sausio 17 d. įžengė į dūmuose skendintį griuvėsių miestą, labiau primenantį ne Žemės, bet Mėnulio paviršių. Sausio 18 d. prie jų prisijungę lenkų Pirmosios armijos daliniai improvizuotu paradu pražygiavo tuo, kas buvo likę iš Aleje Jerozalimskie. Praėjus dviem savaitėms komunistinė RTRP iš Liublino persikėlė į Varšuvą, darbą pradėjo Laikinosios vyriausybės ministerijos. Niekam nežinomas komunistas Marianas Spychalskis (1906–1980), nei kam pristatytas, nei kieno rinktas, tapo pirmuoju po karo miesto prezidentu. Vokiečių okupacijos baisumus pakeitė sovietų išvadavimo paslaptys.

Kai Raudonoji armija peržengė Didžiojo reicho sienas ir įžengė į Sileziją, Prūsiją ir Pamarį, atsargumas tarytum išgaravo. Visiems žinoma, kad Gdanskas buvo bombarduojamas jau seniai vokiečiams pasitraukus, o daugybė Prūsijos ir Silezijos miestų sugriauti dėl nevaldomo sovietų vandalizmo. Nesulaikomo džiaugsmo scenas nutraukė nežaboto žiaurumo kampanijos prieš civilius gyventojus vokiečius. Skirtumų tarp draugo ir priešo čia niekas nepaisė. Iš propagandinių filmų atėjęs besijuokiančio sovietų kario, pasisodinusio ant kelių lenkų vaiką, vaizdas buvo ne ką tipiškesnis kaip ir nusigėrusio sukčiaus, kruvinas rankas apsikarsčiusio vogtais laikrodžiais. Vokiečių kareiviai buvo medžiojami kaip laukiniai žvėrys. *Volkssturm* nariai, nei jauni, nei seni, negavo kombatanto statuso ir buvo šaudomi vietoje. Sovietų kareiviai be gailesčio niekino vokiečių kapus, prievartavo vokiečių moteris, skerdė naminius gyvulius. Ką reiškia žodžiai *davaj* ir *Frau, komm* iš negausaus atėjūnų žodyno, suprato visi. Armijos išvaduotojos kelią žymėjo padegimai, mušty-

nės, žmogžudystės, grupiniai išprievartavimai ir šeimų savižudybės – nieko panašaus Europa dar nebuvo regėjusi. Tai, kaip buvo siaubiama Silezija, liudija dokumentai: čia viskas vyko žiauriau nei centrinėje Vokietijoje. Įsigilinusiems į šiuos dokumentus kai kuriems istorikams kilo įtarimų, jog tokia vokiečių varymo iš jų namų politika galėjo būti sąmoningai vykdoma belaukiant Potsdamo sutarties.[40] Visur dirbo sovietų specialūs būriai, kurie rūpinosi pramonės ir kitų ūkio šakų įrenginių demontavimu bei išvežimu. Juos domino viskas, pradedant fabrikais, baigiant maisto krautuvėmis. Turėdami visišką veiksmų laisvę jie nepaisė, kur priešų, kur draugų teritorija. Vienas iš įspūdingiausių jų užmojų buvo išmontuoti ir išvežti į Rusiją visą Silezijos geležinkelio elektrifikacijos sistemą.

Bene įstabiausiai ir taikliausiai paskutines pergalingo žygio per Lenkiją akimirkas bus atskleidęs vienas iš rusų vaduotojų, tuometinis Antrojo Baltarusijos fronto artilerijos karininkas. Kai vykdydama paskutinę tos žiemos puolamąją operaciją Raudonoji armija paliko įtvirtinimus prie Narevo upės Varšuvos apylinkėse, autorių pribloškė per Mazoviją į vakarus ir į šiaurę, link Prūsijos, lavina plūstantys T34 tankai, raiti kazokai, savaeigės patrankos bei raketinė artilerija ir begalinės motorizuotų pėstininkų kolonos, kuriose važiavo dodžai, ševroletai, študebakeriai. 1945 m. sausio 20 d. autorius pasiekė Nidzicą (Neidenburg), Olsztyno vaivadijoje:

Europos nugalėtojai rusai zuja aplinkui, į sunkvežimius krauna dulkių siurblius, žvakes, vyną, pypkes, sijonus, paveikslus, seges, segtukus, medalionus, palaidines, rašomąsias mašinėles ne rusišku šriftu, sūrius ir dešrų rinkes, namų ūkio smulkmenas, šakutes, taureles, batus, šukas, gobelenus ir svarstykles [...]

Höringstrasse zweiundzwanzig. Namas nesudegęs, bet nudrengtas ir apiplėštas. Pasienyje girdisi silpnas vaitojimas: tai motina vos gyva. O ant čiužinio, kur, ko gero, visa kuopa ar būrys bus pabuvoję, jos dukrelė guli išniekinta. Viską paaiškina paprasti žodžiai: Neužmiršim. Neatleisim. Kraujas už kraują, dantis už dantį. Iš mergos padarom bobą, iš bobos – lavoną. Krauju pasruvusios, apsiblaususios akys prašo: *Tote mich, Soldat*.

Gyveno kartą *Parteigenosse*, ne pirmas ir ne paskutinis, kuris gulėjo parblokštas po ratais, po Kominterno ratais. Šlovė galingos rusų valstybės žy-

giui! Kad taip dabar truktelėjus šnapso, o dar linksmiau būtų leistis paieškot trofėjų [...]

Ką tik paimtas Alenštainas, paimtas netikėtai, vos prieš valandą, vienu kavalerijos ir tankų smūgiu. Jame dar nesiautėja nei gaisrai, nei lėbaujantys kareiviai [...]

Naktis užsiliepsnoja. Dega cukrus ir skleidžia violetinę šviesą. Ugnis liejasi žeme, blėsčiojančiu ir raibuliuojančiu lelijų spalvos srautu [...]

Beldimas, skambutis, sąmyšis, dar po minutės kažkur už sienos pasigirsta merginos šauksmas: „Aš ne vokietė! Aš ne vokietė! Aš gi lenkė! Aš gi lenkė..." Bruzda, knibžda bendraminčiai, čiumpa, ką tik nutveria.

Kurio širdis galėtų viskam atsispirti?[41]

Praėjus dviem savaitėms Raudonoji armija pasiekė Baltijos jūros pakrantę netoli Elbingo. Čia, išdrįsęs viename iš savo asmeninių laiškų suabejoti Josifo Stalino genialumu, Solženicynas buvo suimtas ir nuteistas dešimčiai metų sunkiųjų darbų; jo vizijos apie sovietų išvadavimą ūmai nutrūko.

Nuo atžygiuojančios sovietų kariuomenės būriais bėgo civiliai vokiečiai. Kai kurias gyvenvietes kariniais sumetimais buvo sunaikinęs pats vermachtas, tačiau daugelį panikos apimti gyventojai paliko patys. Gandai apie šiurpias skerdynes, Raudonosios armijos surengtas pirmame užimtame Rytų Prūsijos kaime Nemerkiemyje (Nemmersdorf), dar labiau paskatino visuotinį bėgsmą. Apsnigti keliai buvo pilni pabėgėlių, važiuojančių arkliais kinkytais vežimais. Šimtai jų žuvo bandydami persikelti per užšalusių Aismarių ledą. Dešimtys tūkstančių prieglobstį rado Helio nerijoje. Baltijos jūros vandenis skersai išilgai vagojo vos visus pabėgėlius talpinantys laivai, kurių ne vienas tapo sovietų povandeninių laivų aukomis. 1945 m. sausio 30 d. prie Gdynės krantų buvo torpeduotas laivas *Wilhelm Gustloff*, o balandžio 16 d. nuskendo kitas laivas *Goya* – vien šios dvi nelaimės nusinešė apie 15 000 žmonių gyvybių. Tuomet visuotiniame *sauve qui peut* jos liko nepastebėtos, o juk tai buvo didžiausios laivų katastrofos per visą istoriją.

Kaip tik tada vokiečių gynyba buvo negrįžtamai palaužta. Nors pavienių mėginimų pasipriešinti dar pasitaikydavo – kaip kad prie Pamario sienos sausį ir vasarį, o ypač vokiečių „tvirtovėse" Bielske,

Glogówe ir Vroclave, kur buvo įsakyta kovoti iki paskutinio kareivio, – niekas nebegalėjo sustabdyti besiveržiančios Raudonosios armijos, ji šlavė nuo žemės paviršiaus visas kliūtis. Kai 1945 m. gegužės 9 d. buvo paskelbta taika, praėjus 2078 dienoms nuo karo prieš Lenkiją pradžios, – Lenkija ją sutiko būdama po Sovietų Sąjungos padu.

* * *

Visiems tiems, kurie karą pragyveno Lenkijoje, diplomatų derybos dėl jų krašto ateities atrodė aiškiai atitrūkusios nuo tikrovės. Jos bemaž nieko nedavė, kad palengvintų okupacijos agoniją, o SSRS pasirinktą Lenkijos klausimo sprendimą taip ir paliko galioti su viena kita kosmetine pataisa. Keista, kad istorikai šioms deryboms dar skiria tiek dėmesio.[42]

Vokietijos–SSRS pakto galiojimo laikotarpiu išaiškėjo akivaizdi emigracinės vyriausybės politinė izoliacija ir silpnumas. Ji buvo sudaryta 1939 m. lapkritį Prancūzijoje – pirmasis jos ministras pirmininkas buvo generolas Władysławas Sikorskis, – o 1940 m. birželį persikėlė į Londoną. Oficialiai pripažįstama visų Vakarų valstybių, Lenkijos emigracinė vyriausybė vis dėlto negalėjo jų paveikti. Ypač jai nesisekė atkreipti dėmesį į tai, kad SSRS ne mažiau už Vokietiją prisidėjo prie Lenkijos nepriklausomybės praradimo ir ne mažiau kalta dėl to, kad kilo karas. Emigracinę vyriausybę šiltai priimdavo kaip karo prieš Hitlerį sąjungininkę, tačiau atstumdavo, vos tik toji pradėdavo reikšti priešiškumą Sovietų Sąjungai, su kuria visos Vakarų valstybės palaikė taikius santykius. Padėtis kiek pasikeitė 1941 m. birželio 22 d., kai vermachtas įsiveržė į Rusiją, tačiau tik trumpam.[43]

Dvejus metus, nuo 1941-ųjų iki 1943-iųjų, Lenkijos emigracinė vyriausybė turėjo galimybę užmegzti santykius su savo buvusia priešе SSRS. Sovietų lyderiai reikalui prispaudus irgi buvo linkę eiti į derybas su savo buvusia auka. 1941 m. liepos 30 d. abi šalys užmezgė diplomatinius santykius. SSRS įsipareigojo Rusijoje suformuoti lenkų kariuomenę, paskelbti amnestiją internuotiems Lenki-

jos piliečiams ir anuliuoti su Lenkija susijusias Vokietijos-SSRS pakto sąlygas. Rugpjūčio 4 d. *Pravda* paskelbė, kad klausimas dėl Lenkijos ir Sovietų Sąjungos sienų nustatymo atidedamas ateičiai. Rugpjūčio 12 d. pasirašyta karinė sutartis. Akivaizdžios neteisybės pristabdymas pasauliui buvo pateiktas kaip kilniaširdiškos SSRS „nuolaidos".

Vos tik šios priešininkės sudarė sąjungą, įtampa nepaliaujamai ėmė augti. Lenkai, suvokdami savo padėties silpnumą, buvo pasiryžę svarstant teritorinius ar politinius klausimus nenusileisti nė per nago juodymą. Sovietai griebėsi visų įmanomų spaudimo, provokacijos ir išsisukinėjimo priemonių. Lenkų belaisvių jie tučtuojau nepaleido iš SSRS. Lenkų ir žydų lyderius toliau areštavo, kalino, ne vieną ir sušaudė. Lenkų kariuomenė negavo žadėtos paramos ginklais ir maisto atsargomis. Buvo atgaivintos priešiškos emigracinei vyriausybei Lenkijos komunistinės organizacijos. Nesulaukta jokio tikslaus pasiaiškinimo dėl dingusių 15 000 lenkų karininkų likimo. Sovietų spauda ir propaganda be perstojo užsipuldinėjo lenkus dėl jų keliamų reikalavimų. Sovietų valdininkai ir toliau Lenkijos piliečius, gyvenančius Ukrainoje, Baltarusijoje ir Lietuvoje, bei Lenkijos piliečius žydus laikė Sovietų Sąjungos valdiniais. SSRS diplomatai pradėjo kampaniją dėl Curzono linija einančios sienos pripažinimo. Lenkams, kad ir kaip ėjo prie reikalo, gauti paprastą atsakymą į paprastą klausimą buvo neįmanoma:

Pokalbis su Stalinu Kremliuje 1945 m. lapkričio 14 d.

Ambasadorius KOTAS:	Jūs esate pasiūlęs amnestiją Lenkijos piliečiams,esantiems SSRS teritorijoje. Tai jūsų pažadas, pone, ir aš būčiau labai dėkingas, jeigu jūs galėtumėte savo įtaka užtikrinti, kad jis būtų iki galo įvykdytas.
STALINAS:	Argi dar yra neišlaisvintų lenkų?
KOTAS:	Mes kol kas dar nematėme nė vieno karininko iš Starobielsko stovyklos, kuri buvo uždaryta 1940 m. pavasarį.
STALINAS:	Aš tuo pasidomėsiu [...]
KOTAS:	Mes turime pavardes ir sąrašus, pavyzdžiui, kol kas neatsirado generolas Stanisławas Halleris. Nėra karininkų iš

Starobielsko, Kozielsko ir Ostaškovo, kurie iš šių stovyklų buvo išvežti 1940 m. balandį ir gegužę.

STALINAS: Mes paleidome visus, net ir tuos, kuriuos generolas Sikorskis siuntė sprogdinti mūsų tiltų ir žudyti mūsų žmonių [...]

KOTAS: Visų pavardes yra užregistravę rusų stovyklų viršininkai, kurie patikrindavo kalinius kiekvieną dieną. Be to, NKVD apklausė kiekvieną asmeniškai. Nė vienas karininkas iš Lenkijoje veikusios generolo Anderso kariuomenės štabo nebuvo mums perduotas.

(Stalinas minutę kitą vaikščioja pirmyn atgal palei stalą, rūkydamas papirosą, tačiau klauso ir į klausimus atsakinėja atidžiai. Staiga jis nuskuba prie telefono, esančio ant Molotovo stalo, ir susisiekia su NKVD. Molotovas atsistoja ir taip pat prieina prie telefono.)

MOLOTOVAS: Prašom.

STALINAS: NKVD? Čia Stalinas. Ar visi lenkai paleisti iš kalėjimų? (Klauso atsakymo.) Čia su manimi yra Lenkijos ambasadorius, kuris sako, kad jie dar nepaleisti. (Įsiklauso, tada padeda ragelį ir grįžta prie stalo.) Norėčiau jūsų, pone ambasadoriau, paklausti, kada ir kur lenkų pajėgos ketina pradėti veiksmus prieš vokiečius [...]

KOTAS: Drįstu pareikšti, kad visos suformuotos lenkų divizijos [...] yra labai svarbios namie skatinant tenykščių žmonių palankumą Lenkijos ir SSRS draugiškam suartėjimui.

STALINAS: Žinoma, tai man suprantama. (Suskamba telefonas, jis nueina atsiliepti. Padėjęs ragelį, grįžta ir pusbalsiu, tarytum sau, taria: „Jie sako, kad visus paleido".)

KOTAS: Norėčiau jums padėkoti už pažadą toliau rūpintis mūsų kariuomenės kūrimu ir mūsų piliečių išlaisvinimu [...]

STALINAS: Kai dėl manęs, aš asmeniškai noriu prisidėti prie nepriklausomos Lenkijos atkūrimo, nesvarbu, kokia bus jos santvarka.

[...]

Pokalbis tarp generolo Sikorskio ir Stalino Kremliuje.

[...]

SIKORSKIS: Bet aš grįžtu prie mūsų klausimo. Jau esu jums, pone prezidente, sakęs, kad jūsų deklaracija dėl amnestijos nėra vyk-

	doma. Daugybė, tarp jų ir keletas ypač mūsų vertinamų, žmonių vis dar tebėra darbo stovyklose ir kalėjimuose.
STALINAS:	(užsirašinėdamas) Tai neįmanoma, amnestija buvo taikoma visiems ir visi lenkai buvo paleisti. (Šie žodžiai adresuoti Molotovui, tasai pritariamai linkteli.)
ANDERSAS:	(Sikorskio prašymu paduoda jam sąrašus) Tai ne visai atitinka tikrąją padėtį [...]
SIKORSKIS:	Ne mūsų reikalas pateikti Sovietų Sąjungos vyriausybei smulkius mūsų žmonių sąrašus [...] tačiau esu atsinešęs maždaug 4000 karininkų sąrašą, kurie buvo jėga išvežti [...] Tie žmonės tebėra čia. Nė vienas negrįžo.
STALINAS:	Tai neįmanoma. Jie pabėgo.
SIKORSKIS:	Kurgi jie galėjo pabėgti?
STALINAS:	Na, pavyzdžiui, kad ir į Mandžiūriją.
ANDERSAS:	Negali būti, kad jie visi pabėgo [...] Šie žmonės kankinasi ir miršta čia, baisiomis sąlygomis.
STALINAS:	Jie tikriausiai jau paleisti, bet dar negrįžo [...] Prašom suprasti, kad Sovietų Sąjungos vyriausybė neturi nė menkiausios priežasties sulaikyti bent vieną lenką.
ANDERSAS:	Tačiau mes gauname informacijos apie konkrečius žmones, su kalėjimų pavadinimais ir net kamerų, kuriose jie uždaryti, numeriais [...]
MOLOTOVAS:	Mes sulaikėme tik tuos, kurie po karo pradėjo daryti nusikaltimus, provokuoti diversijas, kurti radijo stotis ir t.t. [...]
SIKORSKIS:	Neaptarinėkime atvejų, būdingų karo metui. Būtų gerai, pone prezidente, jeigu jūs dabar viešai paaiškintumėte šį reikalą [...] Galų gale šie žmonės juk ne turistai, juos jėga išvežė iš namų. Jie čia atvyko ne savo noru; jie buvo deportuoti ir išgyveno didžiules kančias.
STALINAS:	Sovietų Sąjungos žmonės palankiai nusiteikę lenkų atžvilgiu. Tačiau valdininkai gali ir suklysti.[44]

Nepaisant Draugystės ir tarpusavio pagalbos sutarties, Stalino ir Sikorskio pasirašytos 1941 m. gruodžio 5 d., sovietai kiekviena pasitaikiusia proga trukdė emigracinės vyriausybės veiklai. Dėl Anderso armijos evakuacijos iš SSRS pavyko susitarti tik tuomet, kai sovietai nusavino jos maisto atsargas. Sovietų Sąjungos protestai stabdė Lenkijos ir Čekoslovakijos derybas dėl bendradarbiavimo

po karo.[45] Su Britanija Sovietų Sąjunga sutartį 1942 m. gegužės mėnesį pasirašė tik tada, kai buvo įtrauktos sąlygos, kurios britus atribojo nuo jų sąjungininkų lenkų. Lenkijos ir Sovietų Sąjungos priešiškumas ir taip jau buvo bemaž visai iškilęs į paviršių, o čia dar vokiečiai 1943 m. balandžio 12 d. paskelbė apie surastus kapus Katynėje. Emigracinės vyriausybės reikalavimu, kad tarptautinis Raudonasis Kryžius ištirtų šį įvykį, sovietai pasinaudojo kaip pretekstu nutraukti diplomatinius santykius. Nuo šiol emigracinė vyriausybė nebeturėjo jokių ryšių su valstybe, kuri kontroliavo Lenkijos teritoriją. Visos vėlesnės Lenkijos reikalų svarstybos vykdavo tarp didžiųjų valstybių atstovų, be pačių lenkų. Sovietų Sąjungos priimtą sprendimą dėl Lenkijos ateities viena po kitos pamažu patvirtino trys didžiosios sąjungininkų konferencijos – Teherano, Jaltos ir Potsdamo.

Turint omenyje negailestingą sovietų diplomatijos nusistatymą prieš Lenkiją, vis dėlto reikia pripažinti, kad Stalino požiūris metams bėgant pasikeitė iš pagrindų. 1939–1941 m. sovietų diktatorius aiškiai rodė savo pasiryžimą sutrypti visus lenkų tautiškumo ir nepriklausomybės pėdsakus. Nuo 1941 m. jis pradėjo nuolatos kartoti, kad trokšta atkurti „stiprią ir nepriklausomą Lenkiją". Tiesa, „stiprybę" ir „nepriklausomybę" Stalinas suprato visiškai kitaip nei britai ir amerikiečiai ar pagaliau tie patys lenkai, tačiau tas supratimas buvo tikras. Jei kam nors kyla abejonių dėl Stalino pažadų vykdymo, tegu palygina pokario Lenkijos ir Baltijos šalių ar Ukrainos istoriją. Stalinas ne tik suteikė pokario Lenkijai nepriklausomybę, bet ir paleido į pasaulį ypač niekingą pačios sąvokos iškraipymą – šitaip ji kraipyta visą pokario laikotarpį.[46]

Per pirmąjį „didžiojo trejeto" susitikimą Teherane 1943 m. lapkričio 28 d.–gruodžio 1 d., tariantis dėl bendro fronto prieš Vokietiją, buvo užkabintas ir Lenkijos klausimas. Europą mėginant padalyti į galimas pokario įtakos zonas tapo aišku, kad Lenkija pakliūva Sovietų Sąjungos žinion. Susitarta, kad rytinė Lenkijos siena sutaps su 1920 m. atmesta Curzono linija.[47] Vakarinė siena tarp Lenkijos ir Vokietijos nebuvo nuodugniai aptarta. Šioje derybų stadijoje lenkų atstovams nesuteikta jokios informacijos.

Jaltoje 1945 m. vasario 4–11 d. Churchillis ir Rooseveltas savo įtaką Rytų Europoje bandė patvirtinti daugiau simboliškai. Nors Sovietų Sąjunga vienašališkai pripažino RTRP, jie pareikalavo, kad į Varšuvos vyriausybę būtų įtraukta ir emigracinę vyriausybę rėmusių partijų atstovų. Pripažino Lenkijos teisę į žemes, prijungtas iš rytų Vokietijos, tačiau tiksliai neapibrėžė jų sienų.

Potsdame 1945 m. liepos 17– rugpjūčio 2 d. didžiosios valstybės skubėdamos sprendė dar likusias problemas. Trumpai pasitarusios su sovietų išmuštruota Lenkijos komunistų delegacija, jos nustatė Lenkijos–Vokietijos sieną Oderio ir Vakarų Neisės upėmis, pritarė vokiečių išvarymui iš Lenkijos, Čekoslovakijos ir Vengrijos, pareikalavo, kad pirma proga būtų surengti laisvi ir demokratiški rinkimai, kurie patvirtintų sudarytos vyriausybės sudėtį.

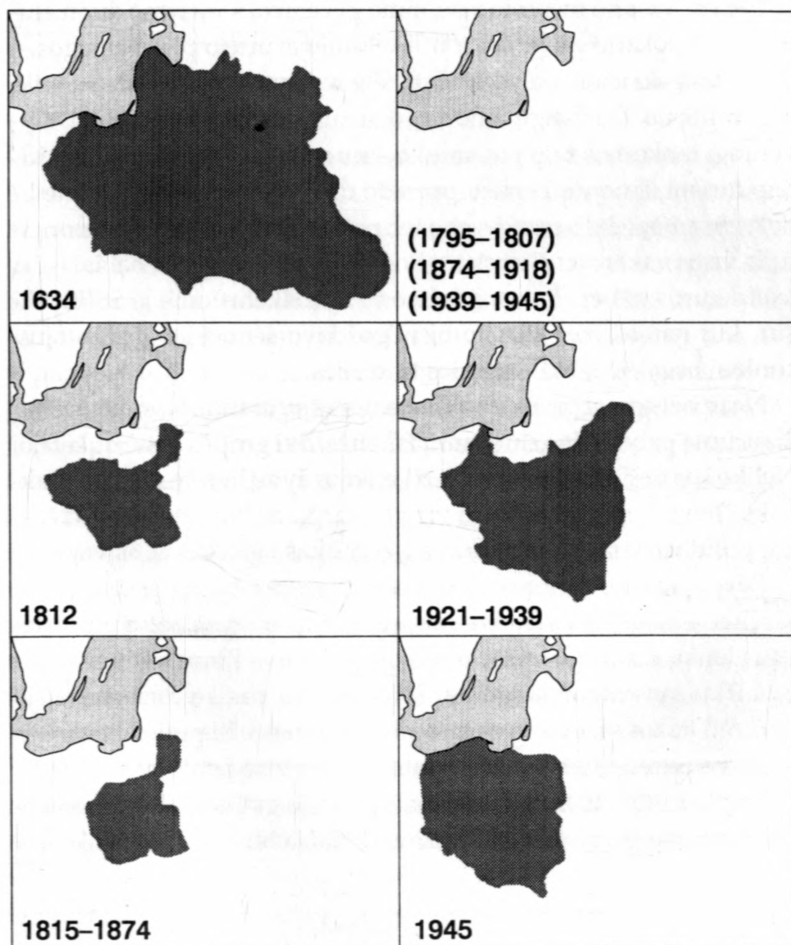
Visa tai atlikusios, Vakarų valstybės paliko Lenkiją likimo valiai.

* * *

Karas Lenkijai paliko gilų ir neišdildomą pėdsaką. Septyneri masinio skerdimo metai valstybę, tautą ir visuomenę pakeitė nepalyginamai stipriau nei visi ligtolinio šimtmečio įvykiai ar vėlesni komunistų valdymo dešimtmečiai.

1944–1945 m. Lenkija atgavo suverenitetą turėdama naujas teritorines ribas. Paties Churchillio siūlymu Lenkija fiziškai buvo pastūmėta 200 kilometrų į vakarus – nelyginant kareivių kuopa, pagal komandą „Du žingsnius kairėn, marš!" Rytiniai pakraščiai su Vilniumi ir Lvovu turėjo būti palikti Sovietų Sąjungai. Vakarinės žemės su Vroclavu (Breslau), Ščecinu (Stettin) ir Gdansku (Danzig), oficialiu žargonu vadinamos „atgautomis žemėmis", buvo perimtos iš Vokietijos. Vos pusė (54 procentai) buvusios prieškario Respublikos teritorijos atiteko Liaudies Respublikai; ji sudarė tik keturias penktąsias savo pirmtakės ploto (312 677 km^2 vietoje 389 720 km^2). Prarastas plotas (178 220 km^2) buvo ženkliai didesnis už įgytą plotą (101 200 km^2). (Žr. 18, 21, 22, 23 žem.)

Tačiau vakarinių žemių ištekliai su kaupu kompensavo tai, ką Respublika prarado. SSRS atitekusią teritoriją daugiausia sudarė

18 žemėlapis. Lenkijos teritorijos pokyčiai

menkai išvystyti kaimo rajonai, priklausę vadinamajai „Lenkijai B". Iš Vokietijos įgyti plotai buvo turtingi anglių ir geležies rūdos, lenkai čia rado pramonės kompleksus, modernius kelius ir geležinkelius, daug miestų ir jūros uostų. Įsigijusi Sileziją ir Pamarį, nors juose ir nebeliko darbščios vokiečių darbo jėgos, Lenkija užsitikrino geras ūkio modernizavimo ir industrializacijos perspektyvas.

1946 m. vasario mėnesio visuotinio gyventojų surašymo duomenimis – kai pokario repatriacija ir iškeldinimai artėjo prie pabaigos, – gyventojų skaičius, palyginti su 1939 m., sumažėjo trečdaliu – iki 23,9 milijono. Darbingų žmonių skaičius tesiekė 1918 m. lygį. Gyventojų tankumas taip pat smuko – nuo 89,8 iki 76,4 žm./km^2. Kitaip tariant, žmonių Lenkija prarado daugiau nei žemių. Tik nedidelė gyventojų dalis tebegyveno ten pat kur iki karo. Didžiuma miestų ir visos vakarinės žemės turėjo būti apgyvendintos naujai – čia leista kurtis pabėgėliams ir šeimoms, persikėlusioms iš SSRS. Visur, kur naujakuriai skaičiumi užgoždavo senuosius gyventojus, sunkiai begalėjo išlikti senosios tradicijos.

Neatpažįstamai pasikeitė ir visuomenės struktūra. Nors okupantų žiaurumą patyrė visų sluoksnių žmonės, dvi grupės ypač nuketėjo. Neliko kas dešimto inteligento, o Lenkijos žydų bendruomenė praktiškai liovėsi egzistavusi. Po viso to vargu ar buvo galima tikėtis, jog politinis, kultūrinis ir ūkinis gyvenimas vėl tekės sena vaga.

Beveik išnyko tautinės mažumos. Netekus žydų, išstūmus vokiečius, o baltarusius ir ukrainiečius inkorporavus į SSRS ir plūstelėjus lenkų srautui iš rytų, lenkiškai kalbantys Romos katalikai tapo aiškia gyventojų dauguma. Toks esminis pasikeitimas negalėjo neturėti įtakos visuomenės gyvenimo klimatui. Liaudies Respublika buvo pirmoji tikrai tautinė valstybė per visą Lenkijos istoriją.

Tad kai 1944–1945 m. Lenkija vėl pradėjo gyvuoti globojama komunistų, naujas buvo ne tik režimas. Nauja buvo pati Lenkija.

DVIDEŠIMT PIRMAS SKYRIUS

GRANICE: Naujosios Lenkijos sienos (1919–1945)

Žmonės, kurie gyvena salose arba kuriems priklauso kone pusė žemyno, sunkiai supranta tautų, iš visų pusių apsuptų sausumos, teritorijos maniją. Niekad gyvenime nesusidurdami su, tarkim, perspektyva, kad Kentas galėtų būti perleistas Vokietijai ar Kalifornija – Sovietų Sąjungai, į tuos, kurie gyvybę atiduotų už žemės colį ar punktyrinę liniją žemėlapyje, jie žvelgia nustebę ir abejingi, vos ne su panieka. Šiuo požiūriu aistros dėl naujųjų Lenkijos sienų tikrai labai svetimos anglosaksų pasauliui. Tas aistras dar labiau kurstė tai, kad per visą istoriją Lenkijai niekuomet nebuvo leista pačiai nusistatyti savo sienų, išskyrus vieną kartą. Prieš šimtą metų Lenkija suvis neturėjo teritorijos. „O, Lenkija, – rašė Cyprianas Norwidas, – kokia tu vargšė. Aš negaliu įžiūrėti tavo sienų linijos. Iš tavęs nieko nebeliko, tik balsas." Mūsų laikais viskas pasikeitė. Lenkijos sielai buvo suteiktas naujas kūnas. Tačiau reinkarnacijos procesas nebuvo iš lengvųjų. Jis Europos valstybininkams rūpesčių kėlė visą pirmąją XX a. pusę ir primetė jiems vieną iš sunkiausių teritorinių problemų po abiejų pasaulinių karų.[1]

Tarptautiniai pasitarimai dėl naujųjų Lenkijos sienų prasidėjo 1919 m. sausio 29 d. Paryžiaus taikos konferencijoje; juos paskatino vyriausiojo Lenkijos delegato Romano Dmowskio atmintinas *tour de force*. Pirmiau pakalbėjęs idiomatine prancūzų kalba, paskui – nepriekaištinga anglų kalba, jis pribloškė auditoriją ne tik kalbos turiniu, bet ir puikiais raiškos gebėjimais. Tačiau jau tuomet išryškėjo du visiškai nesuderinami požiūriai. Dmowskis kalbėjo apie te-

ritoriją istorinėmis, iki padalijimų buvusiomis sienomis, su visomis tame didžiuliame plote gyvenančiomis tautomis, o didžiuma jo klausytojų įsivaizdavo nedidelę vienatautę Lenkiją, išsitenkančią savo etninėse žemėse. Lenkai tarėsi patys esą savo likimo šeimininkai ir lygiaverčiai didžiųjų valstybių partneriai, galį laisvai nusistatyti savo sienas, o didžiuma užsienio apžvalgininkų įsivaizdavo Lenkiją esant valstybę klientę, kurios poreikiai turi būti pritaikyti prie viršesnių valstybių interesų. Ir tie, ir kiti vienodai smarkiai klydo. Po didžiulių XIX a. permainų nebebuvo įmanoma atnaujinti senosios *Rzeczpospolitos*. Kita vertus, negrąžinamai persimaišius etninėms grupėms nebebuvo įmanoma nubrėžti tikslios etnografinės sienos. Politiniu požiūriu nevertėjo tikėtis, kad Lenkijos vadovams būtų leista elgtis nelyginant vienai iš stipriųjų valstybių, kadangi būtent jos ir pageidavo, kad lenkai elgtųsi taip, kaip jiems liepiama.[2] Dvidešimt penkerius metus buvo ginčijamasi *ad nauseam*, kas teisus, kas ne, ir nieko nepasiekta. Klaidos, padarytos po Pirmojo pasaulinio karo, buvo panaudotos įpūsti Antrojo liepsnoms. Tomų tomuose ir spaudos puslapiuose mirgėte mirgėjo įvairiausių komisijų kurti ir niekieno neskaitomi pranešimai bei lenkų, čekų, vokiečių ir rusų apologetų abejotinos vertės argumentai. Nuo lūpų nenueidavo anksčiau niekam nežinomi atokiausių vietovių pavadinimai, nuo Olsztyno ligi Zbručo. Išimčių pasitaikydavo retai; viena jų – Britanijos ministras pirmininkas, kartą prisipažinęs, jog niekad negirdėjo apie Cieszyną, o Sileziją manė esant kažkur Mažojoje Azijoje.[3] Tiesą sakant, ieškant išeities neužteko nuosekliai vadovautis kokiu nors vienu principu. Visi sprendimai dėl Lenkijos sienų buvo priimami *ad hoc*, vos ne vos užmaskuotos tarptautinės žirgų prekybos sąlygomis. Taip ir nepavyko rasti tokio varianto, kad sienos įtiktų gyventojams, kol 1944–1945 m. Sovietų Sąjungos raginimu buvo nutarta gyventojus „pritaiktyti" prie savavališkai nubrėžtų sienų.

Ketvirtį amžiaus trukusiame konflikte Lenkijos teritorinės pretenzijos sulaukė labai nedidelės Vakarų paramos, o mažiausiai iš Britanijos ir JAV. Dėl Versalio sutarties teritorinių sprendimų Vokietijos nenaudai greitai buvo pasigailėta. Mat įsivyravo nuomonė,

esą įkurtasis Lenkų koridorius, Gdansko atplėšimas nuo reicho bei Silezijos padalijimas kelia pagrįstą Vokietijos nepasitenkinimą. Iš Lenkijos reikalavimai teritorijas pertvarkyti Rusijos nenaudai kėlė tik pašaipas. Lenkų noras atkurti „istorinę Lenkiją" buvo pavadintas „mažavalstybiniu imperializmu" (tuo tarpu Šv. Vaclovo žemių atkūrimas kažkaip pasirodė visai priimtinas). Gaythorne-Hardy's savo kartai būdingu tonu pažymėjo: „Naujoji Lenkija [...] labiau išsiskyrė neapgalvotu, kone fanatišku patriotizmu, o ne diplomatiniu apdairumu, kuris būtų labiau derėjęs tokioje rizikingoje padėtyje."[4] Žvelgiant iš laiko perspektyvos, nesunku paaiškinti tokį požiūrį. Visų anglosaksų, o ypač britų nuostatas diktavo ne tik tradicinis siekis išsaugoti jėgų pusiausvyrą, bet ir tradicinių sąjungininkų logika. Per du pasaulinius karus Didžioji Britanija buvo sudariusi sąjungą iš pradžių su Rusija, vėliau su SSRS ir turėjo pripažinti, kad rusų kariai ir rusų aukos daug prisidėjo įveikiant Vokietiją. Todėl britams neatrodė juokinga atkurti Čekoslovakiją jos viduramžių sienomis. Juk Čekoslovakija ribojosi su nugalėtų Centrinių valstybių žemėmis. Britai beveik nesipriešino, kad 1918–1919 m. į Čekoslovakiją patektų gausios vokiečių ar vengrų mažumos. Tačiau negalėjo pritarti panašiems Lenkijos reikalavimams, nes tai būtų juos supykdę su didžiąja sąjungininke Rusija, nuo kurios blogiausiu atveju priklausė jų pačių išsigelbėjimas.

Vienintelė, sutampanti su natūralia riba, buvo pietinė Lenkijos siena. Tūkstantį metų centrinių Karpatų ketera skyrė lenkų žemes nuo Dunojaus baseino ir nuo Vengrijos valdų. Čia ėjo ir *Rzeczpospolitos,* ir Austrijos Galicijos siena. 1918–1819 m. ši riba be dvejonių buvo patvirtinta kaip natūrali Lenkijos ir Čekoslovakijos siena. Šešių šimtų kilometrų ruože trijose vietose ją kirto vanduo – Spisze, Orawoje ir Cieszyne. Kiekvienoje iš šių arbatos stiklinių kildavo ilgai nerimstančios audros.[5]

Spiszo (čekiškai *Spiš*, slovakiškai *Spišsko*, vengriškai *Szepesseg*, vokiškai *Zips*, lotyniškai *Scepusium*) rajonas buvo išsidėstęs Vyslos intako Poprado aukštupio slėnyje, giliai įsirėžusiame į pagrindinę Karpatų grandinę į rytus nuo Podhalės. Spiszas minimas jau viduram-

žiais, 1108 m., kai jis perėjo vengrams kaip Boleslovo Kreivaburnio dukters Juditos kraitis. 1412 m. trylika šiaurinės dalies miestų – Nowa Wieś, Włochy, Podegrodzie, Poprad, Wielka, Sobota, Straże, Maciejowice, Biała, Wierzbów, Lubica, Ruskinowice, Twarożna – buvo sugrąžinti Lenkijos Karūnai kaip užstatas už paskolą; jis taip ir liko neišpirktas. Tris paskesnius šimtmečius juos valdė lenkų *starosta* kaip anklavą Vengrijos karalystės ribose. Naujųjų laikų istorijoje Spiszą pirmąjį 1769 m. pasičiupo Habsburgai, nujausdami būsimą Lenkijos padalijimą. Kaip tik šitą seniai patirtą skriaudą Lenkijos delegacija ir prašė atitaisyti Paryžiaus taikos konferencijoje. Etniniu požiūriu gyventojai čia labai mišrūs. *Górale* (aukštaičiai), gyvenantys kalnų kaimuose, save laikė atskira rase ir jiems mažai rūpėjo, iš kur atėję politikai valdo žemumose – iš Varšuvos, Budapešto, Bratislavos ar Prahos. Didžiąją dalį miestų gyventojų sudarė vokiškai kalbantys saksai ir buvę Vengrijos kariuomenės kareiviai bei karininkai. Praktiškai viską sujaukė niekieno nekviestos Čekoslovakijos kariuomenės buvimas. Valstybės sąjungininkės kelis kartus bandė spręsti šį ginčą, tačiau nevaisingai. 1920 m. liepos 28 d. Lenkijai ir Čekoslovakijai jos primetė savo sprendimą, pagal kurį penki šeštadaliai Spiszo žemių atitenka Čekoslovakijai ir tik vienas šeštadalis – Lenkijai. Lenkai neketino nusileisti ir atsisakė palikti Jaworzynos kaimą, tad galiausiai 1923 m. gruodį prieš juos buvo priimtas dar vienas Tautų sąjungos sprendimas. Sąjungininkių nustatytas Spiszo padalijimas galiojo nuo 1924 m. kovo iki 1938 m. spalio ir buvo atgaivintas 1945 m.

Orawos (čekiškai *Orava*, slovakiškai *Oravsko*, vengriškai *Árva*) rajonas driekėsi šešiasdešimt kilometrų į vakarus abipus į pietus tekančios to paties vardo upės. 1920 m. liepos 28 d. nutarimu Lenkijai buvo paliktas tik vienas Jabłonkos kaimas.

Cieszyno kunigaikštystė – (čekiškai *Tešin*, vokiškai *Teschen*) buvo pačiame Moravijos Vartų centre. Ji savo žinioje turėjo vienintelį žemumų kelią, kertantį Karpatų kalnus ir jungiantį Juodąją jūrą su Bavarija. Iki 1918 m. ji sudarė rytinę Troppau ir Tescheno kunigaikštystės dalį, paprastai vadinamą Austrijos Silezija. Boguminas (če-

kiškai *Bohumin*, vokiškai *Oderberg*) buvo svarbus tarpžemyninio Berlyno–Bagdado geležinkelio linijos mazgas. Karwina (Karviná) garsėjo turtingais akmens anglių klodais, Witkowicai (Vitkovice) ir Trzyniecas (Třynec) – didžiulėmis plieno gamyklomis, kurias neseniai buvo įsigijusi prancūzų kompanija. Pietuose Jabłonkówo (Jablunkov) slėnyje, 1910 m. Austrijos gyventojų surašymo duomenimis, gyveno gryniausia visoje imperijoje lenkų etninė grupė. 1918 m. lapkritį, pasitraukus Austrijos valdžiai, vietinių lenkų ir čekų bendruomenių atstovams pavyko draugiškai susitarti, ir nubrėžtoji demarkacijos linija padalijo kunigaikštystę pagal etnografines ribas. Gaila, bet šis sprendimas pasirodė nepriimtinas nei Prahai, nei Varšuvai. Čekoslovakijos vyriausybė pretenduodama į kunigaikštystę rėmėsi ekonominiais motyvais ir 1919 m. sausio 25 d. davė įsakymą savo kariuomenei visą pramonės rajoną užimti jėga. Pusantrų metų viešpatavo visiškas chaosas. Taikos konferencija atmetė pasiūlymą suteikti Cieszynui nepriklausomybę – jį rėmė vietiniai vokiečiai, tačiau jų nuomonės niekas nepaisė. Numatomo plebiscito teko atsisakyti dėl nuolatinių neramumų, streikų, teroro ir kontrteroro išpuolių. Sąjungininkų patvirtintą Plebiscito komisiją, vadovaujamą prancūzo grafo de Manneville'io, užgauliojo ir kaltino tiek čekai, tiek lenkai, o kai jos būstinė senajame „Rudojo elnio" viešbutyje pateko į apgultį, komisija iškart atsistatydino. Spa konferencija atsidūrė aklavietėje, tad reikalas buvo pavestas Ambasadorių tarybai. Ši savo verdiktą paskelbė 1920 m. liepos 28 d. 17.25 val. Didesnioji, vakarinė, visą pramonės rajoną apimanti kunigaikštystės dalis, kurioje lenkų gyveno kur kas daugiau nei čekų, atiduota Čekoslovakijai. Pats Cieszyno miestas perkirstas pusiau, riba nubrėžta Olžos upės viduriu. Turgaus aikštė ir evangelikų Jėzaus bažnyčia atiteko Lenkijai, o geležinkelio stotis – Čekoslovakijai. Lenkai pasipiktino. Paderewskis pasirašė sutartį tik po trijų dienų ir protestuodamas. Jis pritarė daugelio savo tėvynainių nuomonei, kad Čekoslovakijai buvo užmokėta už jos *coup de force* – Benešas, pasinaudodamas Lenkijos silpnumu per patį Raudonosios armijos puolimą Varšuvos kryptimi, primetė sąjungininkams savo politiką, ir

Cieszyne gyvenantys lenkų kalnakasiai buvo paaukoti Antantės kapitalistų planams įgyvendinti. Žaizda buvo gydoma visą tarpukario laikotarpį, o per Miuncheno krizę atsikeršyta. Nuo 1935 m. Beckas be perstojo reikalavo palengvinti Zaolzės (Transolzia) lenkų padėtį. 1938 m. spalio 2 d., paragintas neatiduoti strategiškai svarbių Moravijos Vartų kontrolės į vermachto rankas ir nepajėgdamas atsispirti pagundai, jis su savo vadovaujama Lenkijos kariuomene persikėlė per upę. Tuo pat metu buvo užimtas Spiszas ir Orawa. Praėjus vienuolikai mėnesių diktatoriškas vermachto žygis per Cieszyną nelyginant vėžio žnyplėmis mirtinai sužnybo žlugti pasmerktą Lenkijos Respubliką. Abipusiai Lenkijos ir Čekoslovakijos kaltinimai nesiliovė ir karo metu, tuo Londone užsiėmė emigracinės vyriausybės. Ginčą išsprendė Stalinas, kuris į savo besivaidijančių valdinių skundus žvelgė su vienoda panieka. Vis dėlto šiam bene būdingiausiam Rytų Europos ginčui išspręsti sovietų diktatorius nepasiūlė nieko geresnio už tai, ką buvo sugalvojusi Ambasadorių taryba dar prieš dvidešimt penkerius metus. 1945 m. Cieszynas vėl buvo šiurkščiai padalytas perpus. Valstybinės sienos linija nubrėžta skersai centrinės arkos, puošiančios miesto tiltą, ir liko tokia po šiolei.[6]

Lenkijos šiaurinė siena, atrodytų, visai natūraliai sutampa su Baltijos jūros krantu. Bet iš tikrųjų naujaisiais laikais tik nedidelis pakrantės ruoželis, apimantis Vyslos žiotis, buvo tiesiogiai sujungtas su krašto giluma. Nuo ankstyvųjų viduramžių Vakarų Pamarys buvo laikomas vokiečių žemėmis, o Rytų Prūsija, kurią Teutonų ordinas atėmė iš čionykščių baltų, taip pat niekuomet nebuvo lenkų gyvenama teritorija. Pagal Versalio sutartį nustatytos Lenkų koridoriaus ribos beveik sutapo su 1772 m. Lenkijos-Lietuvos Respublikos sienomis ir didžia dalimi patenkino lenkų reikalavimus. Nors vokiečiai piktinosi dėl Koridoriaus, Lenkijos delegacijai konferencijos sprendimas nepriimtinas atrodė tik dėl trijų punktų – ribų ties Gdansku, Olsztynu ir Kwidzynu Rytų Prūsijoje nustatymo. Versalio paskirtus 130 kilometrų Baltijos pakrantės ruožo Lenkija ėmė valdyti vos tik sutartis įsigaliojo – 1920 m. sausio 20 d. Tą dieną pirmą kartą buvo surengtos *zaślubiny z morzem* iškilmės. Kareiviai

ir civiliai gyventojai brido į ledinį Baltijos vandenį ir aukštyn iškėlę rankas sveikino atnaujintas Lenkijos „sužadėtuves su jūra".[7]

Lenkijos pretenzijos į Gdanską rėmėsi daugiausia ekonominiais sumetimais. Prūsijos valdymo laikotarpiu miesto gyventojai vokiečiai prarado ankstesnę ištikimybę Lenkijai, o 4-ajame dešimtmetyje daugelis aistringai stojo į nacių kariuomenę. Niekam nekilo abejonių, kad surengus laisvą plebiscitą dauguma gyventojų balsuotų už susijungimą su reichu. Tokiomis aplinkybėmis Lloydo George'o primygtinis reikalavimas Taikos konferencijoje įkurti laisvąjį miestą tikriausiai gali būti vertinamas kaip nuolaidžiavimas Lenkijos spaudimui. Praktiškai tai vienodai įskaudino tiek lenkus, tiek vokiečius ir suteikė Hitleriui puikų pretekstą pateisinti savo įsiveržimą į Lenkiją 1939 m. rugsėjį. Ši problema kartą ir visiems laikams buvo išspręsta paskutinėmis Antrojo pasaulinio karo dienomis, kai Gdansko gyventojai vokiečiai savo noru arba priversti paliko miestą.[8]

Olsztyno ir Kwidzyno rajonai ribojosi su pietiniu Rytų Prūsijos pakraščiu. 1920 m. vasarą juose buvo surengti Antantės stebimi gyventojų plebiscitai. Lenkai kaltino vokiečius balsų padirbinėjimu ir kitomis apgavystėmis, tačiau tai nepadėjo nuslėpti didžiosios gyventojų daugumos, įskaitant ir dalį lenkakalbių protestantų, noro likti Vokietijos piliečiais. 1920 m. liepos 11 d. paskelbti rezultai parodė, kad triuškinanti dauguma, 460 000 balsų (96,52 procento), buvo už Vokietiją ir tik 16 000 (3,47 procento) – už Lenkiją. Antantės įgula, kurią sudarė italai ir airiai iš *Inniskillen Fusiliers* dalinio, buvo skubiai atitraukta baiminantis politinio užkrato, kurį nešė tuo metu iš rytų artėjanti Raudonoji armija. Tuose keliuose gretimuose miestuose, pavyzdžiui, Działdowe (Soldau), kuriuos Raudonoji armija dar spėjo užimti iki rugpjūčio, kai buvo priversta kuo greičiau trauktis, sovietų karo vadai patvirtino savo vyriausybės įsitikinimą, jog ši „senoji vokiečių žemė" turi būti atiduota teisėtiems šeimininkams. Vokiečių tvarka čia viešpatavo ligi 1945 m.[9]

Kur kas didesnių problemų kėlė vakarinė Lenkijos siena. XX a. pradžioje Oderis – vienintele aiški skiriamoji linija tarp Vyslos ir Elbės – tekėjo per patį grynai vokiškų žemių vidurį. Vokiečių per-

svara buvo akivaizdi visuose miestuose, nuo Ščecino iki Vroclavo; jie vyravo bemaž ir miesteliuose bei daugumoje kaimo vietovių. Tačiau nepriklausomos Lenkijos Respublikos artumas šiose žemėse kėlė įtampą, kuri buvo jaučiama ištisus tris dešimtmečius. Kaip tik dėl to pratrūko vienas ginkluotas sukilimas Poznanėje ir trys Aukštutinėje Silezijoje. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui dėl vakarinės Lenkijos sienos derėtasi ilgiausiai, ir nustatyta ji buvo ypač despotišku ir kontroversišku būdu.

Po Poznanės sukilimo įsiplieskė neilgas vidaus karas. Jis prasidėjo 1918 m. gruodžio 26 d., kai vykdamas į Varšuvą čia užsuko Ignacas Paderewskis ir savo atvykimu nutraukė slegiantį miesto valdžios pasidalijimą tarp vietinių vokiečių Kareivių tarybos *(Soldatenrat)* ir lenkų Piliečių komiteto. Demonstracijos ir kontrdemonstracijos netrukdavo virsti triukšmingais gatvių susirėmimais, o abi bendruomenės sparčiai poliarizavosi. Po savaitės miestą ir jo apylinkes ėmė kontroliuoti lenkų Vyriausioji liaudies taryba (NRL), tačiau bergždžios buvo jos pastangos susikalbėti su Berlyno vyriausybe. Jos veikla privertė vokiečius telkti savo gretas ir sutraukti sienų apsaugos *(Grentzschutz)* dalinius. 1919 m. sausio 8 d. lenkai paskelbė nepriklausomybę. Susirėmimai, sausio 8 d. Chodzieże (Kolmar) ir sausio 11 d. Szubine nusinešę kelis šimtus aukų, tęsėsi keturias savaites, kol Sąjungininkų kontrolės komisija Vokietijoje pripažino NRL „sąjungininkų jėga". Vokiečių reichsveras, vadovaujamas iš būstinės Kołobrzege (Kolberg) neatsisakė savo agresinių planų, kol nebuvo pasirašyta Versalio sutartis, pagal kurią visa buvusi Poznanės kunigaikštystė atiteko Lenkijai. 1919 m. rugsėjį NRL savo įgaliojimus perdavė Buvusios Vokietijos dalies ministerijai Varšuvoje.[10]

Silezijos sukilimai įsiliepsnojo priešinantis Versalio sutarties sąlygoms, kurios reikalavo surengti plebiscitą trijuose piečiausiuose rajonuose. Pirmasis sukilimas, kurio centras buvo Rybnike, truko aštuonias dienas – 1919 m. rugpjūčio 16–24 d.– ir buvo žiauriai reichsvero numalšintas. Po to čia atvyko jungtinė Antantės kariuomenė, sudaryta iš britų, prancūzų ir italų dalinių. Antrasis sukilimas, vykęs 1920 m. rugpjūčio 19–25 d., sutapo su Lenkijos–Sovietų

Rusijos karo kulminacija. Vokiečių demonstrantai, per anksti pradėję švęsti Tuchačevskio pergalę Varšuvoje, buvo priversti gintis, kilus streikų ir atsakomųjų veiksmų bangai, kuri netrukus užliejo visą kalnakasių rajoną. Trečiąjį – reikšmingiausią – sukilimą pradėjo lenkai atsisakydami pripažinti plebiscito rezultatus. Balsavimas vyko 1921 m. kovo 20 d., 702 000 (59,4 procento) balsavusiųjų pasirinko Vokietiją, o 479 000 (40,5 procento) – Lenkiją. Taigi rezultatas patvirtino visišką nuodugniai parengtos vokiečių kampanijos sėkmę. Tačiau kai kuriuose pramonės rajonuose susiklostė taip, kad keletas vokiečių salelių liko apsuptos lenkų. Wojciechas Korfanty (1873–1939), ilgą laiką buvęs Prūsijos Reichstago deputatu, o dabar Plebiscito komisijos narys, atstovaujantis Lenkijos Respublikai, tvirtai pasiryžo priešintis. Jo kalbos įkvėpė apie 40 000 darbininkų ir partizanų, kurių didžiuma priklausė Piłsudskio POW, imtis ginklo. Nuo gegužės 3 iki liepos 5 d. jie kovėsi su vokiečių pajėgomis kaip lygūs su lygiais – pajėgė atremti visus puolimus ir apginti pramonės rajoną. Lemiami mūšiai, vėliau apipinti legendomis, vyko Šventosios Onos kalno (Góra Św. Anny) apylinkėse gegužės 21–25 d. ir palei Kłodnicos kanalą birželio 4–5 d. Nors sukilėlių vadams nepavyko savo pusėn patraukti visų Aukštutinėje Silezijoje veikiančių lenkų partijų – komunistų ir socialistų manymu, Silezijos pramonės atskyrimas nuo tradicinės Vokietijos rinkos turėtų pragaištingų padarinių, – bet jie įtikino Antantės valstybes, kad tokių plebiscito rezultatų negalima palikti galioti. 1921 m. spalio 20 d. Ambasadorių taryba nusprendė, kad Aukštutinė Silezija turi būti padalyta iš naujo. 61 procentas plebiscite dalyvavusios teritorijos turėjo likti Vokietijai, o didesnė dalis anglių baseino su Katowicais ir Chorzówu turėjo atitekti Lenkijai. Toks sprendimas, kurį Lenkijoje daug kas laikė išdavyste, jo autoriams kaip tik atrodė esanti nuolaida lenkų interesams.[11]

Aistros dėl Lenkijos–Vokietijos sienos nerimo per visą tarpukarį. Peržiūrėti šį klausimą ragino tiek 3-iojo dešimtmečio Vokietijos demokratai, pavyzdžiui, Stresemannas, tiek 4-ajame dešimtmetyje į valdžią atėjęs Adolfas Hitleris. Tai, kad 1925 m. pasirašytoje Locarno sutartyje Vokietijos sienai su Lenkija nebuvo garantuotas toks pat

status quo kaip sienai su Prancūzija ir Belgija, įvarė nepasitikėjimo pleištą tarp Lenkijos ir Vakarų valstybių. Silezijos anglių eksporto per naująją sieną su Vokietija problema nulėmė Lenkijos ir Vokietijos 1925–1929 m. muitų karą. Nors konvencija dėl Silezijos, Tautų sąjungos parengta atsižvelgiant į abiejų pusių interesus, veikė sklandžiai, niekas neabejojo, kad Vokietija siekia radikaliai pakeisti esamą padėtį. Tai ir buvo padaryta be jokių išlygų 1939 m., kai visa anksčiau Prūsijai priklausiusi teritorija vėl buvo prijungta prie reicho.

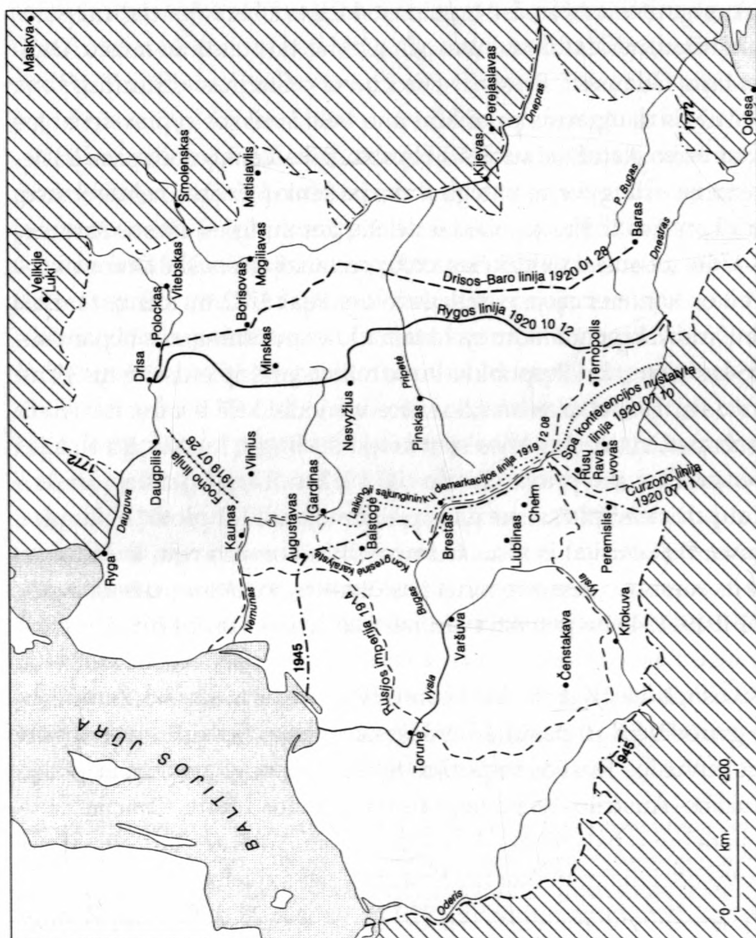
1945 m. planas, pagal kurį Lenkijos–Vokietijos siena turėjo eiti Oderio ir Neisės (Lužicės Nisos) upėmis, o Lenkijai už prarastas teritorijas rytuose turėjo būti kompensuota tokio pat dydžio teritorijomis šiaurėje ir vakaruose, visiškai paliktomis vietinių vokiečių, labiausiai sietinas su Sovietų Sąjungos politiniais interesais. Nors britų ir amerikiečių derybininkai seniai buvo sutikę su siena pagal Oderį Frankfurto regione, bet iki pat paskutinės akimirkos priešinosi jos praplėtimui nuo rytinės Klodzko Nisos iki vakarinės Lužicės Nisos. Visos Lenkijos politinės partijos buvo nusiteikusios atgauti Gdanską, tačiau tik nedaugelis puoselėjo viltis dėl Vroclavo, o apie Ščeciną niekas net negalvojo. Mikołajczykas ypač gerai suvokė, kokia našta gali užgulti Lenkiją aneksavus tas žemes – tai vėl atgaivintų vokiečių revizionizmą ir visiškai pririštų Lenkiją prie Sovietų Sąjungos. Tačiau jį ir visus jo santūrios nuostatos šalininkus perrėkė oficialūs PKWN ir TRJN (Tautos vienybės laikinoji vyriausybė) atstovai, nuolankiai kartojantys savo sovietinių globėjų reikalavimus. Paskutinis nutarimas, kuris nebūtinai turėjo būti galutinis, išdėstytas 1945 m. rugpjūčio 2 d. Potsdamo konferencijos komunikate:

Trijų vyriausybių vadovai sutinka, kad, priėmus galutinį sprendimą dėl Lenkijos vakarinės sienos, buvusios Vokietijos teritorijos į rytus nuo linijos, einančios nuo Baltijos jūros iškart į vakarus nuo Swinemündės, tada pagal Oderio upę iki santakos su Neisės upe, toliau pagal Neisę iki Čekoslovakijos sienos, įskaitant ir Rytų Prūsijos teritoriją, neperduotą SSRS [...] taip pat įskaitant ir buvusio laisvojo Dancigo miesto teritoriją, turi būti perduotos Lenkijos valstybei ir šiam tikslui neturi būti laikomos sovietine Vokietijos okupacinės zonos dalimi.[12]

Praktiškai tai, kad planuotoji Taikos konferencija niekuomet nebuvo surengta, neturėjo didelės reikšmės. Oderiu ir Neise einančią sieną 1950 m. liepos 6 d. pripažino Vokietijos Demokratinė Respublika, įkurta buvusioje Sovietų Sąjungos okupacinėje zonoje. Tokiu būdu „atgautosios žemės" tapo neatskiriama Lenkijos dalimi gerokai anksčiau, nei šis faktas buvo pripažintas tarptautiniu mastu; Dancigas tapo Gdansku, Breslau – Vroclavu, o Štetinas – Ščecinu.[13]

Bet užvis daugiausia prieštaravimų kėlė Lenkijos rytinė siena. Jos likimas buvo glaudžiai susijęs su brolžudiška Lenkijos–Rusijos pasienio istorija. Čia gyveno palyginti mažai lenkų ir visai nebuvo rusų, tačiau Lenkijos ir Rusijos vaidai dėl šių žemių tęsėsi ištisus šimtmečius. XX a. toliausiai siekiančias lenkų pretenzijas išreiškė Dmowskis – jis Taikos konferencijoje pareikalavo Lenkijai 1772 m. sienų. (Tačiau net ir Dmowskis pademonstravo tam tikrą santūrumą, nes nepaminėjo 1634 m. sienų, kai Respublika buvo toliausiai išsiplėtusi į rytus.) Tradiciniai Rusijos reikalavimai, kuriuos vienodai kėlė ir caro, ir sovietinis režimas, rytinę Lenkijos sieną siejo su Bugu, kuriuo ėjo Rusijos imperijos Pavyslio provincijų riba iki 1912 m. Tarp šių dviejų kraštutinumų driekėsi platus ruožas vadinamojo „ULB ploto" (Ukraina, Lietuva, Baltarusija) ir visas trumpalaikių kompromisų kapinynas. Palikus nuošaly nereikšmingus pasiūlymus, minėtini mažiausiai aštuoni 1919–1945 m. pateikti svarbiausi siūlymai. (Žr. 19 žem.)

1. *Pakeistą laikinąją demarkacijos liniją* Paryžiaus taikos konferencijoje gruodžio 8 d. pasiūlė Lenkijos komisija. Šis siūlymas apėmė tik buvusios Rusijos imperijos teritorijas, taigi apsiribota senąja Rusijos–Austrijos siena nepratęsiant linijos į Rytų Galiciją. Ši linija nebuvo patvirtinta Aukščiausiojoje Antantės taryboje ir nebuvo oficialiai pateikta nei lenkams, nei sovietams.
2. *Drisos–Baro linija* nubrėžta 1920 m. sausio 28 d. Sovietų Rusijos taikos notoje. Teritoriniu požiūriu ji Lenkijai buvo gerokai palankesnė nei Antantės nustatyta demarkacijos linija. Seimo užsienio reikalų komitetas raporte, pateiktame valstybės vadovybei, rekomendavo ją patvirtinti. Tačiau 1920 m. balandį šalims

19 žemėlapis. Rytinė siena (1916–1945)

nutraukus santykius, tokia sienos linija taip niekada ir nebuvo oficialiai aptarta.[14]

3. Dėl *Spa konferencijos linijos* 1920 m. liepos 10 d. po diskusijų susitarė Britanijos ir Lenkijos ministrai pirmininkai Lloydas George'as ir Władysławas Grabskis. Pagal šį susitarimą Lenkijos–Rusijos sienos šiaurinė dalis turėjo eiti laikinąja demarkacijos linija, o pietinė dalis – Lenkijos ir Raudonosios armijos fronto linija Rytų Galicijoje. Lvovas tokiu atveju liko Lenkijos pusėje.
4. *Curzono linija*, patvirtinta Britanijos užsienio reikalų ministro lordo Curzono remiantis Spa konferencijos instrukcijomis, buvo aprašyta telegramoje, kurią Londono Užsienio reikalų ministerija išsiuntė į Maskvą 1920 m. liepos 11 d. Praėjus savaitei Sovietų Rusijos vyriausybė pasiūlymą atmetė. Stebina tai, kad projekte būta labai akivaizdžių prieštaravimų. Priešingai nei siekė jo šalininkai, pietinės sienos dalies Galicijoje „į vakarus nuo Rava Ruskos ir į rytus nuo Peremislio link Karpatų" aprašymas neatitiko Spa susitarime numatytų sąlygų – Lvovas pagal šią liniją būtų likęs Sovietų Sąjungos pusėje. Šis nesutapimas, greičiausiai atsiradęs dėl kanceliarijos klaidos, kurią padarė Londono diplomatinis personalas naudodamasis seniau parengtais Lewiso Namiero žemėlapiais ir užrašais, sukėlė sumaištį sąjungininkų pasitarimuose, kai išaiškėjo jau pasikeitusiomis sąlygomis 1943 m.[15]
5. *Linija*, pasiūlyta Sovietų Rusijos atstovo Adolfo Joffės *Lenkijos–Sovietų Rusijos derybų Rygoje* pradžioje, 1920 m. rugsėjo 24 d. Tuomet pralaimėjusi karą Sovietų Rusijos vyriausybė buvo pasirengusi daryti lenkams bet kokias nuolaidas, net sutikti su 1772 m. sienomis, kad tik ugnis būtų nutraukta per dešimtį dienų. Endeko Stanisławo Grabskio patarimu Lenkijos delegacija atsisakė pernelyg dosnaus Joffės pasiūlymo ir pasirinko liniją, „palankesnę geriems kaimynystės santykiams".[16]
6. Galutinę *Rygos paliaubų liniją* Joffe ir Dąbskis parašais patvirtino 1920 m. spalio 12 d. Ja remiantis buvo išdėstytos 1921 m. kovo 18 d. Rygos sutarties teritorinės sąlygos, o nustatyta siena tarp Lenkijos Respublikos ir SSRS galiojo ligi 1939 m.

7. *Nacistinės Vokietijos–Sovietų Sąjungos demarkacijos linija*, nustatyta 1939 m. rugsėjo 28 d., beveik sutapo su senosios Kongresinės karalystės ribomis.
8. *Lenkijos–Sovietų Sąjungos siena, patvirtinta 1945 m.*

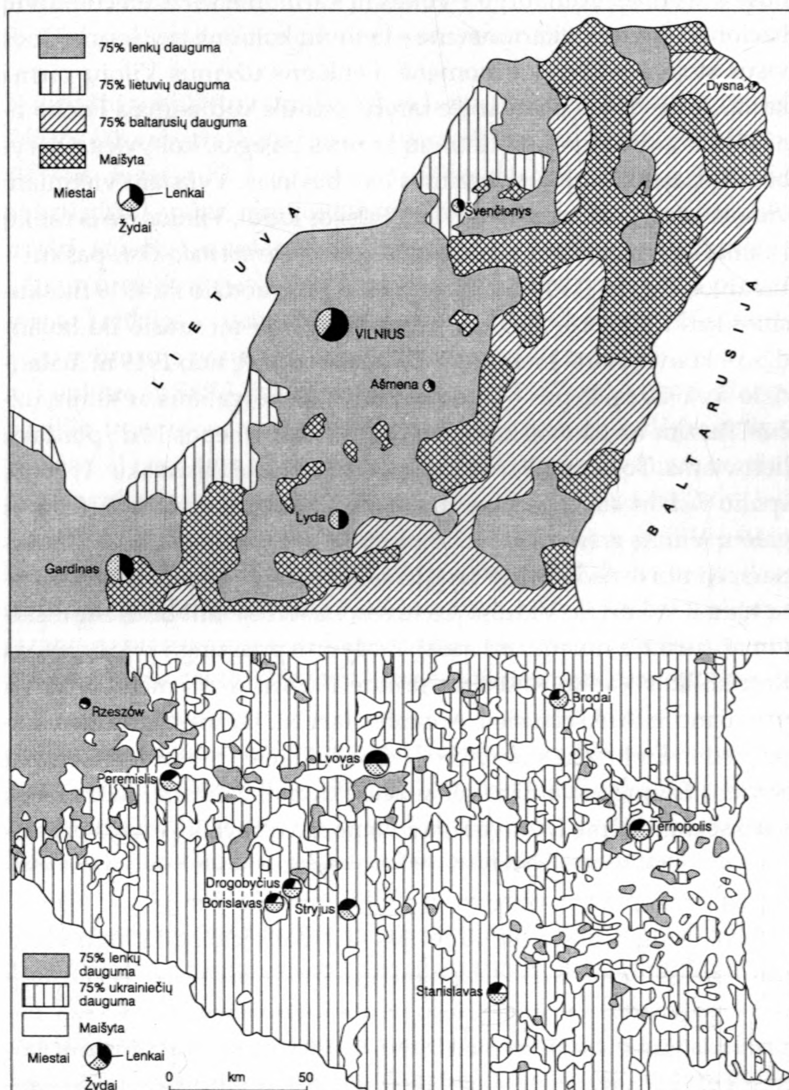
Iš visų šių pasiūlytų ribų tik Rygos linija turėjo moralinį pagrindą. Dėl jos laisvai sutarė abi šalys, nevaržomos jokių išorinių sankcijų. 1939 m. rugsėjo 17 d. pažeisdama šį susitarimą Raudonoji armija akivaizdžiai įvykdė tarptautinės agresijos aktą. Tačiau nereikėtų užmiršti, kad Rygos sutartimi buvo padalytos Lietuva, Baltarusija ir Ukraina, visiškai nepaisant šių šalių gyventojų norų. Taip pasielgusiai Lenkijos vyriausybei teko atsisveikinti su svajonėmis įkurti savo rytiniame pasienyje nepriklausomų tautų federaciją.[17]

Lenkijos ir SSRS derybos dėl sienos dažnai trūkčiojo, kadangi paribio teritorijose veikė įvairiausi separatistiniai judėjimai, kurių siekiai nesutapo nei su lenkų, nei su rusų norais. Per tą tarpinį laikotarpį nuo 1917 m., kai žlugo carinė imperija, iki 1922 m., kai susikūrė SSRS, net kelios tautos pasinaudojo ta pačia proga kaip lenkai ir sukūrė savo nepriklausomas valstybes. Iš jų Lietuvos Respublika gyvavo dvidešimt dvejus metus, nuo 1918 ligi 1940 m., Vakarų Ukrainos Liaudies Respublika – tik devynis mėnesius, nuo 1918 m. lapkričio ligi 1919 m. liepos. Abi tiesiogiai konfliktavo su Lenkijos Respublika.

Nesutarimai su Lietuva kilo dėl Vilniaus (lenkiškai *Wilno*, rusiškai *Vilna*, vokiškai *Wilna*) ateities. Nors visuose Lenkijos viešosios nuomonės lygmenyse į ryšius su Lietuva buvo žvelgiama su ypatingais sentimentais, o kai kas net puoselėjo viltis sukurti federacinę sąjungą, tačiau Lietuvos tautinės valstybės sukūrimui per daug niekas nesipriešino. Neramu pasidarė tuomet, kai Lietuvos vyriausybė Kaune ne tik pareiškė pretenzijas į Vilnių, bet dar ir paskelbė jį savo Respublikos sostine. Kadangi lietuviškai kalbančių gyventojų mieste tebuvo vos 5 procentai, vietinė lenkų dauguma ilgai nelaukusi ėmė protestuoti. (Panaši padėtis būtų Didžiojoje Britanijoje, jeigu keltų gyvenamame pakraštyje velsietiškai kalbančių separatistų

judėjimas imtų vieną gražią dieną ir pareikštų pretenzijas į Cardiffą, arba gališkai kalbanti Škotijos Respublika pareikalautų savo senosios sostinės Edinburgo.) Vokiečių kariuomenė parėmė lietuvių nacionalistus, rusų kariuomenė – lietuvių komunistus, ir prieš juos visus stojo Lenkijos kariuomenė. Lenkams užėmus Vilnių pirmą kartą, Aukščiausioji Antantės taryba pasiūlė vadinamąją Focho liniją, kuri skirtų lenkų ir lietuvių karines pajėgas, kol vyksta derybos. Tačiau šis lenkų įsiveržimas liko bevaisis. Vykstant vietiniam vidaus karui bei Lenkijos–Sovietų Rusijos karui, Vilnius ėjo iš rankų į rankas: pirmiausia jį valdė vokiečių *Oberkommando-Ost*, paskui – Lietuvos Taryba (1917–1918), nuo 1918 m. gruodžio iki 1919 m. sausio – lenkų *Samoobrona* (Savigyna); nuo 1919 m. sausio iki balandžio – komunistinė Lietuvos ir Baltarusijos SSR; nuo 1919 m. balandžio iki 1920 m. liepos – Lenkijos kariuomenė; galiausiai Vilnių užėmė Rusijos Raudonoji armija ir iškart, 1920 m. liepos 14 d., perdavė lietuviams. Tolesnį miesto likimą ilgam nulėmė Piłsudskis. 1920 m. spalio 9 d. jis surengė fiktyvų maištą Lenkijos kariuomenėje, kad galėtų Vilnių grąžinti Lenkijai atvirai nenusižengdamas Antantės perspėjimui to nedaryti. Po dvejų nominalios nepriklausomybės metų naujai sukurtoje Vidurio Lietuvos valstybėje buvo surengti rinkimai, turintys nulemti jos ateitį. Prašymui prisijungti prie Lenkijos Respublikos Varšuvos seimas pritarė 1922 m. kovo mėn., vėliau jį pripažino ir Aukščiausioji Antantės taryba, tačiau niekuomet nepripažino Lietuvos vyriausybė Kaune.[18] Praėjus dvidešimčiai metų Sovietų Sąjungos valdžia vėl sužaidė tą patį žaidimą, tik kur kas šiurkščiau. Užėmę Lietuvą jėga ir deportavę beveik ketvirtį elektorato, sovietai surengė fiktyvius rinkimus, kuriuose buvo patvirtintas Lietuvos prašymas įsijungti į SSRS. (Žr. 20a žem.)

Lenkijos ginčas su ukrainiečiais taip pat virto sudėtingu vietiniu konfliktu, kuris Sovietų Sąjungos buvo išspręstas lygiai taip pat – prievarta. Lenkijos viešoji nuomonė neprieštaravo dėl nepriklausomos Ukrainos sukūrimo, tačiau jos sienų klausimu laikėsi gerokai santūriau. Antai svarbiausias politinis motyvas, paskatinęs Piłsudskį žygiuoti į Kijevą, buvo tikslas atgaivinti Petliū-

20 žemėlapis. Tautinis pasiskirstymas (1921) a) Vilniaus krašte b) Lvovo krašte

ros Ukrainos direktoriją, kaip buferį prieš Rusiją. Ukrainiečių nelaimei, lenkai ketino remti Ukrainos valstybę, kuri iškiltų buvusios Rusijos imperijos, o ne Galicijos teritorijoje. Visa baigėsi tuo, kad ukrainiečių tautinį judėjimą Rusijoje nuslopino pirmiausia Denikino baltagvardiečiai, paskiau – bolševikų raudonarmiečiai, o jų bendražygių veiksmus Galicijoje užgniaužė lenkai. Galiausiai, nors lenkai ir turėjo čia kurį laiką valdžią, vienintele šių žemių šeimininke liko Maskva.

Rytų Galicijoje, kurią lenkai vadino rytų Mažąja Lenkija, o ukrainiečiai – Vakarų Ukraina, neginčijamai daugiausia gyveno rusinai. Paskutiniais Austrijos valdymo metais kaip tik čia buvo svarbiausias ukrainiečių tautinio judėjimo židinys ir prieglobstis. (Žr. 20b žem.) Tačiau atidžiau panagrinėjus gyventojų sudėtį matyti, jog padėtis čia buvo be galo paini. Miestuose, įskaitant ir Lvovą, lenkai vyravo ir turėjo geresnę socialinę bei ekonominę padėtį. Mažesniuose miesteliuose ryškus buvo žydų pranašumas. O kaime šalia vien lenkų katalikų, čia pat gyveno rusinų – arba unitų, arba stačiatikių – bendruomenės. Tokiomis sąlygomis buvo neįmanoma nubrėžti linijos žemėlapyje, kuri tiksliai atskirtų lenkišką ir ukrainietišką zonas. Padėtį dar labiau sunkino tai, kad Ukrainos vadovybė, iš pat pradžių įvedusi savo įstatymus, užkirto visus kelius bendradarbiavimui ar kompromisiniam sprendimui. 1918 m. lapkričio 1 d. Lvove vienašališkai paskelbdami apie Vakarų Ukrainos Liaudies Respublikos įkūrimą, ukrainiečių vadai išprovokavo masines lenkų keršto akcijas, kurios neatslūgo, kol nebuvo užimta visa provincija. Kampanija tęsėsi iki 1919 m. liepos, į ją buvo mestos pagrindinės Lenkijos kariuomenės pajėgos. Nuo tada Lenkija tvirtai laikė sieną palei Zbručą. 1920 m. balandžio 24 d. ją pripažino Ukrainos direktorija – tokia buvo kaina už Piłsudskio žygį į Kijevą, o 1921 m. kovo 18 d. pasirašydami Rygos taikos sutartį ją patvirtino ir Ukrainos SSR atstovai. 1923 m. šią sutartį nenoriai ratifikavo Ambasadorių taryba, taigi sutiko oficialiai perleisti Rytų Galiciją Lenkijos Respublikai.[19] Nepraėjus nė dvidešimčiai metų šis susitarimas taip pat nustojo galios. 1939 m. spalį susitarę su naciais, o 1944–1945 m. pasi-

derėję su Churchilliu bei Rooseveltu, sovietų vadai sėkmingai prisijungė visą Rytų Galiciją prie Sovietų Sąjungos.

1945 m. rytinę Lenkijos sieną nulėmė Sovietų Sąjungos politika. Lenkijoje jai pritarė tik PKWN, TPRP ir TJRN nariai, įpareigoti sovietinių globėjų pripažinti sienos teisėtumą, mat tik su ta sąlyga jiems buvo pažadėti postai. Mikołajczykas su ja sutiko tik paveiktas stipraus diplomatinio spaudimo. „Jūs esate ties sunaikinimo riba, – sakė jam Churchillis. – Jei nepripažinsite šitos sienos, iškrisite iš žaidimo visiems laikams. Rusai nušluos jūsų šalį ir sunaikins jūsų žmones."[20] Vakarų valstybės ją patvirtino Jaltoje Curzono linijos pagrindu. Didžiulis plotas į vakarus nuo Gardino apylinkių buvo prijungtas prie Sovietų Sąjungos. Tačiau tuo metu tai tebuvo formalumas. Jau anksčiau buvo nutarta visus lenkus iš rytinės sienos pusės iškeldinti į Lenkijos Liaudies Respubliką, o visus nelenkus iš vakarinės pusės deportuoti į SSRS. Tokį sienos sureikšminimą ir žmonių paniekinimą galima laikyti beprecedentiniu.

Apskritai imant, dabartinių Lenkijos sienų istorija atrodo tikrai liūdna, jei įsivaizduosime, kad Europos žemėlapis buvo braižomas vadovaujantis didžiadvasiškumu ar tikslumu. Tautų apsisprendimo teisė čia paminta be atodairos ir ciniškai. Lenkija taip ir negavo galimybės tėviškai pasirūpinti savo tautinėmis mažumomis, tokios prabangos jai neleido per abu karus susikūrusios anglosaksų valstybių ir Rusijos sąjungos; toks reikalo sprendimas visiškai tenkino ir britus, ir rusus, o kaip tik dėl to – ir čekus. Gdanskas 1919 m. iš lenkų buvo atimtas vadovaujantis etniniais motyvais, o Cieczynas – ekonominiais. Pramoninė Aukštutinės Silezijos dalis atiduota Lenkijai, nepaisant plebiscite išreikšto aiškaus noro priklausyti Vokietijai. Niekam nė motais buvo Lvovo ir Vilniaus gyventojų pageidavimai nei 1945 m., nei anksčiau – 1939 ar 1919 m. Akivaizdu, jog teisingumas niekam nerūpėjo. Rusija, vėliau Sovietų Sąjunga savo politinių tikslų siekė su pavydėtinu nuoseklumu. 1914 m. caro vyriausybės užsienio reikalų ministras Sergejus Sazonovas paskelbė savąją Rytų Europos ateities viziją. Jis ragino atkurti senąją Kongresinės karalystės sieną palei Bugą, pa-

dalyti Rytų Prūsiją, užimti Rytų Galiciją, Gdanską atiduoti naujai sukurtai Lenkijos valstybei, susijungusiai su Rusija, o ją pačią išplėsti iki Oderio. Greitai šio plano įvykdyti nepavyko. Tačiau po ilgesnio tarpo, patekęs į Stalino rankas, visas planas buvo įvykdytas iki menkiausios smulkmenos.[21]

Daug ką galima pasakyti apie dabartines Lenkijos Liaudies Respublikos sienas. Jos kompaktiškos, gerai pritaikytos karinei gynybai, daugiausia eina kalnais, jūra, pagrindinėmis upėmis. Dabartinių sienų juosiama Lenkija pirmąsyk per visą istoriją yra tokia, kurioje gyvena beveik vieni lenkai ir bemaž nėra likę gausesnių lenkų mažumų užsienyje. Kaip pagirtinai puikiai viskas susitvarkė, bet kokia baisia kraujo, kančių ir bereikalingų vaidų kaina tatai pasiekta.

* * *

Lenkijos sienų kaitaliojimai sukėlė neįsivaizduojamą painiavą onomastikos srityje. Lenkiškų vietovardžių gausa iš tikrųjų gali priversti mokslininkus mesti Lenkijos studijas ir atsidėti kurios nors kitos Europos dalies tyrinėjimams. Anglosaksai sutrinka jau vien išvydę nepažįstamus ir beveik neištariamus vardus, tačiau du, trys, keturi ar net penki tų vardų variantai juos galutinai pribloškia. *Wrocław* ir *Breslau*, pasirodo, besąs tas pats miestas; paaiškėja, kad *Wilno* kartais virsta *Vilna*, o mūsų laikais – *Vilniumi*; sunku patikėti, kad *Lwów* – tai dar ir *Leopolis, Léopol, Lemberg, Lvov, L'viv*. Kiekviena valdžia renkasi savąjį variantą, ir kartais net nesuprantama kodėl. Studentai, bandydami surasti „teisingą variantą" visiškai pasimeta vienas kitam prieštaraujančių patarimų liūne, kol galop kas nors paaiškina, kad atitinkamame kontekste visi variantai yra vienodai teisingi.[22]

Ši problema, be abejo, nėra būdinga vien Rytų Europai. Anglosaksai linkę baisėtis tik todėl, jog nesuvokia, kad panašūs dalykai dedasi ir prie jų slenksčio, ir dar todėl, kad nuolatos reikalauja visą iš užsienio ateinančią informaciją versti į anglų kalbą. Vos vienas kitas anglas žino, kad kai kurių Britų salų gyventojai Londoną vadina *Llundain*, Oksfordą – *Rhydychen*, o Cambridge'ą – *Caergrawnt*. Mažai kas linkęs pasukti galvą ir išsiaiškinti, kodėl Ulsterio protes-

tantai kalba apie *Londonderry*, o Ulsterio katalikai – apie *Derry*, arba kodėl *Kingstown* virto *Dun Laoghaire*. Ne kiekvienas amerikietis yra girdėjęs, kad jų didžiausias miestas pradėjo savo gyvavimą kaip *Nieue Amsterdam* arba kad Teksaso sostinę pusė Vienišos žvaigždės valstijos gyventojų vadina *Agostino*. Kaip matyti iš šių pavyzdžių, nėra reikalo labai gerai mokėti svetimas kalbas, kad suvoktum paprastą dalyką: vietovardžių variantų atsiradimas iš dalies priklauso nuo juos vartojančių žmonių nuostatos ir iš dalies – nuo besikeičiančių laikų. Todėl ir Didžiosios Britanijos sostinė, kadaise buvusi *Londinium*, nūnai tapo *Londonu*; velsiečiai ją vadina *Llundain*, prancūzai ir ispanai – *Londres*, italai – *Londra*, lenkai – *Londyn*. Lygiai taip pat ir Silezijos sostinė, kadaise buvusi *Vratislav*, Bohemijoje tapo *Vraclav*, valdant Habsburgams ir Hohencolernams virto *Breslau*, o po karo atitekusi Lenkijai tapo *Wrocław*. Studijuojantiems lotynų kalbą ji ir toliau liks *Vratislavia*. Vokiečiai ją visuomet vadins *Breslau*, o lenkams ji per amžius bus *Wrocław*.

Daugiausia painiavos, susijusios su lenkiškais vietovardžiais, kilo dėl to, kad daugybė tų kaitaliojimų padaryta visai neseniai, o dar konkuruojantys tautiniai sąjūdžiai kiekvienas spyrėsi dėl savos vietovardžių nomenklatūros – tai buvo jų garbės reikalas. 1919 m. Taikos konferencijoje, lyg iš Pandoros skrynios pasipylė šimtai miestų ir provincijų vardų, kurių taip ir nepavyko suvaryti atgal. Lenkijos delegacija, panašiai kaip ir kitos, klausytojus stačiai užhipnotizavo pateikdama ilgiausius niekam negirdėtų vietovardžių sąrašus. Nesitenkindami vien Lenkiją pasidalijusių valstybių valdžios nusikratymu, jie priešinosi ir įprastų bei visiems pažįstamų vietovardžių vartojimui baimindamiesi, kad vartodami vokiškas ar rusiškas jų formas gali sumenkinti savo pretenzijas į buvusias Vokietijos ir Rusijos teritorijas. Būta atvejų, kai sąjungininkų arbitrams teko sukurti neutralius pavadinimus, pavyzdžiui, *Teshen*, arba atgaivinti archajiškas anglybes, pavyzdžiui, *Dantsick*, nes tik taip galėjo nuraminti nusiminusius pareiškėjus. Tačiau po Antrojo pasaulinio karo šia tema bemaž nebuvo diskutuojama. Sovietams leista įtvirtinti tokį vardyną, kuris labiausiai tiko jiems pa-

tiems ir jų globotiniams lenkams. Vadinamosiose Lenkijos „atgautosiose žemėse" buvo iš paskutiniųjų stengiamasi nepalikti nė vieno vokiško vietovardžio, taip siekiant ne tik pažymėti pergalę prieš nacius, bet ir įrodyti, jog vokiečiai falsifikavo istoriją. O toje buvusioje Lenkijos teritorijoje, kurią dabar prisijungė SSRS, oficialiai buvo panaikinti visi lenkiški vietovardžiai.

Tokioje situacijoje istorikams neabejotinai tenka uždavinys atkreipti skaitytojų dėmesį į tai, kaip dabartis skiriasi nuo praeities. Kad ir labai paviršutiniškai skaitant XIX a. tekstą negalima nepastebėti, kaip smarkiai nuo tada pasikeitė „lenkiškos" vietovės. Perskaičius Baedekerio pateiktą Breslau aprašymą kyla pagrįstas klausimas, ar toks akivaizdus autoriaus dėmesys miesto sąsajoms su Prūsija ir Vokietija kartais nėra nulemtas jo paties provokiškų sentimentų.[23] Kartu derėtų paklausti, ar tokie negausūs lenkiškumo pėdsakai iš tikrųjų nėra susiję su silpnai anuomet pasireiškusia lenkų įtaka miestui. Jeigu Baedekeris nėra visiškas šarlatanas – o tuo sunku patikėti, turint galvoje jo tarptautinį autoritetą, – supratingam skaitytojui susidarys įspūdis, kad Breslau tikrai gali būti grynai vokiškas miestas. Tokiu atveju nieko keista, kad tuo metu jis vadinamas *Breslau*, o ne *Wrocław*.

Metus akį į panašų tekstą, išspausdintą Lenkijoje 1970 m., tenka pripažinti, kad vaizdas sunkiai beatpažįstamas. Perskaičius kelionių vadovą po Lenkiją vėl kyla pagrįstas klausimas, ar tokio akivaizdaus dėmesio miesto sąsajoms su Lenkija priežastis nėra ta, kad knygą sudarė ir redagavo Lenkijos Liaudies Respublikos leidykla.[24] Derėtų ir šįkart paklausti, ar tokie negausūs vokiškumo pėdsakai nėra susiję su autorių sentimentais, o gal išties tada labai menkai reiškėsi vokiečių įtaka miestui. Jeigu autoriai nėra šarlatanai – o tai neįtikėtina, – susidaro įspūdis, kad 1970-ųjų Vroclavas galėjo būti grynai lenkiškas miestas. Tokiu atveju nieko keista, kad pokario Lenkijoje jis vadinamas *Wrocław*, o ne *Breslau*.

Turistiniai vadovai vos ne vos užsimena apie tuos tragiškus įvykius, kurie Breslau pavertė Vroclavu. 1945 m. sausį, artinantis Raudonajai armijai, Hitleris davė įsakymą ginti *Festung-Breslau* ligi pa-

skutinio kareivio. Civiliai miesto gyventojai, kurie beveik visi buvo vokiečiai, gavo įsakymą palikti namus ir vidury šaltos žiemos trauktis į Vokietijos gilumą. Daug kas iš šių vargšų pabėgėlių žuvo per pirmąjį Karališkųjų oro pajėgų surengtą Dresdeno bombardavimą. Praėjus trims mėnesiams, kai iš visų pusių apsupti paskutiniai Breslau gynėjai pasidavė, didžioji dalis Silezijos sostinės buvo sulyginta su žeme. Tikrųjų gyventojų čia nebeliko. Griuvėsius užėmė Sovietų Sąjungos ir Lenkijos kariuomenių daliniai, ir visa teritorija buvo perduota Atgautųjų žemių administracijai. Aptarinėdamas šiuos reikalus su Stalinu 1944 m., Mikołajczykas užsiminė, kad Vroclavas yra „grynai vokiškas miestas". Stalinas atsakė, jog senais laikais tai buvo slavų miestas ir „niekas neuždraus jo grąžinti prie senųjų istorinių tradicijų". (Tame pokalbyje Stalinas, beje, kalbėjo apie Borislavą.[25]) 1945–1947 m. miestą apgyveno vien lenkų pabėgėliai. Didžiuma jų atsikėlė iš Lvovo, sovietų rankose išgyvenę panašias kančias, kokias Breslau vokiečiai patyrė nuo nacių. Universitetas, biblioteka, Ossolińskių institutas kartu su tūkstančiais darbuotojų ir visu turtu buvo išvežta iš Lvovo *en bloc*. Vėliau plūstelėjo lenkų ir iš kitų nusiaubtų šalies rajonų. Tokiomis aplinkybėmis Vroclavas ne tiek pratęsė Breslau istoriją, kiek simbolizavo savotišką Lvovo reinkarnaciją. Mūsų dienomis Vroclavas yra klestintis lenkiškas miestas. Vyresnieji gyventojai dar kalba su dainingu rytų pakraščio akcentu, išsiduodami apie savo tolimą kilmę. Tačiau jaunesnioji karta, per 50 procentų gyventojų, visi gimė čia. Laikydami save Lenkijos vratislaviečiais jie jaučiasi esą tiesioginiai palikuonys senųjų slavų, gyvenusių šioje žemėje daugiau nei prieš septynis šimtmečius. Jų jausmai, nors ir suprantami, nėra pagrįsti. Kaip ir ankstesni šio miesto gyventojai vokiečiai, dabar jau pasenę ir bebaigiantys savo karčios tremties dienas Federacinėje Respublikoje, jie tapo Antrojo pasaulinio karo aukomis ir produktais.[26]

Panašiai galima aptarinėti beveik visų „atgautųjų žemių" miestų ir buvusių Lenkijos miestų, inkorporuotų į SSRS, likimą. Ščecinas, Koszalinas, Gdanskas, Olsztynas, Zieliona Góra, Jelenia Góra, Kło-

dzko, Opole iš esmės yra visiškai nauji miestai, kurių lenkiški pavadinimai nutraukė visus ryšius su jų vokiškąja praeitimi. Vilniuje, Lietuvos SSR sostinėje, išliko vos viena kita šeima, gyvenusi čia ir prieš karą. Dabartinė valdžia stengiasi sumenkinti penkis šimtmečius trukusią miesto sąjungą su Lenkija, kaip kliuvinį, trukdantį natūraliai miesto raidai. Lvove (L'viv), Ukrainos SSR sostinėje, išliko vos viena kita šeima, gyvenusi tarpukario Lvove (Lwów) ar Austrijos Lemberge. O dabartiniai ukrainiečiai paprastai kalba taip, tarsi tai būtų buvęs „jų miestas" per amžius.

Iš tikrųjų sovietinis Lvovas buvo sufabrikuotas tokiu pat būdu ir visiškai dėl pačių priežasčių kaip ir lenkų Vroclavas. Baedekeris, rašęs XIX a. paskutiniame dešimtmetyje, Galicijos autonomijos laikotarpiu, vaizduoja visiškai lenkiško pobūdžio miestą su šiokia tokia austrų-vokiečių valdymo įtaka. Praėjus trisdešimčiai metų, 1927 m., Lenkijos valstybinio turizmo biuro direktorius dar labiau pabrėžė jo lenkiškumą.[27] Aprašydamas svarbiausius objektus Orłowiczius atkreipė skaitytojų dėmesį į Plac Marjacki (Marijos aikštę) su Popielio paminklu Mickevčiui (1905); Sobieskio muziejų, įsikūrusį Karališkuosiuose rūmuose Turgaus aikštėje, anksčiau vadintoje Rinka; Valakijos bažnyčią (1580); Łyczakówo kapines, o ypač į jų dalį, skirtą *Orlęta* (Ereliukai) – jauniesiems Lvovo gynėjams, kritusiems 1918–1919 m. Pateikdamas išsamų lenkiškų dailės kūrinių ir paminklų aprašymą, jis išskiria ukrainiečių unitų šedevrus, eančius Dzieduszyckio kolekcijoje, Ukrainos muziejuje, įkurtame 1912 m., unitų Šv. Jurgio katedroje (1746) ir Šv. Piatnicos bažnyčioje (1643). Dar po trisdešimties metų, 1962 m., išleistame sovietiniame turistiniame vadove susipina ukrainietiškoji ir sovietinė Lvovo istorijos versijos:

Šiauriniame rytų Karpatų pakaraštyje, ant Bugo intako Poltvos krantų, stovi vienas gražiausių Ukrainos miestų – senasis septynių šimtų metų amžiaus Lvovas.

Miestas garsėja turtinga istorija. Trylikto amžiaus viduryje jį įkūrė kunigaikštis Danila Romanovičius ir pavadino savo sūnaus Levo vardu. Kartu su tvirtove, pastatyta kalvos viršūnėje, miestas tapo svarbiu įtvirtinimu prieš Europą puolančias totorių-mongolų ordas.

Keturioliktame amžiuje Haličo-Volynės žemėms teko patirti nuolatinius lenkų, vengrų ir lietuvių feodalų antpuolius. Nusilpusi kovose su totoriais, kunigaikštystė nebepajėgė pasipriešinti kaimyninių kraštų karvedžių priespaudai.

Keturiolikto amžiaus viduryje vakarines rusų žemes kartu su Lvovu užgrobė lenkų feodalai, remiami Romos popiežiaus, su dingstimi skleisti katalikų tikėjimą rytuose. Iki 1772 m. Haličo-Volynės žemes valdė ponų Lenkija, o tuomet Haličo žemę (Galiciją) prisijungė Austrija. Austrijos valdžioje Lvovas išbuvo iki 1918 m. Po Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos ir čia suplazdėjo raudonoji laisvės vėliava; tačiau istorinės aplinkybės susiklostė taip, kad Lvovas pateko ponų Lenkijos vergijon. Naujoji valdžia sustabdė visus įstatymus, kuriuos Vakarų Ukrainos darbo žmonės buvo išsikovoję Austrijoje. Lvovas tapo kovos už Vakarų Ukrainos darbininkų išlaisvinimą ir susijungimą su Sovietų Ukraina centru. Didžiojo Spalio idėjos ir sovietų valdžios sėkmė įkvėpė Vakarų Ukrainos darbininkus kovai už socialinį ir tautinį išsivadavimą.

Atėjo neužmirštamieji 1939-ieji metai. Sovietų Sąjungos tautos ištiesė pagalbos ranką Vakarų Ukrainos darbo žmonėms ir Lvovas tapo sovietiniu miestu [...][28]

Štai toks likimas ištiko Lvovą (Lembergą–Lwówą–L'vivą) mūsų laikais. Nutylima, kad vienintelė valstybė, kuriai miestas iki 1939 m. niekuomet nepriklausė, yra Rusija. Niekur nėra paaiškinta, kodėl sovietinėje literatūroje miestas paprastai vadinamas rusiška forma *Lvovu*. Niekur nėra nė menkiausios užuominos apie ankstesnes sąsajas su lenkų ar žydų kultūra. Niekur, net juokais, neužsimenama, kad lenkiškąjį *Lwów* dabar reikia rašyti *Wrocław*. Istorinės vietovardžių rašybos pamynimas ne mažiau akivaizdus už „neužmirštamųjų metų" prievartą, kai miestas išgyveno pačią šiurkščiausią metamorfozę.[29]

Profesionaliems istorikams gali atrodyti, kad jiems neoru skaityti populiarius turistinius vadovus. Tuomet jie klysta. Baedekerio ir visokio plauko jo sekėjų darbai yra pamatinės informacijos, kuria pagrįstos daugumos žmonių žinios apie Rytų Europą, šaltinis. Prietarai, klaidos, šališka faktų atranka, visiški prasimanymai čia greičiau pamatomi, tačiau jų žala nė kiek ne mažesnė už tuos pačius dalykus akademiniuose veikaluose.

Tačiau studentui ar istorikui, neturinčiam ant ko griežti danties ar neteikiančiam pirmenybės kuriai nors vienai Rytų Europos kalbai, iškils praktinių sunkumų. Susidūrus su tokiais onomastikos turtais norom nenorom teks apsispręsti, kada kurį vietovardį vartoti. Paprasto atsakymo nėra, tačiau galima pasiūlyti keletą paprastų patarimų. Pirmiausia būtina pripažinti, kad kalbant apie vietovardžius nėra nieko absoliutaus ir amžino. Juos vertėtų nuolatos peržiūrėti, atsižvelgiant į nuolat vykstančius pokyčius. Idealiausia būtų, kad „vardas" atspindėtų vyraujančias kultūrines bei politines „vietos" sąsajas nagrinėjamuoju momentu. Jeigu pasitaikytų, kad trečiame skyriuje bus kalbama apie Vratislavą, dvidešimtame – apie Breslau, o dvidešimt trečiame – apie Vroclavą (Wrocław), tikslumo mėgėjų tai neturėtų atgrasinti. Antra, būtina įsidėmėti, kad lingvistinius susitarimus yra sunkiau keisti nei politinius. Kalbant vokiškai, kur kas paprasčiau bus minėti *Breslau*, o ne *Wrocław* vien todėl, kad būtent ši forma yra nusistovėjusi visoje mokslinėje literatūroje vokiečių kalba. Kalbant lenkiškai, vien dėl lingvistinių priežasčių paprasčiau vartoti formą *Wrocław*. Vokietis, kuriam labiau patinka vokiškoji forma, tikrai nemano, kad dabartinis Vroclavas yra Vokietijos miestas, lygiai kaip ir lenkai, Leipzigą ir Dresdeną vadindami *Lipsk* ir *Drezno* nelaiko jų Lenkijos miestais. Trečia, verta prisiminti ir tai, kad neutralios formos, angliškos arba lotyniškos, pačios yra gerokai nutolusios nuo realybės ir taip pat gali sukelti nemažai painiavos. Akivaizdu, kad angliškai rašantiems istorikams, *Warsaw* yra priimtinesnė forma nei lenkiškoji *Warszawa*. Tačiau visiškai anglizuotų vietovardžių pasitaiko labai retai. Didžiuma angliškų formų remiasi vokiečių arba rusų kalbose vartojamais lenkų vietovardžiais. Anglosaksai jas perėmė labai seniai ir tam tikromis sąlygomis, kurios nūnai nebeegzistuoja – antai *Cracow* buvo pasiskolinta iš vokiečių varianto *Krakau* dar tais laikais, kai didžiuma miesto gyventojų kalbėjo vokiškai. Pagaliau negalima užmiršti, kad skirtingos vietovardžių formos atitinka tikslą, dėl kurio jos buvo sukurtos. Šia prasme jos visos yra tinkamos vartoti. Vertinti, kad vienos geresnės, kitos blogesnės, galima tik atsižvelgiant į tai, ko-

kiems tikslams ir kieno interesais jos vartojamos. Visuomet reikia turėti galvoje visus variantus. Tačiau abejonių nekelia vienas dalykas. Kultūros barbarai, sunaikinę Lenkijos žemėse istorinius užrašus ir kapus, ištrynę lenkiškus, vokiškus, žydiškus, rusiškus ar ukrainietiškus vardus, taip vildamiesi įvairialypę tikrovę įsprausti į savo nykius rėmus, yra verti pasigailėjimo. Cenzoriai, kurie brauko nepageidaujamus vietovardžius iš žemėlapių ir dokumentų įsivaizduodami, kad jų laikmetis gali ištarti verdiktą istorijai, tik apgaudinėja save ir visus. Visuomet, kai dėl ko nors kyla audringų nesutarimų, išmintingas žmogus pasakys: *Vive la différence!*

* * *

Kad ir ką kalbėtume apie 1945 m. teritorijų paskirstymą, akivaizdu, kad jis yra galutinis – tiek, kiek tokie politiniai sprendimai gali būti galutiniai. Šitą baigtinumą sąlygoja anaiptol ne jo iniciatorių išmintis, o jų negailestingumas. Sienų klausimas buvo ne tiek išspręstas, kiek sužlugdytas. Tautinės mažumos, kurias gal galima, o gal ir negalima kaltinti dėl kartais kildavusios įtampos tarp kai kurių bendruomenių, visoje Rytų Europoje buvo fiziškai perstumdytos. Dabartinių vyriausybių, o ypač didvalstybės, dabar vadovaujančios visam šiam regionui, požiūriu, viskas puikiai sutvarkyta. Tačiau kokią baisią kainą už tai sumokėjo žmonės.

Istorikui 1945 m. teritoriniai pertvarkymai atrodo keistai paradoksalūs. Jais radikaliai nutraukti ryšiai su praeitimi, milžinišku šuoliu nutolta nuo ikikarinių gyvenimo sąlygų, despotiškai pakeista istorijos tėkmė. Tai buvo kolosalus politinės inžinerijos žygdarbis. Tačiau kone kiekvienoje Rytų Europos šalyje jie yra pateikiami kaip natūralaus istorijos proceso baigtis, bandomi pateisinti atsijusiais istoriniais įvykiais, tikrais ar išgalvotais. Žinoma, pasitelkus istoriją galima kažin ką pateisinti, tačiau šiuo atveju tas įmantrus ceremonialas, ideologų išgalvotos siekiant 1945 m. sprendimą įteisinti kaip „šventą", yra tiek pat kvapą gniaužiantis kiek ir pats teritorijų padalijimas. Tai tas pat, kaip jeigu Sueco kanalo kasėjai ar Grand Kulio užtvankos statytojai aiškintų tedarą tik tai, ką susiklos-

čius normalioms aplinkybėms būtų padarę saulė, potvyniai ir geologiniai veiksniai. Visos pokario Lenkijos kartos buvo mokomos suvokti, kad dabartinės Liaudies Respublikos sienos juosia tą teritoriją, kurioje lenkų tauta gyveno nuo neatmenamų laikų. Lenkai skatinami patikėti, kad jų tėvynei visuomet priklausė tas pats plotas, net ir tuomet, kai nemažoje jos dalyje nuo amžių gyveno „svetimtaučiai", o politinės sienos ėjo visai kita kryptimi. Pasak oficialaus požiūrio, lenkai visuomet turėjo neatimamą ir išimtinę teisę gyventi „atgautosiose žemėse", vakarinėje ir šiaurinėje šalies dalyje, tik dėl *force majeure* negalėjo to padaryti. Kita vertus, už savo buvimą bet kuriuo istoriniu metu bet kuriame plote ar ruoželyje anapus rytinės sienos, kurią nustatė Potsdamo konferencija, lenkai privalo atgailauti, nes buvo niekšiškai pažeidę kitų tautų teises (net jeigu kai kurios iš tų tautų tuomet dar nė neegzistavo). Trumpai tariant, į Liaudies Respubliką reikia žvelgti kaip į natūralų istorijos produktą. Jos kontūrus nubraižė žmonės, kurie sovietų vadovaujami rėmėsi patvirtintais moksliniais principais, leidusiais jiems ne tiek kurti naują Lenkiją, kiek veikiau atgaivinti senąją. Iš kurio kampo žvelgsi, pamatysi nepaprastai romantišką paveikslą, tikrą klasikinį šedevrą, kurį talentingai restauravo 1945 m. valstybininkai. Nuo drobių nuvalę visą susikaupusį purvą ir panaikinę praėjusių šimtmečių negrabų retušą, jie atkūrė senovinį Lenkijos žemėlapį visu pirmykščiu grožiu. Kad ir kaip būtų pretenduojama į mokslinį metodą, argumentai lieka teleologinio pobūdžio. Jo patrauklumas tautai, taip ilgai kamuotai nesaugumo jausmo, paremtas emociniu, o ne racionaliu pradu.

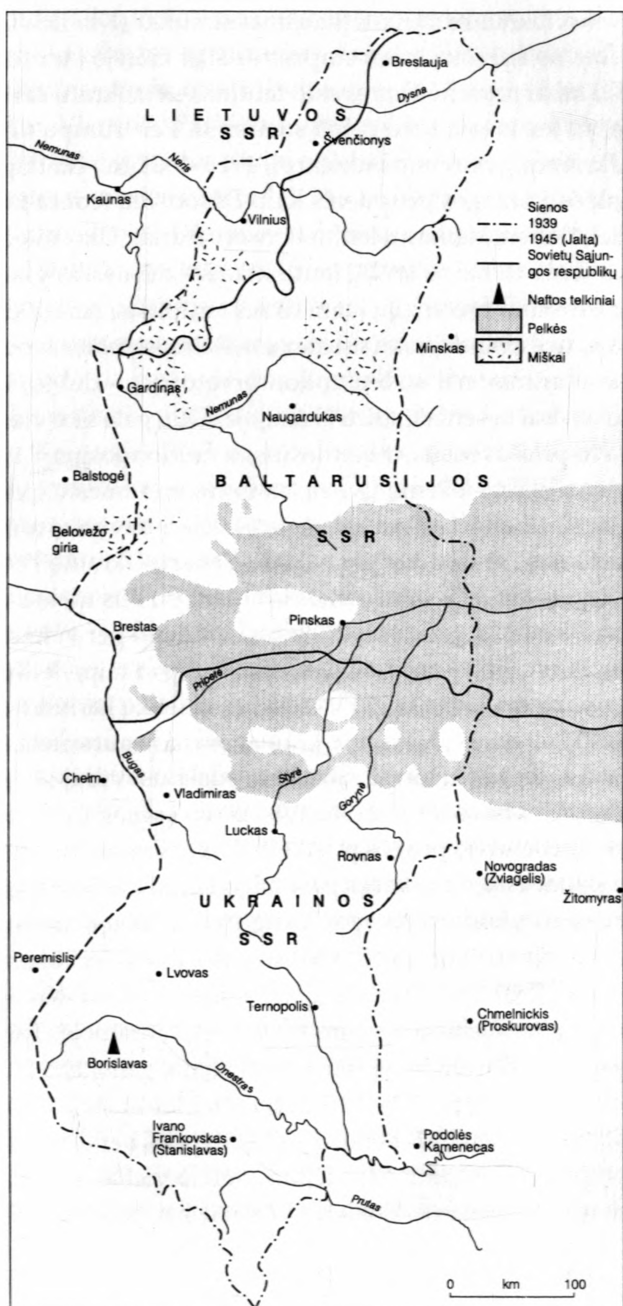
Visi rytiniai Lenkijos kaimynai buvo inkorporuoti į SSRS. Grynai teritoriniu požiūriu jiems gerokai pasisekė. Lietuviai turi savo Lietuvos SSR, o nuo 1939 m. – ir savo sostinę Vilnių. Baltarusiai turi savo Baltarusijos SSR, kurios sienos tęsiasi nuo Dauguvos ligi Pripetės ir nuo Bresto prie Bugo ligi Vitebsko, Mogiliavo ir Gomelio. Ukrainiečiai turi savo Ukrainos SSR, kuri įkūnija „Didžiąją Ukrainą nuo Sano ligi Dono". Tačiau, kita vertus, šios Sovietų Sąjungos tautos nelabai turi dėl ko džiūgauti. Jų inkorporavimą į SSRS lydėjo fizinis susidorojimas su nepriklausomų valstybių vadovais ir masinės visų sluoks-

nių gyventojų deportacijos. Nors ir gavusios oficialią teisę į savo kalbą, kultūrą ir teritoriją, jos buvo priverstos paklusti visasąjunginės komunistų partijos – centralizuotos, autokratinės, Rusijos valdomos imperijos instrumento – diktatui. Jų konstitucinės teisės yra gryna apgaulė, o priklausomybė nuo Rusijos pati akivaizdžiausia. Išskyrus vadovaujančio aparato narius, jos su gailesčiu ir pavydu prisimena savo ankstesnius ryšius su Lenkija. (Žr. 21 žem.)

Lietuviai ypač turėtų graužtis. Tarpukariu juos tiesiog buvo apsėdęs Vilniaus klausimas (nors ten gyveno vos vienas kitas lietuvis) – tai ne tik paspartino santykių su Lenkijos vyriausybe nutraukimą, bet ir – kur kas svarbiau – sugriovė planus sukurti su SSRS besiribojančių valstybių gynybinį bloką.[30] Negana to, tai juos politiškai susaistė su Sovietų Sąjunga. Pažadas grąžinti Vilnių tapo jauku, kuris įtraukė Lietuvą į SSRS spąstus. Liūdni rezultatai pasimatė 1939–1940 m. Sovietų Sąjungos pritarimas, jog Vilnius turi būti grąžintas Lietuvai, buvo įžanga į tolesnius įvykius – Raudonosios armijos įvedimą 1940 m. birželį ir tragišką Lietuvos nepriklausomybės praradimą. Iš dalies visoms Rytų Europos tautoms tenka kaltė už tai, kad siekė siaurų savanaudiškų tikslų geros kaimynystės ir bendro saugumo sąskaita; tačiau lietuviai yra klasikinis pavyzdys. Bėgdami nuo lenkiško vilko, jie užšoko ant sovietinės meškos.[31]

Palyginti su lietuviais, baltarusiai turėjo mažiau galimybių pakreipti savo likimą. Jų nepriklausoma tautinė respublika gyvavo viso labo devynis mėnesius, nuo 1918 m. kovo ligi gruodžio. Pirmiausia ją užėmė Raudonoji armija, vėliau – Lenkijos kariuomenė. Pagal Rygos sutartį Sovietų Rusija ir Lenkija ją pasidalijo tarpusavyje. 1939 m. vakarinė ir rytinė dalys vėl buvo suvienytos atkurtoje Baltarusijos SSR. Tuoj ją „lyg skėriai užplūdo“ Raudonoji armija ir prasidėjo masinis valymas. Pasak vieno iš nedaugelio nepriklausomų baltarusių istorikų, lyginant Lenkijos ir Sovietų Sąjungos politiką Baltarusijos atžvilgiu akivaizdu, jog rezultatas bus sovietinio režimo nenaudai.[32]

Labiausiai turi gailėtis ukrainiečiai, kurie tikrai galėjo šį tą laimėti iš deramo Ukrainos ir Lenkijos savitarpio supratimo. Kaip ir lietuviai, jie reikalavo visų tautinių teisių iš karto, o iš tikrųjų negavo

21 žemėlapis. SSRS atgautos žemės (1945)

nieko. Ukrainos tautinis judėjimas su šūkiu „Ukraina ukrainiečiams" labai nelanksčiai ir bekompromisiškai žiūrėjo į teritorinį klausimą. Tai labai priminė Dmowskio tautinių demokratų stovyklą Lenkijoje, su kuria jam teko aršiai susiremti. Per trumpą nepriklausomos Ukrainos gyvavimo laikotarpį, 1918–1921 m., čia taip ir neatsirado tokios įtakingos grupuotės kaip Piłsudskio federalistai ar bent jau šiek tiek nuosaikesni lenkų konservatoriai. Ukrainiečiams nepavyko susitarti nei su lenkų tautininkais – dėl nesibaigiančių konfliktų ir išimtinių pretenzijų į tam tikras teritorijas; nei su lenkų federalistais, nes atsinaujino dar senosios *Rzeczpospolitos* feodalinio režimo nesutarimai; nei su lenkų konservatoriais – dėl to, ką jiems buvo tekę visai neseniai patirti Galicijoje. Galų gale liko vienui vieni prieš savo priešus rusus, ir baltuosius, ir raudonuosius.[33] 1918 m. lapkritį vienašališkai užėmę Lvovą, nors tuomet mieste gyveno visai negausi ukrainiečių mažuma, jie įsivėlė į devynių mėnesių karą su Lenkijos kariuomene ir prarado Vakarų Ukrainą.[34] Atamanui Petliūrai pasirašius improvizuotą sutartį su Piłsudskiu 1920 m. gegužę, Ukraina atgavo Kijevą, tačiau jau buvo per vėlu sustabdyti bolševikinių jėgų kontrmobilizaciją.[35] Šiaip ar taip, Petliūra, priverstas pripažinti – kaip atlygį Piłsudskiui už lenkų kariuomenės pagalbą – Lenkijos teises į Vakarų Ukrainą, prarado autoritetą savo nepalenkiamų tautiečių akyse. Štai taip, suskilusi viduje ir puolama iš išorės, Ukrainos tautinė valstybė buvo sumalta į dulkes. Ji niekuomet nebeturėjo progos prisikelti. Pagal Rygos sutartį Ukrainą, kaip ir Baltarusiją, tarp savęs pasidalijo Lenkija ir Sovietų Sąjunga. Tarpukariu ukrainiečiai ypač daug pykčio išliejo ant lenkų. Kadangi Lenkijoje tautiniai judėjimai buvo iš dalies toleruojami, bet visai netoleruojami Sovietų Sąjungoje, pajėgios plėtoti savo veiklą ukrainiečių organizacijos susitelkė Vakarų Ukrainoje. Tačiau nieko nepasiekta. Dar iki Vokietijos–SSRS pakto, galiojusio 1939–1941 m., ir Vokietijos–SSRS 1941–1945 m. karo tiek lenkai, tiek ukrainiečiai prarado visas viltis imtis bendrų veiksmų prieš bendrus priešus. 1939 m. ukrainiečių tautiniam judėjimui teliko vienas potencialus sąjungininkas – nacistinė Vokietija. Tačiau kai paaiškėjo tikrieji Hitlerio

tikslai, okupuotoje Ukrainoje ėmus kruvinomis priemonėmis slopinti visas nepriklausomas organizacijas, kraštas liko visiškai izoliuotas. Kas dešimtas ukrainietis iš įstojusiųjų į *SS Galizien* diviziją žuvo Rytų fronte. Viena iš „Paskutinės paslapties" paskutinių paslapčių yra ta, kad likę gyvi šios divizijos kariai išvengė deportacijos į SSRS ir, žinoma, mirties vien todėl, jog pasiskelbė esą Lenkijos piliečiai.[36] Tie, kurie įstojo į Ukrainos sukilėlių kariuomenę, vadovaujamą Stefano Banderos, likusią Antrojo pasaulinio karo dalį kovojo už savo gyvybę pogrindyje trimis frontais – prieš Raudonąją armiją, prieš Vokietijos vermachtą ir prieš Lenkijos Armiją krajovą. Kad ir kokie šaunūs jie pasirodė esą, jų nesėkmė buvo iš anksto nulemta nerealių politinių nuostatų ir pernelyg didžiulio kaimynų nepasitikėjimo. Galiausiai 1947 m. banderininkus privertė išeiti į dienos šviesą; jungtinės Sovietų Sąjungos, Čekoslovakijos ir Lenkijos liaudies armijos juos sunaikino Beščadų kalnuose. Po šitiek skausmo atnešusių nelaimių ukrainiečių požiūris į Lenkiją, savaime suprantama, yra nevienalytis. Sovietų Sąjungoje draudžiama šį klausimą atvirai aptarinėti, o ir Liaudies Lenkijoje jis retai kada iškeliamas viešumon. Vakaruose, emigrantų sluoksniuose, jis dažniausiai sukelia įnirtingą reakciją, nulemtą prieškario ar karo metų priešpriešos. Užsienyje didžiuma ukrainiečių buvo auklėjami sena tautine dvasia. Jiems vienintelis ir aukščiausias gėris yra išimtinė teisė į tautinę teritoriją su maksimaliomis ribomis. Jie spausdina žemėlapius, vaizduojančius „Didžiąją Ukrainą", kurios sienos apima netgi didesnį plotą negu esama Ukrainos SSR teritorija. Jie vis dar skundžiasi, kad „lenkai okupavo" Peremislį ir Chełmą. Veikiausiai jie net nesuvokia, kad tokios nuostatos labai primena jų taip nekenčiamą Staliną ir nesutaikomus priešus lenkų tautininkus. Jų istorikai vis dar tvirtai laikosi senosios nacionalistinės ideologijos, pasak kurios, tauta ir jos tėvynė yra nekintami dydžiai per visą istorijos raidą. Tai tokia ideologija, kuri neišvengiamai skatina priešiškumą visiems nusižengusiems neįmanomam, steriliam, neistoriškam idealui. Vargu ar jie suvokia, kad nelyginant aidu atkartoja oficialiąją komunistų propagandą. Tiek Ukrainos SSR mokyklose, tiek ukrainie-

čių išeivijos klasėse vaikams pasakojama, kad lenkai, kažkada valdę Kijevą ir sudarę didžiausią tautinę bendruomenę Lvovo, Ivano Frankovsko (Stanislavo) ir Ternopolio rajonuose, buvo „užsienio išnaudotojai", „svetimtaučiai užkariautojai" ir „imperialistai žemvaldžiai". *Mutatis mutandis,* jie piešiami visiškai taip pat, kaip seno raugo lenkų tautininkai (ir jų įpėdiniai tarp lenkų komunistų ideologų) piešė vokiečių gyvenimą vakariniuose pakraščiuose. Kaip puikiai viskas apskaičiuota, kad išliktų gyvas visas senasis antagonizmas.[37]

Vis dėlto iš lėto kalasi ir naujo požiūrio daigai. Randasi mokslininkų, kurie daugiau rašo apie senąjį bendrą lenkų ir ukrainiečių paveldą ir mažiau apie naujųjų laikų atsiribojimą. Artėja Lenkijos ir Ukrainos santykių tūkstantmetis. Reikia tikėtis, kad ta proga kas nors pagaliau peržiūrės visus „už" ir „prieš", paženklinusius tūkstantmetį, skiriantį mus nuo 981 m., kada Kijevo kunigaikštis Volodymiras (Vladimiras) pradėjo žygį prieš „liachus". Būtina atsikratyti dviem ramybės neduodančiais mitais. Pirmas, kad rytuose lenkai suvaidino vien tik teigiamą vaidmenį, ir antras, kad tas vaidmuo buvo vien tik neigiamas. Jau esama istorikų, linkusių svarstyti, ar senoji Lenkijos ir Lietuvos valstybė nebuvo pamotė, o gal net motina ir ukrainiečiams, ir lenkams. Esama istorikų, kurie apgailestauja dėl Gadiačo sutarties žlugimo, tuo tarpu kiti džiaugiasi Chmelnickio sukilimo sėkme. Esama istorikų, kurie mato akivaizdų panašumą lygindami Ukrainos palaipsnį prijungimą prie Rusijos imperijos 1654–1787 m., kada per gynybines sąjungas, ribotą autonomiją ateita iki visiško užvaldymo, su Rusijos politika Lenkijos atžvilgiu, pradėta vykdyti 1717 m., bet iki galo neužbaigta. Visi šie darbai teikia vilčių, kad Lenkijos ir Ukrainos tonas viena kitos atžvilgiu sušvelnės. Svarbiausia, kad jie verčia ir lenkus, ir ukrainiečius patyrinėti pamatines nacionalizmo, taip ilgai viešpatavusio ne tik jų istorijoje, bet ir istoriografijoje, prielaidas. Galbūt tie darbai parodys, kad nei tauta, nei tautinė valstybė vienos pačios neturi moralinio pagrindo egzistuoti; kartu turi būti puoselėjamos ir pamatinės dorovinės vertybės – gailestingumas, humaniškumas ir pagarba individui. „Ponai, ir kam jums reikalinga tautinė, nepriklausoma, su-

vereni valstybė?" Turbūt toks būtų pagrindinis naujųjų laikų Rytų Europos istorijos ir politikos klausimas. Nepakančių, karingai nusiteikusių veikėjų rankose nacionalizmas gali būti tiek pat išnaudotojiškas, žiaurus ir atstumiantis kiek imperializmas ar absoliutizmas, kurių ydos iš esmės jį ir pagimdė. Iš naujo vertindami istorinius įvykius istorikai turėtų visapusiškai atskleisti praeities realijas. Jau laikas atmesti vienpusius pesimistinius prietarus. Visi lenkai žino citatą iš Sienkiewicziaus romano *Ogniem i mieczem (Ugnimi ir kalaviju)*, puikiai apibūdinančią lenkų ir ukrainiečių santykius. Tas didingas ir liūdnai pagarsėjęs sakinys skamba taip: *„Nienawiść„ wzrosła w sercach, i zatruła krew porbratymczą"* (Neapykanta kaupėsi širdyse ir užnuodijo brolių kraują).[38] Pasirodo, norint dabar galima surasti ir kitų, dar labiau priešpriešą smerkiančių citatų. Net tada, kai lenkų ir ukrainiečių antagonizmą kurstė ambicijos dėl Galicijos, Pantaleimonas Kulišas rašė apie „šiurpią dvikovą ir šėtonišką aistrą užsispyrusio rusino ir jo nesutaikomo tūkstantmečio priešo" – dvikovą, kuria „nesididžiuos nė vieno iš jų palikuonys". Dar anksčiau Tarasas Ševčenka bandė perspėti savo tėvynainius, kad nesidžiaugtų Lenkijos nelaimėmis:

Jūs giriatės, kad Lenkiją kadaise
esate įveikę?
Taip, Lenkija parklupo, bet krisdama
Ji prislėgė ir jus.[39]

Kaip dažnai per visus tuos metus būdavo pamirštami šie kilniadvasiški žodžiai.

Seni ginčai dėl žemių buvo nutraukti 1945 m. – jėga padaryta tai, ko lenkai ir ukrainiečiai nepajėgė pasiekti abipusiu sutarimu. Dvi giminingos šeimos, per amžius gyvenusios po vienu stogu, buvo be skrupulų atplėštos viena nuo kitos ir prievarta apgyvendintos skirtingose buveinėse. Vieni šį prievartinį atskyrimą pasmerkė be išlygų, kiti jį palygino su „neišvengiamomis skyrybomis", kurios pačios lyg ir nėra malonios, bet siūlo išeitį iš amžinos sutuoktinių nesantaikos. Reikia sutikti, kad toks sprendimas abiem pusėms su-

teikė progą atitokti ir blaiviai pamąstyti apie praeities klaidas ir ateities galimybes.

Iš visų lenkų kaimynų daugiausia priežasčių nesutikti su oficialia Varšuvos propaguojama Lenkijos istorijos versija turi vokiečiai. Kad ir ką jie jaustų dėl negrąžinamai prarastų savo rytinių žemių – o juos, regis, yra apėmęs ir kaltės jausmas, ir apmaudas, ir abejingumas, – vis tiek nepajėgia visiškai panardinti užmarštin tokios nemenkos savo paveldo dalies. Pasak senosios mokyklos vokiečių istorikų, Pamario ir Silezijos ryšiai su vokiečių žemėmis buvo užmegzti 1138 m., o su Prūsija – atėjus ten Kryžiuočių ordinui 1226 m. Šiandien, nors itin kraštutinės vokiečių pretenzijos pripažįstamos nepagrįstomis, jokia sofistika nepaslėps to fakto, kad per pastaruosius šešis ar septynis šimtus metų tose žemėse vyravo vokiečiai. Neįmanoma paneigti, kad Prūsijos „lenkiškų provincijų" gyventojai suvaidino reikšmingą vaidmenį naujųjų laikų Vokietijos istorijoje per patį jos klestėjimą. Kas, bent kiek išmanantis vokiečių kultūrą, gali nematyti, kokį indėlį į jos raidą įdėjo „rytiečiai", gyvenę miestuose ir provincijose, kurios dabar yra Lenkijos sudėtyje. (Žr. 22 žem.)

Jeigu Lenkijos valdžios polinkis statyti paminklus šalies teritorijoje vykusiems garsiems mūšiams būtų bent kiek siejamas su teisingumu, tai greta dabar stovinčių paminklų Legnicoje ir Žalgiryje, išsirikiuotų daugybė kitų: paminklas Wallensteinui, primenantis mūšį prie Ścinawos (Steinau-am-Oder) 1627 m., paminklai Karolio XII pergalėms prieš saksus prie Pułtusko (Ostenberg), Punicų (Puniz) ir Wschowos (Fraustadt); paminklai Frydricho Didžiojo pergalėms prie Małujowicų (Mollwitz, 1741), kur jis pabėgo iš mūšio lauko be reikalo panikos apimtas, prie Dobromierzo (Hohenfriedburg, 1745), Sarbinówo (Zorndorf, 1758) ir Lutynios (Leuthen, 1757); o svarbiausia – didžiuosius Frydricho pralaimėjimus įamžinantys paminklai prie Gross Jägersdorfo (1757) ir prie Kunowicų (Kunersdorf, 1759). Į visas šias kautynes Lenkijoje žvelgiama kaip į „užsienio", o ne į „savo" istoriją, todėl jos laikomos nevertomis dėmesio, net jei ir suteiktų palaimos dabartinės Lenkijos turistams. Pavyzdžiui, Kunersdorfo vardas išsilavinusių vokiečių vaizduotėje suke-

lia tokius pat kilnius apmąstymus, kokius britai sieja su Kiplingo *Recessional (Paskutinė apeigų giesmė)* ar prancūzai su Hugo eilutėmis apie Waterloo poemoje *L'Expiation (Atgaila)*. Kunersdorfas – didžiausios Prūsijos nelaimės vieta, čia buvo susidariusi padėtis, kai nedaug trūko, kad rusai visiems laikams sužlugdytų Hohencolernus, tai buvo neregėtos skerdynės, apdainuotos Christopho Tiedgės garsiojoje *Elegijoje* „žmonijai, iliuzijos paaukotai ant kraujo altoriaus". Taip susiklostė, kad dabar, lenkų vadinamas Kunowicais, jis tapo Lenkijos pasienio stotimi prie pagrindinės geležinkelio linijos, jungiančios Varšuvą su Berlynu. Galėtų būti ir daugiau paminklų, primenančių šlovingą praeitį – feldmaršalui Gneisenau, 1806 m. gynusiam Kołobrzegą (Kolberg), Napoleono pergalei prie Ylavos (Eylau) 1807 m.; Hindenburgui, sumušusiam dvi rusų armijas Mozūrijos ežerų mūšyje 1914 m. rugsėjį; ar net įamžinantis Piłsudskio žygdarbį 1920 m. rugpjūtį, kai jis atrėmė Raudonąją armiją, pasirengusią žygiui į Vokietiją. Milžinišką Hindenburgo statulą, stovėjusią Pszczółkuose (Hohenstein) jo pergalės prieš rusus atminimui, 1944 m. nugriovė naciai, kad jos neišniekintų ateinanti Raudonoji armija. Tad tik nedidelis memorialas Radzymine, su keistu užrašu „KOŚCIUSZKO – RODACY – 1920 r." (Kosciuškai – tautiečiai – 1920) yra vienintelis Piłsudskio pergalę Varšuvos mūšyje įamžinantis ženklas.

Panašiai nutiktų, jeigu pokario Lenkijos valdžia turėtų paminėti visus garsius „atgautųjų žemių" sūnus ir dukras. Memorialinės lentos turėtų būti atidengtos Ščecine prie namo, kuriame gimė Zofia Augusta von Anhalt-Zerbst (1729–1796), vėliau tapusi Rusijos imperatore; Gdanske, kur gimė aludaris ir astronomas Johannas Hevelius (1611–1687), fizikas Gabrielis Fahrenheitas (1686–1736), filosofas Arturas Schopenhaueris (1788–1860) ir Bismarcko laikų Vokietijos karo ministrai broliai von Schellendorfai; Poznanėje – istorikui Heinrichui Graetzui (1817–1891), tautinių liberalų vadui Edwardui Laskeriui (1829–1884), feldmaršalui ir prezidentui Pauliui von Beneckendorffui und Hindenburgui (1847–1934), feldmaršalui Hansui von Klugei (1882–1944); Vroclave – Metternicho sekretoriui ir jėgų pusiausvyros teoretikui Friedrichui von Gentzui (1764–1832),

Naujai sukurtos šakos
Geležinkeliai
Anglių kasyklos
Plieno liejyklos
Mašinų gamyba
Chemijos pramonė

22 žemėlapis. Lenkijos „atgautosios žemės" (1945)

SVARBIAUSI VAIVADIJŲ MIESTAI (1975)

Allenstein	OLSZTYN
Breslau	WROCŁAW
Danzig	GDAŃSK
Elbing	ELBLĄG
Grünberg	ZIELONA GÓRA
Hirschberg	JELENIA GÓRA
Köslin	KOSZALIN
Landsberg	GORZÓW WIELKOPOLSKI
Liegnitz	LEGNICA
Oppeln	OPOLE
Schniedemühl	PIŁA
Stettin	SZCZECIN
Stolp	SŁUPSK
Waldenburg	WAŁBRZYCH

KITI MIESTAI

Bad Polzin	Polczyń Zdrój	Neurode	Nowa Ruda
Bischofsburg	Biskupiec	Neusalz	Nowa Sól
Bomst	Babimost	Ratzebuhr	Okonek
Crossen	Krosno Odrzańskie	Reichenau	Bogatynia
		Reppen	Rzepin
Frankfurt-Ost	Stubice	Rosenberg	Oleśno
Gorlitz	Zgorzelec	Sagan	Żagań
Goldberg	Złotoryja	Schivelbein	Świdwin
Gollnow	Goleniów	Schönlanke	Trzcianka
Jauer	Jawór	Schweibus	Świebodzin
Krappitz	Krapkowice	Sommerfeld	Lubsko
Kustrin	Kostrzyn	Swinemönde	Świnoujście
Labez	Łobez	Zielinzig	Sulęcin
Landeshut	Kamiena Góra	Lublinitz	Lubliniec
Lubben	Lubin	Guhrau	Góra

BUVĘ VOKIETIJOS APSKRIČIŲ (KREIS) MIESTAI

RYTŲ PRŪSIJA

Allenstein	Olsztyn
Angerbung	Węgorzewo
Bartenstein	Bartoszyce (Barštynas)
Braunsberg	Braniewo
Deutsch-Eylau	Iława (Ylava)
Elbing	Elbląg (Elbingas)
Goldap	Gołdap (Geldapė)
Heilsberg	Lidzbark (Varmės Lidzbarkas)
Johannisburg	Pisz
Landsberg	Gorowo
Lötzen	Giżycko (Lėcius)
Lyck	Ełk (Lukas)
Marienburg	Malbork
Marienwerder	Kwidzyn
Mohrungen	Morąg
Neidenburg	Nidzica
Ortelsburg	Szczytno
Osterode	Ostroda
Preussisch-Holland	Pasłęk
Rastenburg	Kętrzyn
Rössel	Reszel
Rosenberg	Susz
Sensburg	Mrągowo
Stubm	Sztum
Treuburg	Olecko (Alėcka)
Wormidt	Orneta

V. PRŪSIJOS PASIENIO SRITIS

Arnswalde	Choszczno
Deutsch Krone	Walcz
Dramburg	Drawsko
Flatow	Złotów
Friedeburg	Strzelce Krajenskie
Kreuz	Krzyż
Neustettin	Szczecinek
Schlochau	Czluchów
Schneidemühl	Piła

ŽEMUTINĖ SILEZIJA

Breslau	Wrocław
Brieg	Brzeg
Bunzlau	Bolesławiec
Frankenstein	Ząbkowice Śląskie
Fraustadt	Wschowa
Freystadt	Kożuchów
Glatz	Kłodzko
Glogau	Głogów
Gross-Wartenberg	Syców
Grünberg	Zielona Góra
Habelschwerdt	Bystrzyca Kłodzka
Hirschberg	Jelenia Góra
Lauban	Lubań
Löwenberg	Lwówek Śląski
Militsch	Milicz
Namslau	Namysłów
Neumarkt	Środa Śląska
Oels	Oleśnica
Ohlau	Oława
Reichenbach	Dzierzoniów
Schweidnitz	Świdnica
Sprottau	Szprotawa
Strehlen	Strzelin
Trebnitz	Trzebnica
Waldenburg	Wałbrzych
Wohlau	Wołow

RYTŲ BRANDENBURGAS

Crossen	Krosno Odrzańskie
Guben	Gubin
Königsberg	Chojna
Landsberg	Gorzów Wielkopolski
Meseritz	Międzyrzecz
Schwerin	Skwierzyna
Soldin	Myśliborz
Sorau	Żary
Zullichau-Schweibus	Sulechów

AUKŠTUTINĖ SILEZIJA

Beuthen	Bytom
Cosel	Koźle
Falkenberg	Niemodlin
Gross-Strehlitz	Strzelce
Grottkau	Gródków
Guttentag	Dobrodzień
Hindenburg	Zabrze
Kreuzberg	Kluczbork
Leobschütz	Głubczyce
Neustadt	Prudnik
Niesse	Nysa
Oppeln	Opole
Ratibor	Raciborz
Tost-Gleiwitz	Gliwice

PAMARYS

Belgard	Białogard
Bütow	Bytów
Cammin	Kamień Pomorski
Greifenberg	Gryfice
Greiffenhagen	Gryfino
Kolberg	Kołobrzeg
Köslin	Koszalin
Lauenberg	Lębork
Neugard	Nowogard
Pyritz	Pyrzyce
Regenwalde	Resko
Rummelsberg	Miastko
Saatzig	Stargard
Schlawe	Sławno
Stettin	Szczecin
Stolp	Słupsk
Wolin	Wolin

teologui Friedrichui Schleiermacheriui (1768–1834), istorinių paveikslų tapytojams Karlui Lessingui (1808–1880) ir Adolfui Menzeliui (1815–1905), socialistui Ferdinandui Lassalle'ui (1825–1864), feldmaršalui Hermannui von Eichhornui (1848–1918), dainininkui, dirigentui ir Bostono simfoninio orkestro įkūrėjui serui George'ui Henscheliui (1850–1934) ir britų mokslininkui bei Nobelio premijos laureatui Maxui Bornui (1882–1970). Lygiai taip pat Morągas (Mohrungen) gali pretenduoti į J.G. Herderį (1744–1803), istoriką, filosofą, mitologą ir liaudies dainų rinkėją; Cewlinas (Zęblin), esantis netoli nuo Koszalino (Köslin) – į Ewaldą von Kleistą (1715–1759), prūsų kareivį ir poetą, žuvusį Kunersdorfe; Mieczkówas (Metschkau), esantis Silezijoje, – į Adalbertą Falką (1827–1900), Prūsijos švietimo ministrą ir kulturkampfo autorių; Kostrzynas (Küstrin), kur buvo kalinamas jaunas Frydrichas II, – į admirolą Alfredą von Tirpitzą (1849–1930) ir feldmaršalą Fedorą von Bocką (1880–1945); Białochowas (Belchau) prie Torunės – į generolą Erichą von Falkenhayną (1861–1922); Pokójus (Karlsruhe) prie Opolės – į Ferdinandą von Richthofeną (1833–1905), geografą Kinijos tyrinėtoją, ir ne mažiau nuotykių patyrusį jo vaikaitį Manfredą von Richthofeną (1892–1918), „raudonąjį baroną", vieną garsiausių Pirmojo pasaulinio karo lakūnų; Wąbrzeźnas (Briesen), netoli Grudziądzo – į Walterį Hermanną Nernstą (1864–1941), trečiojo termodinamikos dėsnio atradėją. Krzyżowa (Kreisau), netoli Świdnicos, buvo padovanota feldmaršalui Helmuthui von Moltkei (1800–1891) už 1866 m. nuopelnus Austrijos–Prūsijos kare. Vėlesniais laikais, kai joje gyveno feldmaršalo provaikaitis Helmuthas von Moltke (1907–1945), kurį naciai pakorė už išdavystę, čia glaudėsi vokiečių pasipriešinimo „Kreisau kuopelė".[40] Skórzyne (Skyren), netoli Krosno (Crossen) prie Oderio, gyveno grafas Leonas von Caprivi (1831–1899), o Chojnówe (Haynau) – Georgas Michaelis (1857–1936). Abu jie yra buvę Vokietijos kancleriai. Racibórzas (Ratibor) buvo Hohenlohų giminės dvarų – didžiausios Vidurio Europos žemės valdos – centras, o Tarnowskie Góry (Tarnowitz) – Donnersmarckų giminės dvarų centras. Iš garsiausių Antrojo pasaulinio karo figūrų Kulme prie Vyslos

gimė tankų armijos generolas Heinzas Guderianas (1888–1954), Lęborke (Lauenberg), Pamaryje, – Varšuvos sukilimą numalšinęs SS obergrupenfiureris Erichas von dem Bach-Zelewsky's (1899–1972), o Kluczborke (Kreuzberg), Silezijoje, – nacių *Ordnungspolizei* viršininkas Kurtas Daluege (1897–1946). Sąrašą galima tęsti be galo. Į bendrąsias enciklopedijas su šiuo kraštu susijusių žmonių įtraukiama daugiau negu kartais iš kurios nors visos tautos. Kas drįs pareikšti, kad tiek daug garsių vardų ir juos išpuoselėjusių senųjų vokiečių bendruomenių turi būti atplėštos nuo savo gimtosios žemės? Kaip prisiminsime jų blogus ir kilnius darbus, jeigu jų vardai bus išbraukti iš istorijos šaltinių?

Tačiau enciklopedijų straipsniai atskleidžia ne viską. Kas ypač pribloškia žvelgiant į vokiečių gyvenimą rytinėse žemėse – kaip stipriai gyventojų vokiškumas buvo siejamas su gimtąja žeme. Nuolatinė įtampa, tvyranti ginčytinose pasienio teritorijose, pagimdė nesaugumo jausmą, kuris tik dar labiau kurstė rytinių vokiečių patriotinius jausmus bei rūpestį dėl kultūros išsaugojimo. Panašūs jausmai dabar yra apėmę tose pačiose žemėse gyvenančius lenkus. Šiaip ar taip, Vroclavo (Breslau) ir Poznanės (Posen) vokiečiai buvo kur kas daugiau atsidavę vokiečių kultūrai ir vokiečių valstybei nei jų tautiečiai kitose Vokietijos vietose (lygiai kaip Belfasto „lojalistai" demonstratyviau puoselėja savo britiškumą nei didžiuma kitų Jungtinės Karalystės gyventojų). Vis dėlto, nors šis patriotizmas parodydavo kartais savo plėšrius nagus, kuriuos lenkams teko pernelyg gerai pažinti, jis paskatino nepaprastus laimėjimus visose žmonijos veiklos srityse. Mokslo srityje išgarsėjo Vroclavo (Breslau) universitetas, Vokietijoje antras po Berlyno universiteto, išugdęs daugybę tarptautinį pripažinimą pelniusių mokslininkų ar mąstytojų. Menų srityje taip pat akivaizdžiai išsiskiria buvusios rytinės Vokietijos provincijos. Čia ir senosios Kryžiuočių ordino pilys Malborke (Marienburg) ir Nidizicoje (Neidenburg), ir gotikiniai Ščecino (Stettin) *Pieterkirche* ar Gdansko (Danzig) *Marienkirche* bokšai, ir savitas Jelenios Góros (Hirschberg), Lądek-Zdrójaus (Bad Landeck) ar Nysos (Neisse) renesansas, ir įmantrus Krzeszówo (Grussau) ar

Łubiążo (Leubus) barokas, ir beskonis nesuskaičiuojamų Vilhelmo laikų pastatų besaikis pretenzingumas. Lenkijos „atgautosiose žemėse" apstu architektūros paminklų, kurie priklauso ne Lenkijos, o Vokietijos kultūriniam paveldui. Seniau statyti Vroclavo, Poznanės, Ščecino ir Gdansko teatrai, koncertų salės ir dailės galerijos taip pat yra Vokietijos, o ne Lenkijos kultūros dalis.

Tačiau patį ženkliausią indėlį rytiečiai įnešė į vokiečių literatūrą. Dar XIII a. Silezijos kunigaikščio Henriko IV (1257–1290) dvare būrėsi garsiausi to meto minezingeriai. Reformacijos ir kontrreformacijos laikotarpiu Johannas Hesse (1490–1547), protestantas iš Vroclavo, ir Johannesas Schefflerls (1624–1677), atsivertęs katalikas, dar žinomas Angelo Sileziečio *(Angelus Silesius)* vardu, kūrė giesmes ir maldas, kurias mokėjo visų tikybų Vokietijos krikščionys. XVII a. literatūros reformas pradėjo Martinas Opitzas von Boberfeldas (1597–1639) iš Bolesławieco (Bunzlau), jas plėtojo Friedrichas von Logau (1604–1655) ir Christianas Hoffmannas (1618–1679), abu Silezijos dvaro tarnautojai, o ištobulino Andreas Gryphius (1616–1664) iš Wschowos (Fraustadt). XVIII a. atgimimas ryškiausiai atsispindėjo Ewaldo von Kleisto darbuose, o jo eilėraštis *Der Frühling (Pavasaris)* tikriausiai yra įtrauktas į visas vokiečių poezijos rinktines. Romantizmui didžiulę įtaką turėjo E.T.A. Hoffmannas (1776–1822), kuris pirmąsias fantastines pasakas sukūrė stumdamas ilgas ir nuobodžias valdiškos tarnybos valandas Płocke ir Varšuvoje. Gustavui Freytagui (1816–1895) pavyko taikliai atkurti Vroclavo vidurinės klasės gyvenimo realijas, o jo kūrinys *Soll und Haben* (*Debetas ir kreditas*, 1855) yra laikomas archetipiniu XIX a. vokiečių romanu. Panašų pripažinimą vėliau pelnė Arnoldas Zweigas (1887–1968) iš Głogówo (Glogau) už knygą *Der Streit um den Sergeanten Grischa* (*Ginčas dėl seržanto Grišos*, 1927). Bet patys šauniausi Silezijos mokyklos atstovai buvo poetai lyrikai – Josephas Freiherras von Eichendorffas (1788–1857), kuris gimė Lubomijoje (Lubowitz) ir mirė Nysoje, ir Gerhartas Hauptmannas (1862–1946), gyvenęs Jagniątkowe (Agnetendorf), Karkonoszuose (Riesengebirge). Paprastos ir melodingos Eichendorffo

eilės, kuriose piešiami gūdūs kalnai, tamsūs miškai ir mėnesienos nušviestos naktys, ne kartą įkvėpė Schubertą, Schumanną ar Wolfą parašyti joms muziką. Jo pamėgtos temos – *Lust* (ilgesys), *Heimat* (tėvynė), *Waldeinsamkeit* (vienatvė miške) – jaudino ne tik amžininkus; tuos pačius sielvartingus jausmus sukelia jos ir ištremtai pokario kartai. Šiose eilėse, kaip niekur kitur, plevena išnykusi vokiečių Silezijos dvasia:

In einem kühler Grunde
Da geht ein Mühlenrad,
Mein' Liebste ist werschwunden,
Die dort gewohnen hat.

O Täler weit, o Höhen,
O schöner, grüner Wald,
Du meiner Lust und Wehen
Andächt'ger Aufenthalt!
[...]
Da steht im Wald geschrieben
Ein stilles, ernstest Wort
Von rechtem Tun und Lieben,
Und was des Menschen Hort.
[...]
Bald werd' ich dich verlassen
Fremd inn die Fremde gehn,
Auf bundbewegten Gassen
Des Lebens Schauspiel sehn.

Ins Leben schleicht das Leiden
Sich heimlich wie ein Dieb
Wir alle müssen scheiden
Von allem, was uns lieb.*[41]

* Vėsiame slėnyje/ sukasi malūno ratas./ Mano mylimosios nebėra,/ kuri ten gyveno. O slėniai tolimi,/ o kalvos, / o puikus žalias miške, / Tu mano džiaugsmo ir kančių / garbinama buveinė [...] Miške įrašytas / tylus, rimtas žodis, / apie teisingus poelgius ir meilę, / ir žmogaus turtą [...] Greit aš tave paliksiu, / svetimas į svečias šalis išvyksiu, / spalvingose, judriose gatvėse / stebėsiu gyvenimo spektaklį.
Į gyvenimą įslenka kančia / slapčia it vagis. / Visi turime skirtis / su tuo, ką mylime.

Iš tiesų, žvelgiant iš šiandienos, matyti, kad Eichendorffo veriantis ilgesys skamba lyg pranašystė apie besiartinančią grėsmę rytinių žemių vokiečiams; ne mažiau įtikinamos yra dar vieno Silezijos poeto Georgo Heymo (1887–1912) poetinės nuojautos apokaliptinėse *Karo* scenose:

Aber riesig uber glünnden Frümmern steht,
Der in wilde Himmel dreimal seine Fackel dreht. [...]
Uber sturmzerfetzter Wolken Widerschein,
In des toten Dunkels halten Wüsterzein,
Da er mit dem Brande wiet die Nacht werdorr,
Pech und Feuer träufet unten auf Gomorrh.*[42]

Ir vokiečiai, ir lenkai dar turi susitaikyti su 1945 m. pokyčiais. Lenkų ir ukrainiečių pavyzdys parodė, kad priverstinai išskyrus tautas ateina ramybės ir apmąstymų metas. Tačiau lenkų ir vokiečių santykių žaizdos – gal ir ne senesnės, bet tikrai gilesnės; joms užgydyti reikės daugiau laiko. Abiejų šalių istorikai jau pradėjo taisyti šiurkštesnius istorijos iškraipymus, kurie praeityje davė peno nacionalistiniams prietarams. Šiuo požiūriu laisvas rankas turi Vakarų Vokietijos mokslininkai, nes jų nevaržo ideologiniai saitai, veikiantys Lenkijos Liaudies Respublikoje ar Vokietijos Demokratinėje Respublikoje, tad jie toliausiai ir pasistūmėjo. Vakarų Vokietijos literatūra taip pat nestokoja dėmesio lenkiškoms temoms. Günterio Grasso (gimusio 1927 m. Gdanske) kūryboje, iš kurios „Dancigo trilogija" – *Die Blechtrommel* (*Skardinis būgnelis*, 1959), *Katz und Maus* (*Katė ir pelė*, 1961) ir *Hundejahre* (*Šuniški metai*, 1963) – yra negincijamas šiuolaikinės literatūros šedevras, esama ženklų, jog senoji *Polenlyrik* dar nėra mirusi. Kaip rytinės Vokietijos dalies tragedijos liudininkas Grassas negali rašyti apie Lenkiją taip sentimentaliai kaip jo XIX a. pirmtakai. Tačiau jo žodžiai, kupini ironijos ir dviprasmybių, aiškiai smerkia priešiškumo stereotipus, vyravusius jo jaunystės Vokietijoje:

* Milžiniškas jis virš ugnim rusenančių griuvėsių stovi, / triskart ratu fakelą laukiniame danguje apsuka. / Audros sudraskytuose debesyse atsispindi / negyvos tamsos dykynė. / Gaisro liepsnomis jis plačiai praplėšia naktį, / pila dervą ir ugnį ant Gomoros.

Aš visuomet sakau, kad lenkai yra apdovanoti talentu.
Net per daug. Ir kuo gi jie talentingi?
Jie turi talentingas rankas ir meistriškai bučiuojasi,
Taip pat jie yra širdgėlos ir kavalerijos meistrai;
atėjo Don Kichotas, labai talentingas lenkas,
ir sustojo ant kalvos netoli Kutno,
už jo spindėjo vakaro žara.
Nuleido ietį, baltai ir raudonai padabintą,
sėdo ant talentu neapdovanoto gyvulio,
varomo motoro,
ir leidosi tiesiai į pilkus kareivius, išsirikiavusius sparne
[...]
Prasiveržimas meistriškas, bet pabučiavimas ne.
Nežinau, kas ten buvo – avys, malūnai ar tankai,
bet bučiavo Don Kichotui ranką.
Jis susigėdo, talentingai nuraudo.
Nieko nepasakysi – lenkai tikrai apdovanoti talentu.[43]

Tačiau seni prietarai miršta sunkiai. Tautinės antipatijos dar stiprios. Dar neužmirštas tūkstantmẽtis mitas apie teutonų ir slavų kovas, peršantis mintį, kad vis tiek kuri nors pusė galiausiai švęs pergalę.[44] Tačiau paprasčiausias žmogiškumas reikalauja, kad vokiečiai su lenkais pagaliau išmoktų galvoti apie save kaip apie bendras tarpusavio priešiškumo aukas ir suprastų, kam tas kurstomas priešiškumas naudingas. Tiesą sakant, lenkų ir vokiečių santykiai nėra nei tokie perdėm priešiški, nei labai paprasti, kaip atrodytų iš Antrojo pasaulinio karo įvykių ar kaip kad juos norėtų nušviesti pokario propagandininkai. Turint tai galvoje, įdomu palyginti, kaip artimai Tiedgės *Elegija* savo nuotaika atliepia mėgstamiausioms anglų elegijoms. Christophas Tiedge, klajodamas po Kunersdorfo mūšio lauką, buvo paskendęs mintyse, labai artimose toms, kurios aplankė Thomas'ą Gray, bevaikštinėjantį po Stoke Poges bažnyčios kapines. 1945 m. pompastiška Prūsijos galybė subliūško, ir tik nedaugelis vokiečių dabar mąsto tarsi nežinotų, kur link tie šlovės keliai atvedė. Kiekvienam keleiviui, kertančiam naująją Lenkijos sieną ties Kunowicais, neprošal būtų paskaityti Tiedgės eiles, sukurtas prieš

gerą šimtą metų toje pačioje vietoje. Parašyti nekrologą didžiajam „pasaulio užkariautojui" poetą įkvėpė laikinas Hohencolernų dvaro pralaimėjimas, tačiau jį su dar didesniu kartėliu galima pritaikyti ir totaliam Adolfo Hitlerio pasaulio žlugimui:

O, sie können sich nicht mehr verdammen,
Die hier ruhn; sie ruhen Hand an Hand!
Ihre Seelen gingen ja zusammen,
Gingen über in ein Friedensland;
Haben gern einander dort erwidert,
Was die Liebe gibt und Lieb erhält.
Nur der Sinn der Menschen, noch entbrüdert,
Weist den Himmel weg aus dieser Welt.
[...]
Einen Lorbeerkranz verschmähn, ist edel!
Mehr als Heldenruhm ist Menschenglück!
Ein bekränztes Haupt wird auch zum Schädel,
Und der Lorbeerkranz zum Rasenstück!
Cäsar fiel an einem dunkeln Tage
Ab vom Leben, wie entstürmtes Laub;
Friedrich liegt im engen Sarkophage;
Alexander ist ein wenig Staub.
Klein ist nun der grosse Weltbestürmer;
Es verhallte, lauten Donnern gleich;
Längst schon teilten sich in ihn die Würmer,
So wie die Satrapen in sein Reich.*[45]

* O, jie nebegali vieni kitų prakeikti, / tie, kurie čia ilsisi, ilsisi ranka rankon! / Jų sielos išvyko kartu, išvyko į ramybės šalį; / Ten jie mielai atsakė / vieni į kitų meilę./ Tik žmonių protas, vis dar nebroliškas, / išveja dangų iš šio pasaulio.
Tauru yra paniekinti laurų vainiką! / Svarbiau nei didvyrio šlovė yra žmonių laimė! / Karūnuota galva irgi virs kaukole, / o laurų lapų vainikas sutreš žemėje! / Vieną tamsią dieną krito Cezaris / kaip audros nuplėšti medžio lapai; / Frydrichas guli ankštame sarkofage; / iš Aleksandro belikusi vos sauja dulkių. / Mažas dabar didysis Pasaulio užkariautojas, / jo garsas nutilo it perkūno griausmas; / Seniai dalijasi jo kūną kirminai, / kaip ir satrapai – jo karalystę.

II

ANTROJI
DALIS

ŠIŲ LAIKŲ LENKIJA

NUO 1944 METŲ

DVIDEŠIMT ANTRAS SKYRIUS

PARTIA: Komunistinis judėjimas

Dažnai sakoma, kad Lenkijos komunistinis judėjimas beveik neturi tautinių šaknų. Į jį žiūrima kaip į augalą, užaugintą užsienio sąlygomis ir sovietinių politinių sodininkų persodintą į pokario Lenkijos dirvą. Taip vertinamam, jam nereikia skirti per daug dėmesio prieškario Lenkijos istorijoje. Kita vertus, nederėtų užmiršti ir apie tai, kaip suvešėjo persodintas augalas, kokiu mastu jis prisitaikė prie savitų Lenkijos politinio dirvožemio sąlygų.[1]

Šių dienų Lenkijos komunistinio judėjimo šaknų paprastai ieškoma ten, kur prasidėjo lenkų socializmas; kokius šešiasdešimt ar septyniasdešimt metų šių judėjimų beveik nebuvo galima atskirti. XIX a. pradžioje lenkų socialistai priklausė nedideliam utopistų elitui, kuris daugiau įtakos turėjo užsienyje nei namie. Manoma, kad pirmąją jų organizaciją 1832 m., susibūrę apleistose laivyno kareivinėse Portsmouthe, įkūrė grupė pabėgėlių, Lapkričio sukilimo dalyvių.[2] Socialistais galima laikyti ir tokias asmenybes kaip Lelewelis, Worcellis ir kunigas Aleksandras Pułaskis (1800–1838) – jie pasirodė Demokratų draugijos gretose organizacijoje *Zemsta Ludu* (Liaudies kerštas) ir sudarė labai aiškią radikalią grupuotę tarp „raudonųjų" per abudu sukilimus. Tuomet dar nebuvo susiformavusi pramoninė bendruomenė, todėl savo interesus jie sutelkė į žemės ūkio problemas. Tačiau sambūris, kuris nors kiek panėšėtų į masinę organizaciją, atsirado tik po Sausio sukilimo. Pirmąją lenkų profesinę sąjungą įkūrė lenkų spaustuvininkai Lvove, Galicijoje, 1870 m. Pirmieji socialistų organizuoti streikai įvyko Poznanėje, Prūsijoje, 1871 ir 1872 m. Maždaug tuo pat metu

pirmosios grupelės jau sąmoningai ėmė burtis į privačias diskusijų draugijas Varšuvoje.

Tačiau jau 8-ajame dešimtmetyje ėmė skirtis dvi srovės. Daugiau šalininkų turinti srovė, kuriai vadovavo Bolesławas Limanowskis (1835–1935), tęsė senąsias tradicijas ir į lenkų tautinius reikalavimus žvelgė kaip į sudedamąją socialistų programos dalį. Šiai socialistų pakraipai būdingas patriotizmas, empiriškumas ir praktinis požiūris į socialines problemas. Pirmoji jų organizacija, atgaivintoji *Lud Polski* (Lenkijos liaudis), buvo įkurta Ženevoje ir kaip savo programinį tekstą paskelbė Limanowskio brošiūrą *Patriotizmas ir socializmas.*[3] Ne tokia gausi srovė, vadovaujama Ludwiko Waryńskio (1856–1889), suvis atmetė lenkų tautinius reikalavimus. Tai buvo kosmopolitinė, ideologinė, elitinė, nepritarianti terorizmui pakraipa, palaikanti glaudžius ryšius su Rusijos narodovolcais. Per vieną iš pirmųjų viešų susirinkimų, surengtą Varšuvoje 1880 m. lapkričio 29 d. paminėti penkiasdešimtosioms Lapkričio sukilimo metinėms, buvo ypač pabrėžtas antipatriotinis šio judėjimo nusiteikimas. Laiške, kurį organizatoriai išsiuntinėjo užsienio socialistų organizacijų vadovams, teigiama, kad „senasis moto – *Vive La Pologne* – iš klasių kovos tarp darbo ir kapitalo išnyko visiškai". Už tai jiems priekaištavo Marxas ir Engelsas.

Waryńskio gerbėjai linkę jį laikyti pirmuoju Lenkijos marksistu; pasigirsdavo net tvirtinimų, esą marksizmą jis suprato giliau už patį Marxą. Šiap ar taip, jis buvo puikus organizatorius ir vienas iš labiausiai garbinamų šio judėjimo kankinių. Waryńskis gimė Ukrainoje, o veikė visose trijose padalytosios Lenkijos dalyse, taip pat ir užsienyje. 1880 m. jis buvo pagrindinis kaltinamasis trisdešimt penkių socialistų byloje, nagrinėtoje Krokuvoje, tačiau buvo išteisintas. Po dvejų metų Varšuvoje įkūrė „Pirmojo proletariato" organizaciją, kuri laikė save neišvengiamos revoliucijos avangardu. Waryńskio įkurtas pramonės darbininkų kovos fondas leido šiai grupuotei išsilaikyti ketverius metus, o 1884 m. balandį tekstilės mieste Żyrardówe jis sėkmingai parėmė darbininkų streiką, kuris kėlė reikalavimus padidinti darbo užmokestį ir pagerinti darbo sąlygas. Per prevencinių

areštų reidą Waryńskis buvo sučiuptas caro policijos ir 1885 m. lapkritį Varšuvos teisme apkaltintas „konspiracine veikla, smarkiai ardančia esamą politinę, ekonominę ir visuomeninę tvarką". Keturis bendražygius – Kunickį, Bardowskį, Ossowskį, Pietrusińskį – nuteisė mirties bausme ir pakorė priešais Aleksandro citadelę. Pats Waryńskis drauge su Ludwiku Janowicziumi (1858–1902) buvo įkalintas Šliselburgo tvirtovėje iki gyvos galvos. Kalėjime ir mirė.[4]

Paskutiniame XIX a. dešimtmetyje lenkų socialistai jau buvo tiek subrendę, kad galėjo kurti masines partijas, turinčias ilgalaikio egzistavimo perspektyvą. Didžiausią iš jų Lenkijos socialistų partiją (PPS) Limanowskis su bendražygiais įkūrė Paryžiuje 1892 m. Jos manifestas skelbė, kad dviejų lygiaverčių tikslų – proletariato diktatūros ir tautinės nepriklausomybės – bus siekiama taikiu būdu. Savo žurnalą *Robotnik (Darbininkas)*, kurio pirmasis redaktorius buvo Józefas Piłsudskis, partija spausdino Londone, Beaumonto aikštėje, Mile End Roade, ir slapta jūra gabeno į Rusiją. Panašios, tačiau visiškai savarankiškos organizacijos susikūrė ir kitur: Daszyńskio Lenkijos socialdemokratų partija (PPSD) Galicijoje ir negausi Prūsijos Lenkijos PPS Katowicuose. Tuo pat metu radosi dar vienas judėjimas, opozicinis pagrindinės krypties socialistų organizacijoms. Jį sudarė grupė antipatriotiškai ir karingai nusiteikusių radikalų, pašalintų iš Visos Lenkijos delegacijos, dalyvavusios Tarptautiniame socialistų kongrese Ciuriche 1893 m. rugpjūtį. Jų „Lenkijos karalystės socialdemokratiją" (SDKP) įkūrė Julianas Marchlewskis (1866–1925) ir žavioji jaunoji Róża Luksemburg (1871–1919). Analogišką organizaciją „Lietuvos socialdemokratija" (SDL) Vilniuje įkūrė Feliksas Dzierżyńskis. 1900 m. abi šios organizacijos susijungė į vieną „Lenkijos karalystės ir Lietuvos socialdemokratiją" (SDKPiL). Štai taip esminis, nesutaikomas skilimas tarp patriotiškai nusiteikusių socialistų, arba „socialpatriotų", ir antipatriotiškai nusiteikusių „socialdemokratų" buvo įformintas instituciškai.

Įdomu, kad panašios tendencijos būdingos ir Lenkijos žydų socialistiniam judėjimui. Internacionalistinis Bundas (Žydų darbininkų sąjunga), įkurtas Vilniuje 1897 m., buvo glaudžiai susijęs

su Rusijos socialdemokratais ir oponavo nacionalistinės pakraipos *Poalei Zion*.

Róża Luksemburg (Luxemburg) nusipelno ypatingo dėmesio. Gimusi Zamostėje imigrantų iš rytų litvakų šeimoje, ji nepuoselėjo didelių sentimentų savo gimtajam kraštui. Ji priklausė prie tų kosmopolitiškai nusiteikusių, išsilavinusių žydų, kurie sudarė socialistinio, o vėliau komunistinio judėjimo branduolį. Luksemburg bendradarbiavo su Rusijos bolševikais, ji buvo ir viena iš *Spartakusbund* įkūrėjų Vokietijoje, taigi suvaidino ryškų vaidmenį marksistinio internacionalizmo raidoje. Išskirtinė moteris vyrų pasaulyje, ji buvo įtakingiausia Lenkijos komunizmo teoretikė.[5]

Per pirmuosius XX a. dešimtmečius lenkų socialistus persekiojo nesėkmės ir draskė vidiniai kivirčai. Austrijoje PPSD įgijo legalios organizacijos statusą ir nuo 1897 m. siuntė savo deputatus į Vienos parlamentą. Tačiau Rusijoje ilgus kovos ir vilčių metus šiurkščiai nutraukė 1905–1906 m. revoliucijos pralaimėjimas. 1908 m. PPS *(Lewica)*, t. y. „kairieji", primygtinai reikalavo laikytis tradicinių profesinių sąjungų struktūros bei tradicinės taktikos ir apsiriboti veikla pramonės sektoriuje. Jie atsiribojo nuo partijos vadovybės, kuri, kaip ir PPS *(Rewolucja)*, arba „revoliucinė frakcija", rengėsi organizuotai ginkluotai kovai. 1911–1916 m. atskilo dar viena grupuotė PPS *(Opozycja)*, „opozicija", vadovaujama Felikso Perlo ir Tomaszo Arciszewskio, taip pareikšdama nepritarimą vadovybės eskaluojamam militarizmui. Vadovybei, beje, ir taip darėsi sunku išlaikyti savo įtaką sėkmingai ir jau nepriklausomai veikiančioms Piłsudskio grupuotėms. Tuo pat metu suskilo ir SDKPiL. Per Pirmąjį pasaulinį karą kartu su viltimi atkovoti tautinę nepriklausomybę PPS vėl atgavo jėgas ir susitelkė, kad žūtbūt išsiveržtų iš Lenkiją pasidalijusių valstybių gniaužtų. Tuo tarpu SDKPiL ir PPS *(Lewica)* skubiai pasmerkė „imperialistinį karą", nes, pasak jų, darbininkų klasei jis nenaudingas.[6]

1918 m. SDKPiL ir PPS *(Lewica)* susijungimui buvo atviri visi keliai. Varšuvos kairieji šmaikštuoliai jį vadino vedybomis iš išskaičiavimo, kai vargšui jaunuoliui iš geros šeimos teko vesti turtingą, bet

abejotinos reputacijos merginą. Socialdemokratai galėjo pasiūlyti nuoseklią ideologinę kryptį, o *Lewica* galėjo pasigirti masių palaikymu. Steigiamasis naujosios partijos suvažiavimas įvyko Krokuvoje gruodžio mėnesį. Ji pavadinta Lenkijos komunistų darbininkų partija (KPRP). Nuo pat pradžių reikšdama priešiškumą „buržuazinei respublikai", ji boikotavo 1919 m. sausį vykusius rinkimus, taigi atsisakė veikti legaliai. Nepaisant nuolatinės propagandos, buvo akivaizdu, jog darbininkų tarybose, įkurtose 1918–1919 m. pagal Vokietijos *Arbeiterrat* ir Rusijos tarybų modelį, jos įtaka buvo gerokai mažesnė už PPS, Bundo ar net dešiniojo sparno NZR įtaką. Darbininkų klasė ją menkai tepalaikė, ir tai tik viename kitame Varšuvos rajone, Zamostėje ir „raudonojoje" Dąbrowoje. Pastaruosiuose dviejuose miestuose Lenkijos kariuomenė nuslopino apsišaukėliškos Raudonosios gvardijos ginkluotą demonstraciją. 1919 m. KPRP profesinių sąjungų narių skaičius buvo didžiausias ir siekė 77 000, o PPS tuo metu vienijo 93 000 narių. Per artimiausius keletą metų prie partijos prisijungė kelios nelabai žinomos, tačiau savo prigimtimi artimos komunistinės grupuotės – lenkiškos orientacijos Aukštutinės Silezijos komunistų partija, nuo Varšuvos Bundo atskilęs Kombundas, Vakarų Ukrainos komunistų partija (prosovietinė Rytų Galicijos komunistų partijos atmaina) ir Vakarų Baltarusijos komunistų partija.[7]

Tarpukariu partijos istorija nebuvo iš linksmųjų. Viena po kitos padarytos nedovanotinos strateginės klaidos ją atvedė prie susinaikinimo. Lenkų komunistams nepasisekė nei patraukti prie savęs Lenkijos žmonių, nei pelnyti savo sovietinių globėjų pasitikėjimo.

1918–1921 m. nestigo karčių nusivylimų. Minske prisiglaudę partijos lyderiai diena iš dienos laukė žinių iš Varšuvos apie revoliucijos pradžią. Raudonosios armijos Vakarų divizijoje buvo suformuoti net šeši lenkų šaulių būriai. Tačiau spontaniškos revoliucijos ir Raudonosios armijos pergalės taip ir neteko sulaukti. Leninas su panieka atmetė KPRP patarimus tiek diplomatijos, tiek socialinės politikos srityje. 1920 m. vasarą, per tuos kelis Raudonosios armijos žygio į Lenkiją mėnesius, savo politinius planus jis patikėjo Dzierżyńskio ČK (Ypatingajai komisijai), o Laikinojo re-

voliucinio komiteto Balstogėje veiklą kontroliavo per saviškius lenkų bolševikus.[8] Lenino desperatiški nurodymai Dzierżyńskiui sušaudyti po šimtą lenkų už kiekvieną Lenkijos kariuomenės nužudytą komunistą, „negailestingai naikinti žemvaldžius bei buožes, ir daryti tai kuo greičiau ir ryžtingiau", o jų žemę atiduoti vargingiems valstiečiams sukėlė ne tik visų lenkų, bet ir pačios KPRP pasipiktinimą, kuri tuo metu siekė nedelsiant pradėti masinę kolektyvizaciją.[9] Rygos sutartis, kuria Rusijos bolševikų vyriausybė oficialiai pripažino Lenkijos Respubliką, apvertė aukštyn kojom ne tik KPRP, bet ir Kominterno skelbiamą politiką. Vienas po kito griūvantys smūgiai įtikino partijos II suvažiavimą (1923), jog visas jų ligtolinis vidaus ir užsienio padėties vertinimas buvo apgailėtinai klaidingas. Pripažinę tą faktą, komunistai nusprendė dalyvauti 1922 m. seimo rinkimuose, o 1925 m. pakeitė pavadinimą į Lenkijos komunistų partiją (KPP).

1926 m. gegužę KPP atvirai parėmė Piłsudskio perversmą. Kadangi perversmo tikslas buvo užbėgti už akių besiformuojančiai dešiniojo sparno koalicijai, toks sprendimas atrodė visiškai logiškas. Tačiau Varšuvoje Piłsudskis jiems atsilygino netikėtais veiksmais – jo žandarmerija brutaliai išvaikė komunistų demonstracijas, kuriomis šie norėjo pareikšti savo paramą. Maskva juos negailestingai pasmerkė už socializmo stovyklos išdavimą. Toji „gegužės klaida" komunistų istorikams ligi šiolei kelia keblumų.[10]

4-ajame dešimtmetyje KPP padėtis iš nemalonios greitai tapo kritiška. Partijos nariai Lenkijoje buvo laikomi tautinio reikalo išdavikais. 1922 m. per rinkimus iškovotos dvi deputatų vietos seime seniai buvo prarastos. Bekompromisinis PPS priešiškumas komunistams praktiškai išstūmė juos iš darbininkų klasių politinės veiklos; ne ką geriau jiems sekėsi organizuoti ir Liaudies frontą prieš sanacijos režimą. Sovietų Sąjungoje, kur gyveno didžiuma KPP vadovų, jų nesėkmės tapo pajuokos objektu. Nors partijos VI suvažiavime 1932 m. buvo atsikratyta trockininkų ir nepataisomo skaldytojo Izaako Deutscherio (1907–1967), liuksemburginė jos praeitis, bemaž iš vienų žydų susidedanti vadovybė, taip pat jos akivaizdus prita-

rimas Kominterno, o ne Sovietų Sąjungos interesams, Stalinui negalėjo nesukelti įtarimų. Nenorėdamas suprasti paprasčiausio dalyko, kad Lenkijos žmonėms sovietinio raugo komunizmas atrodė atstumiantis, KPP nelaimes Stalinas ėmėsi aiškinti tuo, kad į jos gretas neva yra infiltruoti Lenkijos kontržvalgybos agentai. Per patį didžiojo valymo Sovietų Sąjungoje įkarštį buvo iškeltos politinės bylos ir tariamiems „lenkų šnipams, provokatoriams bei diversantams", o tai baigėsi oficialiu partijos kaip tokios likvidavimu 1938 m. Sovietų Sąjungos komunistų partijos XVIII suvažiavime 1939 m. vienas sovietų delegatas puse lūpų užsiminė apie jau pradėtą vykdyti lemtingą sprendimą:

Siekdami suskaldyti komunistinį judėjimą fašistų ir trockininkų agentai bandė kurti dirbtines „frakcijas" ir „grupuotes" kai kuriose komunistų partijose ir taip kurstyti frakcijų kovą [...] Labiausiai užkrėsta priešiškais elementais buvo Lenkijos komunistų partija, į kurią prasiskverbę lenkų fašizmo agentai sugebėjo užimti net vadovaujamus postus. Tie niekšai bandė priversti partiją remti Piłsudskio 1926 m. gegužės fašistinį perversmą. Kai tai nepavyko, apsimetė atgailaujančiais už savo „gegužės klaidą", surengė savikritikos spektaklį ir apgavo Kominterną taip pat, kaip kažkada tai padarė Lovestone'as ir Vengrijos ar Jugoslavijos partijų policiniai „frakcininkai". Kominterno nariai padarė didelę klaidą, kad leidosi klasinio priešo apgaudinėjami ir laiku nedemaskavo jų manevravimo [...] Komunistų partijos patikrino visus savo narius ir pašalino tuos, dėl kurių sąžiningumo iškilo abejonių. Visos nelegalios, ypač smarkiai užkrėstos organizacijos buvo paleistos, o jų vietoje pradėtos kurti naujos [...][11]

KPP dingo iš Kominterno partijų sąrašo. Pirmiausia vadus, o vėliau ir eilinius narius išsikvietė sovietinis GPU, ir jie taip pat dingo. Adolfas Warszawskis (slapyvardis Warski), Józefas Unszlichtas, Maria Koszutska (slapyvardis Kostrzewa), Maksymilianas Horwitzas (slapyvardis Walecki), Juliuszas Leszczyńskis (slapyvardis Leński), Stanisławas Bobińskis, Jerzis Heryngas (slapyvardis Ryng), Władysławas Krajewskis-Steinas – visi jie SDKPiL arba PPS *(Lewica)* veteranai, visą savo gyvenimą paaukoję komunizmui, – buvo sušaudyti ar kitaip nukankinti Gulaguose. Iš viso išžudyta maž-

daug 5000 lenkų komunistų, praktiškai patys aktyviausi partijos nariai. Gyvi išliko tik tie laimingieji, kurie buvo uždaryti į Lenkijos kalėjimus arba kuriuos užverbavo sovietų saugumas. Šitõs sovietų medžioklės aukų skaičių derėtų palyginti su dviem ar trimis dešimtimis sanacijos režimo aukų ir šimtais lenkų komunistų, kurie žuvo nuo nacių rankos per karą. Ištremtas į Meksiką Trockis šiuos tragiškus įvykius ir vėlesnį Vokietijos–Sovietų Sąjungos paktą pavadino mirtinu smūgiu pasauliniam komunistiniam judėjimui. „Lenkija prisikels, – rašė jis, – bet Kominternas – niekada." Šiuo požiūriu jis buvo visiškai teisus.[12]

Sukrėtimai, kuriuos 1938–1942 m. patyrė Lenkijos komunistai, sužadino net didžiausių jų priešų užuojautą. Jų likimas buvo prilyginamas kažkokios nežinia ar išvis egzistavusios Žydų nacių partijos likimui, kuri, nesugebėjusi užverbuoti reikiamo skaičiaus žydų *Hitlerjugendui*, buvo pasmerkta Oświęcimo krosnims. Nuo pat pradžių atstumti savo tėvynėje Lenkijoje, likę gyvi KPP nariai turėjo susitaikyti su faktu, kad lygiai taip pat jų nepageidauja ir didžioji socializmo tėvynė Sovietų Sąjunga. Šį agonišką paradoksą puikiai atskleidė komunistų poetas Władysławas Broniewskis (1897–1962) eilėse, rašytose sovietiniame Zamarstynovo kalėjime Lvove:

Rozmowa z historią (1940)

Mistrzyni życia, Historio,
zachciewa ci się psich figlów:
zza kraty podgląda Orion,
jak siedzimy razem na kiblu.

Opowiadasz mi stare kawały
i uśmiechasz się, na wpół drwiąca,
i tak kiblujemy pomału –
ty od wieków, ja od miesiąca.

O Nieśmiertelna, skądże
ta skłonność do paradoksów,
I powiedz mi – czy to mądrze
całemu światu krew popsuć?

Bo skoro na całym świece,
jak nie wojna, to stan wojenny –
Historio, powiedz mi przecie:
Po diabła tu kiblujemy?

Rewolucyjny poeta
ma zgnić w tym mamrze sowieckim?!
Historio, przecież to nietakt,
ktoś z nas po prostu jest dzieckiem!

Więc wstydź się, sędziwa damo,
i wypuść z Zamarstynowa...
(Na kryminał zaraz za bramą
zasłużymy sobie od nowa!)[13]

Pokalbis su istorija

Istorija, motina mokslų,
šunybės tau dar nepabodo:
pro grotas Šienpjoviai spokso,
kaip mudu tupim ant puodo.

Man paistai pasaką seną,
šaipais iš mano pamėnų,
nors abu su grandinėm stenam –
tu per amžius, o aš dar tik mėnuo.

Nemirtingoji, nepritinka
paradoksais gluminti mintį,
pasakyki man – ar protinga
šiam pasauliui kraują gadinti?

Juk visur, kur tiktai vaikštai,
karo stovis ar jau kariauja, –
Istorija, tarki man aiškiai:
ar į pragarą mes keliaujam?

Revoliucijos poetui
pūt sovietų rūsy teks, atrodo?!
Istorija, tai negirdėta,
gal jau kraustomės mes iš proto!

Susigėski, senoji ponia,
Iš Zamarstynovo išleiski...
(Nors mus vėl pagautų - maloniai
už kriminalą nuteistų!)*

Tuo metu nebuvo jokios galimybės ką nors pakeisti. Kol galiojo Vokietijos–Sovietų Sąjungos paktas, Stalinas nesuko sau galvos dėl lenkų kalinių ar kažkokių lenkiškų organizacijų. Tik 1941 m. pabaigoje, Hitleriui užpuolus Rusiją, Stalino požiūris į Lenkiją pasikeitė ir pradėta kalbėti apie Lenkijos komunistinio judėjimo sugrąžinimą į pasaulinio komunizmo programą.

Užduotis atkurti judėjimą iš likusių jo šukių gulė ant grupės narsių Maskvos lenkų aktyvistų pečių. Tai buvo vadinamoji iniciatyvinė grupė, kuriai vadovavo Marcelis Nowotko (1893–1942), Pawełas Finderis (1904–1944) ir Bolesławas Mołojecas (1909–1942). Turint galvoje nesenos praeities terorą ir grėsmingą dabartį, reikėjo geležinių nervų ir atsidavimo norint įtikinti sovietų draugus, jog būtina atkurti savarankišką Lenkijos komunistų partiją ir suburti ją vokiečių okupuotoje Varšuvoje, pačioje gestapo panosėje. Tasai žygdarbis buvo atliktas. 1942 m. sausio 5 d. pirmą kartą įvyko slaptas naujosios partijos branduolio susirinkimas. Jai parinktas Lenkijos darbininkų partijos (PPR) pavadinimas. 1943 m. pabaigoje, kai neaiškiomis aplinkybėmis buvo nužudytas Nowotko, o Finderį suėmė gestapas, pirmuoju sekretoriumi tapo Władysławas Gomułka (1905–1982). Drauge su Armija krajova vokiečių okupantams jau priešinosi ir Liaudies gvardija.[14]

Władysławo Gomułkos, dažnai vadinto „draugu Wiesławu", asmenybė atspindi daugelį esminių atgimusio Lenkijos komunizmo bruožų. Jo oficialioje biografijoje nutylimi įvykiai, kurie turėjo įtakos karjerai, tačiau patikimi neoficialūs šaltiniai teigia, kad visõs jo politinės veiklos varomoji jėga buvo negęstanti ištikimybė komunizmo idealams ir visą gyvenimą jaustas pasidygėjimas sovietine praktika. 4-ajame dešimtmetyje, dar jaunuolis, jis mokėsi SSRS par-

* Vertė Jonas Strielkūnas

tinėje mokykloje ir savo akimis regėjo kolektyvizacijos vajų Ukrainoje. Tada ir nusprendė, kad tokių nežmoniškų metodų niekuomet netaikys Lenkijoje. 1938–1939 m. Gomułka, kaip chemijos pramonės darbininkų sąjungos narys, buvo vienas iš tų laimingųjų, kuriuos lenkų policija areštavo už nelegalią politinę veiklą. Taip jis išvengė sovietinio KPP valymo, po kurio neliko kone visų jo draugų. Prasidėjus karui kalėjimai buvo atidaryti, ir jis atsidūrė sovietų okupacinėje zonoje Lvove, tačiau, kaip jam būdinga, išsisuko nuo GPU tardymo ir pabėgo į savo gimtąjį Krosną vokiečių kontroliuojamoje generalinėje gubernijoje. Čia, visiškai nepasiekiamas sovietų valdžiai, atnaujino slaptąją veiklą. Persikėlęs į Varšuvą per patį vokiečių teroro įkarštį, Gomułka kaip tik ir pasipainiojo po ranka, kai 1943 m. lapkritį buvo ieškoma naujo PPR generalinio sekretoriaus. Jo paskyrimas sutapo su partijos manifesto *O co walczymy? (Dėl ko kovojame?)* viso teksto paskelbimu. Šiame manifeste keliami du lygiaverčiai tikslai – tautinė nepriklausomybė ir socialinė revoliucija. Nepaisant marksistinės-lenininės terminologijos, toks akcentų pakeitimas reiškė, kad partija praplėtė komunistinio judėjimo strategiją, o tai ją labiau artino su senąja PPS nei su KPP ir suteikė galimybę pritraukti daugiau narių. Visose kitose srityse Gomułka išliko ortodoksas, drausmingas, riboto mąstymo komunistas. Jis neturėjo laiko intelektiniams teorizavimams ar meniniams ieškojimams ir visiškai nesidomėjo liberaliomis idėjomis. Iš prigimties užsispyręs, kalėjimo ir pogrindžio užgrūdintas, jis tapo kliūtimi ne tik sovietų planams manipuliuoti Lenkija taip, kaip jiems patinka, bet vėliau ir iliuzinių „liberalizacijos" vilčių išsipildymui. Gomułka vadovavo grupei žmonių, kurie buvo įsitikinę, kad tik griežtos linijos lenkų komunizmas leis Lenkijai atsilaikyti prieš sovietų imperializmą. Per tolesnius dvidešimt septynerius metus tas požiūris ženklino svarbiausius judėjimo siekius, o pats judėjimas tik 1956 m. gavo teisę tvarkyti savo likimą.[15]

Per karą tyliai atsiradusi, 1948 m. pabaigoje PPR jau užėmė vadovaujamą padėtį Lenkijos politikoje, tačiau tas tarpsnis buvo kupinas nerimo ir pavojų. Nė kiek ne mažiau nei ankstesniajai KPP,

Lenkijos darbininkų partijai teko rizikingai laviruoti tarp priešiškos jai Lenkijos viešosios nuomonės ir sovietinių globėjų įtarinėjimų. Neturėdama daug narių – išvadavimo metu jų skaičius vos tesiekė keturženklį skaičių – ji negalėjo laisvai konkuruoti su senomis demokratinėmis partijomis. Priklausomybė nuo SSRS buvo neišvengiama. Kartu partijos vadovybei teko susitaikyti su faktu, kad Stalinas paprasčiausiai nepasitikėjo užsienio komunistais ir kad sovietų agentai buvo linkę dirbti per tiesiogiai jiems pavaldžius žmones ir organizacijas. 1943–1944 m. veiksmingų ryšių tarp Varšuvos ir Maskvos beveik nebuvo. Rusijoje veikiančiai lenkų kariuomenei politiškai vadovavo Wandos Wasilewskos Lenkų patriotų sąjunga. Per išvadavimą Lenkijoje vykdytą vietinės valdžios valymą tiesiogiai prižiūrėjo NKVD. Dauguma vadovaujamų postų Liublino komitete ir vėliau jo pavyzdžiu sukurtose struktūrose atiteko nepartiniams asmenims, kurie dirbo sovietinėms tarnyboms, kaip antai Edwardui Osóbkai-Morawskiui ir Michałui Rola-Żymierskiui. Per I suvažiavimą 1945 m. gruodį į partiją plūstelėjo gausus būrys NKVD paskirtų narių, kurie ir toliau gviešėsi svarbiausias šalies ministerijas. Gomułka apsižiūrėjo esąs apsuptas draugų, ką tik parvykusių iš Rusijos – Bermano, Bieruto, Minco, Radkiewicziaus, Zambrowskio, Zawadskio, kurių uždavinys buvo ne tik neleisti jam nukrypti nuo linijos, bet ir sekti jį. Tokiomis sąlygomis partija padarė neregėtą pažangą. Susidoroti su demokratine opozicija, kad ir ne visai sklandžiai, buvo palikta sovietų vadovaujamiems saugumo organams, o visų potencialių varžovų ir priešų organizacijas pavyko greitai sunaikinti pasitelkus lenininę taktiką „skaldyti iš viršaus ir iš apačios". Vykstant šiems dalykams, pačios PPR narių skaičius staiga šoktelėjo ir 1948 m. jau viršijo milijoną. Pribrendo metas sutvirtinti tokią pergalę. 1948 m. gruodžio 15 d. PPR pasirašė sutartį su visiškai sumenkusia PPS, pagal kurią abi partijos susijungė į vieną bendrą Lenkijos jungtinę darbininkų partiją (PZPR). Kitiems komunistų sąjungininkams valdančiajame bloke, SL ir SD, buvo leista gyvuoti labai griežtai apribotomis sąlygomis. Popieriuje atrodė, kad valdančiosios komu-

nistų partijos kūrimą vainikavo kone absoliuti sėkmė. Teoriškai internacionalinė komunizmo tradicija buvo sutuokta su tautine socialistų tradicija, siekiant duoti gyvybę sintetinei „liaudies demokratijai". O iš tikrųjų PZPR teko nueiti ilgą kelią, kol ją buvo galima pavadinti tikrai lenkiška ir tikrai jungtine partija. Lenkijoje ji turėjo tvirtas pozicijas, tačiau jos vienybė buvo dirbtinė. Formaliai pergalė buvo pasiekta po metų, per kuriuos sovietų statytiniai jėga užgniaužė vietinius komunistus ir iš generalinio sekretoriaus posto išstūmė Władysławą Gomułką. PZPR savo karjerą pradėjo skaudaus pažeminimo sąlygomis.[16]

1948 m. suformuota partijos struktūra oficialiai apibrėžiama kaip „hegemonija" *(partia hegemoniczna)*. Šis terminas tiksliai apibūdina partijos vietą vadinamojo Tautos fronto politikoje, kur buvo leista egzistuoti dar kelioms savarankiškoms partijoms ir jungtiniams sambūriams, tačiau jie turėjo pripažinti vadovaujamą komunistų vaidmenį. Vertėtų priminti, kad pačioje PZPR taip pat veikė kelios neformalios, bet aiškiai apibrėžtos frakcijos.

Per pirmąjį pokario dešimtmetį apžvalgininkai mėgdavo išskirti tuos partiečius, kurie buvo išmokę besąlygiškai paklusti sovietų įsakymams (vadinamuosius POP'ius – „pareigas vykdančius lenkus"), ir tuos, kurie to nedarė. Tačiau toks skirstymas, nors reikšmingas, netrukus pasirodė ne visai tikslus. „Senieji komunistai", išlikę gyvi KPP nariai, sudarė nedidelę idealistiškai nusiteikusių vyresniųjų grupę ir buvo tarsi gyvas liūdnos partijos istorijos priminimas. „Varšuvos branduolį" sudarė Gomułkos rato žmonės, kurie nacių okupacijos metais Lenkijoje atkūrė PPR. „Partizanai", vadovaujami Mieczysławo Moczaro, karo metais veikusių partijos ginkluotų organizacijų veteranai, pasižymėjo tolerancijos stoka ir ribotomis pažiūromis. „Patriotams", ZPP veteranams, po karo vadovavo generolas Aleksandras Zawadskis (1899–1964). „Žmonės nuo Okos", kuriuos suartino darbas Berlingo armijos politiniame skyriuje, garsėjo savo bonapartinėmis revoliucinėmis nuotaikomis. Ideologiniame fronte partiją buvo galima padalyti į „stalinistus" ir jų oponentus, kuriems labiau būtų patikęs lankstus

„tautinis komunizmas" su keliomis atšakomis. „Stalinistai" savo ruožtu dalijosi į tuos, kurie siekė paversti Lenkiją blankia, surusinta SSRS kopija, ir tuos, kurie naudodamiesi Stalino metodais norėjo sukurti visiškai nepriklausomą, tačiau bekompromisinį diktatorišką Lenkijos režimą. Visoms šioms frakcijoms ar bendraminčių grupėms teko dar ne kartą pasirodyti arenoje per ateinančio trisdešimtmečio krizes.

Nešališkam vertintojui gali pasirodyti, kad daugelis būdingų komunistinio režimo bruožų savotiškai primena kai kuriuos ankstesnius Lenkijos istorijos epizodus. Siauro kairuoliško politinio elito diktatūra, savanaudiškais tikslais manipuliuojanti pseudodemokratinėmis institucijomis, šiek tiek panėši į prieškarinį sanacijos režimą. Panaši gali pasirodyti ir formali partijos pasirinkta kryptis į socialinį radikalizmą ir antiklerikalizmą. Autoritarinė jos laikysena, lygiai kaip ir šventeiviška retorika, primena Bažnyčios hierarchijos tradicijas. Negalima nepastebėti, kad labai katalikiškoje šalyje partija savo elgesiu nedaug kuo skiriasi nuo karingųjų katalikų ordinų, pavyzdžiui, jėzuitų. Istoriniu požiūriu „proletariato diktatūra" gali būti laikoma paskutiniąja iš virtinės diktatūrų, kurios per visus XIX a. sukilimus siekė atvirai demokratinių tikslų aiškiai nedemokratinėmis priemonėmis. Išskirtinai netolerantiškas požiūris į tautinio tapatumo problemą, kuris, greta kitų dalykų, skyrė PPR ir PZPR nuo prieškarinės KPP, rodo visišką Dmowskio tautinių demokratų svarbiausių idėjų pergalę. Polinkis kurti tautos vienybės institucijas, nekreipiant dėmesio į tai, ar ta vienybė išvis egzistuoja, būdingas tiek komunistams, sukūrusiems Tautos frontą, vėliau Tautos vienybės frontą (FJN), tiek prieškarinių BBWR ir OZN kūrėjams. Fundamentali partijos strategija, kuria siekiama gynybinės sąjungos su viena iš stipriausių Lenkijos kaimynių, išlaikant ekonominę ir kultūrinę šalies autonomiją, kuo puikiausiai dera su du šimtmečius puoselėta taikaus sambūvio, arba realistine, Lenkijos politikos kryptimi. Pagal visus šiuos požymius išeitų, kad naujasis draugas yra ne kas kitas, bet senas patriotas, tik blogesnis. Vienintelis naujas da-

lykas yra partijos marksistinė-lenininė ideologija – tiesiai iš Maskvos importuotas suvulgarintas XIX a. mokslinės filosofijos rusiškas variantas.

* * *

Kai 1948 m. marksizmas-leninizmas buvo patvirtintas oficialia valstybine ideologija, jis nesulaukė daug vietinių sekėjų. Tiesą sakant, lenkų marksizmas teturėjo tik vieną pripažintą pionierių – Stanisławą Brzozowskį (1878–1911), o per tris pokario dešimtmečius išaugino tik du iškilius mąstytojus. Vienas jų – Adamas Schaffas (g. 1913) priklausė prieškarinei KPP, baigęs universitetą, tobulinosi Maskvoje, o 1946 m. tapo pirmuoju Varšuvos universiteto Marksizmo-leninizmo katedros vedėju. Jo darbai išsiskiria ne tiek įžvalgų skvarbumu, kiek tyrimo objektų įvairumu; be kita ko, jis domėjosi semantika ir egzistencializmu, kuriems pritaikė marksistinę metodologiją.[17] Schaffo jaunesnysis kolega Leszekas Kołakowskis (g. 1927) perėjo keletą stadijų – marksizmo naujoko, revizionisto ir maištininko. Reikšmingas tas faktas, kad abu – ir Schaffas , ir Kołakowskis – buvo pašalinti iš partijos, kurios ideologiją taip karštai gynė savo karjeros pradžioje.

Kołakowskis vienintelis iš filosofų pabandė supiršti marksizmą su senosiomis lenkų intelektinio paveldo tradicijomis. Čia jam didelę įtaką turėjo griežta akademinė aplinka, vyravusi Varšuvos universiteto Filosofijos fakultete, kuriame jis iš studento išaugo į profesorių, bei tradicinė katalikybė. Iš pokario ideologų jis išsiskyrė tuo, kad buvo pasirengęs gerbti oponentų principus, pasikliovė racionaliais argumentais, o ne pagyromis ir šmeižtais, domėjosi fundamentaliais etikos ir religijos klausimais. Netrukus jis liko vienui vienas tęsti kryžiaus žygio bandant suteikti lenkiškajam marksizmui žmogiškumo. Kołakowskio aiškinimas apie „krikščionybę be religijos" leido tikėtis, kad pagaliau bus nutiestas taip reikalingas tiltas tarp oficialios ideologijos ir masių religinių įsitikinimų[18], o jo garsioji esė *Kunigas ir juokdarys* sudavė stiprų smūgį partinės propagandos retorinei pompastikai ir autoritariniam dogmatizmui.

„Kunigas yra Absoliuto sargas, – rašė jis, – saugojantis pripažintų ir akivaizdžių tiesų kultą. Juokdarys gali sukiotis geroje draugijoje, bet jis jai nepriklauso ir yra įžūlus, be to, jis dvejoja dėl visko, kas akivaizdu."[19] Toks atviras komunizmo ir katalikybės dogmatizmo palyginimas sukėlė didžiulį intelektualų susižavėjimą; o dvaro juokdario vaidmuo puikiai tiko Kołakowskio būdui. Tačiau jo triumfas buvo trumpalaikis. 1966 m. jį pašalino iš partijos, o 1968 m. išvijo iš šalies. Tai, ką Varšuva prarado, įgijo Oksfordas.

Du dešimtmečius nuo 1948 m. trukusi Kołakowskio iškilimo ir kritimo istorija žymi tą trumpą laikotarpį, kai lenkiškasis marksizmas rodė gyvybės ženklų. Iš pradžių, komunistinio režimo kūdikystės laikotarpiu, buvo galima tikėtis vien konfrontacijos. Apie lenkų filosofijos brandą daug pasako tas faktas, kad čia diskutuota kur kas civilizuotesniu būdu nei kitose Rytų Europos šalyse. Nors politinės sąlygos aiškiai buvo palankesnės triukšmingai reikštis tokiems ambicingiems marksistams kaip Schaffas, nemarksistai taip pat galėjo viešai reikšti savo nuomones ir protestą. Iškilūs mokslininkai Tadeuszas Kotarbińskis, Kazimierzas Ajdukiewiczius ir Stanisławas Ossowskis yra paskelbę darbų, kuriose aštriai kritikavo primityvias oficialiosios ideologijos formas.[20] Vėliau iš tikrųjų atsirado priežasčių, leidžiančių daryti prielaidą, kad ganėtinai stabilaus komunistinio režimo ir katalikybei ištikimų gyventojų derinys galėtų laiduoti idealias sąlygas marksizmo ir krikščionybės dialogui. Tačiau praktinės pastangos tai padaryti Lenkijoje pasirodė visiškai bevaisės. Nesena patirtis rodo, kad apskritimo, vadinamo „lenkiškuoju marksizmu", negalima paversti kvadratu. Partijos tiesų sergėtojai niekuomet nebuvo pakankamai tikri dėl savo principų ar dėl savo sovietinių šeimininkų reakcijos, kad galėtų pradėti nepertraukiamą dialogą. Kuo toliau, tuo labiau jie linkę pasitikėti ne filosofais, o policininkais.[21]

* * *

Komunistinio pasaulio kontekste tik su liūdna ironija galima žvelgti į partiją, kuri manėsi esanti aukščiausias lenkų antiautoritarizmo, nekonformizmo ir galiausiai antirusiškų revoliucinių tradici-

jų įsikūnijimas, o pati buvo priversta ginti sovietinę komunizmo atmainą. Teoriniai Lenkijos partijos pareiškimai, kurie tebuvo grynas tuščiažodžiavimas, pagrįstas sovietine Lenino ir Stalino frazeologija, aiškiai skyrėsi nuo jos praktinių veiksmų. Gomułka ir kiti stipresnės valios komunistai nuo pat pradžių žinojo, kad Lenkijos kelias į socializmą negali eiti Rusijos nužymėtomis gairėmis. Jie visa širdimi būtų pritarę Stalino posakiui, kad Lenkijoje komunizmas primena „pabalnotą karvę". Tačiau, kitaip nei Stalinui, jiems atrodė, kad balną galima pataisyti ir pritaikyti karvei. Deja, sovietiniame bloke jiems teko pavaldinio vieta, todėl nors kiek aktyvesnė jų ideologinių nuostatų išraiška kaipmat būdavo nuslopinama. Jeigu būtų galėjusi rinktis, Lenkijos partija greičiausiai būtų šliejusis prie Vakarų Europos komunistų partijų, o ne SSKP. Tokį partijos kursą galėjo lemti kelios objektyvios priežastys. Lenkijos visuomenėje vyravo katalikiškos vertybės, ir jai transformuojantis į industrinę visuomenę artimesni turėjo būti Italijos ar Ispanijos komunistų, esančių už sovietinės zonos ribų, prioritetai, o ne ikiindustrinėje, autokratinėje Rusijoje įvykusios Lenino revoliucijos lozungai. Lenkijos visuomenė visada – nesvarbu, koks režimas, – instinktyviai priešinosi valstybinės valdžios struktūroms, todėl nenuostabu, kad pamatinės leninizmo koncepcijos – demokratinis centralizmas (centralizuota partijos valdžia) ar proletariato diktatūra (partijos diktatūra liaudžiai) – Lenkijos sąlygomis sunkiai prigijo. Užsienio politikos srityje lenkai turėjo karčią krašto padalijimo patirtį ir gerai pažino imperialistinės *Realpolitik* mechanizmą, todėl su įtarimu žvelgė į tarptautinę sistemą, kurioje pasaulis vis labiau dalijamas į priešiškas, bet kartu viena nuo kitos priklausomas didžiųjų didvalstybių įtakos zonas. Lenkai visa tai jau buvo regėję ir savo kailiu patyrę, todėl joks, kad ir pats stipriausias, spaudimas iš sovietų pusės nebūtų privertęs mąstančio lenkų komunisto žavėtis tuo, ką mato. Dėl šių priežasčių savarankiška Lenkijos komunistų partija, sutraukiusi sovietines grandines, galėjo tapti pirmąja sovietinio bloko partija, pasirengusia nuodugniai įvertinti Tito, Togliatti'o, Dubčeko, Berlinguero, Ca-

rillo ir Mao pažiūras. Tikriausiai ji būtų pritarusi ribotoms parlamentinės demokratijos apraiškoms. Tikėtina, kad ji būtų palankiai priėmusi vienokią ar kitokią Europos integracijos ir Europos nusiginklavimo formą, kaip būdą įveikti dabartinį Europos pasidalijimą. Ji būtų plėtojusi ryšius su Kinija ir trečiojo pasaulio šalimis ir laikiusi tai indėliu į kovą prieš pasaulio susiskaldymą. Nekyla abejonių, kad tokios idėjos būdavo aptarinėjamos privačiuose susitikimuose, nuošaliau pasislėpus nuo partijos šventųjų; tačiau viešai jos niekada nebuvo paskelbtos. Kai kurie lenkų partiečiai dar gali pasidalyti prisiminimais apie revoliucinį, anticarinį pogrindį,apie Róžą Luksemburg, apie tarptautines brigadas Ispanijos pilietiniame kare ar nelabai turtingą Liaudies fronto ir karo metų pasipriešinimo patirtį. Tačiau nuo 1944 m. rugpjūčio, kai įstojo į Liublino komitetą, jie tvirtai užkibo ant sovietinio kabliuko. Jie visados jautė, kad bet kokie atviri svarstymai, nukrypstantys nuo marksistinės linijos, Maskvoje būtų palaikyti išdavikiška erezija ir sukeltų žvėrišką didvalstybės reakciją, o juk nuo tos valstybės priklauso ir jų pačių likimas. Jiems tenka rinktis – arba laikyti liežuvį už dantų, arba būti nutildytiems jėga. Ideologinės doros balsas nutyla prieš politinio išlikimo instinktą. Teoriniai argumentai nublanksta prieš praktinius poreikius. Iš tikrųjų Lenkijos komunizmas visada skyrėsi nuo Rusijos komunizmo esminiais dalykais, tačiau negalėjo kalbėti savais žodžiais, todėl paprastam Lenkijos piliečiui ir apskritai visam pasauliui atrodo, kad jis tėra užsienio meistrų ir biurokratinių oportunistų kūrinys. Aišku, PZPR gretose esama ir patriotų, ir idealistų. Tačiau jų veidai niekam nematomi, o balsai niekam negirdimi. Taigi ir pokario Lenkijos valdančiajai partijai prisiėjo išgyventi tuos pačius skausmus ir pažeminimus, kurie teko visiems Lenkijos režimams, išskyrus vieną, per daugiau nei pustrečio šimtmečio.

Kaip visuomet, lieka atviras klausimas, ar jaunoji Lenkijos lyderių karta gerbs tokį savo tėvų apdairumą. Lenkų komunistai, kaip jokia kita visuomenės dalis, gali rasti daugiausia priežasčių nekęsti savo praeities ir piktintis tebesitęsiančia sovietų priespauda. Kai jau-

niausioji Vakarų Europos komunistų karta pradeda savo pirmtakus vadinti „ideologiniais lavonais, saugomais sovietų šaldytuvuose", negali būti, kad jų bendraminčiai Lenkijoje atsispirtų pagundai užmiršti atsargą ir pasukti kartu su visais. Priešingai nusistovėjusiai nuomonei, PZPR yra vienas iš nedaugelio potencialių veiksmingo politinio disidentizmo, o susiklosčius palankioms aplinkybėms – net ir sukilimo, šaltinių. Tik tuomet, kai partijos lyderiai Lenkijos interesus sugebės atskirti nuo SSRS interesų, bus pripažinta, kad Lenkijos komunistinis judėjimas išleido sveiką šaknį.

DVIDEŠIMT TREČIAS SKYRIUS

POLSKA LUDOWA:
Liaudies Respublika
(nuo 1944)

Pokario Lenkijos politinė istorija, jeigu matytume tik jos bendriausius bruožus, pasirodytų neįtikėtinai paprasta. Svarbiausia būtų tai, kaip SSRS perdavė valdžią savo išrinktiesiems statytiniams ir kaip per visą laiką išlaikė juos savo postuose. Tačiau įsigilinus paaiškės, kaip viskas sudėtinga ir kiek paslėpta nuo viešumos. Santykiuose tarp Maskvos ir Maskvos žmonių Varšuvoje, tiek komunistų, tiek nekomunistų, būta keletas nelauktų posūkių. Be to, užsienio apžvalgininkai dažniausiai nepakankamai įvertindavo Lenkijos režimo nukrypimus nuo primesto politinio kurso, net ir tada, kai jie sulaukdavo pačių griežčiausių Sovietų Sąjungos sankcijų. Galima aiškiai išskirti tris laikotarpius: pirmasis, 1944–1948 m. – komunistinės liaudies demokratijos kūrimas; antrasis, 1948–1956 m. – stalinizmo gniaužtų laikotarpis; ir trečiasis, nuo 1956 m. – vietinio „tautinio komunistinio" režimo viešpatavimas.

Bet politika – dar ne visa istorija. Kiekviename geranoriškame aprašyme iškreipta Lenkijos politinė raida turi būti derinama su visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo pažanga ir su tikrais laimėjimais, pasiektais atstatant kraštą iš karo griuvėsių.[1]

* * *

Dabartinės Lenkijos politinės santvarkos pradžia būtų galima laikyti 1944 m. liepos 22-ąją. Tą dieną (ji pakeitė ligtolinę oficialiąją Lenkijos valstybės dieną Gegužės 3-iąją) Liubline, diriguojant Sovietų Sąjungai, buvo sudaryta pirmoji pokario vyriausybė – Lenki-

jos tautinio išsivadavimo komitetas (PKWN), Vakaruose labiau žinomas kaip „Liublino komitetas". Jis padėjo savo sovietiniams šeimininkams administruoti iš vokiečių okupacijos išvaduotas žemes ir natūraliai tapo Lenkijos Respublikos laikinosios vyriausybės (RTRP), kuri veikė 1945 m. sausio–birželio mėn., ir Tautos vienybės laikinosios vyriausybės (TRJN), pradėjusios veikti nuo 1945 m. birželio, branduoliu. Taigi jo veikla apėmė laikotarpį tarp vokiečių okupacijos žlugimo ir visiško komunistų vadovaujamo režimo įsitvirtinimo 1947 m.

PKWN suformavimas aukščiausiu lygiu atspindėjo tai, kas dėjosi vietose visoje Lenkijoje. Kad ir kokių vėliau prigalvota legendų, iš tikrųjų Liublino komitetas buvo sukurtas Maskvoje ir Lenkijai primestas SSRS valdžios. Komunistų stovyklos politikoje tai reiškė Kremliaus „kaip tu man, taip aš tau" už 1944 m. sausį be Maskvos pritarimo Gomułkos įkurtą Tautinę krašto tarybą (KRN). Jos sudėtis buvo mišri, ją sudarė ir komunistai, ir nekomunistai; komunistų pritraukta tiek iš Maskvoje įkurtos Lenkų patriotų sąjungos bei Lenkijos komunistų Centrinio biuro (CBKP), tiek iš Varšuvoje įsikūrusios Lenkų darbininkų partijos (PPR). Varšuvos grupė, kuriai priklausė Gomułka ir Bierutas, į Liubliną atvyko tik liepos 31 d., praėjus devynioms dienoms po to, kai tariamai pasirašė Komiteto manifestą. Jie nenorėjo palikti sostinės tuomet, kai kiekvieną akimirksnį galėjo pratrūkti sukilimas, ir kratėsi sunkios kelionės per fronto liniją į sovietų pusę. Su kolegomis iš Maskvos jiems pavyko susitarti tik rugpjūčio 15 d. Vadinasi, visi šių susitarimų dokumentai, nors parengti tik rugpjūtį, turėjo įsigalioti atgaline data – liepos 21 d., kad sudarytų spontaniškos vienybės regimybę.[2] Tai buvo moderniosios Lenkijos Targovica.

Komiteto manifestui, išplatintam Chełme ir Liubline bei iš anksto pagarsintam per Maskvos radiją, vargu ar PPR Varšuvos vadovybė galėjo pritarti. Greičiausiai jis buvo parengtas ir išspausdintas Maskvoje, tad ir atspindėjo daugiau sovietų, o ne lenkų komunistų pageidavimus.[3] Kandidatus į pagrindinius komiteto postus skubiai patvirtino pats Stalinas; tai Edwardas Osóbka-Morawskis (pirmi-

ninkas), Stanisławas Radkiewiczius (saugumo vadovas) ir Michałas Rola-Żymierskis (gynybos ministras). Šie žmonės, kurių ištikimybė Sovietų Sąjungos politikai ir nulėmė jų paskyrimą, iš esmės dirbo sovietams. Jie išsilaikė savo pareigose trejus metus, kol vyko pokyčiai vyriausybėje. Tuomet jie buvo visiškai priklausomi nuo Maskvos. Ne kas kitas, o pats Stalinas Rola-Żymierskiui pasakė: „Kai Raudonoji armija išeis, jus iššaudys kaip kurapkas".[4]

Abejotinas PKWN teisėtumas neturėjo tiek reikšmės kiek jo priklausomybė nuo SSRS. 1944 m. gruodžio 31 d. jis susiteikė sau laikinosios vyriausybės statusą (RTRP), o kitą rytą atitinkamai pasikeitė ir pavadinimą. Šis žingsnis, kurį formaliai pripažino tik SSRS, žymi tą momentą, kai Stalinas pagaliau atsisakė ligi tol vyravusių dviprasmybių dėl sovietų politikos užsienyje. Rengdamasis Jaltos susitikimui su Churchilliu ir Rooseveltu, Stalinas pirmąsyk labai aiškiai parodė, kad būsimojo Lenkijos režimo vadeles laikys jo paskirti žmonės. Taigi Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone galimybės suvaidinti tokį patį vaidmenį ir pokario Varšuvoje išties buvo labai menkos. Ir vis dėlto palaiminga nauda iš besąlygiškos sovietų paramos nebuvo tokia jau gryna. Besąlygiška sovietų parama reiškė besąlygišką kontrolę. PPR įnirtingai priešinosi savo likimui. Centro komiteto plenume 1945 m. gegužės 21–22 d. pirmasis sekretorius Gomułka skundėsi, kad „liaudies masės mūsų visai nelaiko Lenkijos komunistais, o tik niekingais NKVD agentais" *(enkawudowska najgorsza agentura)*. Zawadskis baiminosi, kad Raudonosios armijos smurtas ir plėšimai gali sukelti vidaus karą. Ochabas pareiškė, kad svarbiausi partijai iškilę uždaviniai yra Raudonosios armijos pasitraukimas ir „Lenkijos suverenitetas".[5]

RTRP padėtis ypač sustiprėjo 1945 m. balandžio 21 d., kai buvo pasirašyta Lenkijos–Sovietų Sąjungos draugystės, tarpusavio pagalbos ir bendradarbiavimo sutartis. SSRS pritarimą dėl Lenkijos sienų ir teisę kontroliuoti politinį Lenkijos saugumą įtvirtinanti sutartis buvo sukurta Maskvoje, neatsižvelgiant nei į Vakarų valstybes, nei į emigracinę vyriausybę, nei, tiesą sakant, į jokią demokratiškai išrinktą struktūrą. Ji įtraukė Lenkiją į sovietų stovyklą geriems dviem

dešimtmečiams. Šią sutartį paskatino pirmõsios Jungtinių Tautų konferencijos, vykusios San Franciske, nieko gero nežadantis delsimas; juo Sovietų Sąjunga ir pasinaudojo, užbėgdama už akių konferencijos nutarimams dėl Lenkijos. Toji sutartis, po teisybei, buvo *fait accompli* – laiku įvykęs faktas, kurio vienašališkai nustatytos sąlygos, 1965 m. atnaujintos dar dvidešimčiai metų, kaip tik tada ir nulėmė Lenkijos pavaldumą SSRS. Sutartį pasirašius ir patvirtinus antspaudais, RTRP vadovai galėjo ramiai laukti, kada galės susijungtu su solidesniais lenkų politikais iš Londono.

Tautos vienybės laikinąją vyriausybę (TRJN) galima laikyti Jaltos konferencijoje priimto pareiškimo dėl visų Lenkijos „demokratinių ir antinacinių elementų" susivienijimo rezultatu. Detalės buvo aptartos per derybas Maskvoje, kuriose vienai pusei atstovavo Valstiečių partijos vadovas Stanisławas Mikołajczykas, vienintelis buvęs Londono emigracinės vyriausybės narys, panoręs dalyvauti derybose; kitai pusei – RTRP, KRN ir PPR įgaliotas atstovas Bolesławas Bierutas. Jie nutarė, kad ministru pirmininku ir toliau turi būti Osóbka-Morawskis, jo pirmuoju pavaduotoju ir žemės ūkio ministru – Mikołajczykas, antruoju pavaduotoju ir atgautųjų žemių ministru – Gomułka. Iš dvidešimt keturių ministrų tik septyni atstovavo PPR. Naujosios vyriausybės uždavinius nubrėžė Potsdamo konferencija – valdyti šalį, kol bus surengti laisvi rinkimai ir galutinai įtvirtinta konstitucinė santvarka. Vyriausybė pradėjo darbą 1945 m. birželio 28 d. ir veikė ligi 1947 m. vasario. Jos veikla per tuos dvejus metus mažai domino Vakarus. Britanija ir Amerika vis dar gyveno karo metų sentimentais – jautė begalinę padėką Sovietų Sąjungai ir ja žavėjosi. Tik visai besibaigiant šiam tarpsniui, 1947 m., kai TRJN buvo beveik sužulgdyta, vakariečiai atitoko ir suvokė, kas iš tiesų dedasi Lenkijoje. Nors ūmi ir pikta, jų reakcija labiau priminė bejėgiško nusivylimo protrūkį.[6]

Ką tik išvaduotoje Lenkijoje ekonominė ir socialinė politika buvo vykdoma labai menkai. Pirmiausia komunistams rūpėjo perimti visą milžinišką okupacinio vokiečių režimo sukauptą turtą, kad galėtų jį nacionalizuoti; antra, jiems rūpėjo stambesnių dvarų žemes

išdalyti vargingiesiems valstiečiams. 1944 m. rugsėjo 6 d. tai buvo patvirtinta atitinkamu PKWN dekretu. Nemažai valstiečių žemę pasiėmė nelaukdami kvietimo. Priverstinės rekvizicijos vengta. 1944 ir 1945 m. vasarą Raudonoji armija organizavo miestų darbininkų būrius ir grasindama durtuvais varė į kaimą imti derliaus. Valstiečiai tam smarkiai priešinosi. PKWN paskelbė dekretą, įpareigojantį juos už teisę naudotis žeme kasmet valstybei pristatyti po 15 centnerių kviečių nuo hektaro. Tokie prievartos metodai neskatino žemės ūkio produkcijos augimo, tad 1946 m. jų buvo atsisakyta.[7]

Tuo tarpu svarbiausias valstybės uždavinys buvo iš pagrindų atstatyti kraštą. Varšuvoje vyrai, moterys ir vaikai plikomis rankomis tvarkė griuvėsių krūvas; savanorių būriai laidojo tūkstančius kūnų; sunku net įsivaizduoti, kaip pavyko atkurti paslaugų tarnybų veiklą. Kiek džiaugsmo visiems sukėlė sostinėje paleistas pirmasis pokario tramvajus.

Tačiau masinis žmonių – tiek kariškių, tiek civilių – kraustymasis, kurio nenutrūkstamas srautas plūdo per visą Lenkiją karo, okupacijos ir išvadavimo laikotarpiu, neatslūgo dar mažiausiai dvejus metus. Kai valdžioje buvo TRJN, tą kraustymąsi skatino vidaus karas, grandiozinės gyventojų perkėlimo programos ir žemės ūkio reforma.

Vidaus karą sukurstė sovietų saugumo jėgos, veikusios išvadavimo laikotarpiu. Reikalaudami besąlygiško paklusnumo saugumiečiai išprovokavo griebtis ginklo tūkstančius lenkų, kurie kitomis aplinkybėmis gal ir būtų sutikę su kokia nors bendradarbiavimo forma. Savo oponentus be atodairos vadindami „teroristais", „banditais" ar „fašistais", jie sukūrė neįtikėtiną situaciją, kurioje komunistų lyderiai kvietė vienytis į bendrą „demokratinį frontą", o saugumas žudė, suiminėjo ir trėmė kaip tik tuos žmones, su kuriais derėjo eiti išvien. Kaip visuomet, prievarta gimdė prievartą. Į sovietų terorą buvo atsakyta tuo pačiu. NKGB paskirti kaimų seniūnai, vietiniai rinkti pareigūnai ar policijos agentai būdavo žudomi, persekiojami, jiems keršyta. Ištisi rajonai, ypač Karpatuose, pateko į plėšikų vadų rankas, tokių kaip baisusis *Kapitan Ogień* (Kapitonas

Ugnis) iš Zakopanės. Sovietams tokia įvykių raida buvo pati parankiausia pasiteisinti, kodėl čia būtina nuolatinė saugumo tarnybų kontrolė. Karinėms operacijoms šioje teritorijoje vykdyti buvo suburtas specialus Saugumo korpusas (*Korpus Bezpieczeństwa*). Varšuvos Saugumo ministerijoje daugiausia dirbo rusai arba SSRS mokslus išėję lenkai.

Ginkluoto pasipriešinimo branduolį sudarė trys savarankiškos, savo veiksmų nekoordinuojančios grupuotės. Pirmoji, Tautinės karinės pajėgos (NSZ), veikti pradėjo per karą ir buvo vienas aktyviausių dešiniųjų antikomunistinių partizanų sambūrių Šventojo Kryžiaus kalnuose. Jie aktyviai rengėsi priešintis besiartinančiai Raudonajai armijai, tačiau 1945 m. pabaigoje atsisakė rimtesnių veiksmų.[8] Antroji grupuotė, „Laisvė ir nepriklausomybė" (WiN), buvo įkurta 1945 m. rugsėjį; į ją susitelkė paleistos Armijos krajovos kariškiai. Kaip rodo jos politinių pirmtakų – organizacijos NIE (Ne) – pavadinimas, jos tikslas buvo sukliudyti komunistams paimti valdžią. „Laisvė ir nepriklausomybė" veikė visus 1946-uosius metus, ypač Liublino ir Balstogės rajonuose, o baigė gyvuoti 1947 m. vasarį, kai 40 000 vyrų pasinaudojo pasiūlyta amnestija ir viešai sudėjo ginklus.[9] Trečioji, Ukrainos sukilimo armija, buvo priversta tęsti kovą. Susikūrusi 1943 m., kovodama už nepriklausomą, niekieno neišnaudojamą ir nekontroliuojamą Ukrainos valstybę, ji taip pat nuožmiai priešinosi ir Hitleriui, ir Stalinui. Volynėje, kur ukrainiečių armijai pakluso didžiulės kaimo teritorijos, su ja konfliktavo ir lenkų, ir sovietų partizanai. Griebdamasi griežtų priemonių prieš nenorinčius bendradarbiauti lenkų valstiečius, ji neturėjo palaikymo Lenkijoje. 1945 m. menki Ukrainos sukilimo armijos likučiai pasijuto politiškai izoliuoti ir buvo fiziškai apsupti. Iš trijų pusių spaudžiami SSRS, Lenkijos ir Čekoslovakijos kariuomenių, jie rado prieglobstį Beščadų kalnų gilumoje. Po daugelio susidūrimų su lenkų pajėgomis, neatnešusių pergalės nė vienai pusei, ukrainiečių kovotojai pasiekė sensacingą laimėjimą 1947 m. balandžio 4 d. – jiems pavyko surengti pasalą ir nužudyti gynybos viceministrą, generolą Karolį Świerczewskį (1897–1947). Nuo tada jų dienos jau buvo su-

skaičiuotos. Świerczewskis, komunistinio judėjimo veteranas ir Ispanijos respublikos armijos 13 tarptautinės brigados vadas, lenkų komunistų gretose buvo vienas iš nedaugelio patyrusių kariškių, todėl jo žūtis paskatino partiją pagaliau suvesti sąskaitas. 1947 m. vasarą ukrainiečių kaimai Beščadų priekalnėse vienas po kito buvo nušluoti nuo žemės paviršiaus. Kalnuose gyvenančių Lemko ir Bojko klanų žmonės išvaikyti. Tie, kurie turėjo giminių lenkų, buvo išblaškyti po visą „atgautųjų žemių" plotą, kiti – deportuoti į SSRS. Mažuma pasiryžėlių, kurie dar tęsė kovą, likę be paramos iš šalies, verčiami bado, nuolat apšaudomi, neturėjo kitos išeities kaip pasiduoti. Jų bunkerius bombardavo, slėptuves ir sandėlius sprogdino dinamitu. Tik saujelei pavyko prasiskinti kelią ir Karpatų kalnais prasiskverbti į Čekoslovakiją, o iš čia nukeliavus dar penkis šimtus mylių priešo teritorija, rasti prieglobstį Vakarų Vokietijoje. Šitaip baigėsi tai, ką oficialūs šaltiniai su pasitenkinimu vadina „kova su reakcingu pogrindžiu".[10]

Po karo vykdytos gyventojų perkėlimo programos palietė milijonus žmonių. Trejus metus Lenkijos keliais ir geležinkeliais plūdo nesibaigianti pabėgėlių, tremtinių, repatriantų, pro šalį vykstančiųjų, iškeldintųjų ir vidaus migrantų procesija. Pabėgėliai – nesuskaičiuojama gausybė šeimų, kurios užėjus karui paliko namus Lenkijoje ir dabar grįžo atgal norėdamos juos atgauti. Tremtiniai – tai tie, kuriuos iš Lenkijos deportavo okupacinė valdžia ir kuriems dabar buvo leista sugrįžti. Per 520 000 jų grįžo iš priverstinių darbų Vokietijoje, mažiau – iš Sovietų Sąjungos. (Didžiąją dalį lenkų tremtinių SSRS tėvynėn išleido tik 1956 m.) Repatriantus daugiausia sudarė lenkai iš buvusios Antrosios Respublikos rytinių žemių, kuriems buvo suteikta teisė persikelti į vakarus, t. y. į Lenkiją dabartinėmis jos sienomis, taip pat lenkai, savo noru grįžę iš Vakarų Europos. Pro šalį vykstančiųjų kategorijai priklausė perkeltieji asmenys, kurie ilgiau nesustodami keliavo per Lenkiją iš vakarų į rytus arba iš rytų į vakarus. Į vieną pusę, namo, traukė liūdnos sovietų dezertyrų ir karo belaisvių kolonos, kur jų laukė sovietinis teisingumas; į kitą – dešimtys tūkstančių Lenkijos žy-

dų, išgyvenusių karą Rusijoje, o dabar vykstančių į Vakarus arba Izraelį. Prie iškeldintųjų asmenų (oficialiai Lenkijoje vadintų „perkeliamais asmenimis") priklausė tautinių mažumų bendruomenių nariai, daugiausia vokiečiai ir ukrainiečiai, kurie buvo iškeldinti iš Lenkijos remiantis Potsdamo susitarimais. Vidaus migrantus sudarė lenkai, valdžios priversti iš savo ankstesnės gyvenamosios vietos persikelti į „atgautąsias žemes" šiaurėje ir vakaruose. Statistika labai svyruoja, tačiau beveik neabejotina, kad šitoks gyventojų kraustymasis lėmė vieną didžiausių Europos istorijoje demografinių perversmų. Gyventojų perkėlimo programoms vadovavo Valstybinė repatriacijos įstaiga (PUR), kuri, PKWN įkurta, veikė nuo 1944 m. spalio iki 1950 m.[11] (Žr. diagr. F.)

Pati didžiausia operacija buvo Lenkijos vokiečių išsiuntimas. Potsdamo konferencijos protokolo XIII straipsnyje sakoma, kad „vokiečių gyventojų grupių ar atskirų elementų, likusių Lenkijoje, Čekoslovakijoje ir Vengrijoje, perkėlimas į Vokietiją turės būti vykdomas [...] laikantis tvarkos ir žmogiškumo". Šis perkėlimas, kuris šiaip jau buvo savanoriškas, išskyrus mišrioms šeimoms, iš viso palietė iki 16,5 milijono žmonių. Iš buvusių Vokietijos Rytų Pamario, Rytų Brandenburgo, Silezijos, Dancigo ir Rytų Prūsijos provincijų, taip pat iš centrinės Lenkijos išvyko 5 057 000 vokiečių. Ši operacija buvo vykdoma remiantis susitarimu, kurį Berlyne 1946 m. vasario 14 d. priėmė Jungtinio repatriacijos vykdomojo organo (CRX) nariai – Lenkijos ir Didžiosios Britanijos atstovai:

1. Bendrosios sąlygos. Abi pusės sutinka, kad vokiečių iškeldinimas ir kelionė iš namų Lenkijoje bei apgyvendinimas britų zonoje bus vykdomas laikantis tvarkos ir žmogiškumo.
2. *TRANSPORTAS*
   Vežimas organizuojamas geležinkeliu, naudojant Lenkijos arba Sovietų Sąjungos riedmenis, arba jūra. Nustatomi šie šiaurės maršrutai:
   Maršrutas A – Nuo STETTINO į LÜBECKĄ, jūra, maždaug po 1000 asmenų per dieną [...]
   Maršrutas B – Nuo STETTINO į BAD SEGEBERGĄ per Lübecką, geležinkeliu, po 1500 asmenų per dieną.

Nustatomi šie pietų maršrutai:

Maršrutas C – Nuo KAŁAWSKO (Kohlfurt) į MARIENTALį ir ALVERSDORFĄ per HELMSTEDTĄ, geležinkeliu, po 3000 asmenų per dieną (2 traukiniais).

Maršrutas D – Tikimasi vėliau išvežti dar 2500 asmenų per dieną iš KAŁAWSKO (Kohlfurt) į FRIEDLANDĄ (...)

Į čia nurodytus punktus bus vežama Sovietų Sąjungos ir Lenkijos vagonais ir lokomotyvais.

3. *VYKDYMO DATOS*

Maršrutas A –Stettinas–Lübeckas	Data dar nenustatyta
Maršrutas B – Stettinas–Bad Segebergas	1946 m. vasario 20 d.
Maršrutas C – Kaławskas–Marientalis/Alversdorfas	1946 m. vasario 20 d.
Maršrutas D –Kaławskas–Friedlandas	Data dar nenustatyta

4. *PRIĖMIMO TVARKA*
Iškeldintuosius priims Britanijos valdžios pareigūnai prie Lenkijos ir Sovietų Sąjungos zonos ribos. Britanijos repatriacijos grupės dirbs Stettine ir Kaławske [...] stebėdamos, kad traukiniai nebūtų nukreipti atgal į Sovietų Sąjungos zoną [...]
5. *DEZINFEKCIJA.* Visi iškeldintieji bus apibarstyti DDT milteliais [...] Britanijos pareigūnai Berlyne iškart perduos Lenkijos pareigūnams 3 tonas DDT [...]
6. *TRAUKINIŲ PALYDOVAI.* Palydovais turi pasirūpinti Lenkijos valdžia, maždaug po 10 vienam traukiniui.
7. *TVARKARAŠTIS.* Keleivių paskirstymą labai palengvintų [...] jeigu visi traukiniai į priėmimo punktus britų zonoje atvyktų kasdien iki vidurdienio [...]
8. *BAGAŽAS.* Iškeldintiems asmenims bus leista pasiimti tiek bagažo, kiek jie galės pakelti [...]
9. *PINIGAI.* Iškeldintiems asmenims bus leista pasiimti daugiausia po 500 RM vienam žmogui [...]
10. *MAITINIMAS.* Lenkijos pareigūnai parūpins maisto dviem dienoms ir dar vienos dienos atsargų [...] iš KAŁAWSKO išvykstantys traukiniai bus aprūpinti maistu trims dienoms ir vienos dienos atsargomis [...]
11. *MEDICINOS PRIEŽIŪRA.*
    a) pirmiausia bus vežami tik sveiki iškeldinti asmenys [...]
    b) nėščioms moterims neleidžiama vykti iki gimdymo likus 6 savaitėms ir po gimdymo nepraėjus 6 savaitėms.

c) [...] ligos atveju šeimos nebus vežamos, kol nepasveiks ir negalės vykti visi šeimos nariai.

12. *DOKUMENTAI.* Iškeldinti asmenys gaus asmens dokumentus. Kiekviename traukinyje bus vardinis sąrašas, taip pat įsakymas išvykti, patvirtintas atitinkamu parašu ir liudijantis, kad niekas iš vykstančiųjų neserga užkrečiamomis ligomis.

T. KONARSKI	F.L. CARROLL
Trečiojo rango kapitonas	Papulkininkis
Lenkijos atstovas, CRX	Didžiosios Britanijos atstovas, CRX.[12]

Vokiečių šaltiniai šį „barbarišką egzodą" aprašo pačiomis tamsiausiomis spalvomis. Vakarų Vokietijoje įsteigta organizacija *Bund der Vertriebenen* (Iškeldintųjų sąjunga) yra smulkiai dokumentavusi tų žmonių kančias. Jos požiūriu, toks vokiečių išprašymas buvo paprasčiausias kerštas, įkvėptas tų pačių rasistinių ir šovinistinių motyvų, kuriais vadovavosi panašiai elgdamiesi naciai. Išvarytieji vokiečiai tvirtina tapę žvėriškumo ir genocido aukomis ir milijonais skaičiuoja kankinius. Tačiau kai kas šiuose argumentuose verčia abejoti. Nurodomas „lenkų keršto" aukų skaičius akivaizdžiai pranoksta bendrą iškeldintų žmonių skaičių, skelbiamą oficialiuose lenkų šaltiniuose. Vokiečiai šią statistiką tolydžio vis didino, siekdami sukurstyti kampaniją už „Potsdamo teritorijų" atgavimą. Savo ruožtu tarp lenkų visuomet buvo žmonių, linkusių nepaisyti faktų ir įsivaizduoti, kad Silezijoje, Pamaryje ar Prūsijoje gimę vokiečiai „teisėtai" turėjo perleisti savo namus į tuos kraštus atkeldintiems „autochtonams". O faktai tokie – vakarinės teritorijos iš Vokietijos buvo atimtos ir Lenkijai suteiktos kaip karo laimikis. Tačiau išvaryti šių teritorijų gyventojus vokiečius nusprendė ne „kerštaujantys" lenkai, o karą laimėję sąjungininkai. Iškeldinimo organizavimas toli gražu nebuvo toks, kokio tikėtasi, jau vien dėl to, kad Lenkijos valdžia tiesiog neįstengė suteikti patogumų šitokios milžiniškos operacijos dalyviams. Vyrai, moterys ir vaikai, nesvarbu amžius, buvo iš namų varomi į surinkimo punktus ir paliekami ten pačiomis primityviausiomis sąlygomis. Antai Łambinowicuose (Lamsdorf), Aukštutinėje Silezijoje, juos prievarta suvarė į patalpas, kurias visai

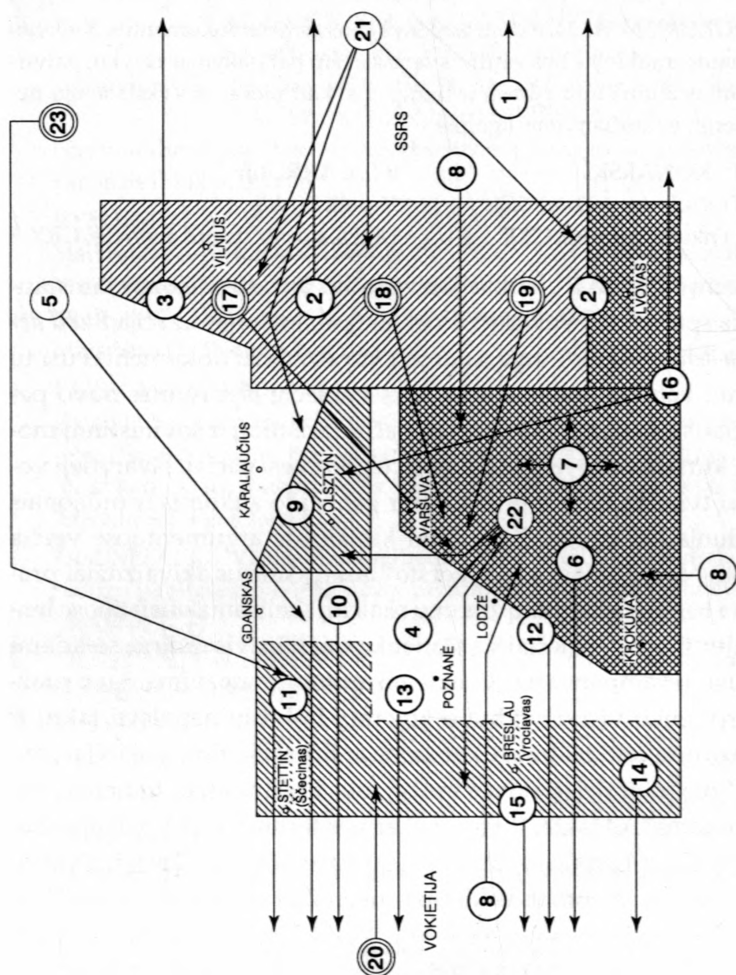
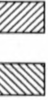

Diagrama F. Gyventojų judėjimas (1936-1956)

Lenkijos sienos po karo

Lenkijos sienos iki karo

Lenkijos „atgautosios žemės"

Ankstesnės Lenkijos rytinės sritys, atsiimtos SSRS

Vokietijos generalinė gubernija 1939-1945

Miestai, daugiausia paliesti gyventojų kraustymosi

Kiti miestai

Prievartinės deportacijos

Valdžios organizuotos gyventojų perkėlimo kampanijos

Savanoriškos repatriacijos

(Apytikriai skaičiai milijonais)

0,5	1.	Lenkų (ir kt.), deportuotų per sovietų organizuotas valymo kampanijas Ukrainoje 1936-1939
1,5	2.	Lenkijos piliečių, sovietų valdžios deportuotų iš Vakarų Ukrainos ir Baltarusijos 1939-1940
0,6	3.	Lenkų (ir kt.), sovietų deportuotų iš Lietuvos 1940-1941
0,5	4.	Lenkų, išvarytų iš Vakarų Prūsijos į generalinę guberniją 1939-1940
0,75	5.	Baltijos vokiečių, persikėlusių į Vakarų Prūsiją 1940-1941
1,5	6.	Lenkų (ir kt.), deportuotų į reichą dirbti priverstinių darbų, daugiausia iš generalinės gubernijos
0,1	7.	Lenkų valstiečių, išvarytų iš Zamostės apgyvendinimo zonos 1942-1943
3,0	8.	Žydų, Galutinio sprendimo aukų, atvežtų į Lenkiją sunaikinti 1941-1944
		Deportuotų vokiečių 1945-1947
3,5	9.	iš Rytų Prūsijos
	10.	iš Vakarų Prūsijos
	11.	iš Pamario
	12.	iš Centrinės Lenkijos
	13.	iš Poznanės
	14.	iš Silezijos
0,5	15.	Vokiečių, išvarytų iš Vroclavo ir kitų Silezijos miestų 1945
0,75	16.	Ukrainiečių, deportuotų į Šiaurės Lenkiją arba į SSRS 1947
		Lenkų, „repatriavusių" 1945-1947
1,5	17.	iš Lietuvos
	18.	iš Baltarusijos
	19.	iš Ukrainos
0,5	20.	Lenkų išblokštųjų asmenų (DP), repatriavusių iš Vokietijos 1945-1948
5,0	21.	Sovietų, atsikėlusių į Lietuvą, Baltarusiją, Ukrainą ir Rytų Prūsiją nuo 1945
4,4	22.	Lenkų, išsikėlusių į Vakarus ir šiaurines teritorijas nuo 1945
0,25	23.	Lenkų, repatriavusių po sovietinės amnestijos 1956

Iš viso 24,85 milijonai

neseniai buvo palikę naciai. Per neilgą kelionę į Vokietiją jiems teko važiuoti tokiomis sąlygomis, kurios ne ką skyrėsi nuo to, ką kiti patyrė kur kas ilgesnėse kelionėse į Rusiją. Vienus mušė, kitus plėšė ar prievartavo; daugelis susirgo ar net mirė; visiems teko patirti vargų, kurių jie niekuomet neužmirš. Pirmą kartą gyvenime didžiulė minia paprastų padorių vokiečių buvo pažeminti iki tokios padėties, kuri didžiumai paprastų padorių Vidurio ir Rytų Europos gyventojų atrodė normali.[13]

Nė vieno Lenkijos kaimo neaplenkė žemės ūkio reforma. Eidama savo pirmtakų pėdomis, 1946 m. rugsėjo 6 d. dekretu TRJN žengė paskutinį žingsnį link visiško žemės išparceliavimo. Vakarinėse teritorijose valstiečiai galėjo pasirinkti arba 15 hektarų ariamosios žemės, arba 20 hektarų ganyklos. Visur kitur privačios žemės valdos, didesnės kaip 100 hektarų, turėjo būti išdalytos. Šiaip ar taip, daugiau nei milijonas valstiečių šeimų iš šios reformos turėjo naudos; buvo sukurta 814 000 naujų ūkių.[14]

Pačiame šių svarbių permainų įkarštyje Laikinajai vyriausybei teko daryti labai atsargius žingsnius. Stalinas su įtarimu žvelgė į savo statytinius Lenkijoje ir tvirtai laikė juos už vadžių. Dar 1944 m. spalį Bierutui jis buvo įsakęs „arba keisti savo metodus, arba pasišalinti". O dabar, pasak Mikołajczyko, į vyriausybę įeinantys komunistų lyderiai kiekvieną ketvirtadienio rytą susitikinėdavo su anoniminiu sovietų pulkininku (jis manė, jog tai buvęs Ivanas Serovas, SMERŠ'o vadas) ir iš šio gaudavo nurodymų, apie kuriuos jam, ministro pirmininko pavaduotojui, niekas nesiteikdavo pranešti. Nepartiniai ministrai pradėjo įtarinėti savo kolegas komunistus; PPR įtarinėjo savo varžovus, o rinkėjai, jei dar turėjo laiko politikuoti, įtarinėjo visus. „Laisvi ir nevaržomi rinkimai" buvo vis atidėliojami. Vietoj jų 1946 m. birželio 30 d. surengtas referendumas, kurio klausimai buvo akivaizdžiai klastingi. Vien kviesdama rinkėjus balsuoti „triskart taip", atsakant į klausimus, paimtus tiesiai iš opozicijos programos, vyriausybė peržengė visas moralės normas. Ji privertė oponentus spręsti dilemą – arba vieningai paremti „vyriausybės bloką", arba atsižadėti savo nuostatų. Per šį jėgų iš-

mėginimą Mikołajczyko Valstiečių (liaudininkų) partija pasirinko pastarąjį kelią. Ragindami rinkėjus atsakyti „ne" į pirmąjį siūlymą dėl Senato panaikinimo, jie paprasčiausiai siekė demaskuoti vyriausybės apgaulę. Opozicijos balsų skaičiuotojai dalyvavo skaičiuojant balsus tik keliose apygardose ir paaiškėjo, kad kaip tik jose 81 procentas rinkėjų paklausė opozicijos. Kitur slapta balsus skaičiavo vyriausybės patikėtiniai. Galiausiai paskelbta, kad 68 procentai rinkėjų balsavo už vyriausybei palankius sprendimus.[15]

Pačioje vyriausybėje PPR komunistai buvo užsiėmę sudėtingais ideologinės strategijos ir taktikos skaičiavimais. Tuo metu, laikotarpiu iki atviro valdžios paėmimo, jų bendrosios strategijos pagrindą sudarė demokratinio bloko idėja. Plėtodami šią idėją jie siūlė ypatingą fronto veiklos programą, kuri keliais esminiais aspektais skyrėsi nuo prieškario Liaudies fronto ar nuo vadinamojo Tautos fronto, veikiančio kaimyninėje Čekoslovakijoje. Lenkijos komunistų judėjimas buvo toks silpnas, kad niekaip negalėjo tikėtis varžytis su „buržuazinėmis" partijomis. Komunistams liko vienintelė galimybė – paslėpti savo silpnumą ir susitelkti svarbiausiam tikslui – sužlugdyti savo varžovus. Demokratinio bloko idėja nenumatė jokių realių nuolaidų partneriams vyriausybėje; jį planuota sukurti bemaž vien kaip delsimo ir kontrolės įrankį. Ideologinę taktiką stengtasi iš paskutiniųjų maskuoti; vengta ir paties žodžio *komunistai*, net partijos pavadinime. *Kulak* (buožė) – dar vienas iš keleto įžeidžiamų žodžių, kuriais neleista švaistytis. Vidiniame partijos žargone rusiškai skambančią *samokrytika* (savikritika) pakeitė žodis su graikų kilmės dėmeniu *autokrytika*. Politikos taktika pasirinkta klasikinė lenininė – priešiškas grupuotes skaldyti „iš viršaus ir iš apačios". Varžovai, kurie nepaklusdavo komunistų žaidimo taisyklėms, nespėdavo nė apsižiūrėti, kaip šalia išdygdavo fiktyvi partija tokiu pat pavadinimu kaip jų, kuriai vadovaudavo komunistų papirkti buvę jų bendražygiai. Toks likimas ištiko Mikołajczyko Valstiečių partiją, taip pat ir nuo seno antikomunistinę PPS. Taktikos administracinio valdymo srityje tikslas – monopolizuoti visus valdžios svertus. Formalius valdžios postus visose ministerijose drą-

siai buvo galima palikti oponentams, jei tik greta maišėsi po du pavaduotojus komunistus, akylai prižiūrinčius savo šefą. Iš lėto, bet užtikrintai, dorais ir nedorais būdais PPR skynėsi kelią link galutinio tikslo – pasak Gomułkos, suvaidinti „tautos hegemono" vaidmens.[16] Po dvejų paruošiamųjų metų partija pagaliau sutiko surengti taip seniai atidėliojamus rinkimus 1947 m. sausio 19 d.

Vykdyti ekonominę ir socialinę politiką neišvengiamai trukdė tolydžio stiprėjanti politinė kova. PPR negalėjo pradėti įgyvendinti visiškai savarankiškos komunistinės politikos, kol jai tiek vyriausybėje, tiek visoje šalyje teko laikytis atsargumo pozicijų. Ne komunistai, o socialistai pasiekė du svarbiausius to meto laimėjimus – 1946 m. sausį priimtas nacionalizacijos įstatymas bei pradėtas įgyvendinti 1947–1949 m. trimetis planas. Per vienerius metus buvo nacionalizuotos visos didesnės įmonės, kuriose per pamainą dirbo daugiau nei 50 žmonių; į valstybės rankas pateko devynios iš dešimties įmonių. Trimetis planas labiau rėmėsi Vakarų, o ne sovietiniais ekonomikos metodais. Žemės ūkio srityje Mikałojczykas apsiribojo pastangomis suteikti žemės nuosavybės dokumentus valstiečiams, gavusiems išparceliuotų dvarų žemę. Tai buvo neįkainojama saugumo priemonė prieš būsimą kolektyvizaciją.

Per 1947 m. sausio rinkimus komunistų vadovaujamas demokratinis blokas gavo 80 procentų balsų. Formaliai tai buvo visiškai priimtinas, gal net puikus rezultatas. Tačiau palyginti su stebuklais, kuriuos sovietiniai rinkimų organizatoriai parodė Baltijos valstybėse ir Lvove prieš septynetą metų, o Lenkijoje partijos matematikai tai padarė 1952 m., rezultatai buvo apgailėtini, bet tikslas vis tiek pasiektas. Rinkimų negalėjai pavadinti nei „laisvais", nei „nevaržomais". Kandidatų sąrašą vyriausybė iš anksto patikrino. Valdžios kontroliuojamos rinkimų komisijos iš rinkėjų sąrašų išbraukė du milijonus žmonių. Gamyklų darbininkus prie urnų varė cechų meistrai ir vertė balsuoti už vyriausybę, kitaip grasino išmesią iš darbo. Slaptumo principo niekas nepaisė. Balsų skaičiavimą prižiūrėjo vien vyriausybės atstovai. Rezultatai buvo žinomi iš anksto. Didžiosios Britanijos ir JAV vyriausybės pareiškė protestą dėl įžū-

laus nesiskaitymo su Jaltos ir Potsdamo nutarimais. SSRS vyriausybė protestus atmetė, motyvuodama Vakarų informacijos šaltinių Lenkijoje nepatikimumu.[17]

Po rinkimų PPR pirmą kartą užėmė dominuojamą padėtį Lenkijos politiniame gyvenime. Dabar jau visus reikalus buvo galima tvarkyti teisėtai ir pagal konstituciją, remiantis paklusniais valdančiosios daugumos balsais seime, kuriame ji turėjo 394 vietas, o PSL – tik 28. Vasario 5 d. Bierutas buvo išrinktas Respublikos prezidentu. Vasario 6 d. prisiekė naujoji vyriausybė su ministru pirmininku J. Cyrankiewiczium priešakyje. Vasario 19 d. naujai įkurtai Valstybės tarybai suteiktos ypatingos galios. Nuo šiol praktiškai buvo užkirstas kelias visų „buržuazinių" partijų veiklai, paremtai visuomenės narių susitarimu. Nepraėjus nė metams aršiausi komunistai pergalę šventė jau koneveikdami savo nugalėtus varžovus, ir galop juos visiškai išstumė iš politinės arenos. Vienas buvęs sanacijos režimo generolas, perbėgęs pas komunistus, seime viešai pasmerkė Mikołajczyką, kaip „užsienio šnipą" ir „kolaborantą". Cenzūrai net pavyko paties ministro pirmininko protestą dėl cenzūros uždrausti – ne tik skelbti spaudoje, bet ir įtraukti į seimo protokolus. Teismas apkaltino grupę socialistų vadų valstybės išdavimu ir skyrė aukščiausią bausmę. Kaime buvo išblaškyti paskutiniai antikomunistinio pogrindžio likučiai. 1947 m. spalį Mikołajczykas, kuris prieš savo paties valią tapo pagrindine opozicijos figūra, gelbėdamasis pabėgo į užsienį. Kai Londone jis susitiko su Churchilliu, anksčiau įkalbėjusiu jį grįžti į Lenkiją, šis negalėjo atsistebėti regėdamas jį gyvą.[18]

Tačiau oponentų pašalinimas iš kelio dar nereiškė, kad komunistai galės taip be niekur nieko valdyti ir tvarkyti šalį pagal savo užgaidas. Negalima užmiršti, kad iniciatyva kurti naują partinį darinį, atitinkantį naujas sąlygas, labiau ėjo ne iš pačios PPR, bet iš komunistinėmis pažiūromis pasižyminčių anksčiau veikusių radikalių partijų užsilikusių narių. Čia svarbiausią vaidmenį vaidino Józefas Cyrankiewiczius, perdažytos PPS vadas, o nuo vasario mėnesio ministras pirmininkas. 1947 m. buvo nesunku įsivaizduoti,

kokia ateitis jo laukia. Bet kuriuo atveju juo būtų nusikratę kaip ir jo pirmtaku Osóbka-Morawskiu. Vargu ar jis galėjo tikėtis pergalėti komunistus; ko gero, nebūtų pavykę sužaisti ir lenininio žaidimo – prisijungus prie jų išlaikyti bent šiokią tokią įtaką. Vienintelė Cyrankiewicziaus viltis – prasibrauti į naują organizaciją nuo pat jos kūrimo pradžios. Parankiu sąjungininku jis laikė Kremlių, kuris jau kurį laiką su vis didesniu nerimu stebėjo Gomułką ir PPR. 1948 m. kovą Cyrankiewiczius nuvyko į Maskvą susitikti su Stalinu ir, akivaizdu, būtent čia gavo ženklą pradėti kurti Lenkijos jungtinę darbininkų partiją (PZPR). Klaidinga manyti, kad PPR pati būtų norėjusi jungtis su PPS – nelyginant „alkanas šuo, trokštantis susijungti su duonos kepalu". Jeigu taip, išeitų, kad vabalai straubliukai savo pačių kojytėmis paliko duonos kepalą ir įtikino šuns šeimininką juos stipriai pririšti prie šuns nugaros, kad šis nepasiektų jų suėsti. Taigi PPR susijungė su PPS; iš jų niekieno netrukdoma radosi PZPR, o Cyrankiewiczius užsitikrino sau šiltą vietelę ir joje išsilaikė iki 1972 m.[19]

Tuo pat metu kiti du valdančiojo demokratinio bloko elementai – fiktyvus SL ir SD (Demokratinis judėjimas) – jungėsi su savo pirmtakių senesnių antikomunistinių organizacijų likučiais. SL ir SD tapo neatsiejama Lenkijos komunistinės santvarkos dalimi, tačiau niekuomet neįsiliejo į PZPR. Vienpartinei sistemai čia taip ir nepavyko triumfuoti.

Ekonomikos, lygiai kaip ir politikos, srityje delsta imtis radikalių permainų, nes tam nepakako nei tinkamų organizacinių struktūrų, nei žmonių. Trimečiame plane nebuvo numatyta tęsti pramonės nacionalizavimą. Nelabai ryškūs buvo ir kolektyvizacijos ženklai kaime. 1947 m. gautas labai menkas derlius, todėl siekiant kaip nors išmaitinti liaudį valstiečiams buvo daromos visos įmanomos nuolaidos. Tuomet suklestėjo valstiečių kooperacijos judėjimas. Valstybinis sektorius sparčiai skverbėsi į vidaus didmeninę prekybą ir iki 1948 m. pabaigos ją bemaž monopolizavo. Mažmeninė prekyba taip pat po truputį buvo „visuomeninama". Kaime labai paplito valstiečių savišalpos draugijos. Užsienio prekybos srityje nepalygi-

nama su kitomis šalimis partnere tapo SSRS. Pagal Marshallo planą Lenkija buvo viena iš pirmųjų kandidačių paramai gauti, todėl ir Sovietų Sąjunga buvo priversta pasirodyti kilniadvasiška. Tokį gestą ji padarė 1948 m. sausio 28 d. pasirašydama prekybos sutartį, pagal kurią numatytas Lenkijos ir Sovietų Sąjungos bendradarbiavimas ketveriems metams už 2 mln. rublių. O tada jau Marshallo pagalba buvo atmesta be jokių svarstymų.

Komunistams atrodė, kad Respublikos ūkinio gyvenimo vėžys buvo įsigraužęs pačioje svarbiausioje organizmo vietoje – Centrinėje planavimo valdyboje (CUP). Čia dirbo daugiausia vakarietišką išsilavinimą gavę ekspertai, turintys ryšių su senąja PPS. 1948 m. vasarį buvo sušauktas susirinkimas aptarti valdybos veiklai. Didžiulei darbuotojų nuostabai, diskusija išvirto tikru sovietinio stiliaus jų darbo puolimu. Pramonės ministras Hilaris Mincas CUP pastangas pavadino „buržuazinėmis", „nemarksistinėmis", savo kritiką paremdamas melagingais tyrimo rezultatais. Pirmą kartą Lenkijoje viešos svarstybos vyko pagal principą – kas daugiau pacituos iš Lenino ar Stalino raštų. Vėliau tai buvo pavadinta „lenkiškojo stalinizmo gimimu". Nuo tada visi planai buvo sudaromi vadovaujantis sovietiniais metodais. Centrinė planavimo valdyba buvo paleista. Ekonomikos rodiklių statistika tapo valstybės paslaptimi. Laisvos diskusijos baigėsi.[20]

Ši planavimo reikalų istorija parodė, jog krizė labiausiai reiškėsi ideologijos srityje. 1948 m. vasarą partijos gretose ir vyriausybėje įvyko skilimas. Kai kas tai aiškina nesutarimais tarp Gomułkos bei jo šalininkų, propaguojančių konservatyvų „Lenkijos kelią į socializmą", ir radikalios „Maskvos linijos" gynėjų, kuriems vadovavo Bierutas. Gal ir taip, ką gali žinoti, bet vis dėlto atrodo, kad vadovaujantis tokia standartine analize, galimos trys esminės klaidos. Pirmiausia, neatsižvelgiama į požiūrių ir frakcijų įvairovę. Pačioje PPR tuomet būta mažiausiai penkių grupuočių. Negalima užmiršti ir artimų partijos sąjungininkų – ypač Cyrankiewicziaus ir jo PPS, taip pat NKVD globojamų „pažangiųjų katalikų". Sovietų pusėje interesai irgi šakojosi – jų galima išskirti net keletą: Raudonosios

armijos vadovybės ir saugumo organų interesai; valstybiniai SSRS ministerijų interesai; SSKP partiniai interesai; galop nė kiek ne mažiau reikšmingi paties Stalino įtarinėjimai ir įgeidžiai. Jeigu kiekvieną iš penkių ar šešių lenkų politinių grupuočių sukryžmintume su panašiu skaičiumi jų potencialių sovietinių globėjų, iškart gautume dvidešimt penkis ar trisdešimt junginių – ir matomų, ir nematomų. Vienintelis žmogus, kuris, regis, neturėjo griežtos pozicijos, buvo Bierutas. Tai buvo klasikinio stiliaus marionetė, visiškai nesugebanti suburti Lenkijoje įtakingos politinės grupuotės, kol niekas netimptelėjo už virvutės. Vadinasi, jeigu Gomułka turėjo tvirtą rėmėjų būrį, dominavusį partijoje iki 1948 m., vienintelis galimas organizuotos opozicijos šaltinis buvo pačiame Kremliuje.

Antra, standartinis požiūris į skilimą neatsižvelgia į konflikto paties totalitarinio judėjimo viduje dinamiką, kai abi pusės nuolat juda, tolydžio kaitaliodamos savo ideologines pozicijas, kad nebūtų viena kitos apsuptos ir prarytos. Vienintelis dalykas, kurio silpnesnioji pusė turi vengti bet kokia kaina – vieši susitarimai su stipresniąja puse; po tokių „paliaubų" galima greitai prarasti ir savarankiškumą, ir tapatumą. 1944 m., kai dienos švieson ėmė lįsti skirtumai tarp PPR ir sovietinės linijos, būtent SSRS užėmė konservatyvias pozicijas. Stalinas pareiškė, jog „komunizmo kūrimas Lenkijoje labiau primena karvės balnojimą". O Gomułką ir jo PPR, vykdančius „tėvyninę liniją", tuo metu buvo apėmusios kairuoliškos, mesianistinės ir pergalingos nuotaikos, tad jiems komunizmo kūrimas Lenkijoje atrodė „triumfo žygis". Po 1944-ųjų Stalino pasitikėjimas ėmė augti. Griežčiau ėmęs reikalauti vykdyti realias, socialistines reformas jis priartėjo prie pradinės Gomułkos pozicijos ir vainojo Bierutą dėl nepakankamo revoliucinio įkarščio. O Gomułkai iš tikrųjų teko patirti, ką reiškia „balnoti karvę". Tai privertė jį mestis į priešingą pusę ir ne sykį pakartoti, jog kažin ar Lenkijoje pamatysiąs tikrą socializmą, o ką jau kalbėti apie komunizmą. Ideologinis konfliktas priminė žirkles, kai per ketverius metus abiejų varžovų nuostatos diametraliai pasikeitė. 1948 m. Gomułkos pareiškimai jau bemaž sutapo su 1944 m. SSRS požiūriu ir atvirkščiai.

Lenkijos draugai negalėjo nepastebėti SSRS užsienio politikos permainų. 1944–1945 m. SSRS buvo nusilpusi nuo karo, todėl pagarbiai elgėsi su visais sąjungininkais, galinčiais jai pagelbėti. Ideologiniai skirtumai didesnės reikšmės neturėjo. 1948 m. SSRS jau buvo laimėjusi karą ir pasigaminusi bombą. 1948 m. nesutarimai su Tito, arabų ir Izraelio konfliktas, Vokietijos krizė, Berlyno blokada buvo pasiekę aukščiausią tašką. Atėjo laikas sutelkti gretas. Jokių ideologinių skirtumų SSRS nebesirengė toleruoti.

Taip buvo nulemtas Gomułkos likimas. Senas vilkas, jis pajuto pavojų šiam dar neprisiartinus, tačiau vis tiek stačia galva metėsi į audrą. Partijos Centro komiteto Birželio plenume jis išdrožė chaotišką paskaitą apie Lenkijos komunizmo istorines tradicijas, išgyrė liuksemburgišką SDKPiL skonį, trockistinę KPP ir netgi PPS nuostatą dėl „tautinės nepriklausomybės". Tai buvo atviro nepaklusnumo aktas. Atrodo, po plenumo jam teko paragauti namų arešto. Jo bendražygius Spychalskį ir Ochabą įkalbėjo Gomułką pasmerkti, o jis pats buvo priverstas viešai atgailauti. Per Rugsėjo plenumą jam teko ne tik išklausyti savo draugų užgauliojimus, bet ir pačiam suvaidinti griežtos savikritikos spektaklį ir pripažinti savo klaidas. Ypač uoliai jis prisipažino, jog suvokė tik tiesioginę SSRS reikšmę Lenkijos partijai ir nepajėgė į tai pažvelgti „aukštesnėje plotmėje". Viskas baigėsi tuo, kad vietoj jo partijos generaliniu sekretoriumi buvo išrinktas prezidentas Bierutas, kuris lig tolei pasauliui būdavo pristatomas kaip „nepartinis". Pašalinus Gomułką nebeliko jokių kliūčių gruodį įkurti PZPR.

Gomułkos sužlugdymas buvo tiesioginis SSRS kišimosi į Lenkijos partijos reikalus rezultatas. Tas, kas tą kišimąsi pavadino „Lenkijos komunizmo pacifikacija", nedaug suklydo. Gomułkos draugai kiek pajėgdami bandė sušvelninti jo pralaimėjimą. Iki 1949 m. sausio jam paliko ministro pirmininko pavaduotojo pareigas, o iki 1951 m. jis liko Centro komiteto narys. Gomułkai nebuvo iškelta byla, nebuvo jis perduotas ir SSRS teisingumui. Jo nepaklusnumo aktą vėl prisiminė, kai 1956 m. Lenkijos partija iš naujo patvirtino savo nepriklausomumą.[21]

Per pusketvirtų metų taikos laikotarpį praktiškai buvo sukurta sovietinio tipo liaudies demokratija. Monolitinė lenininė partija stiprino savo monopolį. Partijos ir valstybės interesų tapatumą įkūnijo Bierutas, įsitaisęs dviejuose sostuose – partijos pirmojo sekretoriaus ir prezidento. 1945 m. niekas nė neįsivaizdavo tokios lengvos komunistų pergalės. Bet žvelgiant iš toliau, tai neatrodo visai netikėta. Kitaip nei priimta Vakarų šalyse, Lenkijoje niekuomet nebuvo tokio tarpsnio, kad komunistinis judėjimas būtų laisvai konkuravęs su legaliomis nekomunistinėmis partijomis. Čia valdžia tiesiai ir be jokių trukdžių iš vokiečių okupacinės valdžios perėjo Raudonajai armijai, iš Raudonosios armijos – SSRS kontroliuojamai Laikinajai vyriausybei, o 1947 m. , po rinkimų, iš šios – į PPR rankas. Todėl neteisinga kalbėti apie komunistų „užgrobtą valdžią" ar „komunistinį perversmą". Lenkiją komunistai gavo patiektą ant padėklo, o tada jau sėkmingai atrėmė visas pastangas dalytis valdžia. Lygiai taip pat nebuvo jokio reikalo komunizmą Lenkijai primesti jėga. Neverta nė kalbėti apie žiaurų ir negailestingą Staliną, neturintį nė lašo kilniaširdiškumo ar dosnumo. Viskas susiklostė taip, kad visi potencialūs organizuoto pasipriešinimo Lenkijoje dalyviai jau buvo išnykę iš politinės arenos. Vienus sukompromitavo prieškario ir karo metų nesėkmės, kitų išsižadėjo valstybės sąjungininkės, dar kitus pakirto Varšuvos sukilimas. Per 1944–1948 m. nebeliko nieko, kas būtų galėjęs priešintis komunistams, išskyrus Mikołajczyką ir dar saujelę išblaškytos, be vadų likusios Armijos krajovos kariškių. Stalinas ko norėjo, gavo be kovos. Prievartos aktai, kuriuos vis dėlto sukurstė NKGB, politiniu požiūriu nebuvo reikalingi. Taip pat klaidinga kalbėti apie „organizuotą komunistų konspiraciją". Nepaisant parodomojo monolitinio solidarumo, Lenkijos komunistinis judėjimas iš esmės skyrėsi nuo sovietinio ir buvo smarkiai susiskaldęs. Komunistams nepavyko susitarti dėl socializmo programos vykdymo tempų, juo labiau dėl metodų ir priemonių; nebuvo vienybės ir priimant veiklos planus ar darbų grafikus. Tiek lenkai, tiek sovietai jautė, jog stumiamasi pirmyn labai neaiškiomis ir sudėtingomis sąlygomis. Ir tai dar ne viskas. Galutinis rezultatas

buvo liūdnas. Tai, kad Lenkija buvo palikta valdyti Stalino beveidžių marionečių komandai, galima vertinti tik vienaip – ir kaip jo, ir kaip pačių Lenkijos komunistų pralaimėjimą.

Visa tai akivaizdžiai rodo, kad Lenkijos kelias skyrėsi nuo kitų Rytų Europos valstybių. Lenkijos negalima lyginti su kaimynine Čekoslovakija, kur komunistai buvo pakankamai pajėgūs kurį laiką atvirai varžytis su kitomis politinėmis jėgomis, bet vis tiek vėliau turėjo užspausti opoziciją jėga. Taip pat jos negalima lyginti su Jugoslavija, kur komunistai rėmėsi savo pačių pajėgomis, nepriklausomomis nuo Raudonosios armijos. Tito ir Gomułkos pažiūros skyrėsi. Tačiau jiems abiem buvo prilipinta „dešiniųjų nacionalistų" etiketė vien todėl, kad jiedu tuo pačiu metu pateko sovietų nemalonėn kaip ne Lenkijoje ar Jugoslavijoje, bet Kremliuje pasikeitusio kurso aukos.

Svarbiausia, kad Lenkijos politinė istorija priklausė ne vien nuo sovietų ir ne vien nuo Lenkijos komunistų, ją lėmė subtili ir vienų, ir kitų sąveika. Žinoma, pirmaisiais savo valdymo metais Lenkijos komunistai nebūtų galėję išsilaikyti be Raudonosios armijos pagalbos ir gausių sovietinių patarėjų. Bet tiesa ir tai, kad sovietai nebūtų pajėgę savo metodais valdyti Lenkijos, jei nebūtų bendradarbiavę su Lenkijos komunistais. Esant tokiems santykiams, silpnesnysis partneris paprastai gali diktuoti sąlygas – gali pagrasinti žlugimu arba sukilimu. Žinodamas, kad Stalinas nedaug išloš su PPR elgdamasis taip, kaip elgėsi su KPP, ir kad tiesioginis Lenkijos valdžios paėmimas gali pakenkti SSRS tarptautinei padėčiai, Gomułka laviravo tarp atviro maištavimo ir aklo paklusnumo vadovaudamasis sverto principu. Kai jį pašalino, partija toliau tęsė šitą žaidimą. Jie neapsisunkino iliuzijomis dėl liaudies paramos ir sugebėjo išgyventi bemaž išvengdami trinties. Lenkijos komunistai mokėjo greitai prisitaikyti prie sovietų reikalavimų, bet to daryti jiems neleido orumas ir tautos interesai. 1948 m. jie sėkmingai pabalnojo karvę, tačiau šuoliuoti įsitaisę ant jos nugaros nepanoro.[22]

* * *

Stalinizmas – komunizmo atmaina, vyravusi Sovietų Sąjungoje nuo 3-iojo dešimtmečio – apibūdinamas įvairiai: ir kaip doktrina, ir kaip sistema, ir kaip mąstysena. Iš tiesų jis buvo viskas kartu. 1948 m., kai Kremliaus paranoja vėl šiurpiai paaštrėjo, stalinizmas skubiai buvo primestas visoms SSRS sąjungininkėms iš Rytų Europos. Lenkija – ne išimtis.

Didžiumai lenkų pagrindiniai stalinizmo bruožai buvo pernelyg gerai pažįstami, nes daugiau priminė senosios Rusijos tradicijas, o ne Marxo ir Engelso idėjas. Vidutinio amžiaus žmonės, gimę ir augę Varšuvoje ar Vilniuje carizmo laikais, dabar išgyveno stiprų *déjà vu* pojūtį. Stalinistinė psichologija nesyk analizuota lenkų literatūroje, ypač Stanisławo Ignaco Witkiewicziaus darbuose. Jo satyrinis romanas *Nienasycenie (Nepasisotinimas)*, kaip vėliau liūdnai paaiškėjo, buvo pranašiškas. Witkiewiczius vaizdavo, kaip į Europą įsiveržusi kinų-mongolų orda, vadovaujama karo vado Murti-Bingo, labai paprastai pavergia dekadentiškus Vakarus – sėkmingai organizuoja „filosofinių piliulių", suteikiančių žmogui laimingą ateitį ir draugystę, pardavimo kampaniją. Paskutiniame romano epizode Vakarų vadas nuolankiai pasiduoda. Surengiama didžiulė ceremonija ir jam nukertama galva. Pokario laikotarpiu panašius išgyvenimus reiškė ir poetas bei literatūros kritikas Czesławas Miłoszas (g. 1911). Jo apmąstymų knyga *The Captive Mind (Pavergtas protas)* buvo išleista 1953 m., netrukus po to, kai jis pasitraukė iš Lenkijos kultūros atašė pareigų Paryžiuje. Čia, vienoje iš daugelio savo įžvalgių studijų, Miłoszas stalinizmo pasireiškimą Lenkijoje lygina su Ketmano menu, kuris buvo praktikuojamas šacho valdomoje feodalinėje Persijoje rytietiško despotizmo sąlygomis. Ketmanas – mąstymo dvilypumo, jausmų ir minčių slėpimo bei apgaulystės menas, tai profesija, kurią buvo įvaldžiusi nesuskaičiuojama pataikūnų ir šunuodegiautojų gvardija, tenkinusi kiekvieną „Jo" užgaidą begaliniais meilikavimais ir cinizmu – mat tik taip galėjo kilti karjeros laiptais ar išgelbėti savo kailį. Pasak grafo de Gobineau, kuris pirmasis pasauliui atskleidė Persijos dvaro gyvenimą, „Persijoje ne-

buvo nė vieno tobulo musulmono". Pasak Miłoszo, Lenkijoje nebuvo nė vieno tobulo komunisto.[23]

Ideologinius argumentus paskandino Stalino asmenybės kultas. Primityvios Stalino parodijos apie tai, kaip Leninas iškraipė Marxą, apibendrintos jo *Trumpame kurse...* (1939) ir *Leninizmo problemose* (1940), buvo išverstos į lenkų kalbą ir priimtos kaip Tiesos žodis. Visos diskusijos pasibaigdavo kam nors vietoje, o kartais ir ne vietoje pacitavus „didžiojo vado" mintį. Talentingi poetai, kaip antai Władysławas Broniewskis, turėjo nusipiginti iki visiško tuščiažodžiavimo:

> Kaip gera žinoti, jog Maskvoje gyvena Stalinas.
> Kaip gera žinoti, jog Maskvoje galvoja Stalinas ir t.t.

Politikos srityje „vienpartinė valstybė" turėjo būti pajungta tiesioginei SSRS kontrolei. Tam tikslui 1949 m. lapkritį į Varšuvą atsiųstas lenkų kilmės Sovietų Sąjungos maršalas Konstantas Rokossowskis (Konstantinas Rokosovskis, 1896–1968), visą karo tarnybos laiką praleidęs Sovietų Sąjungos kariuomenėje. Jam buvo patikėtos ministro pirmininko pavaduotojo ir gynybos ministro pareigos, kartu jis tapo Politinio biuro nariu.

Vis aukščiau galvą kėlė militarizmas. Abejotinu pretekstu, neva socializmo bloką ketina pulti Amerikos imperializmo jėgos, visa Rytų Europa buvo paversta ginkluota stovykla. Užsivėrė sienos, saugumo tarnybos grįžo į karo metų veiklos režimą. Ekonomika pirmiausia tarnavo karo reikmėms. Vėl grąžinta privalomoji karo tarnyba, kurios nuo 1945 m. buvo vengiama. Rūpestingai mokoma sovietinių patarėjų, Lenkijos kariuomenė pasiekė nuolatinį 400 000 vyrų skaičių. 1951 m. įkurta Politinė karo akademija visiškai politizavo Generalinį štabą. Keletą metų dėl nepakankamo satelitinių kariuomenių lygio Rytų Europoje nepavyko sukurti karinio bloko, kuris būtų atsvara NATO. Šis trūkumas pašalintas 1955 m. gegužės 14 d. – tądien sudaryta Varšuvos sutartis; jos pagrindu įkurtoje Varšuvos sutarties organizacijoje Lenkijos kariuomenė užėmė antrą vietą po SSRS kariuomenės.[24]

Ekonomikos srityje pirmenybė besąlygiškai atiteko sunkiajai pramonei. Svarstant 1950–1955 m. šešiametį planą, buvo atsižvelgta į vadinamųjų *metalożercy* (metalo valgytojai) reikalavimus neriboti geležies ir plieno gamybos. Krokuvą, nuo seno garsų universitetinį miestą, užgožė naujo priemiesčio Nowa Hutos statiniai ir iš kaminų kamuoliais virstantys dūmai. Čia buvo didžiausia šalyje plieno gamykla, pavadinta Lenino vardu.

Žemės ūkyje visas dėmesys sutelktas į prievartinę kolektyvizaciją. Ši kampanija vyko itin sparčiai. Netekę teisės į žemės nuosavybę valstiečiai buvo varomi į valstybinius ūkius (PGR) arba į savanoriškus kooperatyvus. Specialusis žargonas, nors Lenkijoje stropiai vengta rusiško žodžio *kolchoz*, nieko negalėjo apgauti. Per 1950–1955 m. kolektyvinių ūkių nuo 12 513 padaugėjo iki 28 955. Privačius ūkius išlaikiusiems valstiečiams grėsė susidorojimas.[25]

Romos katalikų bažnyčiai teko atlaikyti sistemingą puolimą. Savo mėgstamą „skaldymo" metodą valdžia Bažnyčiai pokario metais pritaikė taip pat sėkmingai kaip ir politinėms partijoms. Tai buvo daroma iš dalies skatinant schizmatinę Lenkų tautinę bažnyčią, iš dalies kuriant įvairiausias antikatalikiškas, pseudoreligines organizacijas, tokias kaip PAX (1947), *Caritas* ir *Veritas* (1950). Šios organizacijos perėmė socialinę, labdaros ir kultūrinę veiklą, kurią anksčiau plėtojo prie Bažnyčios veikiantys padaliniai. Vykdyti šią kampaniją buvo patikėta buvusiam fašistų vadui Bolesławui Piaseckiui (1915–1979), PAX direktoriui, kurį NKVD greičiausiai paleido su sąlyga, kad dirbsiąs jiems.[26] Tikslas buvo vienas – sugriauti pasitikėjimą Bažnyčios hierarchais ir sukurti katalikiškos viešosios nuomonės bloką, kuris būtų pasirengęs bendradarbiauti su valstybe partijos nustatytomis sąlygomis. Kai kampanija nepavyko, nes Bažnyčios vadovybė griežtai uždraudė kunigams ir tikintiesiems turėti reikalų su Piaseckiu ar kuria nors iš jo organizacijų, imtasi griežtesnių priemonių. 1950 m. konfiskuota visa Bažnyčios nuosavybė, išskyrus pastatus ir šventorius. Buvo suiminėjami ir policijos persekiojami šimtai kunigų. Panaikinti susitarimai dėl religinio vaikų ugdymo. 1953 m. už nuolatinį atvirą nepaklusnumą suimtas kar-

dinolas Wyszyńskis. Jį uždarė ir akylai saugojo atokiame Komańczos vienuolyne, Beščadų kalnuose.

Oficialiai stalinizmo sistema buvo įteisinta 1952 m. liepos 22 d. *(sic)* konstitucija. Tuomet ir buvo paskelbta „Lenkijos Liaudies Respublika" (LLR). Kaip ir kitos panašaus kurpalio komunistinės konstitucijos, taip ir ši visiems piliečiams garantavo teisę į darbą, poilsį, sveikatos apsaugą, mokslą, taip pat žodžio, susirinkimų, sąžinės laisvę, nepaisant rasės, lyties ar įsitikinimų. Valstybės gamybinio potencialo augimą turėjo užtikrinti planinis ūkio valdymas. Aukščiausioji valstybės valdžia buvo suteikta įstatymų leidžiamajam organui – 460 deputatų seimui, renkamam kas ketveri metai per visuotinius tiesioginius rinkimus slaptu balsavimu. Vykdomoji valdžia suteikta Ministrų tarybai, kurią kartu su prezidentu ir jo Valstybės taryba bei Aukščiausia kontrolės valdyba (NIK) skyrė seimas. Aukščiausias teisingumo organas – Aukščiausiasis teismas, jį sudarė Valstybės tarybos skiriami nepriklausomi teisėjai. Bažnyčia buvo atskirta nuo valstybės (tiesą sakant, niekuomet su ja ir nebuvo susijungusi). Rūpestingai žiūrėta, kad visos šios institucijos atitiktų idealaus demokratinio mechanizmo įvaizdį. Tačiau praktiškai tikra demokratija nė nekvepėjo, kadangi partijai atiteko konstitucijos įgaliojimus viršijantis „vadovaujamas vaidmuo", o jos Tautos frontui – „valstybės sargo" vaidmuo. Pagal lenininio demokratinio centralizmo kanonus visa reali valdžia buvo sutelkta partijos Politinio biuro ir jo pirmojo sekretoriaus rankose. Visi paskyrimai į valstybės postus, visi bet kurio lygio sprendimai pirmiausia turėjo būti patvirtinti atitinkamų partijos organų. Visoms ministerijoms vadovavo atitinkami partijos padaliniai. Visus kandidatus rinkimams į seimą iš anksto atrinkdavo partija. Tokiomis sąlygomis „dirbantys miesto ir kaimo žmonės", kuriems pagal konstituciją priklausė visa politinė valdžia, virto bejėgėmis jos aukomis. Žmonės neturėjo jokių priemonių bent kiek paveikti jiems atstovaujančių deputatų darbą. Liaudies „demokratija" tebuvo įstatymiškai įteisinta fikcija. Realiai egzistavo partijos diktatūra liaudžiai.[27]

Stalinizmo įpročiai skverbėsi į visas gyvenimo sritis. Aikštėse iškilo Stalino statulos. Svarbiausias Respublikos pramonės rajonas Katowicai buvo pavadintas „Stalinogród". Visur ir viskam, pradedant Varšuvos kultūros rūmais, bruktas J. V. Stalino vardas, o Sovietų Rusijos civilizacija aukštinta kaip visuotinės dorybės pavyzdys. Būta netgi pastangų modifikuoti lenkų kalbą: vietoj dekadentiško lenkų įpročio vartoti vienaskaitos trečiąjį asmenį *pan* ir *pani* diegtas rusiškas variantas – daugiskaitos antrasis asmuo *wy*. Vaizduojamajame mene išimtinį pripažinimą pelnė „socialistinis realizmas", kažkieno pavadintas „koncentracijos stovyklos orkestru". Gamtos mokslų srityje Mendelio, Newtono ir Einsteino vietą užėmė Lysenka, o humanitariniuose moksluose įsigalėjo vienintelis „diamato" metodas, visų žmogaus problemų mokslinė analizė, Murti-Bingo piliulė. Menkiausias nukrypimas į šoną būdavo nedelsiant baudžiamas. Užtat galvas kėlė milicininkai ir smulkūs biurokratėliai.

Ir vis dėlto stalinizmas Lenkijoje nebuvo toks žiaurus kaip gretimose šalyse. Politinio gyvenimo užkulisiuose vietiniai PZPR komunistai kiek pajėgdami kovojo prieš sovietų statytinius partijos viduje. Jie gynė patekusius nemalonėn draugus ir kaip įmanydami priešinosi visuotinėms keršto akcijoms. Parodomieji teismai čia niekuomet netapo politikos įrankiu, o saugumas negavo tokios absoliučios veikimo laisvės, kokią turėjo 1944–1947 m. Plačiai buvo paplitusios apgavystės ir priekabės, tačiau prievarta – ne. Išgyvenę buržuazijos atstovai ir intelektualai, nors laisvai reikštis negalėjo, tačiau nebuvo sunaikinti. Bažnyčia, nors ir puolama iš visų pusių, gyveno laisviau nei Bulgarijoje ar Ukrainoje. Valstiečiai, nors ir praradę žemės nuosavybę, liko neištremti. Palyginti su Čekoslovakija ar Rytų Vokietija, kolektyvizacijos ir tempai, ir mastai čia buvo mažesni.

Stalinizmas Lenkijoje tvirtai laikėsi ligi 1956 m. spalio, nors pirmieji plyšiai šiame monolite ėmė rastis tuoj po Stalino mirties. Jau 1953 m. spalį kolektyvizacija, neva svarbiausias visuomenės žengimo į socializmą indikatorius, partijos nurodymu buvo pristabdyta, o 1956 m. liepą apskritai atšaukta. 1954 m. gruodį uždaryta grės-

mingoji Saugumo ministerija ir atleistas jos vadovas Stanisławas Radkiewiczius, nes vienas iš buvusių jos darbuotojų Józefas Światło Vakaruose paskelbė informaciją apie pasibaisėtiną saugumo veiklą[28]. Tuo pat metu iš namų arešto buvo paleistas Gomułka ir jo bendražygiai, tačiau į viešąjį gyvenimą kol kas dar neįsileisti. Cenzūra tiek atleido varžtus, kad dienos šviesą išvydo net keli kūriniai su kritiniais komentarais. Adamo Ważyko *Poemat dla dorosłych (Poema suaugusiesiems)*, išspausdintas 1955 m. liepą, buvo tarsi ženklas to, kas turėjo įvykti:

Atbėgo šaukdami:
socializme
įsipjovus pirštą neskauda.

Kažkas įsipjovė pirštą.
Pajuto.
Suabejojo.
[...]
Yra žmonių persidirbusių,
yra žmonių iš Naujosios Hutos,
niekada nebuvusių teatre,
yra lenkiškų obuolių, nepasiekiamų vaikams,
yra vaikų, kuriuos atstūmė nusikaltėliai gydytojai,
yra berniukų, verčiamų meluoti,
yra mergaičių, verčiamų meluoti,
yra senų moteriškių, savo vyrų išvytų iš namų,
yra visiškai išsekusių, mirštančių nuo širdies priepuolio,
yra žmonių apjuodintų ir apspjaudytų,
yra apiplėštų gatvėse
nepraustaburnių išgamų,
kuriems apibūdinti nėra teisinio apibrėžimo,
yra žmonių, laukiančių kažkokio popiergalio,
yra laukiančių teisingumo,
yra žmonių, kurie jau ilgai laukia.

Būtina reikalauti šioje žemėje
poilsio persidirbusiems,
raktų, rakinančių spynas,

namų su langais,
sienų be pelėsių,
nepakantumo popieriams,
pagarbos brangiam ir šventam žmogaus laikui,
saugaus sugrįžimo į namus,
gebėjimo skirti žodžius nuo darbų.

Būtina reikalauti šioje žemėje,
dėl kurios nelošėme iš kauliukų,
dėl kurios milijonai žuvo kovose,
tikro teisingumo ir laisvės vaisių,
ugningo sveiko proto,
būtina reikalauti kasdien,
būtina reikalauti iš Partijos.[29]

Eilėraščio prasmė visiškai banali. Bet kurioje atviroje visuomenėje, galinčioje viešai aptarinėti valdžios politikos klaidas ir trūkumus, jis niekam nekeltų nuostabos. Tačiau stalinizmo kontekste, kai Varšuvoje dar tebegyveno maršalas Rokossowskis, šios eilės sukėlė sensaciją. Pirmą kartą per septynerius metus buvo užsiminta, kad kažkas papuvę Liaudies Respublikoje ir oficialios panegirikos apie neregėtą krašto pažangą niekas nebesiklausys. Kai 1956 m. vasario mėnesį partijos pirmasis sekretorius Bolesławas Bierutas iš Varšuvos vyko į Maskvą dalyvauti SSKP XX suvažiavime, atlydys jau aiškiai tvyrojo ore.

1956 m. krizė, kuri sukrėtė visą komunistinį pasaulį, prasidėjo nuo Chruščiovo „slaptos kalbos" XX suvažiavime – joje jis išvardijo Stalino nusikaltimus partijai ir liaudžiai. Lenkiją ne mažiau sukrėtė dar viena pribloškianti žinia – Maskvoje netikėtai mirė Bierutas. Greičiausiai, nors oficialiai nepatvirtinta, tai būta savižudybės. Labai tikėtina, kad šiedu įvykiai susiję. Kiekvienam drausmingam komunistui buvo aišku, jog tai, kas vyksta Sovietų Sąjungoje, turi įvykti ir jos satelituose. Didelę įtaką mažinant įtampą turėjo Bieruto įpėdinis – 1956 m. kovo mėnesį į partijos sekretoriaus postą paskirtas Edwardas Ochabas. Iš vienos pusės spaudžiamas tautinių komunistų, kurie reikalavo nusimesti sovietų jungą, iš kitos – stalinistų,

pasirengusių ginti savo pozicijas, jei reikės, ir su SSRS pagalba, jis sugebėjo užkirsti kelią atviram konfliktui. Balandį buvo nušalintas kultūros ministras Sokorskis. Gegužę atleistas partijos ideologinis vadas Jakubas Bermanas – jį visiškai diskreditavo dešimčių tūkstančių iš Sovietų Sąjungos lagerių grįžusių lenkų pasakojimai. Kai Poznanės Zipso garvežių depo darbininkai komunistai birželį išėjo į gatves su šūkiais „Duonos ir laisvės" ir „Rusai – namo", šiais bruzdėjimais savo tikslams lengvai galėjo pasinaudoti tiek viena frakcija, tiek kita ir taip sukelti atviros kovos pavojų. Per dvi dienas trukusius darbininkų ir milicijos susirėmimus buvo nukauti 53 žmonės. Įsikišus ministrui pirmininkui Cyrankiewicziui, darbininkus pavyko nuraminti ir kariuomenei teko pasitenkinti tik pagalbiniu vaidmeniu. Vasarą partiniuose sluoksniuose vėl pasirodė Gomułka, o jo analitiniai straipsniai neoficialiai cirkuliavo aukščiausiuose partijos ešelonuose. Smulkmeniški debatai niekam nebuvo reikalingi. Gomułkos praeitis ir pažiūros visiems buvo žinomos, taip pat visi matė, kad jo šalininkai ima viršų prieš savo oponentus. Spalio pradžioje atsistatydino Hilaris Mincas – tai reiškė, kad Gomułkos pergalė artėja. Rokossowskio rengtam perversmui kelią užkirto partijos nariai, išplatindami sovietų maršalo sudarytą juodąjį sąrašą. Spalio 21 d. Centro komiteto VIII plenumas „draugą Wiesławą" vienbalsiai išrenka pirmuoju sekretoriumi, taip grįždamas prie tikrųjų lenininių principų valstybės ir partijos gyvenime. Išrinkus Gomułką pasklido gandai apie sovietinės kariuomenės judėjimą Varšuvos link ir apie Okęcų oro uoste nusileidusį Nikitą Chruščiovą, nebegalintį paslėpti savo įtūžio.

Gomułkos ir Chruščiovo priešpriešа vienu metu jau atrodė pavojinga, tačiau konfliktą gana greitai pavyko užgesinti. Gomułka galėjo argumentuotai įrodyti savo nepriekaištingą ištikimybę komunistiniam judėjimui, svariai išdėstė, kad jo kuriamas socializmas remiasi Lenkijai būdingų problemų supratimu ir kad stalinizmo išsaugojimas Lenkijoje tiek pat nepateisinamas kiek ir Sovietų Sąjungoje. Chruščiovas savo ruožtu tūžo, jog plenumo nutarimai iš anksto nebuvo suderinti su Maskva, ir nuogąstavo, kad toks subordinaci-

jos nesilaikymas gali virsti blogu pavyzdžiu kitoms sovietinio bloko šalims. Tai buvo pirmas sykis, kai išdrįsta nepaisyti Maskvos pretenzijų besąlygiškai kištis į broliškos partijos reikalus. Konfliktas aštrėjo. Sovietų kariuomenė Silezijoje, buvusioje Rytų Prūsijoje ir Rytų Vokietijoje buvo galinga karinė jėga. Sovietų laivynas demonstravo savo stiprybę Gdansko įlankoje. Tačiau kai kurie Lenkijos Vidaus saugumo korpuso (KBW) daliniai užblokavo visus kelius į Varšuvą – visiškai pasirengę ginkluotai kovai ir nesislapstydami, tad abejotina, ar Lenkijos Generalinis štabas būtų paklusęs Rokossowskio įsakymams. Jeigu Chruščiovas būtų primygtinai reikalavęs pašalinti Gomułką, be kraujo praliejimo nebūtų buvę apsieita. Lenkai buvo pasirengę kautis, o sovietai, nors nieko nepaisė, bent jau gerbė lenkų drąsą. Sklandė gandai, kad Lenkijos kariuomenė, jeigu bus užpulta, grasina įsiveržti į Rytų Vokietiją ir taip suardyti Sovietų Sąjungai pavaldžios Vidurio Europos pusiausvyrą. Tuomet į SSRS vadovą būtų žvelgiama kaip į broliškos partijos skriaudiką ir galutinai būtų subliūškęs mitas apie socializmo stovyklos vienybę. Tad Chruščiovas šiek tiek parūstavęs greitai atlėgo. Pasakojama, kad kai jis pradėjo pamokslauti apie lenkų nedėkingumą milijonams Sovietų Sąjungos žmonių, kurie „galvas guldė už Lenkijos laisvę", Gomułka jam priminė, jog „lenkai taip pat moka mirti už tėvynę kaip ir kiti". Iš tiesų Gomułka ir Chruščiovas neturėjo dėl ko nesutarti. Abu buvo prisiekę komunistai, tiesmuki ir paprasti. Abu, nors ir skirtingais būdais, siekė panaikinti stalinizmo absurdybes. Po dvi dienas trukusių ginčų Gomułkos išrinkimas pirmuoju sekretoriumi buvo patvirtintas. Rokossowskiui su savo komanda teko grįžti į SSRS. Nuo šiol PZPR galėjo valdyti Liaudies Respubliką be tiesioginės Maskvos priežiūros. Lenkų pasirinktą socializmo kūrimo kelią sovietų lyderiai sutiko gerbti, tačiau su sąlyga, kad nebūtų ardoma bloko vienybė. Taip lenkų „pavasaris" pražydo spalio mėnesį. Lenkijos partija subrendo, tapo savarankiška ir išlaisvino šalį iš stalinizmo.[30]

* * *

Dvidešimt tautinio komunizmo metų Lenkijoje buvo palyginti stabilus laikotarpis, nors išeities iš slegiančių politinių ir ūkio problemų vis dėlto nerasta. Partijai teko mokytis valdymo meno iš savo klaidų, netgi atsisakyti kai kurių itin nerealių ideologinių užgaidų. Po 1956-ųjų rimtų politnių krizių kilo dar ne kartą – 1969, 1970 ir 1976 m.

Gomułkai stojus prie valdžios vairo, nesutariančios partijos frakcijos pratrūko kaltinimais vienos kitoms. Tai kas, kad sovietų marionetės jau buvo išgrūstos atgal, – vietiniai stalinistai, vadovaujami Zenono Nowako, vis dar sudarė galingą, nors ir prislopintą, grupuotę. Natolinistai – taip jie buvo praminti, nes posėdžiaudavo buvusiuose Branickių rūmuose Natoline, – iškart įsivėlė į atvirą konfliktą su Gomułkos šalininkais, vadinamaisiais revizionistais. Grupuočių kovos partijos viduje nesiliovė ištisus mėnesius. Natolinistai, norėdami nukreipti puolimą, šoko kaltinti žydus, kurių tikrai nemažai klestėjo partijoje Stalino režimo metais. Puse lūpų skleidžiami raginimai „vyti Abramovičius lauk" privedė prie daugybės smulkių incidentų.[31] Kitoje barikadų pusėje buvo ryžtingai rengiamasi pašalinti Piaseckį su jo eksfašistais ir uždrausti PAX veiklą. Radikalaus intelektinės minties žurnalo *Po prostu (Paprastai)* lapkričio numeryje PAX buvo pavadinta mafiozine organizacija, aklai garbinančia savo lyderį. Šiame fronte nieko neįvyko. Nepaisant garsių šūksnių, Piaseckis liko nepajudinamas, greičiausiai ne be konfidencialaus lobistinio sovietų spaudimo, juk jis buvo KGB numylėtinis lenkų sūnelis. Dėl šio ir kitų išpuolių *Po prostu* buvo uždarytas. 1957 m. sausį Varšuvoje nežinomi asmenys pagrobė šešiolikmetį Piaseckio sūnų Bogdaną, kai šis ėjo iš mokyklos. Po kiek laiko jo subjaurotą kūną rado viename apleistame rūsyje.

Destalinizacijos procesas buvo įspraustas į griežtus rėmus. Priimtas naujas rinkimų įstatymas, kuris, pasak Gomułkos, „leis žmonėms rinkti, o ne tik balsuoti". 1957 m. sausio 20 d. vyko visuotiniai rinkimai. Rinkėjams buvo pateiktas 722 kandidatų, pretenduojančių į 459 vietas, tarp jų ir šiek tiek nepartinių, sąrašas. Tačiau sąrašą,

kaip ir dera, sudarė partija – juk nebuvo galima leisti, kad PZPR pralaimėtų. Politinio gyvenimo vadžios ir toliau liko Tautos fronto, perkrikštyto į Tautos vienybės frontą (FJN), rankose. Pradėjo veikti speciali komisija, turinti įstatymiškai įteisinti viešojo gyvenimo normas, kurių ligi tolei nebuvo. Įsigaliojo labai svarbūs administracinis (1961), šeimos (1965) ir baudžiamasis (1969) kodeksai. Tačiau bemaž nesistengta kaip nors apriboti nežabotų partijos laisvių. Žinoma, Gomułkos režimas buvo humaniškesnis, lankstesnis, savarankiškesnis ir populiaresnis nei jo pirmtakų. Tačiau tie, kurie tikėjosi, kad jis imsis vienaip ar kitaip „liberalizuoti" Liaudies Respubliką pagal Vakarų demokratijų modelį, liko skaudžiai apvilti.

Sovietiniame bloke Lenkijos partija užėmė lojalią, ortodoksinę padėtį. Nekonformistinę politiką, vykdomą namuose, reikėjo pridengti pabrėžtinai nuolankia laikysena SSRS atžvilgiu. Tačiau po spalio įvykių Budapešte, kai Vengrijos Respubliką ištiko lemtis, kurios Lenkijai tik per plauką pavyko išvengti, Lenkijos Raudonasis Kryžius išsiuntė Vengrijai vaistų ir kraujo plazmos siuntą, nepaisydamas įsikišusios Čekoslovakijos Respublikos valdžios pasipriešinimo. Jungtinių Tautų Generalinėje asamblėjoje 1956 m. lapkričio 21 d. Lenkijos delegacija nebalsavo dėl pasiūlymo pasmerkti Sovietų Sąjungos intervenciją į Vengriją. Tai buvo vienintelis nepaklusnumo atvejis per trijų dešimčių metų narystę.[32]

Tačiau skatinant tarptautinį nusiginklavimą lenkai yra pateikę keletą reikšmingų iniciatyvų. 1957 m. spalio 2 d. Jungtinių Tautų XII Generalinėje asamblėjoje užsienio reikalų ministras Adamas Rapackis (1909–1970) pasiūlė Lenkijos, Čekoslovakijos ir abiejų Vokietijų teritorijoje sukurti nebranduolinę zoną – vadinamąjį Rapackio planą. Dar po trejų metų, 1960 m. XV Generalinėje asamblėjoje, buvo pristatytas Gomułkos planas šioje teritorijoje visai užšaldyti branduolinę ginkluotę. Šie planai ir jų gausūs variantai, dėl kurių diskutuota ištisus šešerius ar septynerius metus, aiškiai rodo Lenkijos pastangas stabdyti ginklavimosi varžybas ir mažinti įtampą Vidurio Europoje. Kita vertus, ji pritarė sovietinio bloko siekiams pakirsti Vakarų Vokietijos gynybos sistemą. Po 1964-ųjų, kai Var-

šuvos sutarties organizacija karine galia ėmė prilygti NATO, dėmesys nuo nusiginklavimo buvo nukreiptas prie Sovietų Sąjungos kampanijos sušaukti bendrą Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferenciją – kodiniu pavadinimu *„Détente"*.

1961–1968 m. Gomułkos autoritetas Lenkijoje nesulaikomai smuko, slopo ir 1956 m. įgyta varomoji politinė jėga. 7-ajame dešimtmetyje, ėmus siekti ekonominio savarankiškumo, užgriuvo nemaži sunkumai, ypač žemės ūkyje. Žadėto gyvenimo lygio kilimo vis dar nebuvo matyti. Paprastų žmonių pasipiktinimą kurstė ir anaiptol neslepiamas partinės biurokratijos klestėjimas. Pirmasis sekretorius užsisklendė uždarame artimiausių draugų rate, taip visiškai prarasdamas ryšį ir su partija, ir su visa šalimi. 1964 m. Sovietų Sąjungoje nušalinus Chruščiovą, iš ten ėmė sklisti neostalinistinės nuotaikos. Kaip atgarsis į tai Lenkijoje sustiprėjo cenzūra, kultūroje vėl ėmė reikštis ortodoksinis komunistinis miesčionizmas. Studentai, inteligentai, jaunesni frakcijoms nepriklausantys partijos nariai, vadinamieji technokratai, – visi išgyveno stiprų nusivylimo kartėlį. Senųjų frakcijų partiečiai, ypač generolo Moczaro – tuometinio vidaus reikalų ministro – „partizanai", tik ir laukė neramumų.

1968 m. krizė buvo akivaizdus visų nesėkmių rezultatas. Pirmieji jos ženklai pasirodė dar praėjusią vasarą, kada grupė aukštų lenkų valstybės pareigūnų ir karininkų teigiamai sureagavo į Izraelio pergalę Birželio kare ir sveikino *„mūsų* žydų triumfą prieš *jų* arabus". Šis poelgis tapo savotišku tiltu, siejančiu politinį disidentizmą ir proizraelietiškas (kartu ir antisovietines) nuotaikas. Generolas Moczaras išnaudojo progą pasmerkti savo varžovus „sionistus" už ardomąją veiklą. 1968 m. kovo mėnesį Varšuvoje kilo palyginti nereikšmingas incidentas – SSRS ambasadoriui pavyko uždrausti teatro spektaklį pagal Mickevičiaus klasikinį veikalą *Vėlinės* ir tai sukėlė atvirą protestą. Kai studentai išėjo į gatves, Moczaro milicija sąmoningai ėmė dar labiau kurstyti jų įkarštį. Studentus be jokio reikalo sumušė, daugybę suėmė. Spauda ragino darbininkus griebtis veiksmų prieš „išdavikus sionistus". Krokuvoje, kurioje net nebuvo demonstracijų, ORMO fabriko policijos daliniai apsupo Tur-

gaus aikštę ir studentų bendrabučius, į miestą buvo atgabentas specialus maištų malšinimo būrys pulti Jogailos universiteto. Milicija lazdomis ir ašarinių dujų granatomis sužeidė dešimtis studentų, dėstytojų, pagalbinių universiteto darbuotojų, tarp jų ir universiteto prorektorių. Tai buvo klasikinė politinė provokacija, kokių daugybę rasime aprašytų Rytų Europos diktatūrų analuose. Jos griebtasi siekiant vienintelio tikslo – diskredituoti Gomułką ir paaukštinti budrųjį ministrą, kuris skubiai ėmėsi priemonių prieš (tariamus) Respublikos priešus. Tačiau Moczarui teko nusivilti. Nei darbininkai, nei kariuomenė nebuvo nusiteikę taikstytis su jo avantiūromis. Liaudies mases ši sionistų medžioklė gerokai suglumino, nes visi puikiai žinojo, jog partijos viršūnėse yra susitelkę daugybė žydų. Krokuvoje Nowa Hutos darbininkai, suvaryti paremti prieš studentus nukreiptų veiksmų, nutraukė mitingą ir patys buvo išvaikyti su šunimis. Vietinės desantininkų įgulos pulkininkas privertė miliciją išvesti savo ginkluotą būrį iš pagrindinio studentų bendrabučio ir pasiuntė į miestą pulko orkestrą paskelbti apie jo pergalę. Panašių susidūrimų greičiausiai būta ir kitur, tik apie juos nebuvo pranešta. Taip susiklosčius aplinkybėms Gomułka galėjo atgauti prarastą autoritetą. Partija sutelkė savo gretas, milicijos veiksmai buvo pasmerkti, o jų iniciatoriai pažeminti tarnyboje. Kalboje, perduotoje per radiją ir televiziją, Gomułka kvietė tautą susivienyti ir išvardijo keletą inteligentų, neva įkvėpusių ramybės drumstėjus. Greta viso būrio žydų, kurie buvo atleisti ar patys turėjo išeiti iš darbo už dalyvavimą šiame gerokai painiame epizode, atpirkimo ožiais tapo Leszekas Kołakowskis ir populiarus istorikas Pawełas Jasienica.[33]

Gomułkai labai pasitarnavo Čekoslovakijos įvykiai. Kalbant apie viešosios nuomonės įtaką Lenkijos krizės eigai, vertėtų prisiminti kad ir šį dvieilį, paaiškinantį Gomułkos sėkmę:

Cała Polska czeka
Na swego Dubczeka.

Visa Lenkija laukia
Savojo Dubčeko.

Tačiau Moczaras „socializmu žmogiškuoju veidu" buvo suinteresuotas, kaip atrodė, dar mažiau nei Gomułka. Be to, ir Sovietų Sąjungos vadovybė, sunerimusi dėl įvykių Čekoslovakijoje, nemanė, kad pribrendo reikalas Lenkijoje ką nors keisti. Vasarą Čekoslovakijoje surengti Varšuvos sutarties valstybių kariniai manevrai, į kuriuos per pietų Lenkiją atvyko ir kelios Sovietų Sąjungos divizijos, atitraukė dėmesį nuo Lenkijos partijos vidinių problemų. Tuo metu didžiausio politinio budrumo reikalavo pati invazija, kurioje dalyvavo ir Rytų Vokietijoje dislokuoti Lenkijos daliniai. Visa baigėsi tuo, kad opozicijos Gomułkai nebeliko. PZPR V suvažiavimas, sušauktas 1968 m. lapkritį, jam vėl patikėjo vadovauti partijai.

Tame suvažiavime dalyvavo ir SSRS partijos lyderis Leonidas Brežnevas. Jis nepraleido progos išdėstyti savo požiūrį į socialistinių valstybių santykius. Nė nemanydamas atsiprašyti už neseną įsibrovimą į Čekoslovakiją, Brežnevas išrėžė grėsmingą kalbą apie broliškų partijų pareigą ateiti į pagalbą tai šaliai, kurioje kyla pavojus „socializmo laimėjimams". Buvo aišku, kad netašytais Kremliaus stiliaus eufemizmais Brežnevas perspėja apie tvirtą Maskvos nusistatymą susidoroti su kiekviena sovietinio bloko nare, jei tik imtų svyruoti šios paklusnumas. Bet kuri broliška partija, išdrįsusi sekti Dubčeko pavyzdžiu, sumokėtų ta pačią kainą. Neliko nepastebėta ir ta aplinkybė, kad vadinamoji „Brežnevo doktrina" buvo išdėstyta būtent Varšuvoje – didžiausios ir įtartiniausios SSRS sąjungininkės sostinėje. Tos kalbos aidas Rytų Europoje buvo girdėti dar ilgai.

Nepaisant visų pastangų, esminės ekonominės ir politinės Lenkijos negalios taip ir neišnyko. Kada Gomułka sulauks kito iššūkio, tebuvo laiko klausimas.

1970 m. gruodžio krizę išprovokavo visiškas režimo nerangumas ir ryšio su tikrove praradimas. Vyriausybei buvo patarta, kad nesibaigiančių žemės ūkio nesėkmių kitaip neįmanoma sumažinti kaip tik smarkiu maisto produktų kainų pakėlimu. Ji taip ir padarė: kainas vienu mostu padidino 20 procentų – ir nei anksčiau, nei vėliau, o per pačią Kalėdų savaitę. Šitaip pati sukėlusi streikų ir demonstracijų bangą, valdžia išsigando ir įsakė milicijai bei kariuo-

menei įvesti tvarką visomis turimomis priemonėmis. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad patys aršiausi streikai vyko ne skurdžiausiuose rajonuose, kur labiausiai turėjo būti nerimaujama dėl Kalėdų žąsies pabrangimo, o atvirkščiai – viename iš geriausius atlyginimus gaunančių ir tradiciškai labai komunistiniame sektoriuje – Ščecino, Gdynės ir Gdansko Baltijos laivų statyklose. Akivaizdu, kad visų neramumų šaknys glūdėjo kur kas giliau nei staigiai pakeltos maisto produktų kainos. Atmosfera kaito. Gdanske ginkluoti milicininkai surengė pasalą ir apšaudė traukinį, vežantį darbininkus į tą laivų statyklą, kurioje buvo paskelbtas lokautas. Darbininkai įtūžo. Nusiaubė parduotuves, apsupo partijos būstines, linčiavo gatvėse milicininkus. Słupsko milicijos mokymo centras virto pelenų krūva. Demonstrantus traiškė atvažiavę šarvuočiai, tačiau šauktiniai kareiviai nepakluso įsakymui šaudyti į juos. Žuvo maždaug trys šimtai žmonių. Šį sykį Gomułkai nebepavyko apsiginti. Paguldytas į specialią partijos kliniką gydytis nuo nervinio išsekimo, staiga vieną dieną netikėtai, niekieno nekviestas, įsiveržė į Politinį biurą, kuris kaip tik rengėsi jį atleisti. Jo protestų niekas nebesiklausė. Gruodžio 20 d. Centro komiteto VII plenumas patenkino Gomułkos atsistatydinimo pareiškimą ir vietoj jo išrinko Edwardą Giereką.[34]

Paskutinioji Gomułkos valdymo krizė sutapo su labai reikšmingais užsienio politikos poslinkiais. Gomułka visada žinojo, kad didelė Vokietijos revanšizmo baimė vis labiau Lenkiją stumia į žeminančią priklausomybę nuo Sovietų Sąjungos. Jis buvo įsitikinęs, kad atkūrusi gerus santykius su Vakarų Vokietija, Liaudies Respublika sutvirtėtų ir ekonomiškai, ir politiškai. Daugelį metų trunkanti tiek SSRS nesitaikstymo politika, tiek *Bund der Vetriebenen* bei Adenauerio vyriausybės priešiškumas užkirsdavo kelią bet kokiai vaisingų ryšių tarp Varšuvos ir Bonos galimybei. Padėtis pradėjo taisytis 7-ojo dešimtmečio viduryje, kai sovietai ėmėsi savo „įtampos mažinimo" politikos, o vokiečiai – savo *Ostpolitik*. Pirmąjį žingsnį žengė Bažnyčių hierarchai. 1965 m. pradžioje Vokietijos Evangelikų bažnyčia savo iniciatyva pasklebė *Memorandumą [...] dėl vokiečių liaudies santykių su rytiniais kaimynais*. Tų pačių metų gegužės mėnesį Vokieti-

jos protestantų delegacija, vadovaujama Vakarų Vokietijos radijo vadovo Klauso von Bismarcko, atvyko į Varšuvą pasikeisti nuomonėmis. Daugelio nuostabai, Lenkijos Romos katalikų bažnyčios hierarchai į šią iniciatyvą reagavo teigiamai. Istoriniame Lenkijos vyskupų laiške, parašytame vokiečių vyskupams 1965 m. lapkričio 18 d., kviečiama nutraukti šimtmečius trunkantį abiejų tautų priešiškumą. Pradžioje pateikę ilgiausią padriką praeities nemalonių sąrašą – nuo šv. Vaitiekaus (Adalberto) nukankinimo ligi lenkų ir vokiečių kančių koncentracijos stovyklose per Antrąjį pasaulinį karą, – jie pasisiūlo vokiečiams „atleisti ir užmiršti“:

Didžiai gerbiami broliai! Kreipiamės į jus. Pasistenkime užmiršti. Gana ginčų. Gana šaltojo karo, prasmingas tik dialogas [...] Jeigu abi pusės iš tikrųjų turi pakankamai geros valios, o tuo mes neabejojame, tai turime susikalbėti. Ateis laikas, kai skinsime vaisius, nepaisydami jokių sunkumų [...] Nuo didžiausių moralinių ir socialinių pavojų, keliančių grėsmę ne tik mūsų žmonių sieloms, bet ir jų biologinei egzistencijai, mus gali išgelbėti tik mūsų Atpirkėjo pagalba ir malonė. Mes meldžiame Jo pagalbos, per Jo motiną, Švenčiausiąją Mergelę [...] Mes kviečiame Jus, vokiečių tautos katalikų kunigai, pagal savo tradicijas drauge su mumis atšvęsti mūsų krikščionybės tūkstantmetį [...] Tiesiame Jums savo rankas, atleidžiame Jums ir prašome Jūsų atleidimo [...] Tegu gailestingasis Išganytojas ir Mergelė Marija, Lenkijos Karalienė, Pasaulio Karalienė ir Bažnyčios Motina, palaimina mūsų prašymą.[35]

Tuo metu kaip tik buvo įsiplieskęs konfliktas tarp Bažnyčios ir valstybės dėl tūkstantmečio minėjimo, ir Gomułka negalėjo atvirai toleruoti Bažnyčios kišimosi į užsienio politiką. Partinė propaganda šią susitaikymo idėją paprasčiausiai atmetė. Tačiau pakvipus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos suartėjimu, nuo kurio Lenkijai grėsė likti atribotai, partija nusileido. 1969 m. Gomułka pats ėmėsi žygių pradėti tartis su Vokietija. Nors ne sykį teko užspringti begeriant iš tos taurės – kad ir tuomet, kai Brežnevas irgi ūmai persimetė prie susitaikymo politikos, – 1970 m. gruodžio 7 d. Varšuvoje pagaliau buvo pasirašyta Lenkijos Liaudies Respublikos ir Vokietijos Federacinės Respublikos sutartis. Daugelis prisimena tas jaudinančias akimirkas. Kancleris Willis Brandtas, išpirkdamas vokiečių kaltę,

priklaupė prie nacių aukų memorialo. Lenkijos vakarinę sieną ties Oderiu ir Nisa pripažino kaip tik ta Europos valstybė, kuri galėjo būti suinteresuota ją pakeisti. Nuo šiol Liaudies Respublika galėjo žengti į ateitį nusikračiusi šiurpaus nerimo, kuris varžė jos laisvę nuo Antrojo pasaulinio karo. Taip Gomułkai pavyko susilpninti tiesioginės Sovietų Sąjungos globos gniaužtus ir tarptautinėje, ir vidaus politikoje. Šis milžiniškas laimėjimas su kaupu atpirko didžiumą nesėkmių, patirtų paskutiniais jo buvimo valdžioje metais.

* * *

Tiems, kurie matė, kaip Lenkija atrodė pasibaigus karui, dabartinis Liaudies Respublikos veidas gali būti sunkiai beatpažįstamas. Pokyčiai, nors ir ne visuomet teigiami, neaplenkė nė vienos gyvenimo srities.

Neabejingiems Lenkijos gyvenimo stebėtojams didžiausią nuostabą kelia oficialiosios cenzūros gajumas. Sovietinio stiliaus kontrolė šalyje pradėjo veikti dar išvadavimo laikotarpiu. Nuo tada visi viešosios informacijos šaltiniai laikomi įtartinais. Aišku, nėra ko apsimetinėti – cenzūra vienokia ar kitokia forma, vienokiu ar kitokiu mastu veikia kiekvienoje pasaulio valstybėje. Tačiau reikia suvokti esminį skirtumą. Dauguma valstybių laikosi nuostatos, kad visa informacija ir nuomonių raiška gali būti laisvai skelbiama ir prieinama, išskyrus tai, kas susiję su krašto gynyba arba peržengia padorumo ribas, kitaip tariant, tai, kas oficialiai uždrausta skelbti. Sovietinės sistemos prevencinė cenzūra *(cenzura prewencyjna)* vadovaujasi kitokiais principais: laisvai neprieinama jokia informacija, išskyrus tai, kas oficialiai leidžiama. Norint ką nors paskelbti ar išleisti, būtina gauti išankstinį atitinkamų valstybės įstaigų leidimą. Lenkijoje, kaip ir visame sovietiniame bloke, valstybė monopolizuodama informaciją siekia ne tiek ja manipuliuoti, kiek ją fabrikuoti, apdoroti ir klasifikuoti. Valstybė naudojasi cenzūra ne vien kaip visuomenės spaudimo įrankiu, bet kaip ypač veiksminga aktyvios propagandos priemone. Nors nepasiteisinusi valstybinės

statistikos falsifikavimo praktika atmesta nuo 1956 m., o lenkų cenzoriai dievagojasi savo įgaliojimais nepiktnaudžiaują, faktas lieka faktu – galingos informacijos kontrolės mašinos nė nemėginama visiškai išardyti. Priešingai, ji darosi vis galingesnė, o jos veikimo metodai – vis rafinuotesni. Iš savo būstinės Varšuvoje Vyriausioji spaudos, leidybos ir viešųjų renginių kontrolės valdyba *(GUKPPiW)* vadovauja plačiam savo padalinių tinklui. Jos etatiniai darbuotojai dirba visose svarbiausiose organizacijose ir įmonėse, reguliuoja visą žiniasklaidą, visas naujienų ir vertimų agentūras, leidyklas, spaustuves, visus koncertus, teatrus, kino teatrus, parodas, visas ryšių priemones. Be jos patvirtinimo, t.y. oficialiai išduodamo leidimo, negali pasirodyti joks laikraštis ar televizijos laida, netgi jokie asmeninio pobūdžio skelbimai, pavyzdžiui, kvietimai į vestuves, pranešimai apie laidotuves. Vadovaujantis šimtais instrukcijų, kiekvieną savaitę visa informacija skirstoma į atskiras kategorijas – skirta užsieniui, skirta masiniam vartojimui šalies viduje, ribotai platinama, slaptoji valstybinė ir draudžiamoji. Didžiausio apdairumo reikalavo nepriekaištinga SSRS ir Lenkijos partijų lyderių reputacija bei tokios jautrios temos kaip užsienio politika, religija ir ideologija bei kariniai reikalai. Tarp draudžiamų temų – SSRS bei esamos partijos linijos kritika, Sovietų Sąjungos ir carinės Rusijos lyginimas, civilinės nelaimės, darbo saugos pažeidimai pramonės įmonėse, eksportuojamos produkcijos brokas, užuominos apie aukštesnį ekonominio ir socialinio gyvenimo lygį nekomunistinėse šalyse ir ypač informacija apie cenzūros egzistavimą. Kur daugiau, jei ne čia įsikūnijo Orwello „Tiesos ministerijos" vizija. Tačiau svarbiausia, kad cenzoriai, nors veikiantys valstybės vardu, už savo veiklą yra atsakingi tik partijos Centro komitetui. Perspėjimas visiems, gaunantiems informaciją iš Lenkijos Liaudies Respublikos oficialių šaltinių, – ji visiškai nepatikima. Dabartiniai komunistinio pasaulio analitikai kritišku požiūriu turi nenusileisti istorikams, bandantiems įminti viduramžių paslaptis.[36]

Pirmojo po karo, 1946 m. vasario 14 d., gyventojų surašymo duomenimis, tada Lenkijoje gyveno 23,9 milijono žmonių. Per tris de-

šimtmečius jų skaičius išaugo iki 35,1 milijono (1979). Dėl smarkių natūralaus gyventojų prieaugio netolygumų (nuo 29,1 tūkstančiui gyventojų 1955 m. nukrito iki 16,1 – 1970 m.) demografinėse diagramose atsirado ženklių „iškilimų" ir „įdubimų". 1971 m. pramonės sektoriuje dirbo 42 procentai, žemės ūkyje – 29,5 procento gyventojų; miestiečių buvo – 52,7 procento, moterų – 54,2 procento, vaikų iki 18 metų – 32,2 procento, nelenkų – tik 1,3 procento. Kitaip nei kada nors anksčiau, dabar Lenkijoje vyrauja miesto gyventojai, dirbantys pramonės sektoriuje, palyginti jauno amžiaus ir daugiausia lenkų tautybės.[37]

Ūkio valdymas ir toliau grindžiamas stalinistiniais principais. Visos ekonominės veiklos grandys pajungtos centralizuotam valstybiniam planavimui penkmečiais – 1956–1960, 1961–1965, 1966–1970, 1971–1975, 1976–1980 m. 8-ajame dešimtmetyje pabandyta šiek tiek paeksperimentuoti – iš pramonės įmonių vadovybės imta reikalauti atsakomybės už įmonių pelną. Tačiau ženklesnių poslinkių link „rinkos ekonomikos" – tokių, kokių pastaraisiais metais matyti Vengrijoje, – nebūta.[38]

Pramonė vystosi labai sparčiai. Pramonės produkcijos indeksas (1950 m. – 100) šešiamečio plano pabaigoje siekė 200, 1960 m. – 317, 1965 m. – 475, 1970 m. – 708 ir 1974 m. – 940. Daugelis pramonės šakų, pavyzdžiui, chemijos pramonė, mašinų gamyba, elektronika, ginklų gamyba, prieš karą vargu ar išvis egzistavusios, dabar klesti. Sparčiai auga vakarietiškos įrangos ir vakarietiškų technologijų importas. Tačiau partija pripažįsta ir ilgiausią virtinę trūkumų, tokių kaip „nepakankamos technologijų inovacijos", „prastas darbo organizavimas", „netaupiai naudojamos žaliavos", „energijos eikvojimas", „nepatenkinamas gamybos koordinavimas", „nepakankamas dėmesys kokybei", „per menkos investicijos į vartojimo sektorių", „prastos socialinės ir darbo sąlygos". Lenkijos antrosios pramonės revoliucijos rezultatai labiau guodžia statistikus, o ne paprastus vartotojus.[39]

Žemės ūkis, kadaise kertinė Lenkijos ūkio šaka, dabar tapo daug rūpesčių keliančiu vaiku. Po 1956–1957 m. vykdytos dekolektyvi-

zacijos sumažėjo kolektyvinių ūkių skaičius, 83 procentus ariamos žemės sudarė smulkūs, menkai mechanizuoti, arkliais dirbami valstiečių ūkiai. Tik „atgautosiose žemėse", kuriose išliko nemažai PGR, buvo ūkininkaujama daugiausia kooperacijos principais. Palyginti su 1950 m., visa žemės ūkio gamyba išaugo 70 procentų. Bemaž baigta kaime elektrifikacija. Nepaisant partijos nenoro gaminti nedidelius traktorius, kurie tiktų valstiečių sklypams įdirbti, mechanizacija iš valstybinio sektoriaus skverbiasi ir į privatų. Tačiau nepavyko nei Gomułkos vykdyta kampanija už visišką žemės ūkio ekonominį savarankiškumą, nei Giereko – už tiekimo padidinimą. Paklausa ir toliau viršija pasiūlą, o maisto produktų, ypač mėsos, trūkumas tebelieka nepagydoma liga.[40]

Lenkijos užsienio prekyba yra valstybės monopolis ir daugiausia vyksta su socialistinio bloko šalimis. Nors prekyba su išsivysčiusiomis Vakarų industrinėmis valstybėmis gerokai suaktyvėjo – 1975 m. eksportas siekė iki 34,2 procento, o importas iki 38 procentų (planuotas skaičius), – du trečdaliai užsienio prekybos apyvartos tenka ESPT šalims. Vienintele didžiausia partnere išlieka SSRS, tiekianti 42 procentus visų Lenkijai reikalingų žaliavų – 80 procentų naftos, 80 procentų geležies rūdos ir 60 procentų medvilnės – ir įsivežanti daugiau kaip pusę Lenkijos pramonės produkcijos. Prekybos srityje Lenkija iš tiesų tapo stipriai priklausoma nuo Sovietų Sąjungos. Toks nelygus mainų balansas Lenkijos naudai nusistovėjo nuo 1956 m. Greičiausiai dėl šios priežasties sovietų vyriausybė ėmė reikalauti didelių Lenkijos investicijų į SSRS ekonomiką. Šios investicijos vykdomos įvairiai – įvesti (slapti) lengvatiniai mainų tarifai; SSRS perduodami pagal pažangias vakarietiškas technologijas Lenkijoje pastatyti laivai; visai neseniai buvo pastatyta milžiniška plieno gamykla Katowicuose, nuo kurios SSRS sienos link nutiesta tiesioginė plačios vėžės geležinkelio linija. Kitaip nei tarpukariu, kai Lenkijos eksportas ribojosi maisto produktais ir žaliavomis, dabar pagrindinę eksporto dalį sudaro pramonės gaminiai, ypač mašinos ir pusfabrikačiai. Tik, gaila, šių gaminių kokybė nėra tokia gera, kad patrauktų viso pasaulio

pirkėjus. Todėl bendrasis Lenkijos prekybos balansas visą laiką buvo neigiama:

	Importas	*Eksportas*	*Balansas*
	(milijonais konvertuojamų zlotų)		
1950	2 673	2 537	-137
1965	9 361	8 911	-450
1971	16 151	15 489	-662
1976	46 100	36 600	-9 500

Būtina pabrėžti dar ir tai, kad nė karto nebuvo atlikta tinkama prekybos statistikos analizė – tam trukdo ypatingi duomenų slaptumo reikalavimai. Kokiais finansiniais principais vadovaujantis skaičiuojamas užsienio prekybos balansas, kokios yra užsienio paskolų sąlygos, kaip taikomos licencijos užsienio prekėms arba kaip sudaromos barterinės sutartys, – visa tai kruopščiai slepiama. Išvis nutylimi net, rodos, visai nekalti dalykai, tokie kaip grūdų pirkimas iš užsienio, mėsos pardavimas Sovietų Sąjungai, kavos reeksportas ar ginklų prekyba su ESPT šalimis. 1976 m. vadovėliuose, kuriuose kalbama apie Lenkijos užsienio prekybą, cenzūra uždraudė vartoti terminus *kurs* (valiutos keitimo kursas), *obciążenia* (debitas), *subwencja* (subsidija) ir *dotacja* (dotacija).[41]

Vadinamosios „ypatingos sąlygos", apie kurias užsimenama oficialiuose pasiteisinimuose dėl Lenkijos ūkio nepajėgumo, daugiausia yra socialinio ir politinio pobūdžio. Jų šaknys – istoriškai susiklostęs ir, ko gero, negrįžtamas didžiosios žmonių dalies atsiribojimas nuo valstybės, taigi ir nuo valstybinių įmonių, kuriose beveik visi ir dirba. Naujųjų laikų karai ir padalijimai išmokė lenkus nerodyti per daug pagarbos valdžiai, tinginiauti ir sukčiauti turint reikalų su valstybine nuosavybe, o energiją pasitaupyti asmeninės gerovės labui. Jie instinktyviai yra nusiteikę „prieš" šią sistemą. Todėl biurokratijos tinklas dar labiau plečiasi ir jokia iniciatyva nepajėgi pergalėti įsišaknijusių darbo jėgos įpročių. Menko našumo, žemų kokybės rodiklių ir visiško neefektyvumo paprastai neįmanoma pateisinti vien techninėmis ar ekonominėmis priežastimis. Šiuo požiūriu Lenkijos Liaudies Respublika yra paveldėjusi visas tas nuosta-

tas, kurios susiformavo carinės Rusijos viešpatavimo sąlygomis ir dar labiau sustiprėjo per dvi vokiečių okupacijas.

Transporto ir ryšių pažanga tam tikruose sektoriuose tikrai neįtikėtina. Lenkijos oro linijų (LOT), eksploatuojančių sovietinius Iljušino ir Tupolevo lėktuvus, maršrutai nusitęsė 49 000 kilometrų ir jungia pagrindinius šalies miestus su didžiuma Europos sostinių. Prekybinis laivynas nuo 506 000 dedveito tonų 1950 m. išaugo iki 23 milijonų 1973 m. Lenkijos valstybinis geležinkelis sparčiai elektrifikuojamas, nuolat atnaujinami riedmenys. Lenkijos valstybinės autobusų linijos daro įmanomą stabilų susisiekimą tarp visų miestų ir kaimų. Miestuose reguliariai kursuojantys municipaliniai tramvajai, troleibusai ir autobusai teikia žmonėms patogumą, kuris pastaruoju metu sparčiai nyksta Vakarų Europoje. Pagal italų licenciją pradėta gaminti „lenkiškus fiatus"; šių asmeninių automobilių skaičius 1973 m. šoktelėjo iki 690 700. Vis dėlto iki šiol daugeliui lenkų šeimų arklio traukiamas vežimaitis yra ne mažiau pažįstamas kaip automobilis ar lėktuvas. Prieškariniai vokiški garvežiai sėkmingai pūškuoja greta dyzelinių lokomotyvų. Vingiuoti kaimo vieškeliai, kuriuose dažnai sutiksi dardantį vežimą, svirduliuojantį girtuoklį ar žąsų pulką, išraizgę šalį du tris kartus tankiau nei duobėti plentai.

Lenkijos turizmo sistema atspindi visas valstybinio verslo silpnybes. Vietiniai atostogautojai griežtai atskiriami nuo užsieniečių. Jie apgyvendinami pigiuose, niūriuose komunaliniuose poilsio namuose, kurie priklauso profesinėms sąjungoms ar įstaigoms. Užtat užsienio turistams siūlomos Valstybinės turizmo agentūros *Orbis* ar Jaunimo kelionių organizacijų *Almatur* ar *Juventur* paslaugos. Jie privalo susimokėti tvirta valiuta už menkų patogumų brangius kambarius didžiuliuose, pretenzingos architektūros pastatuose, kurių ne taip jau ir gausu. Privatūs svečių namai oficialiai neleidžiami, sąlygų patiems – individualiai ar su šeima – paatostogauti Lenkijoje beveik nėra.

Šaliai atsigavus po karo metų, kada tikrai visi buvo lygūs, sparčiai keičiasi socialinis visuomenės susisluoksniavimas. Tvirtinimai

apie beklasę Lenkijos visuomenę tėra tuščios kalbos. Naujoji „raudonoji buržuazija" su savo asmeninėmis vilomis, greitais automobiliais, šilkiniais kostiumais, madingai apsirengusiomis žmonomis, išpaikusiais vaikais ir atostogomis užsienyje gauna tokias pajamas ir turi tokias socialines garantijas, kokios paprastam darbo žmogui nė iš tolo nepasiekiamos. Šiam luomui priklauso aukščiausi valstybės ir partijos veikėjai, gamyklų direktoriai, taip pat tolydžio vis gausėjantis klestinčių privačios praktikos gydytojų ar „daržininkų" sluoksnis. Tasai privilegijuotas elitas pertekęs grynųjų pinigų – mokesčiai nedideli, o geros kokybės vartojimo prekių paprasčiausiai trūksta. Iš čia ir radosi neregėto masto vartojimo kultas, kuriam pritiktų vienintelis apibūdinimas – „buržuazinis fetišizmas". Pramonės darbininkai taip pat turi savo aristokratiją, kurią sudaro gerai uždirbantys laivų statytojai, plieno pramonės darbininkai ir kalnakasiai. O piramidės apačioje yra valstiečiai, jau trys dešimtmečiai laikomi visuomenės priešais, nors ir maitinantys visą tautą, mokantys mokesčius, bet taip ir nepajutę visų gerovės valstybės pranašumų. Tarp valstiečių ir proletariato egzistuoja dar viena hibridinė valstiečių-darbininkų (*chłopo-robotnicy*) socialinė grupė, kuri pragyvena iš nuosavos žemės ir valdiškos algos, gaunamos valstybinėje įmonėje.[42]

Tris dešimtmečius nuolat vyksta demografiniai pokyčiai. Per tą laiką daugiau kaip dešimt milijonų kaimiečių plūstelėjo į miestus. 1970 m. pirmąsyk miesto gyventojai skaičiumi aplenkė kaimo gyventojus, o 1977 m. jau sudarė 57,4 procento. Penki svarbiausi miestai – Varšuva (1977 m. 1 532 100 gyventojų), Lodzė (818 400), Krokuva (712 000), Vroclavas (592 500), Poznanė (534 400) ir Katowicų rajono miestų konglomeratas (3 862 000) vis dar auga, nepaisant griežtos miestų planavimo ir apsigyvenimo juose tvarkos.[43]

Gyvenimo sąlygos atspindi pernelyg sparčios urbanizacijos sukeltą įtampą. Po karo pastatyta gerokai per tris milijonus butų, todėl net ir gyventojų prieaugis bei masinis kėlimasis į miestus nesutrukdė apmažinti būsto trūkumo – 1946 m. vienas butas teko 4,73 žmonių, o 1970 m. – 4,37. Maždaug pusė visų statomų namų yra

miesto kooperatyvų nuosavybė. Kitą dalį sudaro valstybinių įstaigų žinybiniai butai arba privatūs namai. Tačiau statybų kokybė neatlaiko jokios kritikos. Statybinės medžiagos – cementas, tinkas ar plytos – yra prasčiausios, kokios tik gali būti, apdaila taip pat nieko verta. Tik kas trečias namas turi vonią, tualetą ar centrinį šildymą. Kaime tokią prabangą turi tik kas dvylikta šeima.

Asmeninės pajamos labai skiriasi, nes yra smarkiai diferencijuojamos. Kadangi pajamų mokestis, įmokos į pensijų fondą, socialinio draudimo mokesčiai ir pan. yra automatiškai atskaitomi, lenko darbo užmokestį būtų sunku tiesiogiai palyginti su vakariečio pajamomis. Šiaip ar taip, jis yra labai mažas. 1976 m. vidutinis mėnesio atlyginimas buvo 3 500 zlotų, tai atitinka 35 JAV dolerius arba 18 Didžiosios Britanijos svarų sterlingų. Kokia yra žmonių perkamoji galia, matyti lyginant uždarbį su vidutinėmis to meto kainomis: 1 kg duonos – 8 zlotai, 1 kg kumpio – 120 zlotų, batų pora – 300 zlotų, vyriškas kostiumas – 2000 zlotų, lenkiškas „Fiatas 125p 1500" – 225 000 zlotų. Kažin ar rastume šeimą, kuri išsiverstų be antrojo – dirbančios žmonos – atlyginimo, o daugelis dar prisiduria pajamų iš neoficialių darbų.[44]

Nedarbo nėra. Darbas yra ir teisė, ir pareiga. Kiekvienas sveikas, darbingas žmogus turi teisę jo reikalauti. Vengiantys dirbti gali būti net persekiojami už parazitavimą. Tokia sistema užkerta kelią netikrumui ir pažeminimui – gėdingiems laisvosios rinkos pasaulio reiškiniams, tačiau kartu ji neišvengiamai skatina žmones nepaisyti darbo drausmės. Be to, taip paslepiama nepakankamo užimtumo problema. Darbuotojas, neturintis ką veikti darbe ir ateinantis savaitės pabaigoje tik pasiimti algos, vargu ar jaučia daugiau pasitenkinimo už eilėse prie bedarbio pašalpos stovinčius britus ar amerikiečius.[45]

Profesinių sąjungų, tokių, kokios veikia Vakaruose, Lenkijoje nėra. Profesinių sąjungų centro taryba, 1949 m. subūrusi visas ligi tolei veikusias savarankiškas organizacijas, yra visiškai pavaldi partijai. Ją sudaro valstybinėse įstaigose ir įmonėse įkurtos cechinės organizacijos, ir joms priklauso visi ten dirbantys žmonės. Vietiniai

profesinių sąjungų padaliniai yra tarsi jungiamoji grandis, nustatanti oficialius darbo sąlygų reikalavimus arba privalomas gamybos našumo normas. Derybų dėl darbo užmokesčio mechanizmas neveikia. Lenkijos darbo žmonės priklauso nuo nematomų valstybės planuotojų malonės; tai jie nustato, kas kiek turi uždirbti ir kas kiek turi kainuoti. Atlygis mokamas nekonvertuojama valiuta, todėl žmonių padėtis nelabai kuo skiriasi nuo samdinių padėties senojoje kapitalistinėje sistemoje, kur už darbą būdavo mokama sandėliuose esančiomis prekėmis. Lyginamoji atlyginimų dydžio ir skirtumų statistika, lygiai kaip ir nepalanki informacija apie darbo saugumo reikalavimų pažeidimus, yra visiškai neprieinama žiniasklaidai. 1957 m. priimta darbininkų savivaldos programa nepasiekė savo pirminių tikslų. Darbininkų tarybų savarankiškumas kaipmat užslopo, vos tik jos tapo pavaldžios partijos kontroliuojamiems savivaldos komitetams.[46]

Teoriškai gerovės valstybės parama turi būti kiekvienam laisvai prieinama. Praktiškai ji yra labai ribota, menkesnė, pavyzdžiui, nei Didžiojoje Britanijoje. Kad tuo įsitikintume, užtenka paminėti tris dalykus – vaistai, mokykliniai vadovėliai ir studentų bendrabučiai yra mokami. O iki 1972 m. valstybinės sveikatos apsaugos įstaigos neaptarnavo asmeninius ūkius turinčių valstiečių.

Apskritai paėmus, gyvenimo lygis nėra aukštas. Oficialioji propaganda, be paliovos besididžiuojanti pasiektais laimėjimais, palyginti su prieškario laikotarpiu, tarsi nemato, jog panašia, o kartais kur kas didesne pažanga gali pasigirti kiekviena Europos valstybė, nesvarbu, kokia jos politinė santvarka. (Čia vertėtų priminti, kad 1976 m., minint Amerikos dviejų šimtų metų sukaktį, Lenkijos cenzūra išleido specialią instrukciją, draudžiančią lyginti JAV lenkų ir jų giminaičių Lenkijoje gyvenimo lygio kilimo rodiklius per paskutinius tris dešimtmečius.) Ekonomikos prioritetai visuomet buvo teikiami sunkiajai pramonei, o vartojimo prekių gamyba ir paslaugų sritis paliekama antroje vietoje. Todėl nenuostabu, kad apyvartoje yra per daug nekonvertuojamų pinigų, o negausios prekės stačiai medžiojamos. Negalėdami investuoti į nuosavus namus, auto-

mobilius ar įsigyti kitų stambių pirkinių, lenkų vartotojai daugiau nei būtina išleidžia greito vartojimo prekėms, ypač maistui ir gėrimams, taip dar labiau aštrindami esamą deficitą. Tokia padėtis negali neturėti įtakos ir pačiai gyvenimo kokybei. Alkoholizmas, prakiurę vamzdžiai, ilgos eilės, nusilupęs tinkas, perpildyti butai ar sausakimši autobusai, užterštas oras, suodžių ir cheminių teršalų dūmų debesys, skylėti šaligatviai, žemo lygio paslaugos, amžini ginčai ir nesusipratimai su smulkiais valdininkais – tai visiems įprasta kasdienybė. Tik darbas liko pigus ir lengvai gaunamas. Visos asmeninės paslaugos – auklių, namų tvarkytojų, taksi, kirpėjų, siuvėjų, prostitučių – yra gerokai pigesnės nei Vakaruose.[47]

Vienas iš svarbiausių tokį menką gyvenimo lygį lemiančių veiksnių yra didžiulės ginkluotųjų pajėgų mašinos išlaikymas. Jai skiriamos lėšos niekuomet nebuvo paskelbtos, tačiau ir taip aišku, kad jos dvigubai ar net trigubai viršija Vakarų Europos valstybių šiam reikalui skiriamą biudžeto dalį. Lenkijos ginkluotosios pajėgos buvo sukurtos sovietų pavyzdžiu, o 1949–1956 m. buvo tiesiogiai pavaldžios SSRS karinei vadovybei; nuo 1955 m. priklauso jungtinėms Varšuvos sutarties karinėms pajėgoms. (Žr. diagr. A.) Jos yra keturių rūšių – karinės oro pajėgos, priešlėktuvinės ir priešraketinės gynybos kariuomenė, karinis jūrų laivynas ir sausumos kariuomenė. Pastaroji susideda iš krašto vidaus gynybinių pajėgų ir strateginio operatyvinio rezervo. Čia priklauso stiprios pasienio apsaugos pajėgos ir elitinis vidaus tarnybos korpusas. Pagal 1967 m. lapkričio 21 d. priimtą įstatymą ginkluotosios pajėgos yra tiesiogiai pavaldžios Ministrų tarybos Gynybos komitetui. Ypatingais atvejais gali būti skelbiama visuotinė mobilizacija – vyrų nuo 18 iki 50 metų, moterų nuo 18 iki 40 metų. Taikos metu ginkluotąsias pajėgas sudaro profesionalūs kariškiai ir privalomą dvejų metų tarnybą atliekantys šauktiniai. 1977 m. Lenkija turėjo 15 divizijų, iš jų vieną desantinę ir vieną sausumos-vandens smogiamąją su 3800 tankų ir 4200 šarvuočių; 4 „žemė-žemė" raketų brigadas; 55 eskadrilių karines oro pajėgas su 745 koviniais lėktuvais, daugiausia skirtais kitų lėktuvų atakoms; nedidelį karo laivyną – 25 karo laivus, apgink-

luotus FPB ir MTB tipo raketomis; iš viso 404 000 karių ir 605 000 atsarginių. 1974 m. liepos 22 d., minint trisdešimtąsias Liaudies Respublikos metines, Varšuvoje surengtas grandiozinis karinis paradas akivaizdžiai parodė, kad visą šalies ginkluotę sudaro grėsmingas sovietinių kulkosvaidžių, tankų bei raketų arsenalas. Kariai liepsnoja patriotizmu, yra išėję griežtą trenažą, 70 procentų karininkų turi aukštąjį išsilavinimą, gerai parengti techniškai. Tačiau jų tikrieji sugebėjimai niekam nežinomi. Per trisdešimt metų jiems teko aktyviai dalyvauti tik nedideliame 1945–1947 m. vidaus kare ir gėdingoje 1968 m. invazijoje į Čekoslovakiją. 1956 m. spalį buvo aišku, kad Lenkijos kariuomenė priešinsis sovietų intervencijai. 1968 ir 1970 m. būta tam tikrų ženklų, kad ji nėra linkusi besąlygiškai remti civilinės milicijos ar kai kurių partinių grupuočių politinių avantiūrų. Sklandė gandai apie Generalinio štabo pastangas žūtbūt savo rankose išlaikyti kariuomenės politinių skyrių kontrolę. Tokiomis aplinkybėmis ginkluotosios pajėgos negali turėti didesnės politinės įtakos. Galimybė, kad jos veiktų savarankiškai, nepaklusdamos partijos vadovybei ar bendrajai Varšuvos sutarties valstybių politikai, įmanoma tik vaizduotėje.[48]

Itin svarbia prioritetine šalies gyvenimo sritimi laikoma švietimo sistema. Kiekybiniai rodikliai tikrai įspūdingi. Besimokančių vaikų, studentų ir suaugusiųjų skaičiumi Lenkija lenkia Vakarų šalis. Tačiau materialinės švietimo įstaigų sąlygos yra gana primityvios, o mokymo metodai autoritariniai. Apie vakarietišką švietimo sistemos pažangą čia niekas negirdėjęs. Moksleiviai greičiau treniruojami nei ugdomi. Jie bodisi pamokslaujamu mokytojų tonu, privalomomis rusų kalbos pamokomis ir perdėm visur kaišiojama politine propaganda. Šiuo metu veikia 88 aukštojo mokslo įstaigos; 1937–1938 m. jų buvo 32.[49]

Kultūrinis gyvenimas taip pat uoliai kontroliuojamas. Tikrai daug pastangų įdėta, kad kultūra pasiektų mases – tam tarnauja bibliotekos, teatrai, koncertų salės, kino teatrai, laikraščiai, radijas ir televizija. Dar niekados valstybės parama menininkams nebuvo tokia svari. Tačiau viso šio klestėjimo laidas yra politinis konformizmas. Nors

buvusio privalomo Stalino laikų „socialistinio realizmo" pamažu atsisakoma, nerasime tokios kultūros įstaigos, kurioje nedirbtų etatinis cenzorius. Atvirai diskutuoti leidžiama vos vienu kitu politiniu ar socialiniu klausimu. Daug talentingų kūrėjų, tokių kaip dramaturgas Sławomiras Mrożekas (g. 1930), kino režisieriai Romanas Polańskis (g. 1933) ir Andrzejus Wajda (g. 1926), jau kuris laikas gyvena ir kuria užsienyje. Mrożeko dramoje *Emigranci (Emigrantai)* vyksta nenutrūkstamas pokalbis tarp bevardžio intelektualo ir bevardžio darbininko. Čia kaip tik ir atskleidžiama viena svarbiausių nūdienos aktualijų – intelektinės laisvės problema:

AA: Nuostabus dalykas, kad toks žmogus kaip aš, paprastai sugebantis blaiviai mąstyti, nenori matyti akivaizdžios tiesos, jei ji žeidžia jo išdidumą. Pirmiausia aš šokinėjau lyg beždžionė narve. Kraipiau uodegą, šuoliavau nuo stulpo ant sienos, nuo sienos ant stulpo; gavęs riešutą stengdavausi įlįsti į kevalą ir pasijusti beribės erdvės šeimininku. Praėjo daug laiko, kol atsikračiau visų iliuzijų ir įtikinau save, kad iš tikrųjų esu beždžionė, sėdinti narve.

XX: Beždžionės juokingos. Mačiau zoologijos sode.

AA: Tu teisus. Narve beždžionės juokingos. Štai todėl, kai galop prisipažinau esąs beždžionė, pradėjau iš savęs juoktis ir tol juokiausi, kol ašaros ėmė tekėti man per snukį. Tuomet susivokiau, kad mano juokdariški pokštai visai nejuokingi, nors žiūrovams ir prižiūrėtojams jie, matyt, patikdavo, nes dažnai gaudavau papildomą porciją riešutų ir saldainių. Bet nuo saldainių susirgau ir nebegalėjau slėptis kevale. Štai tuomet ir supratau, kad beždžionei nieko kito nelieka, tik pripažinti, jog yra beždžionė.

XX: Taigi, taigi.

AA: Ir dar, iš visos šitos beždžioniškos, vergiškos būsenos gali pasisemti jei ne išdidumo, tai bent išminties ir stiprybės [...] Manyje, toje pažemintoje ir įkalintoje beždžionėje, atsidūrusioje pasibaisėtinoje padėtyje, išliko žmogaus pažinimas, tikrasis pažinimas, nepaliestas atsitiktinės pažangos ar laisvės aistros. Tikrasis pirminis pažinimas. Todėl turėjau išnaudoti šią galimybę ir aš, narve įkalinta beždžionė, nusprendžiau rašyti knygą apie žmogų.

XX: Juk beždžionės nemoka knygų rašyti.

AA: Ypač uždarytos narve. Sutinku. Tačiau tai buvo įrodyta vėliau. O kol

kas buvau apsėstas vienintelės minties, jog rašysiu knygą apie žmogų, jo pirmapradę būseną, arba apie vergą, arba apie save, rašysiu kūrinį, kokio pasaulis dar nebuvo matęs [...] Sau tariau: neturiu nieko, bet vergiją tikrai turiu. Ji mūsų turtas. Ką kiti žino apie tai? [...] Visa literatūra apie vergiją yra suklastota arba neužkliudo esmės; ją rašė arba misionieriai, arba išvaduotojai, arba vergai, besiilgintys laisvės, kitaip tariant, žmonės, kurie nebuvo visiški vergai. Ką jie žino apie vientisą vergystę, kuri nukreipta pati į save, uždaryta savyje ir niekad nebandanti pereiti į kitą būseną? Ką jie žino apie vergo džiaugsmą ir liūdesį, apie vergijos paslaptis, tikėjimą ir papročius, filosofiją ir kosmogoniją, matematiką. Nieko nežino, o aš žinau viską. Todėl ir nusprendžiau apie tai parašyti.

XX: Ir parašei?

AA: Ne.

XX: Kodėl?

AA: Pabijojau (Pauzė).[50]

Nepaisant suvaržymų, rašoma, leidžiama, recenzuojama ir atvirai aptariama daugybė įvairiausių žanrų literatūros. Didžiausio partijos palaikymo sulaukia apsakymai, vaizduojantys karo metus, vokiečių okupacijos prisiminimai, patriotinės istorijos. Tačiau nebūtų visiškai tikslu lenkų literatūrą dalyti į oficialiąją ir neoficialiąją. Kitaip nei jų plunksnos broliai kitose sovietinio bloko šalyse, lenkų rašytojai gana sėkmingai laviruoja tarp leistinos ir neleistinos literatūros. Būtų neteisinga teigti, kad Lenkijos rašytojų sąjungoje susibūrę vien konjunktūriniai rašeivos arba kad neįprastas pažiūras galima reikšti tik disidentiniame pogrindyje. Lenkijoje net ir partija priversta sutikti, kad inteligencija ir vergiškas konformizmas nėra suderinami. Dalis garsiausių rašytojų, tokių kaip Jarosławas Iwaszkiewiczius (1894–1980) ar Maria Dąbrowska (1889–1965), išgarsėjo dar prieš karą. Kiti, kaip antai skamandritas Antonis Słonimskis (1895–1976), katalikas eseistas Pawełas Jasienica (1909–1970) ar žurnalistas Stefanas Kisielewskis (g. 1911), sugebėjo eiti savo pasirinktu keliu nepaisydami nuolatinių trukdymų. Iš plačiausiai pripažintų prozos kūrinių paminėtini Jerzio Putramento (1910–1986) darbai, Jerzio Andrzejewskio (1909–1983) romanas *Popiół i diament* (*Pelenai ir deimantai*, 1947), pasakojantis apie suluošintą pokario kar-

tą, ir Tadeuszo Brezos (1905–1970) *Spiżowa brama (Bronzos vartai*, 1960), kuriame šiek tiek ciniškai vaizduojami Vatikano valdžios koridoriai. Poetai, atstovaujantys prieškario mokykloms – Leopoldas Staffas (1878–1957), Julianas Tuwimas (1894–1953) ar komunistų bardas Władysławas Broniewskis (1897–1962) – įsimaišė į naujų balsų kakofoniją – Konstanto Ildefonso Gałczyńskio (1905–1953), Juliano Przybośo (1901–1970) ir Zbigniewo Herberto (g. 1924). Lenkų drama buvo surakinta grandinėmis ligi 1956 m. Tačiau tuoj po jų prasidėjo energingo tautinės klasikinės dramos atgimimo ir eksperimentinio teatro kūrimo laikotarpis. Mrożeko, Tadeuszo Różewicziaus (g. 1921) bei režisieriaus Jerzio Grotowskio (g. 1933) vardai įgijo tarptautinį pripažinimą. Kaip visada, lenkų literatūrą veikia ir užsienyje gyvenantys rašytojai, ypač Argentinoje gyvenęs dramaturgas Witoldas Gombrowiczius (1904–1969) ir Kalifornijoje gyvenantis poetas bei kritikas Czesławas Miłoszas. Lenkija gali didžiuotis literatūrinių žurnalų gausa, iš kurių reikšmingiausi yra *Twórczość (Kūryba), Kultura* ir *Życie Literackie (Literatūrinis gyvenimas)*. Žiniasklaidą yra monopolizavę partijos kontroliuojami valstybinis radijas, televizija, spauda. Tačiau, greta įprastinės, nuspėjamos literatūros, stebėtinai daug leidžiama ir skaitoma avangardinės poezijos, prozos, o labiausiai – verstinės užsienio literatūros. Tarptautinio PEN klubo Varšuvos skyrius, Żeromskio įkurtas dar 1924 m., užsiima aktyvia veikla, savarankiškai palaiko ryšius su užsienio literatais. Trumpai tariant, nors ir iškyla visokių kliūčių, Lenkijos literatūrinis gyvenimas klesti; tai įrodo, jog šalies valdžia laikosi iš esmės „pozityvistinių" nuostatų. Padėtį sunkina tai, kad partijos propaguojamų kultūros vertybių visuomenė nepriima, jau nekalbant apie kultūros elitą. Dažnai nutinka, kad talentingi rašytojai, kūrybinio kelio pradžioje oficialiai remiami, vėliau ima konfliktuoti su savo partiniais rėmėjais, kol galop papildo nepatenkintųjų ir nusivylusiųjų gretas. Įtampa darosi chroniška. Ją sukelia ne priešiškų filosofijų susidūrimas, kaip kai kas linkęs manyti, – prie to lenkai nuo seno įpratę; ji greičiau kyla iš stiliaus ir jautrumo, gero skonio ir tono pajutimo. Didžiumą išsilavinusių lenkų, kuriuos karti

patirtis pavertė visiškais skeptikais, labai žeidė nuolatinis partijos pamokslavimas, nepagydomas optimizmas, absoliutus kategoriškumas, nesibaigiančios manipuliacijos, į kraują įaugęs protekcionizmas, o labiausiai – nenumaldomas savęs garbinimas. Vidutinis Varšuvos ar Krokuvos inteligentas tokios kultūros, kurioje tolerancija reiškiasi per netoleranciją, kurioje ironija, kritiškumas, dviprasmiškumas ar švelnus juokimasis iš savęs nepriskiriami menui, išvis nelaiko kultūra. Tai primena „barbarų Romos forume" skeryčiojimąsi. Zbigniewas Herbertas, kurio darbai pasaulyje vis plačiau pripažįstami, rašė, kad paskutiniame pragaro rate išvysi ne ugnį ir sierą, ne fizines kančias:

Paskutinis pragaro ratas. Kitaip nei įprasta manyti, čia patenka ne despotai ar motinų žudikai ir net ne svetimautojai. Tai menininkų prieglauda, pilna veidrodžių, muzikos instrumentų ir paveikslų. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad čia pats ištaigiausias pragaro skyrius [...]

Metai iš metų čia rengiami konkursai, festivaliai ir koncertai. Čia nėra sezono kulminacijos. Čia jau pasiekta amžina ir bemaž absoliuti kulminacija. Kas keli mėnesiai iškyla naujos srovės ir, atrodo, niekas nepajėgs sustabdyti avangardo triumfo žygio.

Belzebubas mėgsta meną. Jis giriasi, kad jo chorai, jo poetai ir jo dailininkai būsią geresni nei Rojuje. Tas, kieno menas geresnis, to ir valdžia geresnė – tai akivaizdu. Netrukus bus galima palyginti vienų ir kitų jėgas per Dviejų pasaulių festivalį, o tada ir pamatysime, kas liko iš Dantės, Fra Angelico ir Bacho.

Belzebubas remia meną. Jis suteikia savo menininkams ramią ir gerą buveinę ir visišką izoliaciją nuo tikro pragariško gyvenimo.[51]

Dailė ir muzika nuo seno traukia ryškiausius tautos talentus. Oficialiai pirmenybė teikiama tradicinėms, neabstrakčioms raiškos formoms, tačiau tas palankumas nenukrypsta į kraštutinumus. Monumentalioji skulptūra, drama, grafika ir instrumentinė muzika pasiekė aukščiausią tarptautinį lygį. Tokios individualybės kaip tapytojas primityvistas Nikiforas (1895–1968) arba kompozitoriai Witoldas Lutosławskis (g. 1913) ir Krzysztofas Pendereckis (g. 1933) jau pelnė pasaulinį pripažinimą.[52]

Mokslą ir technologijų kūrimą, savaime suprantama, ir humanitarinius bei socialinius mokslus kontroliuoja Lenkijos mokslų akademija (PAN). Kiekvienai, net ir įsivaizduojamai, mokslo šakai yra sukurti specialūs institutai, užsiimantys eksperimentine ir teorine veikla. Lenkų mokslininkai dalyvauja įvairiausiuose tarptautiniuose renginiuose.

Kaip visose komunistinėse šalyse, taip ir Lenkijoje viena iš svarbiausių valstybės globojamų sričių yra sportas. Per jį valdžia tikisi pelnyti populiarumą ir prestižą. Ypač daug dėmesio skiriama fiziniam tobulumui – gimnastikai, atletikai, komandiniams žaidimams. Dosniai remiami stadionai, treneriai ir visai neseniai susikūrusi šiuolaikinių sporto įrenginių pramonė. Pergalė prieš Angliją per Europos taurės varžybas 1973 m. ir ne vienas įsimintinas pasirodymas olimpinėse žaidynėse sukėlė masines džiaugsmo manifestacijas.

Politinį gyvenimą valdančioji partija kontroliuoja tokiu mastu, kokio didžiuma užsienio apžvalgininkų net nesuvokia. Po teisybei, įprastinė etiketė „vienpartinė valstybė" netiksliai nusako, kaip iš tikrųjų veikia šis režimas. Tokioje dualistinėje sistemoje, kur visos valstybinės valdžios institucijos yra pavaldžios atitinkamiems partinio aparato organams, valstybė neišvengiamai virsta partijos jaunesniąja partnere, jei ne administraciniu jos padaliniu. (Žr. diagr. G.) Be to, greta netiesioginės partinės kontrolės iš viršaus, egzistuoja ir tiesioginė kontrolė iš vidaus, vykdoma per drausmingų partiečių pirmines organizacijas, veikiančias kiekvienoje ministerijoje ir įmonėje. Svarbiausia, tokia visa apimanti nomenklatūrinė sistema be partijos pritarimo neleidžia skirti darbuotojų į vadovaujamus valstybinius, ginkluotųjų pajėgų ar visuomeninių organizacijų, pavyzdžiui, profesinių ar kooperacijos sąjungų, postus. Visi tarnautojai yra partijos statytiniai, visi renkami valdininkai ir parlamento deputatai už savo postus turi būti dėkingi ne rinkėjams, o partijai, kuri jų kandidatūras iškėlė ir parėmė, visi vadinamieji „nepartiniai" taip pat turi gauti partijos palaiminimą. Tad nėra ko stebėtis, kad kai kurie analitikai apskritai atmeta „socialistinės valstybės" koncepciją, kaip oficialiai įteisintą fikciją.

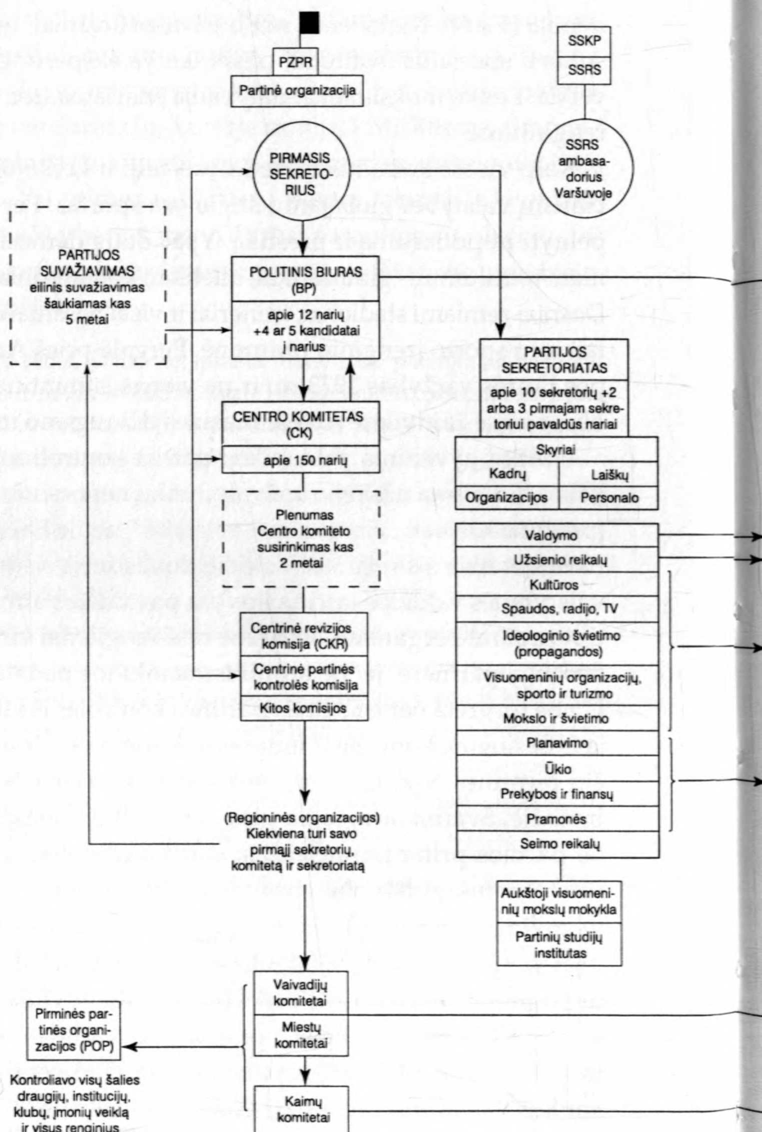
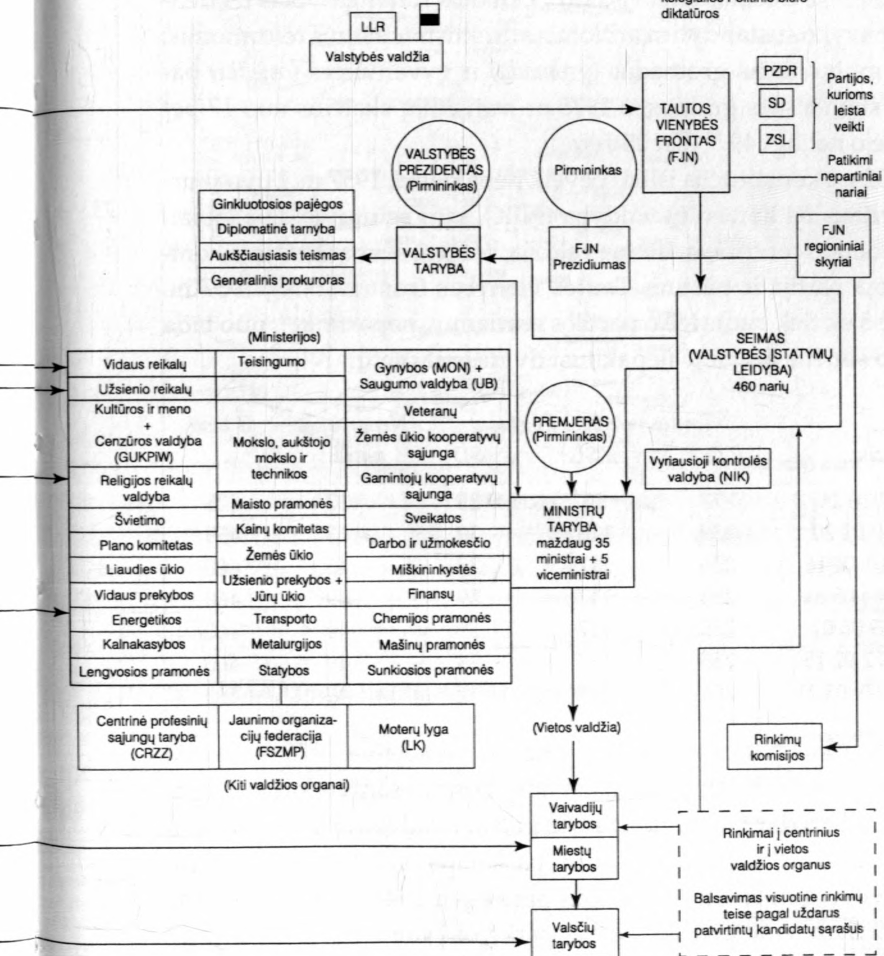

Diagrama G. Liaudies Respublikos partijos ir valstybės organai (1979)

Tiesioginis vadovavimas, skyrimas ir kontrolė
Rinkimai, kandidatų patvirtinimas, parama
Pagal 1952 m. konstitucijos 1976 m. pataisas globojamasis partijos vaidmuo valstybėje ir sąjunga su SSSR yra principinės valstybės teisės nuostatos.
Nors partijos organai gana aiškiai skiriasi nuo valstybinės valdžios organų, paprastai valdžios postai skiriami partijos nariams, o partijos vadovai yra ir valstybinės valdžios pareigūnai.
Partinės organizacijos veikia visuose vyriausybės padaliniuose, visuose fabrikuose, mokyklose, kontorose; taip bendra partinė kontrolė iš viršaus paremiama reiklia priežiūra iš vidaus.
Įstatymiškai įtvirtintas partijos vadovavimas valstybei ir kartu visų žemesnių partijos organų pavaldumas aukštesnei partinei valdžiai praktiškai reiškia visišką valstybinės valdžios priklausomybę nuo kolegialios Politinio biuro diktatūros
LLR
Valstybės valdžia
PZPR
SD
ZSL
Partijos, kurioms leista veikti
Patikimi nepartiniai nariai
TAUTOS VIENYBĖS FRONTAS (FJN)
VALSTYBĖS PREZIDENTAS (Pirmininkas)
Pirmininkas
Ginkluotosios pajėgos
Diplomatinė tarnyba
Aukščiausiasis teismas
Generalinis prokuroras
VALSTYBĖS TARYBA
FJN Prezidiumas
FJN regioniniai skyriai
SEIMAS (VALSTYBĖS ĮSTATYMŲ LEIDYBA) 460 narių
(Ministerijos)
Vidaus reikalų
Užsienio reikalų
Kultūros ir meno + Cenzūros valdyba (GUKPiW)
Religijos reikalų valdyba
Švietimo
Plano komitetas
Liaudies ūkio
Vidaus prekybos
Energetikos
Kalnakasybos
Lengvosios pramonės
Teisingumo
Mokslo, aukštojo mokslo ir technikos
Maisto pramonės
Kainų komitetas
Žemės ūkio
Užsienio prekybos + Jūrų ūkio
Transporto
Metalurgijos
Statybos
Gynybos (MON) + Saugumo valdyba (UB)
Veteranų
Žemės ūkio kooperatyvų sąjunga
Gamintojų kooperatyvų sąjunga
Sveikatos
Darbo ir užmokesčio
Miškininkystės
Finansų
Chemijos pramonės
Mašinų pramonės
Sunkiosios pramonės
PREMJERAS (Pirmininkas)
Vyriausioji kontrolės valdyba (NIK)
MINISTRŲ TARYBA maždaug 35 ministrai + 5 viceministrai
Centrinė profesinių sąjungų taryba (CRZZ)
Jaunimo organizacijų federacija (FSZMP)
Moterų lyga (LK)
(Kiti valdžios organai)
(Vietos valdžia)
Rinkimų komisijos
Vaivadijų tarybos
Miestų tarybos
Valsčių tarybos
Rinkimai į centrinius ir į vietos valdžios organus
Balsavimas visuotine rinkimų teise pagal uždarus patvirtintų kandidatų sąrašus

Vietinę valdžią griežtai kontroliuoja aukštesnioji valdžia. Lygiai kaip ir centrinėse Respublikos institucijose, vietose demokratinės procedūros nukreiptos į tai, kad partijos diktatūra būtų nepajudinama. Šalis yra suskirstyta į trijų tipų administracinius vienetus – vaivadijas *(województwa)*, apskritis *(powiaty)*, o nuo 1973 m. gminas *(gminy)*. Po karo ypač išryškėjo išcentrinės tendencijos – taip labai, kad Giereko Sileziją imta vadinti „Lenkijos Katanga". Šias tendencijas pavyko sustabdyti svarbiomis administracinėmis reformomis. 1973 m. buvusias gromadas *(gromada)* ir gyvenvietes *(osiedla)* pakeitė stambesnės gminos, o 1975 m. vaivadijų skaičius nuo 17 padaugėjo net ligi 49.[53] (Žr. 23 žem.)

1952 m. konstitucija išliko beveik nepakeista. 1957 m. buvo įkurta Vyriausioji kontrolės valdyba (NIK), kuri seimui leidžia labiau kontroliuoti centrinę ir vietinę valdžią, bet patį seimą tiesiogiai kontroliuoja partija ir partinis Tautos vienybės frontas (FJN). 1957 m. seime šiek tiek padaugėjo partijos remiamų „nepartinių"; nuo tada seimo sudėtis išsilaikė nepakitusi dvidešimt metų.

	Tautos vienybės frontas			*Nepartiniai*	*Iš viso*
Kadencija	*PZPR*	*ZSL*	*SD*	*nariai*	
I. 1952 10 26	273	90	25	37	425
II. 1957 01 20	239	118	39	63	459
III. 1961 04 16	256	117	39	48	460
IV. 1965 05 31	255	117	39	49	460
V. 1969 06 01	255	117	39	49	460
VI. 1972 02 15	255	117	39	49	460
VII. 1979 03 21	261	113	37	49	460

Konstitucijos pataisos, dėl kurių buvo balsuojama 1976 m. sausio mėnesį, sukėlė didelių nuogąstavimų. Esamos santvarkos jos nepakeitė, tačiau dar labiau įtvirtino ir įteisino vadovaujamą partijos ir Sovietų Sąjungos vaidmenį. Partiją paskelbus „valstybės sargu" Lenkijos valdymas iš esmės liko toks pat kaip ir 1948 m., o „sąjungą su SSRS" iš užsienio politikos srities perkėlus į valstybės įstatymų lygmenį, šalies padėtis tarptautinėje arenoje taip pat niekuo nepasikei-

23 žemėlapis. Lenkijos Liaudies Respublika (1975)

tė nuo 1945 m. Tačiau šios pataisos reiškė, kad bet kokios pastangos ateityje Lenkijos politinį gyvenimą išvaduoti iš partijos ir Sovietų Sąjungos gniaužtų bus laikomos nekonstitucinėmis. Tai buvo grynai politinis žingsnis, rodantis visišką krašto priklausomybę. Kaip visa tai primena pražūtingus 1717 m. Nebyliojo seimo nutarimus, kuriais Rusijai sėkmingai pavyko apriboti Lenkijos-Lietuvos nepriklausomybę.[54]

Vienintelis nepriklausomos minties ir veiklos bastionas išlieka Romos katalikų bažnyčia. 1945 m. rugsėjo mėn. TRJN vienašališkai nutraukė prieš karą pasirašytą konkordatą, ir Lenkijos vyskupija ilgam atsidūrė teisiškai labai neaiškioje padėtyje. Susitarimus, garantuojančius tikėjimo laisvę mainais už lojalumą valstybei, valdžios atstovai su Bažnyčia pasirašė 1950 m. kovą ir 1956 m. gruodį. Tačiau visiško Vatikano ir Liaudies Respublikos bendradarbiavimo teko dar palaukti, kol 1970 m. buvo pasirašyta Lenkijos ir Vokietijos sutartis ir 1972 m. birželio 28 d. priimta apaštališkoji konstitucija *Episcoporum Poloniae*, kuri galutinai įtvirtino diecezinį Lenkijos vakarinių teritorijų padalijimą. Lig tolei, per tuos kelis neaiškumo dešimtmečius, Bažnyčia prarado daug savo anksčiau turėtų privilegijų. 1946 m. jai buvo atimta teisė registruoti santuokas, 1950 m. – žemės nuosavybė, o 1961 m. – visos jos žinioje dar buvusios mokyklos. 1952 m. Bažnyčiai teko sutikti ir pripažinti valstybei teisę kištis skiriant hierarchus. Vis dėlto, pasinaudodamas savo turimomis legato galiomis, Lenkijos primas sugebėjo sutelkti visas Lenkijos katalikų organizacijas, visų ordinų vienuolijas ir net likusius unitus ir ėmėsi jiems centralizuotai vadovauti. Apskritai Bažnyčia sėkmingai įveikė visus jai tekusius išmėginimus. Tokią instituciją, kokia buvo Bažnyčia 1972 m. – 2 kardinolai, 45 seminarijos, 73 vyskupai, 13 392 bažnyčios, 18 267 kunigai, 35 341 vienuolis ir vienuolė ir per 20 milijonų kas savaitę priimančių komuniją tikinčiųjų, – vargu ar pavadinsi persekiojimų nualinta ir priversta slapstytis katakombose. Liublino katalikiškasis universitetas, kuriame mokosi per du tūkstančius studentų, išlieka viena unikaliausių mokslo įstaigų, veikiančių komunistiniame pasaulyje. Lenkų kunigai keliauja į užsie-

nį ne tik dirbti emigrantų parapijose Europoje ar Amerikoje, bet ir į misijas Afrikoje ar Azijoje.[55]

Tačiau šiuo metu paliaubas tarp Bažnyčios ir valstybės gerokai sunkina abi pusės. Bažnyčia piktinasi valdžios pareigūnų sąmoninga trukdomąja veikla švietimo ir leidybos, bažnytinių renginių organizavimo bei bažnyčių statybos srityse. Partijai kelia baimę ir pavydą didelis kunigų autoritetas ir populiarumas. Kadangi siekiama visiškai skirtingų tikslų, trintis neišvengiama. Tai akivaizdžiai parodė ir atskirai rengtos tūkstantmečio minėjimo iškilmės 1966 m., ir ilgai užtrukęs ginčas dėl susitaikymo su Vokietija. Pastarąjį atvejį, kai Bažnyčios hierarchai pasiuntė viešą laišką Vokietijos vyskupams, partija palaikė tiesioginiu iššūkiu savo pačios susikurtam užsienio politikos monopoliui. Kreipimasis į Vokietiją, kuriame prašoma paramos prieš lenkų tautai iškilusį „socialinį ir moralinį pavojų", buvo pasmerktas ir pavadintas išdavikišku bei kurstomuoju. Kai partija paskelbė lozungą *„Nie zapomnimy, nie wybaczymi"* (Neužmiršim, neatleisim), jausmai vėl užvirė. Vyskupijos sekretoriui ir Ministrų tarybos pirmininkui pasikeitus aštuoniomis notomis, pirmiausia iš kardinolo primo buvo atimtas pasas, o po to uždraustas planuojamas popiežiaus Pauliaus VI vizitas. Galop visi suvokė, kad konfrontacija nieko gero neduos. Šiuo metu Bažnyčios laikysena yra gana dviprasmiška. Viena vertus, vyskupai neturi jokio noro skatinti atvirą konfliktą su valstybe. Jie puikiai žino, kokių padarinių gali turėti bandymas nuversti komunistinį režimą – šalį kaipmat užplūstų SSRS kariuomenė. Jie supranta, kokia pavojinga gali būti plačiųjų masių parama. Kol niekas nesikėsina į turimas privilegijas, Bažnyčia ir toliau veikia, sudarydama vienintelę Liaudies Respublikos „lojalią opoziciją". Kritiniais momentais ji bus paprašyta parodyti savo galią ir numalšinti politinį nepasitenkinimą. Kita vertus, hierarchai yra pasimokę, kad griežta laikysena galima uždirbti dividendų. Tokią padėtį, kokią turi dabar, Bažnyčia pasiekė daugiausia kardinolo Wyszyńskio dėka: jis kategoriškai atsisakė eiti į kompromisus dėl fundamentaliųjų dalykų. Liūdna patirtis rodo, kad partija nelinkusi savanoriškai nusileisti esminiais klausimais.

Pavieniai mostai, kaip antai 1971 m. Bažnyčiai suteikta teisė naudotis savo nuosavybe vakarinėse žemėse, kuo plačiausiai nušviečiami valstybės kontroliuojamoje spaudoje, o kur kas svarbesni klausimai, ilgiausiai nepajudantys iš aklavietės, stropiai nutylimi. Partijos nenuilstamas rūpinimasis atskilusia Lenkijos tautine bažnyčia ir PAX organizacija virto tiesiog nuolatiniu įžeidimu. O drąsūs kardinolo Wyszyńskio pamokslai, sklindantys iš visų šalies sakyklų, veikė kaip galingas stimulas visiems, kas trokšta išgirsti neoficialią nuomonę apie savo beviltišką padėtį. Tokiais teiginiais kaip „Lenkijos piliečiai yra savo šalies vergai" arba „Mūsų šalis nepatyrė pergalės skonio po Antrojo pasaulinio karo žudynių", arba „Mes ir toliau liudysime tai, kad esame krikščionybės bastionas" tikrai nesiekiama prisitaikyti prie partijos linijos. Kartais tokie pareiškimai kelia rūpestį nuosaikesniems vyskupams, kartais sudrumsčia ramybę tiek Romos kurijoje, tiek partijos Centro komitete. Tačiau tikslą kliudo. Jie tapo dvasinio tvirtumo ir garbingumo kriterijumi toje politinėje dykynėje, kur padlaižiavimas valdžiai yra gero tono ženklas.

Vadovauti Lenkijos Romos katalikų bažnyčiai apvaizda lėmė išskirtinėms asmenybėms. Vienas iš dviejų kardinolų Stefanas Wyszyńskis (1901–1981) – veteranas, narsus kovotojas už savo reikalą, nuoširdus patriotas, pamaldumo ir moralinio tvirtumo įsikūnijimas. Kardinolas Karolis Wojtyła (g. 1920), nuo 1967 m. Krokuvos arkivyskupas metropolitas, apdovanotas visomis primo dorybėmis, be to, dar ir aktorius, poetas, sportininkas, filosofas, universiteto kapelionas – žaižaruojančio talento ir gilaus dvasingumo žmogus. Vienu tarpu partija buvo jį nusižiūrėjusi kaip gana sukalbamą kandidatą perimti primo pareigas, tačiau pastaruoju metu paaiškėjo, jog jis pernelyg drąsiai gina intelektualus disidentus. Jis suvaidino svarbų vaidmenį per Antrąjį Vatikano susirinkimą, palaiko glaudžius ryšius su užsieniu, ne tik su Roma, bet ir su Vokietija bei JAV.

Per 1956 m. spalio įvykius Krokuvoje susibūrusi nepriklausoma katalikų pasauliečių grupė ėmėsi įgyvendinti reikšmingą eksperimentą – panaikinti atotrūkį tarp Bažnyčios ir valstybės. Savo lei-

džiamuose žurnaluose *Znak (Ženklas)* ir *Tygodnik Powszechny (Visuotinis savaitraštis)* jie kėlė siūlymą, kad reikėtų atskirti valstybę ir partiją ir tada praktikuojantys katalikai galėtų bendradarbiauti su valstybe, nepriimdami partijos ateistinės ideologijos. Jų atstovai, paremti Tautos vienybės fronto, buvo išrinkti į seimą. Dvidešimt metų jie siekė savo trapaus tikslo, juodinami tiek aršių katalikų, tiek komunistų, viešai gindami nuosaikumą ir pragmatiškumą. Tačiau 1976 m. tik vienas seime likęs jų deputatas Stanisławas Stomma vienintelis balsavo prieš konstitucijos pataisas. Eksperimentas baigėsi. Atsakydama į tai partija ėmė pulti *Znak* grupę klasikiniais metodais – diskreditavo jos lyderius ir įkūrė naują grupę tokiu pat pavadinimu.

Lenkijoje legaliai veikia dar gera dešimtis kitų religinių sambūrių. Lenkijos autokefalinė Stačiatikių bažnyčia, 1948 m. priversta nutraukti saitus su Konstantinopolio patriarchu ir pereiti Maskvos patriarcho žinion, vienija bemaž pusę milijono tikinčiųjų. Lenkijos evangelikai liuteronai, Augsburgo išpažinimo bažnyčia, turi per 100 000 narių, daugiausia Cieszyne. Labiausiai stebina tai, kad sekėjų vis dar pritraukia religinio gyvenimo pakraščiuose veikiančios sektos – Septintosios dienos adventistai, krikščionys scientistai ar marijavitai. Dedama daug pastangų šias nekatalikiškas krikščionių bendruomenes sutelkti į vieną darinį, kurį globotų valstybės kontroliuojama Ekumeninė taryba. Nuo prieškario yra išlikusios žydų, karaimų ir musulmonų sąjungos, tačiau narių jos praktiškai nebeturi. Tokiomis aplinkybėmis vienintelė konfesija, kuri pagrįstai gali skųstis esanti diskriminuojama, o gal net ir aktyviai persekiojama, yra unitai, išsklaidyti po visą vakarinę teritoriją, kai čia 1945–1947 m. buvo atkeldinti ukrainiečiai. Vienintelė Lenkijoje unitų Peremislio vyskupija, ignoruojama Romos katalikų hierarchų ir kritikuojama SSRS ambasados, nuo 1946 m. neturi savo ordinatoriaus. Visos religinės bendruomenės yra pavaldžios Religijos reikalų valdybai (USW), kurios direktorius turi ministro rangą.

Taip partija mūšį su Bažnyčia pralaimėjo ir tatai jai atsiliepė – pamažu silpsta jos prestižas, ideologija, moralė. Žinoma, paviršiuje viskas tviska ir vis be paliovos gerėja. Vos tik kyla kokia nors poli-

tinė krizė, iškart rengiami grandioziniai partijos mitingai, kuriuose dešimttūkstantinis skanduotojų choras entuziastingai reiškia savo pritarimą, kai partijos šulai smerkia „kenkėjus" ir „chuliganus", išdrįsusius drumsti ramybę. Tik kažin ar jie dar gali ką nors apgauti. Kadaise turėtą visuotinį pasitikėjimą partija baigia prarasti. Nuolatinės ekonominės griūtys vis labiau kursto giliai tūnantį visuomenės nepasitikėjimą. Nors PZPR narių skaičius auga ir 1970 m. perkopė per 2 milijonus (tai sudaro 6,5 procento visų šalies gyventojų), nebegalima nuslėpti to, kad partija tapo tikra savanaudžių prieglauda, kuriems narystė partijoje pirmiausia reiškia gerą darbą, didelę algą, sąlygas kilti į aukštesnes pareigas, teisę naudotis socialinėmis privilegijomis ir kartais paminti moralės normas, tačiau retai kada – galimybę ištikimai tarnauti visuomenei. Apie partinės ištikimybės savanaudišką prigimtį byloja dosnūs partijos narių priedai prie atlyginimų, uždari klubai ir parduotuvės, privilegijuota teisė gauti informaciją, apsirūpinti gyvenamuoju būstu, naudotis sveikatos apsaugos paslaugomis, atostogauti, gauti išsilavinimą. Kiekvienąsyk, pasikeitus partinei vadovybei, kyla masinio apsivalymo vajus, tačiau puvimo tai nebegali sustabdyti. Nuo 1948 m. partijos gretas vis mažiau bepapildo darbininkai. Nauji nariai ir aukšti partijos vadovai – daugiausia kvalifikuoti specialistai, techniniai bei vadovaujantys darbuotojai. Susidarius tokiam uždaram biurokratijos ratui, PZPR pretendavimas būti „darbininkų ir valstiečių avangardu" seniai prarado prasmę. Nyksta ir pačios marksizmo-leninizmo idėjos. 1968 m. pašalinus iškiliausius šalies marksistus, ertmė liko neužpildyta. Iš partijos kalbėtojų lūpų ir toliau sklinda tuščios, niekam nebereikalingos ideologinės frazės, tačiau niekas nebesivargina nors kiek laikytis jos priesakų. Visa tai kuo toliau, tuo labiau sekina paprastų žmonių kantrybę, juk piktnaudžiaujama kaip tik jų vardu. Praraja tarp partijos ir liaudies, tarp valdančiojo elito ir nustekentų piliečių gilėja sulig diena. Kai išmuš atsiskaitymo valanda, skausmo gali būti išties daug.

Policinėje valstybėje nusikalstamumas gali klestėti tik tuomet, kai jį globoja valstybinė policija. Šalyje, kurioje valstybinė nuosavybė ne

itin gerbiama, smulkių nusikaltimų pasitaiko ne taip jau retai, su jais susitvarkoma. Bet organizuoto nusikalstamumo grupuotės čia neturi sąlygų veikti taip kaip Vakaruose. Vienintelės nusikaltėlių ir reketininkų gaujos, veikiančios juodojoje rinkoje, užsiimančios prostitucija ar narkotikų prekyba, yra kontroliuojamos milicijos ir kitų saugumo tarnybų. Komunistinėje sistemoje neįsivaizduojama nešališka teisingumo institucija ar nepriklausomi teisėjai; iš didžiausių nusikaltėlių atsakomybės gali pareikalauti nebent jų bendrininkai iš partijos ir valstybės elito, kuriam nusikaltėliai patys priklauso. Iš pirmo žvilgsnio Lenkijos gatvėse, kaip, beje, ir kitur Rytų Europoje, nesama tiek prievartos ar viešosios tvarkos pažeidimų kiek Vakaruose. Deja, ši tvarka apgaulinga. Milicijos neapykanta paprastam žmogui ir nepagarba įstatymams, kuriuos ji pati ir privalo saugoti, yra tiek akivaizdi, jog gyventojai ją laiko tiesiog savo priešu; tad ir visi teiginiai apie „socialistinę moralę" tėra muilo burbulas.

Daugelis mąstančių lenkų šiuo metu labiausiai baiminasi „sovietizacijos", tai yra tokio socialinio klimato, kur įbaugintų pilkų žmogelių masės nepajėgia nei savarankiškai mąstyti, nei bendrai veikti, o valdžia ir valdininkija viešpatauja nebaudžiamos. Tokio lygio materialinė gerovė, kokia jau pasiekta gretimoje Čekoslovakijoje ir Rytų Vokietijoje, ir besaikis konformistinio elito vartotojiškumas kaip tik prie to ir veda. Todėl, kai kurių apžvalgininkų nuomone, reikia pritarti visam kam, kas nukreipta prieš tvyrančią apatiją. Įsisenėjusi Lenkijos ekonominė krizė turi ir vieną teigiamą bruožą – ji šiek tiek pristabdo pastarajam metui būdingus ne pačius maloniausius visuomeninius reiškinius.

Po karo Varšuva viską pradėjo iš pradžių. Plytos, kurias šiandien regime istoriniuose miesto pastatuose, nėra senos krašto istorijos liudininkės. Beveik visi istorijos paminklai nuo Senamiesčio aikštės ir Šv. Jono katedros šiaurinėje miesto dalyje iki Łazienkų ir Wiłanówo pietinėje dalyje tėra tik mūsų laikais išdygusios kopijos. Gatvėse retai kada sutiksi žmogų, net ir pusamžį, kuris būtų čia gyvenęs iki karo. Viską teko atstatyti iš pamatų, o atstatant daug svarbių detalių pakeista, atsižvelgiant į politines nuostatas. Atsitik-

tiniai į Varšuvą atvykę turistai negali žinoti, kaip skrupulingai pagal politinius kriterijus atrenkama, kurie iš praeities paminklų verti būti atkurti, o kurie nuskandintini užmarštin. Dar yra išlikusių vietų, tarkim, šalia Zigmanto kolonos ar priešais Sobieskio paminklą Łazienkų parke, kur jaučiama praeities dvasia. Tačiau ne viskas yra taip, kaip atrodo. Nedaugelis šiandien žino, kad simbolinis Felikso Dzierżyński o paminklas buvusioje Banko aikštėje stovi keleto tokių pat simbolinių paminklų vietoje. Nuo 1841 iki 1898 m. čia stovėjo caro Nikolajaus I pastatydintas paminklas „Lenkams, žuvusiems už ištikimybę savo Valdovui". Nedaugelis žino, kad greta esančiame Nežinomo kareivio kape ilsisi jaunuolio, 1919 m. gynusio Lvovą, palaikai. Mažai kas randa laiko palyginti gausius viešam lankymui atrinktus nacių priespaudos aukų memorialus su kur kas daugiau bylojančiomis miesto kapinėmis. Kažin ar daug kas iš jaunesniosios kartos, pasakodami neišsenkamus anekdotus apie grandiozinius Meno ir mokslo rūmus, suvokia, kad jų senelius kadaise apimdavo lygiai tokie patys jausmai žvelgiant į ne mažiau pretenzingą rusų stačiatikių Šv. Aleksandro Neviškio katedrą, kol pagaliau ją nugriovė 1923 m. *Plus ça chnage.*

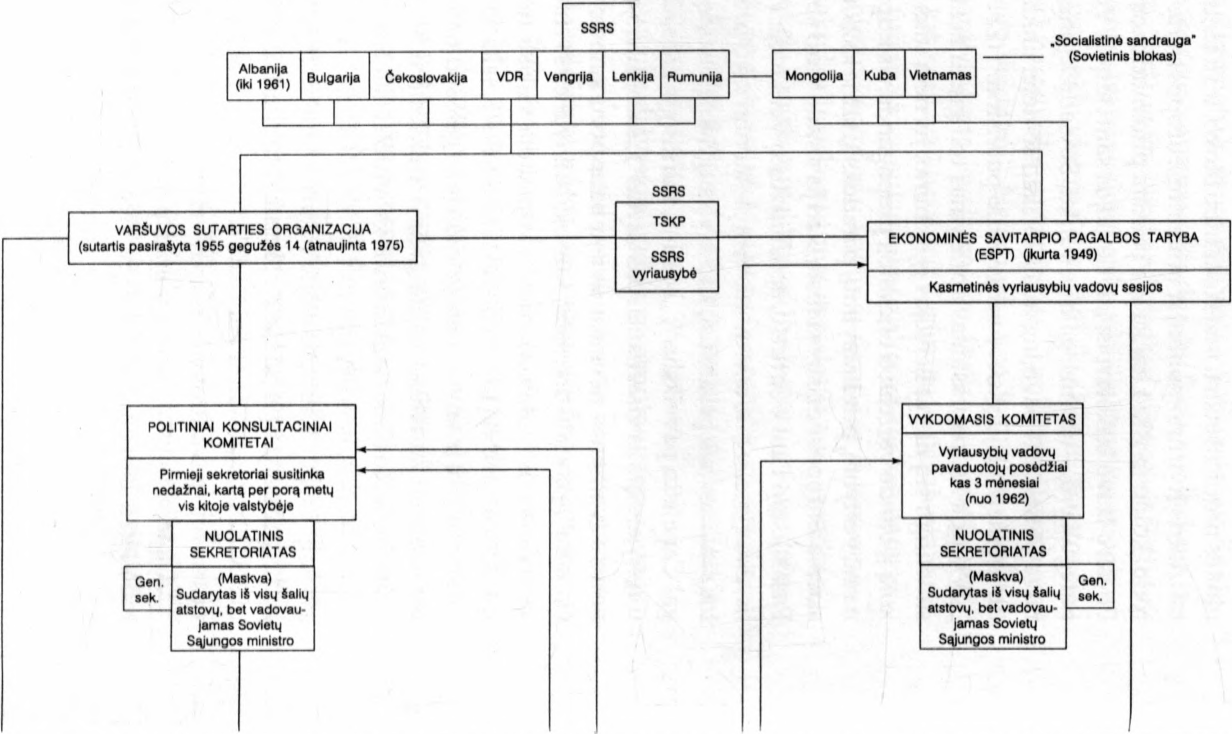
Liaudies Respublika dalyvauja įvairių tarptautinių organizacijų veikloje. Lenkija buvo viena iš pirmųjų Jungtinių Tautų Organizacijos narių, penkiasdešimt pirmoji pasirašiusi 1945 m. spalio 16 d. chartiją. Lenkijos delegacija posėdžiavo Saugumo taryboje 1946–1947, 1960 ir 1970–1971 m., o 1972 m. jos atstovas pirmininkavo Generalinei asamblėjai. Lenkijos atstovai dirba UNESCO, FAO, WAO, UPU ir GATT, taip pat tarptautiniame Hagos teisme.

Tačiau didžiausią Lenkijos tarptautinių įsipareigojimų dalį sudaro narystė pagrindinėse sovietinio bloko institucijose – nuo 1949 m. Ekonominės savitarpio pagalbos taryboje, o nuo 1955 m. Varšuvos sutarties organizacijoje. Nors oficialiai neigiama šias dvi organizacijas esant glaudžiai susijusias, vargu ar kam kyla abejonių, kad jos ir yra būtent tos dvi kolonos, ant kurių laikosi visas karinis-pramoninis kompleksas, sudarantis SSRS strateginių planų pagrindą. 1971 m. liepą Bukarešte vykusioje ESPT XXV sesijoje priimtas

ilgalaikis socialistinės integracijos spartinimo planas, kuris žymi naują Sovietų Sąjungos hegemonijos tarpsnį. Kartu su Brežnevo doktrina, kuri įtvirtino SSRS teisę pasipriešinti bet kurios sąjungininkės norui atsiskirti nuo sovietinio bloko, ir su Helsinkio susitarimu, kuris įtvirtino politinį ir teritorinį Europos *status quo*, jis aiškiai rodo, kokiu mastu Lenkija yra pririšta prie raudonosios žvaigždės. Po karo buvo laikotarpis, kai Lenkijos santykių su Vokietija niekas nereguliavo, – tuomet, galima sutikti, Sovietų Sąjungos globa gal ir buvo būtina. Bet pavojingiausia tai, kad sovietai tinklą užveržė kaip tik tuomet, kai jų globos nebėra kuo pateisinti.[56] (Žr. diagr. H.)

Vis dėlto supaprastintas aprašymas toli gražu neatskleidžia viso sudėtingo šių dienų Lenkijos gyvenimo. Jis nėra toks optimistiškas, kokį jį bando vaizduoti oficialioji propaganda. Jis kupinas nesuderinamų vertybių, prieštaravimų, paradoksų, kurie kažkada įtikino garsiausią Europos egzistencialistą, kad jis atrado tikro absurdo pasaulį. Pasak Jeano Paulio Sartre'o, apsilankiusio Varšuvoje 1960 m., tai „šalis, žiauriausiu būdu komunistų atplėšta nuo savo praeities, bet prie tos praeities tiek prisirišusi, kad savo sugriautą sostinę atstatinėjo pagal Canaletto paveikslus"; „sostinė, kurios gyventojai gyvena Senamiestyje, nors jis visai naujai pastatytas"; „šalis, kurioje vidutinis mėnesio atlyginimas neviršija dviejų batų porų kainos, tačiau skurdo čia nėra", „socialistinė šalis, kurioje bažnytinės šventės pripažintos valstybinėmis"; „šalis, kurioje viešpatauja visiška netvarka, tačiau traukiniai važinėja tiksliai pagal tvarkaraštį"; „šalis, kurioje vienodai klesti cenzūra ir satyra, kurioje kiekviena gėlė sodinama pagal planą, bet užsienio žurnalistams čia galima vaikščioti ir be angelo sargo"; „vienintelė šio bloko šalis, kurios gyventojai gali laisvai pirkti ir parduoti dolerius, bet negali jų turėti"; „šalis, kurioje atvykėlis yra bejėgis kaip niekur kitur pasaulyje ir turi užmiršti logiką, jeigu nenori, kad žemė išslystų iš po kojų"; „keista šalis, kurioje su padavėju galima kalbėtis angliškai ar vokiškai, su virėju – prancūziškai, bet su ministru ar jo pavaduotoju – tik per vertėją".

Anglas Lenkijoje neklysdamas pajunta airišką skonį (ir ne vien todėl, kad Lenkija su Airija yra vienintelės dvi katalikiškos šalys,

„Socialistinė sandrauga"
(Sovietinis blokas)
SSRS
Albanija (iki 1961)
Bulgarija
Čekoslovakija
VDR
Vengrija
Lenkija
Rumunija
Mongolija
Kuba
Vietnamas
VARŠUVOS SUTARTIES ORGANIZACIJA
(sutartis pasirašyta 1955 gegužės 14 (atnaujinta 1975)
SSRS
TSKP
SSRS vyriausybė
EKONOMINĖS SAVITARPIO PAGALBOS TARYBA
(ESPT) (įkurta 1949)
Kasmetinės vyriausybių vadovų sesijos
POLITINIAI KONSULTACINIAI KOMITETAI
Pirmieji sekretoriai susitinka nedažnai, kartą per porą metų vis kitoje valstybėje
NUOLATINIS SEKRETORIATAS
(Maskva) Sudarytas iš visų šalių atstovų, bet vadovaujamas Sovietų Sąjungos ministro
Gen. sek.
VYKDOMASIS KOMITETAS
Vyriausybių vadovų pavaduotojų posėdžiai kas 3 mėnesiai (nuo 1962)
NUOLATINIS SEKRETORIATAS
(Maskva) Sudarytas iš visų šalių atstovų, bet vadovaujamas Sovietų Sąjungos ministro
Gen. sek.

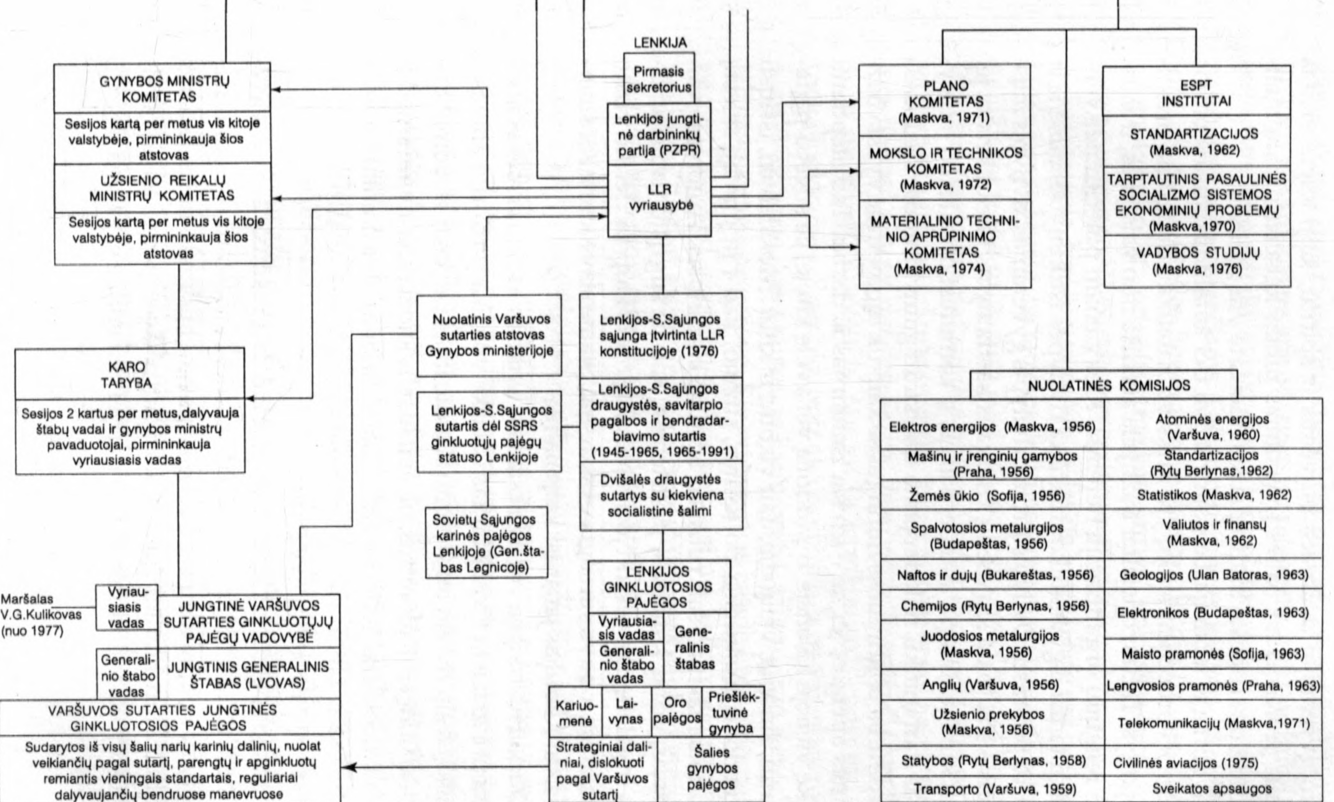

Diagrama H. Lenkijos vieta sovietinio bloko kariniame pramoniniame komplekse

kurių gyventojai maitinasi bulvėmis ir spiritu, kaip teigia vienas garsus profesorius). Šalies gyvenimas pilnas keisčiausių anomalijų. Didžiumai lenkų būdingiausia nuostata yra „prieš".

Su Airija ir Ispanija Lenkija varžosi dėl katalikiškiausios tautos vardo. 95 procentai lenkų yra krikštyti katalikai, dauguma praktikuojantys. Tačiau oficialiai Bažnyčia atskirta nuo valstybės, ir valstybė religinių organizacijų neremia. Kiekvienam piliečiui neišvengiamai tenka išgyventi konfliktišką dvilypės ištikimybės būseną ir prie jos priprasti. Dvilypis protas, dvilypis gyvenimas, dvilypis mąstymas – štai tokia šių dienų žmogaus kasdienybė. Nieko keisto, jei jauni kunigai tampa antiklerikalais, o komunistai vaikšto į bažnyčią. Iš darbininkų reikalaujama dalyvauti gamybiniuose susirinkimuose arba politiniuose mitinguose kaip tik tuomet, kai vyksta bažnytinės apeigos, jei ne – gresia išmetimas iš darbo. Tad slėpdami žvakę vienoje kišenėje, o raudoną vėliavėlę kitoje, jie sugeba padalyvauti, žinoma, vėluodami, ir vienur, ir kitur. Moksleiviai, išsiųsti į privalomą ekskursiją po kalnus, sužino, kad į jų gimtąjį miestą važiuodamas pro šalį ruošiasi užsukti kardinolas. Autobuso vairuotojas, doras katalikas, pasistengia, kad jie sugrįštų namo anksčiau ir galėtų pasveikinti jo šventenybę (nors kaip tik dėl šio vizito pirmiausia ir buvo surengta ekskursija). Šiame slaviškame Klošmerlyje Don Kamiljas jaustųsi kaip namie.

Oficiali ideologija yra marksizmas-leninizmas, kuria niekas atvirai neprisipažįsta tikįs. Marxas išreiškė vokišką požiūrį, Leninas – rusišką, o šių dviejų mąstysenų susidūrimas Lenkijai visuomet buvo pražūtingas. Kita vertus, tik nedaugelis leidžia sau atvirai smerkti esamą ideologiją, todėl pernelyg daug žmonių, dvasininkų nuomone, bažnyčią lanko vien iš įpratimo ar tradicijos, ar taip reikšdami savo teisę į asmeninį gyvenimą.

Lenkijos požiūris į kaimynus gerokai dviprasmiškas. Susisaistymo su SSRS neleidžiama atvirai diskutuoti, tačiau antisovietinis nusistatymas paprastiems piliečiams mažiau būdingas nei aukštiems partinės biurokratijos šulams, kuriems neišvengiamai tenka bendrauti su SSRS valdininkija. Kur dar, jei ne Lenkijoje, galima išgirsti,

kaip partinis funkcionierius rusus vadina *Untermenschen*? Iš tikrųjų, kaip yra kažkas pašmaikštavęs, rusus labiau tiktų vadinti *Übermenschen*. Taip pat iki šiol labai gaji ir nuolatos žiniasklaidos skatinama antipatija vokiečiams. Tačiau tvirtinimas, kad visi blogieji vokiečiai yra susitelkę Federacinėje Respublikoje, o visi „geri", „demokratiški" ir „prieš fašizmą kovojantys" vokiečiai kažkaip netikėtai susirinko VDR, niekam nedaro įspūdžio.

Svarbiausia, lenkai yra patriotai. Jie ne kartą įrodė esą pasirengę žūti už savo kraštą, tačiau jam dirbti pasirengusių nedaug. Visoms valdžioms tenka pripažinti, kad „darbo jėgos problemos" yra nuolatinis ekonomikos pažangos stabdys. Darbininkai nelaiko savomis valstybinių įmonių, kuriose dirba ir kurių valdymui jie neturi jokios įtakos. „*Czy się stoi, czy się leży, dwa tysiące się należy*" (Ar stovėsi, ar gulėsi, du tūkstančiai tau vis tiek priklauso) – posmas, kurį moka kiekvienas. Pravaikštos ir alkoholizmas tapo įprastais reiškiniais. Vagia visi, kas netingi, ir šitaip prisidurdami prie algos, kilsteli savo asmeninę gerovę. Kiekvienas, kas bandė Lenkijoje statytis namą, žino, kad oficialiai niekur negausi nei kalkių, nei cemento, nei plytų. Tačiau atsitiktinai į priemiesčius patekusį lankytoją tikrai nustebins ilgos eilės gražių privačių namų.

Išoriškai bandoma vaidinti beklasę visuomenę. Oficialiuose laiškuose į adresatą kreipiamasi revoliuciniu stiliumi „*Ob*" – trumpiniu iš *obywatel* arba *obywatelka* (pilietis/pilietė). Tačiau bendraujant asmeniškai visuotinai vartojamos senosios lenkiškos mandagybės. Linktelėti, sudaužti kulnais, pabučiuoti ranką – šie elgesio standartai išliko kaip buvę. Visi, net valstiečiai, kreipiasi vienas į kitą trečiuoju asmeniu *pan* ar *pani*, o prie kreipinio Austrijos-Vengrijos papročiu dar prideda pareigas ar titulą. Į akademiką kreipiamasi *panie profesorze*, į partijos funkcionierių – *panie sekretarzu*, į brigadininką – *panie mistrzu!* Net partijos viduje nariai vienas kitą vadina ne „broliu" ar „piliečiu", bet „draugu" – taip feodalai bajorai kilniai kreipdavosi į ginklo draugą.

Visų gyvenimą apsunkina pinigai, o Lenkijoje dar ir nežmoniškai iškraipyta valiutos vertė. Zlotas nėra laisvai konvertuojamas. Iš es-

mės jis yra bevertis, išskyrus šalies viduje, ir niekas juo nepasitiki. JAV dolerių poreikis, priešingai, yra visuotinis. Doleriai naudojami ne tik užsienio prekybos sandoriuose, bet ir atsiskaityti vadinamosiose „vidaus eksporto" parduotuvėse, kurių platus tinklas veikia visoje šalyje. Kitaip nei visoje Rytų Europoje, Lenkijos gyventojams nuo 1972 m. leidžiama valstybiniame banke turėti procentines sąskaitas doleriais. Įrodžius, jog valiuta įsigyta teisėtai, atidaroma A klasės sąskaita; ja galima naudotis užsienio kelionėse. Jeigu įrodymų trūksta, atidaroma B klasės sąskaita. Dvejus metus ji neliečiama, tada pervedama į A klasę. Valiutos keitimo kursas nesusidūrusį su tuo žmogų gali priblokšti. Turistams nuo seno valiuta keičiama kursu 1doleris = 19 zlotų, o tai tesudaro trečdalį to, ką gauna užsieniečiai, pervesdami pinigus į Lenkiją per Valstybinį taupomąjį banką (PKO) kursu 1 doleris = 60 zlotų. Juodojoje rinkoje, kuri veikia po milicijos ir valstybinio banko priedanga siekiant sumažinti valstybės nuostolius, 1 doleris parduodamas už 90–130 zlotų. Šalyje, kurioje oficiali partijos teorija teigia, kad Amerikos doleris yra visų blogybių sėkla, tokia padėtis primena pasaką apie Alisą stebuklų šalyje.

Visą Lenkijos gyvenimą, nuo viršūnių ligi apačių, gaubia keista netikrumo atmosfera. Kai užsienio ekspertai pasidomi, kaip partijai pavyks išsisukti iš dabartinės politinės ir ekonominės krizės, atsakymas paprastai būna pečių truktelėjimas ir šypsena. Apskritai paėmus, kaip pasakytų istorikas, dabartinė Lenkijos krizė tęsiasi jau 360 metų ir dar nežinia, kiek gali tęstis. Tačiau išeitį suranda vidutinis lenkas, per mėnesį uždirbantis 4500 zlotų, išleidžiantis 9000 zlotų, o iš santaupų artimiausiu metu planuojantis nusipirkti automobilį. Iš to, matyt, ir susideda taip išdidžiai plakatuose reklamuojamas „Lenkijos stebuklas".[57]

* * *

8-ojo dešimtmečio pabaigoje Lenkija susiduria su aštria dilema. Nors jai pirmajai iš Rytų Europos šalių pavyko nusikratyti sovietų globos, jos tautinis komunistinis režimas nepajėgė sukurti darnios socialinės ir politinės sistemos, tokios kaip Kádáro sukurtoji kaimyni-

nėje Vengrijoje. Visa politika pilna prieštaravimų: remiama ir Romos katalikų bažnyčia, ir ateistinė marksizmo-leninizmo ideologija; priešiškai vertinama tiek priverstinė kolektyvizacija, tiek klestintys privatūs ūkiai; vykdomi įsipareigojimai sovietiniam blokui ir tuo pat metu įgyvendinamos sovietams nepriimtinos socialinės ekonominės priemonės. Vieni apžvalgininkai yra įsitikinę, jog į šitokį nesibaigiančių prieštaravimų liūną Lenkiją stumia unikali jos istorinė raida; kiti mano, jog susidariusi padėtis nori nenori privers vyriausybę pajudėti kuria nors kryptimi – arba link sovietizacijos, arba link „kadarizacijos". Laviravimas negalėjo tęstis amžinai. Giereko sužaistas ėjimas – staigiai kilstelėti materialinę gerovę, užuot ėmusis esminių reformų, – nepasiteisino.

Edwardas Gierekas (1913–2001) pirmuoju PZPR sekretoriumi buvo paskirtas už nepriekaištingą administratoriaus reputaciją, įgytą vadovaujant partijai Silezijoje, be to, ankstesniais metais jis nebuvo įsipainiojęs į jokias frakcijų intrigas. Partinę karjerą pradėjo dar jaunas – dalyvavo ultrastalinistinių Prancūzijos ir Belgijos komunistų partijų veikloje, per karą – pasipriešinimo judėjime. Gierekas tapo pirmuoju sovietinio bloko šalies partijos vadovu, nėjusiu mokslų Sovietų Sąjungoje. Kilęs iš kalnakasių, jis niekuomet neprarado elementarios nuovokos. Kitaip nei Gomułka, Gierekas aiškiai suprato, kokia bedugnė Lenkijos darbo žmonių gyvenimo lygį skiria nuo vakarietiško, ir buvo linkęs įsiklausyti į jų lūkesčius. Visur kitur jis neparodė originalumo; iš jo buvo galima tikėtis, jog šalies problemas imsis spręsti energingai, gal net vadovaudamasis neortodoksinėmis idėjomis. Pirmąjį žingsnį jis žengė dvylikai mėnesių įšaldydamas maisto produktų kainas. Antrasis jo žingsnis – vizitas į Gdanską ir ilgi asmeniniai pokalbiai su laivų statyklų darbininkais. Šių pokalbių įrašai pateko į Vakarus. Iš jų matyti, kad Gierekas buvo pasirengęs pripažinti partijos klaidas ir sutelkti dėmesį į paprastus žmones. Taip jis laimėjo šiek tiek laiko pašlijusiai valstybės ir partijos būklei pataisyti.

Deja, jau po šešerių Giereko vadovavimo metų politinė situacija atsidūrė toje pačioje aklavietėje, į kurią buvo pakliuvęs Gomułka

po dvylikos metų. Įvykiai pasikartojo ir tai dar kartą patvirtino, kad visų blogybių priežastys iš esmės glūdi ten pat. Trejus metus, 1971–1973 m., lygiai kaip 1956–1961 m., naujasis režimas aplink save skleidė pasitikėjimą ir optimizmą. Vyko laisvos diskusijos, ore sklandė eksperimento dvasia. 1971 m. vykusiame VI partijos suvažiavime buvo patvirtinta Giereko komanda. Jis palenkė į savo pusę darbininkus – buvo pakeltas ir pradėtas diferencijuoti darbo užmokestis. Valstiečius patraukė tuo, kad atšaukė privalomą žemės ūkio produktų tiekimą valstybei, padidino išmokas už superkamus produktus, išplėtė nemokamos sveikatos apsaugos paslaugas dirbantiems nevalstybiniame sektoriuje. Intelektualai taip pat buvo pamalonintі: sušvelninta cenzūra, sumažinti kelionių į užsienį ir bendravimo su užsieniečiais apribojimai. Patriotinius lenkų jausmus paglostė Varšuvos Karaliaus pilies atstatymas. Pradėta stiprinti ryšius su lenkų išeivija, ypač gyvenančia JAV. Savaitraštis *Polityka* ėmėsi tiriamosios žurnalistikos. Jo puslapiuose pasirodė straipsnių apie skandalus, korupciją, nemokšišką valdymą. Žurnalą cenzūravo tik redaktoriaus „vidinis cenzorius". Buvo pradėta vykdyti milžiniškų investicijų programa tose ūkio srityse, nuo kurių tiesiogiai priklausė prekybos, žemės ūkio gamybos bei žmonių gyvenimo lygio augimas. Įsigytos licencijos gaminti Lenkijoje automobilius „Fiat", kranus „Jones", variklius „Leyland", autobusus „Berliet", elektroniką „Grundig", o svarbiausia – vidutinio dydžio traktorius „Massey Ferguson", tinkamus nedideliems valstiečių ūkiams. Pradėjus diegti vakarietiškas technologijas našesnė tapo anglių gavyba, trąšų, tekstilės, popieriaus, naftos produktų, mašinų gamyba bei laivų statyba. Šioms įmonėms finansuoti, atsižvelgdami į geras Lenkijos perspektyvas, Vakarai skyrė per 6 milijardų* dolerių paskolą. Visi matė, kad Gierekas viską stato ant ekonominės gerovės kortos. Tačiau neilgai trukus pasidarė aišku, kad rizikingas sumanymas nepasiteisino. 1974 m. naftos krizė kartu su vis didesniu pasaulio preky-

* Šis skaičius niekuomet nebuvo paskelbtas oficialiuose Lenkijos šaltiniuose, tačiau nėra abejonių, kad Lenkijos skola Vakarams per visą 8-ąjį dešimtmetį pavojingai didėjo. 1979 m. ji jau buvo vienuolikaženklė – prašoko 20 milijardų dolerių ribą. Tai suma, lygi SSRS visos užsienio skolos dydžiui.

bos nuosmukiu Lenkijai smogė kaip tik tuo metu, kai ji buvo labiausiai pažeidžiama. Perdėto nuolankumo gestai Sovietų Sąjungai, kokių Varšuva nebuvo regėjusi nuo 6-ojo dešimtmečio, galėjo būti vertinami tik kaip noras atsilyginti už SSRS pagalbą Lenkijos ekonomikai ir kaip įsiteikiama dovanėlė, turinti numalšinti sovietų baimę dėl Lenkijos suartėjimo su Vakarais. 1974 m. liepos 22 d. pakyloje priešais karinę rikiuotę Leonidui Brežnevui buvo įsegtas *Virtuti Militari* ordinas, paprastai teikiamas už išskirtinę drąsą, parodytą kovos lauke. Tačiau kai ėmė trūkčioti ir pačios SSRS ekonomika, Maskvos pagalba gerokai apmažėjo. 1975 m. sustiprinta administracinė kontrolė. Kaip ir kitose sovietinio bloko šalyse, „įtampos mažinimo" eroje pasirašyti Helsinkio susitarimai tapo pretekstu stiprinti ideologinį budrumą, mat buvo baiminamasi, kad glaudesni ryšiai su Vakarais gali pakenkti socializmo stovyklos stabilumui. Siekiant sustiprinti centrinių ministerijų įtaką regionams, pradėta vykdyti vietos valdžios reforma. 1976 m. priimtos kai kurios konstitucijos pataisos, kuriomis siekta išvengti Lenkijos įsiskolinimo Vakarams politinių pasekmių. Per rinkimus griebtasi griežčiausių atsargos priemonių, kad tik nekiltų masinių neramumų.

Susiklosčius tokioms aplinkybėms, 1976 m. birželį Gierekas pakartojo tai, kas vos prieš šešerius metus parklupdė Gomułką – jis stojo į konfrontaciją su liaudimi. Ilgai delsęs įvykdyti seną pažadą pakelti maisto produktų kainas 20 procentų, jis staiga jas pakėlė visais 60 procentų. Iškart po to buvo padidinti atlyginimai – šitai išėjo į naudą tik ir taip dideles pajamas gaunantiems visuomenės sluoksniams. Pasipylė streikai, protestai, demonstracijos bemaž visuose miestuose ir fabrikuose. Varšuvos „Ursus" traktorių gamyklos darbininkai išardė geležinkelio liniją ir sulaikė Paryžiaus–Maskvos ekspresą. Radome ligi pamatų buvo sudeginti partijos komiteto rūmai. Į Nowa Hutą buvo iškviesta kariuomenė budėti tuščioje gamykloje. Vieną dieną pasvyravusi vyriausybė atšaukė padidintas kainas. Antrą kartą per šešerius metus komunistų valdžia turėjo nusileisti visuomenės spaudimui ir trauktis atgal. Pagal liaudies demokratijos standartus tai buvo nepriimtinas pralaimėjimas.

Sprogus Giereko burbului PZPR atsidūrė beviltiškoje padėtyje. Reikėjo rasti būdų, kaip padengti šuoliais augančias užsienio skolas. Vien jų palūkanoms sumokėti sueidavo daugiau nei pusė iš eksporto gaunamų pajamų, todėl užsieniui imta pardavinėti visa, kas įmanoma, net ir maisto produktus ar plataus vartojimo prekes, kurių taip reikėjo Lenkijos darbininkams. Taigi, tris dešimtmečius stačiusi socializmą, šalis vis dar priversta gyventi kraštutinėmis visa ko stygiaus sąlygomis. Mėsos deficitas ar elektros dingimas – kasdieninio gyvenimo faktai. Atidėliodama reikalingas reformas partija su savo politika priėjo ribą, kai jos tapo tiesiog būtinybe. Štai čia iškyla aštri dilema. Jeigu partija pripažintų savo klaidas ir sutiktų nusileisti žmonių reikalavimams, ji gali prarasti politinės padėties kontrolę. Mat pats reikšmingiausias Giereko eros laimėjimas yra tas, kad atsirado vieninga politinė opozicija.

Opozicija susivienijo 1975 m., pakvipus konstitucijos pataisų grėsmei. Pirmieji jos pasireiškimai – keletas viešų protestų: Vienuolikos laiškas, Penkiasdešimt devynių laiškas ir Trylikos kreipimasis. Taip atsirado grupė, užsimojusi ginti žmogaus teises, vadinama RUCH arba ROPCiO. Visų gerbiamos grupės *Znak* demaršas 1976 m. įaudrino katalikų inteligentiją, o brutalus milicijos elgesys per birželio neramumus paskatino Darbininkų gynimo komiteto (KOR) kūrimąsi. Netrukus po šalį pasklido atskirų opozicinių grupių ar spontaniškai pridygusių jas mėgdžiojančių sambūrių leidžiami anoniminiai, nelegalūs laikraščiai su antraštėmis *Zapis (Užrašai)* ir *Opinia (Nuomonė)*, taip pat KOR leidžiamas *Komunikaty (Komunikatai)*. Nuo tada reguliariai pasirodydavo maždaug dvidešimties pavadinimų leidinių, 40 000 egzempliorių tiražu. Vienas egzempliorius, perduodamas iš rankų į rankas, pasiekdavo dešimtis skaitytojų. Privati Akademinių kursų draugija atgaivino XIX a. Skrajojamojo universiteto tradicijas ir visuose didžiuosiuose miestuose turi surinkusi slaptas studijų grupes *(komplety)*. Nepaisydami milicijos persekiojimo ir priekabiavimo bei 1977 m. gegužę Krokuvoje įvykdyto atviro susidorojimo su studentu aktyvistu Stanisławu Pyjasu, opozicijos lyderiai plečia savo veiklos ribas namuose bei palaiko ryšius su rė-

mėjais užsienyje. Šiaip jau juos būtų galima laikyti plataus visuomeninio sąjūdžio už žmogaus teises lenkišku variantu. Šis sąjūdis kilo net keliose sovietinio bloko šalyse kaip Helsinkio susitarimų rezultatas. Kaip ir bendražygiai iš Sovietų Sąjungos ar Čekoslovakijoje veikianti Chartijos 77 grupė, su kuria jie buvo keletą sykių slapta susitikę pasienyje, lenkų opozicionieriai nėra tikri disidentai. Jie laikosi konstitucijos raidės ir reikalauja tik vieno – kad valstybės ir partijos vadovybė gerbtų ir vykdytų savo įsipareigojimus atvirai ir teisėtai. Kita vertus, jie turi specifinių lenkiškų bruožų. Jie skelbiasi išsprendę vieną vidaus problemą – panaikinę prarają, skiriančią radikaliąją inteligentiją nuo katalikiškų bendruomenių ir nuo darbininkų. Užsienio politikos srityje jie norėtų pakreipti Lenkiją „geranoriško neutralumo" pusėn, panašiai kaip yra Suomijoje. Pasak Vakarų žurnalistų, besidominčių šiomis temomis, visa tai teikia optimizmo. Atrodo, kad Lenkija, nors iš lėto, bet tvirtai eina „liberalizacijos" kryptimi. Visko dar gali nutikti, bet mažiausiai tikėtinas dalykas dabartinėmis sąlygomis – liberalus, neutralus ir populiarus režimas.[58]

Vakariečių požiūriu, lenkų opozicijai trūksta kai kurių esminių bruožų. Pirmiausia, nerealu tikėtis, kad šios opozicijos lyderiai kada nors imtųsi derėtis dėl savo reikalavimų su valdančiąja partija. Kol kas, vardan ramybės ir tvarkos, partija opoziciją toleruoja. Bet juo ilgiau toleruos, juo sunkiau bus prieš ją imtis aktyvių veiksmų. Viena aišku, vos tik pasirodys pirmieji ženklai, kad opoziciją pradeda aktyviai remti liaudis, ji bus be gailesčio sutriuškinta. Vadai bus areštuoti arba pašalinti kitais būdais. Opozicijai prijaučiančius užplūs milicijos ar kariuomenės represijų banga, kurią, jei reikės, parems sovietų pajėgos. Net jei Lenkijos partiniai vadovai, panašiai kaip Dubčekas Čekoslovakijoje, imtų galvoti apie monopolinės valdžios vadžių atleidimą, SSRS to niekada neleistų padaryti ilgam.

Antra, pernelyg lengvai sureikšminami įvairių opozicinių grupių tarpusavio ryšiai. Ideologiniu požiūriu KOR lyderiai Adamas Michnikas, Jacekas Kuroňis ir devintą dešimtį bebaigiąs ekonomis-

tas Edwardas Lipińskis* laikosi kraštutinių kairiųjų arba marksistinių pažiūrų, o jos visuotinio masių pritarimo tikrai nesulauks. Be to, gana įtariai jų atžvilgiu laikosi seniau įsikūrusios ROPCiO šalininkai. Žinomiausi jų atstovai yra Leszekas Moczulskis, Andrzejus Czuma ir Wojciechas Ziembińskis. Rimtų problemų iškyla net ir inteligentams katalikams. Platus katalikiškų draugijų ir jaunimo klubų tinklas rodo, kad jie yra daug labiau susiorganizavę nei kurie nors kiti dabartiniai jų sąjungininkai. Tarp jų esama populiarių liaudyje žmonių – tokie yra rašytojai Kisielewskis, Mazowieckis, Cywińskis. Tačiau čia glaudžiasi ir daug ateizmą ar agnosticizmą pripažįstančių jaunuolių, kurių politiniai motyvai visiškai kertasi su Bažnyčios ar tikėjimo nuostatomis. Pavojus akivaizdus: jei į inteligentų katalikų organizaciją įsilies daug disidentų nekatalikų, kažin ar ją betoleruos partija ir kažin ar ją tokią norės remti Bažnyčios hierarchai.

Svarbiausia, niekas negali pasakyti, kiek patvarus ryšys tarp inteligentijos ir darbininkijos opozicinių grupių. Kas gali būti tikras, kad šilto ir šalto matę dokininkai ar kalnakasiai entuziastingai leisis globojami profesorių, žurnalistų ar maištingai nusiteikusio jaunimo, partijos funkcionierių atžalų. Lenkų inteligentai gal ir laiko darbininkus žemės druska, bet šiems inteligentija dažnai tėra tik „priviligentija", privilegijuoti „foteliniai" protestuotojai. Kilus krizei paskutinis žodis priklausys darbininkams, o ne inteligentams.

Žinoma, partija dar turi erdvės manevruoti. 1977 m. gruodžio mėnesį lankydamasis Vatikane ir susitikdamas su popiežiumi Pauliumi VI, pirmasis sekretorius Gierekas žengė naują žingsnį santykių su Bažnyčia link. Gali būti ir taip, kad šiek tiek švelnesniu požiūriu į katalikybę bandoma užmaskuoti ketinimus stipriau spustelėti politinius oponentus. Opozicionieriai turi potencialių rėmėjų, nors šie kol kas dar nėra vieningi. Vis dėlto labiausiai visiems rūpi, kas būtų, jei partija nuspręstų imtis represijų. Jei su disidentais susidorotų jėga, tai sukeltų Bažnyčios, žemesnio rango partijos narių ir, ko gero, kariuomenės pasipiktinimą, kitaip tariant, tų visuome-

* Mirė 1986 m. – *Red. past.*

nės sluoksnių, kurie tikrai pajėgtų suorganizuoti plataus masto pasipriešinimą. Visi žino, kaip kariuomenė niekina liaudies miliciją, o žeminantis vaidmuo, kuris jai teko per invaziją į Čekoslovakiją, taip pat per 1968, 1970 ir 1976 m. įvykius Lenkijoje, tik dar labiau sustiprino kariuomenės nenorą eiti prieš civilius gyventojus. Jeigu atsitiktų taip, kad milicija neįstengtų numalšinti prieš represijas protestuojančių įsiaudrinusių žmonių, o kariuomenė atsisakytų jai padėti, viskas baigtųsi Sovietų Sąjungos intervencija ir, galimas daiktas, dar vienu Lenkijos sukilimu.

Istorinių Lenkijos politikos tradicijų kontekste padėtis, į kurią dabar yra patekęs komunistinis judėjimas, pasitikėjimo neįkvepia. Stalinistinį laikotarpį būtų galima laikyti trumpu sugrįžimu prie vergiškojo lojalizmo tradicijos, o nuo 1956 m. prasidėjęs taikaus sambūvio, arba realistinės, politikos tarpsnis užsitęsė gerokai per ilgai. Tačiau dabar, kai darosi aišku, kad komunistinė taikaus sambūvio politikos atmaina teigiamų rezultatų neduos, kyla pavojus, kad jaunajai kartai teks rinktis revoliucinį romantizmą. Apie jį tiek daug rašoma istorijos veikaluose, pasakojama partijos legendose, kad jis tikrai gali pasirodyti patrauklus, ypač užsitęsusios politinės stagnacijos sąlygomis. Senajai lenkų kartai užtenka 1939–1947 m. prisiminimų, kad jie visam gyvenimui jaustųsi atgrasyti nuo panašių smurto ir prievartos avantiūrų. Tačiau šiandien Lenkijoje gyvena milijonai jaunų žmonių, kuriems Hitlerio ir Stalino vardai nekelia siaubo, o vyresniosios kartos perspėjimai tik dar labiau kursto jų jaunatvišką įkarštį. XVIII–XIX a. ilgiausias laikotarpis tarp revoliucinių sukilimų tęsėsi keturiasdešimt vienerius metus, nuo 1864-ųjų ligi 1905-ųjų. Paskutinis XX a. sukilimas vyko 1944 m. Jeigu esamam režimui pavyktų nesukėlus pasipriešinimo bangos išsilaikyti iki 1985-ųjų, būtų sumušti visi rekordai.

Turint visa tai omenyje, 1976 m. krizę galima laikyti silpnu dunksėjimu prieš visiškai įmanomą vulkano išsiveržimą. Kad ir kaip viskas susiklostytų, šiokius tokius padarinius galima numatyti. Partija pasinaudoja pavydėtina galimybe pažantažuoti Maskvą ir tai daro labai draugiškai, nors rizikuoja savo pačios išlikimu. Taip SSRS va-

dovybė priverčiama subsidijuoti Lenkijos kelią į socializmą – iš baimės, kad nebūtų dar blogiau. Ir tai visai teisinga, nes po karo Sovietų Sąjunga dar ilgai savo tikslams negailestingai išnaudojo nusilpusią Lenkijos ekonomiką. Tiesą sakant, jei Lenkijoje kiltų neramumų, iš to neturėtų naudos nei SSRS, nei partija, nei Bažnyčia, nei pagaliau naujoji opozicija. Todėl visi kažin ką padarytų, kad išvengtų bruzdėjimų, tačiau ženklų, kad kas nors būtų daroma sumažinti esamai įtampai, nematyti. Juo ilgiau delsiama priimti sprendimus, juo pavojingesnė tampa padėtis.

Nesvarbu , kuo baigsis ši krizė, bet jau dabar aišku, kad Lenkijos „tautinis komunizmas" turi labai ženklių trūkumų. Skambūs žodžiai apie „proletariato solidarumą" ir „komunizmo statybos pažangą" nepadeda paslėpti esamos sistemos išlaikymo tikrosios kainos. Kažin ar milžiniškos karinės išlaidos yra pagal kišenę šaliai, kamuojamai įsisenėjusių ekonomikos problemų. Vargu ar žemas gamybos našumas pakels gyvenimo lygį. Užsienio skolų našta sunkiai guls ant visų būsimųjų politikų pečių. Neturint institucinių būdų liaudies siūlomus sprendimus įtraukti į nutarimų priėmimo procesą, visuotinis nepasitenkinimas tik didės. Ir kitus Europos kraštus kamuoja ne mažiau skaudžios problemos, bet kad Lenkijoje krizės ir toliau keis viena kitą, – aiškiau negu aišku.

Post scriptum

Dažnai sakoma, kad istorikams nederėtų kištis į dabartį ir kad jie nepajėgūs nuspėti ateities. Istorija mus mažai ko gali išmokyti, išskyrus vieną dalyką – kad iš jos nėra ko mokytis. Tai išmintingas patarimas kraštui, kur netikėti ir žiaurūs likimo posūkiai tapo kasdienybe; būtų kvaila tikėtis, kad praeitis ims ir pasikartos. Vis dėlto dabartis yra praeities rezultatas, lygiai kaip ir ateitis bus dabarties tęsinys. Joks keliautojas negali numatyti būsimo kelio, jeigu nežino, iš kur atkeliavo. Niekas negali mąstyti apie ateitį, gyvai neprisimindamas praeities. Niekas negali įsivaizduoti šalies likimo, nesuprasdamas josios augimo ir raidos. Šiuo požiūriu Lenkijos istorija yra esminis elementas Lenkijos dabarties gyvenime.

Neįmanoma nepripažinti, jog daugeliu atžvilgių šiandienos lenkai gyvena kur kas geriau nei ankstesnės kartos. Žmonės, prisimenantys Antrojo pasaulinio karo siaubus arba tarpukario socialines problemas ir skurdą, tikrai vertina palyginti saugų ir pasiturimą gyvenimą Liaudies Respublikoje. Kiekvienas, metęs žvilgsnį dar toliau į praeitį, į XIX a. pabaigą, kai lenkų tautai išvis grėsė išnykimas, be abejonės, su pagarba ir pasigėrėjimu žvelgs į gausius lenkų laimėjimus, pasiektus mūsų dienomis. Tiesiog neįtikėtina, kad pastaruosius tris dešimtmečius, net ir kaitaliojantis politiniam klimatui, lenkų artistai, rašytojai, muzikai, mokslininkai ir sportininkai kaip niekad aktyviai pasirodo Europos arenoje. Turint galvoje visus sunkumus, Lenkijos išlikimas ir jos išskirtinis sugebėjimas atgimti kelia vien nuostabą ir susižavėjimą.

Tačiau politikos srityje nešališkas apžvalgininkas tikriausiai pastebės, kad dabartinė Lenkijos situacija tebeturi visas praeities nelaimių sudedamąsias dalis. Iš tiesų, jeigu politika nubrėžia rėmus, kuriuose rutuliojasi visa kita socialinė ir kultūrinė veikla, negalima

nekreipti dėmesio į visur esantį šešėlį, gulantį ant visų šalies kelių, kad ir kuria kryptimi eitum. Blogai ar gerai, bet Liaudies Respubliką sukūrė viena iš nedaugelio pasaulyje išlikusių imperinių valstybių, todėl ji tebevaldoma, atsižvelgiant į užsienio prioritetus ir užsienio interesus. Žinoma, mūsų laikais riboto suverenumo sąlygomis gyvena daugelis tautų, todėl ne visai pagrįsta būtų nuomonė, esą sovietinio bloko šalys yra kažkaip ypatingai nelaimingos. Tačiau ne tai svarbiausia. Lenkijos nelaimė yra ne vienos iš didvalstybių globa, bet jai priverstinai primestos politinės sistemos prigimtis. Lenkijos politinis likimas yra priklausomas nuo imperijos, kurios komunistinė ideologija jau žlugusi daugelio pasaulio komunistų akyse, kurios nereformuota vidinė struktūra atspindi ne marksizmą ar socializmą, bet Rusijos patvaldystę ir Stalino tironiją ir kurios užsienio politika remiasi, pasak Kiplingo, „dūmais pradvokusiu šautuvu ir geležine makaule". Politinės jėgos Rytų ir Vidurio Europoje išsidėsčiusios taip, kad jokios permainos į gera Lenkijoje nebus įmanomos tol, kol neįvyks esminių permainų pačioje SSRS.

Lenkų istorikui tokia padėtis liūdnai pažįstama. Su gausybe variacijų ir tik trumpučiais pertrūkiais ji vyrauja nuo tada, kai XVIII a. pradžioje rusai įtvirtino Lenkijoje savo grėsmingąjį protektoratą. Nepaisant socialinės, techninės ir kultūrinės pažangos, Lenkijos politinė raida yra sustojusi. *Mutatis mutandis*, nelengvi dabartinės partijos vadovybės santykiai su sovietų globėjais labai primena nelemtuosius paskutiniojo Lenkijos karaliaus įsipareigojimus imperatorei Jekaterinai. Liaudies Respublikos konstitucinė padėtis nuo 1945 m. yra labai artima Kongresinės karalystės padėčiai po 1815 m. Taktinė vietinio komunistinio režimo laikysena nuo 1956 m. tėra tik modernizuota variacija senąja „organiško darbo" tema. Kol truks Lenkijos istorinė priklausomybė nuo Rusijos, tol galima tikėtis nebent tiek, kad nenustos ir nuolat atsinaujins istoriniai lenkų savisaugos mechanizmai ir įgimti veidmainiavimo bei nepaklusnumo įgūdžiai.

Visi Lenkijos buvimo sovietiniame bloke nepatogumai kyla iš jos tvirtų tradicinių ryšių su Vakarais. Po keturių dešimtmečių paval-

dumo Sovietų Sąjungai nematyti ženklų, kad tie ryšiai nors kiek silpnėtų. Iš prekybos su Vakarais Lenkijos Liaudies Respublika gauna didesnę nacionalinių pajamų dalį nei kuri kita Varšuvos sutarties šalis. Lenkijos emigrantų skaičius Europoje ir Amerikoje yra didesnis nei jos kaimynių. Lenkų, privačiai ar oficialiai vykstančių į Vakarus, srautas pranoksta kitų bloko valstybių atitinkamus rodiklius. Praktikuojančių katalikų procentinė dalis Lenkijoje didžiausia iš visos Europos. Menų ir mokslo srityse Lenkija taip pat palaiko glaudesnius ryšius su Vakarais nei su SSRS. Sovietinė produkcija – nuo socialistinio realizmo, rusų liaudies muzikos iki sovietinio šampano, sovietinių automobilių ar sovietinės draugystės – lenkų vartotojams kelia menką pasitikėjimą, palyginti su panašiais vakarietiškais gaminiais ir dalykais. Tokiose srityse kaip muzika, grafika, kinas, matematika, šokis, pantomima, tam tikros teatro ir literatūros rūšys, kur įmanu įveikti kalbos barjerą, lenkai žengia koja kojon su Europos avangardu. Nepaisant didžiulio oficialaus spaudimo, daugelio lenkų skonis ir pažiūros sąmoningai yra „vakarietiškesni" nei daugelio Vakarų šalių gyventojų.

Taip jau susiklostė, kad Lenkija niekada nebuvo linkusi paklusti savo politinių šeimininkų reikalavimams, todėl ji tapo vienu iš nuolatinių Europos „karštųjų taškų", ir esama ženklų, jog taip bus ir toliau. Po Pirmojo pasaulinio karo Prancūzijos ministras pirmininkas Aristide'as Briand'as Lenkiją pavadino „Europos reumatu". Antrojo pasaulinio karo pabaigoje JAV prezidentas Rooseveltas ją praminė „pasaulio galvos skausmu". Nuo tada šis karštasis taškas yra palyginti ramus. Tačiau paviršiuje nematoma įtampa kaupiasi, ir niekas negali būti tikras dėl Lenkijos, jei kiltų kokia nors tarptautinė krizė. Visiškai neįtikėtina, kad lenkai panorėtų būti painiojami į SSRS operacijas, vykdomas Azijoje ar Afrikoje, o juk strategiškai Lenkija užima svarbią ir pažeidžiamą padėtį – per ją eina pagrindinės SSRS ryšių linijos su Vokietija ir su visa geležinės uždangos fronto linija. Jei Rytų Europoje SSRS laikys tiek pat savo kariuomenės kiek dabar arba – tikėtina ir tai – jei sumanytų strateginiais tikslais atitraukti kariuomenę iki savo sienų, daugelį metų būtų ramu.

Bet jei kiltų rimtas konfliktas, ypač Europoje, kažin ar Lenkija veiktų išvien su sovietiniu bloku. Tų Vakarų strategų, kurie Lenkiją mato kaip Trečiojo pasaulinio karo kibirkštį, mąstymas neabejotinai remiasi daugiau norais nei tikrove. Vis dėlto toks požiūris nėra visai laužtas iš piršto; greičiausiai ir Maskvoje esama žmonių, kurie Lenkiją laiko savo Achilo kulnu.

Taigi visi samprotavimai apie Lenkijos ateitį pirmiausia priklauso nuo SSRS bendrosios strateginės politikos. „Užsienio politikos prioritetas" – tai maksima, kuri visuomet buvo bene svarbiausia lenkų politikos analitikams. Šių dienų ekspertai taip pat ne išimtis. Lenkus labai domina kitų Rusijos kaimynų likimai, o ypač tai, kas vyksta prie SSRS rytinių sienų. Toks domėjimasis nėra kokia naujiena. XVIII a.–XX a. pradžioje patikimiausias Lenkijos politinio klimato barometras buvo Rusijos ir Turkijos santykiai. Rusijos karas su Turkija į Lenkiją atnešė giedrą, o Rusijos taika su Porta pranašavo besiartinančią audrą. XX a. pradžioje lenkų svajones apie išsivadavimą pirmiausia pažadino Rusijos ir Japonijos varžybos. Šiais laikais didžiausias galimybes, bet ir didžiausius pavojus žada SSRS ir Kinijos konfliktas. Rusijos nesutarimų su Kinija ir Japonija padariniai yra tiek pat nenuspėjami kiek ir kinų bei japonų veidai, tačiau visiškai aišku, kad Lenkijos gyvenimą vienodai skausmingai gali paveikti įvykiai prie Amūro, Usūrio ar Ochotsko jūros, kaip ir visa, kas nutiks prie Oderio, Bugo ar Vyslos krantų. Apie tai turbūt pagalvoja kiekvienas išsilavinęs lenkas, turintis nors šiokį tokį istorijos pojūtį. Tiesą sakant, Vašingtone neseniai sukurtos vadinamosios „Kinijos kortos" autorius yra ne kas kitas, o Zbigniewas Brzezińskis; neabejotina, kad bent jau iš dalies prie to bus prisidėjusi ir jo lenkiška kilmė.

Vis dėlto sunki dabartinė Lenkijos padėtis – tai pirmiausia titaniškų grumtynių tarp Rusijos ir Vokietijos, kurios draskė Rytų Europą visą XX a. pirmąją pusę, padarinys. Nacių pergalė lenkus būtų pavertusi vokiečių vergais, jei apskritai jie nebūtų buvę išnaikinti. Tad faktas, kad Stalino pergalė padarė juos sovietų satelitais, neturėtų kelti didelės nuostabos. Galėjo būti ir blogiau. Taip jau susiklostė istorija, kad lenkams tenka gyventi Europos nusikaltėlių pasaulyje,

kur antivisuomeniški kaimynų veiksmai atėmė galimybę ramiai gyventi ir savarankiškai tvarkytis. Nuožmus dviejų svarbiausių banditų karas nulėmė visų iki vieno šios teritorijos gyventojų likimą daugeliui metų. Teisybė, jau ketvirtis amžiaus, kai Stalino nebėra, tačiau nusenę sovietinio krikštatėvio įpėdiniai nėra linkę nei sumokėti už jo neteisėtai įgytą pelną, nei pripažinti, kaip jis visa tai įgijo. Desperatiškas padorumo siekimas, kuriuo taip stipriai grindžiama dabartinė Rytų Europos politika, taptų bevertis, jeigu Stalino aukos ir partneriai sužinotų tiesą. Tylos sąmokslas tebesitęsia.

Tokiomis aplinkybėmis ypač svarbu, kad Lenkijos jaunimas turėtų galimybę susipažinti su savo turtingu ir įvairialypiu paveldu. Žmonėms, gyvenantiems kitur, Lenkijos istorija tėra vienas iš savitų Europos valstybių nueitų kelių. Bet patiems lenkams – tai svarbiausia savęs pažinimo priemonė ir pagrindinė gairė, vedanti į tautos išsigelbėjimą. Gaila, kad didžiuma lenkų jaunuomenės tenkinasi tik labai paviršutinišku savo praeities turtų studijavimu. Cenzoriai ir politiniai ideologai negaili jėgų kontroliuodami, ribodami ir iškreipdami istorijos pažinimą. Politinės nepriklausomybės neturėjimas neišvengiamai varžo teisę į nepriklausomą istorijos vertinimą. Deja, vis rafinuotesnės kontrolės pasaulyje tik nedaugelis lenkų suvokia, kokia linkme kreipiamas jų protas. Taip, daugelis išsilavinusių žmonių jau atsižada lenininių priemaišų rašydami istoriją šiais laikais, dauguma ima abejoti marksistinių aiškinimų patikimumu, bet tik nedidelė dalis suvokia, kur veda atkaklus nacionalizmas, giliai persmelkęs oficialiąją ideologiją. Įdomi ironija. Nacionalizmas, kuris valstybingumo praradimo laikotarpiu buvo galingas ginklas prieš suklastotą Lenkiją pasidalijusių valstybių istoriografiją, dabar tarnauja sovietiniam imperializmui. Sovietinio bloko kūrėjai stalinistai sąmoningai puoselėjo suluošintą visų nelaisvėje laikomų tautų nacionalizmą. Maskvos viešpatavimą pokarinėje Rytų ir Vidurio Europoje lydi ne tik primestas komunizmas, kurį ir pats Stalinas buvo pripažinęs esant svetimą ir netinkantį toms šalims, bet ir ypatingas rūpinimasis esamomis nacionalistinėmis jėgomis. Nepranokstamos Maskvos pagyros už tariamai šlovingas

Lenkijos socializmo pergales ir tariamai istorinių Lenkijos sienų sugrąžinimas pataikė tiesiai į lenkų tuštybę. Tai tikslus pakartojimas andainykštės Sankt Peterburgo politikos, kai buvo šlovinama šlėktų „auksinė laisvė". Visi bloko ideologai buvo išmokyti sukelti kuo didesnę ksenofobiją ir kurstant gyventojų nesaugumo jausmą stiprinti jų priklausomybę nuo didžiosios sovietinės sąjungininkės. Imperinės valstybės valdymas, paremtas jai pavaldžių tautų separatistinių nuotaikų skatinimu, – metodas, žinomas jau nuo Nabuchodonosaro laikų, ir lenkai tapo viena iš pagrindinių jo aukų. Pasinaudodama lenkų priešiškumu vokiečiams ir dar labiau jį kurstydama (jei tik tai buvo įmanoma), valdžia sėkmingai nukreipė dėmesį nuo panašių blogybių, kylančių iš sovietų pusės. Leisdama reikštis nacionalistiniams jausmams tada, kai tautinė nepriklausomybė jau buvo oficialiai pripažinta, ji sukėlė lenkų priešiškumą kitiems, iš kurio galėjo turėti naudos. Pabrėždama Lenkijos kultūrinio paveldo išskirtinumą ir nevertindama jo ryšių su vokiečių, žydų, ukrainiečių, lietuvių, čekų, slovakų ir rusų paveldu, valdžia sėkmingai apsaugo Sovietų Sąjungą nuo bet kokio jungtinio pasipriešinimo jos imperinei viršenybei. Tiems, kurie žino, kokiems tikslams pirmiausia turėjo tarnauti nacionalistinė ideologija, tai gana įdomus posūkis. Iš tiesų, tokio primityvaus, nekritikuojamo nacionalizmo, susiformavusio Stalino laikais, skleidimas Lenkijoje ir gretimose šalyse laiduoja neblogą Sovietų Sąjungos imperijos Europoje sveikatos būklę.

Ligi šiol tik nedaugelis lenkų komentuotojų įžvelgia šiuos dalykus. O vidutiniam lenkui iš gatvės neabejotinai atrodo, kad jo tautiečiams nuo seno būdinga stipri tautinė savimonė yra vienas iš patikimiausių krašto išlikimo garantų. Bet visiškai įmanoma, kad dėl nacionalizmo vaidmens vieną gražią dieną bus imta abejoti. Dylant karo laikų prisiminimams, kartu lemta išdilti ir senosioms nuostatoms, susidariusioms dėl apsupties ir išnykimo baimės. Dabar, kai Lenkijos, kaip atskiros tautinės bendruomenės, egzistavimui pavojus nebegresia, lenkų siekiai tikriausiai pasuks nauja linkme – nuo nacionalistinių aistrų link politinės laisvės ir tarptautinės brolybės idėjų. Galbūt bus suprasta, kad Lenkijos politinis gyvenimas atsi-

dūrė moraliniame akligatvyje, ir jauniems bei nekantriems iš jo teks kaip nors kapstytis. Galiausiai paaiškės, kad nacionalizmas – ideologija, viešpatavusi lenkų žemėse nuo padalijimų, – savo istorinį vaidmenį jau suvaidino. Pokario kartos žmonės buvo patenkinti, kai suvokė išlikę gyvi ir vis dar esą lenkai; jų sūnūs ir dukros tikriausiai norės būti europiečiais, kosmopolitais, pasaulio piliečiais.

Jeigu lenkai nori išsivaduoti iš dvasinių tramdomųjų marškinių, kuriuos jiems užvilko jų politiniai šeimininkai, jie turi pradėti, taip kaip ir jų pirmtakai, nuo savo istorijos peržiūrėjimo. Tik tuomet jie gali tikėtis, kad individualizmas ir laisvė, per amžius buvusios ryškiausios lenkų dvasios vertybės, ras atgarsį ir mūsų dienomis. Nei politinės struktūros, nei politinės sistemos pačios savaime nėra nei geros, nei doros. Oficialiai turima tautinė nepriklausomybė irgi yra bevertė, jeigu valstybės energija nėra nukreipta į vertingus tikslus. Dabar, kaip niekad anksčiau, lenkams reikia išsiaiškinti, kokie tie jų tikslai. Jeigu brangioji Respublika išties egzistuoja tam, kad skatintų savo piliečių gerovę ir bendrą visos žmonijos pažangą, o ne skaldytojiškus svetimos imperijos ar valdžios viršūnių interesus, tada viskas gerai. Jeigu ne – jeigu lenkai persiėmė požiūriu, kad jų Liaudies Respublika pati savaime yra tas kilniausias tikslas, – tuomet jie skaudžiai apsigauna; o jų įspūdingos šešiasdešimtosios tautinės nepriklausomybės metinės tebus tik tuščios iškilmės.

Lygiai taip pat lenkai turi suprasti, kad didžiuma jų istorijos studijų – nuo autochtoninių priešistorės teorijų ligi etnocentrinių dabarties įvykių interpretacijų – užsienyje ne be pagrindo verčia traukioti pečiais. Antai Didžiojoje Britanijoje, kur subtilus savęs išjuokimo menas kartais prieina iki kraštutinumų, ar Amerikoje, kur istorikai revizionistai gan dažnai net pasigardžiuodami parodo tautos praeities ydas, privalomu sovietiniu stiliumi trykštantis lenkų istorikų optimizmas yra paprasčiausiai nesuvokiamas. Niekam neįdomu skaityti kitos tautos šlovingų laimėjimų katalogą. Žinoma, kiekviena bendruomenė turi tam tikrų istorinių interesų, susijusių su jos pačios kilme ir raida, ir šiuo požiūriu Lenkija nėra išimtis. Nėra ko stebėtis, kad tokių skaudžių permainų patyrusios šalies

istorikai yra šiek tiek egocentriški. Po Antrojo pasaulinio karo, kai neatpažįstamai pasikeitė Lenkijos teritorija, jos demografinė, socialinė sudėtis ir politinė padėtis, visai suprantama, kad daug dėmesio skiriama vadinamųjų „atgautųjų žemių" studijoms ir kad, nelyginant kompensacija, ypač susidomėta tęstinumo temomis. Visa tai taip. Bet akivaizdus polinkis istorijos mokslą panaudoti kaip lenkų tautinės savimonės stiprinimo įrankį ir noras ištrinti iš atminties visas lenkų žemėse egzistavusias nelenkiškas kultūras tikrai nesulauks užsienio skaitytojų pritarimo. Keista, bet tokios tendencijos labai primena senąją vokiečių istorijos mokyklą, kurios išvadoms apie Rytų Europą taip uoliai prieštarauja šiuolaikiniai lenkų istorikai. Reikia pasakyti, kad įsigalėjęs įprotis pernelyg pagražintai nušviesti Lenkijos istorinį vaidmenį Rytuose arba požiūris, esą Liaudies Respublika apvainikuoja visą natūralios socialinės raidos kelią, neginčijamai yra tiesioginio politinio manipuliavimo rezultatas. Lenkijos praeitis yra tokia pat marga, sudėtinga, ir, kas blogiausia, negalutinė kaip ir bet kurios kitos valstybės. Apsimetinėjimas, jog yra kitaip, nieko neįtikins.

Žvelgiant iš patogių nūdienos pozicijų, Lenkijos lemtis atrodo visiškai nepataisoma. Bailiams gali pasirodyti, kad jokia jėga neprivers Sovietų Sąjungos atgniaužti savo imperinio kumščio Europoje. Aleksandras Solženicynas nuolat kartoja, kad sovietinė sistema yra nežmoniškai stipri; branduoliniame amžiuje niekas neišdrįs svarstyti, kokia būtų ginkluoto pasipriešinimo nauda, arba kaip Mickevičius melsti Dievą, kad kiltų visuotinis išsivaduojamasis karas. 1975 m. Helsinkio susitarimai tik dar labiau sustiprino Kremliaus viltis viešpatauti amžinai. Tačiau vieno dalyko istorija vis dėlto išmoko – valdžia neamžina, kaip neamžina ir žemiškoji sėkmė. Kapitonai ir komisarai vieną dieną turės pasitraukti. Anksčiau ar vėliau sovietinė pompastika subliūkš. O kol kas Lenkija lieka surištomis rankomis.

Ir vis dėlto lenkai gali su nuostaba ir pasididžiavimu kalbėti apie nepaprastus įvykius, kurie leido jiems išgyventi, o kartais net ir klestėti pačiomis nepalankiausiomis sąlygomis. Turint galvoje Lenkijos trijų šimtmečių kovą už būvį, būtų neteisinga lenkus matuoti

vien tik žemiškos sėkmės matu. Į Lenkiją, kuri nuolatos buvo ir yra pralaimėjusioji pusė, nereikia žvelgti kaip į kurią nors kitą karo nuniokotą ir pokario bėdų apniktą valstybę. Kiekvienam išmanančiam jos istoriją Lenkija reiškia šį tą daugiau. Joje glūdi sukaupti klodai idėjų ir vertybių, pajėgių pergyventi ne vieną karinę ar politinę katastrofą. Lenkija negali garantuoti, kad visi be išimties jos piliečiai laikysis idealų, tačiau ji pati iškyla kaip amžinas europietiško gyvenimo moralinių tikslų simbolis:

> Moralinė teisė yra manyje, o žvaigždėtas dangus
> Virš manęs. Ką padarysi, jei teisė yra paminta.
> Tegu sukasi mėnuliai nekeisdami krypties
> Ir tegu bent dangus lieka švarus.[1]

Lenkijos istorija, kaip moksliškai paaiškintinas procesas ar kaip tautos žygis už laisvę, nėra nuosekli ar įtikinama. Ją suprasti galima nebent kaip likimo piršto neapleidžiamo krašto istoriją. Esmės neįmanoma atskleisti net ir per tūkstančius puslapių išmintingiausių komentarų, bet kartais ją pavyksta pagauti keliomis trumputėmis eilėraščio eilutėmis:

> Stačiau ant smėlio,
> Viskas sugriuvo.
> Stačiau ant uolos,
> Viskas sugriuvo.
> Dabar statysiu
> Iš kamino dūmų.

Tragiška Lenkijos praeitis nuolatos kelia nerimą dėl jos ateities. Naujųjų laikų istorijoje lenkai ne kartą savęs klausė, kaip susigrąžinti prarastą nepriklausomybę, ir dar svarbiau, kokia turėtų būti nepriklausoma Lenkija, – Lelewelio žodžiais tariant, *Polska tak, ale jaka?* (Lenkija – taip, bet kokia?) Į pirmąjį klausimą atsakyta po dviejų žiaurių pasaulinių karų, o ypač po 1945 m. teritorinių Europos dalybų. Antrasis klausimas dar laukia atsakymo.

Paaiškinimai

1 skyrius. NARÓD

1. Nenuostabu, kad bemaž visų vakariečių studijose apie nacionalizmą vyrauja panašios nuostatos: arba reiškiamas atviras priešiškumas Lenkijos atžvilgiu ir ji laikoma „antrarūše" valstybe, arba visai ignoruojama. Žr. Carlton Y. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York, 1931; Elie Khedourie, *Nationalism*, London, 1960; F. Ponteil, *L'éveil des nationalités et le mouvement liberal, 1815–48*, Paris, 1960; Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism*, London, 1971. Lengviausiai prieinamas angliškas įvadas į Lenkijos nacionalizmą yra Peter Brock, „Polish Nationalism", in *Nationalism in Eastern Europe*, redagavo P. Sugar, I. Lederer, Seattle, 1969, p. 310–372. Taip pat žr. Konstantin Symmons-Symonolewicz, *Nationalist Movements: a comparative view*, Meadvill, Pa., 1970. Lordo Actono studija apie tautiškumą (1862), kurioje tvirtinama, jog modernusis nacionalizmas prasidėjo nuo Lenkijos padalijimų, išspausdinta jo *History of Freedom and other essays*, London, 1907. Taip pat žr. G. E. Fasnacht, *Lord Acton on Nationality and Socialism*, London, 1949.
2. Helmuth von Moltke, *Poland, a historical sketch*, London, 1885; Sutherland Edwards, *The Polish Captivity: an account of the present position of the Poles*, 2 t., London, 1863; Georg Brandes, *Poland: a study of the country, people, and literature*, London, 1903.
3. Adam Mickiewicz, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, redagavo S. Pigón, Kraków, 1922, p. 53 ir toliau.
4. Kazimierz Brodziński (1791–1835), „Na dzień zmartwychwstania pańskiego r. 1831", *Poezje*, i, Wrocław, 1959, p. 239–240, cituojama iš W. J. Rose, *Poland*, London, 1939, p. 38.
5. Iš naujesnių šių problemų tyrinėjimų žr. Hugh Seton-Watson, *Nations and States*, London, 1977; arba Lenkijoje išleistą: Jerzy Wiatr, *Naród i państwo*, Warszawa, 1973.
6. Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz, czyli Ostatni zajazd na Litwie: historia szlachecka z roku 1811–12 we dwunastu księgach wierszem*, redagavo S. Pigón, Wrocław, 1962, I knyga, eil. 1, p. 3.
7. Žr. S. Kieniewicz, „Rozwój polskiej świadomości narodowej w XIX wieku", *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historykow Poskich w Lublinie*, i, Warszawa, 1968, p. 259–270.
8. Žr. R. F. Leslie, *The Polish Question*, Historical Association, London, 1964, ir bibliografija; M. Handelsman „Sprawa polska w XIX wieku", in *Dzieje polityczne i społeczne XIX wieku*, redagavo E. Driault, G. Monod, Warszawa, 1916, p. 521–268. Šiek tiek dėmesio tarptautiniams reikalams skiria dviejų tipiškų XIX a. Lenkijos istorijos apžvalgų autoriai: M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowe, 1795–1921*, London, 1961; ir P. Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918*, Seattle, 1975. Taip pat žr. H. Fraenkel, *Poland: the Struggle for Power 1772–1939*, London, 1946.

9. Žr. W. H. Zawadski, „Prince Adam Czartoryski and Napoleonic France, 1801–5: a study in political attitudes", *Historical Journal*, xviii, nr. 2, 1975, p. 245–277.
10. P. Wandycz, „The Benes–Sikorski Agreement", *Central European Federalist*, i, 1953. Žr. 20 skyrius, 45 pozicija.
11. Juliusz Willaume, „Jeszcze Polska", in S. Russocki, S. K. Kuczyński ir kt., *Godło, Barwy, i Hymn Rzeczypospolitej: Zarys dziejów*, Warszawa, 1970, p. 231–314.
12. Jan Dąbrowski, *Polacy w Anglii i o Anglii*, Kraków, 1962, p. 188.
13. Poezja barska, redagavo K. Kolbuszewski, Kraków, 1928. Taip pat žr. Janusz Maciejewski, „Literatura barska" in *Przemiany tradycji barskiej:studia*, Kraków, 1972.
14. Alojzy Feliński (1771–1820), „Hymn na rocznicę ogłoszenia Królestwa Polskiego: z woli Naczelnego Wodza Wojsku Polskiemu do śpiewu poddany", *Z Głębokości... Antologia polskiej modlitwy poetyckiej*, redagavo A. Jastrzębski, A. Podsiad, i, Warszawa, 1974, p. 254–255.
15. Peter Brock, „Polish Nationalism", op. cit., p. 337–338.
16. Zenon Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa, 1974, p. 797, ypač III dalis „Doba nowopolska". Taip pat žr. A. P. Coleman, „Language as a factor in Polish Nationalism", *Slavonic and East European Review*, xiii, 37, 1934, p. 155–172.
17. Bendrosios XIX a. lenkų literatūros apžvalgos yra šios: Julian Krzyżanowski, *Dzieje literatury polskiej*, Warszawa, 1969; angliškai: M. Kridl, *Survey of Polish Literature and Culture*, The Hague, 1956; ir Czesław Miłosz, *A History of Polish Literature*, London, 1969 (lietuviškas vertimas: Czesław Miłosz, *Lenkų literatūros istorija*, Vilnius, 1996).
18. Claude Backvis, „Polish Tradition and the Concept of History", Polish Review, vi, 1961, p. 125–158; Maria Janion, Maria Żmigrodzka, *Romantyzm i Historia*, Warszawa, 1978.
19. Maria Czapska, „Franciszek Xavery Duchiński", *Polski Słownik Biograficzny*, v, Kraków, 1946; F. Duchiński, *Peuples aryas et tourans*, Paris, 1864; taip pat žr. H. Paszkiewicz, „Are the Russians Slavs?", *Antemurale*, xiv, 1970, p. 59–84.
20. Adolf Pawiński P.A., *W sprawie narodowości Kopernika*, Warszawa, 1873. Plg. Igancy Połkowski, *Żywot Kopernika*, Gniezno, 1873; ir Leopold Prowe, *Nicolaus Coppernicus*, Berlin–Leipzig, 1883.
21. Žr. *Frederic Chopin*, redagavo A. Walker, London, 1966.
22. S. Kieniewicz, „La pensée de Mazzini et le mouvement national slave", *Atti del Convegno: Mazzini e l'Europa*, Roma, 1974, p. 109–123; Adam Lewak, „Ideologia polskiego romantyzmu politycznego a Mazzini", Warszawa, 1934, perspausdinta *Przegląd Historyczny*, xxxvii, 1948, p. 311–321.
23. Pvz., W. Kuhne, *Graf August Cieszkowski: ein Schuler Hegels und des deutschen Geistes*, Leipzig, 1938.
24. Cituojama iš S. Blejwas, „The Origins and Practice of Organic Work in Poland, 1795–1863", *Polish Review*, xv, nr. 4, 1970, p. 25.
25. Stefan Kieniewicz, „Ludwik Mierosławski (1814–1878), *Polski Słownik Biograficzny*, xx, Kraków, 1975, p. 812–815; *Powstanie styczniowe*, Warszawa, 1972. Taip pat žr. M. Żychowski, *Ludwik Mierosławski, 1814–78*, Warszawa, 1963, ir santrauka prancūziškai.
26. Cyprian Norwid, „Siła ich – fraszka", *Dzieła zebrane*, redagavo J.W. Gomulicki, i, Warszawa, 1966, p. 310.

27. Juliusz Słowacki, „Poema Piasta Dantyszka herbu Leliwa o piekle", Florencja, 1838, in *Dzieła*, redagavo M. Kridl, K. Piwiński, ii, Warszawa, 1930, p.288.
28. K. Krzemień-Ojak, *Maurycy Mochnacki: program kulturalny i myśl krytycznoliteracka*, Warszawa, 1975. Taip pat žr. J. Szacki, *Historia jedynego romansu*, Warszawa, 1964.
29. André Liebich, *Selected Writings of August Cieszkowski*, New York, 1979. Taip pat žr. Lech Trzeciakowski, „The Conception of Peace and Universal Peace of August Cieszkowski, 1814–94", *Polish Western Affairs*, xv, 1974, p. 224–231; A. Cieszkowski, *The Desire of all Nations*, vertė W. J. Rose, London, 1919.
30. Žr. A. Walicki, Filozofia a mesjanizm: *Studia z dziejów filozofii i myśli społeczno-religijnej romantyzmu polskiego*, Warszawa, 1970; F. Warrain, *L'œuvre philosophique de Hoene Wronski*, Paris, 1933.
31. Aleksandra Piłsudska, *Wspomnienia*, Londyn, 1960, p. 55–57; taip pat išleista angliškai: *The Memoirs of Mme Piłsudski*, New York, 1940.
32. W. Broniewski, „Mazurek Szopena", *Bagnet na broń* (1943), *Wiersze i poematy*, Warszawa, 1974, p. 111–112.
33. Stefan Żeromski, „Sen o szpadzie" in *Sen o szpadzie. Pomyłki*, Warszawa, 1966, p. 7–9.
34. Karol Świdziński, „Naprzód Pracą", išspausdinta *Na Dziś*, Kraków, 1872; *Zbiór poetów polskich XIX w.*, redagavo P. Hertz, iii, Warszawa, 1962, p. 665–668.
35. Aleksander Wielopolski, „List szlachcica polskiego do księcia Metternicha" (Lenkų bajoro laiškas kunigaikščiui Metternichui), cituojama iš W. Karpiński, M. Król, *Sylwetki polityczne XIX wieku*, Kraków, 1974, p. 78. Žr. W. J. Rose, „Wielopolski to Metternich, April 1846", *Slavonic and East European Review*, xxvi, 1947, p. 90–106.
36. Włodzimierz Spasowicz, Życie i polityka margrabiego Wielopolskiego (1880)", cituojama iš W. Karpiński, M. Król, op. cit., p.100.
37. Bolesław Prus, „Kwestyjka Żydowska" (1875), cituojama iš *Polska myśl demokratyczna w ciągu wieków: antologia*, redagavo M. Kridl, W. Malinowski, J. Wittlin, Nowy Jork, 1945, p. 146–149.
38. Bolesław Prus, *Dzieci* (1909), Jerozolima, 1944, p. 243–224.
39. Władysław Smoleński, „Szkoły historyczne w Polsce: Główne kierunki poglądów na przeszłość", *Pisma historyczne*, iii, Kraków, 1901, p. 331 ir toliau.
40. S. Kieniewicz, *Dramat trzeźwych entuzjastów*, Warszawa, 1964. Taip pat žr. S. Blejwas, „The origins and practice of Organic Work in Poland 1795–1863", op. cit.
41. Andrzej Micewski, *Roman Dmowski*, Warszawa, 1971.
42. Cituojama iš A. Piłsudski, *Piłsudski – a Biography by his Wife*, New York, 1941, p. 191. Taip pat žr. T. Ładyka, *PPS (Frakcja Rewolucyjna) w latach 1906–14*, Warszawa, 1960.
43. W. F. Reddaway, *Marshal Piłsudski*, London, 1939; W. Pobóg-Malinowski, *Józef Piłsudski*, 1 dalis, 1867–1901, 2 dalis, 1901–1908, Warszawa, 1938. Patikimas šaltinis apie Piłsudskio veiklą yra Wacław Jędrzejewicz, *Kronika życia Józefa Piłsudskiego*, 2 t., Nowy Jork, 1977–1978.
44. Marian Kukiel, *Czartoryski and European Unity*, 1770–1861, Princeton, 1955.
45. S. Małachowski-Łempicki, *Wykaz polskich lóż wolnomularskich 1738–1821*, Kraków, 1930.
46. Žr. R. A. Rothstein, „The Linguist as Dissenter: Jan Baudouin de Courtenay", in *For Wiktor Weintraub: Essays in Polish Literature, Language and History*, The Hague, 1975,

p. 391–405; taip pat „Jan Baudouin de Courtenay 1845–1929", in *Portrety Uczonych Polskich*, redagavo A. Biernacki, Kraków, 1974; W. Doroszewski, Jan Baudouin de Courtenay, *Z dziejów polonistyki warszawskiej*, Warszawa, 1964; I. Spustek, „J. Baudouin de Courtenay a carska censura", *Przegląd Historyczny*, lii, 1961, p. 112–126.

47. Žr. *Krakowski Komisarz Policji na Służbie carskiego Wywiadu: korespondencja ... 1882–4*, redagavo L. Baumgarten, Krakow, 1967.

48. Jan Słomka, *From Serfdom to Self-Government: memoirs of a Polish village mayor*, vertė W. J. Rose, London, 1941.

49. Georg Brandes, *Poland: a study of the land, people and literature*, London, 1903, p. 105, 114.

50. Gustaw Ehrenberg, „Szlachta w roku 1831", *Zbiór poetów polskich XIX w.*, redagavo P. Hertz, ii, Warszawa, 1962, p. 851–853. Ehrenbergas buvo caro Aleksandro I ir lenkės našlės Helenos Rauchenstrauch sūnus. Užaugo Varšuvoje, mokėsi Krokuvoje, 1838 m. areštuotas pirmą kartą, 1862 m. grįžo į Lenkiją, vėl areštuotas ir antrąsyk ištremtas. Tremtyje vertė į lenkų kalbą Dantę ir Shakespearą.

51. Žr. S. Dubnow, *History of the Jews in Poland and Russia*, Philadelphia, 1916–1920, 3 t.

52. Cituojama iš R. A. Rothstein, op. cit., p. 399. [Žr. 46 pozicija.]

53. Žr. Alfred E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, Princeton, 1959 (lietuviškas vertimas: Alfred Erich Senn, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, Vilnius, 1992). Taip pat *Encyclopaedia Lituanica*, redagavo S. Sužiedelis, J. Jakštas, Boston, 1970, 6 t.

54. Žr. Nicholas P. Vakar, *Belorussia: the making of a nation*, Cambridge, Mass., 1956.

55. Žr. W. E. D. Allen, *The Ukraine: a History*, Cambridge, 1940; M. Hrushevsky, *A History of the Ukraine*, New Haven, 1941.

56. W. J. Rose, „Czechs and Poles as neighbours", *Journal of Central European Affairs*, ii, 1941, p. 153–171.

57. Žr. Leon Wasilewski, *Sprawy narodowościowe w teorii i w życiu*, Warszawa, 1929; K. Grunberg, *Polskie koncepcje federalistyczne 1864–1918*, Warszawa, 1971.

58. Cyprian Norwid, „Wolność w Polsce będzie inna", iš „Pieśni społecznej cztery strony", *Dzieła*, redagavo T. Pini, Warszawa, 1934, p. 506–511. Eilėraštis baigiasi tokiu posmu:

    Laisvę gausime gera valia
    viskas bus kaip dainoje,
    kur mintis linksmai draugauja su nata,
    ir žodis suskamba melodija puikia.

59. Ten pat.

60. Ten pat.

61. Apie Norwidą žr. George Gömöri, *Cyprian Norwid*, New York, 1974; Alicja Lisiecka, *Norwid poeta historii*, London, 1973; Z. Łapiński, *Norwid*, Kraków, 1971; taip pat T. Domaradzki, *Le symbolisme et l'universalisme de C. K. Norwid*, Québec, 1974.

62. Alfred Jarry, „Ubu Roi (1896), in *Tout Ubu*, Paris, 1962, p. 12; „Quant à l'action, qui va commencer, elle se passe en Pologne, c'est-à-dire Nulle Part"

63. Jan Reychman, *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa, 1959, VIII skyrius.

64. Stanisław Cat-Mackiewicz, *Historia Polski od 11 listopada do wrzesnia 1939 r.*, Londyn, 1941, p. 347.

2 skyrius. ROSSIJA

1. Kadangi visa Rusijai atitekusi dalis ilgainiui virto neatsiejama Rusijos imperijos dalimi, šią temą visapusiškai suprasti galima susipažinus ir su bendrąja Rusijos istorija, ir su Lenkijos padėtimi. Pradedantiems studijuoti šį klausimą anglų kalba paprastai rekomenduojami tokie veikalai: Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1806–1917*, Oxford, 1967; ir Piotr Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918*, Seattle, 1975.
2. Cituojama iš N. Riasanovsky, *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–55*, Berkeley, 1959, p.70 ir toliau.
3. Ten pat, p. 127.
4. Feodor I. Tyutchev (1803–1873), in *The Penguin Book of Russian Verse*, London, 1967, p. 187.
5. Pyotr Y. Chaadayev (1793–1856), *Philosophic Letter* (1836). Žr. R. Hare, *Pioneers of Russian Social Thought*, London, 1951.
6. Szymon Tokarzewski, *Pamiętniki*, Warszawa, 1907–1809, 2 t. (t. 1, *Siedem lat katorgi*, t. 2, *Ciernistym szlakiem*).
7. Wacław Lednicki, *Russia, Poland and the West: essays in literary and cultural history*, London, 1954, 6 skyrius „Dostoevsky and Poland".
8. Cituojama iš Riasanovsky, op. cit., p. 219–220.
9. Eve Curie, *Madame Curie: the biography by her daughter*, London, 1938, p. 19–21.
10. Karl Baedeker, *Russia with Teheran, Port Arthur and Peking: a Handbook for Travellers*, Leipzig-London, 1914, p. 9–12.
11. Adam Mickiewicz, „Do przyjaciół Moskali". Žr. W. Lednicki, „Pushkin, Tyutchev, Mickiewicz and the Decembrists: legends and facts", *Slavonic and East European Review*, xxix, 73, 1951, p. 375–402.
12. Cituojama iš A. Bromke, *Poland's Politics: Idealism versus Realism*, Cambridge, Mass., 1967, p. 26.
13. Adam Mickiewicz, „Stepy Akermańskie", *Dzieła poetyckie*, i, Warszawa, 1965, p.259. Lietuviškas vertimas (V. Mykolaičio-Putino) cituojamas iš Adomas Mickevičius, *Eilėraščiai. Poemos*, Vilnius, 1987, p. 61.
14. Alexander Blok, „Voz'mediye", 3 skyrius, eil. 4–13, in *Stichotvorenija*, redagavo V. Orlov, Leningrad, 1955, p. 560 ir toliau. Žr. Lednicki, op. cit., 7 skyrius „Blok's Polish poem".

3 skyrius. PREUSSEN

1. Kadangi lenkiškos provincijos tapo neatsiejama Prūsijos karalystės ir Vokietijos imperijos dalimi, jų istoriją galima suprasti tik gilinantis kartu į visą Prūsijos istoriją. Anglų kalba žr. W. A. Carr, *A History of Germany, 1815–1945*, London, 1969; H. W. Koch, *A History of Prussia*, London, 1978; A. J. P. Taylor, *Bismarck*, London, 1955; ir E. J. Feuchtwanger, *Prussia – myth and reality: the role of Prussia in German History*, London, 1970. Taip pat žr. M. Laubert, *Die preussische Polenpolitik von 1772–1914*, Berlin, 1920; ir H.–U. Wehler, „Die Polenpolitik in deutschen Kaisserreich, 1871–1918", in *Politische Ideologien und nationalstaatliche Ordnung*, redagavo K. Knixen, W. J. Mommsen, München, 1968; M. Broszat, *200 Jahre deutsche Polenpolitik*, München, 1963; ir Werner Grauendienst, „Prussian Civic Consciousness and Polish Nationalism", in *Eastern Germany*, redagavo Göttingen Research Committee,

Würzburg, 1963. Mūsų dienomis lenkų nuomonė šiuo klausimu reguliariai reiškiama mėnraštyje *Polish Western Affairs*, Poznań, 1959; žr. Lech Trzeciakowski, *Pod pruskim zaborem*, 1850–1918, Warszawa, 1973.

2. Oswald Spengler, *Prussianism and Socialism*, 1919, cituojama iš: Feuchtwanger, op. cit., p.7.
3. C. E. Black, „Poznań and Europe in 1848", *Journal of Central European Affairs*, viii, 1948, p. 191–206; S. Kieniewicz, *Społeczeństwo polskie w powstaniu polskim 1848 roku*, Warszawa, 1935.
4. Cituojama iš W. Jakobczyk, *Studia nad dziejami Wielkopolski w XIX wieku*, Poznań, 1967; ir iš P. Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918*, Seattle, 1975, p. 229.
5. Moritz Busch, *Our Chancellor – sketches for a historical picture*, vertė W. Beatty-Johnson, ii, London, 1884, p. 146–157. Apie tai, kad Bismarckas Lenkijos klausimą laikė nereikšmingu, galima spręsti iš to fakto, kad A. J. P. Tayloro studijoje apie tai iš viso nekalbama. Plg. J. Feldman, *Bismarck a Polska*, Warszawa, 1966; Kraków, 1937.
6. Busch, op. cit., p. 157–162.
7. J. Krasuski, *Kulturkampf, katolicyzm i liberalizm w Niemczech XIX wieku*, Poznań, 1963; Erich Schmidt-Vilkmar, *Der Kulturkampf in Deutschland, 1871–90*, Göttingen, 1962.
8. Žr. H. Neubach, *Die Ausweisungen von Polen und Juden aus Preussen 1885–6: ein Beitrag zu Bismarcks Polenpolitik, und zur Geschichte des deutsche-polnischen Verhaltnisses*, Wiesbaden, 1967.
9. Lech Trzeciakowski, „The Prussian in state and the Catholic Church in Prussian Poland, 1871–1914", *Slavic Review*, xxvi, 1967, p. 618–637.
10. Karl Baedeker, *Northern Germany* ..., Leipzig–London, 1890, p. 250–253.
11. A. Wojtkowski, *Działalność Pruskiej Komisji Kolonizacyjnej*, Toruń, 1932; Witold Jakobczyk, *Pruska Komisja Osadnicza, 1886–1919*, Poznań, 1976.
12. A. Basiński, „Michał Drzymała (1857–1937)", *Polski Słownik Biograficzny*, v, Kraków, 1946, p. 424–425. 1939 m. Podgradowicų kaimas jo garbei buvo pavadintas Drzymałowo. Tik nedaugelis lenkų šaltinių pamini faktą, kad apsigyvenimo vagonėlyje idėją, kaip protesto prieš įstatymus išraišką, pasiūlė vokietis, toks Neldneris, kuris padėjo Drzymałai priešintis prūsų valdžiai.
13. Edward Martuszewski, *Polscy i nie polscy Prusacy: szkice z historii Mazur i Warmii*, Olsztyn, 1974, p.8–9.
14. Marxas (1848) cituojamas iš M. Serejski, *Europa a rozbiory Polski*, Warszawa, 1970, p. 239–240; Engelsas (1851) cituojamas iš Edmund Wilson, *To the Finland Station*, London, 1962, p. 232. Prie darbų, kuriuose matyti Marxo ir Engelso požiūris į Lenkiją, priklauso ir dokumentų rinkinys *Marks i Engels o Polsce*, Warszawa, 1960, 2 t.; Celina Bobińska, *Marks i Engels a sprawa polska*, Warszawa, 1955; Celina Bobińska, *Marksa spotkania z Polską*, Kraków, 1971 (su išsamia angliška santrauka). Marxas pritarė Lenkijos nepriklausomybei net ir tuomet, kai radikaliuose sluoksniuose jo nuomonė darėsi nebepopuliari.
15. R. Tims, *Germanising Prussian Poland: the H-K-T Society and the struggle for the Eastern Marches in the German Empire, 1894–1919*, New York, 1941; taip pat I. D. Morrow, „The Prussianisation of the Poles", *Slavonic and East European Review*, xv, 1936, p. 153–164; M. Dufourmantelle, *La Politique de germanisation en Pologne prussienne*, Bruxelles, 1922; A. Galos, F. Gentzen, W. Jakobczyk, *Dzieje Hakaty*, 1894–1934, Poznań, 1966.

16. Max Weber, „Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik (1895)", in *Gesammelte Politische Schriften*, München, 1971, p. 8.
17. Maria Konopnicka, „Rota", in *Wybór poezji*, redagavo J. Karłowicz, Chicago, 1945, p. 320. Žr. J. Słomczyńska, *Maria Konopnicka: życe i twórczość*, Łódź, 1946.
18. Žr. Richard Blanke, „The development of Loyalism in Prussian Poland, 1886–90", *Slavonic and East European Review*, lii, 1974, p. 548–565.
19. *Powstanie wielkopolskie 1918–19*, redagavo K. Piwarski, Poznań, 1958.

4 skyrius. GALICJA

1. Galicijos istorijos austriškas kontekstas nušviestas šiuose darbuose: H. Wickham Steed, *The Habsburg Monarchy*, London, 1914; ir E. A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*, New York, 1950, 2 t. Apie lenkus žr. P. Wandycz, „The Poles in the Austrian Empire" ir H. Wereszycki, „The Poles as an integrating and disintegrating factor", abu in *Austrian History Yearbook*, iii, 2 dalis, 1967, p. 261–313. Du kiti darbai apie Galicijos reikalus: Konstanty Grzybowski, *Galicja 1848–1914*, Wrocław, 1959; ir S. Grodziski, *W królestwie Galicji i Lodomerii*, Kraków, 1976.
2. S. Szczepański, *Nędza Galicji w cyfrach*, Lwów, 1888.
3. Žr. T. W. Simons, „The Peasant Revolt of 1846 in Galicia: some recent Polish historiography", *Slavic Review*, xxx, 1971, p. 795–817; S. Kieniewicz, *Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku*, Wrocław, 1951; M. Żychowski, *Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji*, Warszawa, 1956.
4. Karl Baedeker, *Austria-Hungary*, Leipzig–London, 1905, p. 283–284.
5. Peter Brock, „B. Wysłouch: founder of the Polish Peasant party", *Slavonic and East European Review*, xxx (74), 1951, p. 139–163; ir „The Early years of the Polish Peasant party, 1895–1907", *Journal of Central European Affairs*, xiv, 1954, p. 219–235; K. Dunin-Wąsowicz, *Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji*, Warszawa, 1958.
6. W. J. Rose, „Wincenty Witos", *Slavonic and East European Review*, xxv, 1946, p. 39–54.
7. W. J. Rose, „Ignacy Daszyński, 1886–1936", *Slavonic and East European Review*, xv, 1937, p. 445–448.
8. Priskiriama vietininkui Sanguszko. S. Grodziski, *W królestwie Galicji i Lodomerii*, Kraków, 1976, p. 265.
9. Jan Hulewicz, *Polska Akademia Umiejętności 1873–1948: Zarys dziejów*, Kraków, 1948.
10. A. Stawar, *Boy*, Warszawa, 1958; S. Sterkowicz, *Boy: Dr. T. Żeleński*, Warszawa, 1960; B. Winklowa, *T. Żeleński: twórczość i życie*, Warszawa, 1967; W. Borowy, „Boy jako tłumacz", *Studia i rozprawy*, Wrocław, ii, 1952.
11. N. Andrusiak, „The Ukrainian Movement in Galicia", *Slavonic and East European Review*, xiv, 1935–1936, p. 163–175, 372–379.
12. M. Król, „Michał Bobrzyński", in *Sylwetki polityczne XIX wieku*, Kraków, 1974, p. 105–110.
13. Tadeusz Boy-Żeleński, „Historia Prawicy Narodowej", iš „Piosenki Zielonego Balonika", in *Boy: Słowka*, Kraków, 1973, p. 177–179.

5 skyrius. FABRYKA

1. Irena Pietrzak-Pawlikowska, „Uprzemysłowienie ziem polskich na tle europejskim", *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 1968: Referaty*, i, Warszawa, 1968, p. 313–133.
2. R. Luksemburg, *Die industrielle Entwicklung Polens*, Leipzig, 1898.
3. Oskar Lange, *Political Economy*, vertė A. H. Walker, Oxford, 1963–1971, 2 t.
4. Žr. W. W. Rostow, *The Process of Economic Growth*, Oxford, 1953.
5. Antonina Keckowa, *Żupy krakowskie w XVI–XVIII wieku (do 1772 roku)*, Wrocław, 1969, „Opieka społeczna", p. 257–262.
6. W. Rozdzieński, *Officina Ferraria abo Huta y Warstat z Kuzniami szlachetnego dzieła żelaznego*, Kraków, 1612.
7. Žr. B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII wieku*, Warszawa, 1954.
8. Žr. K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX wieku do roku 1939*, Łódź, 1939.
9. Žr. S. Bartoszewicz, „Przemysł naftowy w Polsce", in *Bilans gospodarczy 10-lecia Polski odrodzonej*, Poznań, 1929.
10. Žr. J. Pazdur, *Zakłady metalowe w Białogonie, 1614–1914*, Wrocław, 1957, kur primenama apie pirmuosius Viktorijos epochos inžinierius, dirbusius Lenkijoje.
11. J. Gieysztor, *Koleje żelazne na ziemiach polskich*, Warszawa, 1918; H. Hilchen, *Historia drogi Warszawsko-Wiedeńskiej, 1835–98*, Warszawa, 1912; Feliks Filipek, *Kolej Warszawsko-Wiedeńskiej, 1895–98*, Warszawa, 1912; Feliks Filipek, *Kolej Warszawsko-Terespolska*, Warszawa, 1972.
12. J. Bankiewicz, B. Domosławski, „Zniszczenia i szkody wojenne", *Polska w czasie wielkiej wojny*, t. 3: *Historia Ekonomiczna*, Warszawa, 1936.

6 skyrius.LUD

1. Praktiškai visuose dabartinėje Lenkijoje oficialiai išleistuose istorijos darbuose apie XIX a. ir XX a. pradžią, remiamasi prielaida, jog organiška socialinių procesų raida nulėmė aiškiai apibrėžtos lenkų tautos susiformavimą „kapitalizmo" ir „imperializmo" sąlygomis; žr. įvadus į *Historia Polski* (PAN), ii, I dalis; iii, I dalis.
2. Irena Gieysztor, „Research into the Demographic History of Poland: a provisional summing-up", *Acta Poloniae Historica*, xviii, 1968, p. 5–17.
3. Žr. K. Dunin-Wąsowicz, „Struktura demograficzna narodu polskiego 1864–1914", *Historia Polski* (PAN), iii, I dalis, Warszawa, 1967, p. 92–110.
4. Harold Nicolson, *Peacemaking*, London, 1964, p. 332. Apie Paderewskio gyvenimą žr. Mary Lawton, I. Paderewski, *The Paderewski Memoirs*, New York and London, 1939.
5. Stefan Kieniewicz, *The Emancipation of the Polish Peasantry*, Chicago, 1969.
6. W. Reymont, *Chłopi: powieść współczesna*, Warszawa, 1909, 4 t.; Ladislas Reymont, *The Peasants: Autumn-Winter-Spring-Summer: a tale of our own time*, New York, 1937.
7. A. Świętochowski, *Historia chłopów polskich w zarysie*, ii, Lwów, 1928.
8. Žr. M. Kridl, J. Wittlin ir kt., *The Democratic Heritage of Poland: For Your Freedom and Ours: an Anthology*, London, 1944, p. 122–127.

9. Jan Borkowski ir kt., *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, 2 t., Warszawa, 1970; taip pat žr. Olga Narkiewicz, *The Green Flag: Polish Populist Politics, 1867–1970*, London, 1976.
10. Žr. Ryszard Kołodziejczyk, *Kształtowanie się burżuazji w Królestwie Polskim, 1815–50*, Warszawa, 1957; Ireneusz Ihnatowicz, *Burżuazja warszawska*, Warszawa, 1972; *Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX wieku*, Warszawa, 1971.
11. A. Gella, „The Life and Death of the old Polish Intelligentsia", *Slavic Review*, xxx, 1970, p. 1–27.
12. Władysław Reymont, *Ziemia obiecana*, Warszawa, 1899, p. 29–33. Lietuviškas tekstas cituojamas iš V. Reimontas, *Pažadėtoji žemė*, vertė T. Černiauskas, t. 1, Vilnius, 1963, p. 30–33.
13. B. Kłapkowski, *Ruch zawodowy robotników i pracowników na ziemiach polskich w czasie zaborów*, Warszawa, 1939; I. Orzechowski, A. Kochański, *Zarys dziejów ruchu zawodowego 1905–18*, Warszawa, 1964.
14. Žr. Lidia i Adam Ciołkosz, *Zarys dziejów socjalizmu polskiego*, i, Londyn, 1966.
15. J. Peterkiewicz, Burns Singer, *Five Centuries of Polish poetry*, London, 1960, p. 83.
16. Stefan Żeromski, *Ludzie bezdomni*, Warszawa, 1928, p. 36–40. Lietuviškas tekstas cituojamas iš S. Žeromskis, *Benamiai žmonės*, vertė K. Urbanavičius, Vilnius, 1958.

7 skyrius. KOŚCIÓŁ

1. Vysk. Wincenty Urban, *Ostatni etap dziejów kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem, 1815–1965*, Rzym, 1966, p. 555, patikima apžvalga su gausia bibliografija.
2. A. de Koskowski, *La Pologne Catholique*, Couvin (Belgium), 1910; taip pat žr. J. J. Zatko, „The organisation of the Catholic Church in Russia, 1772–84", *Slavonic and East European Review*, xliii, 1965, p. 303–313; ir Z. Olszamowska, „Tentatives d'introduire la langue russe dans les églises latines de la Pologne orientale", *Antemurale*, ii, 1967, p. 25–169.
3. J. A. White, *The Occupation of the West Russia after the First Partition of Poland*, New York, 1940.
4. Kun. Martinoff SJ, „Le Brigandage de Chelm", in *Études Réligieuses*, Bruxelles, 1875, birželis, p. 952–953; cituojama iš Koskowski, op. cit., p. 94–95.
5. Kun. Edward Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi*, Warszawa, 1906, 2 t.
6. Žr. *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772–1864: Wybór źródeł*, redagavo O. Beiersdorf, Wrocław, 1960; taip pat A. Tamborra, „Catholicisme et le Monde Orthodoxe à l'époque de Pie IX", *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae*, nr. 4, Louvain, 1972, p. 179–193.
7. Juliusz Słowacki, *Kordian*, II veiksmas, eil. 174–217.
8. Emanuel Rostworowski, „Ksiądz Marek i proroctwa polityczne doby radomskobarskiej", kolektyviniame darbe: *Przemiany tradycji barskiej: studia*, Kraków, 1972, p. 29–57.
9. Włodzimierz Djaków, *Piotr Ściegienny i jego spuścizna*, Warszawa, 1972, tekstas *List Ojca Świętego, Papieża Grzegorza, do rolników i rzemieślników z Rzymu przysłany*, p. 248–264; T. Rek, *Ksiądz Eugeniusz Okoń*, Warszawa, 1962.
10. Apie Felińską žr. Bohdan Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Kraków, 1970, p. 247–251, čia yra jo 1862 m. kovo 15 d. laiško, rašyto į *Le Moniteur*, tekstas. Cywińskis optimistiškai apibūdina Lenkijos Bažnyčios padėtį XIX a. kaip „julianistišką" – ji stipriai priešinosi pasaulietinės valdžios apostatų priespaudai; ten pat, p. 262 ir toliau.

11. Žr. J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, Warszawa, 1925, 2 t.; C. M. Young, *The Moscow Trial of Archbishop Cieplak*, Chicago, 1957.
12. N. Cieszyński, *Uniwersytet lubelski: jego powstanie i rozwój*, Poznań, 1924.
13. Žr. S. Bross, *Akcja Katolicka w Polsce*, Poznań, 1929; F. Machay, *Dogmatyczne podstawy Akcji Katolickiej*, Poznań, 1934.
14. St. Mystkowski, *Polski Kościoł Narodowy*, Warszawa, 1923.
15. O. Honorat, *Prawda o Mariawitach*, Warszawa, 1906; M. Skrudlik, *Zbrodnie mariawitów w świetle dokumentów*, Warszawa, 1927; G. Skwara, *Mariawici: szkic historyczny*, Płock, 1925.
16. Z. J. Sochocki, Rycerz niepokalanej: *Ojciec Maksymilian Kolbe*, London, be datos. Taip pat žr. Jan Sziling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939–45*, Poznań, 1970.

8 skyrius. KULTURA

1. Esama daug Lenkijos kultūros istorijos apžvalgų, tarp jų anglų kalba: Manfred Kridl, *A Survey of Polish Literature and Culture*, The Hague, 1956; Wacław Lednicki, *The Life and Culture of Poland as reflected in Polish Literature*, New York, 1944; ir Czesław Miłosz, *A History of Polish Literature*, London, 1969. Apie Lenkijos švietimo istoriją žr. *Historia wychowania*, redagavo L. Kurdybacha, Warszawa, 1965, 2 t.; S. Wołoszyn, *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*, Warszawa, 1964. Labai įdomi ir provokuojanti studija apie Lenkijos kultūros kryžiaus žygį XIX a. pabaigoje: Bogdan Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Warszawa, 1971.
2. Žr. A. Brückner, *Dzieje języka polskiego*, Warszawa, 1925. Taip pat žr. A. P. Coleman, „Language as a factor in Polish nationalism", *Slavonic and East European Review*, xiii, 37, 1934, p. 155–172.
3. W. J. Rose, *Stanislas Konarski, Reformer of Education in Eighteenth Century Poland*, London, 1929.
4. Tadeusz Mizia, *O Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa, 1972; Renata Dutkowa, *Komisja edukacji narodowej: zarys działalności, wybór materiałów źródłowych*, Wrocław, 1973; A. Jobert, *La Commission d'Éducation Nationale en Pologne, 1773–94*, Dijon, 1941; L. Kurdybacha, „The Commission of National Education in Poland, 1773–94", *History of Education*, ii, nr.2, 1973, p. 133–146.
5. Stanisław August Poniatowski, *Pamiętnik polityczno-historyczny, rok 1783*, p. 329–332, cituojama iš Dutkowa, op. cit., p.134–137.
6. Žr. W. Tokarz, „Komisja Edukacyjna a Uniwersytet Jagielloński", *Przegląd Warszawski*, t. 3, 1923, p. 285–319; taip pat M. Chamcówna, *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacyjnej*, Wrocław, 1957, 1959, 2 t.
7. N. Hans, „Polish schools in Russia, 1772–1831", *Slavonic and East European Review*, xxxviii, 1959, p. 394–414.
8. Cywiński, op. cit., p. 79 ir toliau.
9. H. Ceysingerówna, „Tajne nauczanie w Warszawie, 1894–1906/7", *Niepodległość*, ii, 1930, p. 95–103.
10. Cituojama iš Cywiński, op. cit., p. 104–105.

9 skyrius. ŻYDZI

1. Patogiausia patikimos informacijos apie Lenkijos žydus ieškoti *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem, 1971, straipsniuose, ypač skirsnyje „Lenkija", xiii, p. 710–790. Pamatinis darbas: S. M. Dubnow, *The History of the Jews in Russia and Poland*, Philadelphia, 1916–1920, 3 t. – vis dar dėmesio vertas, nors šiek tiek tendencingas. Taip pat žr. Michel Borwicz, *A Thousand Years of Jewish Life in Poland*, Paris, 1955; Bernard Weinryb, *The Jews of Poland*, Philadelphia, 1973; ir Irving Howe, *World of our Fathers: the Jews of Eastern Europe*, New York, 1976.
2. Markus Wischnitzer, *To dwell in safety: the story of Jewish migration since 1800*, Philadelphia, 1948.
3. Žr. H. M. Rabinowicz, *The World of Hasidism*, New York, 1970; H. M. Rabinowicz, *Guide to Hasidism*, New York, 1960; S. H. Dresner, *The Zaddik*, New York, 1960.
4. J. S. Raisin, *The Haskalah Movement in Russia*, 1913, pakartotas leidimas, Westport, 1972.
5. A. Duker, „The Polish Insurrection's missed opportunity, 1830–1", *Jewish Social Studies*, xxviii, 1966, p. 212–232.
6. Artur Eisenbach, „Les droits civiques des Juifs dans le Royaume de Pologne, 1815–63", *Revue d'Études Juives*, cxxiii, 1964, p. 19–84; Artur Eisenbach, *Kwestia Rownouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa, 1972.
7. Žr. E. Mendelsohn, „From Assimilation to Zionism in Lvov", *Slavonic and East European Review*, xlix, 1971, p. 521–534.
8. Dubnow, op. cit., ii, p.213.
9. Menachem Ribalow, *The Flowering of Modern Hebrew Literature*, New York, 1959.
10. Charles Madison, *Yiddish Literature: its scope and major writers*, New York, 1971. Taip pat žr. *A Treasury of Yiddish Stories*, redagavo I. Howe, E. Greenberg, New York, 1958; ir *Voices from the Yiddish*, Ann Arbor, Mi., 1972; *The Golden Tradition: Jewish Life and Thought in Eastern Europe*, redagavo Lucy S. Dawidowicz, New York, 1967; M. Samuel, *Prince of the Ghetto*, New York, 1973 (apie I. J. Perecą); I. B. Singer, *Of a World that is no more*, New York, 1970, ir kt.
11. J. Frumkin ir kt., *Russian Jewry 1860–1917*, New York, 1966.
12. Žr. Walter Laqueur, *A History of Zionism*, New York, 1972.
13. *The Zionist Idea*, redagavo A. Hertzberg, New York, 1966, p. 401–404. Senojo Testamento tekstas cituojamas iš leidinio: *Šventasis Raštas*, Vilnius, 1998, p. 1532.
14. Mark Zborowski, Elizabeth Herzog, *Life is with People: the Jewish Littletown of Eastern Europe*, New York, 1952; A. Ain, „Świsłocz: Portrait of a Jewish Community in Eastern Europe", *Yivo Annual of Jewish Social Sciences*, iv, 1949, p. 86–114.
15. H. J. Tobias, *The Jewish Bund in Russia from its origins to 1905*, Stanford, 1972.
16. B. K. Johnpoll, *The Politics of Futility: the General Jewish Workers Bund of Poland, 1917–43*, Ithaca, N.Y., 1967.
17. Adaptuota iš angliško vertimo in M. Kridl, W. Malinowski, *For Your Freedom and Ours: The Democratic Heritage of Poland: an Anthology*, London, 1944, p. 77–79.
18. Leidinys išleistas plakato pavidalu, gana savotiška anglų kalba, pavadintas *First Congress of the Founders of the Association of the Poles' Jewish Confession*, Warszawa, 1919 m. gegu-

žės mėn. Asmeninį požiūrį į prieštaringą to meto padėtį žr. I. Cohen, „My mission to Poland, 1918–19", *Jewish Social Studies*, xiii, 1951, p. 149–172; taip pat C. S. Heller, „Assimilation: a deviant pattern among the Jews of inter-war Poland", *Jewish Journal of Sociology*, xv, nr. 2, 1973, p. 221–237.

19. Antoni Słonimski, „Na drażliwość żydów", in *Wiadomości Literackie*, Warszawa, 1925, nr. 6, 14, 16, 18.
20. Lucjan Blit, *The Eastern Pretender*, London, 1965, p. 38–39.
21. 1920 m. birželio mėn. pranešimą palydinčiame laiške. Žr. Norman Davies, „Great Britain and the Polish Jews, 1918–21", *Journal of Contemporary History*, viii, nr. 2, 1973, p. 119–142.
22. Žr. Yehudah Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective*, London, 1978.
23. G. Reitlinger, *The Final Solution: an attempt to exterminate the Jews of Europe, 1939–45*, London, 1953; *Martyrs and Fighters*, redagavo P. Friedman, New York, 1954; Reuben Ainsztein, „The Jews in Poland – need they have died?", *Twentieth Century*, clxiv, nr. 979, 1958 rugsėjis, ir Lucjan Blit, ten pat, clxiv, nr. 980, 1958 spalis; Michał Borwicz, „Spekulanci żydowską krwią", *Unser Wort – Notre Parole*, Paris, nr. 8, 10, 1958; Joseph Lichten, „Some aspects of Polish-Jewish Relations during the Nazi Occupation", *Studies in Polish Civilisation*, redagavo P. Wandycz, New York, 1966, p. 154–175; *Righteous among nations: how Poles helped the Jews, 1939–45*, redagavo W. Bartoszewski, Z. Lewin, London, 1972; S. Krakowski, „The Slaughter of Polish Jewry: a Polish „reassessment", *Wiener Library Bulletin*, cxxi, 1973 gegužė, p. 293–401; *Polacy i Żydzi, 1939–45*, redagavo S. Wroński, M. Zwałakowa, Warszawa, 1971; E. Ringelblum, *Polish-Jewish Relations during the Second World War*, Jerusalem, 1974, ir kt.

10 skyrius. WOJSKO

1. Marian Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Kraków, 1929, pakartotas leidimas, London, 1949; tai vienas iš nedaugelio darbų, apimančių visą naujųjų laikų istoriją. Dėl akivaizdžių priežasčių didžiuma Lenkijos karybos istorijų, pvz., T. Korzon, *Dziejie wojen i wojskowości*, Lwów, 1923, 3 t., baigiasi padalijimų laikotarpiu. Taip pat žr. *Histoire militaire de la Pologne: problèmes choisis*, redagavo Witold Biegański, Varsovie, 1971.
2. Žr. Leonard Ratajczyk, *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej, 1788–92*, Warszawa, 1975.
3. Jerzy Kowecki, *Pospolite ruszenie w insurekcji kościuszkowskiej*, Warszawa, 1964.
4. Marian Kukiel, *Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej*, Warszawa, 1920; Jan Pachoński, *Legiony polskie 1974–1807*, Warszawa, 1971, 3 t.
5. Mieczysław Chojnacki, *Wojska Królestwa Polskiego 1815–31*, Warszawa, 1961.
6. M. Kukiel, Problèmes des guerres d'insurrection au XIX siècle", *Antemurale*, ii, 1959, p. 70–79; K. Wyczańska, *Polacy w Komunie Paryskiej 1871 r.*, Warszawa, 1958.
7. Apie legionų istoriją žr. H. Bagiński, *U podstaw organizacji Wojska Polskiego 1908–1914*, Warszawa, 1935; A. Garlicki, *Geneza Legionów*, Warszawa, 1964; Wacław Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski 1905–18*, antrasis leidimas, Warszawa, 1935; S. Arski, *My, Pierwsza Brygada*, Warszawa, 1963.
8. Svarbiausi šaltiniai apie lenkų karių indėlį per Antrąjį pasaulinį karą yra šie: *Polskie Siły*

Zbrojne w Drugiej Wojnie Światowej, London, 1959, 2 t; ir *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej – Ludowe Wojsko Polskie 1943–5*, Warszawa, 1973. Taip pat žr. W. Anders, *An Army in Exile: the Story of the Second Polish Corps*, London, 1949; Cz. Podgórski, *Lenino*, Warszawa, 1972; Charles Cannell, *Monte Cassino: the Historic Battle*, London, 1963; Melchior Wańkowicz, *Monte Cassino*, Warszawa, 1972.

9. J. Piłsudski, *Year 1920*, London, 1972 (čia yra M. Tukhachevsky, *Advance to Vistula* tekstas); W. Sikorski, *La campagne polono-russe de 1920*, Paris, 1928; Norman Davies, *White Eagle, Red Star – the Polish-Soviet War, 1919–20*, London, 1972; N. E. Kakurin, A. Melikov, *Vojna s belopoliakami, 1920 g.*, Moskva, 1925; *La Guerre polono-sovietique de 1919–20*, Collection Historique de l'Institut d'Études Slaves, nr. XXII, Paris, 1975.
10. *Żołnierska rzecz: zbiór pieśni wojskowych*, redagavo J. Bednarowicz, S. Werner, Warszawa, 1965, p. 57.
11. Yra kelios šių eilių versijos, pirmoji datuojama nuo 1917 m. liepos 17 d. Žr. Tadeusz Biernacki, *My Pierwsza Brygada ... Powstanie i historia pieśni*, Warszawa, 1929.
12. J.-J. Rousseau, *Remarques sur le gouvernement polonais*, 1771.

11 skyrius. EMIGRACJA

1. Šios temos tyrimai Lenkijoje pastaraisiais metais yra labai svariai remiami. Žr. *Dzieje Polonii w XIX i XX wieku: referaty i komunikaty*, redagavo M. Drozdowski, Toruń, 1974; taip pat R. Bierzanek, „Stan i potrzeby badań naukowych nad problematyką polonijną", *Problemy Polonii Zagranicznej*, v, 1966–1967; J. Zubrzycki, „Emigration from Poland in the nineteenth and twentieth centuries", *Population Studies*, vi, 1953, p. 248–272; B. P. Murdzek, *Emigration in Polish Social-Political Thought*, 1870–1914, Boulder–New York, 1977.
2. S. Kalemka, *Wielka Emigracja a Polskie uchodźstwo 1831–62*, Warszawa, 1972; Jerzy Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa, 1966.
3. Halina Janowska, „Research on economic emigration", *Acta Poloniae Historica*, xxvii, 1973, p. 187–208; *Emigracje zarobkowe na tle wschodnioeuropejskich i polskich struktur społeczno-ekonomicznych: tezy i streszczenia referatów i komunikatów*, redagavo C. Bobińska, Toruń, 1974.
4. Wincenty Witos, *Jedna wieś*, Chicago, 1955, p. 39. Klasikinis veikalas apie valstiečių emigraciją yra Wm. Thomas, Florian Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe: monograph of an immigrant group*, Boston, 1918–1920, 5 t.
5. *The Church Records of Panna Maria (Texas)*, redagavo J. Dworaczyk, Chicago, 1945, p. 8. Taip pat žr. A. Brożek, Ślązacy w Teksasie, Warszawa, 1972; J. Przygoda, *Texas pioneers from Poland: a study in ethnic history*, San Antonio–Los Angeles, 1971.
6. Žr. Andrzej Brożek, *Polonia amerykańska, 1854–1939*, Warszawa, 1977, čia yra ir išsami bibliografija; P. Fox, *The Poles in America*, New York, 1922; M. Haiman, *The Polish past in America, 1608–1865*, Chicago, 1939.
7. Helena Znaniecki-Łopata, „Polish Immigration to the United States of America: problems of estimation and parameters", *Polish Review*, xxi, nr. 4, 1976, p. 85–107. Taip pat žr. Alina Baran, „Distribution of Polish Origin Population in the USA", *Polish Western Affairs*, xvii, nr. 1–2, 1976, p. 139–144.
8. J. S. Wordsworth, *Strangers within our gates*, Toronto, 1972, p. 114.

9. „Per šimtmečius pagrindinę užsieniečių kraujo liniją sudarė iš šiaurės Europos atvykę atkaklūs ir tvirti žmonės [...], tačiau dabar čia plūsta nesuskaitoma gausybė žemesnės klasės žmonių iš pietų Italijos ir antrarūšių žmonių iš Vengrijos bei Lenkijos, nepasižyminčių nei talentu, nei energija, nei iniciatyva, nei proto miklumu [...]" T. Woodrow Wilson, *A History of the American People*, New York, 1902, v, p. 212.
10. Irwin T. Sanders, Ewa T. Morawska, *Polish-American Community Life: a survey of research*, The Community Sociology Monograph Series, ii, Boston–New York, 1975, čia yra ir išsami bibliografija. Taip pat žr. S. Włoszczewski, *A History of Polish American Culture*, Trenton, 1946; J. A. Wytrwal, *America's Polish Heritage: a social history of the Poles in America*, Detroit, 1961.
11. W. B. Makowski, *The History and Integration of the Poles in Canada*, Niagara Falls, 1967; *Past and Present: Selected Topics on the Polish Group in Canada*, redagavo Benedikt Heydenkorn, Toronto, 1974; A. Kapiszewski, „Problems in Multiculturalism and the Polish Canadian Community", *Polish Western Affairs*, xvii, nr. 1–2, 1976, p. 145–151.
12. Krzysztof Groniowski, „The Main Stages in the History of Polish Immigrants in South America", *Polish Western Affairs*, xvii, nr. 1–2, 1976, p. 152–160; R. Stemplowski, „Enlistment in Brazil to the Polish Armed Forces, 1940–44", ten pat, p. 161–172. Taip pat žr. kolektyvinį darbą *Emigracja polska w Brazylii: 100 lat osadnictwa*, Warszawa, 1971.
13. Krystyna Murzynowska, *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880–1914*, Wrocław, 1972; R. Clemens, *L'Assimilation culturelle des immigrants en Belgique: Italiens et polonais dans la région liégoise*, Liége, 1953; H. Janowska, *Polska emigracja zarobkowa we Francji*, Warszawa, 1964.
14. Žr. J. Zubrzycki, *Polish Immigrants in Britain*, The Hague, 1956; ir ypač Sheila Patterson, „The Poles: an exile community in Britain", in *Between Two Cultures*, radagavo J. L. Watson, Oxford, 1977, p. 214–441; taip pat B. Czajkowski, B. Sulik, *Polacy w Wielkiej Brytanii*, Paris, 1961.
15. Sovietų valdžia nelinkusi plačiai skelbti apie SSRS išlikusią gana gausią lenkų bendruomenę, kita vertus, Sovietų Sąjungos lenkai nėra pastebimi, nes nedalyvauja oficialiuose Lenkijos renginiuose, skiriamuose lenkų emigrantams. Tikėtina, kad SSRS šaltiniai, nurodantys, jog yra tik 1,5 milijono lenkų tautybės Sovietų Sąjungos piliečių, sumažina jų tikrąjį skaičių.
16. Didžioji dauguma lenkiškai kalbančių izraeliečių niekuomet neprisipažins esą „lenkai", o tik „žydai iš Lenkijos".
17. Geoge Orwell, *Homage to Catalonia*, London, 1975, p. 246. Šias eiles įkvėpė respublikos gynėjų pralaimėjimas Ispanijos pilietiniame kare, bet jos lygiai tiek pat tinka lenkų socialistams ir radikalams, tapusiems svarbiausiu stalinizmo represijų taikiniu.
18. Lord Byron, *Childe Harolde's Pilgrimage*, Canto I, xiii. A. Mickevičiaus vertimas, „Pożegnanie Czajld Harolda", *Poezje*, redagavo J. Kallenbach, Wrocław, 1949, i, p. 165–168.
19. Julian Ursyn Niemcewicz, „Wygnańcy", 1841 gegužės 12.
20. Sukūrė Kajetan Koźmian ir Franciszek Morawski.

12 skyrius. VARSOVIE

1. Pavyzdinis veikalas apie šį laikotarpį neginčijamai yra S. Askenazy, *Napoleon a Polska*, prancūziškas vertimas *Napoléon et la Pologne*, Bruxelles, 1925, 3 t. Taip pat žr. B. Grochulska, *Księstwo Warszawskie*, Warszawa, 1966; W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Warszawa, 1964.
2. Dėl šio pamfleto autorystės esama nesutarimų, tačiau Kosciuškos ir Pawlikowskio pažiūrų bendrumas nepalieka vietos jokioms spekuliacijoms. Apie Napoleono legendą Lenkijoje žr. A. Zahorski, *Z dziejów legendy napoleońskiej w Polsce*, Warszawa, 1971.
3. W. H. Zawadski, „Prince Adam Czartoryski and Napoleonic France, 1801–5: a study in political attitudes", *Historical Journal*, xviii, 1975, p. 245–247; taip pat žr. E. Halicz, *Geneza Księstwa Warszawskiego*, Warszawa, 1962.
4. B. Grochulska, „Sur la structure économique du Duché de Varsovie 1807–13", *Annales Historiques de la Révolution Française*, xxxvi, 1964, p. 349–363; Marian Kallas, *Konstytucja Księstwa Warszawskiego*, Toruń, 1970.
5. Žr. Zbigniew Załuski, *Siedem polskich grzechów głównych i inne polemiki*, Warszawa, 1973, „Z szablami na baterie", p. 52–60.
6. Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*. Lietuviškas vertimas cituojamas iš Adomas Mickevičius, *Eilėraščiai. Poemos*, vertė J. Marcinkevičius ir kt., Vilnius, 1987, p. 677–679.
7. Ten pat, p. 719–720.
8. Kajetan Koźmian, *Pamiętniki*, Wrocław, 1972, ii, p. 189.
9. Szymon Askenazy, *Książę Józef Poniatowski*, 1763–1813, Warszawa, 1922; pakartotas leidimas, Warszawa, 1973.

13 skyrius. KONGRESÓWKA

1. Apie Kongresinės karalystės atsiradimo diplomatiją žr. K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa Kongresowego*, Kraków, 1916; taip pat W. H. Zawadzki, „Adam Czartoryski: an advocate of Slavonic solidarity at the Congress of Vienna", *Oxford Slavonic Papers* (New Series), x, 1977, p. 73–79; C. K. Webster, „England and the Polish-Saxon problem at the Congress of Vienna", *Transactions of the Royal Historical Society*, vii, 1913, p. 49–101.
2. P. Rain, „Alexandre I et la Pologne: un essai gouvernement constitutionel", *Revue d'histoire diplomatique*, xxvi, 1912, p. 74–101; L. Pingual, „L'Empereur Alexandre I, roi de Pologne", ten pat, xxxi–xxxii, 1917–1918, p. 513–540.
3. S. K. Potocki, *Podróż do Ciemnogrodu, Świstek krytyczny*, redagavo E. Kipa, Wrocław, 1955, su išsamia įžanga.
4. Žr. R. F. Leslie, „Politics and econimics in Congress Poland 1815–65", *Past and Present*, nr. 8, 1955, p. 43–63; S. Smolka, *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym*, Kraków, 1907, 2 t.
5. M. Chojnacki, *Wojska Królestwa Polskiego, 1815–31*, Warszawa, 1961.
6. S. Askenazy, *Łukasiński*, Warszawa, 1929, 2 t.; W. *Łukasiński (Pamiętnik)*, redagavo E. Gerber, Warszawa, 1960; H. Dylągowa, *Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy 1821–9*, Warszawa, 1970.

7. W. L. Bleckwell, „Russian Decembrist views of Poland", *Polish Review*, iii, nr. 4, 1958, p. 30–54. L. Baumgarten, *Dekabryści a Polska*, Warszawa, 1952.
8. M. Kukiel, „Lelewel, Mickiewicz and the underground movement of European Revolution, 1816–33", *Polish Review*, v, nr. 3, 1960, p. 59–76.
9. Žr. R. F. Leslie, *Polish Politics and the Revolution of November 1830*, London, 1956.
10. Casimir Delavigne, „La Varsovienne", *Œuvres complètes*, Paris, 1855, p. 522–523. Į lenkų kalbą išvertė Karolis Sienkiewiczius ir pavadino „Warszawianka", muziką parašė Karolis Kurpińskis. Šios eilės tapo pačiu populiariausiu lenkų revoliucionierių himnu.
11. Žmonių požiūris į šį įvykį labiau paremtas Wyspiańskio idealizuota drama *Noc Listopadowa* (1904) nei tikrove. Žr. Artur Śliwiński, *Powstanie listopadowe*, Kraków, 1911.
12. Wacław Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska, 1830–1*, Warszawa, 1930.
13. Apie tai Słowackis yra parašęs populiarų eilėraštį „Sowiński w okopach Woli", *Wiersze i poematy (Wybór)*, Warszawa, 1971, p. 57–59.
14. F. I. Tiutčev, „Na vziatie Varšavy 26 avgusta 1831 g", *Polnoe Sobranie Sočinenij*, redagavo P. V. Bykov, Sankt Peterburg, 1911, p. 277–278.
15. Alexander Pushkin, „Klevetnikam Rossii – vox et praeterea nihil", in *The Oxford Book of Russian Verse*, Oxford, 1948, p. 73–74. Lietuviškas vertimas (V. Bložės) cituojamas iš A. Puškinas, *Raštai*, t. 1, Vilnius, 1954.
16. *Selected Correspondence of Fryderyk Chopin*, redagavo A. Hedley, London, 1962, nr. 48, 96.
17. Casimir Delavigne, „La Dies Irae de Kościuszko", op. cit., p. 522.
18. August von Platen, „Wiegenlied einer polnischen Mutter" (1831 lapkričio 7), in *Polenlieder deutscher Dichter*, Lemberg, be datos.
19. Thomas Campbell, *The Complete Poetical Works*, redagavo J. Logie Robertson, London, 1907, „Lines on Poland (1831)", „The Power of Russia" ir kt., p. 218–226.
20. *The Wrongs of Poland: a poem in three cantos comprising The Siege of Vienna*, parašyta „Parental Wisdom" autoriaus, London, 1849, p. 149. Apie Britanijos požiūrį žr. H. G. Weisser, „Polonophilism and the British Working Class", *Polish Review*, xii, 1967, p. 78–96; T. Grzebieniowski, „The Polish Cause in England a century ago", *Slavonic and East European Review*, ii, 1932, p. 81–87.
21. Richard Cobden, *Russia: by a Manchester manufacturer*, Edinburgh, 1836, ypač II skyrius „Poland, Russia and England", p. 15–25. Cobdenas, savo nuomonę remdamas Rulhière'o ir Heereno darbu, rašė: „Lenkijai skirta tiek netikrų jausmų, apgaulingų užuojautų ir draugiško neišmanymo kiek nė vienai kitai šio šimtmečio temai".
22. Cituojama iš N. Riasanovsky, *Nicholas I and Official Nationality in Russia 1825–55*, Berkeley, 1959, p. 230; Nikolai I/Paskevič, 1831 rugsėjis, in N. Schilder, *Imperator Nikolai Pervyj*, Sankt Peterburg, 1901, ii, p. 589–592.
23. Žr. C. Morley, „The European significance of the November Uprising", *Journal of Central European Affairs*, ii, 1952, p. 407–416.

14 skyrius. CRACOVIA

1. S. Kieniewicz, „The Free State of Cracow, 1815–46", *Slavonic and East European Review*, xxvi, 1946–1948, p. 69–89; Janina Bieniarzówna, *Rzeczpospolita Krakowska, 1815–46*, Kraków, 1948; M. Żychowski, *Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i w Galicji*, Warszawa, 1956.

2. Krokuvos manifestas (1846) cituojamas iš V. Heltman, *Demokracja Polska na emigracji*, Leipzig, 1866, p. 87–88. Taip pat žr. J. Bieniarzówna, *Rzeczpospolita Krakowska, 1815–46: Wybór źródeł*, Wrocław, 1951.
3. K. Marx, 1848 m. vasario 22 d. Celina Bobińska, *Marksa spotkania z Polską*, op. cit., p. 69 ir toliau. Žr. 3 skyrius, 14 pozicija.
4. Kornel Ujejski, „Z dymem pożarów", in *Skargi Jeremiego*, 1847, išleista Paryžiuje, nors klaidingai tvirtinama, jog Londone. Z *Głębokości ... Antologia polskiej modlitwy poetyckiej*, op. cit., i, p. 424–426.

15 skyrius. WIOSNA

1. L. B. Namier, *1848: The revolution of the Intellectuals*, British Academy: Raleigh Lecture, 1946, London, 1947; J. A. Hawgood, „1848 in Central Europe", *Slavonic and East European Review*, xxvi, 1948, p. 314–328; *W stulecie Wiosny Ludów, 1848*, redagavo N. Gąsiorowska, Warszawa, 1935, 5 t.
2. N. Gąsiorowska, op.cit., i: *Wiosna Ludów na ziemiach polskich*; Irena Koberdowa, *Polska Wiosna Ludów*, Warszawa, 1967. Abi autorės linkusios maksimaliai sureikšminti lenkų indėlį į 1848 m. įvykius.
3. H. Batowski, *Legion Mickiewicza w Kampanii włosko-austriackiej*, Warszawa, 1956; S. Kieniewicz, *Legion Mickiewicza*, Warszawa, 1955.
4. J. Hermant, *La Révolution hongroise de 1848: l'intervention russe et l'intervention polonaise*, Paris, 1901; Eligiusz Kozłowski, *Generał Józef Bem*, Warszawa, 1958.
5. Žr. H. Batowski, „The Poles and their fellow Slavs in 1848", *Slavonic and East European Review*, xxvii, 1949, p. 404–413.
6. Paul Henry, „Le gouvernement provisoire et la question polonaise en 1848", *Revue Historique*, lxi, 1936, p. 198–240; P. Quentin-Bauchart, *Lamartine et la politique étrangère de la Révolution de Février*, Paris, 1913.
7. Žr. J. Kucharzewski, „The Polish Cause at the Frankfurt Parliament of 1848", *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*, i, 1942–1943, p. 11–73. Taip pat žr. 3 skyrius, 3 pozicija.

16 skyrius. RÊVERIES

1. Apie Lenkijos klausimą Krymo karo metu žr. K. Kukiel, *Czartoryski and European Unity, 1770–1861*, Princeton, 1955; taip pat M. Handelsman, „La Guerre de Crimee: la question polonaise ...", *Revue Historique*, lvii, 1932, p. 270–315.
2. Žr. R. F. Leslie, *Reform and Insurrection in Russian Poland 1856–65*, London, 1965.
3. Irene Roseveare, „From Reform to Rebellion: A. Wielopolski and the Polish Question, 1861–3", *Canadian Slavic Studies*, iii, 1969, p. 163–165; J. Zyzniewski, „The Futile Compromise Reconsidered: Wielopolski and Russian policy 1861–3", *American History Review*, lxx, 1965, p. 395–412; Zbigniew Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa, 1967.
4. Žr. S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa, 1972; taip pat W. Rudzka, „Studies on the Polish Insurrectionary Government in 1863–4", *Antemurale*, viii, 1967, p. 397–481.

5. Žr. J. Piłsudski, „Zarys historii militarnej powstania styczniowego", *Pisma Zbiorowe*, iii, Warszawa, 1937, p. 82–141; S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863–4*, Rapperswil, 1913.
6. Žr. E. H. Carr, „Poland: or the cruise of the „Ward Jackson"", in *Romantic Exiles: a Nineteenth Century Portrait Gallery*, London, 1949, p. 204–217.
7. J. H. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain: a study of the interaction of policy and opinion*, Cambridge, Mass., 1950; W. E. Mosse, „England and the Polish Insurrection of 1863", *English Historical Review*, lxxi, 1956, p. 28–55. Taip pat žr. M. K. Dziewanowski, „Herzen, Bakunin and the Polish Insurrection of 1863", *Journal of Central European Affairs*, viii, 1948, p. 58–78.
8. Žr. S. Kieniewicz, „Polish Society and the Insurrection of 1863", *Past and Present*, nr. 37, 1967, p. 130–138; S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*, Wrocław, 1953.
9. M. Dubiecki, *Romuald Traugutt i jego dyktatura podczas powstania styczniowego 1863–4*, Poznań, 1925.
10. *Traugutt: Dokumenty, listy, wspomnienia, wypisy*, redagavo J. Jarzębowski, London, 1970, p. 200. Žr. E. Halicz, „Proces Romualda Traugutta", Wojskowy Przegląd Historyczny, ii, 1957, p. 242–265.
11. Adaptuota iš atitinkamų karo lauko teismo, apeliacinio teimo dokumetų bei vietininko pranešimo, *Traugutt: Documenty...*, p. 215–228.
12. Žr. *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa (Wieszatela)*, 1863–5, lenkiškai išvertė J. Cz., Kraków, 1897.
13. Žr. G. Kennan, *Siberia and the exile system*, New York, 1891, 2 t. Taip pat žr. 2 skyrius, 6 pozicija.

17 skyrius. REWOLUCJA

1. M. K. Dziewanowski, „The Polish Revolutionary Movement and Russia, 1904–7", *Harvard Slavic Studies*, iv, 1957, p. 375–395; Stanisław Kałabiński, Feliks Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905–7 na ziemiach polskich*, Warszawa, 1969. Taip pat žr. *Rok 1905 na ziemiach polskich: szkice i obrazki*, redagavo B. Krauze, Warszawa, 1955.
2. Wacław Jędrzejewicz, *Sprawa Wieczoru: J. Piłsudski a Wojna Rosyjsko–Japońska, 1904–5*, Paryż, 1974, p. 45.
3. Žr. „Revolution", in Joseph Piłsudski, *The Memories of a Polish Revolutionary and Soldier*, vertė ir redagavo D. R. Gillie, London, 1931, p. 151–178.
4. Žr. Andrzej Micewski, *Roman Dmowski*, Warszawa, 1971, 2 skyrius „Bezwzględny przeciwnik Rewolucji, 1905–6"; 3 skyrius „O kierunek polityki polskiej, 1907–11".
5. *Źródła do dziejów rewolucji 1905–7 w okręgu łódzkim*, redagavo N. Gąsiorowska, i, 2 dalis, Warszawa, 1958, nr. 229. Žr. P. Korzec, *Walki rewolucyjne w Łodzi i okręgu łódzkim w latach 1905–7*, Warszawa, 1956.
6. Žr. A. Żarnowska, *Geneza rozłamu w PPS 1904–6*, Warszawa, 1965.

18 skyrius. FENIKS

1. Apie Rytų frontą žr. Alan Clark, *Suicide of the Empires: the battles on the Eastern Front, 1914–18*, London, 1971; Norman Stone, *The Eastern Front, 1914–17*, London, 1975.
2. Žr. T. Komarnicki, *The Rebirth of Poland: a Study in the Diplomatic History of Europe, 1914–20*, London, 1957; J. Holzer, J. Molenda, *Polska w Pierwszej Wojnie Światowej*, Warszawa, 1967; *La Pologne: sa vie économique et sociale pendant la Guerre*, redagavo M. Handelsman, Paris, 1933–1938, 2 t.
3. Edward Słonski, „Ta co nie zginęła" (1914), in *Zbiór poetów polskich XIX w."*, Warszawa, 1965, iv, p. 855–856. Pirmuosius eilėraščius Słonskis parašė Rusijoje.
4. K. Srokowski, *NKN – Zarys historii*, Kraków, 1923. Taip pat žr. *J. Dąbrowski: Dziennik, 1914–18*, redagavo Jerzy Zdrada, Kraków, 1977.
5. M. Leczyk, *Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone, 1917–19*, Warszawa, 1966; Janusz Pajewski, *Wokół sprawy polskiej: Paryż–Lozanna–Londyn 1914–18*, Poznań, 1970.
6. Norman Davies, „The Poles in Great Britain, 1914–19", *Slavonic and East European Review*, l, 1972, p. 63–89.
7. Žr. 10 skyrius, 7 pozicija.
8. W. Lipiński, „Polska Organizacja Wojskowa", *Bellona*, xxxvii, 1931, p. 171–195.
9. W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski, 1905–18*, antrasis leidimas, Warszawa, 1935, su bibliografija. Čia pateikiama lenkų dalinių, kariavusių visuose frontuose, istorinė apžvalga.
10. Žr. S. Dąbrowski, *Walka o rekruta polskiego pod okupacją*, Warszawa, 1922.
11. Žr. S. Arski, *Galicyjska działalność wojskowa J. Piłsudskiego 1906–14*, Warszawa, 1967.
12. K. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty*, Warszawa–Kraków, 1924, p. 12.
13. W. Conze, *Polonische Nation und deutsche Politik im Ersten Weltkrieg*, Köln, 1958; E. R. Burke, *The Polish policy of the Central Powers during the World War*, Chicago, 1936; Leon Grosfeld, „La Pologne dans les plans imperialistes allemands, 1914–18", *La Pologne au X Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Varsovie, 1955, p. 327–355.
14. I. Geiss, *Der Polnische Grenzstreifen, 1914–18: ein Beitrag zur deutschen Kriegspolitik im Ersten Weltkrieg*, Lübeck–Hamburg, 1960; P. R. Sweet, „Germany, Austria and Mitteleuropa, 1915–16", in *Festschrift für Heinrich Benedikt*, redagavo H. Hansch, A. Novotny, Wien, 1957.
15. J. W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: the Forgotten Peace, March 1918*, London, 1938.
16. Rankraštis *Autobiography of Ignacy Mościcki*, p. 129–130, Józefo Piłsudskio archyve, Institute of America Inc., New York.
17. R. Dmowski, *Problems of East and Central Europe*, London, 1916. Žr. Davies, op. cit., 6 pozicija.
18. A. Dallin, „The Future of Poland", in *Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914–17*, New York, 1963. Laikinosios vyriausybės 1917 m. kovo 30 d. deklaracijos tekstas, žr. *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, i, Warszawa, 1962, p. 18–20.
19. Bolševikų 1917 m. kovo 27 d. pareiškimas,ten pat, i, p. 8–9.

20. Louis Gerson, *Woodrow Wilson and the Rebirth of Poland, 1914–20,* New Haven, 1953; V. Mamatey, *The United States and the East Central Europe, 1914–20: a study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda,* Princeton, 1959.
21. Leon Grosfeld, *Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji, 1917–19,* Warszawa, 1956; H. Bagiński, *Wojsko polskie na wschodzie, 1914–20,* Warszawa, 1921; S. Żbikowski, „Zachodnia Dywizja Strzelców", *Z Pola Walki R 3,* 1960, p. 329–359; M. Wrzosek, *Polskie Korpusy Wojskowe w Rosji w latach 1917–18,* Warszawa, 1969.
22. Žr. 21 skyrius, 6 pozicija.
23. M. Stachiw, J. Sztendera, *Western Ukraine at the turning point of Europe's History,* Scranton, Penn., 1969, I, 1918–1919 gegužė; Rosa Bailly, *A City fights for its freedom: the rising of Lwów in 1918–19,* London, 1956; Józef Bendow, *Der Lemberger Judenpogrom, 1918–19,* Wien, 1919; S. Skrzypek, *The Problem of East Galicia,* London, 1948.
24. Oficialūs šių dienų lenkų istorikai sąmoningai išaukština Daszyńskio embrioninės „liaudies vyriausybės" vaidmenį Liubline, taip bandydami atitraukti dėmesį nuo Piłsudskio nuopelnų sudarant pirmąją tikrai nepriklausomą vyriausybę. Žr. H. Jabłoński, *Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej, 1918–19,* Warszawa. 1962.
25. Józef Iwicki, *Z myślą o Niepodległej: Listy Polaka, żołnierza armii niemieckiej z okopów I wojny światowej, 1914–18,* redagavo Adolf Juzwenko, Wrocław, 1978.

19 skyrius. NIEPODLEGŁOŚĆ

1. Gaila, kad naujausioje angliškoje tarpukario Lenkijos istorijos apžvalgoje, Antony Polonsky, *Politics in Independent Poland, 1921–39: the Crisis of Constitutional Government,* Oxford, 1972, praleidžiami treji Respublikos kūrimosi ir gyvavimo metai. J. Rothschild, *East Central Europe between the two World Wars,* Seattle, 1975, parodo Lenkiją platesniame viso regiono kontekste. Lenkų kalba dėmesio verti įvadai į kalbamąjį laikotarpį yra šie: A. Micewski, *Z geografii politycznej II Rzeczypospolitej,* Kraków, 1965; M. M. Drozdowski, *Społeczeństwo, państwo, politycy II Rzeczypospolitej,* Kraków, 1972; J. Żarnowski, *Społeczeństwo drugiej Rzeczypospolitej, 1918-39,* Warszawa, 1973; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1865–1945,* Paris–London, 1953–1956, 2 t.; S. Mackiewicz, *Historia Polski 11 XI 1918–17 IX 1939,* London, 1941. Taip pat žr. autorių kolektyvo darbą: *Pologne 1918–39,* Neuchâtel, 1946–1947, 3 t.
2. Tai ganėtinai ekscentriškas požiūris. Kiti aistringi įvadai į šią temą: Pobóg-Malinowski, op. cit.; A. Ajnenkiel, *Od rządów ludowych do przewrotu Majowego,* Warszawa, 1968.
3. Adam Przybylski, *La Pologne en lutte pour ses frontières,* Paris, 1931; S. Pomarański, *Pierwsza wojna polska, 1918–20,* Warszawa, 1920.
4. Norman Davies, *White Eagle, Red Star.* Žr. 10 skyrius, 9 pozicija.
5. Lord D'Abernon, *The Eighteenth Decisive Battle of World History,* London, 1931, p. 49 ir toliau. D'Abernonas, Jungtinės Karalystės ambasadorius Berlyne, buvo vienas iš svarbiausių Varšuvos mūšio liudininkų.
6. Izaak Babel, „Zamost" in *Konarmija, Odesskie rasskazy, p'esy,* įvado autorius A. B. Murphy, Letchworth, 1965. Žr. Norman Davies, „Izaak Babel's Konarmiya Stories and the Polish-Soviet War, 1919–20", *Modern Languages Review,* xxiii, 1972, p. 845–857.

7. Piotr Wandycz, *Soviet-Polish Relations, 1917–21*, Cambridge, Mass., 1969. Taip pat žr. S. Dąbrowski, „The Peace Treaty of Riga", *Polish Review*, v, 1960, p. 3–34.
8. D'Abernon, op. cit., p. 8–9.
9. Clara Zetkin, *Reminiscences of Lenin*, London, 1929, p. 19–22. Taip pat žr. S. W. Page, *Lenin and World Revolution*, New York, 1959, p. 154–176.
10. Piotr Wandycz, „General Weygand and the Battle of Warsaw", *Journal of Central European Affairs*, xix, 1960, p. 357–365; Piotr Wandycz, *France and her Eastern Allies, 1919–25*, Minneapolis, 1965.
11. *The Democratic Heritage of Poland*, op. cit., p. 143–144. Taip pat žr. *Historia państwa i prawa Polski, 1918–39*, redagavo F. Ryszka, I dalis, Warszawa, 1962.
12. Apie integraciją žr. *Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX–XX*, redagavo H. Zieliński, Wrocław, 1976. Čia yra Piotr Sławecki, „Kilka uwag o roli wojska w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych II Rzeczypospolitej", ten pat, p. 193–215.
13. S. Horak, *Poland and her national minorities, 1919–39*, New York, 1961. Žr. A. Groth, „Dmowski, Piłsudski and ethnic conflicts in pre-1939 Poland", *Canadian Slavic Studies*, iii, 1969, p. 69–91; *La Pologne et le problème des minorités: recueil d'informations*, redagavo S. J. Paprocki, Warszawa, 1935.
14. W. Napier, „The Ukrainians in Poland: an historical background", *International Affairs*, xi, 1932, p. 391–421; M. Feliński, *The Ukrainians in Poland*, London, 1931. Taip pat žr. E. Reviuk, *Polish Atrocities in the Ukraine*, New York, 1931; W. Szota, „Zarys rozwoju OUN i UPA", *Wojskowy Przegląd Historyczny*, viii, 1963, p. 163–218.
15. Apie prieškario Lenkijos žydų martirologinį įvertinimą žr. C. S. Heller, *On the Edge of Destruction*, New York, 1977. Įtikinamesnis įvadas į šią temą pateikiamas iliustracijų albume *Image before my eyes: a photographic history of Jewish life in Poland, 1864–1939*, redagavo L. Dobroszycki, B. Kirschenblatt-Gimblett, YIVO, New York, 1977–1978, 2 t. Taip pat žr. H. M. Rabinowicz, *The Legacy of Polish Jewry: a History of Polish Jews in the Inter-war Years, 1919–39*, New York, 1965.
16. N. Vakar, *Belorussia: the making of a nation*, Cambridge, Mass., 1956. Stanisław Ełski (slapyvardis), *Sprawa białoruska: zarys historyczno-polityczny*, Warszawa, 1931.
17. J. C. Hesse, „The Germans in Poland", *Slavonic and East European Review*, xvi, 1937, p. 93–101. Taip pat žr. *The German Fifth Column in Poland*, London, 1941; S. Potocki, *Położenie mniejszności niemieckiej w Polsce 1918–38*, Gdańsk, 1938.
18. Modestino Carbone, *La questione agraria in Polonia, 1918–39*, Napoli, 1976. Taip pat žr. M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa, 1960; J. Ciepielewski, *Wieś polska w latach wielkiego kryzysu 1929–35, Materiały i dokumenty*, Warszawa, 1965; Z. Landau, „The Polish Countryside in the years 1929–35", *Acta Poloniae Historica*, ix, 1964, p. 28–47.
19. Iš J. Guziko prisiminimų in *W dwudziestolecie wielkiego strajku chłopskiego, 1937–57*, Warszawa, 1957, p. 185–188.
20. J. Żarnowski, „Robotnicy", in *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, op. cit., p. 48–113.
21. Apie prieškario ekonomiką žr. F. Zweig, *Poland between Two Wars*, London, 1944; J. J. Taylor, *The Economic Development of Poland, 1919–50*, Ithaca, NY, 1952; taip pat Zbigniew Landau, „Poland's Economy against the background of the World Economy, 1913–38",

Acta Poloniae Historica, xx, 1969, p. 75 ir toliau; Zbigniew Landau, „The Influence of Foreign Capital on the Polish Economy, 1918–39", *La Pologne au XII Congrès des Sciences Historiques à Vienne*, Varsovie, 1965, p. 133–145.

22. M. M. Drozdowski, *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936–39*, Warszawa, 1963; M. M. Drozdowski, „Geneza i rozwój Centralnego Okgręgu Przemysłowego", *Najnowsze Dzieje Polski*, ii, Warszawa, 1959, p. 35–73.
23. Stanisław Manersberg, „Wpływ oświaty na integrację społeczeństwa II Rzeczypospolitej, 1918–39", *Drogi integracji*... op. cit., p. 57–107.
24. Stanisław Feret, *Polska sztuka wojenna, 1918–39*, Warszawa, 1972; E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–9*, Warszawa, 1964.
25. Priešiškas, tačiau išsamus Bažnyčios padėties aprašymas yra Janina Barycka, *Stosunek kleru do państwa i oświaty; fakty i dokumenty*, Warszawa, 1934.
26. R. Dębicki, *Foreign Policy of Poland, 1919–32*, New York, 1962; J. Korbel, *Poland between East and West: Soviet and German Diplomacy towards Poland 1919–33*, New York, 1963; J. Rothschild, „Poland between Germany and USSR, 1926–39: the Theory of Two Enemies", Piłsudski Institute Symposium, *Polish Review*, xx, 1975, p. 3–63.
27. Joseph Rothschild, *Piłsudski's Coup d'État*, New York, 1966. Taip pat žr. Andrzej Garlicki, *Przewrót majowy*, Warszawa, 1978.
28. Edward D. Wynot Jr., *Polish politics in transition: the Camp of National Unity and the struggle for power, 1935–9*, Athens, Georgia, 1974; T. Jędruszczak, *Piłsudczycy bez Piłsudskiego*, Warszawa, 1963.
29. Cituojama iš *The Democratic Heritage of Poland*, p. 161–162. Apie opoziciją sanacijos režimui žr. A. Czubiński, *Centrolew ... 1926–30*, Poznań, 1963; T. Smoliński, *Dyktatura J. Piłsudskiego w świetle konstytucji marcowej*, Poznań, 1970.
30. Cituojama iš *The Democratic Heritage of Poland*, p. 195 ir toliau.
31. Roman Knoll; jo mažiau komentuojamas pats perversmas, o daugiau dėmesio skiriama tam, kaip kariškiai užėmė civilių tarnautojų postus; cituojama iš Polonsky, op. cit., p. 333.
32. Žr. R. Dyboski, *Poland in World Civilisation*, New York, 1950; 8 ir 9 skyriai. Apie Witkiewiczių žr. simpoziumo medžiagą *Polish Review*, t. 1, 1973, nr. 1–2, p. 1–157.
33. Marian Marek Drozdowski, *Warszawiacy i ich miasto w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1973.
34. Apie Becko politiką, plg. H. L. Roberts, „The Diplomacy of Colonel Beck", in *The Diplomats*, redagavo G. Craig, F. Gilbert, Princeton, 1953; H. L. Roberts, Anna Cienciała, *Poland and the Western Powers, 1938–9*, London, 1968. Reikšmingiausi to laikotarpio prisiminimai yra J. Beck, *Final Report*, New York, 1957; *Diplomat in Berlin: the papers of J. Lipski, 1933–9*, redagavo W. Jędrzejewicz, New York, 1968; *Diplomat in Paris 1936–9: the papers and memoirs of J. Łukasiewicz*, redagavo W. Jędrzejewicz, New York, 1970; J. Szembek, *Journal 1933–9*, Paris, 1952; Leon Noel, *Une Ambassade à Varsovie, 1935–9*, Paris, 1946. Vėlesni darbai, išleisti Lenkijoje, yra H. Batowski, *Kryzys dyplomatyczny w Europie, 1938–9*, Warszawa, 1962; H. Batowski, *Ostatni tydzień pokoju*, Poznań, 1964; Stefania Stanisławska, *Polska a Monachium*, Warszawa, 1964.
35. E. Kozłowski, *Wojna obronna Polski 1939: wybór źródeł*, Warszawa, 1968, p. 36–38.
36. Karol Lapter, „Les garanties anglaises accordées à la Pologne en 1939", *Annuaire Polo-*

nais des affaires internationales, ii, 1961, p. 192–221; Simon Newman, *March 1939: The British Guarantee to Poland*, Oxford, 1976.

37. *Ciano's Diaries, 1939–43*, redagavo Malcolm Muggeridge, London, 1947, p. 71, 72.

38. *Nazi-Soviet Relations, 1939–41: Documents from the Archives of the German Foreign Office*, redagavo R. J. Sonntag, J. S. Beddie, Washington, 1948, p. 78. Lietuviškas sutarties tekstas cituojamas iš *Lietuvos okupacija ir aneksija. 1939–1940: dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1993. Apie Vokietijos–Sovietų Sąjungos paktą žr. G. L. Weinberg, *Germany and the Soviet Union, 1939–41*, Leiden, 1954; J. W. Brugel, *Stalin und Hitler: Pakt gegen Europa*, Wien, 1973; Aleksander Bergman, *Najlepszy sojusznik Hitlera*, 4-asis leidimas, Londyn, 1974.

39. Plg. J. Rothschildo išvadas: „Šiuolaikinė Europa jau nebeįsivaizduojama be Lenkijos, dėl to daugiausia nusipelnė Piłsudskis, ir teisybės dėlei tą faktą būtina pripažinti, nepaisant visų [...] sanacijos režimo nesėkmių", op cit., p. 371.

20 skyrius. GOLGOTA

1. (Ašies valstybių nusikaltimų persekiojimo tarybos šefas JAV vardu) *Nazi Conspiracy and Aggression*, vi, Washington, 1948, p. 390–392, cituoja Naujocko parodymus.
2. Heinz Guderian, *Panzer Leader*, London, 1952, p. 38.
3. Nicholas Bethell, *The War Hitler Won*, London, 1972, čia aprašomas rugsėjo kampanijos politinis fonas. Clare Hollingworth, *The Three Weeks' War in Poland*, London, 1940, pateikia įvykius mačiusių liudininkų prisiminimus. Apie karo veiksmus rašoma: R. M. Kennedy, *The German Campaign in Poland*, Washington, 1956; M. N. Neugebauer, *The Defence of Poland, September, 1939*, London, 1942; John Kimche, *The Unfought Battle*, London, 1968; *The German Invasion of Poland (The Polish Black Book)*, Poland Ministry of Information, London, 1940; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, i, Sikorski Institute, London, 1951; T. Jurga, *Wrzesień 1939*, Warszawa, 1970; Z. Flisowski, *Westerplatte*, Warszawa, 1971; T. Kutrzeba, *Bitwa nad Bzurą: 9–22 września 1939*, Warszawa, 1958; M. Zgórniak, „A German general on the September Campaign", *Polish Western Affairs*, iii, 1962, p. 353–372; M. M. Drozdowski, *Alarm dla Warszawy*, Warszawa, 1975.
4. Žr. Zbigniew Załuski, *Siedem grzechów polskich*, Warszawa, 1973, „Grzech czwarty: z lancami na czołgi", p. 60–64.
5. Adrian Carton de Wiart, *Happy Odyssey*, London, 1950, su Winstono S. Churchillio įžanga.
6. Stanisław Piotrowski, *Hans Frank's Diary*, Warsaw, 1961, p. 299–300.
7. Dvi plačiausios studijos apie nacių politiką okupuotoje Lenkijoje yra šios: M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik, 1939–45*, pakartotas leidimas, Frankfurt–Hamburg, 1965; Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa, 1970, 2 t.; (taip pat vokiškai: *Die deutschen Besatzungspolitik in Polen, 1939–45*, Wiesbaden, 1967).
8. *Krushchev Remembers*, vertė Strobe Talbot, su Edwardo Crankshaw įvadu, komentarais ir paaiškinimais, London, 1971, p. 128–129. Tame pačiame skyriuje Chruščiovas prisimena, kaip susidraugavo su Wanda Wassilewska, ji „padėjo mums pasiekti tuos lenkus, kurie taip neprotingai buvo įsikalę į galvą, neva mes derėjomės dėl Ribbentropo–Molotovo pakto jų sąskaita".
9. *Documents on German Foreign Policy (1918–45)*, serija D, xi, London, 1961, nr. 638, 1068.
10. Žr. 19 skyrius, 38 pozicija.

11. Willi Frischauer, *Himmler: the evil genius of the Third Reich*, London, 1953, p. 135–136. Žr. *German Crimes in Poland*, Warsaw, 1946–1947, 2 t.
12. Žr. K. M. Pospieszalski, *Hitlerowskie prawo okupacyjne w Polsce: dokumenty*, Poznań, 1952–1958, 2 t.; T. Cyprian, *Wehrmacht: Zbrodnia i kara*, Warszawa, 1972; A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy, Górny Śląsk 1939–45*, Warszawa, 1972; J. T. Gross, *Polish Society under German Occupation, 1939–44*, Princeton, 1979.
13. Žr. G. R. Reitlinger, *The Final Solution: an attempt to exterminate the Jews of Europe, 1939–45*, London, 1953. Ginčytinos kai kurios techninės detalės ir operacijų laikas. Žr. 9 skyrius, 23 pozicija.
14. Žr. E. Duraczyński, *Wojna a okupacja*, Warszawa, 1973.
15. T. Esman, W. Jastrzębski, *Pierwsze miesiące okupacji hitlerowskiej w Bydgoszczy w świetlie źródeł niemieckich*, Bydgoszcz, 1967; C. Łuczak, *Kraj Warty, 1939–45*, Poznan, 1972.
16. 1940 m. lapkričio 28 d. įsakymas Nr. 0054, pasirašė A. Gudaitis-Guzevičius, Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaras. Cituojama iš *The Dark Side of the Moon*, New York, 1947, p. 51, su T. S. Elioto pratarme. Pagal sovietinę tvarką į deportuojamųjų sąrašus būdavo įtraukiami ir įsakyme išvardytųjų šeimos nariai.
17. Nežinomas autorius, ten pat, p. 143–148. *The Dark Side of the Moon* yra vienas iš kelių angliškai išleistų veikalų, tačiau daug medžiagos apie tai esama lenkų kalba: Žr. *Polacy w ZSSR 1939–42: Antologia*, redagavo M. Czapska, Paryż, 1963. Viena iš retesnių diskusijų ta tema pokario Lenkijoje yra Krystyna Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej*, Warszawa, 1974, vėliau cenzūros uždrausta. Statistiniai duomenys apie išvežtus lenkus svyruoja nuo 800 000 iki daugiau nei 2 milijonų. Taip pat žr. R. Conquest, *Kolyma*, London, 1978; Edward Buca, *Vorkuta*, London, 1976. Solženycinas rėmėsi asmeniniais, šiek tiek fragmentiškais šaltiniais ir lenkus mini labai mažai, tačiau tai, ką jis rašė apie „ypatingus naujakurius", deportuotus iš Estijos 1940 m., galima pritaikyti ir lenkams; žr. *The Gulag Archipelago*, London, 1978, iii, IV dalis, 4 skyrius, „The Nations in Exile" (Ištremtos tautos).
18. J. K. Zawodny, *Death in the Forest: the story of the Katyń Forest Massacre*, London, 1971. Taip pat žr. J. Mackiewicz, *The Katyń Wood Murders*, London, 1950; Louis Fitzgibbon, *Katyń: Crime without Parallel*, London, 1971; Sir Owen O'Malley, *Katyń: Dispatches of Sir Owen O'Malley to the British Government*, Chicago, 1973; *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, redagavo W. Anders, London, 1962.
19. C. Madajczyk, „Generalplan Ost", *Polish Western Affairs*, iii, 1962, nr. 2, p. 391–442.
20. Žr. J. Billig, *Les camps de concentration dans l'économie du Reich hitlérien*, Paris, 1973.
21. C. Madajczyk, „Deportation in the Zamość Region in 1942 and 1943 in the light of German Documents", *Acta Poloniae Historica*, i, 1958, p. 75–106; C. Madajczyk, *Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–45*, Warszawa, 1965.
22. Žr. E. Kogen, *The Theory and Practice of Hell: the German concentration camps and the system behind them*, New York, 1973.
23. Jan Sehn, *The Concentration Camp Oświęcim-Brzezinka (Auschwitz-Birkenau)*, Warszawa, 1957; J. Garliński, *Fighting Auschwitz*, London, 1975.
24. Tadeusz Borowski, *Proszę państwa do gazu* (Prašom, ponai, į dujas). Cituojama iš C. Miłosz, *The Captive Mind*, New York, 1953.
25. *International Military Tribunal*, Nürnberg, 1946, viii, p. 324–329, 1946 m. vasario 27 d.

26. Rudolf Hoess, *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess*, London, 1959, p. 144–157.
27. Cituojama iš George H. Stein, *The Waffen SS*, New York, 1966, p. 88.
28. Žr. *1939–45 War losses in Poland*, redagavo R. Nurowski, Warsaw, 1960. Taip pat žr. 9 skyrius, 23 pozicija.
29. Tadeusz Wyrwa, *W cieniu legendy majora Hubala*, Londyn, 1974; Melchior Wankowicz, *Hubalczycy*, Warszawa, 1959.
30. Apie lenkų pasipriešinimą žr. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–45*, redagavo T. Pełczyński ir kt., Londyn, 1970–1974, 2 t.; T. Bór-Komorowski, *The Secret Army*, London, 1950; S. Korboński, *Fighting Warsaw: the Story of the Polish Underground State 1939–45*, London, 1956; J. Karski, *Story of a Secret State*, London, 1945; J. Garliński, „The Polish Underground State 1939–45", *Journal of Contemporary History*, x, 1975, p. 219–259; Jerzy Mond, *O sztuce przemilczania: kilka uwag o pracy płk. T. Jędruszczaka*, „Les organisations de la Resistance antihitlerienne en Pologne", *Zeszyty Historyczne (Kultura)* (Paris), nr. 39, 1977, p. 229–231.
31. J. Garliński, *Poland, SOE and the Allies*, London, 1969; J. Garliński, *Hitler's Last Weapons: The Underground War against the V1 and the V2*, London, 1978; G. Bertrand, *Énigme*, Paris, 1973; F. Winterbotham, *The Ultra Secret*, London, 1975.
32. *Righteous Among Nations: How Poles helped the Jews, 1939–45*, redagavo W. Bartoszewski, Z. Lewin, London, 1972.
33. L. Tushnet, *To Die with Honour: the Uprising of the Jews of the Warsaw Ghetto*, New York, 1965; A. ben Bernfes, *The Warsaw Ghetto no longer exists: in their own words and photographs ...*, London, 1970; Jurgen Stroop, *The Report of Jurgen Stroop ...*, Warsaw, 1958.
34. SSRS teisingumo liaudies komisariatas, *Trial of the Organisers, Leaders and Members of the Polish Diversionist Organisations ... June 18–21, 1945*, Moscow–London, 1945, p. 240; Z. Stypułkowski, *Invitation to Moscow*, New York, 1962.
35. Bóro depeša vyriausiajam kariuomenės vadui, 1944 m. liepos 22 d.; cituojama iš Jan Ciechanowski, *The Warsaw Rising of 1944*, Cambridge, 1974, p. 217–218.
36. Ciechanowskio darbas (žr. 35 pozicija) yra patikima studija apie Varšuvos sukilimo rengimą; išleista ir lenkiškai *Powstanie Warszawskie*, Londyn, 1971.
37. Joanna K. Hanson, „The Civilian Population and the Warsaw Uprising 1944" (nepublikuota filosofijos daktaro disertacija; University of London, 1978). Taip pat žr. *Życie w powstańczej Warszawie: relacje – dokumenty*, redagavo E. Serwański, Warszawa, 1965.
38. J. K. Zawodny, *Nothing but Honour*, New York, 1977. Taip pat žr. G. Bruce, *The Warsaw Rising: 1 August to 2 October 1944*, London, 1972; G. Deschner, *The Warsaw Rising*, London, 1972; H. von Krannhals, *Der Warschauer Aufstand – 1944*, Frankfurt-am-Main, 1962.
39. Winston S. Churchill, *The Second World War*, vi, London, 1954, 9 skyrius „The Martyrdom of Warsaw", p. 126, 127.
40. K. F. Grau, *Silesian Inferno: War Crimes of the Red Army on its march into Silesia, 1945: a collection of documents*, Cologne, 1970.
41. Alexander Solzhenitsyn, *Prussian Nights: a Narrative Poem*, London, 1977, p. 33, 41–43, 49–53.

42. *The Great Powers and the Polish Question, 1941–5: a documentary study in Cold War origins*, redagavo A. Polonsky, London, 1976. Taip pat žr. E. J. Rozek, *Allied Wartime Diplomacy: a Pattern in Poland*, New York, 1958.
43. Žr. Edward Raczyński, *In Allied London*, London, 1963.
44. S. Kot, *Conversations with the Kremlin and Despatches from Russia*, London, 1963, p. 112–114, 141–143.
45. Žr. Piotr Wandycz, *Czechoslovak-Polish Confederation and the Great Powers, 1940–3*, Bloomington, Ind., 1956; taip pat L. L. Barrell, „Poland and East European Union 1939–45", *Polish Review*, iii, 1958, p. 87–127; E. Taborski, „Polish-Czechoslovak Federation: the story of the first Soviet veto", *Journal of Central European Affairs*, ix, 1949–1950, p. 379–385.
46. *Documents of Polish-Soviet Relations, 1939–45*, Sikorski Institute, London, 1961, 2 t. Skirtingus Stalino politikos vertinimus žr. B. Kuśnierz, *Stalin and the Poles: an indictment of the Soviet leaders*, London, 1949; Włodzimierz T. Kowalski, *Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie, 1939–45*, Warszawa, 1970.
47. W. Sworakowski, „An error regarding East Galicia in Curzon's Note to the Soviet Government", *Journal of Central European Affairs*, iv, 1944, p. 3–26. Taip pat žr. R. Yakemtchouk, *La Ligne Curzon et la deuxième guerre mondiale*, Paris, 1957.

21 skyrius. GRANICE

1. Daugelyje mūsų dienų Lenkijos istorijos veikalų teritorijos klausimams skiriama ypač daug dėmesio. Žr. O. Halecki, „Poland's Place in Europe, 966–1906", in *Studies in Polish Civilisations*, redagavo D. Wandycz, New York, 1966, p. 15–22; J. H. Retinger, *Poland's Place in Europe*, London, 1947; L. H. Woolsey, „The Polish Boundary Question", *American Journal of International Law*, 1944, xxxviii, p. 441–448; H. Bagiński, *Poland and the Baltic*, Edinburgh, 1942; A. Żołtowski, *Border of Europe*, London, 1950.
2. Apie Paryžiaus taikos konferenciją ir jos padarinius žr. H. W. V. Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris*, London, 1920–1924, 6 t.; Sarah Wambaugh, *Plebiscites since the World War*, Washington, 1933, 2 t.; taip pat J. Błociszewski, *La Restauration de la Pologne et la diplomatie européenne*, Paris, 1927; „Poland", in *Some Problems of the Peace Conference*, redagavo C. M. Haskins, R. H. Lord, Cambridge, Mass., 1920; S. Kozicki, *Sprawa granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu*, Warszawa, 1921.
3. Norman Davies, „Lloyd George and Poland, 1919–20", *Journal of Contemporary History*, vi, 1971, p. 132–154.
4. G. M. Gaythorne-Hardy, *A Short History of International Affairs 1920–39*, London, 1950, p. 95.
5. P. Wandycz, „Pierwsza Republika a Druga Rzeczpospolita: szkic", *Zeszyty Historyczne* (Paris), nr. 28, 1974, p. 3–20; W. J. Rose, „Czechs and Poles as Neighbours", *Journal of Central European Affairs*, xi, 1951, p. 153–171; Vaclav Benes, „The Psychology of Polish-Czechoslovak Relations", *Central European Federalist*, xv, 1967, p. 21–28; J. Kozeński, *Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej w latach 1932–9*, Poznań, 1964. Taip pat žr. C. M. Nowak, *Czechoslovak-Polish Relations 1919–39: a selected and annotated Bibliography*, Standford, 1976.

6. J. Chlebowczyk, Nad Olzą: *Śląsk cieszyński w wiekach XVIII, XIX i XX*, Katowice, 1971. Taip pat žr. Norman Davies, „Wielka Brytania a plebiscyt cieszyński, 1919–20," Sobótka, xxi, 1972, p. 139–165; K. Witt, *Die Teschener Frage*, Berlin, 1935; V. Tapie, *Le Pays de Teschen et les rapports entre la Pologne et la Tchecoslovaquie*, Paris, 1936.
7. K. Tymieniecki, *The History of Polish Pomerania*, Poznań, 1929.
8. S. Askenazy, *Danzig and Poland*, London, 1932; C. M. Kimmich, *The Free City of Danzig and German Foreign Policy, 1919–34*, New Haven, 1968; J. B. Mason, *The Danzig Dilemma*, Stanford, 1946.
9. Žr. J. D. F. Morrow, *The Peace Settlement in the Polish-German Borderland*, London, 1936.
10. Žr. Z. Wieliczka, *Wielkopolska a Prusy, 1918–19*, Warszawa, 1933.
11. Wambaugh, op. cit., i, 6 skyrius. Taip pat žr. F. G. Campbell, „The Struggle for Upper Silesia, 1919–22", *Journal of Modern History*, xlii, 1970, p. 361–385; H. Zieliński, „The Social and Political Background to the Silesian Risings", *Acta Poloniae Historica*, xxvi, 1972, p. 73–108.
12. *Foreign Relations of the United States* Potsdam II, p. 1579–1580. Taip pat žr. W. Wagner, *The Genesis of the Oder-Neisse Line: a study of diplomatic negotiations during World War Two*, Stuttgart, 1957; G. Bluhm, *Die Oder-Neisse Frage*, Hanover, 1967; A. Błoński, *Wracamy nad Odrę: hitoryczne, geograficzne i polityczne podstawy zachodnich granic Polski*, Londyn, 1942; W. M. Drzewieniecki, *The German-Polish Frontier*, Chicago, 1959; Z. Jordan, *The Oder-Neisse Line*, London, 1952; J. Kokot, *The Logic of the Oder-Neisse Line*, Poznań, 1959. B. Wiewora, *The Polish-German Frontier from the standpoint of international law*, Poznań, 1964.
13. *Western and Northern Poland*, redagavo T. Derlatka ir kt., Poznań, 1962; plg. Charles Wassermann, *Europe's Forgotten Territories*, Copenhagen, 1960.
14. *Dokumenty i Materialy do Historii Stosunków Polski-Radzieckich*, Polska Akademia Nauk, Akademia Nauk ZSRR, ii, Warszawa, 1961, nr. 311. Šis rinkinys pasižymi ypač akiplėšišku faktų nutylėjimu.
15. Žr. 20 skyrius, 47 pozicija.
16. S. Grabski, *The Polish-Soviet Frontier*, London, 1943; J. Dąbski, *Pokój Ryski*, Warszawa, 1931.
17. Apie Piłsudskio federalistinę politiką žr. M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: a European Federalist, 1918–22*, Stanford, 1969. Priešiškesnė nuomonė šia tema: J. Lewandowski, „Prometeizm – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny", *Biuletyn WAP*, seria historyczna I, II, nr. 2/12 (1958), nr. 1/14 (1959); J. Lewandowski, *Imperializm słabości*, Warszawa, 1967; Aleksy Deruga, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy, 1918–19*, Warszawa, 1969; Sergiusz Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1971. Išsamiausia studija apie Lenkijos politiką Rusijos atžvilgiu tuo laikotarpiu yra Adolf Juzwenko, *Polska a biała Rosja: od listopada 1918 do kwietnia 1920*, Wrocław, 1973.
18. P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–20*, Warszawa, 1966; A. F. Senn, *The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question, 1920–8*, Leiden, 1966; Richard C. Lukas, „The Seizure of Vilna, October 1920" *Historian*, xxiii, 1961, p. 234–246.
19. Žr. 18 skyrius, 23 pozicija.
20. Žr. „Mikołajczyk and Churchill", in Jan Ciechanowski, op. cit., p.27–51, bei šaltinių nuorodos.

21. Kazimierz Rosen-Zawadzki, „Karta buduszczej Jewropy, *Studia z dziejów ZSRR i Europy Srodkowej*, viii, Wrocław, 1972, p. 141–145, bei žemėlapis.
22. Žr. H. Batowski, *Słownik nazw miejscowych Europy Środkowej i wschodniej XIX i XX wieku*, Warszawa, 1964. Čia pateikiamas istorinis ir lingvistinis įvadas į šią temą.
23. Karl Baedeker, *Northern Germany* ..., Leipzig–London, 1890, p. 255–261.
24. *Poland – Travel Guide (Sport i Turystyka)*, Warszawa, 1970, „Wrocław", p. 132–139.
25. Apie Mikołajczyko derybas su Stalinu žr. „Rozmowa T. Arciszewskiego, 15-ego stycznia 1945 r.", in *Zeszyty Historyczne* (Paris), nr. 1, 1947.
26. *Festung Breslau: dokumenty oblężenia 1945*, Wrocław, 1962; R. Majewski, T. Sozańska, *Bitwa o Wrocław*, Wrocław, 1975.
27. Mieczysław Orłowicz, *Guide Illustré de la Pologne*, Varsovie, 1927, p. 197–208.
28. M. Rudnitskij, „L'viv včora i s'yogodni" (Lvovas vakar ir šiandien) in *L'viv-Lvov: Malij Ilustrovanij Putivnik*, redagavo A. Pašuk, I. Derkach, L'viv, 1962, p. 5–6; plg. straipsnis „Lvov" in *Great Soviet Encyclopaedia*.
29. Apie lenkų požiūrį į Lvovo istoriją žr. S. Mękarski (J. Rudnicki), *Lwów: a page of Polish History*, London, 1943; S. Mękarski, *Lwów and the Lwów Region*, Polish Ministry of Information, London, 1945; taip pat J. Mękarska, *Wędrówka po ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej*, Londyn, 1966.
30. Žr. 17 ir 18 pozicijos.
31. A. E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, Princeton, 1959 (lietuviškas vertimas, žr. 1 skyrius, 53 pozicija.)
32. Nicholas P. Vakar, *Belorussia: the making of a nation*, Cambridge, Mass., 1956.
33. J. Reshetar, *The Ukrainian Revolution 1917–20*, Princeton, 1952.
34. Žr. 18 skyrius, 23 pozicija.
35. Žr. P. Wandycz, „Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–20", *Zeszyty Historyczne* (Paris), nr. 12, Paryż, 1967.
36. Nicholas Bethell, *The Last Secret: the delivery to Stalin of over two million Russians by Britain and the United States*, New York, 1974; Nikolai Tolstoy, *Victims of Yalta*, London, 1971, p. 321.
37. Mykhailo Hrushevskyi, *A History of Ukraine*, redagavo O. J. Frederiksen, Hamden, Conn., 1970; Oleh Martovych, *The Ukrainian Liberation Movement in modern times*, Edinburgh, 1972.
38. Henryk Sienkiewicz, „Nienawiść wrosła w serc i zatruła krew pobratymczą." – šiuo sakiniu baigiamas romanas *Ogniem i mieczem (Ugnimi ir kalaviju)*, Warszawa, 1894, iv, p. 240.
39. Taras Szewczenko, *Wybór poezji*, Wrocław, 1974, p. 175.
40. P. Hoffmann, *The History of the German Resistance, 1933–45*, London, 1977, p. 33 ir toliau, p. 192–197; taip pat *A German of the Resistance: the Last Letters of Count von Moltke*, Oxford, 1946.
41. Joseph Freiherr von Eichendorff, eilutės iš „Der zerbrochene Ringlein" (Sulaužytas žiedas), „Abschied" (Sudie) ir „Der Umkehrende" (Sugrįžimas), in *The Penguin Book of German Verse*, redagavo L. Foster, Harmondsworth, 1959, p. 311–317. Vokiškas tekstas cituojamas iš Norman Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 2, Kraków, 1991, p. 658–659. Žr. Roger Cardinal, „Joseph Freiherr von Eichendorff", in *The German Romantics in Context*, London, 1975, p. 134–143.

42. Georg Heym, eilutės iš „Der Krieg" (Karas 1911), in *The Oxford Book of German Verse*, redagavo E. L. Stahl, Oxford, 1967, p. 457–458. Vokiškas tekstas cituojamas iš Norman Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 2, Kraków, 1991, p. 659.
43. Guenther Grass, „Ich sag es immer, Polen sind begabt ...", „Pan Kichot", *Gedichte*, Neuwied/Berlin, be datos, p. 27.
44. Žr. *The German Eastern Territories beyond Oder and Neisse in the light of the Polish Press*, Goetingen Research Committee; Würzburg, 1958; Z. Kaczmarczyk, „One Thousand years of the History of the Polish Western Frcntier", *Acta Poloniae Historica*, 1962, v, p. 79–106; P. Lysek, *Poland's Western and Northern Territories: a Millennium of Struggle*, New York, 1973, ir kt. Pastaraisiais metais lenkų mokslininkai nemažai nuveikė, kad sumažintų atviras vokiečių nacionalistines pretenzijas, tačiau nedaug kas padaryta, kad lygiai taip pat būtų suabejota perdėtomis lenkų nacionalistinėmis interpretacijomis. Poznanėje veikiantis Vakarų reikalų institutas tyrinėja santykius su Vokietija, tačiau jo veiklą iškreipia nuolatinis cenzūros kišimasis. Pernelyg supaprastintas oficialus požiūris į Vokietijos agresiją praeityje ir į revanšizmo apraiškas mūsų dienomis užkerta kelią bet kokiai nešališkai diskusijai šia tema.
45. Iš Christopher Tiedge „Elegie auf dem Schlachtfelde bei Kunersdorf", in *Penguin Book of German Verse*, redagavo L. Forster, London, 1959, p. 235–241. Vokiškas tekstas cituojamas iš Norman Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 2, Kraków, 1981, p. 661–662.

22 skyrius. PARTIA

1. M. K. Dziewanowski, *The Communist Party of Poland: an outline history*, Cambridge, Mass., 1959; antrasis leidimas, 1976; Richard R. Starr, „The Polish Communist Party 1918–48", *Polish Review*, i, 1956, p. 41–59.
2. P. Brock, „Polish Socialists in early Victorian England", *Polish Review*, vi, 1961, p. 33–53.
3. K. J. Cottam, „Bolesław Limanowski: a Polish theoretician of agrarian socialism", *Slavonic and East European Review*, ii, 1973, p. 58–75.
4. Lucjan Blit, *The Origins of Polish Socialism: The History and Ideas of the first Polish Socialist Party, 1878–86*, London, 1971; F. Perl, *Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim do powstania PPS*, Warszawa, 1932.
5. J. P. Nettl, Rosa Luxemburg, London, 1966, 2 t. Taip pat žr. Horace B. Davis, *The National Question: Selected Writings by Rosa Luxemburg*, New York, 1976.
6. L. Wasilewski, *Zarys dziejów PPS*, Warszawa, 1925; H. Jabłoński, *Polityka PPS w czasie wojny 1914–18*, Warszawa, 1958; T. Daniszewski, *Zarys historii ruchu robotniczego*, I d., 1864–1917, Warszawa, 1956; A. Kochański, *SDKPiL w latach 1907–10*, Warszawa, 1971; W. Najdus, „Z historii kształtowania się poglądów SDKPiL w kwestii narodowej", *Z pola walki*, v, 1962, nr. 3.
7. F. Swietlikowa, „Powstanie KPRP", *Z pola walki*, i, 1958, p. 1051–1075; taip pat R. Solchanyk, The Foundation of the Communist Party in Eastern Galicia, 1919–21", *Slavic Review*, xxx, 1971, p. 774–794.
8. Apie Lenkijos laikinąjį revoliucinį komitetą (TKRP), arba „Polrevkom", žr. Norman Davies, *White Eagle, Red Star*, p. 150–159, ir šaltinių nuorodos.

9. Trotsky Archive (Trockio archyvas), Harvard, T 546, cituojama iš P. Wandycz, *Soviet–Polish Relations, 1917–21*, Cambridge, Mass., 1969, p. 230; taip pat. V. I. Lenin, *Sočinenija*, Moskva, 1958, li, p. 266.
10. Žr. J. A. Reguła, *Historia K.P.P. w świetle faktów i dokumentów*, Warszawa, 1934, p. 169–288.
11. SSKP XVIII suvažiavimas, draugo D. Manuilskio pranešimas, *World News and Views*, 1939 balandžio 6, p. 382, cituojama iš M. K. Dziewanowski, op. cit., p. 151–152. Žr. I. Deutscher, „The Tragedy of Polish Communism between Two World Wars", in *Marxism in our Time*, London, 1972; taip pat J. Kowalski, *K.P.P. 1935–8: Studium historyczne*, Warszawa, 1975.
12. Žr. A. Korboński, „The Polish Communist Party, 1938–42", *Slavic Review*, xxvi, 1966, p. 430–444.
13. W. Broniewski, „Rozmowa z historią" (Pokalbis su istorija). Lenkiškas tekstas cituojamas iš Norman Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 2, Kraków, 1981, p. 674.
14. Žr. *Szkice z dziejów polskiego ruchu robotniczego w latach okupacji hitlerowskiej, 1939–45, Zarys historii*, Warszawa, 1964.
15. N. Bethell, *Gomułka: his Poland and his Communism*, London, 1969; P. Raina, *Gomułka: eine politische Biographie*, Köln, 1970.
16. Žr. Norman Davies, „Poland", in *Communist Rule in Europe, 1944–9*, redagavo Martin McCauley, London, 1977, p. 39–57. Vienos iš patikimesnių šio laikotarpio studijų yra W. Góra ir kt., *Zarys historii polskiego ruchu robotniczego, 1944–47*, Warszawa, 1971; N. Kołomejczyk, B. Szydek, *Polska w latach 1944–9*, Warszawa, 1971.
17. Adam Schaff, *A Philosophy of Man*, London, 1963.
18. Leszek Kołakowski, „Katolicyzm a humanizm", in *Światopogląd i życie codzienne*, Warszawa, 1957; „Jezus Chrystus – Prorok Reformator", *Argumenty*, nr. 12, 1965.
19. Leszek Kołakowski, „Kapłan i blazen. Rozważania o teologicznym dziedzictwie współczesnego myślenia", „*Twórczość*", xv, 1959, nr. 10, p. 82.
20. Stanisław Ossowski, „Teoretyczne zadania marksismu", *Myśl współczesna*, nr. 1, 1948.
21. Henryk Skolimowski, *Polski Marksism*, London, 1969; angliškas originalas *Polish Marxism*, London, 1967.

23 skyrius. POLSKA LUDOWA

1. Bendriausios studijos apie Liaudies Respubliką yra šios: R. Hiscocks, *Poland: Bridge for the Abyss? An interpretation of developments in post-war Poland*, London, 1963; J. F. Morison, *The Polish People's Republic*, Baltimore, 1968; H. J. Stehle, *The Independent Satellite: Society and Politics in Poland since 1945*, London, 1965. Taip pat žr. *Poland since 1956: Readings and Essays on Polish Government and Politics*, redagavo T. N. Cieplak, New York, 1972.
2. Žr. T. Żenczykowski, „Geneza i kulisy PKWN", *Kultura* (Paris), 1974; George H. Janczewski, „The Origin of the Lublin Government", *Slavonic and East European Review*, i, 1972; Scaevola (slapyvardis), *The Lublin Committee: a study in forgery*, London, 1945. Patikima studija apie komunistų valdymo įsitvirtinimą yra W. Góra ir kt., taip pat N. Kołomejczyk, B. Szydek, opera cit., žr. 22 skyrius, 16 pozicija.

3. Simpoziumas *Polska Ludowa*, Warszawa, 1964, redagavo Cz. Madajczyk. Leidinys skirtas PKWN dvidešimtmečiui, čia gausu smulkios faktinės medžiagos, tačiau nedaug komentarų esminiais politikos klausimais.
4. Žr. *The Beginnings of Communist Rule in Poland, December 1943–July 1945*, redagavo A. Polonsky, B. Drukier, London, 1980, ir kt.
5. Ten pat, PPR Centro komiteto protokolai, 1944 spalio 9 d.
6. J. Ciechanowski, *Defeat in Victory*, London, 1968; A. B. Lane, *I Saw Freedom Betrayed*, London, 1949; Stanisław Mikołajczyk, *The Rape of Poland: the Pattern of Soviet Domination*, New York, 1948; Jean Malora, *La Pologne d'une occupation à l'autre, 1944–52*, Paris, 1952.
7. Andrzej Korboński, *The Politics of Socialist Agriculture in Poland, 1945–60*, New York, 1964; taip pat žr. H. Słabek, *Dzieje polskiej reformy rolnej, 1944–8*, Warszawa, 1972.
8. Žr. Z. Stypułkowski, *Invitation to Moscow*, New York, 1962, ir kt.
9. Stanisław Kluz, *W potrzasku dziejowym*, London, 1978.
10. Apie vidaus karą žr. *W walce ze zbrojnym podziemiem*, redagavo M. Turlejska, Warszawa, 1972; smulkiau apie Ukrainos sukilimo armiją žr. A. B. Szczesniak, W. Szopa, *Droga do nikąd: działalność OUN i ich likwidacja w Polsce*, Warszawa, 1973; ir beletristinis pasakojimas: J. Gerhard, *Łuny w Bieszczadach*, Warszawa, 1968. Antrasis veikalas buvo išimtas iš apyvartos, o trečiojo autorius nužudytas neaiškiomis aplinkybėmis.
11. S. Banasiak, „The Settlement of the Polish Western Territories, 1945–7", *Polish Western Affairs*, vi, 1965, p. 121–149; Krystyna Kersten, „The Transfer of German Population from Poland, 1945–7", *Acta Poloniae Historica*, x, 1964, p. 27–47; J. B. Schechtman, „The Polish-Soviet Exchange of Population", *Journal of Central European Affairs*, ix, 1949, p. 289–314; Krystyna Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej*, Warszawa, 1974.
12. B. R. von Oppen, *Documents on Germany under Occupation 1945–54*, Royal Institute of International Affairs, London, 1955, p. 107–110.
13. Žr. S. Schimitzek, *Truth or conjecture: German civilian war losses in the East*, Poznań, 1966. Apie provokiškas nuostatas žr. Alfred M. de Zayas, *Nemesis at Potsdam: the Anglo-Americans, and the Expulsion of the Germans: Background, Execution, Consequences*, London, 1979.
14. Žr. 7 pozicija.
15. Maria Turlejska, *Zapis pierwszej dekady, 1945–54*, Warszawa, 1972, p. 71–73. Ši studija, parašyta buvusios aktyvios partijos veikėjos, gerai išmanančios jos vidaus reikalus, yra viena iš nedaugelio, teisingai nušviečiančių to meto problemą – kaip sukurti komunistinę vyriausybę be liaudies paramos.
16. Žr. J. Pawłowicz, *Strategia frontu narodowego PPR*, Warszawa, 1965.
17. *Faked Elections in Poland*, redagavo A. Bregman, London, 1947.
18. Apie demokratinės opozicijos sunaikinimą žr. Mikołajczyk, op. cit.; taip pat Karol Popiel, *Na mogiłach przyjaciół*, London, 1966; Franciszek Wilk, „Lista członków PSL zamordowanych, 1944–64", *Zeszyty Historyczne* (Paris), vi 1964.
19. Oficialią PPS ir PPR susijungimo versiją žr. B. Syzdek, *Polska Partia Socjalistyczna, 1944–8*, Warszawa, 1974. Taip pat David Klin, „Dwudziesta rocznica likwidacji PPS", *Zeszyty Historyczne* (Paris), xv, 1969, p. 209–212.
20. Jan Drewnowski, „The Central Planning Office on Trial: an Account of the Beginnings of

Stalinism in Poland", *Soviet Studies*, xxxi, nr. 1, 1979, p. 23–42, pataisytas straipsnis in *Zeszyty Historyczne* (Paris), xxviii, 1974.

21. Adam Ulam, „Crisis in the Polish Communist Party", *Titoism and the Comintern*, Cambridge, Mass., 1953, p. 146–188; R. Wraga, „Pacyfikacja polskiego komunizmu", *Kultura* (Paris), nr. 9/26, 1948, p. 5–12.
22. Apie šį laikotarpį išsamiau žr. Norman Davies, „Poland", in *Communist Power in Europe 1944–9*, redagavo McCauley, London, 1977, p. 39–57.
23. Czesław Miłosz, *The Captive Mind*, New York, 1953 (lietuviškas vertimas: Czesław Miłosz, *Pavergtas protas*, vertė A. Grybauskas, Vilnius, 1995.)
24. B. Meissner, *Der Warschauer Pakt: Dokumentensammlung*, Köln, 1963; NATO Information Service, *The Atlantic Alliance and the Warsaw Pact: case studies in communist conflict resolution*, Cambridge, Mass., 1971; F. Wiener, *Der Armeen der Warschauer-Pakt Staaten*, Wien, 1971.
25. Žr. *The Collectivisation of Agriculture in Eastern Europe*, redagavo I. T. Sanders, Lexington, Kentucky, 1958.
26. Lucjan Blit, *The Eastern Pretender: Bolesław Piasecki, his life and times*, London, 1965; ir ypač Andrzej Micewski, *Współrządzić czy nie kłamać*, Paryż, 1978.
27. Plg. A. Burda, *Polskie prawo państwowe*, Warszawa, 1969; J. Triska, *Constitutions of the Communist Party States*, Stanford, 1968. Taip pat žr. R. C. Gripp, *The Political System of Communism*, London, 1973.
28. J. Światło, *Za kulisami bezpieki i partii*, New York, 1955.
29. Adam Ważyk, „Poemat dla dorosłych", *Nowa Kultura* (Warszawa), 1955 rugpjūčio 21 d. Žr. J. Mieroszewski, *Kultura* (Paris), nr. 9/191, 1963, p. 122–7.
30. Flora Lewis, *A Case History of Hope: the story of Poland's Peaceful Revolution*, Garden City, 1958; Konrad Syrop, Spring in October, New York, 1957; *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: a selection of documents on events in Poland and Hungary, February–November 1956*, redagavo P. E. Zinner, New York, 1956; George Sakwa, „The Polish October: a reappraisal through historiography", *Polish Review*, xxiii, 1978, nr. 3, p. 62–78.
31. Žr. W. Jedlicki, „Chamy i Żydzi", *Kultura* (Paris), nr. 12/182, 1962, p. 3–41.
32. Apie lenkų palankumą Vengrijai žr. Adam Bromke, „Poland", in *The Hungarian Revolution in Retrospect*, redagavo B. Kiraly, P. Joans, Brooklyn College Studies in Social Change, nr. 6, New York, 1978, p. 87–94.
33. *Wydarzenia Marcowe, 1968 r.*, Seria: Dokumenty Biblioteka „Kultury", clxvii, Paryż, 1969; W. Bieńkowski, *Motory i hamulce socjalizmu*, ten pat, clxxxiii, Paryż, 1969.
34. *Canadian Slavonic Papers*, xv, 1973, buvo skirtas vien 1970 m. įvykiams ir jų padariniams visam tuometinės Lenkijos gyvenimui apžvelgti. *Rewolta szczecińska i jej znaczenie*, redagavo Ewa Wacowska, Paryż, 1971. Taip pat žr. A. Bromke, J. W. Strong, *Gierek's Poland*, New York, 1973.
35. Angliškas vertimas: *Inter-Catholic press Agency Inc. News Bulletin*, New York, xx, nr. 23, 1965 gruodžio 20. *The German-Polish Dialogue: Letters of the Polish and German Bishops*, Bonn, 1966. Taip pat žr. André Liebich, „La lettre des évêques: une étude sur les réactions polonaises à la Ostpolitik de la RFA", *Études Internationales*, Montreal, vi, nr. 4,

1975, p. 501–528. Apie pokario diplomatinius santykius žr. W. W. Kulski, *Germany and Poland: from war to peaceful relations*, Syracuse, 1976.

36. *Czarna księga cenzury PRL – 1*, redagavo T. Strzyżewski (Aneks), London, 1977. Čia smulkiai pateikiami 1974–1977 m. cenzūros nuostatai ir nutarimai.

37. Žr. E. Rosset, „The Demography of the New Poland", *Acta Poloniae Historica*, xvi, 1967, p. 109–138; L. Kosiński, *Demographic Developments in the Soviet Union and Eastern Europe*, New York, 1976.

38. J. H. Montias, *Central Planning in Poland*, New Haven, 1952; M. Kaser, J. G. Zieliński, *Planning in Eastern Europe*, London, 1970; G. R. Feiwel, *Problems in Polish Economic Planning: Continuity, Change and Prospects*, London, 1971; A. Korboński, „Gospodarka polska na bezdrożach planowania", *Kultura* (Paris), nr. 6/188, 1963, p. 153–155.

39. A. Zauberman, *Industrial Progress in Czechoslovakia, Poland, and East Germany, 1937–62*, London, 1964; G. R. Feiwel, *Poland's Industrialisation Policy: a current analysis*, London, 1971; J. G. Zieliński, *Economic Reforms in Polish Industry*, London, 1973; S. Leszczyński, T. Lijewski, *Geografia przemysłu Polski*, Warszawa, 1974; M. C. Ernst, *Indexes of Polish industrial production, 1937–60*, redagavo T. P. Alton, New York, 1967; M. C. Ernst, „Overstatement of industrial growth in Poland", *Quarterly Journal of Economics*, 1965 lapkritis, xxix, p. 623–641.

40. Korboński, op. cit.; žr. 7 pozicija. W. Bieńkowski, „Katechizm rolniczy", *Kultura* (Paris), nr. 11/278, 1970, p. 81–94.

41. *Czarna księga*... op. cit., p. 31–38. Apie užsienio prekybą žr. J. Wilczyński, *The Economics and Politics of East-West Trade*, London, 1969; G. P. Lauter, P. M. Dickie, *Multinational Corporations and East European Socialist Economies*, New York, 1975; R. Skalski, „Rzeczywistość handlu zagranicznego PRL", *Kultura* (Paris), nr. 6/285, 1971, p. 101–107.

42. *Social Groups in Polish Society*, redagavo David Lane, George Kolankiewicz, London, 1972. Taip pat žr. Jan Szczepański, *Polish Society*, New York, 1970; Alexander Matejko, *Social Change and Stratification in Eastern Europe*, New York, 1974, čia pateikiama priešinga interpretacija.

43. W. Kalinkowski, „Poland", in *Urban Development in East Central Europe*, redagavo E. A. Gutkind, London, 1972.

44. Žr. B. Mieczkowski, „Szacunki zmian w płacach realnych w latach 60-tych", Kultura (Paris), nr. 12/291, 1971, p. 93 ir toliau.

45. Žr. B. Mieczkowski, „Bezrobocie w systemie komunistycznym", *Kultura* (Paris), nr. 11/254, 1968, p. 92–100.

46. Janina Miedzińska, „Likwidacja samorządu robotniczego", *Kultura* (Paris), nr. 6/128, 1958, p. 105–113; Paul Barton, *Misère et révolte de l'ouvrier polonais: 25 ans du syndicalisme d'état: les 74 jours du proletariat*, Paris, 1971; A. Litwin, „Prawda o Radach Robotniczych", *Zeszyty Historyczne* (Paris), xxiv, 1973, p. 52–67.

47. B. Brodziński, *Stopa życiowa w Polsce, 1945–63*, London, 1965. Nuo 1975 m. padėtis visose srityse vėl pradėjo ženkliai blogėti.

48. Žr. *20 lat Ludowego Wojska Polskiego*, Warszawa, 1967, recenzavo T. Nowacki, *Zeszyty Historyczne* (Paris), xii, 1968, p. 203–206, ir šaltinių nuorodos; taip pat E. Żołtowski, *Kto kiedy, dlaczego o wojsku i obronności kraju*, Warszawa, 1973. *The Military Balance*, International Institute of Internatioanl Affairs, London, 1977, „Poland", p. 14–15.

49. J. R. Fiszman, *Revolution and Tradition in People's Poland: Education and Socialisation*, Princeton, 1972; G. Singer, *Teacher Education in a Communist State: Poland 1956–61*, New York, 1965; Z. Skubarski, Z. Tokarski, *Polish Universities*, Warsaw, 1959. Taip pat žr. Alexander Gella, „Student Youth in Poland: four generations, 1945–70", in *Youth and Society*, vi, nr. 3, 1975, p. 309–343.
50. Sławomir Mrożek, *Utwory sceniczne nowe*, Kraków, 1975, p. 126–12. Inteligentija yra nuolatinių diskusijų tema, žr., pvz., A. Gella, „The Life and Death of the old Polish intelligentsia", *Slavonic Review*, xxx, 1970, p. 1–27; A. Matejko, „Świadomość inteligencka", *Kultura* (Paris), nr. 7/286, 8/287, 1971, p. 126–137; Wojciech Rysak, „Inteligencja polska: rzeczywistość czy mit", *Kultura* (Paris), nr. 7/298, 8/299, 1972, p. 178–85; Georges Mond, „The Role of the Intellectuals", *Canadian Slavonic papers*, xv, 1973, p. 122–133.
51. Zbigniew Herbert, iš *Pan Cogito*: „Ką ponas Cogito galvoja apie pragarą", angliškas vertimas in *Selected Poems*, Oxford, 1977, p. 60–61. Šiuolaikinė lenkų literatūra nėra lengvai prieinama skaitantiems angliškai, nors yra išleisti kai kurių kūrinių ir antologijų vertimai: žr. *Polish Writing Today*, redagavo Celina Wieniawska, Harmondsworth, 1967; A. Gillon, L. Krzyżanowski, *An Introduction to Modern Polish Literature*, New York, 1964.
52. Žr. B. M. Maciejewski, *Twelve Polish Composers*, London, 1976.
53. J. Piekalkiewicz, *Communist Local Government: a study of Poland*, Ohio, 1977.
54. W. Sokolewicz, „Changes in the structure and functions of the Polish Sejm", *East Central Europe*, ii, 1975, p. 78–91. Apie 1976 m. konstitucijos pataisas žr. *Dziennik Ustaw*, nr. 7, 36 skirsnis, 1976 vasario 21. Svarbiausios pataisos: 1 straipsnyje skelbiama, kad Lenkijos Liaudies Respublika yra „socialistinė valstybė" vietoj anksčiau buvusios „liaudies demokratijos"; 3.1 straipsnyje Lenkijos jungtinė darbininkų partija apibūdinama kaip „pagrindinė visuomenės politinė jėga"; 6.2 straipsnyje teigiama, kad Lenkijos Liaudies Respublika „stiprina draugystę ir bendradarbiavimą su SSRS ir kitomis socialistinėmis šalimis".
55. V. Gsovski, *Church and State behind the Iron Curtain*, New York, 1955. Naujesnius komentarus žr. J. Turowicz, L. Dembiński ir S. Staron straipsniuose, *Canadian Slavonic Papers*, xv, 1973, p. 151–183. Dviejose popiežiaus biografijose – Mary Craig, *Man from a far country*, London, 1979, ir George Błażyński, *Pope John Paul II*, London, 1979, įvairiapusiškai aptariama katalikybė šių dienų Lenkijoje.
57. Zbigniew Brzeziński, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*, Cambridge, Mass., 1960; Adam Bromke, „Polish Foreign Policy in the 1970's", *Canadian Slavonic Papers*, xv, 1973, p. 192–204.
58. Norman Davies, „Magical Mystery Tour of Poland", *The Times*, 1972 spalio 27.
59. *Dissent in Poland: reports and documents in translation, December 1975 – July 1977*, Association of Polish Students and Graduates in Exile, London, 1977; Peter K. Raina, *Political Opposition in Poland, 1955–77*, London, 1978.

POST SCRIPTUM

1. Antoni Słonimski, „Obrona księżyca", *Poezje zebrane*, Warszawa, 1970, p. 535.
2. Leopold Staff, „Podwaliny", *Wybór poezji*, redagavo M. Jastruń, Wrocław, 1970, p. 224

SOLIDARUMAS

(1980–1981)

Kad Lenkijoje bręsta krizė, konfidencialiai buvo kalbama keletą metų, tačiau niekas nenumanė, kur link pakryps naujausi įvykiai. Ar daug kas galėjo nuspėti, kad politinės iniciatyvos imsis ne Bažnyčia ar partijos reformuotojai ir net ne disidentai intelektualai, o Lenkijos darbininkų klasė ir visiškai nauji, niekam nežinomi, neišbandyti proletariato vadai. Ar daug kas galėjo tikėtis, kad opozicija stos į organizuotą konfrontaciją su valdžia. Ligi pat 1980 m. liepos mėnesio, kada viešumoje pasirodė Nepriklausomų profesinių sąjungų judėjimas, apie jį niekas nebuvo girdėjęs. Tiesą sakant, pagrindinis šios organizacijos įkūrėjas, trisdešimt septynerių metų bedarbis elektrikas iš Gdansko Lechas Wałęsa, birželį duodamas interviu apie savo „diskusijų grupę", dar nieko negalėjo pasakyti nei kada, nei kaip galima laukti konkrečių rezultatų. Viena, kuo jis neabejojo likus vos mėnesiui iki išsiveržimo, buvo tai, kad dėl šio reikalo verta stengtis.

Vasaros krizė įgavo svaiginantį pagreitį. Pirmiausia, liepą per šalį nuvilnijo streikai; tai labai priminė 1970 ir 1976 m. įvykius. Kilo protestai dėl maisto produktų stygiaus, augo nepasitenkinimas dėl visokių kitokių sunkumų ir skriaudų. Galima buvo laukti, kad partija ir vėl išsisuks pažerdama šūsnis pažadų, pakeldama atlyginimus, kosmetiškai pertvarkydama vyriausybę, pamėgindama dar kartą paimti paskolų iš užsienio, numatydama naują reformų strategiją. Tačiau netrukus paaiškėjo, kad šįsyk darbininkai nesiduos lengvai apgaunami. Įpusėjus rugpjūčiui Gdansko Lenino laivų statyklos streiko komitetas atsisakė palankaus susitarimo, tenkinančio tik jų

pačių reikalavimus, ta dingstimi, kad taip jie išduotų kitų įmonių streikininkus. Atėjo lemiamas momentas. Staiga tapo aišku, kad partijos valdžios monopolis jau išjudintas – šįkart jam visoje šalyje darbininkai pasipriešino vieningai, iškėlę ironišką lozungą „Visų įmonių darbininkai – vienykitės". Derybose dalyvavę vyriausybės atstovai rugpjūčio 31 d. pasirašė susitarimus Gdanske, vėliau ir Jastrzembe, Silezijoje. Jie buvo priversti patenkinti esminius streikininkų reikalavimus. Mainais už tai, kad ir toliau būtų išlaikytas vadovaujamas partijos vaidmuo, valdžia oficialiai patvirtino ilgiausią nuolaidų sąrašą, kuriame, be kita ko, buvo ir darbininkų teisė streikuoti, teisė burtis į laisvas profesines sąjungas, teisė pastatyti paminklą bendražygiams, žuvusiems 1970 m., cenzūros apribojimas. Priėmus šiuos susitarimus, visų Lenkijos provincijų streikų komitetų atstovai susivienijo į naujos Nepriklausomos savivaldžios profesinės sąjungos Nacionalinį koordinacinį komitetą. Ši naujoji organizacija buvo pavadinta *Solidarność* (Solidarumas), jos vadovu išrinktas Lechas Wałęsa – žmogus, vadovavęs lemtingajam Gdansko streikui.

Žvelgiant atgal, matyti, jog krizė brendo ne vienerius metus. Oficialiosios ideologijos žlugimas, valdininkijos korupcinė veikla, vis gilėjanti praraja tarp partijos ir liaudies – apie tai žinota ne vieną dešimtmetį. Akivaizdu, kad žemas gamybos našumas, visai nekylantis gyvenimo lygis tapo neatsiejama sistemos dalimi. Per visą 8-ąjį dešimtmetį taip ir nepavyko paremti valstiečių ūkių, išvengti maisto produktų trūkumo. Dar 1976 m. tapo aišku, kad partijos ekonomikos strategija žlunga, o vadovybės nepajėgumas imtis veiksmingų reformų kasmet darėsi vis akivaizdesnis. Vis stipriau reiškėsi Romos katalikų bažnyčios įtaka, vis labiau ryškėjo dviprasmiška kariuomenės laikysena, stiprėjo disidentų opozicija. Šioje chaoso ir nusivylimų sankaupoje trūko tik mažos kibirkštėlės ar katalizatoriaus, kuris mobilizuotų žmonių jausmus ir užslėptą nepasitenkinimą paverstų atviru reikalavimu reformuoti politinę santvarką.

Didžiuma apžvalgininkų įsitikinę, kad tokią kibirkštį įskėlė popiežius Jonas Paulius II, lankydamasis Lenkijoje 1979 m. birželį. Prieš aštuonis mėnesius šis lenkų kardinolas tapo popiežiumi. Galima

įsivaizduoti, kaip tai pakėlė daugelio lenkų dvasią, sustiprino jų savigarbos jausmą. Tačiau triumfališkas jo grįžimas į taip jį garbinančią tėvynę reiškė ne tik karštų jausmų proveržį. Visam viešajam gyvenimui buvo duotas naujas tonas. Per penkias popiežiaus lankymosi dienas komunistinė valdžia atsisakė savo įprastinių priedermių. Religija monopolizavo žiniasklaidą. Pirmą kartą per Lenkijos televiziją buvo transliuojamos katalikų mišios. Varšuvos Pergalės aikštėje iškilo milžiniškas simbolinis kryžius. Milicija pasitraukė iš akiračio, o milijonus ir taip drausmingų maldininkų rikiavo tūkstančiai savanorių tvarkdarių. Ateistinės vyriausybės vadovai, trisdešimt penkerius metus niekinę Lenkijos tautos tikėjimą, buvo priversti pagerbti visuotinės Bažnyčios Tėvą. Tokio dvasinio išgyvenimo ir savitvardos akimirkos ilgam išliko kiekvieno lenko atmintyje. Ir be komentarų buvo aišku, kaip viena nuo kitos skiriasi neregėtą autoritetą įgijusi Bažnyčia ir visiškai susikompromitavusi valdančioji partija. Sistemos supuvimas išlindo į paviršių. Nors žmonės nepuolė stačia galva į atvirą kovą, bet dauguma vyrų, moterų ir net vaikų giliai širdyje jautė, kad partija ir visa, ką ji daro, jų lūkesčių netenkina. Būtent tomis įsimintinomis 1979 m. birželio dienomis šie žmonės pajuto savo moralinį pranašumą, savo tylų apsisprendimą, savo religinį tapatumą – trumpai tariant, štai taip gimė 1980-ųjų dvasia.

„Solidarumo" atsiradimas buvo ilgai trukusio proceso kulminacija. Jis tapo spontaniškai kilusio tautinio atgimimo organizacija; šio sąjūdžio sėklos prieš daugelį metų buvo pasėtos į derlingą žemę, o gyvybę joms įkvėpė iš Lenkijos kilusio popiežiaus skleidžiama šiluma. „Solidarumo" simboliai yra tokie patys kaip ir jo motyvai – religija ir patriotizmas. Jo tikslai – kova prieš atgyvenusią ir sustabarėjusią sistemą, už paprastą teisingumą. Jis nesiekia nuversti partijos, tik nori įveikti reakcingas jėgas ir inerciją, įsikerojusią valdančiojo aparato viduje. Todėl savaime suprantamas yra „Solidarumo" siekis bendradarbiauti su naujaisiais partijos lyderiais. Šūkį *Odnowa* (Atsinaujinimas) viešai pasirašytų kiekvienas – ir popiežius, ir naujas pirmasis sekretorius Stanisławas Kania (g. 1927), išrinktas 1980 m. rugsėjo 6 d.

„Solidarumą" iš karto ėmė remti plačiausi gyventojų sluoksniai, todėl neišvengiamai prie jo pradėjo šlietis įvairiausios nepartinės ir opozicinės grupuotės. Jis glaudžiai bendradarbiauja su Bažnyčios hierarchais, o popiežių skelbia pagrindiniu savo globėju. Jis palaikė KOR ir gelbėjo tuos savanorius darbininkų gynėjus nuo oficialaus puolimo. Kažin ar „Solidarumo" įkūrėjai to siekė, tačiau šiai organizacijai buvo lemta tapti skėčiu, po kuriuo gali glaustis kiekvienas – ir studentas, ir senyvas pensininkas, jei tik jis siekia išsivaduoti iš partinės kontrolės.

„Solidarumo" negalima laikyti darbininkų judėjimu Vakarams įprasta reikšme. Jis veikia erdvėje, kur valdančioji partija neketina atsisakyti savo pretenzijų į monopolį, ir tai dar labiau išplečia jo politinės veiklos spektrą. Totalitarizmo sąlygomis jokia nepriklausoma organizacija negali išvengti konkurencijos su vyriausybe. Taip pat ji negali apsisaugoti nuo įvairaus plauko prisiplakėlių, kurie nelyginant parazitai instinktyviai prie jos glaudžiasi, nes kitaip negali išgyventi. Ką padarysi, tamsiame kambaryje šviesa visuomet traukia naktinius drugius.

Panašių problemų yra turėjusios ir kitos anksčiau Lenkijoje veikusios organizacijos. Užtenka prisiminti kad ir Varšuvos Žemės ūkio draugiją 1858–1861 m. (žr. p. 386–387.) Vos tik susikūrusi, ji tapo tautinio politinio gyvenimo branduoliu ne todėl, kad jos įkūrėjai būtų buvę aršūs ekstremistai, bet todėl, kad Rusijoje lenkams daugiau nebuvo kur burtis ir reikšti savo nuomonę.

„Solidarumo" organizacinė struktūra turi nuostabią istorinę paralelę. Iš pradžių Wałęsa atsisakė idėjos kurti centralizuotą organizaciją, kurios pagrindas būtų stiprus centrinis vykdomasis organas, vadovaujantis padaliniams regionuose. Jis stojo už esamų regioninių streikų komitetų savarankiškumą. Šie komitetai siųstų delegatus į Nacionalinį koordinacinį komitetą, kur galėtų laisvai pritarti arba atmesti siūlomas rekomendacijas. Tokia sistema gal ir nėra paranki siekiant vykdyti nuoseklią politiką, tačiau ji labai patogi, jeigu reikėtų pasipriešinti puolimui prieš jos centrinius organus. Net neįtikėtina, kaip visa tai primena senosios Respublikos seimą ir

seimelius. Atrodo, kad Wałęsa, tarsi koks senų laikų lenkų bajoras (kurį jis, beje, kažkaip nepaaiškinamai primena), instinktyviai suvokė, jog didžiausias pavojus laukia tuomet, kai valstybės valdžia ima pretenduoti į absoliutizmą. Jeigu taip yra iš tikrųjų, galima numanyti, kad Lenkijos darbininkų klasei pavyks atgaivinti bajoriškas demokratinės politikos tradicijas – tradicijas, kurios, regis, nebus išnykusios per du priespaudos šimtmečius.

Kartu būtina pabrėžti ir tai, kad partijos pretenzijos į absoliutinę valdžią visuomet daugiau panėšėjo į mitą nei tikrovę. Su esminiais komunistinės doktrinos principais kertasi vien tai, kad Liaudies Respublikoje tokia stipri Romos katalikų bažnyčios įtaka. Čia partija neturi kitos išeities – ji priversta eiti į kompromisą su Bažnyčios hierarchais. Vargu ar nors vienas išsilavinęs lenkų komunistas gali turėti rimtų iliuzijų dėl partijos galių apribojimo, todėl galima daryti prielaidą, kad nusistovės *modus vivendi* su „Solidarumu", panašus į susitarimą su Bažnyčia.

„Solidarumas", kitaip nei partija, primesta neatsižvelgiant į liaudies poreikius, yra visiškai teisėtas. Jis pripažįsta vadovaujamą partijos vaidmenį ir yra pasirašęs oficialius susitarimus su vyriausybe, todėl gali paremti įtaką beprarandančią valdžią. Susidaro įdomi situacija – eidama išvien su „Solidarumu", PZPR pirmąsyk per trisdešimt trejus gyvavimo metus įgyja teisėtumo požymių. Tokia įvykių raida leidžia tikėtis jų abipusio bendradarbiavimo. Akivaizdu, jog tai paskutinis šansas tiems, kurie siekia reformuoti savo partiją.

Ir vis dėlto partija atsidūrė kritiškoje padėtyje. Iš pradžių manyta, kad „Solidarumas" gali žlugti, nes į jį įsiliejo milijonas partijos narių. Dabar panašiau į tai, kad grėsmė iškilo partijai, nes jos gretose atsirado milijonas „Solidarumo" narių. Sunku įsivaizduoti, kad šie eiliniai komunistai, pakiliai išgyvenę pirmąsias tikrai demokratiškas diskusijas „Solidarumo" susirinkimuose, vėl kaip partijos aktyvistai sutiktų paklusti partinei disciplinai ir lenininei kontrolei.

Daug kas priklauso ir nuo Sovietų Sąjungos veiksmų. Šios šalies dilema visiems aiški, tačiau jos siekiai labai migloti. Jeigu Sovietų Sąjunga įsikištų panaudodama jėgą, taip bandydama dar kartą pa-

tvirtinti tai, ką ji vadina „socialistinėmis normomis", tai tik trumpam susigąžintų Lenkiją į savo globą ir neišvengiamai užsitrauktų lenkų panieką bei visam laikui prarastų jų paramą. Tuomet Lenkija taptų nepakeliama našta visai Sovietų imperijai. Kita vertus, jei SSRS susilaikytų nuo karinio įsikišimo ir pasirinktų santūrią laikyseną, Lenkijos partija prarastų bet kokias galimybes susigrąžinti turėtą padėtį. Vadinasi, kad ir kas atsitiktų, kelio atgal į *ancien régime*, kurį nuo 1956 m. Lenkijoje puoselėjo Gomułka ir Gierekas, nebėra.

Istorikui šis momentas nėra patogus. Įvykiams tik pradėjus rutuliotis, istorikas gali įspėti ne ką daugiau už kurį kitą žmogų. Be to, išmanantiems Lenkijos istoriją nori nenori peršasi pesimistinė gaida, bent jau kalbant apie artimiausias prognozes. Kiekviena tauta tampa labai pažeidžiama, kai imasi pati save reformuoti. Visa Lenkijos istorija pilna įvairių sąjūdžių už reformas, kurie tik sukėlė vidaus nesantaiką ir išprovokavo užsienio intervenciją. Lenkijoje visi suvokia, kokie gali būti sumaišties ir neramumų padariniai, tad dabartinėje priešpriešoje visos pusės parodė ganėtinai daug išminties ir apdairumo. Nėra ženklų, kad „Solidarumas" ketintų imtis prievartos, nebent kokie užkietėję dogmatikai įstumtų visus į neviltį ar kariniais veiksmais įsikištų Varšuvos sutarties šalys. Kol kas neprireikė pasinaudoti Lenkijos sukilėlių tradicija – laukti pasirengus, kada išmuš valanda. Kad ir kaip viskas baigtųsi, „Solidarumas" jau užsiėmė vietą viename iš garbingiausių dar nebaigtos Lenkijos istorijos skyrių.

Asmenvardžių rodyklė

Vietovardžių ir tautovardžių rodyklė

Davies, Norman
Dievo žaislas: Lenkijos istorija: du tomai / Norman Davies. –
Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla, 1998–2002. – 753 p. –
(Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673)

ISBN 9986-39-058-3

T 2: Nuo 1795 metų iki mūsų dienų. – 2002. – 751 p.; iš anglų kalbos vertė Vilija Balčiūnienė
[4] iliustr. lap.: iliustr., žml. – R-klės: p. 726–751.

ISBN 9986-39-221-7

Norman Davies – vienas žymiausių britų istorikų, pasaulyje pripažintas Europos istorijos tyrinėtojas. Kvalifikuotai, originaliai parašyta jo Lenkijos istorijos sintezė tapo labai populiari postkomunistinėje Lenkijoje ir kitose šalyse.
Tai įdomus socialinės politinės raidos tyrinėjimas, skiriamas ne vien specialistams, bet ir platesniam skaitytojų ratui. Mūsų skaitytojus sudomins Lietuvos realijų vertinimai.
I tomas, apimantis laikotarpį iki 1795-ųjų, išėjo 1998 m. II tomas tęsia pasakojimą iki XX amžiaus paskutiniųjų dešimtmečių.

UDK 943.8+947.45

Norman Davies

DIEVO ŽAISLAS
LENKIJOS ISTORIJA
II TOMAS

Redaktorė Inga Mataitytė
Dailininkas Romas Orantas
Korektorė Inga Mataitytė
Maketavo Dalia Kavaliūnaitė

Viršelyje:
Stanislovas Augustas
(„Lietuva medaliuose", Vaga, 1998, A. Baltėno nuotr.)

Priešlapiuose:
1. Gdanskas, vaizdas nuo žuvų turgaus. *M. Deisch, apie 1765*
2. Gdanskas, malkų turgus. *I. Dickmann, apie 1620*

2002 03 01. 38,5 leid. apsk. l. Užsakymas 609 . 358-oji leidyklos knyga.
Išleido Lietuvos rašytojų s-gos leidykla, K. Sirvydo 6, 2001 Vilnius.
www.rsleidykla.lt / rsleidykla@is.lt
Spausdino AB „Vilspa", Viršuliškių skg. 80, 2600 Vilnius.

STANISLOVAS AUGUSTAS –
paskutinis Lenkijos karalius
ir Lietuvos didysis kunigaikštis
(medalis 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijai pažymėti,
dail. J. G. Holtzey)

Antrasis *Dievo žaislo* tomas apžvelgia kaimyninės Lenkijos istoriją nuo 1795-ųjų iki šių dienų. Draugiškai nusiteikusio pašaliečio, kaip pats save pavadino autorius, – ir todėl nešališkas – žvilgsnis į artimos mūsų kaimynės Lenkijos istoriją. Pasak *Observer*, tai ne tik libretas, bet ir muzika, čia ne vien faktai, bet ir aistros, poezija, anekdotai...

Norman Davies – Londono universiteto Slavų ir Rytų Europos studijų mokyklos istorijos profesorius, daugelio knygų autorius.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

REKOMENDUOJAMA KAINA 29 Lt
ISBN 9986-39-221-7

